אנציקלופדיה
הלכתית רפואית

הרופא, החולה והרפואה — באספקלרית ההלכה
ומחשבת ישראל

כולל כל הידע בכל נושא וענין בתחום הרפואה וההלכה
מן המקרא וספרות חז״ל ועד לפוסקים ולחוקרים בימינו

בתוספת הבהרות, הערות והארות
מתחומי המדע, הרפואה, הפילוסופיה, האתיקה והמשפט

מהדורה חדשה
מורחבת, מעודכנת ומתוקנת

לקט, ערך והעיר
פרופ׳ אברהם שטינברג

כרך שלישי

הריון — ילוד

בהוצאת המכון ע״ש ד״ר פלק שלזינגר ז״ל
לחקר הרפואה על פי התורה ליד המרכז רפואי שערי צדק
ירושלים, תשס״ו

כל הזכויות שמורות למחבר
All rights reserved
כולל זכות צלום או תרגום כל הספר או חלק ממנו

כתובת המחבר:
פרופ׳ אברהם שטינברג
רח׳ שלום עליכם 6
ירושלים 92148

נדפס בישראל
תשס״ו — 2006
Printed in Israel

מוקדש

לזכר נשמת חמי מורתי, עטרת רחמי,

הרבנית הדגולה מרת **גיטל** ע"ה **שטיינברג**,

בת ר' אברהם הי"ד ומרת לאה הי"ד גלייכר

"זכרה לי אלקי לטובה" (נחמיה ה יט)

"ונתתי להם בביתי ובחומתי יד ושם" (ישעיהו נו ה)

אבי מורי עטרת ראשי הרב הגאון ר' **משה הלוי שטינברג** זצ"ל
רב אב"ד בקהילות פרמישלן (פולין), הוף (גרמניה) וקרית ים
נפטר ביום ד', י' אדר תשנ"ג (3.3.93), ומנוחתו כבוד בצור שלום

אמי מורתי עטרת ראשי הרבנית מרת **גיטל שטינברג** ע"ה לבית גלייכר
נפטרה ביום ה', י"א אלול תשמ"א (10.9.81), ומנוחתה כבוד בצור שלום

אבי-זקני הרב הגאון ר' **יצחק הלוי שטינברג** זצ"ל
רב אב"ד בקהילות הליטש (פולין), ירוסלב (פולין) ובריסל (בלגיה), ובאחרונה
ראב"ד בבית הדין הרבני האזורי ת"א-יפו ורב ביהכ"נ ישורון בת"א
נפטר ביום ה', כ"ז מר-חשון תשכ"ז (10.11.66), ומנוחתו כבוד בתל-אביב

אמי-זקנתי הרבנית מרת **שרה שטינברג** ע"ה לבית שפרונג
נפטרה בדמי ימיה ביום ו', כ"ב כסלו תרצ"א (12.12.30), ומנוחתה כבוד בווינה

אבי-זקני רבי **אברהם** הי"ד ואמי-זקנתי מרת **לאה** הי"ד גלייכר
נהרגו ע"י הנאצים ימ"ש ביום א' דראש השנה תש"ג (12.9.1942) ומקום
קבורתם לא נודע

דודי אחי-אבי, הבחור ר' **בנימין זאב הלוי שטינברג** ז"ל
נפטר ביום ג', ו' אייר תש"ג (11.5.43), ומנוחתו כבוד בסמרקנד

דודי אחי-אמי ר' **יעקב צבי גלייכר** ז"ל
נפטר ביום ה', י"ט טבת תשכ"ט (9.1.69), ומנוחתו כבוד בחיפה

אבי-חותני הרב ר' **גרשון מרדכי וינברג** ז"ל
רב בקהילת לנקסטר (ארה"ב)
נפטר ביום ו', ח' סיון תשכ"ו (27.5.66), ומנוחתו כבוד בירושלים

אם-חותני הרבנית מרת **יהודית איטה וינברג** ע"ה
נפטרה ביום ה', ח' ניסן תשל"ט (5.5.79), ומנוחתה כבוד בירושלים

אבי-חמותי ר' **חנניה ליפא ספירא** ז"ל
נפטר ביום ד', ג' תשרי תשכ"ו (29.9.65), ומנוחתו כבוד בניו-יורק

אם-חמותי מרת **רחל לאה ספירא** ע"ה
נפטרה ביום ה', י"א שבט תשל"ה (23.1.75), ומנוחתה כבוד בניו-יורק

ת.נ.צ.ב.ה.

מהדורה חדשה זו רואה אור בסיוע **קרן קשת**
מעזבונו של מר **זלמן ברנסטין** ז״ל

תודה וברכה לראשי הקרן הגב׳ מם ברנסטין
ומר ארתור פריד, על תמיכתם הנדיבה,
שאיפשרה לי לעבד את המהדורה המורחבת,
המעודכנת והמתוקנת של
האנציקלופדיה ההלכתית רפואית,
ולהוציאה לאור.

תוכן העניינים

הריון 1-41

א. הגדרת המושג 1-2

ב. רקע מדעי 2-6

ג. ההריון בחז"ל ובפוסקים 6-13

ד. פרטי דינים 13-41

השתלת אברים 41-184

א. הגדרת המושג 41-42

ב. רקע היסטורי 43-54

ג. רקע מדעי 55-93

ד. פרטי דינים 93-142

ה. רקע אתי 142-181

ו. רקע משפטי 181-184

השתנות הטבעים 185-240

א. הגדרת המושג 185-186

ב. שינויים בטבע שלא הוגדרו כהשתנות הטבעים 187-189

ג. מצבים הלכתיים שהשתנה הטבע 189-219

ד. מצבים הלכתיים שלא אמרו שהשתנה הטבע 219-223

ה. כללים לקביעת גדרי השתנות הטבע 223-233

ו. רקע מדעי וערכי 233-240

ודוי 241-250

א. הגדרת המושג 241-243

ב. פרטי דינים 243-250

זב 251-264

א. הגדרת המושג 251-253

ב. הזיבה בחז"ל ובפוסקים 253-254

ג. רקע מדעי 255-257

ד. פרטי דינים 257-264

זקן 264-349

א. הגדרת המושג 264-269

ב. היחס לזקן בין העמים ובמדינת ישראל 269-274
ג. רקע מדעי 275-286
ד. הזקן והזיקנה במקרא ובחז"ל 286-305
ה. פרטי דינים 305-343
ו. רקע אתי 343-348
ז. רקע משפטי 348-349

זרע 350-396

א. הגדרת המושג 350-351
ב. רקע היסטורי 351-353
ג. הזרע במקורות חז"ל 353-357
ד. רקע מדעי 357-359
ה. פרטי דינים 359-396

חגר 397-412

א. הגדרת המושג 397-400
ב. רקע מדעי 400-401
ג. החגר במקרא ובחז"ל 402-404
ד. פרטי דינים 404-412

חולה 412-483

א. הגדרת המושג 412-415
ב. החולה במקרא חז"ל 415-420
ג. חובת החולה להתרפא 420-427
ד. פרטי דינים 428-460
ה. רקע אתי 460-462
נספח: חוק זכויות החולה 463-483

חלום 484-529

א. הגדרת המושג 484-485
ב. רקע מדעי 485-489
ג. החולמים במקרא חז"ל 490-491
ד. התייחסות לחלומות ולפתרונם בחז"ל 491-498
ה. מהות החלום ותוקפו 498-511
ו. פרטי דינים 512-529

חניטה 529-543

א. הגדרת המושג 529-530

ב. רקע היסטורי 530-534
ג. החניטה במקרא ובפרשנות 534-539
ד. פרטי דינים 539-543

חציצה בטבילה 543-575

א. הגדרת המושג 543-547
ב. פרטי דינים 547-571
ג. חציצה בעניינים אחרים 571-575

חרש 575-646

א. הגדרת המושג 575-577
ב. רקע מדעי 577-581
ג. החרש במקרא ובחז"ל 581-585
ד. פרטי דינים 586-630
ה. חרש שנתפקח או פקח שנתחרש 630-633
ו. חרש המדבר ואינו שומע; כבד שמיעה; 633-645
ז. רקע משפטי 645-646

טמטום 647-660

א. הגדרת המושג 647-648
ב. רקע מדעי 648-649
ג. תאור הטומטום בחז"ל 649-650
ד. גדרי הטומטום בהלכה 650-652
ה. פרטי דינים 652-660

טחול 660-674

א. הגדרת המושג 660
ב. רקע היסטורי 661
ג. רקע מדעי 661-663
ד. הטחול בחז"ל 663-669
ה. פרטי דינים 669-674

טרפה 675-714

א. הגדרת המושג 675-677
ב. טריפת אדם 677-698
ג. טריפת בהמה 698-714

יד 732-715

א. הגדרת המושג 717-715
ב. רקע מדעי 720-717
ג. היד במקרא ובחז"ל 724-720
ה. היד בהלכות שונות 732-724

יום הכפורים 799-733

א. דיני חולה בערב יום הכפורים 736-733
ב. חולה ביום הכפורים-הגדרות וכללים 752-736
ג. דיני אכילה ושתיה לחולה 768-752
ד. שעורי אכילה ושתיה לחולה 777-768
ה. דיני נאמנות הקביעה לצורך באכילה ושתיה 785-777
ו. דינים כלליים לחולה 796-785
ז. דיני חולה בשאר עינויים 799-796

יחוד 838-799

א. הגדרת המושג 800-799
ב. גדרים כלליים 823-800
ג. פרטי דינים 837-823
ד. רקע משפטי 838-837

ילוד 950-838

א. הגדרת המושג 840-838
ב. רקע מדעי 868-840
ג. הילוד בחז"ל 876-868
ד. פרטי דינים 933-876
ה. רקע אתי 949-933
ו. רקע משפטי 950-949

הֵרָיוֹן

א. הגדרת המושג

הריון הוא המצב, שבו נתונה האשה הנושאת בקרבה עובר[1]. מצב זה נקרא גם 'הרון'[2]. האשה במצב כזה נקראת במקרא בשם הרה[3], או מלאה[4]. המושג 'הריון' הוא בגימטריה מאתים שבעים ואחד, שהוא משך הריון ממוצע[5], וייתכן, עוד שהוא מלשון הר, כיוון שכריסה גדול ובולט. 'בית הריון' הוא רחם האשה, מקום שבו מתפתח העובר[6].

באופן מושאל משמש המושג הריון לתכנון ויצירה מחשבתית, לרוב במובן שלילי[7]. יש שמושג ההריון משמש ללידה[8].

בלשון חז"ל נקראת האשה ההרה בשם מעוברת, או עוברה, על שם העובר שהיא נושאת בקרבה.

באופן מושאל משמש המושג עיבור למצבים אחרים, שיש בהם תוספת למצב הבסיסי, כגון שנה, חודש מעובר, עיבורה של עיר[9]. כמו כן משמש המושג עיבור באופן מושאל במובן של שינוי צורה[10], כנראה בגלל העובדה שאשה מעוברת צורתה משתנה.

בערך זה יידונו ההיבטים הנוגעים להריון, ולדיני האשה המעוברת. נושאים הקשורים בפוריות, בעקרות, במניעת הריון, בהפלה ובעובר — נידונים בערכיהם.

ב. רקע מדעי

ההריון מתחיל לאחר השתרשות הביצית המופרית בדופן הרחם, ומסתיים בלידה או בהפלה.

מערכת הורמונלית — התהוות ההריון לאחר ההשרשה וקיומו התקין, מותנה בהסדר מדוייק של מערכת הורמונלית מורכבת. הביצית המופרית גורמת לקיומו של הגופיף הצהוב בשחלה, שנוצר מהביוץ האחרון, ומתקיים 3-4 חדשים עד להתפתחותה של השליה. הגופיף הצהוב מפריש את ההורמון פרוגסטרון, אשר מכשיר את רירית הרחם לקבלת הביצית המופרית, ולהמשך התפתחות העובר. השליה מתחילה להפריש את ההורמונים אסטרוגן ופרוגסטרון בכמויות הולכות וגדלות, לא יאוחר מהיום ה-60 מתחילת ההריון, ובהדרגה לוקחת את מקומו של הגופיף הצהוב שבשחלה, בהפרשת ההורמונים המקיימים את ההריון. ההורמון הגונדוטרופיני הכוריוני[11], המיוצר על ידי סיסי השליה, מתחיל להיות מופרש בשתן האשה המעוברת מאמצע החודש הראשון להריון, מגיע לשיא במשך החודש השלישי להריון, ומאז יורדת בהדרגה

[1] הושע ט יא; רות ד יג. **[2]** בראשית ג טז. **[3]** שמות כא כב; ישעיה כו יז, ועוד. **[4]** רות א כא. וראה במדרש רבה ובא"ע שם. **[5]** נידה לח ב. וראה להלן בחלק המדעי. **[6]** ערכין ז א. וראה ע' רחם. **[7]** כגון הרה עמל וילד און (איוב טו לה); וחבל און והרה עמל (תהילים ז טו), ועוד. **[8]** ראה א"ע ורמב"ן איוב ג ב; רד"ק ס' השרשים שרש הרה. **[9]** משנה נדרים ז ה. וראה עירובין נג א, שאמנם שורש אחד להם. **[10]** משנה פסחים ז ט. **[11]** Human

כמות ההפרשה שלו. ההנחה היא שתפקידו של הורמון זה הוא להגביר את פעילות הגופיף הצהוב, אשר אחראי, כאמור, להפרשת ההורמון המקיים את ההריון.

ההריון מפסיק את מחזורי השחלה והרחם. בהשפעת השינויים ההורמונליים נמנע הביוץ בתקופת ההריון, ועל כן אין אפשרות שהאשה תחזור ותתעבר בזמן הריון. קיומה המתמיד של רירית הרחם מונע את הופעת הווסת.

שינויים גופניים באשה ההרה — במשך ההריון הולך הרחם וגדל במידה עצומה. נפח חללו גדל מ-5-4 סמ״ק עד 5-6 ליטר, ומשקלו עולה מ-50 גר׳ עד ל-1 ק״ג. במקביל חלים שינויים שונים בגוף האשה — היא עולה במשקלה בתוספת של 5-12 ק״ג, העצמות מתעבות, והשיער מתרבה. גם בלוטות ההפרשה הפנימית גדלות בנפח ובתיפקוד. בלוטות החלב בשדיים גדלות, וגורמות להכפלת נפח השדיים. כמו כן מופיעים שינויים בפיגמנטציה של העור.

משך ההריון — ההריון התקין נמשך בממוצע 266 יום מעת ההפריה. אכן, החישוב של ההריון בימינו נעשה מהיום הראשון של הווסת האחרון, שהוא תאריך בולט וקל לאיתור, אף על פי שאיננו מייצג את גיל העובר. לפיכך, באשה שמחזורה נמשך 28 יום, והביוץ חל ביום ה-14 מתחילת הווסת, יהא משך ההריון 280 יום, שהם 40 שבועות.

ב-1:42 לידות משך ההריון הוא 298 יום, שהם 42.5 שבועות; ב-1:740 לידות משך ההריון הוא 307 יום, שהם כ-44 שבועות; ב-1:31,000 לידות משך ההריון הוא 315 יום, שהם 45 שבועות; וב-1:3,400,000 משך ההריון הוא 324 יום, שהם כ-46 שבועות[12]. לעומת זאת, יכול הריון להסתיים מוקדם יותר, אם בהפלה של עובר מת, או בלידה מוקדמת של פג. בימינו נחשב גיל הריון של 24 שבועות, היינו 168 יום, כגבול החיים החוץ-רחמיים, אם כי תוארו מקרים של יילודים צעירים יותר שנותרו בחיים[13].

הפעלת הלידה — שאלה מופלאה מבחינה מדעית, שטרם מצאה פתרון מניח את הדעת, היא: כיצד נקבע סוף ההריון, ותחילת תהליך הלידה? מהו הגורם או הגורמים המפעילים את מנגנוני הלידה דווקא בתאריך מוגדר ומסויים בכל אשה? אין זה אלא בבחינת ׳עושה גדולות עד אין חקר ונפלאות עד אין מספר׳[14].

אבחנת ההריון נעשית לאחר הופעת סימנים קליניים, כגון היעדר הווסת בזמן הצפוי, הגדלת הבטן, תנועות העובר, הקאות חוזרות. במקביל ניתן לבצע מספר מבחנים מעבדתיים הקובעים בוודאות את ההריון. מבחנים אלו מבוססים בעיקר על מדידת רמת ההורמון הגונדוטרופיני

H.D. **[12]** .Chorionic Gonadotropin = HCG Krause, *Illegitimicy: Law and Social Policy*, New York, 1971, p. 143, n. 63. וראה בנשמת אברהם חאבהע״ז סי׳ ד אות ב, שציין מקרה של לידת ילד חי 47 שבועות אחרי הזרעה מלאכותית, אך לא הביא מקור לכך. **[13]** ראה ע׳ ילוד, ברקע המדעי. **[14]** איוב ט ט. וראה בע׳ לדה, על המנגנונים ההורמונליים הפועלים

המיוצר על ידי העובר בתחילת ההריון. גילויו בשתן האשה מהווה הוכחה לקיום ההריון בשלב מוקדם. בעבר היו המבחנים מבוססים על הזרקת שתן האשה הנבדקת לארנבת או לצפרדע, כדי לגלות כעבור מספר ימים אם חל ביוץ בחית הנסיון[15]. שיטות אלו היו מסורבלות ומסובכות, וכיום ניתן לבצען בשיטות רדיו-אימונולוגיות נוחות ומהירות.

דחיה חיסונית — חידה מדעית, שטרם מצאה פתרון מלא, היא השאלה מדוע אין העובר נדחה מהרחם, ככל גוף זר, שכן הוא מכיל גם אנטיגנים אבהיים, שהם זרים למערכת החיסונית של האם? ההנחה היא, שקיימות מולקולות מיוחדות בקרומי השיליה, אשר מגינות על העובר[16].

הריון בנשים מבוגרות — בשנים האחרונות ישנה מגמה עולמית של עלייה בשכיחות ההריונות של נשים מבוגרות. לפי אחד המחקרים חלה עליה של 83% בלידה ראשונה של נשים בין הגילים 35-39 בשלהי המאה ה-20[17]. הריונות של נשים מבוגרות (בדרך כלל הכוונה לנשים מעל גיל 35 שנים) כרוכות בסיכונים וסיבוכים רבים יותר בהשוואה לנשים צעירות: שיעור הפלה גבוה יותר, דימומים בשליש השלישי עקב בעיות שילייתיות, יתר לחץ דם ורעלת הריון, סוכרת הריונית[18]. כמו כן ישנה עלייה בשכיחות המומים והפגיעות הכרומוזומליות בעובר, ועליה בשכיחות בעיות סב-לידתיות של היילוד, כולל תמותת יילודים[19].

מעקב הריון — מטרת המיילדות המודרנית היא להביא ללידת ילד בריא לאם בריאה. על מנת להשיג מטרה זו מקיימות מערכות הבריאות מעקב הריוני מסודר, עם ייעוץ הריוני טרום-לידתי לרפואה מונעת מוגדרת ומותאמת. זה כולל בדיקות מסודרות של האשה המעוברת, כגון משקל, לחץ-דם, בדיקות דם ושתן שגרתיות, והתייחסות למחלות כרוניות או חריפות של האשה המעוברת. כמו כן נעשה מעקב מסודר ביחס להתפתחות העובר באמצעות בדיקות אולטראסאונד עוברי, בדיקות דם אמהי לאיתור מומים של העובר ובדיקות מי שפיר בהתאם להוריות מתאימות.

על תהליכי ההפריה הקודמים להשרשה — ראה ערך פוריות, וערך הפריה חוץ-גופית.

על התפתחות העובר, השפיר, השליה — ראה ערך עֻבָּר.

מניעת הריון — ראה ערכו.

ג. ההריון בחז״ל ובפוסקים

הפלא שבהריון — ההריון הוא פלא, שכן לא כמידת הקב״ה מידת בשר ודם,

בעת תהליך הלידה. **[15]** אלו המבחנים על שם אשהיים-צונדק, פרידמן ודומיהם. **[16]** ראה Editorial, *Lancet* 2:538, 1990. וראה עוד סיכום תיאוריות שונות להסבר העובדה שאין העובר נדחה מבחינה חיסונית — V. Toder, et al, *Isr J Med Sci* 30:922, 1994. **[17]** J.P. Hansen, *Obstet Gynecol Survey* 41:726, 1986. **[18]** ראה נתונים על כך במאמרה של ח. קטן, אסיא, נז-נח, תשנ״ז, עמ׳ 92 ואילך. **[19]** Cunningham FG and Leveno KJ, *N*

מידת בשר ודם נותן חפץ בחמת צרורה ופיה למעלה, ספק משתמר ספק אין משתמר, ואילו הקב״ה צר העובר במעי אשה פתוחה ופיה למטה ומשתמר[20].

המלאך הממונה — אותו מלאך הממונה על ההריון לילה שמו[21].

צער ההריון — ההריון הוא צער לאשה, מעת שנתקללה חוה[22], אך עצם הכניסה להריון הוא שלא בצער[23]. רק צדקניות ניצלות מקללת חוה[23].

שינויים גופניים — בזמן שהאשה מתעברת ראשה כבד עליה, איברים כבדים עליה, ודמיה מסולקים[24], ובזמן שהאשה מקבלת הריון היא מתעברת ומתועבת, ונשתנה זיוה[25], ופניה מכוערות ומוריקות כל שלושה חדשים הראשונים[26]. אולי הכוונה לכתמי העור המופיעים לפעמים בתחילת ההריון, אשר משנים את מראה הפנים וצבעם.

דם/חלב — כל תשעה חדשים שאין האשה רואה דם בהריון, בדין שתהא רואה, מה הקב״ה עושה, מסלקו למעלה לדדיה ועושה חלב, כדי שיצא הוולד, ויהיה לו מזון לאכול[27].

משך ההריון על פי חז״ל הוא 271-273 יום[28], או 271-274 יום[29]. חישוב זה הוא מיום הביאה, היינו מיום ההפריה ויצירת העובר, שהוא משך ההריון האמיתי. החישוב המקובל ברפואה כיום מבוסס על איחור בתחילת הספירה בכ-14 יום, שכן החישוב כיום מתחיל מהיום הראשון של הווסת האחרון. לפיכך, משך ההריון על פי חז״ל, לפי החישוב המקובל בימינו, הוא 285-287 יום[30].

חסידים ראשונים לא היו משמשים מיטותיהם אלא מיום הרביעי בשבוע ואילך, שלא יבואו נשותיהם לידי חילול שבת[31].

כיום רגילות היא ללדת אפילו יותר מרע״א יום, לתוך החודש העשירי[32]. לעתים נדירות היו הריונות ארוכים יותר, כך שחז״ל הסכימו לאפשרות של הריון למשך שנים עשר חודש[33], ויש שהעידו

Engl J Med 333:1002, 1995. **[20]** נידה לא א. וראה עוד בויקרא רבה יד ג. **[21]** נידה טז ב; תנחומא, פקודי, ג. **[22]** עירובין ק ב, שם נלמד הדבר מהמילה ׳הרונך׳ בראשית ג טז, בעוד שבבראשית רבה כ טו, הדבר נלמד מהמילה ׳עצבונך׳ שבאותו פסוק. וראה העמק דבר על הפסוק, שכאשר יש צער גידול בנים קודם, הרי שההריון הבא אף קשה יותר. **[23]** סוטה יב א. **[24]** נידה ט א. **[25]** שהש״ר ב לא. **[26]** אבודר״נ ח. **[27]** ויקרא רבה יד ג. וראה עוד בע׳ הנקה הע׳ 36 ואילך. **[28]** נידה לח א-ב. **[29]** ירושלמי יבמות ד יא; ירושלמי נידה א ג. וראה עוד בשו״ת התשב״ץ ח״ב סי׳ קא-קב; שו״ת מהר״ם מינץ סי׳ ט; שו״ת מעיל צדקה סי׳ א; בכור שור בחידושיו לנידה לח א; במדבר רבה יח יז — הריון בגימטריא 271. וראה עוד בא״ע על שמות ב ב, בחשבון ההריונות השונים. **[30]** ראה לעיל בחלק המדעי. **[31]** נידה לח א-ב. וראה מאירי נידה יח א; הג׳ מהר״ץ חיות נידה לח ב; תויו״ט כתובות ה ו; תו״ש, בשלח, מילואים עמ׳ שיז; תורת היולדת, מהדו׳ ב, עמ׳ ט. **[32]** ב״י אבהע״ז סוסי׳ קעח; ח״מ אבהע״ז סי׳ ד סקי״א; ערוה״ש אבהע״ז ד כב. וראה באוצה״פ סי׳ ד סקנ״א. **[33]** יבמות פ ב; ע״ז לה א. וכן נפסק ברמב״ם אישות טו ד, שם איסורי ביאה טו יט, ובטושו״ע אבהע״ז ד יד, שאין עובר

אפילו על ט״ו חודש[34]. אמנם יש מי שכתב, שזה בתכלית הזרות שישתהה עובר זמן כה רב, אלא שכאשר יש לאשה חזקת כשרות, אין תולים שזנתה, אלא תולים בבעלה, אפילו על צד הזרות[35]. ומכל מקום כמעט כל הפוסקים סבורים, שאין העובר משתהה יותר מי״ב חודש[36].

הריון קצר יותר, אף בתחילת החודש השביעי, יכול להסתיים בלידת יילוד חי[37]. בין הפוסקים, יש שדיווחו על לידת חי גם אחרי ששה חדשים[38], ואף חמישה חדשים[39].

משך ההריון בבעלי חיים שונים נמנה בתלמוד[40]: תרנגולת עשרים ואחד יום[41]; כלב חמישים יום; חתול חמישים ושנים יום; חזיר ששים יום; שועל וכל מיני שרצים ששה חדשים; בהמה דקה טהורה חמשה חדשים; בהמה גסה טהורה תשעה חדשים; בהמה גסה טמאה שנים עשר חודש; הזאב, הארי, הדוב, הנמר, הברדלס[42], הפיל, הקוף, הקיפוף[43] שלוש שנים; נחש שבע שנים; אפעה שבעים שנה. אמנם לפי הידוע לנו כיום, משך ההריון של בעלי החיים השונים שנימנו כאן הוא כדלקמן: השועל המצוי — 50-56 יום; חתול, כלב, וזאב — 60-65 יום; נמר — 92-94 יום; אריה — 100-110 יום; חזיר — 135-150 יום; עז וכבש — 147-180 יום; פרה — 280 יום; פיל — 19-22 חדש; דוב — 8-10 חדשים. נקבות הנחשים מסוגלות להטיל ביצים מופרות מספר שנים לאחר ההזדווגות, אך לא ידוע על שבעים שנה[44].

גילאי נשים בהריון — הריון בגיל צעיר מוזכר על ידי חז״ל ביחס לבת שבע

משתהה במעי אמו יותר משנים עשר חודש. וראה עוד באריכות באנציקלופדיה תלמודית, כרך כד, ע׳ יחס, עמ׳ קסג ואילך. וראה בספר Preuss J, *Biblical and Talmudic Medicine* (trans. F. Rosner), p. 384 הסברים שונים למשך הריון כה ארוך, ועל תפיסות רופאי יוון העתיקה. וראה לעיל ברקע המדעי, על האפשרויות הסטטיסטיות למשך הריון ארוך. וראה עוד בנידון במשל״מ אישות טו ד ד״ה ועוד; שו״ת רעק״א ח״א סי׳ קה; שו״ת נובי״ק חאבהע״ז סי׳ סט; שו״ת בנין ציון סי׳ כג; שו״ת יד אליהו סי׳ פב; שו״ת בית שלמה חאבהע״ז סי׳ טו; ספרו של צימלס, עמ׳ 60 ואילך; אוצה״פ סי׳ ד סקמ״ג אות׳ א-ג; נשמת אברהם חאבהע״ז סי׳ ד סק״ב. וראה עוד בשו״ת מהרי״ק שורש קג, שיש להכשיר וולד שנולד לאחר הריון של י״א חודש. וראה עוד בפסד״ר, כרך ד, עמ׳ 367, ושם עמ׳ 372. **[34]** מאירי יבמות פ ב. וכן כתב בשו״ת חת״ס חאבהע״ז ח״א סי׳ ה, שיתכן אף יותר מי״ב חודש, ומעשה שהיה כך היה. וראה עוד בשד״ח מערכת הטי״ת כלל ה. אך ביוסף אומץ אבהע״ז סי׳ קד אות ג כתב, שאין לסמוך על דברי המאירי. **[35]** שו״ת הריב״ש סי׳ תמו. וראה עוד בפנ״י בקו״א כתובות סי׳ ל. **[36]** ראה באוצה״פ סי׳ ד סקמ״ג אות ד. **[37]** יולדת לשבעה יולדת למקוטעין (נידה לח ב ושו״נ). וראה בירושלמי נידה א ג; בראשית רבה כ יג — כל שהוא ב׳הרבה׳ (רי״ב יום) הרי הוא ב׳ארבה׳ (שהוא בר-קיימא). **[38]** שו״ת התשב״ץ ח״ב סי׳ קא-קב. **[39]** שו״ת מהר״ם מינץ סי׳ ו. וראה עוד בע׳ ילוד, בחלק המדעי. **[40]** בכורות ח א; בראשית רבה, כ ז. וראה ברמב״ן עה״ת בראשית ג יד. **[41]** משך זמן זה הוא לדגירה על הביצים, ולא להריון. וראה בשו״ת נובי״ת חיו״ד סי׳ כד. **[42]** ראה תוס׳ שם ד״ה ברדלס. **[43]** ראה תוס׳ שם ד״ה הקוף. **[44]** וראה בתו״ש בראשית ג אות פח. וראה בס׳ המדע שבתורה, עמ׳ 70, שכתב שיש סוגי נחשים שהנקבה מאכסנת את שכבת הזרע שקלטה מהזכר משך כמה שנים, כאשר היא משתמשת בה להפרות קבוצות ביצים בזה אחר זה.

אשתו של דוד, אשר ילדה בהיותה בת שש שנים[45], ויוסטני בתו של אסוירוס בן אנטונינוס, שהרתה בהיותה בת שבע שנים[46]. אך הריון בגיל צעיר נחשב כמסוכן לנערה, אשר בגללו הותר לקטנה לשמש במוך[47], ובדרך כלל סברו חז״ל, שאין אשה מתעברת בפחות מי״א שנה ויום אחד[48].

הריון בגיל מבוגר במיוחד מצויין במפורש אצל שרה, שילדה את יצחק בהיותה בת 90 שנה[49]. על פי חז״ל ילדה יוכבד את משה בהיותה בת 130 שנה[50].

תשמיש בהריון — שלושה חדשים ראשונים תשמיש קשה לאשה וקשה לוולד, אמצעיים — קשה לאשה ויפה לוולד, אחרונים — יפה לאשה ויפה לוולד, שמתוך כך נמצא הוולד זריז ומלובן[51]. מבחינה מדעית רווחו השערות שונות על נזקים שונים שעלולים להיגרם עקב קיום יחסי אישות בהריון, ודווקא בסופו. בין השאר שיערו חוקרים שונים שיחסים כאלו גורמים להתכווציות מוקדמות של הרחם ולידת פגים, לזיהומים שונים של העובר, לפקיעה מוקדמת של מי השפיר, לדימומים עקב פגיעה שילייתית ולמתח נפשי[52]. כיום סבורים מרבית החוקרים, כי לא הוכח נזק רפואי כלשהו לנשים מעוברות ו/או לעובר אם מדובר במהלך הריון תקין. אכן, אם מדובר בהריון מסובך, כגון פקיעה מוקדמת של הקרומים, זיהום תוך-רחמי, סיפור מיילדותי קודם גרוע וכיו״ב, כי אז אין לקיים יחסי אישות בשלבים הבעייתיים של ההריון[52]. לעומת זאת, יש חוקרים הסבורים שטרם הוכרעה השאלה אם יש נזק כלשהו בקיום יחסי אישות בשלבים השונים של ההריון, ובעצם יש עדויות על נזקים מסויימים לעובר בגלל קיום יחסי אישות בהריון[53].

זמני התעברות — לעולם אין האשה מתעברת מביאה ראשונה[54].

נחלקו אמוראים מתי אשה מתעברת — סמוך לוסתה או סמוך לטבילה[55].

[45] סנהדרין סט ב. **[46]** נידה מה א. אמנם ראה שם, שעדותה זו היא שקר. **[47]** יבמות יב ב, לדעת רבי מאיר. וראה ע׳ מניעת הריון, הע׳ 225 ואילך. **[48]** נידה שם. **[49]** בראשית יז יז, שם כא ב. **[50]** ב״ב קכג ב. וראה מחלוקת הא״ע בראשית מו כג ורמב״ן שם טו. **[51]** נידה לא א. וראה ברש״י סנהדרין ע ב ד״ה בר בטני, ובשו״ת הריב״ש סי׳ תמז. וראה בהג׳ היעב״ץ לנידה לא א, שהסביר השלבים השונים בכך שיש שינויים במיקום העובר. וראה בספרו של פרויס, בתרגום האנגלי של רוזנר, עמ׳ 385, ובספרו של פלדמן, עמ׳ 185-186, על דעות הקדמונים בעניין תשמיש בהריון. **[52]** ראה סיכום הדעות הרפואיות השונות במאמרם של ב. הרשקוביץ וא. בראון, אסיא, מה-מו, תשמ״ט, עמ׳ 83 ואילך. **[53]** ראה Editorial *Lancet* 1:374, 1984. וראה בנשמת אברהם חאבהע״ז סי׳ עו סק״א, שכתב שלא ידוע כיום ברפואה שום חילוק בין התשמיש בחדשי ההריון השונים, ולא ידוע על סכנת יתר או תחלואה עקב תשמיש בהריון, בין לעובר ובין לאם. אך כאמור דבר זה טרם הוכרע. וראה בספרו של פלדמן, עמ׳ 186, על ההיבטים הרפואיים בנידון. **[54]** בראשית רבה מה ה; שם נא יא. **[55]** סוטה כז א; נידה לא ב. וראה תוס׳ סוטה שם ד״ה אליבא ותוס׳ נידה י ב ד״ה דהויא, שהכוונה שברוב הפעמים מתעברת אשה סמוך לוסתה או סמוך לטבילה, אבל יתכן הריון גם בזמנים אחרים. וראה עוד בנידון בשו״ת כנסת

יחזקאל סי׳ לג; שו״ת אבן השוהם סי׳ יד. והנה מבחינת הבנתנו הרפואית כיום מובנת מאד השיטה שהאשה מתעברת סמוך לטבילתה, שזו התקופה של הביוץ, אך לא מובנת השיטה סמוך לוסתה, שאז היא דווקא התקופה הבטוחה למניעת הריון, וי״ל. **[56]** ויקרא רבה יד ה. **[57]** נידה כז א. וראה עוד סוטה מב ב, ובתוס׳ שם ד״ה מאה, בעניין גלית. לפי הירושלמי יבמות ד ב, האשה חוזרת ומתעברת, אך גירסת הק״ע, שאינה חוזרת ומתעברת, וראה בפ״מ שם, ומבדיל הירושלמי שם, בין מצב שעוד לא נסרח הזרע, שהאשה מתעברת משני בני אדם כאחת, לבין מצב לאחר שנסרח הזרע, שאין האשה מתעברת משני בני אדם כאחת. וראה עוד בשיטת הירושלמי בספרו של ד. פלדמן, עמ׳ 183 הע׳ 42. ואגב, בין הקדמונים היתה מקובלת הסברה המוטעית, שאשה יכולה לחזור ולהתעבר בשעת

אין אשה קולטת זרע אלא אחר נידתה ובסמוך[56].

אין אשה מתעברת וחוזרת ומתעברת[57]. יש שכתבו בכוונת חז״ל, שאין אשה חוזרת ומתעברת ילד חי, אבל יכולה להתעבר שנית ולגרום לעובר להיות סנדל[58]; ויש שכתבו, שאמנם על פי רוב אינה חוזרת ומתעברת, אבל לעתים נדירות יכול לקרות כדבר הזה[59].

כל נשי דוד, כיוון שהתעברו שוב לא ראו פני המלך, פרט לבת-שבע בהריונה עם שלמה[60].

מאכלים בהריון — חז״ל מנו מאכלים רבים, שהם טובים או רעים למעוברת[61].

ד. פרטי דינים

ענייני אורח חיים

תפילה — קודם שתכנס האשה להריון בתפילת מוסף ליום-הכיפורים, בין יתפלל האדם שיהיו לו בנים מצליחים בתורה ושיהיה להם עושר כדי שלא יצטרכו לבריות, והתפילה שמתפלל קודם ההריון היא מועילה יותר מהתפילה שמתפלל אחר כך, מפני שבשעת ההריון גוזרים מה יהיה משפט הנער ומעשהו[62].

שלושה ימים ראשונים להריון יבקש אדם רחמים שלא יסריח הזרע, משלושה ימים ועד ארבעים יבקש רחמים שיהא זכר, מארבעים יום ועד שלושה חדשים יבקש רחמים שלא יהא סנדל, משלושה חדשים ועד ששה יבקש רחמים שלא יהא נפל, משלושה חדשים ועד תשעה יבקש רחמים שיצא בשלום[63]. יש מי שכתב, שלא כל אחד צריך להתפלל שיהיו בניו זכרים, אלא שיהיה התינוק מאיזה מין שיהיה ובלבד שיהיה בריא, ואם יהיה בן, שיהיה תלמיד חכם, ואם תהיה בת, שתהא צנועה ויראת שמים[64].

עיבורה — אריסטו ב-*De Generat*, iv, 87,88; פליניוס ב-*Historia Naturalis*, vii, ii. **[58]** תוס׳ יבמות יב ב ד״ה שמא תעשה. **[59]** גינת ורדים לר׳ אברהם בן מרדכי, ח״א גן המלך סי׳ קז; שו״ת התשב״ץ, חוט המשולש, ח״ד סי׳ מט. וראה עוד בחידושי הרשב״א והר״ן לנידה כו א; שיטמ״ק כתובות לט א; מאירי יבמות יב ב; ברכ״י אבהע״ז ד סק״ח. וראה עוד בספרו של פלדמן, עמ׳ 180 ואילך. **[60]** סנהדרין ע ב. **[61]** פסחים מב א; יומא מז א, וברש״י שם ד״ה איכא דאמרי; כתובות ס ב; תנחומא שמות יד; שמות רבה ב יג. וראה בס׳ שמירת הגוף והנפש סי׳ קמב, מה שכתב על מניעת מאכלים שונים בהריון. **[62]** תר״י על הרי״ף ברכות ד״ג ע״א בדפי הרי״ף ד״ה כל הנותן. **[63]** ברכות ס א. וראה טושו״ע או״ח רל א. **[64]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בס׳ ועלהו לא יבול, עמ׳

שאר הדברים שהתפלל כהן גדול בצאתו מקודש הקודשים: "שנה שלא תפיל אשה פרי בטנה"[65].

שבת — יש מי שכתב באופן כללי, שסתם נשים מעוברות חולות הן[66].

בעניין הגדרת מעוברת לדיני שבת ותעניות — יש מי שכתב, שהוא דווקא לאחר שלושה חדשים משהוכר עוברה[67]; ויש מי שכתב, שגם מתחילת ההריון דינה כמעוברת לנושאים אלו[68], וכל שהיא סובלת מהקאות, מיחושי ראש, חולשה וכיו"ב, דינה כמעוברת חולה.

המעוברת מותרת לקחת כל מיני תרופות בשבת, אם אמנם קיים חשש כלשהו לנזק לבריאותה של האשה או של העובר, אבל לא התירו לה תרופות אחרות, שהיא זקוקה להם בשל מיחוש אחר שיש לה, כגון כאב שיניים וכד'[69].

מן הראוי לאשה, שהגיעה לחודש התשיעי להריונה, להזמין בכל ערב שבת כל הדברים הנצרכים לה, שמא תזדמן לידתה בשבת, ולא תצטרך לחלל שבת[70]. וכן רצוי שתגלח השערות לפני שבת בחודש התשיעי[71]. אולם אין היא חייבת להימצא בקרבת בית החולים סמוך לשבת, כדי להימנע מנסיעה בשבת, אם יש קושי בדבר[72].

מעוברת בתחילת הריונה, ואפילו בתוך ארבעים יום להריון, שהתחילה לדמם ויש חשש להפלה, מותר לחלל שבת ולהסיעה לבית חולים כדי למנוע ההפלה[73].

יום-כיפורים ותשעה באב — במנהג כפרות בערב יום הכיפורים נהגו שאשה מעוברת תיקח תרנגול ותרנגולת, או תרנגול ושתי תרנגולות, כי מין העובר לא ידוע[74]. יש מי שכתב, שאם נעשתה בדיקת על-שמע ועל פיה ידוע מין העובר, צריכה לקחת תרנגול או תרנגולת לפי מין העובר שנמצא[75]; ויש מי שכתב, שגם אם בדיקת על-שמע הדגימה את מין העובר, עדיין צריכה לקחת תרנגולים משני המינים כנגד ספק מינו של העובר, ואין לסמוך על בדיקת העל-שמע שקבע את מין העובר[76].

מעוברת שהתאוותה למאכל ביום הכיפורים, מאכילים אותה, אלא שקודם לוחשים באוזנה שיום הכיפורים היום, ולפעמים מתיישבת דעתה בכך, אבל אם לא נתקררה דעתה מאכילים אותה עד שתתיישב דעתה[77]. יש מי שכתב, שכיום

פח-ט. **[65]** וראה בשו"ת יוסף אומץ רסי' יא. **[66]** רש"י עירובין ק ב ד"ה צער; רש"י יומא מז א ד"ה איכא. **[67]** מור וקציעה סי' תקנ; הגה' מהרש"ם או"ח סי' תריז; מועד לכל חי סי' ט אות יד. וראה להלן הע' 113 ואילך, בעניין נידה וקביעת ווסתות. **[68]** מ"ב סי' תריז סק"א, ושער הציון שם; מ"ב סי' תקנ סק"ג; יחוה דעת ח"א סי' לה. **[69]** שמירת שבת כהלכתה פל"ו ס"א. **[70]** מ"ב של סק"א, בשם ס' חסידים סי' תתנה. וראה בס' תורת היולדת פ"ב, רשימה מפורטת של ההכנות הנחוצות שתעשה מעוברת סמוך ללידתה בערב שבת. **[71]** שמירת שבת כהלכתה פל"ו הע' י. **[72]** שמירת שבת כהלכתה, פל"ו הע' יג, בשם החזו"א, ובשם הגרש"ז אויערבאך. **[73]** שו"ת תשובות והנהגות ח"ג סי' שנט. **[74]** רמ"א או"ח תרה א; מ"ב שם סק"ג. וראה ע' עֶבֶר, הע' 244-252. **[75]** שו"ת קנה בשם ח"ב סי' כ. **[76]** הגרי"י ווייס, בשו"ת קנה בשם שם. **[77]** יומא פב א; רמב"ם שביתת עשור ב ט; טושו"ע או"ח תריז ב;

אין עושים לחישה זו, אלא מאכילים אותה מיד[78], אך דחו דבריו[79].

נחלקו הפוסקים בדין אשה מעוברת האומרת שצריכה לאכול, אם דווקא צריכה לומר שתסתכן, או די כשאומרת שאינה יכולה לסבול מחמת חולי[80].

מעוברות מתענות ומשלימות ביום הכיפורים ובתשעה באב[81]. ואמנם בדרך כלל אין נזק למעוברות בזמן צום, אם כי בשלבים המתקדמים של ההריון דווח על שינויים מטבוליים של רעב[82]. אכן, במחקר שבו נבדקו 13,000 תינוקות שנולדו לאמהות שצמו בשלבים שונים של ההריון, לא נמצאה כל השפעה שלילית על התינוקות[83]. אמנם במחקרים אחדים הוכח, שהצום גורם להשראת לידה, כאשר נמצאה עליה מובהקת בשיעור הלידות ב-6 עד 24 שעות לאחר תום צום יום-הכיפורים[84], אלא שכל הדיווחים הללו מתייחסים ללידה במועד, ולפיכך אין בזה כדי לגרום נזק כלשהו ליולדת או לוולד.

ואף שבזמנינו נוטים הרופאים לייעץ לנשים מעוברות שישתו ביום-הכיפורים, אין כל הוכחה שבאשה מעוברת שהיא בריאה, וההריון תקין, ואין סיפור קודם של הפלות עקב הצום, שעלול הצום לגרום לה נזק או להביא להפלה. ולכן גם בזמנינו נשאר דין תורה נכון, שמעוברת בריאה חייבת לצום ביום-הכיפורים, ואם החלו צירי לידה סדירים ביום-הכיפורים, חייבת לשתות, כדי שלא תיכנס ללידה במצב של חוסר נוזלים, ויתכן שבמקרה כזה צריכה לשתות כרגיל ולא לשיעורים[85]. ומכל מקום, אם המעוברת חולה, אפילו במחלה שאין בה סכנה, אין לה להתענות בתשעה באב[86]. וכיום מקובל אצל הרבה מורי הוראה להקל למעוברת שלא תתענה בתשעה באב, אפילו בגלל צער או חולשה[87].

מעוברת שמדממת ביום-הכיפורים, אפילו דימום קל, ובעיקר כאשר הדימום בחודשים הראשונים להריון, צריכה לשתות, ולעתים אף לאכול[88].

מ״ב שם סק״ב ובשער הציון סי׳ תריז סק״ג. וראה במ״ב שם סק״ד, איך מאכילים אותה בשיעורים. **[78]** שו״ת בשמים ראש סי׳ שנג. **[79]** מטה אפרים בקצה המטה שם סק״ג כתב, שח״ו לסמוך עליו להקל בזה. וראה עוד בכף החיים סק״ז, ובדעת תורה תריז ב. **[80]** ראה בהגהות מיימוניות, שביתת העשור פ״ב, וברא״ש יומא פ״ח סי׳ יג, שהביאו מחלוקת הגאונים ור״ת בנידון. וראה עוד פרטים רבים בדיני לחישה למעוברת ביום-כיפור ובדרך האכלתה בס׳ תורת היולדת פ״נ. **[81]** פסחים נד ב; תוספתא תענית סופ״ב; ירושלמי תענית א ה; רמב״ם תעניות ה י; טושו״ע או״ח תקנד ה; שם תריז א; שו״ת רש״ל סי׳ נג. וראה שו״ת תשובות והנהגות ח״ב סי׳ רצב. **[82]** ראה A.H. Rashad, *BMJ* 304:521, 1992. **[83]** ראה J.H. Cross, et al, *Arch Dis Child* 65:1053, 1990. **[84]** ראה א. כהן, הרפואה קב:306, 1982; א. ויזרי וחב׳, הרפואה קלב:745, 1997; M.B. Kaplan, et al, *JAMA* 250:1317, 1983. **[85]** הגרש״ז אויערבאך והגרי״י נויבירט, הובאו דברידהם בנשמת אברהם ח״ה חאו״ח סי׳ תריז סק״א. וראה עוד בע׳ יום הכפורים, חלק ד. **[86]** יחוה דעת ח״א סי׳ מב. וראה עוד במאמרו של הרב נ.א. רבינוביץ, תחומין, יז, תשנ״ז, עמ׳ 343 ואילך. **[87]** הליכות ביתה פכ״ה הע׳ ג, ושם בשם הגרש״ז אויערבאך שכן נהוג בא״י. וראה עוד בדעת הגרש״ז אויערבאך בס׳ הליכות שלמה ח״ב פ״ו ס״א ובהערות. וראה עוד תורת היולדת פמ״ח ס״ד ובהערות; שו״ת תשובות והנהגות ח״ב סי׳ רנג. **[88]** ס׳ שבת שבתון, סקי״ט. וראה בשעה״צ סי׳ תקנ סק״ב.

אשה שהרתה בהפרייה חוץ-גופית, שלדעת המומחים יש סיכון גבוה יותר להפלה בשבועות הראשונים של ההריון, צריכה לשתות לשיעורים בתקופה זו[89].

אם יש למעוברת בעיה רפואית, יש להתייעץ עם רופא שומר תורה, ואם אומר הרופא שצריכה לאכול, מאכילים אותה[90]. ואם שאלו רופא החשוד לעבור על דברי תורה, ואמר הרופא שיש חשש סכנה, אם אין מי שחולק עליו, מאכילים אותה על פיו כדין ספק פיקוח נפש[91].

תשעה באב שחל להיות בשבת ונדחה ליום ראשון — יש הסבורים, שהמעוברות פטורות[92]; ויש הסבורים, שהן חייבות[93].

בשאר תעניות — יש הסבורים שהן פטורות[94]; יש הסבורים, שהן פטורות דווקא אם מצטערות הרבה, אבל בלא זה נהגו להחמיר[95]; ויש הסבורים, שמעוברת אסורה להתענות בתעניות אלו[96]. ובתענית אסתר אף אם אינה מצטערת פטורה, ויש מי שמחמיר להצריכה לצום, אלא אם מצטערת הרבה וחלושה מאד[97].

בתעניות שמתענים בארץ ישראל על הגשמים, העוברות מתענות רק בשבע התעניות האמצעיות, אבל בשאר התעניות אינן מתענות[98]; ויש הסבורים, שאסור להן להתענות בשאר התעניות[99].

בכל המקרים, שהמעוברת פטורה מן הצום, אין היא חייבת לפרוע את התענית לאחר מכן[100]. ומכל מקום, כשאין היא צמה, אל לה להתענג בתפנוקים, אלא

[89] הגרש"ז אויערבאך, שם. **[90]** ביאוה"ל סי' תריח ד"ה חולה. **[91]** הגרי"ש אלישיב, הובאו דבריו בס' תורת היולדת פ"נ הע' א. וראה שם ס"ה — מחלות שונות של מעוברת, שאסורה לצום ביום- הכיפורים בגללן. **[92]** שו"ת שבות יעקב ח"ג סי' לז; שו"ת דברי מלכיאל ח"ג סי' כו; שו"ת יביע אומר ח"ה חאו"ח סי' מ אות ה; יחוה דעת ח"ג סי' מ; מועדים וזמנים השלם ח"ז סי' רנד, ושו"ת תשובות והנהגות ח"ב סי' רנב-רנג. ועיי"ש שבמדינות שתשעה באב חל בחורף (כמו בדרום אפריקה), יש להן להשתדל לצום, כי היום קצר וקר; שו"ת אבן פנה ח"א סי' מח. וראה עוד בשו"ת עולת יצחק ח"א סי' סז, וח"ב סי' קכט. **[93]** שו"ת מהר"ש הלוי חאו"ח סי' ב; בית מאיר או"ח סי' תקנט. **[94]** מ"מ תעניות ה י; שו"ע או"ח תקנד ה. **[95]** ב"י או"ח תקנד בשם הגמ"י; רמ"א או"ח תקנד ה. **[96]** רבנו ירוחם, נתיב כז בשם הגאונים; יחוה דעת ח"א סי' לה. וראה ב"י או"ח סי' תקעה ד"ה ועוברות, שמביא בשם התשב"ץ (לפנינו לא נמצא) שעוברות ומניקות שמתענות ברע הן עושות. ובתשובות המהרי"ל סי' מה — איני רשאי להחמיר על אשה שנתעברה להתענות, כי יש נשים שהן מפסידות ההריון. **[97]** מ"ב סי' תרפו סק"ד וסק"ה. וראה בביאוה"ל שם ד"ה מיהו, ובשו"ת מהרש"ם ח"ד סוסי' קכ. וראה מחלוקת בנידון מחצית השקל על מג"א סי' תרפו סק"ה; אליה רבה סי' תרפו סק"ב, הסבורים שדווקא במצטערות פטורות, לעומת ישועות יעקב או"ח סי' תרפו; מ"ב שם סק"ד; כף החיים שם סקכ"א; ערוה"ש או"ח תרפו ד, שפוטרים גם אם אינן מצטערות. וראה בשו"ת נתיבות אדם סי' כא. **[98]** תענית יד א; טושו"ע או"ח תקעה ה. וראה רמב"ם תעניות ג ה, ובמגיד משנה שם. **[99]** שו"ת תשב"ץ ח"א סי' תכח; רמ"א או"ח תקעה ה. **[100]** שו"ת מהרש"ם ח"ד סוסי' קכ; כף החיים תרפו סקכ"ב; ביאור הלכה סי' תקנ א ד"ה אין; יחוה דעת ח"א סי' לה. זאת בניגוד לדעת יחיד של האליה רבה סי' תקנ סק"א, שכתב שצריכות לפרוע לאחר מכן.

אוכלת ושותה כדי קיום הוולד[101].

ימי בין המצרים — מעוברת מותרת לאכול פרי חדש בשלושת השבועות שבין המצרים; ולעניין ברכת שהחיינו, יש מי שכתב שלא תברך[102], ויש מי שכתב שתברך[103]. וכן מותר לה לאכול בשר בשבוע שחל בו תשעה באב, אם מצטערת בהריונה[104].

מותר למעוברת לרחוץ במים חמים, בשבוע שחל בו תשעה באב[105].

ענייני יורה דעה

כשרות — אשה צריכה להיזהר ביותר, שלא תאכל מאכלות אסורים כשהיא מעוברת[106]. אכן, מעוברת שנתאוותה לאכול מאכל מסויים, והיא מבקשת לאוכלו, או שניכר בפניה שהיא צריכה לאוכלו, נחשב הדבר לסכנה, ומאכילים אותה ממאכל זה, ואפילו אם הוא מאכל אסור, כגון בשר קודש או בשר חזיר. ומאכילים אותה קודם מן המרק או פחות מכשיעור, ואם לא נתיישבה דעתה מאכילים אותה מעצם האיסור ובכמות הנדרשת עד שתשיב נפשה[107].

נידה — מעוברת היא אחת מארבע נשים שהן בחזקת מסולקות דמים. על כן אף כשהגיע עת ווסתה בימי עיבורה ולא בדקה, טהורה היא, ואינה צריכה בדיקה, ומותרת לבעלה. ואין היא חוששת לווסת הראשון, אפילו היה לה ווסת קבוע, ואפילו שופעת ורואה דם, באותן עונות שהיא למודה לראות בהן, אינן נחשבות אלא כמקרה[108]. יש מהראשונים הסבורים, שלכתחילה צריכה בדיקה בשעת ווסתה, גם בימי עיבורה, ורק בדיעבד אם לא בדקה טהורה[109]; ויש הסבורים, שאף לכתחילה אינה צריכה בדיקה, ואפילו בשעת ווסתה מותרת לבעלה[110]; ויש המחלקים, שסמוך לווסתה מותרת אף לבעלה ללא בדיקה, אבל בשעת ווסתה ממש אסורה לשמש, אלא שאינה צריכה בדיקה אף לכתחילה[111], ומכל מקום חוששת לווסת שאינו קבוע[112].

מעוברת שדמיה מסולקים היא משיוודע עוברה[113]. ומצינו מספר סימנים וגדרים לידיעת העיבור: זמן שלושה חדשים[114];

[101] ירושלמי תענית א ה; רמב"ם תעניות ג ה; שו"ע או"ח תקנד ה. **[102]** ברכי יוסף או"ח סי' תקנא סק"ח; מ"ב תקנא סקצ"ט. **[103]** ילקוט יוסף, ממנהגי ימי בין המצרים, סי"ב. **[104]** ילקוט יוסף, מדיני ימי תשעה באב, סל"א. **[105]** שו"ת מהר"י ברונא סי' יב. הובאו דבריו בשכנה"ג או"ח סי' תקנא אות' כג-כד; ילקוט יוסף, מדיני ימי תשעה באב, סי"ח. וראה עוד בשבלי הלקט סי' רסד; שו"ת רב פעלים ח"ד סי' כט. **[106]** דרכי משה או"ח סי' תריז. **[107]** יומא פב א; רמב"ם מאכלות אסורות יד יד. וראה כריתות יג א ובתוס' שם ד"ה התירו, בעניין אכילת תרומה. **[108]** נידה ט א; טושו"ע יו"ד קפד ז, וקפט לד. וראה בחכ"א כלל קיג ס"ב. **[109]** רמב"ן הל' נידה פ"ה הכ"ה; חידושי הר"ן נידה ט א, בדעת הראב"ד; מ"מ איסורי ביאה ט ד, בדעת הרמב"ם. **[110]** תוה"א בית ז שער ג; מ"מ שם, בשם קצת מפרשים; רא"ש נידה פ"א סי' ד; שו"ע יו"ד קפד ז; שו"ת מהר"ם פאדווא סי' כה. **[111]** פרדס רימונים סי' קפד, שפתי חכם סק"כ, בדעת הרא"ש. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך יא, ע' וסת, אות יא. **[112]** טושו"ע יו"ד קפט לג. **[113]** נידה ז ב. **[114]** נידה ח ב; ירושלמי

שעברו עליה שלוש עונות ולא ראתה[115]; שראשה כבד עליה, ואיבריה כבדים עליה[116]; שניכר העיבור כלפי חוץ[117].

ההגדרה העיקרית של הכרת העובר לעניין סילוק דמים הוא שלושה חדשים, ולדעת רוב הפוסקים אין דין סילוק דמים קודם לכן, וזמן זה של שלושה חדשים הוא תנאי הכרחי[118]. אכן יש הסבורים, ששלושה חדשים הוא לאו דווקא, אלא הוא רק מחמת חיסרון הידיעה אם היא מעוברת, ולכן כשיודעים בדרכים אחרות שהיא מעוברת, הרי היא מסולקת דמים קודם לכן[119]. יש הסבורים, שגם בזמן הזה אין לשנות את זמן הכרת העובר לשלושה חדשים, אף על פי שהמציאות היא, שאין הנשים רואות דם מתחילת ההריון[120]; ויש מי שפסק, שבזמן הזה נשתנו הטבעים, ומעוברת מסולקת דמים מיום שיודעת שהיא מעוברת על ידי הרגשתה בעצמה, או על ידי בדיקות הידועות לרופאים, אף על פי שעדיין לא עברו שלושה חדשים[121].

ביחס לשילוב הגדרים והסימנים השונים — יש מהפוסקים שסוברים, שדי בהכרת עובר בשלושה חדשים, ואין צורך בהפסק שלוש עונות[122]; ויש שפסקו שכל שלא הפסיקה שלוש עונות שלא ראתה, חוששת ליום ווסתה ואסורה לשמש, אלא שאינה צריכה בדיקה, ואם עברו עליה שלוש עונות שלא בדקה ולא ראתה, שוב אינה חוששת לראיה[123]; יש מי שכתב, שסילוק דמים מתחיל באמת קודם לשלושה חדשים, אלא שאין בזה די לבטל

יבמות ד יא; ירושלמי נידה א ג; רמב״ם איסורי ביאה ט ד; שם מטמאי משכב ומושב ד א; טושו״ע יו״ד קפט לג; חכמת אדם קיב לט. וראה ירושלמי נידה שם, מחלוקת אם צריך ג׳ חדשים מלאים, או שמספיק רובו של ראשון ורובו של אחרון ואמצעי שלם, היינו ס״ב יום, וראה בשו״ת שבט הלוי, ח״ג סי׳ קיד, בהסבר המחלוקת. וראה עוד בעניין ג׳ חדשים בתויו״ט נידה א ה; משנה אחרונה, שם; הגה׳ הרש״ש, שם; שו״ת מחנה חיים ח״ג חיו״ד סי׳ לו. וראה עוד בעניין הכרת עובר במאירי יבמות מג א; רש״ש יבמות מב א; תו״ש בראשית לח אות צא. **[115]** נידה שם, לדעת ר׳ יוסי. ובשיטתו זו נחלקו הפוסקים, אם הכוונה לאחר הכרת עובר, או אף קודם שהוכר העובר — תוה״א בית ז שער ג; סד״ט חי׳ הלכות י ב; לחם ושמלה סי׳ קפט סקנ״ב; ערוך לנר נידה ז ב. **[116]** נידה ט א; חידושי הרשב״א נידה שם; מאירי נידה ח ב. **[117]** חזו״א יו״ד סי׳ קא סק״ב. **[118]** מעדני יו״ט על הרא״ש נידה פ״א סי׳ ג סק״ס; סדרי טהרה, סי׳ קצד סק״ז; שו״ת שערי צדק חיו״ד סי׳ קלז; שו״ת אבני צדק חיו״ד סי׳ עט; שו״ת שואל ומשיב מהדו״ת ח״ג סי׳ פא; חזו״א יו״ד סי׳ פב; שו״ת שבט הלוי, ח״ג סי׳ קיד; שם, ח״ד סי׳ צט אות ח. **[121]** שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ב סי׳ ד; שם חיו״ד ח״ג סי׳ נב אות א. וראה שם מה שהשיג על הנובי״ק חאבהע״ז סי׳ סט. ובשו״ת באר משה ח״א סי׳ מח וח״ב סי׳ סח-סט כתב, שמעיקר הדין ג׳ חדשים הוא דווקא, אלא שאם אומרים שנשתנו הטבעים בעניין זה, טרם החליט לעצמו אם לסמוך על כך. וראה עוד בע׳ השתנות הטבעים, הע׳ 40 ואילך. **[122]** תוה״א בית ז שער ג; מאירי נידה ח ב; טושו״ע יו״ד קפד ז, וקפט לג. **[123]** בעלי הנפש, שער הווסתות; מאירי נידה שם, בשם גדולי המפרשים, והוא

חזקת ווסתות, וצריך צירוף של ראשה ואיבריה כבדים עליה, שזה קורה רק לאחר שלושה חדשים[124]; ויש מי שכתב, שהעיקר תלוי בהכרת העובר, ולא מועילים שלושה חדשים בלא הכרה, אלא שהכרה לפני שלושה חדשים גם כן איננה מועילה, אם יודעת האשה בבירור שהיא לפני שלושה חדשי הריון[125].

יש מי שכתב, שכל הדיון הזה לא שייך אלא אם ראתה פעם בימי עיבורה, כי אם לא ראתה, לא שייך לחשוש, שהרי בזמן הזה כמעט שאין ווסת קבוע לחודש[126]. בדין היולדת לשבעה חדשים, האם גם במקרה זה הכרת העובר היא בג׳ חדשים כמו ברוב נשים, או פחות מזה — דנו בכך חז״ל והפוסקים[127].

מעוברת שראתה דם שלוש פעמים בימי עיבורה — יש הסוברים שקובעת ווסת[128]; ויש הסוברים שאינה קובעת ווסת[129].

מעוברת שראתה דם פעם אחת — יש שמחמירים לחשוש אפילו לאחר שלושה חדשים לעונה בינונית, כווסת שאינו קבוע[130]; ויש הסבורים, שאינה חוששת בפעם אחת לווסת שאינו קבוע[131].

אשה שראתה דם שלוש פעמים מחמת תשמיש, אסורה לשמש עם בעלה, אלא תתגרש ותינשא לאחר[132]. ואם נתעברה בפעם השלישית — יש הסבורים, שמותרת לשמש בימי עיבורה, שכן אשה מסולקת דמים בימי עיבורה, ואינה חוששת לווסתה הקודם בימי עיבורה, אבל אם בתוך ימי עיבורה ראתה שלוש פעמים מחמת תשמיש, הרי זו חוששת כדין ווסת שאינו קבוע[133]; ויש הסבורים, שבימי עיבורה חוששת גם לווסתה הקודמת[134].

מעוברת שראתה דם לכמה שבועות והפסיקה, והרופא מזהירה לא לעשות הרבה בדיקות, ולא לעשותן לעומק, יש להתירה שיספיקו רק שלוש בדיקות בעומק — בהפסק טהרה, ביום א׳, וביום ז׳, שבימים אלו תבדוק כרגיל בעומק,

הראב״ד. **[124]** שו״ת חת״ס חיו״ד סי׳ קסט. וראה בשו״ת שבט הלוי, ח״ג סי׳ קיד בהסבר שיטתו. **[125]** חזו״א יו״ד סי׳ קא סק״ב. **[126]** הגרי״י נויבירט, הובאו דבריו בנשמת אברהם חיו״ד סי׳ קפט סוסק״ג. וכתב שם, דמאיזה יום תחשוש לווסת של עונה בינונית, שלא חוששים רק מראיה ולא מאי-ראיה, וצ״ע האריכות באחרונים בדבר שאין לו מציאות. **[127]** ראה יבמות מב א; סנהדרין נח ב; נידה ח ב ובמהרש״א שם. וראה עוד בשו״ת מחזה אברהם ח״ב חיו״ד סי׳ כ, ובתו״ש בראשית לח אות צא. **[128]** רמב״ן, הל׳ נידה פ״ה הכ״ו; מ״מ איסורי ביאה ט ד, בדעת הרמב״ם; הרא״ה, בבדק הבית בית ז שער ג; טור יו״ד סי׳ קפט, בשם הרמב״ן. **[129]** בעלי הנפש, סוף שער ווסתות; תוה״א בית ז שער ג; טושו״ע יו״ד קפט לג. **[130]** סד״ט סי׳ קפט סקל״ז; שו״ע הרב סי׳ קפט סקקי״ג וסקקט״ו; חוו״ד יו״ד קפט סקל״ז; הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חיו״ד סי׳ קפט סוסק״ג. וראה בפת״ש יו״ד קפד סקי״ד. **[131]** שו״ת נובי״ת חיו״ד סי׳ צא. וראה בפרדס רימונים קפד, שפתי חכם סקי״ט. **[132]** נידה סה ב; רמב״ם איסורי ביאה ד כ; טושו״ע יו״ד קפז א. וראה עוד בע׳ נדה וזבה, הע׳ 225 ואילך. **[133]** שו״ת נובי״ת חיו״ד סי׳ צג וסי׳ צה. **[134]** חוו״ד יו״ד קפז סק״ג; פליתי שם סקי״ב. וראה עוד בשו״ת חת״ס חיו״ד סי׳ קסד; פת״ש סי׳ קפז סק״ה; דרכ״ת סי׳ קפז סקי״ט.

ובשאר הימים רק מעט לעומק[135].

מעוברת שראתה דם, והרופא מזהירה לא לעשות בדיקות, ולא לרחוץ במים חמים, אם הדם הוא רק כתמים, הרי שאם יש בו שיעור כגריס, ואם היה בהרגשה, ורב יגיד שהוא ממראות הטמאות, אז תעשה רק בדיקות הפסק טהרה, ביום א׳, וביום ז׳, ובהפסק טהרה תעשה רק בדיקה, לא מוך דחוק, ותרחץ במקלחת, והמקווה יהיה בפושרים[136].

אשה מעוברת שתבעוה להינשא ונתפייסה, אף היא צריכה לישב שבעה נקיים, מחשש לדם חימוד, אף על פי שהיא מסולקת דמים[137].

מעוברת שמצאה דם בשתן, ונקבע שסובלת מדלקת בדרכי השתן, הרי היא מותרת ללא בדיקה[138].

גירות — נכרית מעוברת שנתגיירה, אין הוולד צריך טבילה, שטבילת אמו עלתה לו[139].

תרומה — בת ישראל המעוברת מכהן, לא תאכל תרומה בשביל העובר; ובת כהן המעוברת מישראל, אסורה לאכול בתרומה מפני העובר, שכן העובר פוסל ולא מאכיל[140].

בת כהן שהיתה נשואה לישראל ומת בעלה, טובלת ואוכלת בתרומה לערב עד ארבעים יום, ואם הוכר עוברה, הרי זו מקולקלת למפרע עד ארבעים יום, שכל ארבעים הימים אינו עובר, אלא מים בעולם הוא חשוב[140].

בת כהן שבא עליה ישראל שוטה, או שאנסה או שפיתה אותה, ונתעברה, אינה אוכלת מפני העובר[141].

בת ישראל שניסת לכהן ומת, והניחה מעוברת, לא יאכלו עבדיה בתרומה, מפני חלקו של עובר[142].

אבלות — מעוברת אין לה להתאבל, אם היא מצטערת הרבה[143].

כניסת אשת כהן מעוברת לבית חולים — המנהג הוא, שגם אשת כהן יכולה ללדת בבית חולים, אף על פי שיש חשש טומאת מת שם, ולמרות שאם ייוולד תינוק זכר, הרי הוא אסור בטומאה[144]. הטעם

[135] שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״ג סי׳ נו אות ג. **[136]** שו״ת אגרות משה, שם, אות ב. **[137]** תורת השלמים יו״ד סוסי׳ קצב. **[138]** שו״ת חשב האפוד ח״א סי׳ קכז. וכתב שם, שהסכים עמו הגאון מטשעבין. **[139]** יבמות עח א; רמב״ם איסורי ביאה יג ז; טושו״ע יו״ד רסח ו. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך ו, ע׳ גרות עמ׳ תלד. וראה עוד במאמר של הרב מ. בראלי, תחומין, כג, תשס״ג, עמ׳ 203 ואילך, אם העובר הוא ישראל גמור, ומילתו ביום השמיני היא מילת ישראל רגילה, או שהוא גר, ומילתו ביום השמיני היא השלמת גיורו, וכן נפק״מ אם הוולד הוא נקבה, אם מותרת לכהן, עיי״ש. **[140]** יבמות סו ב; שם פז א; רמב״ם תרומות ח ב-ג. **[141]** יבמות סט ב; רמב״ם תרומות ח יד. **[142]** יבמות סז א; רמב״ם תרומות ח ד; טור יו״ד שלא. וראה מחלוקת הרמב״ם והראב״ד שם, בדין עובר חלל. **[143]** שערים המצויינים בהלכה, סי׳ רד סקי״ג. **[144]** כנה״ג יו״ד רסי׳ שעא; ברכ״י או״ח סי׳ שמג סק״ד; שו״ת נובי״ת חיו״ד סי׳ רז; שו״ת תורת חסד לובלין חאבהע״ז סי׳ ט אות ה; שו״ת בנין עולם חאבהע״ז סי׳ ה

הוא מדין ספק-ספקא: שמא הוולד נקבה, ואם תמצא לומר זכר, שמא יהיה נפל[145], או מטעם שהיא טהרה בלועה שאינה נטמאת באהל[146], ויש מי שחולק[147]. ומכל מקום אם שלמו חודשי עיבורה — יש מי שכתב, שתיזהר שלא להיכנס לאוהל המת[148], ויש מי שהתירו אפילו במצב זה[149]. דין זה נכון בימינו ביחס לבתי חולים שאין בהם סידורים מתאימים למניעת טומאת מת בין כתליו[150].

מעוברת שנבדקה בבדיקת על-שמע[151] ונמצא שהעובר הוא זכר — יש מי שכתבו, שאסור לה להיכנס לבית חולים שיש בו טומאת מת, כי במצב זה אין עוד ספק ספקא[152]; יש מי שכתבו, שמכל מקום אם עדיין לא קרבו ימיה ללדת יכולה להיכנס לאהל המת, ואף שבמצב זה אין עוד ספק-ספקא, מכל מקום הרי זו טהרה בלועה, ועוד שאין האשה מוזהרת מלטמא את העובר; אבל אם קרבו ימיה ללדת, אסורה להיכנס שם[153]; יש מי שכתב, שדווקא אם הבדיקה מראה שמדובר בזכר, וגם שכבר נגמרה צורתו של העובר והוא בשל, אזי אסורה להיכנס לבית החולים, אבל אם טרם נגמרה צורתו — דינו כנקבה, מדין עובר ירך אמו[154]; ויש מי שכתבו, שאין הדין משתנה גם אם אפשר לבדוק בסריקה על-שמעית, ואין להחשיב את בדיקת העל-שמע כבירור אמיתי בגלל טעויות שונות, ומכל מקום אם המעוברת מקפידה ללדת בבית חולים מסויים ועל ידי רופא מסויים, מותרת להיכנס לשם ללדת, גם אילו היינו

אות כא; שו"ת יהודה יעלה אסאד חיו"ד סי' שנד; שו"ת חת"ס חיו"ד סי' שנד; שו"ת שבט הלוי ח"ב סי' רה; תורת היולדת מהדו"ב פ"ז ס"ד, ופנ"ז ס"א; לויית חן סי' שמג אות קכז. וראה עוד בנידון בשו"ת חקרי לב חאו"ח סי' סח; שו"ת מהר"ץ חיות סי' נח; שו"ת פרי יצחק ח"ב סי' יג. **[145]** ראה רוקח סי' שסו. וראה מה שכתבו בשיטתו ובעניין הספק-ספיקא בש"ך יו"ד סי' שעא סק"א; מג"א סי' שמג סוסק"ב; שו"ת נובי"ת חיו"ד סי' רז; אבני מילואים סי' פב סק"א; נתיב חיים או"ח סי' שמג; שו"ת שאילת יעבץ ח"ב סי' קעז; שו"ת חת"ס חיו"ד סי' שנד; שו"ת מהרי"ץ חיות סי' נח; פרמ"ג סי' שמג באו"א סק"ב; שו"ת בניון ציון החדשות סי' צו; מנ"ח מ' רסג, סוסק"ג; מ"ב סי' שמג סוסק"ג; לויית חן סי' שמג אות קכז. **[146]** מג"א שם. וראה מה שכתבו על זה באבני מילואים סי' פב סק"א, ובשו"ת מנחת שלמה ח"ב סי' צו אות כב. **[147]** שו"ת שאילת יעבץ ח"ב סי' קעז. וראה עוד בנידון בשו"ת נובי"ת חיו"ד סי' רז; שו"ת חת"ס חיו"ד שנד; שו"ת טוב טעם ודעת ח"א סי' רפז; שו"ת מהרי"א אסאד ח"א חיו"ד סי' שנד; שו"ת מחנה חיים ח"ג חיו"ד סי' מד; שו"ת אחיעזר ח"ג סי' סה; קובץ שיעורים ח"ב סי' מא; שו"ת הר צבי חיו"ד סי' רפא; הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חיו"ד סי' שעא אות א; שו"ת שבט הלוי, ח"ב סי' רה; שו"ת חלקת יעקב ח"א סי' כח. **[148]** חידושים וביאורים מהלכות אבלות להגרא"ז מרגליות, הלכות אבלות סע' כא. וכתב שם שהוא חומרא בעלמא, כי לא חוששים שתלד עכשיו; שו"ת מנחת שלמה ח"ב סי' צו אות כב. **[149]** שו"ת רדב"ז ח"א סי' ר; נתיב חיים או"ח סי' שמג; חזון נחום אהלות ז ה; קרן אורה יבמות קיד א; שו"ת בצל החכמה ח"ג סי' קב. **[150]** ראה ע' בית חולים הע' 44 ואילך. **[151]** ultra-sound. **[152]** ס' עיון ופשט להרב משה שטרנבוך, כתובות די"א ע"א; תורת היולדת, פנ"ז הע' ב; שו"ת רבבות אפרים ח"ח סי' נג. **[153]** הגרי"ש אלישיב, הובאו דבריו במאמרו של הרב י.ש. כהן, עטרת שלמה, ח"ג עמ' רמב; הגרז"נ גולדברג, עטרת שלמה, ח"ג עמ' לג ואילך; שו"ת תשובות והנהגות ח"א סי' תרעט. **[154]** שו"ת תשובות והנהגות ח"ד סי' רסד.

מחשיבים את בדיקת העל-שמע כבירור אמיתי, כי הוא מצב של ספק פיקוח נפש[155]. יש מי שכתבו, שאשת כהן מעוברת שאין בדעתה להיבדק בסריקת על-שמע, יכולה להימנע מהבדיקה כדי לא לדעת אם העובר הוא זכר, אבל אם חייבת להיבדק, אסור לה להימנע מהבדיקה כדי להשאיר את הספק[156]; ויש מי שכתבו, שראוי לברר את מין העובר על ידי הבדיקה, גם אם במצב רגיל איננה מעוניינת לבצע בדיקה זו[157], וכשיימצא שהעובר הוא זכר, צריכה להעדיף ללדת בבית חולים שיש בו מיעוט טומאת מת, כגון בית חולים המיוחד ליולדות, או בית חולים המקפיד על טומאת כהן, ומפנה את הנפטרים מיד לביתן חיצוני, או שאין חדר המתים שלו מחובר ליתר חלקי בית החולים[158].

עניינו אבן העזר

תשמיש המיטה — הבעל חייב לקיים מצות עונה גם בימי עיבורה של אשתו[159].

בעצם השימוש עם מעוברת יש מצווה משום ושמח את אשתו, אם היא רוצה בכך[160].

מניעת הריון — מעוברת היא אחת משלוש נשים המשמשות במוך, שמא תעשה עוברה סנדל, היינו וולד שאין לו צורת פנים, דברי ר׳ מאיר, וחכמים אומרים שמשמשת והולכת כדרכה, ומן השמים ירחמו, משום שנאמר ׳שומר פתאים ה׳[161].

ייחוד — איסור ייחוד קיים גם באשה מעוברת[162].

[155] שו״ת אבן ישראל ח״ח סי׳ עז; שו״ת שבט הלוי ח״ו סי׳ קעה. **[156]** הגרז״נ גולדברג, שם; שו״ת אבן ישראל שם. וראה עוד בשו״ת שבט הקהתי, סי׳ שיז; תורת היולדת, מהדו״ב פנ״ז הע׳ ב. **[157]** שו״ת רבבות אפרים שם; הרב כהן, עטרת שלמה, שם. **[158]** הגרי״ש אלישיב, הובאו דבריו על ידי הרב י. אפרתי במאמרו של א.ס. אברהם, מוריה, שנה כא, גיליון ה-ו, תשנ״ז, עמ׳ צג ואילך; שו״ת תשובות והנהגות ח״ד סי׳ רסא. **[159]** פסחים עב ב; בעלי הנפש להראב״ד; טור או״ח סי׳ רמ; מ״ב סי׳ רמ סק״ב. **[160]** סמ״ק מ״ע סי׳ רפה. וראה בספר D. Feldman, *Marital Relations, Birth Control and Abortion in Jewish Law*, pp. 180-187, על איסור ביאה במעוברת אצל הנוצרים וכיתות שונות בעבר. וראה בשו״ת ריב״ש סי׳ תמז, שהשווה דעת חז״ל המתירה ביאה במעוברת לדעות היוונים והערבים שאסרו זאת. **[161]** יבמות יב ב. שתי הנשים האחרות הן קטנה ומניקה. והנה דין ג׳ נשים, אף שמקורו מהגמ׳, לא הובא ברמב״ם, טור ושו״ע, ורק הרי״ף והרא״ש הביאו המחלוקת בסתם, בלי לפרש מחלוקתם ובלי להכריע. בין הראשונים והאחרונים מצינו דיון בעצם המחלוקת, אם הכוונה למוך קודם תשמיש או אחר תשמיש, וכן אם הכוונה שר׳ מאיר מתיר שימוש במוך וחכמים אוסרים, או שר׳ מאיר מחייב מוך וחכמים סוברים שהוא רשות. להלכה נחלקו האחרונים בנידון וראה שיטותיהם באוצה״פ סי׳ כג סקי״ז אות יא. ויש להעיר, שכבר דנו הראשונים בשאלה, שלפי חז״ל אין אשה חוזרת ומתעברת, ומדוע חששו כאן שיעשה סנדל, ותירצו באופנים שונים. וכן ראה ברמב״ם גירושין יא כה, שכתב הטעם שגזרו על מעוברת חברו, שמא יזיק הוולד בשעת תשמיש, וכבר הקשו עליו בכס״מ ובלח״מ שם, שאין זה כמסקנת הש״ס. אך מבחינה רפואית ידוע כיום, שאין חשש שייגרם נזק לעובר מחמת תשמיש, ולכאורה צריך לאסור שימוש במוך במעוברת. **[162]** מנחת שלמה סי׳ צא אות כא.

ייחוס — אשה מעוברת, שאין אנו יודעים ממי נתעברה, והיא אומרת שנבעלה על ידי אדם כשר, הרי היא נאמנת הן ביחס לעצמה, שהיא כשרה אף לכהונה[163], והן ביחס לבתה, ואפילו אם רוב פסולים הם אצל האשה[164].

נישואין — גזרו חכמים שלא ישא אדם, ולא יקדש, מעוברת חברו[165], והוא תקנת חכמים מפני סכנת הוולד[166]. אם עבר ונשאה קודם הזמן, מנדים אותו, וכופים אותו להוציאה בגט, ואפילו הוא כהן שלא יוכל להחזירה, וצריך לתת לה כתובה אם תתבענה לו[167]. נחלקו הפוסקים, אם נשא מעוברת חברו בשוגג, אם גם אז חלה הגזרה[168]. מחלוקת האחרונים, אם גזרת מעוברת חברו חלה גם כאשר נתעברה מגוי[169]. אם נאנסה אשתו תחתיו ונתעברה, לא חלה הגזרה, ומותרת לבעלה גם בימי עיבורה[170]. יש מי שכתב, שגם אם אירס בהיתר ונמצאת מעוברת, מותר לו לשאתה לאשה[171].

יבום וחליצה — כל יבמה צריכה להמתין שלושה חודשים ממיתת הבעל לפני שתתייבם, שמא מעוברת בעלה היא ואסורה בייבום[172]. דין זה חל גם במקרים שברור שאין היבמה מעוברת, כגון בתולה שנתאלמנה מן האירוסין, וכן קטנה, זקנה ועקרה[173].

מי שמת, והניח אשתו מעוברת וילדה, פוטר הוא מן החליצה ומן היבום, שהעובר נידון כוולד לפטרה מן הייבום[174].

הכונס את יבימתו ונמצאת מעוברת, אם ילדה וולד בן קיימא, חייבים היבם והיבמה בקרבן, שהרי בא על אשת אחיו שלא במקום מצווה[175]; ואם הפילה לאחר שכינסה, או שלא שהה הוולד שלושים יום, חייב לחזור ולבוא עליה, ואינו יכול להוציאה בגט, כיוון שביאת מעוברת לא שמה ביאה[176].

הכונס את יבימתו ונמצאת מעוברת, לא

[163] כתובות יג א, מחלוקת; רמב״ם איסורי ביאה יח יג; טושו״ע אבהע״ז ו יז. **[164]** קידושין עד א; רמב״ם שם טו יא; טור אבהע״ז סי׳ ו. וראה רמ״א אבהע״ז ו יז. וראה באריכות בשיטות השונות בנידון באנציקלופדיה תלמודית, כרך כב, ע׳ יוחסין, עמ׳ ר ואילך, ועמ׳ ריט ואילך. **[165]** יבמות לו ב; סוטה כו א; רמב״ם גירושין יא כה; טושו״ע אבהע״ז יג יא. **[166]** ספרי דבי רב לר״ד פארדו, על הספרי דברים יט יד. וראה באוצה״פ סי׳ יג סקע״א, מחלוקת אם הגזרה חלה גם באשה שהיא צמוקת שדיים. **[167]** יבמות מב א; רמב״ם גירושין יא כח; טושו״ע אבהע״ז יג יב. **[168]** ראה באוצה״פ סי׳ יג סקצ״ט. **[169]** שו״ת נובי״ת חאבהע״ז סי׳ לח; שו״ת רעק״א סי׳ צה. וראה בשד״ח מערכת חי״ת כלל סו, ובאוצה״פ סי׳ יג סקע״ב אות ב. **[170]** חסד לאברהם מהדו״ת סי׳ יב; שמן רוקח ח״ג סי׳ כב; ישועות מלכו סי׳ קה; אבני מילואים אבהע״ז סי׳ יג סוסק״א. וראה עוד באוצה״פ סי׳ יג סקס״ח. **[171]** אור שמח, גירושין יא כו. וראה באוצה״פ שם. **[172]** יבמות מא א-ב; רמב״ם יבום א יט; טושו״ע אבהע״ז קסד א. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך כא, ע׳ יבום, עמ׳ שנג, בגדי איסור זה. **[173]** יבמות שם, ורמב״ן, רשב״א וריטב״א שם; תוס׳ שם מא ב ד״ה הא; אור זרוע ח״א סי׳ תרלג; ישׁ״ש יבמות פ״ד סי׳ כח. **[174]** יבמות לו א, ושם פז א; רמב״ם יבום א ה; טושו״ע אבהע״ז קנו ד. **[175]** יבמות לה ב, וברש״י שם. **[176]** יבמות לה ב-לו א, מחלוקת; רמב״ם יבום א כ; טושו״ע אבהע״ז קסד ג. וראה באנציקלופדיה תלמודית, שם, עמ׳ שנה-ז.

תינשא צרתה לשוק, שמא יהיה הוולד בן קיימא, ואין הוולד מתיר עד שיצא לאוויר העולם[177].

הכונס את יבימתו נמצאת מעוברת והפילה, לכל הדעות אינם חייבים בקרבן[178]; כינס את יבימתו ונמצאת מעוברת והפילה, רשאי לקיימה[179]; הכונס את יבימתו ונמצאת מעוברת — יש אומרים, שבעודה מעוברת צריך לגרשה בגט[180], אך רוב הראשונים סוברים שאינו צריך לגרשה, אלא מפרישים אותם וממתינים, שאם תפיל יחזור ויקיים, ואם תלד וולד גמור — יוציאה[181]; נמצאת מעוברת וילדה וולד של קיימא, חייב להוציאה, ואינה צריכה ממנו גט[182].

החולץ למעוברת והפילה, צריכה חליצה מן האחים, שחליצת מעוברת אינה חליצה, ואף על פי כן פסולה לכהונה, והוא אסור בקרובותיה, והיא אסורה בקרוביו[183].

ענייני חושן משפט

שבועה — אין משביעים אשה כשהיא מעוברת[184], והיינו דווקא כשהוכר עוברה, ומכל מקום אם המעוברת רוצה בשבועה הברירה בידה[185].

שכירות — השוכר את החמור להרכיב עליה אשה, מותר לו להרכיב כל אשה, ואפילו מעוברת[186].

עניינים עתידיים

טומאה — המעוברת היא מארבע הנשים שדיין שעתן, היינו שאם ראתה דם אינה מטמאה טהרות למפרע. ראתה דם ואחר כך הוכר עוברה, הרי זו מטמאה למפרע ככל הנשים[187]. יש שפסקו, שמעוברת דיה שעתה רק בראיה ראשונה, אבל ראתה פעם שניה מטמאת למפרע ככל הנשים, ואם ראתה פעם ראשונה באונס, אף בראיה שניה דיה שעתה[188]; ויש שפסקו, שמעוברת דיה שעתה כל ימי עיבורה[189].

ומכל מקום, אף שמעוברת דיה שעתה, ואינה מטמאה למפרע, צריכה שתבדוק עצמה תמיד, וכל אשה המרבה לבדוק משובחת[190].

[177] יבמות שם; ירושלמי יבמות ד א; רמב"ם שם כא; טושו"ע שם. **[178]** תוס' יבמות לו א ד"ה איגלאי; תוס' הרא"ש, רמב"ן, רשב"א, ריטב"א, מאירי שם. **[179]** יבמות לה ב, ושם לו ב, מחלוקת; רמב"ם שם כב; טושו"ע שם ה. **[180]** מאירי יבמות לו ב, דעה א. **[181]** רמב"ם וטושו"ע שם. וראה בשיטות הראשונים בנידון באנציקלופדיה תלמודית, שם, עמ' שסא-ג. **[182]** יבמות לה ב; רמב"ם שם; טושו"ע שם ו. וראה באנציקלופדיה תלמודית, שם, עמ' שסג. **[183]** יבמות לה ב; רמב"ם יבום א כ; טושו"ע אבהע"ז קסד ב; מ"מ, יבום שם. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך טו, ע' חליצה אות ה, ועמ' תתיא. **[184]** רמ"א חו"מ צו ו; שו"ת חת"ס חחו"מ סי' עז. אך בסמ"ע שם סק"כ השיג על הרמ"א. **[185]** כסף קדשים, חו"מ שם. **[186]** ב"מ עט ב; רמב"ם שכירות ד ה; טושו"ע חו"מ שח ב. **[187]** נידה ז א; רמב"ם איסורי ביאה ט ד; שם מטמאי משכב ומושב ד א. וראה הסבר העניין בחזו"א יו"ד סי' קא סק"ג. **[188]** רמב"ם מטמאי משכב ומושב ד ה. **[189]** הראב"ד שם. והוא מחלוקת תנאים בנידה י ב. וראה בכס"מ שם. **[190]** נידה יא א; רמב"ם מטמאי משכב ומושב ד ו. וראה לעיל

סוטה — מעוברת עצמו[191], יש מי שפסק שמקנא לה ושותה מי המרים כמות שהיא, ואין ממתינים לה עד שתלד[192]; ויש שפסקו, שממתינים לה עד שתלד, שאין הורגים את העובר[193].

מעוברת חברו, ממתינים לה להשקותה מי המרים עד שתלד, שאינו רשאי לחבל וולד שאינו שלו[194].

עבר ונשא מעוברת חברו, יכול לקנא לה, ושותה מי המרים[195].

מיתת בית דין — מעוברת שנגזר דינה למיתה ויצאה ליהרג, אין ממתינים לה עד שתלד, ומכים אותה כנגד בית ההריון, עד שימות הוולד תחילה[196].

ערכין — בשיעורי הערכין, דין המעוברת כדין אשה בת גילה, ואין מוסיפים עבור העובר[197].

יפת תואר — היתה השבויה מעוברת, הרי היא מותרת לו, ואין כאן דין של איסור מעוברת חברו[198].

שונות

תרופות — מעוברת שסובלת מכאבים חזקים, וזקוקה לתרופות, וקיים חשש שהתרופה תזיק לעובר, מכל מקום מותר לה לקחת את התרופה, ואינה צריכה להתחשב בעובר[199].

פרסום — יש מי שכתב, שלא לפרסם את דבר ההריון עד שתיכנס לחודש החמישי, אבל מותר להודיע לרופא ולקרובים מוקדם יותר כפי הצורך[200].

הנהגות שונות — יש מי שהנהיג, שעם היוודע ההריון תנהג האשה לפי הוראות הרופאים בענייני אכילה ושתיה וכד׳; יבדקו כל המזוזות בבית, ויחליפו את אלו שאינן כשרות; להפריש צדקה לקופת רמי מאיר בעל הנס לפני הדלקת נרות בערב שבת וערב יום-טוב; הבעל יאמר תהלים יום-יום, ולפני ברכת המפיל בקריאת שמע על המיטה יאמר פרק ׳למנצח יענך וכו׳; שישתדל בפתיחת הארון בימי הקריאה[201].

יש מי שכתב, שמותר לכרוך מעוברת במפה של ספר תורה לסגולה כדי שלא תפיל[202].

בדיקה רפואית — יש מי שכתב, שרצוי להימנע מבדיקות פנימיות על ידי הרופא, אלא אם יש בכך נחיצות ממשית, ובתנאי שלא לפגוע ברגשות הרופא[202].

מחלה ממארת — בדין אשה שבהריון

הע׳ 108 ואילך בדרך הבדיקה במעוברת. **[191]** סוטה כו א. **[192]** רמב״ם סוטה ב ז. **[193]** תוס׳ סוטה כו א ד״ה מעוברת. **[194]** משל״מ סוטה ב ז. וראה עוד בחזון יחזקאל תוספתא סוטה רפ״ה. **[195]** סוטה כד א; רמב״ם סוטה ב ט. וראה במשל״מ סוטה ב י, בדין כהן שנשא מעוברת חברו. **[196]** ערכין ז א; רמב״ם סנהדרין יב ד. **[197]** משך חכמה, ויקרא כז ד. **[198]** שו״ת רעק״א ח״א סי׳ צה. **[199]** תורת היולדת, פ״ס סי׳ א. **[200]** אדמו״רי חב״ד, שערי הלכה ומנהג, ח״ד סי׳ ח. **[201]** שו״ת טוטו״ד מהדו״ג ח״ב סי׳ מז. **[202]** שערי הלכה ומנהג, שם. וכתב שם, שאין זה מנהג חב״ד.

נתגלה בה מחלה ממארת — ראה ערך הפלה.

טבילה — יש נשים שנהגו לטבול במקווה טהרה לאחר כניסתה לחודש התשיעי[202].

זהירות מטומאה — תיזהר האשה בימי עיבורה שלא ללכת ולא להסתכל במקום עבירה, וכל שכן שתשמור עצמה מכל טינוף חטא[203], ותהא נזהרת שלא להיכנס במקומות של טומאה, ובמקומות שיש בהם ריח רע[204].

קוואטרי"ן — נוהגים שאין ממנים אשה מעוברת להיות קוואטרי"ן, היינו מי שמביאה את התינוק לצורך הברית לפתח בית הכנסת (או החדר) בו מלים אותו, ובעלה לוקח ממנה את התינוק ומביאו ל'כסא של אליהו'[205], וגם אינה מסייעת כלל לשאת את התינוק לבית הכנסת[206]; ויש אומרים, שזה דווקא כשניכר שהיא מעוברת, אבל לפני כן מותר[207].

שושבינות — המנהג הוא, שמעוברת לא תשמש כשושבינה לכלה[208]; יש אומרים, שמותר לה לשמש כשושבינה, כל עוד שאין הריונה ניכר[209]; ויש אומרים, שזה מנהג בטעות, כי רק בברית מילה המנהג כן, אך לא בשושבינות[210].

לווית המת ובית קברות — המנהג הוא שאשה מעוברת איננה הולכת ללווית המת[211]. וכן נוהגות נשים צדקניות, שלא לילך לבית הקברות בימי הריונם[212].

מיעוט בין הפוסקים סבור, שיש לאסור על אשת כהן מעוברת להיכנס לאוהל המת ולבית הקברות, מדין טומאה בעובר, ובעיקר כשכלו כבר חודשי עיבורה[213].

קבורה — מעוברת שמתה, אומרים העולם שסכנה לקוברה כך, וצריכים להשתדל שתלד, ולכן אם אפשר לעשות על ידי השתדלות וסגולה מה טוב, אבל חלילה לקרוע את ביטנה ולהוציא את הוולד, אלא יקברוה כמות שהיא[214], ויש מקומות שאין חוששים כלל לקוברה עם

[203] מעבר יבק, מאמר שפתי צדק פ"ה. **[204]** שבט מוסר פכ"ד. **[205]** מנהג הקוואטרי"ן מובא במג"א סי' תקנא סק"ג, פרמ"ג ושע"ת שם; ערוה"ש יו"ד רסה לה. **[206]** זוכר הברית סי' יא אות יג; ברית אבות סי' ה אות כו. וראה בס' שמירת הגוף והנפש סי' קנב הע' א, ובס' שערי הלכה ומנהג ח"ג סי' צח, בטעם הדבר. **[207]** הסכמת הג' ר' חיים אלעזר שפירא ממונקאטש לס' זוכר הברית; שו"ת באר משה ח"ג סי' קפד. **[208]** ראה בס' שערי שמים סי' מח, בס' שמירת הגוף והנפש, סי' קסא ס"ה, ובנועם ח"ח עמ' רפג. וראה מה שכתב האדמו"ר מלובביץ ביגדיל תורה (תשמ"א) סי' קפא, בטעם המנהג. והוסיף שלא עלתה בידו לברר מנהג חב"ד בזה, ונוטה להתיר השושבינות. אך ראה בשערי הלכה ומנהג שם. **[209]** אות שלום, הוספות, רסה סקכ"ד; שו"ת באר משה ח"ג סי' קפד. **[210]** שולחן העזר, הובא באוצה"פ סי' נה סקכ"ב אות יד. **[211]** ס' יסודי שמחות עמ' 35, 10. **[212]** שו"ת מנחת יצחק ח"י סי' מ"ב אות ב'; ס' שמירת הגוף והנפש, סי' קמב הע' ד. וכתבו שם, שאין מקור למנהג זה אך למדו כן ממקורות שונים, עיי"ש. **[213]** רבי עזריה יהושע, הובאו דבריו בכנה"ג יו"ד רסי' שעא; שו"ת שאילת יעבץ ח"ב סי' קעז. **[214]** שו"ת השיב משה חאו"ח סי' יג. וראה עוד בהג' יד שאול יו"ד שסג; שו"ת טוב טעם ודעת מהדו"ג ח"ב סי' רכג וסי' רמג; סוף ס' מעבר יבק; פת"ש יו"ד סי' שסד סק"ה;

עוברה[215], אך יש שנוהגים לקבור נשים שמתו בלידתן בשורה מיוחדת[216].

השחתת זרע — ראה ערך זרע

הַשְׁתָּלַת אֵבָרִים

א. הגדרת המושג

השתלת איברים היא טכנולוגיה רפואית חדישה של החלפת איברים, חלקי איברים, או רקמות, שהגיעו לאי-ספיקה סופנית — באיברים, חלקי איברים או רקמות תקינים. האיבר המושתל יכול להיות מאותו אדם לעצמו[1], מאדם אחד לאדם אחר[2], מבעל חיים לבן-אדם[3], או איברים מלאכותיים. איברים מושתלים יכולים להיות שלמים (כגון כליה, לב, כבד, וכד׳), או חלקיים (כגון שסתומי לב, עור, עצם, וכד׳).

איברים ורקמות טבעיים בני-השתלה כיום הם: גפיים, דם וחלקי דם, כבד, כליות, לב, לבלב, חלקי מוח, מוח עצם, מעיים, עור, עצמות, קרנית העין, ריאות.

איברים או רקמות בני השתלה מתורם חי הם: דם ומוצריו, מוח עצם, כליה, חלקי כבד וחלקי ריאה[4]. יתר האיברים הינם בני השתלה רק ממת, בין אם מדובר במוות מוחי או במוות לבבי.

חלקי גוף מלאכותיים בשימוש כיום: מפרקים, שסתומי לב, תחליפי עור, תחליפי עצם, וכן כליה מלאכותית (דיאליזה), ומכונת לב-ריאות (לשימוש זמני בזמן ניתוח לב פתוח). לב מלאכותי נמצא בשלבי פיתוח ובשימוש מוגבל.

מבחינת השקפת ההלכה קיימות בעיות כלליות ועקרוניות המשותפות לכל האיברים המושתלים, ובעיות המיוחדות לאיברים מסוימים. בראשית החלק המדעי וההלכתי יבוא דיון כללי, ואחר כך יבואו דיונים מיוחדים לכל איבר, אך רק במה שמיוחד לו. האיברים המיוחדים יידונו לפי סדר א״ב בכל חלקי הערך.

שו״ת דברי חיים ח״ב סי׳ קלד; שו״ת ארי דבי עילאי סי׳ יט; שו״ת אבני נזר חיו״ד סי׳ תעב. וראה עוד בשו״ת מהרש״ם ח״ב סי׳ קנט.

[215] שד״ח מערכת אבלות כלל קמא. וראה בשו״ת שמן רוקח ח״ב סי׳ יג; ערוה״ש או״ח של ח; בית מאיר יו״ד שסד ד; שו״ת רמ״ץ חיו״ד סי׳ פה; שד״ח פאת השדה מערכת אבלות סי׳ ד; שערים המצויינים בהלכה סי׳ קצז סקי״ג — שפקפקו במנהג זה, ולא ידעו טעמו לאשורו. יש להעיר, שניתוח קיסרי באשה מעוברת שמתה, על מנת להוציא את העובר ולקוברו בנפרד היה מנהג מקובל בתרבויות העתיקות. הנצרות דרשה להוציא כל עובר ממעוברת שמתה, על מנת להטבילו לנצרות לפני קבורתו — ראה J.H. Young, *The History of Caeserean Sections*, London, H.K. Lewis, 1944. ולפי זה לכאורה יש לאסור את המנהג להוציא עובר מת ממעוברת שמתה, מדין בחוקותיהם לא תלכו, וי״ל. וביחס לניתוח קיסרי במעוברת שמתה על מנת להוציא עובר חי — ראה ע׳ לדה, ברקע ההיסטורי, ובהע׳ 501 ואילך. **[216]** שו״ת דברי מלכיאל ח״ב סי׳ צד.

[1] autograft. **[2]** allograft. **[3]** xenograft. **[4]** בעניין השתלת שערות — ראה בשו״ת

ב. רקע היסטורי[5]

השתלות מתרומות איברים של בני אדם

כללי — ההשתלות המעשיות הראשונות, בעיקר של עור, בבעלי חיים ובבני אדם נעשו בראשית המאה הי״ט על ידי ג׳ון הנטר הסקוטי וג׳וזפה בורוניו האיטלקי בשנת 1804.

בראשית העידן המודרני של השתלות איברים, ובעיקר השתלת כליות, היו התורמים אנשים שמתו מוות לבבי[6]. דרך זו של השתלה נותרה שנים רבות כדרך היחידה בכמה מדינות, כמו יפן ולטביה, וכשיטה נוספת במדינות אחרות, כמו הולנד[7]. שיטה זו נזנחה כמעט לחלוטין במרבית מדינות המערב עם התפתחותה של קביעת המוות המוחי כקנה-מידה לקביעת רגע המוות[8], שכן בשיטה זו היתה הצלחה גדולה בהרבה בניצול האיברים הנלקחים להשתלה. אכן, בגלל סיבות שונות חזרה ההתעניינות בתורמים במצב של מוות לבבי החל מראשית שנות ה-90 של המאה ה-20.

גפיים — השתלה מוצלחת של אמה וכף יד ממת לחי בוצעה לראשונה בשנת 1998 בליון שבצרפת. לאחר מכן בוצעו שתי השתלות כאלו בלואיזוויל שבארה״ב בשנת 1999 ובשנת 2000[9].

כבד — השתלות הכבד הראשונות בבעלי חיים בוצעו בשנת 1956, והשתלת הכבד המוצלחת הראשונה באדם מתורם מת בוצעה בשנת 1963 ע״י תומאס שטרצל, בפעוט בן 3 שנים[10]. בשנת 1967 ביצע שטרצל השתלת כבד ראשונה במבוגר, אשר נהנה מתיפקוד תקין של הכבד במשך 13 חודשים. אכן, עד שנת 1980 היתה מידת ההצלחה נמוכה מאד, כאשר רק כ-30% נותרו בחיים שנה לאחר ההשתלה. לאחר הכנסת התרופה המיוחדת למניעת דחיית-שתל, ציקלוספורין[11], ותוספת תרופות חדישות נוספות נגד דחיה, יחד עם שיפור הטכניקה הכירורגית, וצבירת ניסיון בביצוע ההשתלות, עלתה ההצלחה לממדים כאלו, שאין השתלת הכבד נחשבת עוד כטיפול ניסיוני.

בשנת 1989 בוצעה לראשונה השתלת כבד מוצלחת מתורם חי על ידי סטרונג האוסטרלי, אשר בו ניכרת חלק מהכבד של אשה בת 29 שנה, והושתל בבנה בן 17 חודשים[12].

אגרות משה חאו״ח ח״ד סי׳ מ, אות יח. **[5]** היבטים היסטוריים שונים של השתלות איברים סוכמו בספר — Terasaki PI (ed), *History of Transplantation*, California, 1991. וראה עוד — ש. ילינק, תמורת איברים בתמורה, פרלשטיין גינוסר, 2004. מאמר מסכם על 50 שנות היסטוריה של השתלות מאז השתלת הכליה הראשונה בין תאומים-זהים בשנת 1954 ועד ראשית המאה ה21-ראה — Morris PJ, *N Engl J Med* 351:2678, 2004. **[6]** ראה על תולדות ההשתלות הללו במאמר — DeVita MA, et al, *Kennedy Instit Ethics J* 3:113, 1993. **[7]** ראה — Youngner SJ, et al, *JAMA* 269:2769, 1993. **[8]** ראה ע׳ רגע המות. וראה על התפתחויות אלו במאמר — DeVita M, et al, *Kennedy Instit Ethics J* 3:113, 1993. **[9]** Herndon JH, *N Engl J Med* 343:503, 2000. **[10]** Starzl T, et al, *Surg Gynecol Obstet* 117:659, 1963. **[11]** ראה להלן בחלק המדעי. **[12]** Strong RW, et al, *N Engl J*

בישראל בוצעה השתלת כבד ראשונה מתורם מת על ידי יגאל קם בבית חולים רמב״ם בחיפה בשנת 1989; החולה נפטר סמוך לניתוח. בשנת 1991 בוצעה השתלת הכבד המוצלחת הראשונה בישראל בבית חולים הדסה בירושלים. השתלת אונת כבד מתורם חי בוצעה בישראל לראשונה על ידי איתן מור בבית חולים ביילינסון בפתח תקוה בשנת 1996.

כליות — בשנת 1902 ביצעו שני חוקרים מאוסטריה, אמריך אולמן ואלקסיס קארל, השתלת כליה ראשונה בכלב. הם חיברו את הכליה לצווארו של הכלב, אשר חי כך במשך 5 ימים.

הניסיונות הראשונים להשתלת כליות מאדם מת לאדם נעשו על ידי החוקר הרוסי יורי וורונוי בשנת 1933; בידי חוקרים צרפתיים בסוף שנות ה-40, אשר השתמשו בכליות ״טריות״ של מוצאים להורג בגיליוטינה; ועל ידי חוקרים אמריקאיים בראשית שנות ה-50 של המאה ה-20[13]. ההיוותרות בחיים של חולים ראשונים אלו היתה פחות מ-9 חודשים.

בשנת 1953 בוצעה בהצלחה בארה״ב השתלת כליה מתורם חי, בין שני תאומים זהים[14], והמושתל חי עם הכליה המושתלת במשך שמונה שנים. בשנת 1959 בוצעה השתלת הכליות הראשונה בין תאומים בלתי זהים[15].

עידן השתלות הכליה מתורם מת, תוך שימוש באמצעים תרופתיים נוגדי-דחיה, התחיל למעשה משנת 1962. מאז הלכה והשתפרה הטכניקה הכירורגית, ובעיקר השתכללו האמצעים האימונולוגיים לדיכוי הדחיה מחד גיסא, והאפשרות להתאמה טובה מבחינת סיווג הרקמות מאידך גיסא, כך ששיעור ההצלחה של השתלת כליות מחי או ממת הגיע לממדים כאלו, שטיפול זה נחשב לשגרתי מבחינה רפואית.

בישראל בוצעו שתי השתלות כליה ראשונות בשנת 1964. האחת בוצעה על ידי ארליך בבית חולים רמב״ם בחיפה, והשניה בוצעה על ידי מוריס לוי בבית חולים ביילינסון בפתח תקוה.

לב — בשנת 1905 שתלו קארל וגותרי לב בצוואר כלב, אשר פעם במשך כשעה. בשנת 1964 שתל הרדי לב של שימפנזה בחזהו של חולה נוטה למות, אשר פעם כשעה.

ביום 13.12.1967 ביצע כריסטיאן ברנרד בקייפטאון, דרום אפריקה, את השתלת הלב הראשונה מאדם לאדם. למרות שמעשהו זה היווה פריצת דרך בתחום השתלות הלב היה עצם המעשה כשלון חרוץ, שכן הלב המושתל פעל רק 18 יום. השתלה זו עוררה בשעתה ויכוח מוסרי נוקב בקהיליה המדעית ובציבור הרחב בעולם, שכן התורם היה עדיין מוגדר כחי, וביחס למושתל היה זה סיכון

Med 322:1505, 1990. וראה לפני כן — Bismouth H and Houssin D, *Surgery* 95:367, 1984. **[13]** Hume DM, et al, *J Clin Invest* 34:327, 1955. **[14]** המדובר באחים-התאומים רונלד וריצרד הריק (Herrick), מבוסטון שבארה״ב — Merrill JP, et al, *JAMA* 160:277, 1956. **[15]** Bernard CN, *S Afr Med J* 41:1271, 1967.

רב, ופעולה ניסויית ללא ביקורת מדעית מספקת. למרות הביקורות ואי-ההצלחות הראשונות עורר מעשהו של ברנרד התלהבות רבה, ובמשך השנה הראשונה מאז ההשתלה הראשונה בוצעו כ-100 השתלות לב ב-22 ארצות[16]. אכן, ההצלחות היו מועטות, ולאור הכשלונות בשנים הראשונות נותרו רק מרכזים רפואיים בודדים שהמשיכו בהשתלות הלב, ובראשם המרכז בסטנפורד שבקליפורניה, בראשותו של נורמן שמוי.

מאז שנת 1980, עם הכנסת הציקלוספורין לשימוש, ושיפור הטכניקות הניתוחיות, חלה עליה משמעותית בשיעור ההצלחה של השתלות הלב, וניתוח זה הפך להיות מקובל ושגרתי מבחינה רפואית.

בישראל ביצע ד״ר מוריס לוי בבי״ח בילינסון שתי השתלות לב, האחת ביום 5.12.1968, השתלת הלב העולמית מס. 100, והחולה נפטר כעבור שבועיים, והשניה ביום 17.2.1968[17]. בארץ התקיים אז ויכוח נוקב בשאלת המוסריות של ביצוע השתלת הלב, אשר אף הגיע לדיון בכנסת[18]. בראשית שנות ה-80 של המאה ה-20 הוטסו חולים מישראל לחו״ל לביצוע השתלות לב, בגלל היעדר מרכז רפואי מאושר בארץ לביצוע ניתוחים אלו.

הרבנות הראשית לישראל נזקקה לשאלה זו, לאחר פניה רשמית מטעם משרד הבריאות. הרבנים הראשיים לישראל דאז, הרב אברהם שפירא והרב מרדכי אליהו, הקימו וועדת-השתלות מיוחדת, וביום א׳ מרחשון תשמ״ז החליטה הרבנות הראשית להתיר את השתלת הלב בתנאים המיוחדים שקבעה, לבית החולים הדסה בירושלים בלבד, ורק ביחס ללב[19]. החלטת הרבנות הראשית איפשרה השתלת לב בישראל בבית החולים הדסה בירושלים, ובחודש אוגוסט שנת 1987 בוצעה ההשתלה המוצלחת הראשונה בישראל על ידי ג׳ו בורמן בבית חולים הדסה בירושלים.

הניסיון הראשון להשתלת לב-חיה נעשה בשנת 1984, עת הושתל לב-בבון בתינוקת, עמו היא חיה 20 יום בלבד[20].

הלב המלאכותי הראשון הושתל על ידי קולי בארה״ב בשנת 1969[21]. הוא פעל שלושה ימים, עד להשתלת לב טבעי באותו חולה. אולם חולה זה נפטר 32 שעות לאחר מכן, כתוצאה מאי-ספיקת כליות, שהופיעה בעת פעולתו של הלב המלאכותי. מאז נעשו ניסיונות שונים להשתלת לב מלאכותי עם היעדר הצלחה משמעותית עד היום, בגין בעיות באספקת כוח, בעיות קרישה וזיהומים[22].

[16] Cooper DKC, *BMJ* 4:174, 1968.
[17] ראה — א. שכנר, י. אוביל, מ. לוי, הרפואה צח:225, 1980. ד״ר מוריס לוי ביצע השתלת לב נוספת כעשור לאחר שתי ההשתלות הראשונות, ביום 17.2.1978. **[18]** דברי הכנסת, ד׳ שבט תשכ״ט, 25.12.1968, פרק 53. לאחר השתלת הלב השניה, שבוצעה ע״י ד״ר לוי, היתה דרישה מטעם חה״כ הרב ק. כהנא, להעמידו לדין באשמת הריגת שני אנשים. **[19]** ראה ע׳ רגע המות הע׳ 144 ואילך, ובנספח ג׳ לע׳ רגע המות. **[20]** Bailey LL, et al, *JAMA* 254:3321, 1985. **[21]** Cooley DA, et al, *Am J Cardiol* 24:723, 1969. תכניות המחקר והפיתוח של לב מלאכותי החלו כבר בשנת 1964. **[22]** על מצב הלב

לבלב — השתלת לבלב ראשונה בבני אדם בוצעה בשנת 1966 על ידי לילהיי[23]. בשנים הראשונות בוצעו השתלות משותפות בו-זמנית של לבלב וכליות בחולי סוכרת נעורים עם אי-ספיקת כליות סופנית, אך עד אמצע שנות ה-90 של המאה ה-20 היתה ההצלחה נמוכה מאד[24]. בשנים האחרונות מבצעים גם השתלות לבלב בנפרד, ואף נעשו ניסיונות להשתלת איי לנגהאנס מבודדים, אשר הם המפרישים את האינסולין הנחוץ לחולי הסוכרת.

בישראל בוצעה השתלת הלבלב הראשונה על ידי רישרד נקש בבית חולים ביילינסון בפתח תקוה, בשנת 1989.

מוח — המדובר הוא בחלקי מוח בלבד, ובעיקר בחומר השחור[25] המפריש דופאמין, אשר בהיעדרו נגרמת מחלת פרקינסון. ניסוי החיה המוצלח הראשון להשתלת חומר מוחי מעובר של עכבר לעכבר מבוגר נעשה בשנת 1979[26].

ההשתלה הראשונה של רקמת מוח בבני אדם בוצעה בשנת 9821 בשבדיה, והביאה להקלה זמנית בלבד בתסמינים של מחלת פרקינסון בחולה[27].

מעי דק — הניסיונות הראשונים להשתלת חלקי מעיים בבעלי חיים החלו בשנת 1902[28].

ניסיונות מועטים בהשתלת חלקי מעיים בבני אדם נעשו בשנות ה-70 וה-80 של המאה ה-20[29], אך ההצלחה היתה מעטה. לאחר שיפורים טכניים-ניתוחיים ושיפורים תרופתיים למניעת דחייה עלה מספר ההשתלות המוצלחות של מעי דק.

קרנית — ההשתלה המוצלחת הראשונה בחיה נעשתה בשנת 1835 ע״י ביגר[30]. ההשתלה הראשונה בבני אדם נעשתה ע״י זירם בשנת 9061[31].

אכן, התקופה המודרנית של השתלת קרניות מתחילה בשנות ה-50 של המאה הנוכחית, עם השיפור בטכניקה הניתוחית, והבנה טובה יותר של התהליכים הקשורים למחלות עינים ומחלות קרנית[32].

בנק הקרניות הראשון הוקם בניו-יורק

המלאכותי כשלב ביניים עד למציאת לב טבעי להשתלה, וכן על מצב הלב המלאכותי הקבוע בשלהי המאה ה-20 ראה במאמרים — El-Banayosy A, et al, *J Thorac Cardiovasc Surg* 119:581, 2000; Rose EA, et al, *N Engl J Med* 345:1435, 2001; Lavee J and Paz Y, *IMAJ* 4:209, 2002; Copeland JG, et al, *N Engl J Med* 351:859, 2004; Renlund DG, *N Engl J Med* 351:849, 2004.

[23] Lillehei RC, et al, *Ann Surg* 172:405, 1970.

[24] Robertson RP, *N Engl J Med* 343:289, 2000.

[25] substantia nigra.

[26] Perlow MJ, *Science* 204:643, 1979.

[27] Backlund EO, et al, *J Neurosurg* 62:169, 1985. וראה בספר — Freed C and LeVay S, *Healing the Brain*, Times Books, New York, 2002.

[28] ראה — Lillehei RC, et al, *Surgery* 62:721, 1967.

[29] Starzl TE, et al, *JAMA* 261:1449, 1989; Fortner JG, et al, *Transplantation* 14:531, 1972.

[30] Bigger S and Dublin J, *J Med Sci* 11:408, 1837.

[31] Zirm E, *Arch Ophthalmol* 64:580, 1906.

[32] Forstat SC and Kaufman HE, *Ann Rev Med* 28:21, 1977.

בשנת 1944, ומאז מהווה מאגר כזה מקור חשוב ביותר לאספקת קרניות להשתלה.

רחם — בראשית המאה ה-21 דווח על מקרה ראשון של השתלת רחם מוצלחת. ההשתלה בוצעה באשה בת 26 שנה, שרחמה נכרת בגלל דימומים, מאשה בת 46 שנה, שסבלה משחלות ציסטיות[33].

ריאות — הניסוי הראשון להשתלת ריאות בוצע ע״י גוטריי בחתול בשנת 1907, והשתלת ריאות ראשונה באדם נעשתה בשנת 1963 על ידי הרדי בניו-יורק. המושתל הראשון נפטר כעבור 18 יום[34]. עד להופעת הציקלוספורין דווחו 38 השתלות ריאה, וכולן נכשלו כשלון מוחלט.

בשנת 1981 בוצעה לראשונה על ידי נורמן שאמווי האמריקאי השתלת לב-ריאות כיחידה אחת, אשר מפחיתה את הסיבוכים שהיו מנת חלקן של השתלות ריאה בלבד. באותו זמן גם הוכנס לטיפול הציקלוספורין למניעה יעילה של דחיית השתל, ומאז מקובלת צורת השתלה זו עם הצלחה טובה[35].

בשנת 1983 נעשתה השתלת ריאה בודדת מוצלחת ראשונה על ידי ג׳ואל קופר הקנדי, ובשנת 1986 ביצע אותו מנתח את ההשתלה המוצלחת הראשונה של שתי ריאות. בשנים האחרונות, עם שיפור הטכניקות הניתוחיות, ובחירה נכונה של חולים מתאימים מבחינה רפואית, מדווח על הצלחות טובות בהשתלת ריאה בודדות או כפולה[36].

בשנת 1990 ביצע ווהן סטרנס האמריקאי לראשונה השתלת אונה אחת של ריאה מתורם חי, ובשנת 1993 ביצע אותו חוקר לראשונה השתלת אונות ריאה משני תורמים חיים.

בישראל בוצעה לראשונה השתלת ריאה על ידי ג׳ו בורמן בבית חולים הדסה בירושלים בשנת 1992, והשתלת לב-ריאה בוצעה לראשונה על ידי גדעון מרין בבית חולים הדסה בירושלים בשנת 1993. השתלת אונת ריאה מתורם חי בוצעה בישראל לראשונה על ידי אלון ילין בבית חולים שיבא בתל-השומר בשנת 1998. השתלה בודדת זו, שבוצעה בישראל עד סוף המאה ה-20, לא צלחה.

שחלה — בשלהי המאה הי״ט היה פרסום רעשני על השתלת רקמת שחלה לאשה שכרתו את שחלותיה, ואשר לפי הדיווח הרתה לאחר ההשתלה. המדובר בדיווח של רופא בשם מוריס בשנת 1895[37]. קיימים ספקות באשר לנכונות הדיווח הזה, ומכל מקום אין עוד עדות בהיסטוריה של הרפואה מאותה תקופה על הצלחה בהשתלת רקמה שחלתית מתורמת זרה שהביאה להריון. בעקבות פרסום זה

[33] Fageeh W, et al, *Int J Gynecol Obstet* 76:245, 2002; Altchek A, *Mount Sinai J Med* 70:154, 2003. ראה על כך בע׳ רחם, הע׳ 108 ואילך. **[34]** Hardy JD, et al, *JAMA* 186:1065, 1963. **[35]** Reitz BA, et al, *N Engl J Med* 306:557, 1982; Pearson FG, Grossman RF, et al, *N Engl J Med* 322:727, 1990; Theodore J, et al, *N Engl J Med* 322:772, 1990. **[36]** *Arch Surg* 124:535, 1989. **[37]** Morris RT, *N Y Med J* 62:436,

דנו מקצת מהפוסקים בשאלה של העברת רחם, או העברת שחלות מאשה לאשה, ועיקר דיונם הוא בשאלה מה יהא דין הוולד[38].

בראשית המאה ה-21 דווח לראשונה על הצלחה של השתלת שחלה בין אחיות זהות, שאחת מהן סבלה מכשל שחלתי מוקדם, ולשניה לא היו בעיות תיפקודיות שחלתיות. מושתלת רקמת השחלה הרתה וילדה תינוקת בריאה[39].

יילודים חסרי מוח[40] כתורמי איברים

בשנות ה-60 של המאה ה-20 היו כמה ניסיונות להשתמש בלב ובכליות של יילודים חסרי מוח לצורך השתלה[41], אך פעולה זו נאסרה באופן חוקי במרבית מדינות המערב[42].

במרכז רפואי לומה-לינדה בארה״ב נעשו כמה ניסיונות להשתמש באיברים של יילודים חסרי מוח לאחר שהושמו על מכונות הנשמה, ולאחר שנקבע מוות מוחי בתוך שבעה ימים לחייהם. אכן, אף לא אחד מתוך 12 יילודים שעברו תהליך זה הפכו להיות תורמי איברים בגלל סיבות שונות[43].

השתלות מבעלי חיים

עד סוף המאה ה-20 בוצעו בבני אדם מספר השתלות מבעלי חיים, וכולן נכשלו:

הרדי השתיל לב שימפנזה באדם בשנת 1964; שטרצל השתיל כליה מחיה לאדם בשנת 1964; ברנרד השתיל לב מחיה לאדם בשנת 1977; ביילי השתיל לב בבון לתינוק בשנת 1984[44]. עד ראשית שנת 1993 נעשו מספר ניסיונות להשתלת איברים מקופי בבון: שבעה כליות; שתי לבבות; כבד אחד. בכל המקרים נפטרו המושתלים מסיבות שונות בין 0 ל-70 יום[45].

1895. ראה על כך: Simmer HH, *Obstet Gynecol* 35:314, 1970. דיווח מוקדם יותר על השתלת שחלה פורסם Bert P, De la greffe animale. These Medicale, 1863 **[38]** מספר שנים לאחר פרסום סיפור ההשתלה המוצלחת של שחלות התקיים דיון הלכתי רחב בנידון. הרבנים שדנו בכך כנראה לא קבלו מידע מדוייק על מהות הסיפור, והם התייחסו לנתונים שונים, כגון השתלת שחלות בלבד, השתלת רחם בלבד, השתלה משולבת של רחם, שחלות וטפולות. וראה דיון על כך בירחון וילקוט יוסף, שנה י, סי׳ כב, מיום טו חשוון תרס״ח. ביחס להשתלת רחם — ראה ע׳ רחם, הע׳ 108 ואילך. על המצב המודרני של כריתת קטעי שחלה, הקפאתם, והחזרתם לנשים שעברו טיפולי הקרנה או כימותרפיה — ראה ע׳ הפריה חוץ-גופית הע׳ 47. במקרים אלו מדובר בדרך כלל בשחלות של אותה אשה, ולא בשחלות של תורמות זרות. Silber SJ, et al, *N Engl J Med* 353:58, **[39]** 2005. וראה גם *BMJ* 330:1408, 2005. anencephalics **[40]** ראה — Goodwin WE, et al, *J Urol* 89:13, 1963; Kantrowitz A, et al, *Am J Cardiol* 22:782, 1968; Cabasson J, et al, *Clin Pediatr* 8:86, 1969. **[41]** ראה להלן ברקע האתי. **[42]** Peabody JL, et al, *N Engl J Med* 321:344, 1989. **[43]** ראה סיכום מאמצים אלו — Parks WE, et al, *Surg Clin N Am* 66:633, 1986. Starzl TE, et al, *Lancet* 341:65, 1993 **[45]** וראה עוד — DiSesa VJ, *Ann Thorac Surg* 64:1858, 1997. וראה עוד על היבטים אתיים הקרושים בהשתלות מבעלי חיים —

ג. רקע מדעי

כללי

שלבי ההשתלה מתורם מת הם: איתור תורמים פוטנציאליים; קביעת מות התורם; טיפול רפואי לייצוב התורם עד להשתלה; התייחסות לרצון הנפטר בנידון אם הוא ידוע (כגון כרטיס תורם), או פניה למשפחתו לצורך קבלת הסכמה; איתור הממתינים המתאימים; הקצאת האיבר(ים) לפי שיקולי קדימויות; ניתוח להנצלת האיבר(ים); השתלת האיבר(ים). בכל אחד משלבים אלו יש צורך בשילוב של כל הגורמים המשפיעים על ההחלטה והביצוע של ההשתלה. הנצלת האיברים נעשית תמיד באותו מוסד רפואי בו נקבע מות המוח; ההשתלה מבוצעת במקום בו מטופל הממתין. האיבר מועבר מבית החולים בו הונצלו האיברים אל בית החולים בו ממתין המושתל. במקרה של השתלת כליות מבצעים בדיקת סיווג רקמות, ולערך אחרי כשמונה שעות מתקבלים שמות החולים המתאימים להשתלת הכליה.

התורמים מן המת — כיום מרבית תורמי האיברים מן המת הם אנשים שמותם נקבע ברגע של מות המוח[46]. במצב זה הלב ממשיך לפעום ולהזרים דם, ועל ידי זה נשמרים האיברים עד להוצאתם לצורך ההשתלה.

מראשית שנות ה-90 של המאה ה-20 הוחל להשתמש גם בתורמים מתים שמתו מוות לבבי, בעיקר על ידי קבוצת משתילי האיברים מפיטסבורג שבארה״ב[47]. הבעיה המרכזית בלקיחת איברים להשתלה בשיטה זו היא ההרס של האיברים לאחר הפסקת זרימת הדם. כדי למנוע זאת יש לצנן את האיברים לפני שהם נפגעים. בשיטה אחת משתמשים בחולים שמתו מוות לבבי פתאומי, כגון לאחר חבלת ראש קשה או דום לב פתאומי, ובדרך כלל כאשר הדבר קורה בחדר מיון. קובעים את מותו של החולה על פי הקריטריונים של הפסקת פעילות הלב, ומיד לאחר מכן מחדירים צנתר גדול דרך עורק הירך לתוך אב-העורקים הבטני, וצנתר דרך דופן הבטן לחלל הצפק, ומזרימים דרכם נוזל שימור קר. בשיטה זו נרשמה הצלחה משמעותית בשימור הכליות עד להשתלתן. בשיטה אחרת משתמשים באיברים של חולים הנוטים למות, אשר הסכימו, הם או נציגיהם, להפסיק כל טיפול תומך-חיים[48]. במקרה זה מעבירים את החולה הנוטה למות לחדר הניתוח, כשהוא מחובר לכל אמצעי ההחייאה. במקביל מחדירים לעורק הירך ולדופן הבטן את הצנתרים, שדרכם יזרימו נוזל שימור וקירור מיד עם קביעת מות הלב. באופן מתוכנן ומוסכם מנתקים את החולה ממכשירי ההחייאה, ומיד מבצעים בו את ההליך של שימור וקירור האיברים[49].

שימור האיברים להשתלה — על מנת לשמר את האיברים להשתלה יש לנקוט בשורה של צעדים רפואיים בתורם

[46] ראה ע׳ רגע המות. **[47]** Vanderpool HY, *Lancet* 351:1347, 1998. non-heart-beating cadaver donors = NHBCD.

[48] ראה ע׳ נוטה למות (א). **[49]** ראה — Youngner SJ, et al, *JAMA* 269:2769, 1993; DeVita M and Snyder J, *Kennedy Instit*

שהוגדר כמת מוות מוחי, הכוללים שמירה על ערכים תקינים של לחץ הדם, אלקטרוליטים, מאזן חומצי-בסיסי, ריווי החמצן, חום הגוף, תפקודי קרישת הדם, מצב הורמונלי ועוד[50]. יתר על כן, אמצעי שימור מתוחכמים ויעילים מאפשרים את החיות של האיברים לתקופה של שעות ארוכות, ובכך מאפשרים העברה יעילה של איברים ממרכזים רפואיים מרוחקים. הזמן העובר בין ניתוק האיבר מהתורם המת לבין תחילת שימורו נקרא תקופת האיסכמיה החמה, והזמן העובר בין תחילת הליכי השימור לבין חידוש אספקת הדם לאיבר הנתרם מכונה תקופת האיסכמיה הקרה. בתקופות האיסכמיה מצטברים חומרים רעילים בתאים, אשר גורמים לנזק ולהרס האיברים. על כן, ככל שתקופות האיסכמיה קצרות יותר, כך סיכויי האיבר המושתל לתפקד בצורה תקינה גדולים יותר. השימור מתבצע על ידי הזלפת תמיסות מיוחדות לכלי הדם של האיברים הנתרמים, כשהם מקוררים. השילוב בין ההרכבים הכימיים של התמיסות לבין קירור האיברים באמצעותם מפחית את יצירת החומרים הרעילים. מקובל להמליץ על זמן שימור של שתל כליה עד 24 שעות, שתל כבד עד 16 שעות, שתל לבלב עד 10 שעות, ושתל לב וריאות עד 3 שעות.

גורמי הצלחה של השתלה — באופן כללי ניתן לומר, שקיימים מספר גורמים המשפיעים על הצלחת ההשתלה: גיל המושתל, גיל התורם, המחלה היסודית של המושתל, מצב התורם בעת קביעת המוות, מצב השתל, היכולת הכירורגית של הצוות המשתיל, התנאים הרפואיים שלאחר ההשתלה, המצב הנפשי והפסיכו-סוציאלי של המושתל, והמדדים החיסוניים של המושתל והתורם. לאחרונה התברר שגיל המושתל כשלעצמו אינו גורם שלילי בהצלחת ההשתלה, ובמחקרים אחדים נמצא כי שכיחות הסיבוכים ודחיית השתל איננה שונה בצעירים ובזקנים[51].

בעיית הדחיה — הטכניקה הכירורגית מאפשרת כיום את השתלתם של מרבית איברי הגוף. אכן, מבחינה רפואית הבעיה העיקרית בהשתלת איברים היא בעית הדחיה. על מנת ששתל ייקלט באדם הוא צריך להיות דומה (ובאופן אידיאלי — זהה) לסיווג הרקמות שלו, כך שהנוגדנים בגופו לא יתייחסו לשתל כחומר זר, ולא ידחו אותו. על כן בודקים את ההתאמה הרקמתית בין התורם למושתל, וככל שהם דומים יותר, או שהמושתל מכיל פחות תאים חיסוניים-דוחים פעילים, סכויי השתל טובים יותר. דרך אחרת היא שימוש בתרופות המדכאות את המערכת החיסונית, וכך לא יידחה השתל. אכן, תכונת התרופות צריכה להיות כזאת, שלא תפגע באופן משמעותי בתאי המושתל

Ethics J 3:131, 1993; Orr RD, et al, *J Med Ethics* 23:7, 1997. בשלהי המאה ה-20 היתה זו השיטה הנפוצה ביפן לקבלת איברים להשתלה, כי רק בשנת 1997 הכירו שם באופן חוקי במוות מוחי, אך הציבור הרחב ביפן לא מכיר בזה, ולפיכך אין שם הסכמות לתרומות איברים ממתים מוות מוחי. **[50]** ראה סיכום מפורט על שיטות הטיפול בתורם הפוטנציאלי מרגע אבחנת מות המוח ועד להנצלת האיברים — Wood KE, et al, *N Engl J Med* 351:2730, 2004. **[51]** Randall T, *JAMA* 269:3093, 1993.

עצמו.

החל משנת 1980 הוכנסה לשימוש התרופה ציקלוספרין[52], שהיא תוצר חילוף חומרים של פטריה מסויימת. תרופה זו גרמה לפריצת דרך משמעותית בהצלחת ההשתלות של מרבית האיברים. תרופה זו יעילה מאד במניעת הדחיה של השתל, ומאידך סיבוכיה ותופעות הלוואי שלה חמורים פחות מאלו של התרופות האחרות שהיו בשימוש בעבר.

הריון לאחר השתלה — נשים בגיל הפוריות שעברו השתלת איברים יכולות להרות וללדת בהצלחה, אם כי קיימת שכיחות יתר של לידות מוקדמות, רעלת הריון, והאטה בגדילה תוך-רחמית[53]. למרות העובדה שנשים מושתלות-איברים צריכות להמשיך ולהשתמש בתרופות נוגדות דחיה, לא נמצאו מומים לעוברים[54].

שיעורי תרומת איברים להשתלה — מצד אחד, כולם מודים בחשיבות העקרונית של קידום ההשתלות לרווחת הפרט ולהצלת חיים; מאידך, קיים מחסור חמור באיברים להשתלה. כמעט בכל העולם הצורך באיברים עולה בהרבה על כמות האיברים הנתרמים[55].

ההערכה היא ששיעור תורמי איברים פוטנציאליים מן המת הוא כ-50 למיליון אנשים לשנה[56], היינו זה שיעור האנשים המתים במצב של מוות מוחי, ואשר מצב איבריהם מתאים להשתלה. רק מעט מדינות הצליחו עד שלהי המאה ה-20 להתקרב למיצוי התורמים הפוטנציאליים. בישראל באותה תקופה צריכים היו להיות מאותרים כ-300 תורמים מן המת לשנה, אך בפועל המצב הוא שונה. במהלך השנים 1998-2002, מאז שנכנסו לעבודה בבתי החולים בישראל מתאמות השתלה, אותרו בבתי החולים השונים בישראל 2492 מקרים של נפטרים בתמונה של מוות מוחי; מתוכם 6651 (67%) נפסלו מסיבות רפואיות. פוטנציאל תרומות איברים מן המת בחמש השנים הללו עמד איפוא על 827 מקרים, ובממוצע 165 מקרים לשנה. בשנת 2003 אותרו רק 130 תורמים במצב של מוות מוחי[57].

ההערכה היא, שבארה״ב מתים כ-60,000 אנשים בשנה, שחייהם יכולים היו להינצל על ידי השתלה של אחד

[52] Cyclosporin A. על תולדות התרופה, שימושיה, ותופעות הלוואי שלה, ראה — Kahan BD, *N Engl J Med* 321:1725, 1989; van Buren CT, *Surg Clin N Am* 66:435, 1986; Cohen DJ, et al, *Ann Intern Med* 101:667, 1984. **[53]** Armenti VT, et al, *Transpl Proc* 25:1036, 1993; Armenti VT, et al, *Transplantation* 57:502, 1994; Kirk EP, *Am J Obstet Gynecol* 164:1629, 1991. **[54]** Haugen G, et al, *Eur J Obstet Gynecol Reprod Biol* 39:25, 1991. **[55]** ראה — Randall T, *JAMA* 265:1223, 1990. על פירוט הנתונים ביחס לביקוש ולהיצע של איברים להשתלה בשנים 1987-1991 בארה״ב — ראה Evans RW, *Transpl Proc* 24:2152, 1992. על הנתונים מבריטניה — ראה Gore SM, et al, *BMJ* 304:349, 1992. **[56]** ראה — Miranda B, et al, *Transpl Proc* 29:1604, 1997; Finci S, et al, *IMAJ* 5:615, 2003. **[57]** הנתונים הללו של המרכז הלאומי להשתלות בישראל סוכמו בדין וחשבון של הפורום הציבורי-ייעוצי לקידום תרומות איברים בישראל, בראשות פרופ׳

האיברים החיוניים. במחצית שנת 1991 היו 23,000 אנשים בארה"ב שנזקקו להשתלת איבר כלשהו, אך היו רק 4,000 תורמי איברים בשנה. זאת למרות שבאופן פוטנציאלי קיימים בין 7,000 ל-10,000 תורמים אפשריים. ההערכה היא, שבמאמץ נכון ניתן להגיע עד ל-3,700 תורמי איברים בשנה. ההערכה היא שבארה"ב בכל שנה יש כ-5,000 מתים המתאימים להיות תורמי איברים, שמשפחותיהם מסרבים לתת הסכמה לתרומה[58]. בשנת 1999 המתינו בארה"ב להשתלת איבר כלשהו 62,760 חולים, אך מספר ההשתלות שבוצעו היה 21,990 בלבד[59]. בשנת 0320 עלה מספר הממתינים להשתלת איברים בארה"ב לשיעור של 83,000; בכל יום נוספים 106 חולים לרשימה הלאומית האמריקאית של ממתינים, ומתוכם 68 מקבלים איבר מחי או ממת, ו-17 מתים בהמתנה לאיבר מתאים[60].

במחקר שנערך בארה"ב התברר, שאפילו אם ינוצל מאגר כל התורמים בכוח בעקבות מוות מוחי, עדיין צפוי מחסור להשתלות ברוב האיברים החיוניים למעט כליות[61].

בצרפת, בראשית שנות ה-90 של המאה ה-20 חלה ירידה משמעותית במספר תורמי האיברים. הירידה יוחסה לפחדים שונים שהתעוררו בציבור בעקבות

פרסומים על לקיחת איברים מנפטרים ללא הסכמת משפחותיהם, ועל אי סדרים בקדימויות לחלוקת האיברים[62].

בסקר שנערך באנגליה בעשור האחרון של המאה ה-20 נמצא כי 10% מכלל המתים אובחנו בקריטריונים של מוות מוחי; 30% מהמשפחות שנתבקשו לתרום איברים מיקיריהם שמתו סירבו לכך. ההערכה היא, שמתוך סך התורמים הפוטנציאליים 65% מתאימים לתרומת לב; 95% מתאימים לתרומת כליות; 71% מתאימים לתרומת כבד; 31% מתאימים לתרומת ריאות; 92% מתאימים לתרומת קרניות[63].

השפעות על שיעור ההשתלות — מספר גורמים משפיעים על שיעור ההשתלות: ארגון המערכת הרפואית; מימון; מוטיבציה; עמדות תרבותיות ודתיות; מסגרת חוקית; מודעות ורגישות לנושא.

שלושה גורמים ציבוריים עיקריים משפיעים על שיעור ההשתלות: המערכת הפוליטית-כלכלית של המדינה; מערכת הרפואה, הקשורה באיתור תורמים ומושתלים פוטנציאליים; הציבור בכללותו, כתורם איברים בעצמו או מקרובי משפחתו. רק שילוב נכון של כל המערכות הללו יכול להביא להעלאת שיעור ההשתלות.

א. שטינברג, 2004. **[58]** נתונים אלו לקוחים מהמאמר — Evans RW, et al, *JAMA* 267:2391, 1992. **[59]** מתוך: מ. קרמר (עורך): השתלות איברים, 2001, עמ' 14. **[60]** מתוך נתונים של Organ Procurment and Transplantation Network. **[61]** Orians CE, et al, *Transpl Proc* 25:1541, 1993. **[62]** Dorozynski A, *BMJ* 308:1119, 1994. **[63]** נתונים אלו לקוחים מהמאמר — Gore SM, et al, *BMJ* 304:349, 1992.

סיבות למחסור באיברים להשתלה — המחסור באיברים להשתלה נובע מסיבות אחדות: הסיבה העיקרית היא מיעוט תורמים, אך יש גם סיבות אובייקטיביות, כגון ירידה בתמותה של אנשים צעירים, מיעוט מיטות ביחידות לטיפול נמרץ שמהם באים תורמי האיברים הפוטנציאליים, וכן היעדר מודעות מספקת בין הרופאים המטפלים בתורמים פוטנציאליים[64].

תנאים בביצוע ההשתלה — מקובל כיום להפריד בין הצוות אשר מטפל בתורם הפוטנציאלי וקובע את מותו, לבין צוות ההשתלה. כל אחד מהצוותות צריך לדאוג באופן מלא ובלעדי ל"חולה שלו", ולא לערבב שיקולים בלתי-רלוונטיים לאותו חולה. דבר זה הוכר בעולם, והתקבל כנורמה מחייבת.

השתלת איברים תבוצע רק על ידי רופאים מיומנים היטב בפעולה רפואית זו, רק לאחר הערכה קפדנית של זמינות ועלות טיפול אפשרי אחר, ורק לאחר דיון מלא והסבר אובייקטיבי של הסיכויים והסיכונים לתורם ולמושתל, וקבלת הסכמתם או הסכמת נציגיהם המוסמכים.

בעלי חיים כמקור לאיברים — השתלות בבני אדם מאיברים שנלקחים מבעלי חיים היא חלופה פוטנציאלית משמעותית במצב של מחסור חמור ומתגבר באיברים מתרומות של בני אדם. אכן קיימות שתי בעיות רציניות ביחס לשימוש בבעלי חיים כתורמי איברים: אי-התאמה חיסונית גדולה בין בעלי חיים לבני אדם, ועקב כך דחיה של השתל. דבר זה ניתן לשיפור על ידי יצירת בעלי חיים עם מוטציות גנטיות אנושיות, ובכך לקרב את ההתאמה החיסונית[65]; זיהומים אופייניים לבעלי חיים, שאצלם לא גורמים לנזק, אך הדבקתם בבני אדם עלולה לגרום למגיפות קטלניות[66]. בעיקר הכוונה לנגיפים, שכן מזהמים אחרים כמו חיידקים, פטריות וטפילים ניתנים כנראה למניעה על ידי גידול בעלי החיים בסביבה סטרילית[67]. מבין כל בעלי החיים יש יתרון לחזירים כמקור לאיברים בגלל הקירבה החיסונית שלו לבני אדם, ובעיקר לאחר שהם עוברים שינויים תואמים לבני אדם מבחינת המצב החיסוני בעזרת הנדסה גנטית. ואמנם דווח על הצלחה בהשתלת איי לבלב מעוברי חזיר לחולים סוכרתיים[68].

תאי גזע עובריים[69] — מקור עתידי-פוטנציאלי לאיברים הוא פיתוח תאי גזע עובריים, לכיוון של יצירת איברים.

[64] ראה — Gentleman D, et al, *BMJ* 301:1203, 1990. **[65]** ראה — Bach FH, *BMJ* 312:651, 1996; Morris PJ, *BMJ* 314:242, 1997. **[66]** Chapman LE, et al, *N Engl J Med* 333:1498, 1995. **[67]** Morris PJ, *BMJ* 314:242, 1997; Pardalis, et al, *Science* 285:1221, 1999. **[68]** ראה — Groth CG, et al, *Lancet* 344:1402, 1994. אגב, חז"ל כבר ידעו על הדמיון הרקמתי הקיים בין חזיר לאדם, דדמיין מעייהו לבני אנשי — תענית כא ב; טושו"ע או"ח תקעו ג. **[69]** embryonic stem cells. ראה על כך בע' שיבוט(ב).

מצב ההשתלות בישראל בראשית המאה ה-21

המרכז הלאומי להשתלות בישראל — בשנת 1993 הוקם בישראל מרכז לאומי להשתלות, אשר מטרותיו הן: להגביר ולהעמיק את המודעות הציבור, הן הכללי והן המקצועי, לגבי חומרת הבעיה של מחסור באיברים להשתלה, והצורך החיוני בתרומת איברים, וכן כדי למצוא וליישם שיטה ומערכת שיבטיחו הקצאה נכונה של האיברים. בראש המרכז עומד יושב ראש, ולצידו מועצת מנהלים.

כרטיס תורם — בשנת 1978 נוסדה אגודת אדי על ידי משפחת בן דרור, לזכר בנם אהוד אשר נפטר בן 28 שנה בעודו ממתין להשתלת כליה. כיום פועלת האגודה כחלק מן המרכז הלאומי להשתלות. האגודה מנפיקה כרטיסי-תורם, שבהם יכול כל אזרח להביע את רצונו לתרום איברים לאחר מותו. הכרטיס מצורף גם לטופס של חידוש רשיון הרכב.

בישראל, בשנת 2004, רק 227,00 אנשים נושאים עמם כרטיס-תורם ('כרטיס אדי'). מדובר בשיעור נמוך של 3.39% מכלל האוכלוסיה. בכרטיס התורם יכול אדם לסמן את הציווי שלו לתרום לאחר מותו כליה, לב, כבד, קרנית, עור, או כל איבר שהזולת יכול להיעזר בו, כולם יחד או כל אחד מהם לחוד. מודגש כי התרומה היא לצורך השתלה בלבד. לא ניתן להתנות תנאים כלשהם. בשנת 2001 נוסף לכרטיס התורם בישראל תנאי אחד, והוא בקשה להתייעצות עם איש דת בעת קביעת המוות.

מרכזים רפואיים להשתלת איברים — בשלהי המאה ה-20 היו בישראל ששה בתי חולים שהיו מורשים לבצע השתלות: הדסה בירושלים, שיבא בתל-השומר, רבין בפתח תקוה, רמב"ם בחיפה, איכילוב בתל-אביב, סורוקה בבאר-שבע. ישראל תופסת את המקום הראשון בעולם מבחינת היחס בין מספר מרכזי ההשתלה לבין גודל האוכלוסיה.

שיעורי ההשתלות בישראל — עד סוף שנת 1992 נמצאו בישראל 515 מטופלים הממתינים להשתלת כליות (שיעור של 105 חולים למיליון נפש); 55 ממתינים להשתלת לב (11.2 חולים למיליון נפש); 28 ממתינים להשתלת כבד (5.6 חולים למיליון נפש). בישראל, בראשית שנת 2000 המתינו להשתלת איבר כלשהו כ-1000 אנשים. בכל שנה נוספים לרשימה כ-30% ממתינים. כ-10% מהממתינים נפטרים בכל שנה. רק כ-20% מכלל הממתינים זוכים להשתלה.

על פי נתוני המרכז הלאומי להשתלות בישראל בוצעו השתלות כדלקמן: בשנת 1997 בוצעו בסך הכל 200 השתלות, מהם 130 השתלות מן המת ו-70 השתלות מן החי; בשנת 1998 — 335, 251 ו-84 בהתאמה; בשנת 1999 — 235, 156 ו-79 בהתאמה; בשנת 2000 — 270, 210 ו-60 בהתאמה; בשנת 2001 — 253, 168 ו-85 בהתאמה; 2002 — 270, 198 ו-72 בהתאמה; ובשנת 2003 — 215, 135 ו-80 בהתאמה. מדובר ב-254 השתלות בממוצע שנתי בין השנים 1997 — 2003.

שיעור תרומות האיברים בישראל בשלהי המאה ה-20 היה 10 לכל מיליון

תושבים, שהוא שיעור נמוך בהשוואה לממוצע במדינות מערביות אחרות, שבהם השיעור נע בין 15 ל-30 לכל מיליון תושבים. מבין 130 התורמים הפוטנציאליים שאותרו בישראל במצב של מוות מוחי בשנת 2003 הסכימו רק 54 משפחות לתרומה, בעוד ש-76 משפחות סירבו לתרומת איברים מיקירם שהיה במצב של מוות מוחי[70]. שיעור בני משפחה המסכימים לתרום מאיבריו של יקירם שנפטר עמד בשנת 2003 על 45%, בהשוואה לשיעורים של 70-80% במדינות מערביות אחרות. כמעט בכל המקרים שהנפטר היה חתום על כרטיס תורם היתה הסכמה של בני המשפחה לתרומת איברים[71].

האיברים הניתנים להשתלה

כבד — איבר זה ראוי להשתלה רק אם הוא נלקח מתורם שמת מוות מוחי[72], או מחולה שמת מוות לבבי, שהוכן כראוי ובאופן מיידי, כמבואר לעיל.

מאז שנות ה-90 של המאה ה-20 מדווחות הצלחות טובות לאחר השתלת כבד, הן במבוגרים והן בילדים. בילדים מיועדות ההשתלות בעיקר למומים מולדים של היעדר התפתחות דרכי המרה, או להפרעות קשות בחילוף החומרים עם פגיעה בכבד, כמו המחלה על שם וילסון. במבוגרים ההוריה העיקרית להשתלה היא

[70] נתונים אלו לקוחים מתוך: מ. קרמר (עורך): השתלות איברים, 2001, עמ' 16; ומתוך הדין וחשבון של הפורום הציבורי, הע' 57 לעיל. וראה עוד במאמר פ. קדם-פרידריך ור. רחמני, הרפואה קלה:496, 1998 על סיבות שונות למיעוט תורמים בפועל בישראל. [71] נתונים אלו לקוחים מתוך הדין וחשבון של הפורום הציבורי, לעיל הע' 7. [72] ראה ע' רגע המות. [73] cirrhosis. [74] Beath SV, et al, *BMJ* 307:825, 1993. [75] D'Allesandro AM, *Transplantation*

שחמת הכבד[73]. קבוצת מחלות שונות גורמות לשחמת הכבד, ובשלבים מתקדמים הן חשוכות-מרפא וגורמות למוות, ורק השתלת כבד בריא יכולה להציל את חיי החולים הללו. סיבות רפואיות אחרות כוללות אי ספיקת כבד סופנית בגין זיהומים, הרעלות, גידולים ומחלות הגורמות להפרעות בחילוף חומרים.

שיעור ההיוותרות לאחר השתלת כבד מתקרבת ל-90%, ואפילו השתלות בתינוקות מתחת לגיל שנה נותרים בחיים במרכזים שונים עד כדי 88%[74].

איכות החיים לאחר השתלה מוצלחת היא טובה מאד, והמושתלים כמעט שאינם מוגבלים בפעילות כל שהיא.

כ-10% ממושתלי הכבד נזקקים להשתלה חוזרת במהלך חייהם, ומתוכם יש שאף נזקקים להשתלה שלישית ורביעית[75].

לשם ביצוע השתלת כבד יש צורך בהתאמת סוג הדם וגודל הכבד בין התורם למושתל, אך אין צורך בהתאמת סיווג הרקמות ובבדיקת נוגדנים.

השתלת אונת כבד מתורם חי התפתחה והתרחבה, ועד סוף המאה ה-20 בוצעו

השתלת חלקי כבד, הן מתורמים חיים והן מתורמים מתים, הולכת ומתפתחת, ומאפשרת הצלת מספר ילדים מתורם בודד[77]. לאחרונה התרחב השימוש בחלקי כבד גם להשתלה במבוגרים, כך שמתורם מת ניתן לקחת את האונה השמאלית, המהווה כרבע מגודלו של הכבד, ולהשתילו בילד, ואת האונה הימנית, הגדולה יותר, להשתיל במבוגר.

לצורך לקיחת חלקי כבד מן החי קיימות שיטות ניתוחיות שונות: יש הלוקחים חלק מהאונה השמאלית, ויש המעדיפים דווקא את האונה הימנית, יש שניתן להסתפק בשליש מהכבד של התורם, ויש שצריך לקצור כמחצית מהכבד. בהיעדר אחידות של שיטות הניתוח ישנם קשיים בהערכת הסיכונים והסיבוכים של ההליך הזה. התמותה הניתוחית של תורמי כבד חיים לא ידועה; עד סוף המאה ה-20 דווחו רק ששה מקרי מוות, אך לא ברור אם כל המקרים אכן דווחו[78]. קיימת הערכה כי שיעור התמותה עקב כריתה חלקית מהאונה השמאלית של הכבד לצורך השתלה בילדים היא 0.13%, בעוד שהתמותה עקב כריתת האונה הימנית של הכבד לצורך השתלה במבוגרים היא בשיעור של 0.2-0.5%[79].

בשלהי המאה ה-20 נערכו כ-10,000 השתלות כבד מן המת בשנה ברחבי העולם[80]. בשלהי המאה ה-20 המתינו בארה"ב להשתלת כבד כ-11,000 חולים, בוצעו כ-5000 השתלות כבד, וכ-850 חולים מתו בהמתנה[81]. בישראל, בעשור השנים 1991-2000, בוצעו כמאתיים השתלות בשלושה מרכזים רפואיים — רבין בפתח תקוה, הדסה בירושלים, איכילוב בתל-אביב. בשנת 1999 המתינו בישראל 85 חולים להשתלת כבד, ובוצעו 26 השתלות כבד בלבד. בשנת 2003 המתינו 110 חולים להשתלת כבד, ובוצעו 37 השתלות מתורמים נפטרים ו-9 השתלות מתורמים חיים.

כליות — חולה באי-ספיקת כליות סופנית איננו יכול להיוותר בחיים, אלא אם כן מתמירים את תיפקוד הכליות החולות בדרכים חלופיות 'לניקוי' דמו מחומרים רעילים, המצטברים בו באופן טבעי. ניתן לבצע זאת בשתי דרכים: האחת היא טיפול בדיאליזה, היינו שימוש במכשיר 'המנקה' את הדם מחומרים רעילים, שצריכים להיות מופרשים על ידי הכליות דרך השתן. דבר זה ניתן להיעשות דרך הדם, או דרך חלל הבטן. הדרך

[76] ראה — Marcos A, *Liver Transpl* 7:341, 2001; Cronin DC, et al, *N Engl J Med* 344:1633, 2001; Ben-Haim M, et al, *IMAJ* 7:169, 2005. וראה על הבעיות האתיות של השתלת חלקי כבד מתורם חי — Raia S, et al, *Lancet* 2:497, 1989; Singer PA, et al, *N Engl J Med* 321:620, 1989. **[77]** ראה — Surg Gynecol 171:353, 1990. 55:1083, 1993.

[78] Cronin DC, et al, *N Engl J Med* 344:1633, 2001. **[79]** Renz JF and Roberts JP, *Liver Transpl* 6(Suppl 2):S73, 2000. וראה עוד על ההיבטים הרפואיים והאתיים של תרומת כבד מן החי — Surman OS, *N Engl J Med* 346:1038, 2002; Trotter JF, et al, *N Engl J Med* 346:1074, 2002. **[80]** Saberg EC, et al, *Clin Transpl* 3:17, 1998. **[81]** Cronin

השניה היא השתלת כליה בריאה מחי או ממת.

לכל אחת מהשיטות הללו יש יתרונות וחסרונות מבחינה רפואית, פסיכולוגית, חברתית-ציבורית, מוסרית והלכתית: הדיאליזה דרך הדם[82] דורשת קשר הדוק עם בית החולים, עקב הצורך להתחבר למכשיר 3-4 פעמים בשבוע למשך מספר שעות; מצריכה הגבלות ניכרות באורח החיים מבחינת ניידות ודיאטה; פוגעת בפוריות; ומבחינה ציבורית קיימת הגבלה של מספר המטופלים, בגלל מחסור במכשירים וכוח אדם. הדיאליזה דרך חלל הבטן[83] קלה יותר מבחינת איכות החיים בהשוואה לדיאליזה דרך הדם, שכן איננה קושרת את החולה בצורה הדוקה לבית החולים, אך קיימים סיבוכים רפואיים שונים בטיפול זה, בעיקר דלקת הצפק. ההשתלה משחררת את החולה מהגבלות אלו, איכות החיים טובה בהרבה במושתלים לעומת המטופלים התלויים בדיאליזה, וכן מאפשרת ההשתלה לפנות מכשירי דיאליזה עבור חולים אחרים הזקוקים לכך. אך מאידך, מצריכה ההשתלה טיפול תרופתי נוגד-דחיה קבוע, קיים סיכון של דחיה וסיבוכים רפואיים שונים, וקיימות הגבלות מעשיות בהשגת כליות להשתלה.

העדיפות הרפואית של השתלת כליה על פני טיפול בדיאליזה כולל איכות חיים טובה יותר אצל המושתלים[84], וחסכון כספי ניכר לציבור. יתר על כן, במחקרים מבוקרים התברר כי תוחלת החיים במושתלי כליה ארוך יותר בהשוואה למטופלים בדיאליזה — הישרדות שנה לאחר תחילת טיפול בדיאליזה הוא 78.3% בעוד שלאחר השתלת כליה מן המת הוא 94.4% ולאחר השתלת כליה מן החי הוא 98.1%; ולאחר 10 שנים ההישרדות של מטופלי דיאליזה הוא 8.9% בעוד שמושתלי כליה מן המת שורדים ב-59.1%, ובמושתלים מן החי שורדים ב-78.2%[85]; כמו כן, ההערכה היא שכ-10% מכלל הממתינים להשתלת כליה ימותו לפני שיקבלו את השתל המיוחל, למרות שקיים התחליף של דיאליזה. בארה"ב בשנת 1999 מתו 3088 ממתינים להשתלת כליות[86]. לפיכך, יש להתייחס להשתלת כליה כהליך מציל-חיים.

קיים וויכוח מתמשך בין החוקרים בדבר הצורך בהתאמה מבחינת סיווג הרקמות בהשתלת כליות. התוצאות של הצלחת השתלת כליות תלויות בגורמים אחדים, ולא תמיד ניתן לבודד את גורם ההתאמה של סיווג הרקמות. אכן ברור שיש יתרון להתאמה טובה בין התורם למושתל[87]. ואמנם במחקר ארצי מקיף

.DC, et al, *N Engl J Med* 344:1633, 2001 **[82]** hemodialysis. **[83]** peritoneal dialysis. **[84]** ראה — Pena PC, et al, *Arch Esp Urol* 49:1109, 1996; Jonson JP, et al, *Kidney J* 22:286, 1982. **[85]** הנתונים לקוחים מהדין וחשבון של הפורום הציבורי, הע׳ 57 לעיל. וראה גם — Hunsicker LG, *N Engl J Med* 341:1762, 1999. **[86]** Levinsky NG, *N Engl J Med* 343:430, 2000. **[87]** Sanfillippo F, *N Engl J Med* 331:803, 1994. וראה עוד Helderman JH, *N Engl J Med* 341:1468, 1999. Takemoto S, et al, *N Engl J Med* 327:834, 1992. וראה עוד על השקולים הרפואיים לשיפור שיעור ההצלחה בהשתלת

בארה״ב נמצאו הבדלים משמעותיים בתוחלת השתל למשך שנה, ובזמן מחצית החיים המשוער של השתל, בין מושתלים מתאימים מבחינת סיווג הרקמות, לעומת מושתלים בלתי מתאימים. לפיכך הומלץ להקפיד על התאמה[88].

במחקר מקיף בארה״ב התברר שתוצאות השתלת כליות במבוגרים מעל גיל 60 שנה אינם שונים מההצלחה של השתלות כאלו בצעירים יותר. לפיכך אין כל הצדקה רפואית להגביל את גיל מושתלי הכליה[88].

קיימת העדפה לשימוש בכליות מתורם חי שהוא קרוב משפחה, בגלל התאמה טובה יותר בסיווג הרקמות. אכן, בשנים האחרונות מבוצעות השתלות כליה מתורם חי שאיננו קרוב משפחה, עם הצלחה טובה מאד, עקב שיפור משמעותי בשיטות הטיפול נוגד-הדחיה[89].

תוחלת החיים במושתלי כליה מתורם חי גדולה יותר בהשוואה למטופלים בדיאליזה, או למושתלי כליה ממת[90]. היוותרות בחיים שנה לאחר השתלה של כליה מתורם חי היא 95% ומתורם מת — 88.6%. הישרדות הכליה המושתלת למשך שנה מגיעה עד 90%[91]. במרכז הרפואי הדסה בירושלים, בשנת 1995, שיעור ההיוותרות בחיים למשך שנה וחמש שנים אחרי השתלת כליה מתורם חי היה 85% ו-84% בהתאמה, ושיעור ההישרדות של הכליה המושתלת מן החי לאחר שנה וחמש שנים היה 88% ו-84% בהתאמה[92]. בילדים המספרים דומים: הישרדות בחיים שלוש שנים לאחר שתילת כליה ממת — 80%, ולאחר השתלת כליה מחי — 90%[93].

דרגת הסיכון של תורם חי: התמותה המיידית של התורם החי היא קטנה מאד, והיא עומדת על 0.02-0.03% לפי סקרים שונים[94]. סיבוכים מיידיים אחרי כריתת כליה מהחי מדווחים בשיעור של 1.3%, מתוכם דימומים — 0.15%-0.45%, פגיעות במעיים — 0.05-0.24%, ובקע — 0.03-0.5%[95]. לאחרונה, התפתחה טכנולוגיה של הוצאת הכליה מהתורם בדרך לפרוסקופית, המפחיתה בהרבה את הסיכונים הכרוכים בהרדמה כללית ובניתוח רחב, ומקצרת את תקופת ההחלמה מהניתוח[96]. השיעור הכולל של צורך בניתוח חוזר לאחר כריתת כליה פתוחה היה 0.6%, ולאחר כריתה

כליות — Braun WE, *N Engl J Med* 327:883, 1992. **[88]** Tesi RJ, et al, *Lancet* 343:461, 1994. **[89]** Chkhotua AB, et al, *IMAJ* 5:622, 2003. **[90]** Vollmer, *N Engl J Med* 308:1553, 1983; Sesso R, et al, *Ann Intern Med* 117:983, 1992; Terasaki PL, et al, *N Engl J Med* 333:333, 1995; Hauptman PJ and OlConnor KJ, *N Engl J Med* 336:422, 1997. **[91]** Kerman RH, et al, *Transplantation* 45:37, 1988. **[92]** ע. גפרית ואח׳, הרפואה קכח:201, 1995. וראה גם לעיל הע׳ 82. **[93]** Krakauer H, et al, *N Engl J Med* 308:1558, 1983 — ראה **[94]** Najarian JS, et al, *Lancet* 340:807, 1992; Johnson EM, et al, *Transplantation* 64:1124, 1997; Levinsky NG, *N Engl J Med* 343:430, 2000; Matas AJ, et al, *Am J Transpl* 3:830, 2003; Ingelfinger JR, *N Engl J Med* 353:447, 2005. **[95]** Matas AJ, et al, ibid (ref. 91). **[96]** Ratner LE, et al, *Transplantation*

לפרוסקופית הוא היה 1.3%[97]. ההחלמה לאחר כריתת כליה בדרך לפרוסקופית היא כשבועיים, ולאחר כריתה פתוחה היא כחודש ימים. יש שדיווחו על סיבוך מאוחר של יתר לחץ-דם והפרשת חלבון בשתן, כביטוי של פגיעה כלייתית, אך מרבית החוקרים סבורים כיום, שאין זה אלא ביטוי לתהליך הזיקנה הטבעי, ללא קשר לתרומת הכליה[98]. ואמנם במעקב אחרי 57 תורמים חיים של כליה בתקופה של כ-20 שנה, לא נמצאה עדות לירידה בתיפקוד הכליה הנותרת מעבר לצפוי מבחינת הגיל, וכן לא נמצאו סיבוכים רציניים אחרים[99]. וכן בסיכום של 48 מחקרים, שכללו מעקב אחרי 3124 חולים העלה שתורם כליה מן החי סובל מירידה מיידית של שיעור סינון פקעיתי, אשר באה על פתרונה עם הזמן, והתגובה החריגה היחידה היא עלייה קלינית קלה ובלתי חשובה בלחץ הדם[100]. ואמנם הגישה המדעית-מחקרית היא שכאשר התורם נבדק לפני תרומת הכליה ונמצא בריא, נטילת הכליה מבוצעת בצורה מיטבית, והתורם נמצא במעקב רפואי מסודר לאחר התרומה, אין כל סיבוכים מאוחרים[101]. ואמנם בסקר נרחב נמצא כי מתוך 50,000 תורמי כליה רק 56 נזקקו בעצמם לתרומת כליה[102]. עוד יש לציין כי כמעט כל תורמי הכליות מחיים לא התחרטו על מעשיהם, אפילו אם הכליה שתרמו נדחתה אצל המושתל[103].

לאור העובדה שהסיכון לתורם החי הוא מיזערי, והצלחת השתל היא גבוהה, נרשמת בעולם עליה מתמדת במספר מושתלי הכליה המקבלים את השתל מתורם חי: בבריטניה 10-5% מההשתלות של כליות נעשות מתורם חי, בארה״ב כ-30%, ובנורבגיה כ-50%[104].

ניתן להשתמש בכליה ממת, גם אחרי מוות לבבי, אך קיימת עדיפות מסויימת בשימוש בכליות מן החי על פני כליות מהמת, בגלל הסיבות הבאות: סכויי הקליטה מתורם חי טובים יותר בהשוואה לתורם מת, אם כי בהפרשי אחוזים קטנים; קיים מחסור בכליות ממת; ישנה יכולת הכנה טובה יותר ומתוכננת יותר בתרומה מחי. אכן, במחקר השוואתי בין כליות שנלקחו מתורמים אחרי מוות לבבי, לבין כליות מתורמים אחרי מוות מוחי כאשר הלב עדיין פועם, לא נמצאו כל הבדלים ביחס להישרדות השתל או הישרדות החולים אחרי חמש עשרה שנים[105]. ההבדל היחיד היה ביחס לתחילת הפעילות של הכליה המושתלת, כאשר כליות מתורם אחרי מוות לבבי החלו לפעול מאוחר יותר, ובכך נגרם אשפוז

63:229, 1997; Flowers JL, *Ann Surg* .Matas, et al, ibid **[97]** .226:483, 1997 Spital A, et al, *Arch Inter Med* **[98]** Najarian JS, et al, **[99]** .146:1993, 1986 Kidney **[100]** .*Lancet* 340:807, 1992 .International 48:814, 1995 ראה — **[101]** Kasiske BL, et al, *Kidney Int* 48:814, 1995; Goldfarb DA, et al, *J Urol* 166:2043, 2001; Fehrman-Ekholm I, et al, *Transplantation* Delmonico F, **[102]** .72:444, 2001 .*Transplantation* 79 (Suppl6): S53, 2005 Fehrman-Ekholm I, et al, **[103]** Daar **[104]** .*Transplantation* 69:2067, 2000 AS, *J Med Ethics* 24:365, 1998; Nicholson .ML and Bradley JA, *BMJ* 318:409, 1999 Weber M, et al, *N Engl J Med* **[105]**

ארוך יותר לאחר ההשתלה[106].

לאור ההתקדמות הטכנולוגית בהשתלות, ולאור יכולת התאמה טובה יותר, נרשמת הצלחה בהשתלה חוזרת אצל מושתלי כליה שדחו פעם אחת את הכליה המושתלת[107].

בשנת 1999 בארה"ב המתינו 41,350 חולים להשתלת כליה, אך בוצעו רק 12,530 השתלות. בישראל באותה שנה המתינו להשתלת כליות כ-700 חולים, ובוצעו רק 30 השתלות כליה מתורם מת[108]. בשנת 2002 המתינו בישראל כ-550 חולי כליה לתרומת כליה, אך היו רק 104 השתלות מן המת ו-68 השתלות מתורמים חיים[109].

הוריות-נגד להשתלת כליה כוללות מחלה ממאירה פעילה, מחלת לב פעילה, אי ספיקה ריאתית, זיהום חריף, זיהום נגיפי של הכבד, זיהום באיידס, תפקוד לקוי של שלפוחית השתן, ומצב נפשי לקוי.

לב — על מנת לאפשר פעילות תקינה של הלב המושתל יש להשלים ולבצע את השתלת הלב תוך 4-5 שעות מרגע הוצאתו מגוף התורם, שאם לא כן ייפגע תפקודו.

עד שנת 1980 היתה מידת ההצלחה בהשתלת לב נמוכה, ופחות מ-30% מהמושתלים נותרו בחיים שנה לאחר ההשתלה. עם הכנסת התרופה ציקלוספורין לשימוש, וכן עם השיפור הטכני-כירורגי, והניסיון המצטבר, חל מפנה דרמטי, והישגי ההצלחה של השתלת לב הגיעו ל-80% היוותרות בחיים לאחר שנה, ול-60% היוותרות בחיים לאחר חמש שנים[110]. מרבית החולים העוברים השתלת לב, חוזרים לאורח חיים תקין, כמעט ללא הגבלות.

עד סוף המאה ה-20 בוצעו ברחבי העולם כ-48,500 השתלות ב-304 מרכזים שונים[111]. בישראל מבוצעות השתלות לב בשלושה מרכזים רפואיים — הדסה בירושלים, שיבא בתל-השומר ורבין בפתח-תקוה. בשנת 1998 היו בישראל כ-80 ממתינים, ובוצעו רק 28 השתלות לב. בשנת 2003 המתינו בישראל 116 חולים להשתלת לב, ובוצעו רק 15 השתלות.

אחוז התמותה לאחר השתלות גבוה יותר באופן משמעותי במרכזים רפואיים שבהם מבוצעות השתלות מועטות. במחקר בארה"ב התברר כי במרכזים המבצעים פחות מתשע השתלות לב בשנה, אחוז התמותה בחודש הראשון לאחר ההשתלה היה גבוה ב-40.3% בהשוואה למרכזים שמבצעים יותר מתשע השתלות לב בשנה,

Wijnen RMH, et al, **[106]** .347:248, 2002 *Lancet* 345:1067, 1995; Cho YW, et al, *N Engl J Med* 338:221, 1998. Delmonico FL, et al, *Arch Surg* **[107]** 129:354, 1994. **[108]** מתוך: מ. קרמר (עורך): השתלות איברים, 2001, עמ' 14. **[109]** נתונים של המרכז הלאומי להשתלות בישראל, מתוך הדין וחשבון של הפורום הציבורי, הע' 57 לעיל. Cohen, et al, *Ann Intern Med* 101:667, **[110]** 1984. הצלחה אף טובה יותר נרשמה בילדים מתחת לגיל 18 שנים. ראה — Starnes VA, *Circulation* Suppl 5:v-43, 1987. **[111]** י.

ולאחר שנה מההשתלה היה אחזו התמותה גבוה ב-33.1%[112].

לאחרונה התברר כי יש עדיפות להשתלת לב מתורם מתאים מבחינת סיווג הרקמות, למרות שבמשך שנים בוצעו השתלות לב ללא התאמה כזו, בגלל האילוץ של הזמן מרגע הוצאת הלב מהתורם ועד לשתילתו אצל המושתל[113].

ההוריות הרפואיות המקובלות במרכזים רבים להשתלת לב הן: מחלת לב סופנית, קשה ומתקדמת, שאין סיכוי לתקנה בדרכים מקובלות, או שיש סיכוי גבוה למוות תוך 12-6 חדשים; מאורעות חוזרים של דום לב; אשפוזים רבים עקב אי-ספיקת לב; הפרעות בתיפקודי הכבד והכליות; חולה מתחת לגיל 55 שנה; מושתל בריא פרט למחלת הלב; משתף פעולה; יציב מבחינה רגשית.

הוריות-נגד להשתלה: מחלות כלליות רציניות, ובעיקר מחלות ריאה, כבד וכליה קשות ומתקדמות, וכן מחלות ממאירות; זיהום פעיל; השמנת יתר; סיפור של התמכרות לאלכוהול או לסמים; יתר לחץ דם ריאתי גבוה ובלתי הפיך; סוכרת תלויה באינסולין; כיב עיכולי פעיל; מחלה מתקדמת של כלי הדם ההיקפיים[114].

ההערכה היא, שבארה"ב נזקקים 17,000-35,000 אנשים מידי שנה להשתלת לב. בשנת 1999 המתינו בארה"ב 4,157 חולים להשתלת לב, אך בוצעו רק 2,185 השתלות. בישראל באותה שנה בוצעו ארבע השתלות לב[115]. בשנת 2003 בוצעו בישראל 15 השתלות לב בשלושה מרכזים רפואיים: רבין בפתח תקוה, שיבא בתל-השומר והדסה בירושלים[116].

בעיה מיוחדת קיימת ביחס ליילודים עם מומי-לב קשים, שלא ניתנים לתיקון כירורגי, ואשר גורמים למותו של היילוד. הדרך היחידה להצלתם היא החלפת לבם הפגום בלב תקין, אך קיים קושי בהשגת לבבות קטנים דיים, שיתאימו לגודל בית החזה של היילוד. דרך אחת היא שימוש בלב-חיה, אך עד כה טרם הצליחו המדענים להתגבר על בעיות הדחיה[117]. דרך שניה, שהוצעה ואף בוצעה על ידי מספר רופאים בעולם, היא לקיחת הלב מיילוד שנולד ללא מוח[118], אשר לבו תקין, ותוחלת חייו מוגבלת למספר ימים או שבועות. דרך נוספת היא שימוש בלב של יילוד לאחר מותו[119]. שיעור ההישרדות בחיים לאחר השתלת לב ביילוד, באחד המרכזים הגדולים שהתמחה בהשתלות אלו, הגיע לכדי 84%[120].

לביא, בתוך: מ. קרמר (עורך): השתלות איברים, 2001, עמ' 166 ואילך. **[112]** Hosenpud JD, et al, *JAMA* 271:1844, 1994 **[113]** Morris PJ, *N Engl J Med* 330:857, 1994 **[114]** Jamieson SW, et al, *Heart Transpl* 1:76, 1985. **[115]** מתוך: מ. קרמר (עורך): השתלות איברים, 2001, עמ' 14-15.

[116] נתונים של המרכז הלאומי להשתלות בישראל. **[117]** ראה לעיל בחלק ההיסטורי. **[118]** היינו anencephalus. דבר זה בוצע הלכה למעשה, ראה — Bailey LL, et al, *N Engl J Med* 315:949, 1986 **[119]** Boucek MM, et al, *J Pediatr* 116:171, 1990 **[120]** Kriett JM and Kaye MP, *J Heart Transpl* 9:323,

לבלב — השתלת לבלב מיועדת לתיקון מחלת סוכרת הנעורים, שכן במחלה זו קיימת בעיה של היעדר אינסולין יעיל, ועקב כך עולה רמת הסוכר וחומרים אחרים בדם, אשר גורמים לסיבוכים קשים בכלי הדם הקטנים בעיניים, בכליות ובמערכת העצבים. השתלת לבלב פעיל — שלם, חלקי, או תאי לנגרהאנס מבודדים, יש ביכולתו לשפר את איכות החיים של חולי הסוכרת. כמו כן יש עדויות מצטברות שהשתלה זו מונעת את הסיבוכים המאוחרים של מחלת הסוכרת בעינים, בכליות, ובמערכת העצבים ההיקפית, או לפחות מעכבת את המשך ההידרדרות של סיבוכים אלו. ובעיקר יש נתונים שהשתלת לבלב עוצרת את הפגיעה בעצבים ההיקפיים, ואף משפרת במידת-מה את תיפקודם[121]. לאחרונה עלה שיעור ההצלחה למניעת סיבוכי הסוכרת, בעיקר כאשר מדובר בהשתלה משולבת של לבלב וכליה[122].

השתלות לבלב מתורמים מתים, ואפילו מתורמים חיים, מבוצעות במספר מרכזים בעולם[123]. ואמנם נעשו ניסיונות בהשתלת חלקי לבלב מתורם חי, היינו לקיחת חלק מהלבלב של תורם חי והשתלתו בחולה[124]. בסוף שנות ה-80 של המאה

ה-20 נצפה שיעור ההישרדות למשך שנה ב-86%, ואם בוצעה השתלה משותפת של לבלב וכליה היה שיעור ההישרדות 90%[125].

עד סוף המאה ה-20 בוצעו בעולם כ-12,000 השתלות לבלב, מהם כ-50 במדינת ישראל[126].

יש דיווחים על ייצור לבלב ביו-מלאכותי, המורכב מסיבים חלולים המלאים בתאי לנגרהנס. לבלב זה עבר כבר משלב ניסויי לשלב קליני[127].

מוח — טרם בוצעה השתלת מוח שלם, ברם נעשים ניסיונות להשתלת חלקים ממוח. שתי מטרות עיקריות לניסיונות אלו בשלב זה: מטרה מחקרית — להבנת עקרונות בסיסיים של ביולוגית תאי עצב, ויכולת עמידתו בהשתלה; מטרה טיפולית — תיקון נזקים במערכת העצבים.

מוח-עצם — הניסיון הראשון להשתלת מוח עצם על ידי הזרקתו לתוך הווריד נעשה על ידי תומאס בשנת 1957. רקמה זו נשאבת מתורם חי, ומוזלפת למושתל הנזקק לו. טיפול זה, בדרגות

Kennedy WR, ראה במאמרים **[121]**. 1990 et al, *N Engl J Med* 322:1031, 1990; Navarro X, et al, *Ann Neurol* 42:727, 1997; Luzi L, *N Engl J Med* 339:115, 1998. **[122]** ראה — Lendgraft R, et al, *Diabetes* 1:33, 1989; Solder SG, et al, *Lancet* 2:1232, 1987. וראה עוד על השתלת איי לנגרהנס של הלבלב — Barker CF and Naji A, *N Engl J Med* 327:271, 1992; Robertson RP, *N Engl J Med* 343:289, 2000. **[123]** סיכום השתלות אלו והצלחותיהם, ראה — Sutherland DER, et al, *Surg Clin N Am* 66:557, 1986. **[124]** מ. גרטי ור. נקש, הרפואה קבא:535, 1991. Sutherland DER, et al, *Diabetes* 1:55, **[125]** 1989. **[126]** ר. נקש, בתוך: מ. קרמר (עורך): השתלות איברים, 2001, עמ' 196 ואילך. Maki T, et al, *Transpl Proc* 23:754, **[127]** 1991.

שונות של הצלחה, ניתן במחלות ממאירות, כמו לויקמיות; מחלות של חסר בתוצרי מוח עצם, כגון אנמיה אפלסטית; מחלות כשל חיסוני מולד; מחלות תורשתיות הקשורות בחסר אנזימטי[128]. הצלחת השתלת מוח עצם בילדים עם תיסמונת דאון ולויקמיה, איננה שונה מזו של האוכלוסיה הכללית[129]. אכן, בגלל סיבות שונות אין פעולה זו מבוצעת בילדים כאלו בשכיחות הדרושה, ומבחינה מוסרית אין הצדקה למניעת טיפול זה מילדי דאון[130].

אין לתורם כמעט כל סכנה בתרומה זו, פרט לסיכון המועט של ההרדמה. תהליך לקיחת מוח-עצם כרוך בכאב מסויים ואי-נוחות בלבד. כמו כן חשוב להדגיש, שאין התורם מפסיד את הרקמה, שכן היא מתחדשת וחוזרת למצבה הראשון, בניגוד לתרומת כליה, שהתורם החי מפסיד אותה לחלוטין. מאידך יש להדגיש, כי השתלת מוח עצם כרוכה בסיבוכים רבים וקשים למושתל, היות שרקמת מוח-העצם מכילה תאים בעלי כושר חיסוני אשר יכולים לעורר תגובה מיוחדת לסוג זה של השתלה, היינו מחלת שתל נגד מאחסן[131].

בשלהי המאה ה-20 בוצעו בארה"ב כ-15,000 השתלות של מוח עצם בשנה, ובישראל השיעור הוא כ-250-300 השתלות בשנה[132].

כדי לאפשר קליטה מוצלחת של שתל מוח-העצם יש צורך בהתאמה רקמתית בין התורם למושתל. דבר זה אפשרי בדרך כלל בין בני משפחה מדרגת קרבה ראשונה, כמו הורים-ילדים או אחים. אכן, לעתים לא ניתן למצוא תורם מתאים בתוך המשפחה, ואזי ישנה אפשרות לקבל תרומת מוח-עצם מזר מבחינה משפחתית שהוא תואם מבחינה רקמתית. במדינות שונות נעשים מאמצים ליצירת מרכז לרישום ממוחשב של סיווג רקמות, כדי שניתן יהא להתאים תרומת מוח עצם לחולים הנזקקים לכך. מקור נוסף לשתלי מוח-עצם הוא מקור עצמי, היינו ניתן לקחת מהחולה עצמו תאי מוח עצם, לשמר אותם ולהזריק לו את מוח העצם של עצמו בשלב מאוחר יותר. דבר זה אפשרי בחולים עם מחלות ממאירות שאינן פוגעות במוח העצם, אשר במהלך הטיפול הכימותרפי או ההקרנתי צפוי שמוח העצם שלהם ייפגע בצורה מסוכנת. במקרים אלו ניתן לקחת מוח עצם עצמי לפני תחילת הטיפול נגד הממאירות, ולהזריק אותו במהלך הטיפול.

מעי דק — השתלת מעיים בבני אדם נתקלה בבעיות קשות דחיית השתל, זיהומים קשים, וסיבוכים טכניים[133]. אכן

[128] Thomas ED, et al, *Annu Rev Med* 35:1, 1984; Sullivan KM, *Transpl Proc* 21(Suppl 1):41, 1989; ר. אור וש. סלבין, מדע ל:96, 1987. [129] ראה — Arenson ED and Arde MD, *J Pediatr* 114:69, 1989. [130] ראה — Churchill LR, *J Pediatr* 114:87, 1989. וראה עוד על השיקולים הרפואיים והחברתיים בהשתלת מוח עצם בילדים — Pinkel D, *J Pediatr* 122:331, 1993. [131] Clarck JG, *Mayo Clin Proc* 65:111, 1990. [132] ש. סלבין, בתוך: מ. קרמר (עורך): השתלות איברים, 2001, עמ' 216 ואילך. [133] Prichard TJ and Kirkman RI, *World J Surg* 9:860, 1985; Grand D, et al,

עד סוף שנת 1994 דווח על הצלחה של כ-50% בכ-100 ניתוחים של השתלת מעיים[134]. ניתוחי השתלת מעי דק לחוד או בשילוב עם השתלת כבד נעשו גם בילדים, כולל תינוקות מתחת לגיל שנה, עם הצלחה חלקית[135]. הסיבות לשיפור בתוצאות כוללות בין השאר שיפורים בטכניקה הניתוחית, שיפורי בטיפולים נוגדי דחיה, ושיפורים בטיפול הבתר-ניתוחי[136]. עד סוף המאה ה-20 בוצעו ברחבי העולם 273 השתלות של מעי דק ב-33 מרכזים בעולם. כמחצית מההשתלות היו של מעי דק בלבד, וכמחצית היו השתלות משולבות של מעי דק וכבד. בישראל לא בוצעה השתלת מעי דק עד סוף המאה ה-20[137]. הסיבה העיקרית לצורך בהשתלת מעי דק היא מצב של כריתה נרחבת של המעי, והיעדר יכולת של הזנה תוך-ורידית.

עור — רקמה זו נלקחת מהמת על ידי מכשיר מיוחד הנקרא דרמטום, והיא ראויה לשימוש גם אם היא נלקחת לאחר מוות לבבי. מדובר בשכבה דקה מאד, שעוביה כמילימטר וחצי. העור נלקח ביריעות רחבות של 10 ס״מ מאזורי הירכים, השוקים, ולעיתים מן הזרועות, הגב ושיפולי הבטן. לאחר לקיחת העור, כמעט שאין הדבר ניכר על הגופה באופן חיצוני.

ניתן לשמר את העור בחנקן נוזלי בטמפרטורות מתחת ל-180 מעלות צלזיוס לזמן רב[138].

חולים עם כוויות קשות ונרחבות אינם יכולים להיוותר בחיים אם לא מכסים את שטחי הכוויה, בגלל זיהומים קשים, ואיבוד קשה של חלבונים ונוזלי הגוף. העור הזר נקלט לתקופה של כשבועיים ואחר כך נדחה, אך בינתיים הוא שומר על הגוף מפני זיהומים ואובדן נוזלים, ובינתיים אפשר להתחיל בהצמחה של עור עצמי, על ידי שתילת איי-עור קטנים מאותם חלקי עור שנותרו בלתי כוויים. אין בשלב זה תחליף טוב יותר לכיסוי הזמני מאשר עור אדם, אם כי יתכן שבעתיד הקרוב יוכלו לייצר באופן מלאכותי תחליף-עור טוב, ואז לא יהא צורך בעור ממת. ואמנם, במשך השנים הוצעו תחליפים רבים לעור אדם לצורך כיסוי כוויות[139], אך לכל הדעות התחליף המיטבי לעורו של נפגע כוויות הוא עור מאדם אחר[140].

בימי שלום מצויים חולי כוויה קשים בגלל תאונות דרכים, תאונות עבודה, וניסיונות התאבדות. בזמן מלחמה עולה מאד מספר נפגעי הכוויות הקשים, בעיקר נפגעי טנקים. לאור זאת יש צורך בשמירת

Lancet 1:181, 1990; Wood RFM and Clark Kelly DA **[134]** .CLI, *BMJ* 304:1453, 1992 and Buckels JAC, *Arch Dis Child* 72:447, Langnas AN, et al, *Pediatrics* **[135]** .1995 Kelly and Buckels, **[136]** .97:443, 1996 ibid. וראה שם על ההוריות לניתוחים כאלו, ועל הקשיים המיוחדים בניתוחים אלו בילדים. וראה עוד — Brousse N and Goulet O, *BMJ* 312:261, 1996. **[137]** י. ניב, בתוך: מ. קרמר (עורך): השתלות איברים, 2001, עמ׳ 205 ואילך. **[138]** וראה על שיטות שונות לשימור עור במאמר — א. אלדד ואח׳, הרפואה קכו:723, 1994. **[139]** ראה — Alsbjorn B, *Scand J Plast Reconstr Surg* 18:127, 1984. **[140]** Pruitt BA and Levine NS, *Arch Surg* 119:312, 1984.

כמות קבועה של עור במאגר (״בנק של עור״). במרכז הרפואי הדסה בירושלים קיים מאגר לאומי לעת חירום מאז שנת 1986[141]. במרכז הרפואי סורוקה בבאר-שבע קיים מאגר עור לאזור הדרום מאז שנת 1989. שטח מאגר העור לשעת חירום שאושר לאזור הדרום הוא 30-20 מ״ר[142].

קרנית — רקמה זו ראויה לשימוש גם אם נלקחה לאחר מוות לבבי, אך יש צורך לקחתה לא יאוחר מ-6 עד 12 שעות לאחר המוות, כדי למנוע שינויים נימקיים.

בשיטה אחת של השתלת קרנית מסירים את כל עובי הקרנית החולה אצל המושתל, חותכים את הקרנית הנתרמת בממדים המתאימים למושתל, ותופרים אותה למקומה. בשיטה אחרת מסירים רק את השכבות העליונות של הקרנית החולה. השיטות נבחרות בהתאם למחלת הקרנית של המושתל.

השתלת קרנית היא צורת ההשתלה השכיחה ביותר, ובשלהי המאה ה-20 בוצעו ברחבי העולם כ-0,0005 השתלות קרנית בשנה.

השתלת קרנית היא מההשתלות המוצלחות ביותר, שכן הודות לזרימת דם פחותה מאד כמעט שאין בעית דחיה. כמו כן התפתחו שיטות שימור קרניות יעילות מאד. ההצלחה בקליטת שתל של קרנית היא בסביבות 90%. בבחירת חולים נכונה מגיעים כיום לשתל שקוף בכ-90% מהמקרים[143].

בישראל בשנת 2003 נתרמו 235 זוגות של קרניות ממתים[144].

ריאה — כיום מבוצעות השתלות ריאה בצורות שונות: השתלת ריאה בודדת, השתלת שתי ריאות, השתלת לב-ריאה כיחידה אחת. מקור הריאות יכול להיות מתורם שמת מוות מוחי, או מתורם חי. קיימות הוריות רפואיות מתאימות לכל אחת משלוש צורות ההשתלה. בבחירה נאותה של המושתלים מבחינה רפואית, מגיעים כיום לשיעור הישרדות של 80-60% לאחר שלוש שנים בהשתלת ריאה בודדת[145], ושיעור הישרדות של 60-50% לאחר שלוש שנים בהשתלת לב-ריאה[146]. ההערכה היא שכ-50% ממושתלי לב-ריאות, או מושתלי ריאות בלבד, שורדים למשך חמש שנים[147].

בשנת 2002 נרשמו ברישום המרכזי הבינלאומי יותר מ-10,000 השתלות ריאה ולב-ריאה ברחבי העולם. עד סוף המאה ה-20 בוצעו ברחבי העולם כ-120 השתלות ריאה מתורמים חיים.

בישראל מבוצעות השתלות ריאה והשתלות לב-ריאה בשלושה מרכזים

[141] א. אלדד ואח׳, הרפואה קכו:723, 1994. **[142]** נ. גרוסמן ואח׳, הרפואה קכז:573, 1994. **[143]** י. קרמר, בתוך: מ. קרמר (עורך): השתלות איברים, 2001, עמ׳ 231 ואילך. **[144]** נתונים של המרכז הלאומי להשתלות בישראל. **[145]** Grossman RF, et al, *N Engl J Med* 322:727, 1990. **[146]** McCarthy PM, et al, *J Thorac Cardiovas Surg* 99:54, 1990. וראה עוד מאמרם של מ.ר. קרמר וש. גודפרי, הרפואה קכא:164, 1991. **[147]** Egan TM, *J Pediatr*

רפואיים: רבין בפתח-תקוה, הדסה בירושלים, שיבא בתל-השומר. בישראל בשנת 2003 היו 39 ממתינים להשתלת ריאה, ועוד 12 ממתינים להשתלה משולבת של לב-ריאה, אך בוצעו 21 השתלות ריאה, ועוד שתי השתלות משולבות של לב-ריאה[148].

רקמות של עוברים להשתלה — השימוש בחלקי עוברים להשתלות נעשה מחלקי מערכת העצבים המרכזית של עוברים, לאזורים מוחיים פגועים של מבוגרים, לצורך שיפור התיפקוד הכימי של הפרשת הורמונים או נוירוטרנסמיטרים מאזורים מוחיים פגועים. באופן רגיל מפרישים סיבי-עצב מיוחדים במוח את החומר הכימי דופאמין, אשר חשיבותו רבה בפיקוח על תנועת השרירים. חולי פרקינסון חסרים חומר זה, ולכן תנועותיהם נוקשות וקפואות. יש לציין, כי רקמת רום-הכליה אף היא מפרישה דופאמין, וב-1981 דווח לראשונה על שתילת רקמת רום-הכליה במוחו של חולה פרקינסון, במטרה שהשתל ייצר דופאמין, החסר לחולים אלו. ניתוחים אלו בוצעו בכמה עשרות חולים במספר מדינות בעולם. מקור הרקמה הרום-כליתית יכול להיות החולה עצמו או עובר[149].

מבחינה רפואית, יש יתרון לשימוש ברקמות מעוברים לצורך השתלה בגלל מספר סיבות: מבחינה אימונולוגית, יש פחות דחיה של השתל בהשוואה לרקמות של מבוגרים, שכן אי-ההתאמה העיקרית נעדרת משטח התאים עד לשבוע ה-12 של ההריון אצל בני אדם. דבר זה נכון בעיקר ביחס לרקמות עצביות, אך איננו נכון ביחס לרקמות אחרות; התאים העובריים, שהם ראשוניים ובלתי ממויינים, מסוגלים להתפתח במהירות רבה; הם מסוגלים לעבור התאמה והסתגלות לתיפקודים שונים; הם מסוגלים לייצר גורמי גדילה[150].

הגיל המתאים ביותר ללקיחת רקמה עצבית מעובר לצורך השתלה הוא בין 6-11 שבועות הריון. העובר המתאים יותר לתרומה כזו הוא מי שהופל באופן מלאכותי, כי עובר מהפלה טבעית סובל לרוב מהפרעות פתולוגיות שונות, וכן קיים עיכוב בין מותו ברחם לבין ההפלה והיכולת להשתמש ברקמותיו.

הניסיון הראשון להשתלת רקמה עצבית מעובר בבני אדם היה בשבדיה בתחילת שנות ה-80 של המאה ה-20[151], אם כי הניסוי הראשון להשתלת רקמות עובר

[148] נתונים של המרכז הלאומי להשתלות בישראל. **[149]** ראה — Goetz CG, et al, *N Engl J Med* 320:337, 1989; Editorial, *Lancet* 1:1012, 1987; Azmitia D and Djorklund A, *Ann N Y Acad Sci* 495:813, 1987. וראה עוד על השתלת רקמת רום-הכליה לחולי פרקינסון — Diamond SG, et al, *Arch Neurol* 51:559, 1994. וראה עוד על השימוש ברקמת מוח-עוברים להשתלה בחולי פרקינסון — Kordower JH, et al, *N Engl J Med* 332:1118, 1995; Freeman TB, et al, *Ann Neurol* 38:379, 1995. סיכום המצב המדעי והמוסרי בקשר לפעולה זו — ראה Hoffer BJ and van Horne C, *N Engl J Med* 332:1163, 1995. **[150]** AMA's Council on Scientific Affairs and Council on Ethical and Judicial Affairs, *JAMA* 263:565, 1990. **[151]** Backlund EO, et al, *J Neurosurg* 62:169, 1985; Madrazo I, et al, *N Engl J Med* 318:51, 1988.

124:269, 1994.

במוח של בעלי חיים דווח כבר בשנת 1979[152]. עד שלהי המאה ה-20 דווח רק על מספר חולים בודדים שעברו השתלה כזו, עם תוצאות בלתי ברורות, ועל כן, בשלב זה של הניסויים בשיטה זו, נדרשת זהירות רבה בהסקת מסקנות ובביצוע ההשתלות הללו[153]. טרם הובררו שאלות מעשיות בעלות חשיבות רבה להצלחת טיפול זה, כגון המיקום האנטומי המדוייק של השתלת הרקמה העוברית במוחו של החולה המבוגר, הגיל העוברי המתאים ביותר ללקיחת הרקמה, כמות הרקמה המיטבית, הצורך בשימוש בנוגדי-דחיה, ובעיקר ההשלכות לטווח ארוך[154]. קיימים גם דיווחים על השתלות ניסיוניות של רקמת חוט שדרה לנפגעי חוט שדרה[155].

לאחרונה מדווח גם על שימוש ברקמות עובריות לתיקון מצבים רפואיים מגוונים, כגון שימוש בלבלב של עוברים להשתלה בחולי סוכרת; שימוש ברקמת כבד עוברית לתיקון הפרעות במערכת החיסון, במערכת הדם, במחלות ממאירות של מערכת הדם, ובהפרעות שונות של חילוף החומרים. אכן בשלב זה טיפולים אלו הם עדיין ניסויים[156].

אם ההשתלות מרקמות עובריות ימשיכו להתפתח, יש להניח שהן ישמשו גם לטיפול ותיקון נזקים בפציעות ובמחלות אחרות, כגון נזק במוח או בחוט השדרה כתוצאה משבץ או פציעה, המחלה על שם המחלה על שם סכיזופרניה, פסיכוזה מנית-דכאונית, מחלות ממאירות נוספות, מחלות שונות של חילוף החומרים, הפרעות נוספות במערכת החיסון ועוד.

השתלה של איברים אחדים בו-זמנית — השתלת לב-ריאות כיחידה אחת הינה השתלה מוצלחת, ויעילה יותר מאשר השתלת ריאות לבד. כמו כן השתלת לבלב עם כליה יעילה יותר מאשר השתלת לבלב לחוד[157]. ניסיונות להשתלת מעיים יחד עם כבד נחשבים כבעלי סיכויים רבים יותר להצלחה מאשר השתלת מעיים בלבד, אך עדיין אין הצלחה גם בשיטה זו[158].

בשנת 1989 הוחל בהשתלת מרבית איברי הבטן כיחידה אחת. השתלה זו כוללת את הקיבה, המעי הדק, המעי הגס, הלבלב, והכבד. היא מבוצעת בתינוקות הסובלים מתיסמונת המעי הקצר, ואשר נזקקים להזנה תוך-וורידית קבועה. צורת הזנה זו גורמת במשך הזמן לנזק בלתי-הפיך לכבד, ולכן נזקקים הם לפתרון

[152] Perlow MJ, *Science* 204:643, 1979. **[153]** Landau WM, *Neurology* 40:733, 1990; Joynt R, *Ann Neurol* 22:455, 1987; Lewin R, *Science* 236:149, 1987; Landau WM, *Arch Neurol* 61:1808, 2004. וראה בספר — Freed C and LeVay S, Healing the Brain, Times Books, New York, 2002. **[154]** Yong VE, et al, *J Neurol Sci* 94:51, 1989; Fischbach GD and McKhann GM, *N Engl J Med* 344:763, 2001. **[155]** Tessler A, *Ann Neurol* 29:115, 1991. **[156]** AMA Council on Scientific Affairs and Council on Ethical and Judicial Affairs, *JAMA* 263:565, 1990; Hullett DA, et al, *Transplantation* 43:18, 1987. **[157]** ראה לעיל הע׳ 122. **[158]** Grant D, et al, *Lancet* 335:181, 1990; Wood RFM and Clark CLI, *BMJ* 304:1453, 1992.

של השתלה כוללת[159]. באותה שנה נעשו גם ניסיונות להשתלה דומה בחולים מבוגרים, אשר סובלים מתהליכים ממאירים מפושטים באיברי הבטן, ולכן נזקקים הם לסילוק איבריהם הנגועים, ולהחלפתם באיברים תקינים[160].

חולי תלסמיה הזקוקים לעירויי דם חוזרים ומרובים עלולים לסבול מאי-ספיקה משולבת של לב וכבד על רקע של שקיעת ברזל ברקמות אלו. לאחרונה דווח על השתלה משולבת, מוצלחת, של לב וכבד בחולה כזה[161].

ד. פרטי דינים

הבעיות ההלכתיות מתייחסות לתורם ולמושתל.

התורם

איברים מלאכותיים

כללי — בהשתלת חלקי איברים מלאכותיים אין בדרך כלל בעיה הלכתית-מוסרית, כל עוד הסיכוי להצלחתם גדול מהסיכון. אי לכך, אין כל מניעה הלכתית בהשתלת שסתומי-לב, חלקי עצם, מפרקים, ושימוש בדיאליזה.

לב מלאכותי — יש מי שכתב, שאף שבשלב זה סיכויי ההצלחה של השתלת לב מלאכותי הם נמוכים ביותר, ולפרק זמן קצר בלבד, מותר לחולה אנוש לסכן את חיי השעה הקצרים שנותרו לו מחמת מחלת הלב האנושה שלו, ולנסות להציל את נפשו על ידי השתלת לב מלאכותי, מכיוון שכבר נוסתה השתלת לב מלאכותי בבני אדם[162]. ובוודאי שיש מקום להתיר השתלת לב מלאכותי באופן זמני, עד למציאת לב טבעי מתאים להשתלה, שכן דרך זו הינה ברת-הצלחה סבירה[163]. אכן, יש להדגיש, שאם אין סיכוי למציאת תורם לב בתוך כמה ימים, הרי שחיבור החולה ללב מלאכותי עלול להביא עליו סיבוכים קשים, כמו זיהומים או דימומים, וכן לסכן את התאמתו להשתלת לב.

לכל הדעות, אם בעתיד ישתפרו הסיכויים להצלחת התיפקוד של לב מלאכותי, יהא מותר הדבר, כמו כל ניתוח עם סיכונים, אשר סיכוייו טובים[164].

מי שהותקן בקרבו לב מלאכותי והוא חי בזכותו, ובא אחר והכהו על המכונה ושיברה, וכתוצאה מכך מת המושתל, דינו של המכה כרוצח בידים ממש, ולא רק כגרמא דרציחה[165].

[159] Starzl TE, et al, *JAMA* 261:1449, 1989; Williams JW, et al, *JAMA* 261:1458, 1989. **[160]** Starzl TE, et al, *Ann Surg* 210:374, 1989; Goldsmith MF, *JAMA* 261:1397, 1989. **[161]** Olivieri NF, et al, *N Engl J Med* 330:1125, 1994. **[162]** תורת הרפואה, עמ׳ 95 ואילך. **[163]** ראה — Graham TR and Lewis CT, *BMJ* 298:843, 1989; Griffith BP, et al, *N Engl J Med* 316:130, 1987. **[164]** הגרש״ז אויערבאך, הובא בנשמת אברהם חיו״ד סי׳ קנה סק״ב; הרב ד.י. בלייך, תורה שבעל פה, כה, עמ׳ קנא-קסג; הרב מ. הרשלר, הלכה ורפואה, ד, תשמ״ה, עמ׳ פד-צ. וראה בע׳ סכון עצמי, חלק ג(1). וראה להלן בהשתלת לב טבעי. **[165]** שו״ת ציץ אליעזר, חי״ז סי׳ יא אות׳ ג-ד.

בשלב שבו תהא הצלחה להשתלות לב מלאכותי, מותר יהא להשתמש בחלקים תקינים מלבו החולה של המושתל, כדי להחליפם אצל חולים אחרים הזקוקים לכך[166].

הוצאת איברים מלאכותיים ממת — אדם שהושתלו בגופו איברים מלאכותיים, כגון לב מלאכותי, או חלקי איברים מלאכותיים, כגון קוצב לב, או מתכות לעצמות, ונפטר — יש מי שכתב, שאסור לנתחו לאחר מותו, ולהוציא את החלקים המלאכותיים, כדי להשתמש בהם לאחרים, ואפילו יש בזה הפסד מרובה, ואפילו בדיעבד אם הוציאו ממנו אסור להשתמש בהם לאחרים[167]. טעמו: מכיוון שחלקים אלו היו צמודים לגופו מחייו ושימשו אותו, הרי הם חייבים בקבורה, ואסורים בהנאה, ויש משום איסור ניוול המת בניתוחו לצורך הוצאת חלקים אלו; יש מי שהתיר להוציא חלקים אלו, בתנאי שהנפטר הסכים לכך מחייו, ובתנאי שברור שאפשר יהיה להשתמש בחלקים אלו להצלת חולים אחרים[168]. טעמו: במקום הפסד מרובה, ובמקום פיקוח נפש, יש לסמוך על המתירים הנאה מדברים המחוברים לגוף המת, שאינם גופו ממש, ובמקום הפסד מרובה אין איסור ניוול המת; יש שחילקו בין חלקים מלאכותיים הפועלים מעצמם בכוח חיצוני, ואשר מוחלפים מידי פעם, ולפיכך אינם בטלים לגוף, וגם יש להניח שבחייו היה מסכים

לניתוח כזה, לכן אין זה ניוול, כגון קוצב לב, או שיניים תותבות בלתי-קבועות, שעליהם לא חל איסור הנאה וחיוב קבורה עם המת, לבין חלקים מלאכותיים קבועים בגוף, המשמשים לחיזוק איברים, ואשר אינם מיועדים להוצאה או להחלפה, כגון שיניים תותבות קבועות, או חיזוקי מתכת לעצמות, שנחשבים כחלק מגופו של הנפטר, ואסורים בהנאה, וחייבים בקבורה עמו[169]; יש מי שחילק בין קוצב לב שאדם רכש מכספו והוא שייך לו, שגם לאחר פטירתו אין להוציאו ממנו, לבין קוצב לב ששייך לבית החולים, שמותר להוציאו[170]. טעמו: אין איסור הנאה, כי אין זה חלק מגופו של המת, ואינו בגדר נוי המת, ולא שייך לו, וגם אין איסור ניוול המת בחתך קטן שעושים להוציא את הקוצב. ומכל מקום לדעתו עדיף שהמשפחה תרכוש את קוצב הלב, ותשאירו בגוף המת אם לא מדובר בהוצאה גדולה, אבל אין חיוב לבזבז כסף רב בשביל זה; ויש מי שכתב, שקוצב לב שמתנים בפירוש עם הקונה שצריך להחזירו לאחר מותו, היינו שיוציאוהו מגופו לאחר מיתתו, לכתחילה אין לשים קוצב לב כזה, אבל אם כבר הכניסו אותו, מותר להוציאו מגוף הנפטר ולהחזירו, אף שיש בזה ניוול קצת[171].

איברים מבעלי חיים

אילו ניתן היה להשתמש ברקמות ובאיברים מבעלי חיים, ובמקרים שהדבר

[166] הרב מ. הרשלר, הלכה ורפואה, ד, תשמ״ה, עמ׳ פד-צ. **[167]** שו״ת מנחת יצחק ח״ז סי׳ קא. **[168]** שו״ת ציץ אליעזר חי״ד סי׳ פג. **[169]** שו״ת מנחת שלמה ח״ב סי׳ צו אות ג (וראה גם הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חיו״ד סי׳ שמט סק״ג); הרב א. בקשי-דורון, תורה שבעל פה, לג, תשנ״ב, עמ׳ נב ואילך. **[170]** שו״ת תשובות והנהגות ח״א סי׳ תתעה. **[171]** שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״ד סי׳ נג אות א.

אפשרי כבר כיום, אין בעיה הלכתית בשימוש כזה להצלת בני אדם[172]. הדבר נכון ביחס לכל בעל חיים, כולל קופים או חזירים, שכן אם אמנם יתברר שהשתלת איברי חזיר הם יעילים להצלת חיי אדם, אין כמובן כל מניעה הלכתית להשתמש בהם. השאלות ההלכתיות שלכאורה נוגעות לעניין זה הם: כשרות בעלי החיים — בלתי רלוונטי לחלוטין, שכן לא מדובר באכילת האיברים, ואין איסור הנאה מחזיר או מקוף[173], ובוודאי כאשר מדובר בפיקוח נפש; צער בעלי חיים — אין איסור זה חל כאשר הורגים בעל חיים לצורך שימוש של בני אדם[174], קל וחומר כאשר מדובר בפיקוח נפש; סיכון למושתל — הדבר יהא תלוי במידת הסיכון מול הסיכוי לחולה שיש לו חיי שעה בלבד[175]; סיכון אנושי — החשש מפני התפשטות מגיפות של נגיפים הוא כנראה חשש אמיתי, ועל המדענים להכריע מתי וכיצד תיפטר בעיה זו.

קיימת, איפוא, עדיפות מוסרית-הלכתית ברורה לפיתוח איברים מלאכותיים, או לפיתוח טכניקות השתלה ומניעת דחיה מבעלי חיים. במצב הקיים כיום, כמעט שאין דרכים אלו אפשריות, ולכן המקור הבלעדי לרוב האיברים המושתלים הוא מבני אדם, חיים או מתים, ולאחרונה הוחל גם בשימוש ברקמות של עוברים.

איברים מבני אדם

תורם חי

כללי — באופן עקרוני, יש מקום לשקול לקיחת איבר מתורם חי רק אם אין בניתוח משום סיכון מיוחד של התורם, חייו יוכלו להימשך לאחר הניתוח ללא שחסרון האיבר יהא מורגש, ולא יזדקק התורם לטיפולים מיוחדים, או למעקב רפואי ממושך. כמו כן יש הצדקה לשקול לקיחת איבר מתורם חי רק אם סיכויי ההשתלה טובים, ובנסיבות המקרה הנידון תרומתו של התורם היא הדרך הטובה ביותר לטיפול בחולה. אי לכך, כיום יכול אדם חי לתרום לצורך השתלה את האיברים הבאים: כליה, דם, מוח עצם, חלק מהכבד, חלק מהריאה[176].

בכל מקרה של תרומת איברים על ידי תורם חי יש צורך בהסכמתו המודעת לתרומה כזו[177].

מכלול השאלות ההלכתיות — השאלות ההלכתיות הנוגעות לתורם חי בצורות שונות וביחס לאיברים או רקמות שונים הן[178]:

איסור חבלה, כולל חבלה עצמית; איסור הסתכנות; בעלות האדם על גופו; חיוב הצלת הזולת מגדרי השבת אבדה,

[172] תורת הרפואה, עמ׳ 85 ואילך. **[173]** ראה כוזרי, מאמר שלישי, מט: ״קשה בעיני הקראי ההנאה מן החזיר, אפילו לשם רפואה, אם כי על צד האמת אין זאת כי אם אחת העבירות הקלות שאדם חייב עליהן מלקות״. על השיקולים האתיים ראה — Caplan AL, *Transpl Proc* 24:722, 1992. **[174]** ראה ע׳ צער בעלי חיים, הע׳ 196. **[175]** ראה ע׳ סכון עצמי. **[176]** ראה לעיל ברקע המדעי. **[177]** הרב מ. הלפרין, חוב׳ אסיא מה-מו, תשמ״ט, עמ׳ 34 ואילך. **[178]** ראה על כל זה בהרחבה במאמר — א. שטינברג, קובץ הציונות

׳לא תעמד על דם רעך׳, ׳ואהבת לרעך כמוך׳. אם מדובר בתרומת איברים תמורת תרומה נוספות מתווספות שאלות של החיוב לקיים מצוות בחינם, ותוקף המכירה של חלקי גוף.

איסור חובל בעצמו — נחלקו תנאים בעניין עצם האיסור של חובל בעצמו (ללא קשר למטרה חיובית בחבלה), אם מותר לאדם לחבול בעצמו אם לאו[179]. להלכה — דעת רוב הפוסקים, שיש איסור בחבלה עצמית[180], אלא שנחלקו בתוקף האיסור — יש הסבורים, שאיסור חובל בעצמו הוא מן התורה[181]; ויש הסבורים, שהאיסור הוא רק מדרבנן[182].

אכן, מצינו מספר הגדרות הלכתיות של איסור חובל, בין בעצמו ובין בזולתו, וכולם אינם שייכים במצב של תרומת איברים מן החי לצורך הצלת הזולת:

על פי הרמב״ם[183] גדר חובל הוא דווקא דרך נציון או דרך בזיון, על פי שתי גירסאות שונות ברמב״ם. יש מי שכתב, שיש לקיים את שתי הגירסאות, ושהמגבלות הללו חלות הן על החובל בחברו והן על החובל בעצמו[184]. לפיכך, רק חבלה שהיא גם דרך נציון וגם דרך בזיון — אסורה. ואמנם, אף אם שתי הגירסאות אמת, מכל מקום שניהם לא שייכים ביחס לתרומת איברים מן החי, שבוודאי לא נעשית בדרך בזיון או בדרך נציון, ולכן מעצם ההגדרה אין פה חובל.

על פי אחד האחרונים[185] איסור חבלה, כמו גם איסורים אחרים שבין אדם לחברו (׳לא תשנא׳, ׳אלמנה ויתום לא תענון׳, ׳לא תלך רכיל׳, הלבנת פנים, קללת הזולת) אינם אסורים אלא דרך קלקול והשחתה שלא לצורך, אבל כשיש צורך ותועלת, הותרו כל האיסורים הללו. ובוודאי שתרומת איברים הם לצורך ולתועלת רבה.

על פי אחד מגדולי הפוסקים בדורנו[186], אם אדם חובל בעצמו ומטרתו איננה החבלה והצער הכרוכים בה, אלא מטרתו היא אחרת, כגון להרוויח ממון או ליופי, אין זה גדר חובל בדרך נציון או בדרך בזיון ומותר.

יתר על כן, לשיטות מרבית הפוסקים שיש מידת חסידות, ואולי אף מצווה ממש

הדתית לכבוד ד״ר ז. וורהפטיג, בעריכת שמחה רז, תשס״ב, עמ׳ 417 ואילך. **[179]** ב״ק צא ב. **[180]** אמנם ראה שיטמ״ק ב״ק צא ב, שהביא שיטת הרמ״ה שמותר לאדם לחבול בעצמו, אך היא דעה יחידה. וראה טושו״ע חו״מ סי׳ תכ, וב״י שם. **[181]** רמב״ם, חובל ומזיק ה א, אליבא דר״ן שבועות כז א ד״ה נשבע, ושו״ת הר״ן סי׳ לב, והרדב״ז על הרמב״ם שבועות ה יז וחובל ומזיק ה ח; שו״ת הרשב״א סי׳ תריו; טושו״ע חו״מ תכ לא; ש״ך יו״ד סי׳ רלו סק״ג. **[182]** מאירי, ב״ק צא ב; לח״מ דעות ג א, בשיטת הרמב״ם. **[183]** רמב״ם, חובל ומזיק ה א. **[184]** שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״א סי׳ לו, ושם חחו״מ ח״ב סי׳ סה-סו. **[185]** הגר״א וסרמן, קובץ הערות, יבמות סי׳ ע. אמנם ראה תוס׳ ב״ק צא ב ד״ה אלא, שאיסור חובל בעצמו הוא גם כשיש צורך בחבלה, אבל ראה פנ״י, ב״ק שם, שכאשר יש צורך גדול, החבלה מותרת. רק לשיטת הישׁ״ש ב״ק פ״ח סי׳ נט אסורה החבלה בעצמו אפילו בצורך גדול, אלא אם כן מדובר בפיקוח נפש ממשי של רבים, עיי״ש, אך לא נפסקה הלכה כמוהו. **[186]** שו״ת אגרות משה חחו״מ ח״ב סי׳ סה-סו. וראה גם מאמרו של הרב א. שרמן, תחומין, כ, תש״ס, עמ׳ 335 ואילך.

לתרום איבר להצלת חיי הזולת, בוודאי אין זה גדר של חובל, כמו שלצורך קיום מצות ריפוי מותר לבצע ניתוחים וחבלות שונים, כי אין זה כלל גדר חובל, אלא גדר מציל.

איסור הסתכנות — השאלה העקרונית, האם מותר לאדם להכניס עצמו לספק סכנה כדי להציל את חברו מוודאי סכנה, נידונה בהרחבה בין הפוסקים[187].

כמו כן מקובלת ההלכה שלצורך פרנסה מותר לאדם לסכן את חייו, כמבואר בתורה: 'כי אליו הוא נשא את נפשו'[188], ודרשו חז"ל: "מפני מה עלה זה בכבש, ונתלה באילן, ומסר את עצמו למיתה — לא על שכרו?"[189], ויש מגדולי הראשונים[190] שלמד מכאן הלכה למעשה שאם נגרם לשכיר נזק עקב עבודתו, המעסיק פטור מהנזק, כי "לפעמים שיפול ממנו וימות, ובכלל סכנת נפשו הכניס עצמו מחמת שכרו, ואלו דברים פשוטים הם". וכן כתב אחד מגדולי האחרונים[191], ש"לזה התורה התירה כמו כל סוחרי ימים מעבר לים, שכל מה שהוא לצורך מחייתו ופרנסתו, אין ברירה, והתורה אמרה 'ואליו הוא נושא את נפשו'"[192].

כליה — בהשתלת כליה מתורם חי השאלה ההלכתית העיקרית היא: האם מותר לאדם להכניס עצמו לספק סכנה, כדי להציל חברו מסכנה וודאית, ואם

[187] ראה ב"י חו"מ סי' תכו, בשם הירושלמי שחייב; סמ"ע חו"מ סי' תכו סק"ב, שהמחבר והרמ"א השמיטו את הירושלמי כי לא סוברים כך. וראה בפסקי ריקאנטי, סי' תע, ובס' תוספת יוהכ"פ יומא פב ב, שאדם רשאי להציל חייו ע"י כריתת איבר של חבירו, אם אין לו ברירה אחרת. עיקר הדיון ההלכתי הוא סביב הגדרותיו של הרדב"ז בנידון — שו"ת הרדב"ז ח"ג סי' אלף נב (ח"ג סי' תרכז); שו"ת הרדב"ז ח"ה, ללשונות הרמב"ם, סי' ריח (אלף תקפב). שתי תשובותיו של הרדב"ז בנידון לכאורה סותרות זו את זו בכמה דברים, וכבר דנו בכך רבים — ראה הגר"ע יוסף, דיני ישראל, ז, תשל"ו, עמ' כה ואילך; שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ב סי' קעד ענף ד; הרב י. זילברשטיין, אסיא, ז, תשנ"ד, עמ' 3 ואילך. וראה עוד במאמר של א. שטינברג, קובץ הציונות הדתית לכבוד ד"ר וורהפטיג, שם. וראה להלן הע' 194 ואילך, בדיון על תרומת כליה מן החי. וראה: הרב ע. יעקובוביץ, הרפואה והיהדות, עמ' 120. וראה באריכות בע' סכון עצמי, הע' 8 ואילך. וראה עוד בע' סכון עצמי, ביחס לשאלה עקרונית זו, וכן ביחס לגדרו של הלאו 'לא תעמוד על דם רעך' (ויקרא יט טז) — ראה בע' לא תעמד על דם רעך. [188] דברים כד טו. [189] ב"מ קיב א. [190] שו"ת הרשב"א (המיוחסות לרמב"ן) סי' כ. [191] שו"ת נובי"ת חיו"ד סי' י. [192] וראה בשו"ת משפט כהן סי' קמג, שהסביר את ההיתר להסתכן לצורך פרנסה, רק אם מדובר בספק רחוק וחשש בעלמא, אבל אם מדובר בספק סכנה ממשי וקרוב, אסור להסתכן בכך לצורך פרנסתו. ולעומתו כתב בשו"ת ציץ אליעזר ח"ט סי' יז פ"ה אות ט, שאמנם מותר לאדם לעסוק לפרנסתו גם כאשר יש בזה סכנה ממשית, כגון רופא המטפל בחולים עם מחלות מדבקות, או פועל שצריך להיכנס למקומות מסוכנים וכיוצ"ב. ולכאורה הכלל הוא שמותר לאדם לעסוק לפרנסתו בדברים שיש בהם סכנה לאחר שנשקלו המשתנים הבאים: מידת הסכנה, המטרה של הפרנסה, דרגת עניותו והכרחיותו לעסוק בפרנסה כזו, הצורך בעיסוק הזה (חבלן המפרק מוקשים ופצצות, מנקה חלונות בקומות גבוהות, פועל בנין על פיגומים, נהג המביא סחורה משטחים שיש בהם מחבלים וכיו"ב), ובעיקר על פי הכלל 'כיון דדשו בה רבים', היינו האם הדבר מקובל בחברה, ואנשים מן היישוב עושים דברים כאלו, הרי זה בגדר סיכון מותר. האיזון בין כל השיקולים הללו הוא הקובע אם מותר להכניס עצמו לסכנה

מותר — האם יש עליו חיוב לעשות זאת[193].

בנידון ההשלכה ההלכתית של שאלה זו ביחס להשתלת איברים מן החי, דנו בכך פוסקי דורנו: יש שפסקו לאסור תרומת כליה מן החי. נימוקם: יש סכנה בתרומת כליה, ואסור להכניס עצמו לספק סכנה[194]; יש שהתירו לאדם לתרום כלייתו מחיים, והיא מידת חסידות, אך אין חיוב לעשות זאת[195]. נימוקם: הסיכון בתרומת כליה הוא קטן ביותר, וכלול בהגדרת מידת חסידות של סיכון עצמי[196], ואדם מסתכן במידה קטנה כעין זו להצלת רכושו, ולכן אין זה בגדר סיכון אסור[197]; ויש מי שכתב, שלא רק שמותר לתרום כליה מחיים, אלא שמצווה יש בדבר, ואם לא עשה זאת עובר על הלאו של 'לא תעמד על דם רעך'[198]. נימוקו: הסיכון הוא קטן מאד, וגם אין להתחשב בסיכון

מסויימת בעיסוק בפרנסה מסויימת. **[193]** ראה לעיל ברקע המדעי על הסיכונים הכרוכים בתרומת כליה. **[194]** שו"ת ציץ אליעזר ח"ט סי' מה; שם ח"י סי' כה פ"ז ופכ"ח. וכתב עוד, שאסור לרופא לבצע השתלה כזו. אמנם, התיר לתרום ממי שאינו תלמיד חכם, עבור תלמיד חכם הזקוק לכך; הרב פ.ב. טולידאנו, ברקאי, ג, תשמ"ו, עמ' 23-36. בשו"ת מנחת יצחק ח"ו סי' קג, נוטה לאסור מטעם סיכון עצמי, אך לא החליט לאסור, עיי"ש. **[195]** שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ב סי' קעד ענף ד. וכתב שם שאין חיוב לחתוך איבר שלו בשביל להציל חברו, שהלאו דלא תעמוד על דם רעך הוא ככל הלאווין, שחייב להוציא כל ממונו, אבל לא חייב לסכן עצמו, וכן משמע באור שמח, רוצח ז ח, אך מכל מקום רשאי לתרום איבר להצלת חברו; ד"ר י. לוי, נועם, י"ד, תשל"א, עמ' שח, חולק על הציץ אליעזר (הע' 194 לעיל), וסבור שמבחינה רפואית אין סכנה משמעותית לתורם; הרב י. דיכובסקי, ס' נאות דשא, ח"ב עמ' קנד-קנו; הרב ח.ד. הלוי, אסיא, ד, תשמ"ג, עמ' 251-259; הרב מ. הרשלר, הלכה ורפואה, ב, תשמ"א, עמ' קכב-קכח. וכתב, שבוודאי שכך הדין במקרה שהחולה נמצא על דיאליזה, כך שההשתלה באה למעשה להקל על מצבו של החולה, ולא לצורך פקו"נ מיידי; שו"ת חוות בנימין ח"ג סי' קט (וכן הרב ש. ישראלי, ברקאי, ג, תשמ"ו עמ' 36, הנ"ל חוב' אסיא, נז-נח, כסלו תשנ"ז, עמ' 5 ואילך, הנ"ל נט-ס, אייר תשנ"ז, עמ' 105). וכתב להבדיל בין טרחה ומאמץ גופני של המציל, שעליו חלים החיובים של השבת אבדה ושל 'לא תעמד על דם רעך', לבין פגיעה בגופו של המציל, שבשום מקרה אין חיוב על המציל, אלא שאם הסכנה לא גדולה, יש בזה משום מידת חסידות ולפנים משורת הדין; שו"ת תשובות והנהגות ח"ב סי' תשלג, וח"ג סי' שס; שו"ת מנחת שלמה ח"ב סי' פב אות ה (שכתב שאם הסכנה רחוקה וודאי מותר לבצע ניתוח כליה מאדם בריא, וגם יש בזה מצווה רבה של הצלת נפשות), והגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חיו"ד סי' קנז סק"ד2; הרב י.א. ליעבעס, נועם, יד, תשל"א, עמ' כח ואילך; עשה לך רב, ח"ד סי' סד; שו"ת מעשה חושב ח"ד סי' כד אות' א-ד; שו"ת אבן ישראל ח"ח סי' קה. וכתב שאין חיוב לתרום כליה אבל יש בזה מידת חסידות, ואפילו אם הורים לוחצים על בן לתרום לאחותו, אין חיוב מצד כיבוד אב, אלא רק אם ירצה יש בזה מידת חסידות; הרב י. זילברשטיין, הלכה ורפואה, ד, תשמ"ה, עמ' קנו-קנז. **[196]** והוא על פי גדרי הלאו של 'לא תעמד על דם רעך' המבואר בשו"ת הרדב"ז ח"ג סי' אלף נב (ח"ג סי' תרכז), ובתשובות הרדב"ז ח"ה, ללשונות הרמב"ם, סי' ריח (אלף תקפב). **[197]** והוא על פי הגדר שקבע הרה"ג א.י. אונטרמן, שבט מיהודה, עמ' כג. **[198]** הרב ע. יוסף, דיני ישראל, ז, תשל"ו, עמ' כה-מג; הנ"ל, הלכה ורפואה, ג, תשמ"ג, עמ' סא-סג; וכן בספרו יחוה דעת ח"ג סי' פד, ובשו"ת יביע אומר ח"ט חחו"מ סי' יב. ויש להעיר, שהרואה את חברו טובע בנהר, או חיה רעה גוררתו, או ליסטים באים עליו, שהם דוגמאות שנקטה הגמ' סנהדרין עג א לחיוב מדין לא תעמוד על דם רעך, בכל אלו יש מידה קטנה של סיכון עצמי, אפילו אם הוא חזק

שיישאר בכליה אחת, כיון שכרגע אין בכך סכנה, אלא שבעתיד אולי תיפגע דווקא הכליה הנותרת, הוא חשש רחוק, ולא נחשב אפילו ספק סכנה.

במקרה ששני אחים מתאימים להיות תורמי כליה לאחותם, אלא שאחד נשוי ואשתו מתנגדת לתרומתו, והשני רווק והוא חושש שיתקשה למצוא שידוך לאחר שיתרום אחת מכליותיו, יש להעדיף את עמדת הרווק, ולקחת את הכליה מהנשוי, וזאת בתנאי שתרומת הכליה לא תפגע בחיובי עונה כלפי אשתו, שכן אין אדם רשאי להיות חסיד על חשבון אשתו, אבל אם אין פגיעה במצות עונה, אין די משקל בהתנגדות האשה מול הערך העליון של הצלת חיי אדם[199].

במקרה שאדם מסכים לתרום כליתו, אך ההורים מתנגדים לכך, מידת חסידות היא לתרום הכליה למרות התנגדותם[200].

לעתים התורם-החי המתאים ביותר מבחינת סיווג הרקמות הוא פסול דין. במקרה זה אין היתר הלכתי לקחת ממנו כליה. כך הדין בקטן פחות מבן שלוש

עשרה שנה ויום אחד, שלא מועילה הסכמתו לתרום כליה מאחיו, כי אין מתנתו מתנה, ואין קנינו קנין, ואין הסכמתו תופסת, וגם לא מועילה הסכמת ההורים בשמו, כי אין הם בעלים על גופו, ואין בהסכמתם כלום. אבל כשהוא מעל י״ג שנה ויום אחד מועילה הסכמתו[201]. וכן מי שאינו בר-דעת אין לקחת ממנו כליה, ואין הסכמתו מועילה כלל, ולא מועילה הסכמת אפוטרופוס, כי אין על פסול-דין חובת הצלה וקיום מצווה, ואין לסכן אותו אפילו סיכון מועט[202], אלא אם כן ברור שיש לפסול-דין תועלת ברורה מתרומת כלייתו, והדבר נעשה לטובתו דווקא, ובתנאי שאין דרך אחרת להשיג את טובתו של פסול הדין[203].

דם ומוצריו — מותר לתרום רקמות אלו לצורך השתלה, כי אין סיכון בדבר, וגם גזעו מחליף, ומצווה לקרוב משפחה להתנדב לכך בעת הצורך, כדי להציל נפש בישראל[204]; ויש הסבורים, שיש על כל אחד מצווה בתרומת דם, והוא גדר של הצלת נפשות[205]. והוא-הדין ביחס לתרומת טסיות דם, כאשר לוקחים בכל פעם כמויות קטנות של דם, ומסננים את הטסיות מתוכם, ומחזירים לתורם את שאר

ובעל נשק ויודע לשחות, ובכל זאת יש חובה של 'לא תעמד על דם רעך', ולפי זה צדקו המחייבים את תרומת הכליה, שבוודאי אין סכנתה גדולה מאלו. **[199]** הרב י. זילברשטיין, בספר ורפא ירפא — זכרון ישעיהו, עמ' 29. **[200]** הרב זילברשטיין, שם. **[201]** הרב י. זילברשטיין, הלכה ורפואה, ד, תשמ״ה, עמ' קנו-קנז; Rabbi MD Tendler, *Mount Sinai J Med* 51:54, 1984. **[202]** הרב מ. הרשלר, הלכה ורפואה, ב, תשמ״א, עמ' קכב-קכח. **[203]** השופט אלון, ע״א ר״ע 184/87, 151/87, 698/86. וראה במאמרו של הרב מ. מייזלמן, הלכה ורפואה, ב, תשמ״א, עמ' קיד, שכתב שאם רוב הבנים או האחים תורמים כליה לקרוביהם, יש אומדנא להניח שגם פסול-הדין היה מסכים, ולכן יהא מותר לקחת ממנו כליה להשתלה בקרוביו, והשופט אלון, שם, דחה דבריו; וראה עוד מאמרו של הרב מ. הלפרין, אסיא, חוב' מה-מו, טבת תשמ״ט, עמ' 34 ואילך. **[204]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חיו״ד סי' שמט סק״ג, (ג2). **[205]** הגרח״פ שיינברג, הובאו דבריו בס' בדמיך חיי, עמ' 26; שו״ת שבט הלוי ח״ה סי' ריט.

חלקי הדם[206]; וכן מצווה על בעלי סוג דם נדיר לתרום לבנק הדם, כי קיימת שכיחות גבוהה לצורך במנות דם רבות, ובסוג נדיר לא תמיד ניתן למצוא מיד את הכמויות הדרושות[207].

אם התורם מסרב, ומדובר בסוג דם נדיר שאין דרך אחרת להשיגו, ואי-התרומה תסכן את חיי חברו — יש מי שכתבו, שבכל זאת אין לחייבו לתרום דם עבור חברו, אלא שאם תרם, הרי זו מידת חסידות[208]. ונימוקם: לפי התורה הדם הוא הנפש, ואי אפשר לחייב אדם למסור נפשו עבור קיום איזה מצווה, וכן שבכל מקרה של פגיעה בגופו של המציל, אין חיוב של השבת אבדה, ולאו של 'לא תעמד על דם רעך', ואפילו בדברים שגזעו מחליף; ויש מי שכתבו לחייב תרומת דם בתנאים אלו[209]. ונימוקם: מכיוון שאין סכנה בתרומת דם, יש חיוב של 'לא תעמד על דם רעך'.

יש מי שכתבו, שמותר לתרום דם לבנק דם תמורת כסף, ואף על פי שאין זה לצורך פיקוח נפש לפנינו[210]; יש מי שכתב, שלכתחילה אין לקחת ממון עבור תרומת דם, אבל אם התנה, חייב לשלם[211]; ויש מי שכתב, שאסור לאדם למכור מדמו בשביל הרווחת כסף[212].

מותר ליהודי לתרום דם, גם אם ישתמשו בו עבור גויים[213], וכן מותר ליהודי לקבל תרומת דם מגוי וממי שאינו מקפיד על אכילת מאכלות אסורים[214].

[206] הגר"ש וואזנר, והגר"מ הלברשטאם, הובאו דבריהם בס' בדמיך חיי, עמ' 32. וראה גם במאמרו של א.י. גולדמינץ, אסיא, סז-סח, תשס"א, עמ' 93 ואילך. **[207]** הגר"מ הלברשטאם, הובאו דבריו בס' בדמיך חיי, עמ' 31. **[208]** שו"ת ציץ אליעזר חט"ז סי' כג. וראה עוד במאמרו של הרב מ.ד. וולנר, התורה והמדינה, ז-ח, תשט"ו-י"ז, עמ' שז; הגר"ש ישראלי, חוב' אסיא, נז-נח, כסלו תשנ"ז, עמ' 5 ואילך. וראה בס' בד קודש להגרב"ד פוברסקי ח"ד סי' נב, שאין חיוב מעיקר הדין של 'לא תעמד על דם רעך' לתת מאיבריו להצלת חברו. **[209]** שערים המצויינים בהלכה סי' קצ סק"ד; שו"ת שבט הלוי ח"ה סי' ריט; הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם ח"ד חאבהע"ז סי' פ סק"א (וראה עוד בס' התורה המשמחת עמ' 280); הגרח"פ שיינברג, הובאו דבריו בס' בדמיך חיי, עמ' 27; הגר"מ הלברשטאם, הובאו דבריו שם עמ' 29; שו"ת תשובות והנהגות ח"א סי' תתצה. וראה עוד בשו"ת וישב משה, ח"א סי' צד. וראה עוד בשו"ת משנה הלכות ח"ב סי' תנג, מה שפיקפק בדין זה. ויש להעיר שלכאורה ברור שיש במצב זה דין של 'לא תעמד על דם רעך', שכן הסיכון הוא מינימלי וחייב, כמו שהגמ' סנהדרין עג א מחייבת מטעם זה להציל מפני טביעה וכד'. ואף שלקיחת איברים וחלקיהם כרוכה גם באיסור גזל וגם באיסור חבלה, ויש דעות שאין איסורים אלו נידחים אפילו בפני פיקוח נפש, אין כן דעת רוב הפוסקים, וראה בע"ע נתוחי מתים; סכון עצמי. וראה עוד במאמרו של הרב מ. הלפרין, אסיא, חוב' מה-מו, טבת תשמ"ט, עמ' 34 ואילך. ומה שכתב בשו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ב סי' קעד ענף ד, שאין חיוב לא תעמוד על דם רעך בגופו אלא רק בממונו, אולי הוא דווקא כשיש סכנה בדבר, מה שאין כן בתרומת דם וי"ל. וראה עוד בע' לא תעמד על דם רעך. **[210]** שו"ת אגרות משה חחו"מ ח"א סי' קג; הגרש"ז אויערבאך, הובא בנשמת אברהם, חיו"ד סי' שמט סק"ג(ג3); שערים המצויינים בהלכה, סי' קצ סק"ד. וראה במאמרו של א.ס. אברהם, המעין, ניסן תשמ"ה, עמ' 25. **[211]** שו"ת וישב משה ח"א סי' צג-צד. **[212]** שו"ת משנה הלכות ח"ד סי' רמה. וראה להלן הע' 220 ואילך, בעניין תרומת איברים בתמורה. **[213]** שו"ת וישב משה ח"א סי' צג-צד. **[214]** שו"ת חלקת יעקב חיו"ד סי' יג

בשבת אסור לתרום דם, אלא אם כן הוא עת מלחמה, ואין די מנות דם בבנק הדם[215], או שיש צורך בעירוי דם לחולה, ואי אפשר להשיג דם מוכן בבנק הדם[216].

מוח עצם — יש מי שכתב, שצריך לשכנע ולבקש מתורם מתאים להתחזק ולקיים מצות פיקוח נפש, ולהסכים לתרום מוח עצם למי שזקוק לכך, אבל אין להפעיל עליו שום לחץ וכפיה, ואפילו לחץ פסיכולוגי או חברתי, בגלל פחדו מקצת סכנה שבדבר. אבל אם מדובר רק בצער, ואפילו כאבים, אפשר לחייבו להציל את זולתו, אם אין אחרים שיכולים לעשות זאת[217]. ואם תורם מוח העצם המתאים הוא קטן, אבל הוא בר-דעת ומסכים, מותר לקחת אותו כתורם; ואם הוא עדיין לא בר-דעת, יתכן שמותר להוריו להסכים עבורו כדי להציל בן משפחה[218]; ויש מי שכתב, שכופים לתרום מוח עצם, מכיוון שאין סכנה בתרומה זו, ויש בזה משום 'לא תעמד על דם רעך', וכדין כפיה על הצדקה, ובוודאי שכופים קרוב משפחה לכך, והקרוב קרוב קודם, ובעיקר אב לבנו, ובן לאביו. כמו כן בית דין כופים על קטן לתרום מוח עצם מדין חינוך, ומכיוון שאין בזה סכנה עליו, אלא שתחילה יש לנסות לשכנעו להסכים לכך, ובכל מקרה רשאי התורם בכפיה להתנות את תרומתו בקבלת פיצוי כספי על החבלה הכרוכה בכך[219].

תרומת איברים עבור תמורה

עשיית מצוות בחינם — מעיקר הדין חייב אדם לקיים מצוות בחינם[220], ויש מי שהסיק, שבתרומת איברים מן החי, שיש בזה גדר מצות השבת אבדה, ודין 'לא תעמד על דם רעך', חייב תורם האיברים לקיים את המצווה בחינם, כדין כל קיום מצוות; אכן מותר לו לקבל שכר בטלה ודמי צער, כפי שנפסק ביחס לרופא[221]. אך אין כן דעת רוב הפוסקים והרבנים, מכמה נימוקים: החיוב לקיים מצוות בחינם הוא דווקא במצווה שמחוייב העושה אותה לעשותה[222], ומכיוון שתרומת כליה מן החי לדעת רוב הפוסקים הוא רק משום מידת חסידות, ולא חיוב גמור, אין חיוב לעשות מעשה חסד לפנים משורת הדין בחינם; אפילו שכר מצווה אינו אסור אלא אם לא פסק עמו שכר קודם עשייתה, אבל אם פסק עמו שכר קודם עשייתה, נותן לו שכרו כפי מה שפסק[223]. ולפיכך אם מתנה תורם האיברים שיעשה זאת תמורת שכר, וקוצב את שכרו מראש, חייבים לשלם לו; קיום מצות הצלת הזולת על ידי תרומת איברים לא שונה ממצוות אחרות, שנפסק לגביהם שבימינו מותר לקחת שכר על פי

(בישן הוא ח"ב סי' מ); האדמו"ר מ"מ שניאורסון מלובביטש, אגרות קודש ח"י עמ' רלט. **[215]** שו"ת וישב משה שם. **[216]** שו"ת שאילת משה סי' נ; שמירת שבת כהלכתה, פ"מ סכ"ה. **[217]** הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם ח"ד חאבהע"ז סי' פ סק"א. **[218]** הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם ח"ד חחו"מ סי' רמג סק"א. **[219]** הרב נ. בר-אילן, חוב' אסיא, נא-נב, תשנ"ב, עמ' 59 ואילך. **[220]** בכורות כט א; רמב"ם תלמוד תורה א ז; טושו"ע יו"ד רמה ו. **[221]** שו"ת באהלה של תורה, ח"א סי' ק. וראה מאמרו של מ. ויגודה, חוב' אסיא, עא-עב, תשס"ג, עמ' 5 ואילך. **[222]** כך מבואר בפירוש בשו"ת הרשב"א ח"ג סי' יא, ובשו"ת התשב"ץ ח"א סי' קמה. **[223]** ראה ברמב"ן תורת האדם שער

ההיתר הכללי של "שכר בטלה" ושל 'עת לעשות לה' הפרו תורתך', כמו בשכר לרבנים ולרמי"ם, שבוודאי צריכים ללמד בחינם, או שכר הרופא, שבוודאי מקיים מצווה וצריך לעשות בחינם, ובכל זאת כולם מקבלים שכר על פעולתם[224].

בעלות האדם על גופו — בעיה הלכתית נוספת הקשורה בקבלת שכר עבור תרומת איברים נוגעת לשאלה המהותית אם אדם הוא בעלים על גופו אם לאו[225]. והנה לכאורה אם האדם איננו בעלים על גופו, וחלקי גופו לא שייכים לו, ממילא אין הוא יכול למכור אותם, כי הקניין לא חל. ואמנם יש מי שכתב, שגם במכירת איברים מתוך גופו לא תחול המכירה, לשיטת הסוברים שאין לאדם בעלות על גופו[226]. ועוד יש מי שהעיר כי יש שאלה של גמירות דעת והסכמה מודעת במכירת איברים בגלל מצוקה כספית[227]; ויש מי שכתב, שבנידון שאלת מכירת איברים אין עניין הבעלות רלוונטי, כי דווקא ביחס למקרה שבו נכרת איבר מגופו של אדם, כגון יד או רגל, שאם אין הוא בעלים על גופו, לא יכול למכור את האיבר, אבל מי שמסכים שיוציאו איברים מגופו, זכאי לקבל תשלום על כך, ואין בזה שייכות לבעלות האדם על גופו, אלא שאלת חובל וחמישה תשלומים[228].

ועוד יש מי שכתב, שכאשר המוכר מסכים למכירה, ויש תועלת לקונה בחפץ הנקנה, חל הקניין גם בדבר שיש לאדם צער בו, כולל איברים מגופו. והקניין של איבר נקנה בכסף[229].

היתר קבלת תמורה — דעת רוב ככל הפוסקים והרבנים היא שאין כל איסור הלכתי לקבל תמורה בכסף או בטובת הנאה עבור תרומת איברים להצלת הזולת, אלא שנחלקו ביחס לתנאים שונים הנוגעים להיתר התמורה:

יש מי שכתב, שגם אם התורם הוא עני, או שרוצה לפרוע חובותיו, אך הואיל ויודע שמציל בכך נפש מישראל, וודאי מקיים הוא מצווה, אף על פי שבשביל הצלה בלבד לא היה תורם. כמו כן מותר למתווך בין החולה הזקוק להשתלה לבין התורם לקחת שכר לכתחילה, ואין בזה שום מעשה מגונה או עבירה, כי את כספו הוא מקבל עבור המאמץ והטרחה למצוא

הסכנה. וראה ט"ז יו"ד סי' שלו סק"ג. **[224]** ראה — א. שטינברג, קובץ הציונות הדתית לכבוד ד"ר ז. וורהפטיג, בעריכת שמחה רז, תשס"ב, עמ' 417 ואילך. וראה מג"א סי' לח סק"ח, ומ"ב שם סקכ"ד וביאוה"ל שם ד"ה הם, שהשתכרות ממצווה איננה מוציא אדם מגדר עוסק במצווה אם אין עיקר כוונתם להשתכר. **[225]** ראה רדב"ז על הרמב"ם סנהדרין יח ו; שו"ת הרא"ש כלל סח סי' י; שו"ע הרב, הל' נזקי גוף ס"ד. בימינו נחלקו בדבר שני תלמידי חכמים מובהקים — הגרש"י זווין, לאור ההלכה, עמ' שיח ואילך כתב, שאין לאדם בעלות על גופו, וזה יסוד האיסור לאדם לחבול בעצמו; ולעומתו הגר"ש ישראלי, עמוד הימיני, סי' טז אות' טז-לב כתב, שיש לאדם בעלות על גופו, אם כי אין זו בעלות מוחלטת, אלא גם הקב"ה שותף בו, אבל על חלקו נחשב האדם כבעלים. **[226]** שו"ת באהלה של תורה, ח"א סי' ק. **[227]** הרב מ. הלפרין, אסיא, חוב' מה-מו, טבת תשמ"ט, עמ' 34 ואילך. **[228]** הרב י.מ. לאו, תחומין, יח, תשנ"ח, עמ' 125-136. **[229]** הגרז"נ גולדברג, עטרת שלמה, ח"ב עמ' מט ואילך.

ולתאם בין התורם ובין מקבל האיבר[230]; יש מי שכתב, שמאחר ותרומת איברים מן החי היא בגדר מצווה ומידת חסידות, ולא בגדר חיוב מעשי, רשאי התורם לקבל שכר, ודינו כדין ניזק ונחבל, שחייבים לו חמישה תשלומים, ואין שום סיבה לאסור על התורם מגופו לבקש ולקבל תשלום תמורת תרומתו. גובה התשלום ניתן להיקבע על ידי התנייה בין התורם לבין מי ממשפחת מקבל ההשתלה, ותשלום זה, כל עוד הוא בגבולות סבירים, אין לראותו כסחטנות או כבלתי מוסרי, מאחר שלתורם נגרם בזה סבל גופני ולעתים גם נפשי. לדעה זו ההיתר לתשלום הוא רק לתורם עצמו, אבל יש איסור על המתווך לקחת תשלום, בין אם הוא אדם פרטי או מוסד ציבורי, שכן המתווך מחוייב בעשיית המצווה של הצלת נפשות בדרך של טרחה, ללא נזק או חבלה בגופו, וכמו כן בדרך כזו אנו ניצלים מסכנת התפתחות מיסחור באיברים[231]; יש מי שכתב, שלאור העובדה שמותר לתרום איבר מן החי בהתנדבות, מכאן שאין בזה גדר איסור של חובל בעצמו, או הסתכנות בדרגה האסורה, ולפיכך אין הבדל אם עושה בחינם או בשכר. כאשר תרומת האיברים מן החי נעשית לצורך פיקוח נפש, הרי אם עושה זאת בגלל תמורה כספית, אין תנאי זה הופך את מעשהו לעבירה, שכן חיוב 'לא תעמד על דם רעך' מחייב אפילו לשכור אנשים כדי להצילו. אבל אם יש ממון לניצול, הוא חייב למציל את הוצאותיו[232]. יש שכתבו, שמעיקר הדין אין כל מניעה לקבל תמורה עבור תרומת איברים, אלא שאם יש חשש לניצול פסול של המצב, על נציגי הציבור לקבוע תקנות וחוקים מתאימים[233].

לעומת פוסקים אלו, יש מי שכתב לאסור קבלת תמורה עבור תרומת איברים או רקמות[234]; יש מי שכתב, שלכתחילה אין זה ראוי לקחת תמורה עבור תרומת רקמות[235]; יש מי שכתב, שאין בהלכה כל מקור לאסור תרומת רקמה מחיים תמורת תשלום, אך הרגש המוסרי אינו רואה מעשה כזה בחיוב[236]; ויש מי שכתב, שמיסחור באיברים נוגד את תפיסת היסוד של ערכינו הרוחניים והמוסריים, ועלול לגרום לאי-צדק חברתי, כשהעניים ישמשו כמקור אספקה של "חלקי-חילוף" אנושיים, בגלל אילוצים ולחצים כספיים וחברתיים. מקרים חריגים ויוצאים מן הכלל של תרומת איברים בעבור תשלום ייקבעו לאחר שיקול דעת זהיר ובכל מקרה לגופו[237].

[230] הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם, ח"ד חחו"מ סי' תכ סק"א. **[231]** שו"ת חוות בנימין ח"ג סי' קט. **[232]** תורת הרפואה, תשס"א, עמ' 127 ואילך. וכן כתבו להתיר קבלת תמורה עבור תרומת איברים הרב י.מ. לאו, תחומין, יח, תשנ"ח, עמ' 125-136; הרב א. שרמן, תחומין, כ, תש"ס, עמ' 353 ואילך; שו"ת מעשה חושב, ח"ד סי' כד. **[233]** ראה — א. שטינברג, קובץ הציונות הדתית לכבוד ד"ר וורהפטיג, שם; י. וינר, הרפואה קכז:129, 1994. וראה עוד בנידון Grazi RV and Wolowelsky JB, — *Transplantation* 75:250, 2003; Grazi RV and Wolowelsky JB, *IMAJ* 6:185, 2004. **[234]** שו"ת משנה הלכות, ח"ד סי' רמה. **[235]** שו"ת תשובות והנהגות, ח"א סי' תתצח. **[236]** Rabbi MD Tendler, *Mount Sinai J Med* 51:45, 1984. **[237]** השופט אלון, בית המשפט העליון, ערעורים אזרחיים ר"ע 698/86, 151/87, 184/87. וראה עוד מאמרו של מ. ויגודה, שנה בשנה, תשס"ב, עמ' 119 ואילך.

יש מי שכתב, שאין לקרובי המת כל זכות לדרוש כסף תמורת הסכמתם לתרום איברים מגופו של קרובם המת, משום שכל מה שיש להם באיברים הוא חיוב מצות קבורה, אבל לא בעלות כלשהי[238]; ויש מי שכתב, שמותר לקרובי המשפחה לקבל תשלום עבור הסכמתם לתרום איברים מקרובם המת, ואין בזה משום איסור הנאה[239].

תורם מת

עקרונות כלליים

ניתוח המת — מערכת השיקולים ההלכתיים במקרה זה נוגעת לדיון הרחב על נתוחי מתים[240]. השאלות ההלכתיות העיקריות הן:

איסור הנאה — האם יש בשימוש באיבר ממת להשתלה איסור הנאה ממת, אף על פי שזוהי צורה של הנאה שלא כדרכה[241], והשאלה היא אם הנאה שלא כדרכה ממת אסורה או לא. בדרך כלל, יש הסוברים שאין איסור הנאה ממת חל בהנאה שלא כדרכה[242]; ויש הסוברים, שיש איסור בכך[243]. יש מי שחידש, שבעניין השתלת איבר ממת לחי אין בכלל גדר איסור הנאה מן המת, כי איבר המושתל בגוף חי, אותו איבר חוזר וקם לתחיה, וממילא פוקעים ממנו דיני מת, וההנאה היא, איפוא, הנאה מן החי[244].

מצות קבורה ואיסור הלנת המת — האם בהוצאת איבר מן המת, והשתלתו בגוף אחר, עוברים על ביטול מצות קבורה, ואיסור הלנת המת? יש מי שחידש, שבהשתלת איבר ממת לחי אין עניין של ביטול מצות קבורה, כי חיבור האיבר לאדם חי מחזיר אותו לחיותו, ואין זה בגדר בשר מן המת[245].

[238] הרב א. בקשי-דורון, תורה שבעל פה, לג, תשנ"ב, עמ' מב ואילך. **[239]** שו"ת ציץ אליעזר חי"ט סי' נג סק"ה. וראה בשו"ת אבן ישראל סי' מו, שמחייב לשלם ליורשי המת. **[240]** ראה ע' נתוח המת. **[241]** ראה שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"א סי' רכט. **[242]** שו"ת הרדב"ז ח"ב סי' תקמח; שם, ח"ג סי' תקמח (תתקעט); משל"מ אבל יד כא; המקנה קידושין נז א; חידושי הגר"ש קלוגר לנידה נה א; שו"ת שיבת ציון, סי' סב; שו"ת הר צבי חיו"ד סי' רעז. **[243]** גינת ורדים הספרדי, ח"א חיו"ד כלל א סי' ד; הגהות רעק"א לשו"ע יו"ד שמט א; החיד"א בשיורי ברכה, יו"ד סי' שמט; שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"א סי' רכט. וראה עוד בס' חסד לאברהם סי' קי; שו"ת יביע אומר, ח"ג חיו"ד, סי' כב; הרב י.א. ליעבעס, נועם, יד, תשל"א, עמ' כח ואילך, אך במת עכו"ם מתירים בהנאה שלא כדרכה — ראה שו"ת דבורי אמת יו"ד שנא; שו"ת שאילת יעב"ץ סי' סא; שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"א סי' רכט. **[244]** הרב א.י. אונטרמן, שבט מיהודה, עמ' שיג-שכב. והסכים עמו הגרש"ז אויערבאך, בשו"ת מנחת שלמה ח"ב סי' פד. וראה בהערה הבאה על חידושו העקרוני הזה. **[245]** שבט מיהודה, שם. ומתיר רק אם הסכים המת מחיים, כי אחרת יש עניין ניוול המת. וראה עוד על חידושו העקרוני בשו"ת שרידי אש ח"ב סי' קכ; הרב מ. שטינברג, נועם, ג, תש"ך, עמ' פז-צו; שו"ת יביע אומר, ח"ג חיו"ד סי' כב; הגרי"מ אהרנברג, קול תורה, סיון-אלול, תשי"ד, ובתשובותיו שו"ת דבר יהושע ח"ג חיו"ד סי' סא; הרב נ.א. רבינוביץ, הדרום, חוב' כח, תשרי תשכ"ט, עמ' 19 ואילך. וראה בנשמת אברהם חיו"ד סי' שמט סק"ג (בו), בשם הגרש"ז אויערבאך, שסברת הרב אונטרמן לא תועיל להציל מחיוב קבורה. ולעניין רקמות שהן קטנות מכזית — ראה להלן הע' 287 ואילך בעניין

ניוול המת — האם איסור ניוול המת, שקיים בניתוח גדול, כגון פתיחת הבטן או הוצאת עין, חל גם בהוצאת איבר להשתלה? יש הסבורים, שאיסור זה אמנם חל בכל מקרה[246]. טעמם: המת חפשי מהמצוות, ואין בידינו למחול על כבודו. ואסרו אפילו בחולה מסוכן לפנינו, מפני בזיון וניוול המת; יש הסבורים, שהאיסור חל רק אם לא הסכים מחייו[247]; ויש הסבורים, שאם נתיחת המת נעשית לצורך השתלת איברים עבור חולה הנזקק לכך, אין איסור ניוול מת כלל. טעמיהם: יש תועלת רבה בנתיחת מתים זו, ובחייו בוודאי היה רוצה לעזור לזולתו, ולכן אין זה ניוול ובזיון[248]; ניוול המת הוא דווקא אם עושים שלא לצורך, וכאן זה צורך גדול[249].

כל זה נידון ביחס לרקמות או איברים, שאמנם יש בהם צורך רב, אך היעדר תיפקודם איננו מסכן את חיי המושתל. אכן, רוב הפוסקים סבורים, שאם מצבו של הנזקק לאיבר הוא בגדר פיקוח נפש, נדחה איסור ניוול המת לצורך הצלתו[250].

איסור גזל — האם יש איסור גזל בלקיחת איבר ממת, והאם איסור זה נדחה מפני פיקוח נפש? יש הסבורים, שאין איסור גזל נדחה אפילו במקום פיקוח נפש; אך רוב הפוסקים סבורים, שגם

איסור זה נדחה בפני פיקוח נפש[251].

תנאים להיתר תרומת איברים — מבחינת ההלכה, המצב הקל ביותר ללקיחת איבר ממת יהודי לצורך השתלה הוא כשמתקיימים התנאים הבאים: החולה הזקוק להשתלה נמצא בפנינו[251]; המצב הרפואי של החולה הוא בגדר פיקוח נפש; התורם הסכים מחייו, שיילקחו ממנו איברים להשתלה לאחר מותו בתנאים כאלו. הבעיות ההלכתיות קשות יותר כאשר חסרים נתונים אלו, חלקם או כולם.

יש הסבורים, שבכל מקרה אסור לקחת איבר ממת יהודי להשתלה, גם אם מתקיימים כל התנאים דלעיל[251]. נימוקיהם: המת חפשי מהמצוות, במעשה ההשתלה קשורים ביטול מצוות וחלות איסורים, ויש להביא הגוף בשלמות לקבורה בלי להתחכם; אך רוב פוסקי דורנו הסכימו להתיר לקיחת איבר מן המת להשתלה בחי, אם מתקיימים התנאים דלעיל, וכן נהוג בכל מקום, שכן לגבי השתלה לא חלים האיסורים הנוגעים לניתוחי מתים[252]. יש אף הסבורים, שמצווה להסכים מחיים לתרום איברים שיילקחו לאחר המוות, בתנאי שזה נעשה עבור חולים הנמצאים באותו זמן לפנינו וזקוקים לכך, וכן מצווה על קרובי הנפטר להסכים לתרומה כזו עבור חולה

קרנית. וראה עוד בע' נתוח המת, הע' 168 ואילך. **[246]** שו"ת מנחת יצחק ח"ה סי' ח; שו"ת ציץ אליעזר, חי"ג סי' צא. **[247]** שבט מיהודה, עמ' שיג-שכב. **[248]** הרב ח. ד. הלוי, אסיא, ד, תשמ"ג, עמ' 251-259. **[249]** שו"ת מהרי"ל דיסקין חיו"ד סי' לא; שו"ת משפטי עוזיאל חיו"ד ח"א סי' כח-כט; שו"ת יביע אומר ח"ג חיו"ד סי' כג, על פי השיטות בשו"ת שואל ומשיב מהדו"ק ח"א סי' רלא. וראה עוד בע' נתוח המת, הע' 147 ואילך. **[250]** ראה בע' נתוח המת, הע' 263 ואילך. **[251]** שו"ת מנחת יצחק ח"ה סי' ח; שו"ת ציץ אליעזר, חי"ג סי' צא; שו"ת אבן ישראל ח"ז סי' מו. **[252]** וראה להלן דעת הפוסקים בפירוט בדיון על האיברים השונים.

בפנינו[253]. על פי שיטות הפוסקים שאין צורך שהחולה יהיה בפנינו ממש, אלא גם כשהמחלה היא מצויה נחשב הדבר כפיקוח נפש לעניין היתר ניתוח המת[254], הוא-הדין ביחס להשתלת איברים. ועוד יש מי שכתב, שהתנאי שצריך להיות חולה בפנינו הוא דווקא בגלות, כאשר האחריות היא כלפי יחידים בלבד, אבל במדינה יהודית ריבונית, כאשר יש אחריות ממשלתית-ציבורית לבריאות הציבור לא רק לטווח מיידי אלא גם לטווח ארוך, יש מקום לשיקולים רחבים יותר של הגדרת מצב פיקוח נפש[255].

הסכמה מחיים — יש הסבורים, שמותר לקחת איבר ממת להשתלה רק אם המנוח הסכים לכך בחייו, גם כאשר מדובר בפיקוח נפש[256]; ויש הסבורים, שבמקום פיקוח נפש אין צורך בהסכמת הנפטר לכך[257], אלא אף אם יש אומדן דעת סביר שאילו היה נשאל היה מסכים לכך — מותר, ורק אם התנגד בגילוי דעת מפורש, מחוייבים לכבד את רצונו[258].

הסכמת בני המשפחה — בכל מקרה יש צורך בהסכמת בני המשפחה ללקיחת איבר מקרובם הנפטר לצורך השתלה[259]. מאידך, אין סמכות לבני המשפחה להסכים ללקיחת איבר מקרובם המת, במקום שאין לכך היתר מצד ההלכה[260].

אם נתן המנוח הסכמתו מחיים — יש אומרים, שיש כוח בידי בני המשפחה לסרב, אם לא מדובר במצב של פיקוח נפש[261]; ויש מי שכתב, שאמנם יש לבני המשפחה מעמד באשר ללקיחת איברים מקרובם המת, ואם יודעים הם שהוא גילה דעתו מחיים שהוא מתנגד ללקיחת איבריו לאחר מותו יש להם מעמד של נוגעים בדבר. אבל במקרה שהסכים מחייו, או שיש אומדן דעת סביר שאילו היה נשאל היה מסכים לכך, אין ערך להתנגדותם, וכן אם לא ניתן לדעת מה היה רצונו של הנפטר, מצווים בני המשפחה להסכים להשתמש באיבריו לצורך פיקוח נפש[262].

זכות התורם על האיבר — לאחר הוצאת איבר להשתלה אין לתורם זכות לקבוע למי יינתן האיבר, שכן אחרי ההשתלה הופכת הרקמה לחלק מגופו של

[253] שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ב סוסי' קעד (אך ראה בשו"ת אגרות משה חיו"ד ח"א סי' רכט, ולכאורה הוא סתירה, ואולי יש להבדיל בין מצב שיש בו סכנה, למצב שאין בו סכנה, וי"ל); תורת הרפואה, עמ' 123 ואילך, ושם עמ' 149 (וכן הגר"ש גורן, מאורות, אביב, תש"מ, עמ' 18-19); שו"ת חוות בנימין ח"ג סי' קט (וכן הגר"ש ישראלי, חוב' אסיא, נט-ס, אייר תשנ"ז, עמ' 105-106). **[254]** ראה ע' נתוח המת, הע' 267 ואילך. **[255]** תורת הרפואה, עמ' 79 ואילך. **[256]** עשה לך רב, ח"ד סי' סד; שם ח"ה סי' קיג; שם ח"ו סי' סד; שו"ת תשובות והנהגות ח"ג סי' שסט. **[257]** הרב ב. פירר, נועם, ד, תשכ"א, עמ' ר. **[258]** שו"ת חוות בנימין ח"ג סי' קט (וכן הגר"ש ישראלי, חוב' אסיא, נט-ס, אייר תשנ"ז, עמ' 105-106). **[259]** שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ב סי' קעד ענף ג; שו"ת מנחת יצחק, ח"ה סי' ז. **[260]** שו"ת ציץ אליעזר, ח"ד, סי' יד; הרב י. אריאלי, תורה שבעל פה, ו, תשכ"ד, עמ' נו. **[261]** הרב י. אריאלי, שם; הרב י.א. ליעבעס, נועם, יד, תשל"א, עמ' כח. וראה עוד מאמרו של הרב ש.א. רפפורט, עמק הלכה, ב, תשמ"ט, עמ' 220 ואילך. ובעניין עצם מעמדם של בני המשפחה להחליט מה ייעשה במת — ראה בע' נתוח המת, הע' 311 ואילך. **[262]** הגר"ש ישראלי, חוב' אסיא, נט-ס, אייר תשנ"ז, עמ' 105

המושתל, ואין לתורם בעלות על רקמותיו לעניין זה[263].

דין האיבר המושתל — איבר שנקלט בגוף המושתל נחשב כחי ואינו מטמא, ובוודאי שאין חייבים בקבורתו כאיבר מן החי, ופקעה ממנו כל זיקת בעלות לתורם האיבר, ואין לו זכות על האיבר שנתרם ונקלט, וצריך לקבור את האיבר הזה לצד המושתל ולא לצד התורם, ואם השתילו עצם ממת גוי בישראל דינו כישראל ואסור בהנאה[264]. יש מי שכתב, שאם השתילו לאדם לב, ולאחר זמן נדחה השתל, והוציאו הלב המושתל, והכניסו במקומו לב חדש, אם הלב הראשון היה של יהודי, המנהג הוא לקוברו כדין איבר מן החי[265], ואם הוא היה מגוי, לא צריך לקוברו כלל, לא מצד הדין ולא מצד המנהג[266].

כרטיס-תורם — יש מי שכתב, שמותר לשאת "כרטיס-תורם", שבו נכתב כי נושא תעודה זו הסכים מחייו לתרום איברים לאחר מותו, אך זאת בכפוף למספר תנאים: שלא יוציאו ממנו איברים קודם למותו על פי ההלכה; שהנתיחה להוצאת האיברים תוגבל למינימום הדרוש, ורק עבור איברים הדרושים להצלת חיים; ושכל חלקי המת, למעט האיבר או הרקמה שנלקחו להשתלה, יובאו לקבורה[267]; ויש מי שכתב, שאין להמליץ על חתימה על כרטיס תורם, כי יש בזה ביטוי לאפשרות של מיתה פתאומית, ואל לו לאדם לפתוח פה לשטן[268].

הטיפול בנוטה למות — אין להאריך חיי הגוסס והנוטה למות, רק כדי שאפשר יהיה להשתמש באיבריו להשתלה. וכן אסור להוציא איבר מאדם חי, ואפילו הוא גוסס בידי שמים, או גוסס בידי אדם, או טריפה, כאשר על ידי מעשה זה יקרבו את מותו, שאין להקריב חיי אדם אחד עבור אדם אחר, ואין דוחים נפש מפני נפש, ואפילו טריפה עבור בריא[269].

תרומת יהודי לגוי — מותר ליהודי להיות תורם איברים לגוי, באותם תנאים שמותר לו לתרום איברים בכלל[270].

ואילך. **[263]** שו"ת בנין אב ח"ג סי' נג אות' ד-ו. **[264]** שו"ת בנין אב, שם. **[265]** ראה ע' אברים ורקמות, הע' 43 ואילך. **[266]** שו"ת שבט הלוי ח"י סי' רט. **[267]** Rabbi I. Jackobovits, *Jewish Med Ethics* 1:5, 1988; עשה לך רב, ח"ה סי' קיג בתשובות הקצרות. **[268]** שו"ת חוות בנימין ח"ג סי' קט (וכן הגר"ש ישראלי, חוב' אסיא, נט-ס, אייר תשנ"ז, עמ' 105 ואילך). **[269]** שו"ת אגרות משה, חיו"ד ח"ב סי' קעד; שו"ת ציץ אליעזר, ח"ט סי' יז פ"ו ופ"י אות ה, ושם ח"י סי' כה פ"ה; שו"ת מנחת יצחק ח"ה סי' ז, ט; הגרש"ז אויערבאך, הובא בנשמת אברהם חיו"ד, סי' רנב סק"ב הערה 24. וראה עוד בע' טרפה הע' 135-134. אמנם ראה במאמרו של הרב י. דיק, אסיא, חוב' נג-נד, תשנ"ד, עמ' 48 ואילך, שבחיי שעה של אחד שיש לעומתו סיכוי לחיי עולם של אחר, מותר להקריב את חיי השעה או חיי הגוסס להצלת חיי העולם. ושמעתי מפי הגרש"ז אויערבאך, שאין לפסוק כך. **[270]** שמעתי מהגר"מ הלברשטאם והרי"י נויבירט. בתרומת איברים ממת יש איסורי תורה כמבואר לעיל הע' 234 ואילך, אלא שאם מדובר בהצלת ישראל הרי איסורים אלו נדחים מחמת פיקוח נפש, אבל אם מדובר במתן תרומת האיברים לגוי, שאין עלינו חיוב להצילם מדין פיקוח נפש (אף שלדעת הפוסקים אם לא מדובר בעובדי עבודה זרה, אין איסור להצילם ולרפאותם — ראה מאירי ע"ז כו א; כס"מ ע"ז

איברים ספציפיים

כללי — מספר איברים נידונו באופן ייחודי על ידי פוסקי דורנו, אם מותר או אסור להוציאם ממת יהודי, כדי להשתילם בחולה הזקוק להם. יש איברים או רקמות שלגביהם מתקיימים התנאים של חולה בפנינו ומצב של פקוח נפש (כגון: לב, כבד, ריאות, כליות, עור); יש רקמות שניתן לשומרם במאגר ("בנק"), ולהשתמש בהם בעתיד, כך שלא מתקיים בהם התנאי של חולה בפנינו (עור, קרנית); יש רקמות שאין לגביהם מצב של פיקוח נפש ברור, אם מפני שעצם המחלה של המושתל איננה מצב ברור של פיקוח נפש (קרנית, עצם), או מפני שיש איברים

י ב), חוזרים האיסורים הללו למקומם. אלא שאם נודיע ברבים שכך היא ההלכה, יש חשש גדול מאד לאיבה, ולפיקוח נפש של יהודים רבים בעולם. והנה יש מהפוסקים שאסרו לעבור אפילו על איסור דרבנן גם בחשש איבה — ראב"ד, ריטב"א ור"ן, בחי' ע"ז שם. וראה בפרמ"ג או"ח סי' של בא"א סק"ה, שהסתפק בזה, אך דעת רוב הפוסקים שאם יש חשש איבה מותר לעבור על איסור דרבנן, כדי להציל את הגוי — תוס' ע"ז כו א ד"ה סבר; רשב"א בחי' ע"ז שם; שו"ת ב"ח החדשות סי' ב; כנה"ג יו"ד סי' קנד בהגב"י אות י; תוספת שבת סי' של סק"ה; שו"ת דברי חיים ח"ב חאו"ח סי' כה; מ"ב סי' של סק"ח. אכן מכל מקום לשיטת הפוסקים הנ"ל אסור לעבור על איסורי תורה גם בחשש איבה, ואם כן יהא לכאורה אסור לתרום להם איברים אפילו בחשש איבה. אלא שבדורות האחרונים מצינו שהתירו טיפול רפואי בגוי מחשש איבה גם כאשר מדובר באיסור תורה, ולא סתם איסור תורה אלא חילול שבת במלאכות דאורייתא. כן כתב בשו"ת חת"ס חיו"ד סי' קלא וחחו"מ סי' קצד. ובשו"ת דברי חיים ח"ב חאו"ח סי' כה כתב שהוא מתקנת ד' ארצות להתיר גם איסור דאורייתא. וכן התירו חילול שבת עבור גוי חולה גם באיסורי תורה בתפא"י ע"ז פ"ב אות ו; שבילי דוד יו"ד סי' קנד סק"א; שו"ת יד שלום סי' נז; הגרא"י אונטרמן, קול תורה, שנה לז (כ) חוב' ו; שו"ת אגרות משה חאו"ח ח"ד סי' עט; הגרש"ז אויערבאך והגרי"י נויבירט, שש"כ פ"מ סי"ד ובהע' מב; שו"ת ציץ אליעזר ח"ח סי' טו פ"ו ובעוד תשובות; שו"ת יביע אומר ח"ח חאו"ח סי' לח. וכן נראה שנוטה דעת שו"ת מנחת יצחק ח"א סי' נג. וראה ע' גוי, הע' 51 ואילך. והטעם שכתבו לעניין שבת שייך גם לעניין תרומת איברים, והוא שבזמנינו אנו דרים ביניהם, ועל ידי מניעת רופאי ישראל לטפל בחולי עכו"ם בשבת יוסיפו שנאה ותחרות, ולא יקבלו התירוץ של אישתמוטי, ויותר בעיניהם דמם של ישראל, ולא יטפלו בחולי ישראל אפילו יש בהם סכנה. וכן שייך לנידון תרומת איברים מה שכתבו רבני דורנו, שכיום אפשר להודיע על ידי כלי התקשורת מקצה העולם ועד קצהו, ויש בכך סכנה גדולה לכל חולי ישראל. ובעניין תרומת איברים לכאורה עוד יותר קיל מטיפול בשבת מכמה סיבות: א. חילול שבת באיסורי דאורייתא חמור יותר מהאיסורים הקשורים בתרומת איברים; ב. קיים מחסור חמור באיברים בישראל, ובפרט לשיטות הסוברים שמוות מוחי איננו מותו של היהודי, שאין כלל אפשרות לקבל תרומת איברים מסויימים מיהודים, ואם הגויים ישמעו שלהם אין תורמים בוודאי שלא יסכימו לתרום ליהודים, והדבר יביא לפיקוח נפש ממשי להרבה יהודים. מאידך, יש קולא בעניין שבת שלא שייכת לתרומת איברים, והיא על פי דעת המהרי"ק שורש קלז, שטיפול כזה בגוי בשבת הוא בגדר מלאכה שאינה צריכה לגופה, ולפיכך הופך האיסור לאיסור דרבנן, אבל זה שייך רק בהלכות שבת, ולא בעניינים הנוגעים לתרומת איברים. אמנם רבים דחו שיטת המהרי"ק בזה — ראה שו"ת בית יצחק חאו"ח סי' לד אות ו; שו"ת דובב מישרים ח"א סי' עח; שו"ת מענה לאגרות סי' לו אות יג; שו"ת היכל יצחק חאו"ח סי' מ. וראה בשו"ת הגרי"א הרצוג, חיו"ד ח"ב סי' קנו, שנוטה להתיר השתלת קרנית מיהודי לגוי מנימוקים שונים, וביניהם עניין איבה. ולעניין קדימות, לכאורה יש לומר, שכאשר מדובר במצב בו קיים מחסור באיברים, ולפנינו נמצאים יהודי

שלגביהם קיימים תחליפים אחרים, אם כי יעילים פחות, או גורמים לקשיים אחרים (כליות, עור, לבלב); יש איברים שמתקיימים בהם התנאים האלו, אלא שלגביהם קיימת בעיה של קביעת רגע המוות (לב, כבד, ריאות).

כבד — ראה להלן לב וכבד.

כליות — אדם הסובל מאי ספיקת כליות סופנית הוא בגדר חולה שיש בו סכנה, ולאור הנתונים שתוחלת החיים ארוכה יותר לאחר השתלה, גם בהשוואה לטיפול בדיאליזה, מותר לקחת כליה ממת לצורך השתלתה בחולה שנזקק לה. ויש מי שכתב, שאין צורך בהסכמה מחיים, ואין שייכות לדיון אם אדם בעלים על גופו, ובתנאי שנקבע מותו של התורם כהלכה, והחולה הנזקק לכליות הוא במצב של סכנה[271].

לב וכבד — קבוצה מיוחדת של איברים אלו ניתנים לשימוש לצורך השתלה רק אם נלקחים הם במצב שבו לבו של התורם עדיין פועם. הם מקיימים את כל התנאים שלפיהם יש מקום להתיר ההשתלה, היינו החולה בפנינו, ומצבו מוגדר כפקוח נפש. אך השאלה ההלכתית לגביהם היא, האם התורם שמוחו חדל לפעול לחלוטין ובאופן בלתי-הפיך, ולבו עדיין פועם, האם הוא מוגדר כחי או כמת[272]. לגבי השתלת לב קיימת בעיה הלכתית אם מותר להוציא את הלב החולה מהמושתל[273]. הדיון ההלכתי בעניין השתלת לב וכבד נוגע, איפוא, גם לתורם וגם למושתל.

יש הסוברים, שקיים איסור מוחלט להוציא איבר מאדם שמוגדר כמת מוות מוחי, ואף לא מועילה הסכמת התורם או משפחתו לכך, כי אין הם בעלים על הגוף, ולכן אין אפשרות לבצע השתלת לב או כבד[274]; ויש שהתירו לקיחת לב ממי שהוגדר כמת מוות מוחי, והשתלתו בחולה

וגוי הזקוקים לאותו איבר, יש להקדים את היהודי, על פי דיני קדימה, וכן מבחינה מוסרית יש להקדים יהודי לגוי מהטעם של עניי עירך קודמים. **[271]** שו״ת שבט הלוי ח״י סי׳ רח. **[272]** ראה בע׳ רגע המות. **[273]** ראה להלן הע׳ 321 ואילך, בעניין המושתל. **[274]** שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״ב סי׳ קעד, וחחו״מ ח״ב סי׳ עב. וראה שם, שעיקר נימוקו לאסור על המושתל הוא, מפני שרוב המושתלים מתו. דבר זה היה נכון בעת כתיבת תשובותיו, ומשמע שאילולי זה היה מותר לפחות מצד המושתל. וראה מכתבו של הרב מ. טנדלר, הובא בתחומין, ז, תשמ״ו, עמ׳ 187, הערה 2, שבשנותיו האחרונות התיר הגר״מ פיינשטיין זצ״ל השתלת לב ביהודי בארה״ב. וראה בע׳ רגע המות, הע׳ 114; שו״ת מנחת יצחק, ח״ה סי׳ ז-ח, אסר השתלת לב הן מצד התורם והן מצד הנתרם; הרב א.י. אונטרמן, תורה שבעל פה, יא, תשכ״ט, עמ׳ יא-יח, ונועם, יג, תש״ל, עמ׳ א-ט, ושבט מיהודה, שער חמישי, שסז-שעד, וקול תורה, שנה כג, תשכ״ט, חוב׳ א, עמ׳ ג-ח, ושבילין, כא-כב, כסלו, תשכ״ט, עמ׳ ט-יז, נוטה לאסור השתלת לב. נימוקיו: בהוצאת הלב מהמושתל איבד החולה חזקת חיים, וראה להלן הע׳ 316 ואילך, בעניין המושתל. אך עיקר נימוקו משמע, שנטייתו לאסור היא לפי מצב ההשתלה בזמנו, שרובם הגדול מתו; שו״ת שבט הלוי ח״ז סי׳ רלה, וכן הגר״ש וואזנר, אסיא, חוב׳ מב-מג, ניסן תשמ״ז, עמ׳ 92-94, ובשבילי הרפואה, ח, תשמ״ז, עמ׳ יב-טו; שו״ת ציץ אליעזר ח״י סי׳ כה פ״ה ופ״ו, ושם חי״ז סי׳ סו פ״א ופ״ב. וכתב שם, שאם המשתיל והתורם הם גויים יש מקום להתיר, היות ואצלם הדבר נחשב כמותר; הרב נ.צ. פרידמן, אסיא, א, תשל״ו, עמ׳ 200-201; שו״ת בית אב״י ח״ב סי׳ קנג.

הזקוק לכך[275].

גם לשיטת האוסרים השתלת לב, אם בדיעבד עשו כן, ברור שאין לאדם המושתל כל זהות ויחס אל האדם התורם, אפילו אם יתברר שבא עקב כך שינוי בהלך מחשבתו וכד'[276].

אסור לקחת איברים להשתלה מיילודים חסרי מוח[277], אשר עדיין נושמים, שכן לפי כל קריטריון מקובל כיום, נחשב יילוד כזה עדיין כחי, מכיוון שגזע המוח תקין ונשימתו עצמונית, ולכן לקיחת לבו להשתלה בשלב זה היא הריגתו[278].

[275] מועצת הרבנות הראשית, ביום א מרחשון תשמ"ז, התירה השתלת לב, בהעדפה מנפגעי תאונה (שמצב זה מוסיף סניף להיתר מדין טריפה, אשר יש הסוברים שאין סברת מאי חזית ביחס אליו, שכן אכן דמו סומק פחות, כי אין חייבים על הריגתו, וראה מאמרו של הרב ד"ר מ. הלפרין, אסיא, ה, תשמ"ו, עמ' 55-79), בתנאים מיוחדים, ראה בנספח ג' לע' רגע המות. ההחלטה של הרבנות הראשית במלואה פורסמה בתחומין, ז, תשמ"ו, עמ' 187-192; אסיא, חוב' מב-מג, ניסן תשמ"ז, עמ' 70-81, וראה הערות העורך שם; הרב ש. ישראלי, ברקאי, ד, תשמ"ז, עמ' 32-41, ובאסיא, חוב' מב-מג, ניסן תשמ"ז, עמ' 95-104, ובשו"ת חוות בנימין ח"א סי' יט מתיר השתלת לב. נימוקו: מצד המושתל, ההצלחה היום טובה, מצד התורם, מקבל להלכה את הגדרת המוות המוחי; הרב י. גרשוני, שבילין, לא-לב, עמ' נט-סה; הרב מ.ד. טנדלר, עמק הלכה, ב, תשמ"ט, עמ' 213 ואילך. וראה — א. שטינברג, אור המזרח, חוב' קכח, תשמ"ח עמ' 48; הנ"ל, אסיא, חוב' מד, ניסן תשמ"ח, עמ' 56. [276] שו"ת ציץ אליעזר, ח"י סי' כה פכ"ו. [277] היינו anencephalus. [278] ראה מאמרו של א.ס. אברהם, עמק הלכה, ב, תשמ"ט עמ' 207 ואילך, בשם הגרש"ז אויערבאך והגר"י זילברשטיין. וראה

עור — היבט מיוחד יש לבעיות ההלכתיות הכלליות של נתוחי מתים ביחס ללקיחת עור ממת:

בדין איסור הנאה ממת — יש שפסקו, שאין איסור הנאה מן התורה בעור מן המת[279]; ויש שפסקו, שאיסור זה חל גם בעור[280].

בדין חיוב קבורה של עור המת — יש מי שכתב, שהדבר תלוי במחלוקת אמוראים[281].

אם חולה כוויה נמצא לפנינו, והוא במצב של סכנה, לכל הדעות מותר לקחת

בע' ילוד, הע' 83 ואילך והע' 502 ואילך. וראה להלן ברקע האתי. [279] תוס' נידה נה א ד"ה שמא; תוס' זבחים עא ב ד"ה ובטריפה; פסקי תוס' נידה סי' צז; שו"ת הרשב"א סי' שסה; שו"ת חת"ס חיו"ד סי' שלו. אך ראה בחידושי החת"ס לע"ז כט ב, ובמאמרו של אאמו"ר הגר"מ שטינברג, אסיא, ד, תשמ"ג, עמ' 249-250. וראה עוד בס' תורת הרפואה, עמ' 150 ואילך. [280] הרמב"ם טומאת מת ג יא, ואבל יד כא; ר"ת, סנהדרין מח א ד"ה משמשין; הרמב"ן בחי' לחולין קכב א, וכתובות ס א; הרא"ה והריטב"א, הר"ן, התוס' הרא"ש והמאירי בנידה נה א; הר"ן בחי' לחולין קכב א; החת"ס בחי' לע"ז כט ב, אליבא דהרמב"ם. וראה באריכות סיכום השיטות בשאלה זו בשו"ת יביע אומר, ח"ג חיו"ד סי' כ-כא; הגר"ש ישראלי, תחומין, א, תש"מ, עמ' 237-247, ובספרו שו"ת חוות בנימין ח"א סי' כ; אאמו"ר הגר"מ שטינברג, אסיא, ד, תשמ"ג, עמ' 249-250; א. שטינברג, אסיא, ד, תשמ"ג, 247-248. [281] ראה בשו"ת בית יצחק חאו"ח סי' טו, שהדבר תלוי במחלוקת האמוראים בנידה נה א, אם טומאת עור מן התורה או מדרבנן. וראה במאמרו של הגר"ש ישראלי, תחומין, א, תש"מ, עמ' 237-247; הנ"ל, תחומין, ז, תשמ"ו, עמ' 206-213; הנ"ל, בשו"ת חוות בנימין ח"א סי' כ.

עור של מת כדי לכסותו לצורך הצלתו[282]. אכן, גם אם אין חולה בפנינו, אלא שלוקחים עור ממתים, ושומרים אותם במאגר ("בנק עור") לצורך טיפול בחולים עתידיים, דעת הפוסקים להתיר, מכיוון שיש שכיחות שחולי כוויה יצטרכו לעור המת להצלת חייהם, וחולים כאלו מצויים הם, הן בעיתות שלום עקב תאונות דרכים, תאונות עבודה וכיו"ב, והן בעיתות מלחמה[283]. ההערכה היא, שבמלחמה קונבנציונלית ילקו בכוויות 8-10% מסך הנפגעים, ושימוש בנשק בלתי-קונבנציונלי, כגון גז חרדל, יעלה במידה ניכרת את שכיחות הפגיעות מכוויות[284]. אכן, הפוסקים הגבילו את כמות העור במאגר עד חמישים עורות של מתים[285].

עצמות — ניתן כיום להשתמש בשתל של עצם הנלקחת ממת, אשר מטרתו להשלים חסר בעצם של גפה אצל אנשים שנפגעו בתאונות, ואף להרכיב על שתל זה פרק מלאכותי, ובכך להחזיר לנפגע את תיפקוד הגפה. יש מי שכתב, שמותר להשתמש בשתל כזה, בתנאי שהעצם נלקחת ממת גוי, ובתנאי שמאחסנים את העצמות בחדרים מבודדים מבתי החולים, כדי למנוע טומאת מת[286].

קרנית — מבין הבעיות הכלליות הקשורות בהשתלת איברים ממת, מיוחדת היא הקרנית ביחס לשאלת ביטול מצות קבורה, בגלל היותה פחותה מכזית, ויש שיטה בפוסקים, שאין מצות קבורה בפחות מכזית[287].

בעיה הלכתית נוספת המיוחדת לקרנית נוגעת בשאלה, אם מצב העיוורון הוא בגדר פיקוח נפש. יש הסבורים, שאין מצב העיוורון בגדר פיקוח נפש, אלא שיש לו רק דין של סכנת איבר, ורק מחלת עיניים נחשבת לפי ההלכה[288] כמצב של סכנה[289]; ויש הסבורים, שעיוורון אף הוא נכלל בגדר הסכנה שההלכה מייחסת לפגיעה בעיניים[290].

[282] הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חיו"ד סי' שמט סק"ג(בב); שו"ת יחל ישראל ח"ב סי' פב. **[283]** תורת הרפואה, עמ' 150 ואילך. והוסיף טעם להיתר במדינת ישראל, לפי שבמדינה ריבונית יש חובה לדאוג למלאי מספיק של אמצעים להצלה; הגר"ש משאש, תחומין, ז, תשמ"ו, עמ' 193-205; הגר"ש ישראלי, תחומין, ז, תשמ"ו, עמ' 206-213, ובספרו שו"ת חוות בנימין ח"א סי' כ, התיר כשהמת הסכים לכך מחייו; אאמו"ר הגר"מ שטינברג, אסיא, ד, תשמ"ג, עמ' 249-250. וראה עוד בעניין השתלת עור בשו"ת בית אב"י ח"א סי' קיב-קיט; א. שטינברג, אסיא, ד, תשמ"ג, עמ' 247-248. **[284]** א. אלדד ואח', הרפואה קכו:723, 1994. **[285]** הגר"ש משאש, שם. זו היתה החלטת מועצת הרבנות הראשית בנידון. **[286]** הרב א. בקשי-דורון, תורה שבעל פה, לג, תשנ"ב, עמ' נב ואילך. ביחס לכהן הזקוק לשתל כזה — ראה ע' אברים ורקמות, הע' 3 ואילך והע' 45. **[287]** זו שיטת התויו"ט שבת י ח — ראה הר צבי יו"ד סי' רעז; הגר"י אריאלי, תורה שבעל פה, ו, תשכ"ד, עמ' מ-ס; שו"ת יביע אומר ח"ג חיו"ד סי' כב; הרב י.א. ליעבעס, נועם, יד, תשל"א, עמ' כח ואילך. וראה עוד בע' נתוח המת, הע' 173 ואילך. **[288]** ע"ז כח ב; רמב"ם שבת ב ד; טושו"ע או"ח שכח ט. **[289]** שו"ת שרידי אש ח"ב סי' קכ; שבט מיהודה, עמ' שיג-שכב; שו"ת יביע אומר ח"ג חיו"ד סי' כג-כד; שו"ת שבט הלוי ח"ח סי' צד. וראה עוד בע' עִוֵּר, הע' 155 ואילך. **[290]** שו"ת הגרי"א הרצוג, חיו"ד ח"ב סי' קנו-קנז; שו"ת ציץ אליעזר חי"ד סי' פד; הגר"ש גורן, אסיא, סה-סו, תשנ"ט, עמ' 20 ואילך; הגר"י

מלבד הנימוק שלפי הגדרת ההלכה מחלת עינים היא בגדר סכנת נפשות, נידונו עוד שני נימוקים ביחס להגדרת הסכנה: סומא חשוב כמת[291]. אך יש הסבורים, שאין זה מאמר הלכתי אלא מוסרי בלבד[292]; חשש שהסומא יפול באש או במים בגלל מצבו ויסתכן[293]. אך יש שמחלקים בין נכפה, שהתקפיו באים עליו בפתאומיות, לבין עיוור, שהוא בר-דעת ויכול להיזהר ממכשול[294].

יש הסבורים, שאסור להוציא קרנית ממת יהודי להשתלה[295]. לשיטה זו ניתנו מספר טעמים: המת חפשי מהמצוות, איסור הנאה מהמת, איסור ניוול המת, הפקעת מצות קבורה, אין עיוורון מצב של פיקוח נפש, וחוזרים כל האיסורים הקשורים בניתוח מת, בתחיית המתים יקום המת ללא עיניו; יש הסוברים, שמותר להוציא קרנית ממת יהודי לצורך השתלה[296]. לשיטה זו ניתנו מספר טעמים: עיוורן הוא מצב של סכנה, השתלה היא שלא כדרך הנאה, קרנית היא פחות מכזית ולכן פטורה מקבורה, אין הנאה מחלק מת אלא מחלק חי, כיוון שעיני המת סגורות, אין זה ניוול, כי לא נראה דבר כלפי חוץ; ויש מי שכתבו, שמותר להוציא קרנית מיהודי להשתלה רק אם הסכים לכך מחייו[297].

מבין המתירים, יש שהתירו במפורש רק עבור חולה שבפנינו[298], ויש שהתירו אפילו כשאין חולה בפנינו, היינו הוצאת קרנית ממת למאגר ("בנק") של קרניות[299]; יש שהתירו דווקא עבור סומא בשתי עיניו[300]; ויש המתירים גם עבור סומא בעין אחת[301].

רוב ככל הפוסקים התירו שימוש

אריאלי, נועם, ו, עמ' פב; כל בו על אבילות, ח"א פ"א סי' ג אות יב ס"ק 11; הרב ליעבעס, נועם, שם. **[291]** נדרים סד ב; פרקי דר' אליעזר, לב. **[292]** כך משמע מהתוס' נדרים שם, ד"ה ארבעה. **[293]** ראה בהגהות מיימוניות, מאכלות אסורות יד ב, ביחס לנכפה. וראה שבט מיהודה, עמ' שיד; הר צבי חיו"ד סי' רעז. **[294]** שו"ת יביע אומר, שם; הרב ש. היבנר, הדרום, חוב' יג, ניסן תשכ"א, עמ' 54. וראה עוד א. שטינברג, תחומין, ג, תשמ"ב, עמ' 186. **[295]** שו"ת ישמח לבב חיו"ד סי' מה; שו"ת ישכיל עבדי ח"ו חיו"ד סי' כו; שו"ת שאילת משה, חיו"ד סי' פד; שו"ת מנחת יצחק ח"ה סי' ח; שו"ת ציץ אליעזר חי"ג סי' צא אות ג, וחי"ד סי' פד, וחט"ו סי' יג אות ב, וחט"ז סי' לד; שו"ת אור לציון ח"א חיו"ד סי' כח; שו"ת אבן ישראל ח"ז סי' מו; הרב ש. היבנר, הדרום, יג, ניסן תשכ"א, עמ' 54-64; שו"ת יביע אומר ח"ג חיו"ד סי' כ-כג. **[296]** משנת אברהם על ס' חסידים, ח"א, עמ' קפו; שו"ת הגרי"א הרצוג, חיו"ד ח"ב סי' קנו-קנז; הגר"י אריאלי, תורה שבעל פה, ו, תשכ"ד, עמ' מ-ס; שו"ת הר צבי חיו"ד סי' רעז; כל בו על אבילות, ח"א עמ' 45-48; עשה לך רב, ח"ב, סי' נו; שו"ת שבט הלוי ח"ב סי' ריא, ושם ח"ח סי' צד. **[297]** הגר"מ שטינברג, נועם, ג, תש"ך, עמ' פז-צו; שו"ת יביע אומר ח"ג חיו"ד סי' כ-כג; שו"ת תשובות והנהגות ח"ג סי' שסט. **[298]** שו"ת שבט הלוי ח"ב סי' ריא, ושם ח"ח סי' צד. **[299]** שו"ת הגרי"א הרצוג, חיו"ד ח"ב סי' קנו; הגר"מ שטינברג, נועם, ג, תש"ך, עמ' פז-צו. וכן נוטה להתיר הרב ליעבעס, נועם, שם. **[300]** שו"ת שרידי אש, ח"ב סי' קכ; שו"ת יחל ישראל ח"ב סי' פג. **[301]** שבט מיהודה, עמ' שיג-שכב; שו"ת יביע אומר ח"ג חיו"ד סי' כב-כג; הרב י.א. ליעבעס, נועם, יד, תשל"א, עמ' כח ואילך; תורת הרפואה, עמ' 123 ואילך (וכן הגר"ש גורן, מאורות, אביב תש"מ, עמ' 18-19; הנ"ל, אסיא, סה-סו, תשנ"ט, עמ' 20 ואילך).

בקרנית שנלקחה מתורם גוי[302].

גם לשיטת הסוברים, שאסור להוציא עין מהמת כדי להשתמש בקרנית להשתלה, אם הוציאו הקרנית, מותר לרופא לכתחילה להשתילה לעיוור, אפילו אם הוא עיוור רק בעין אחת[303].

עין ממת, שהוצאה ממנה הקרנית לשם השתלה, חייבת בקבורה, אף על פי שהיא פחותה מכזית; ואם יש ספק אם היא של יהודי או של גוי, יש לקוברה בבידוד, סמוך לגדר בית הקברות[304].

תרומה מעוברים ומנפלים

בעיות מוסריות-הלכתיות לשימוש ברקמות עובר — בעיות מוסריות-הלכתיות רבות כרוכות בשימוש בחלקי עוברים:

הבעיה העיקרית היא עניין ההפלות, שכן אם יהא מותר להשתמש בחלקי רקמות של עוברים, גם אם התקבלו כתוצאה מהפלה טבעית, או מהפלה מלאכותית מותרת, קיים חשש שעלולים להגיע להפלות מלאכותיות לצורך סיפוק רקמות, אם תמורת כסף, או כגמילות-חסד לטובת קרובי משפחה. יתר על כן, קיים חשש שנשים תיכנסנה להריון מתוכנן, כשכל כוונתן לבצע הפלה לצורך שימוש ברקמות העובר. אודות מקרה ממשי כזה דווח בארה״ב: אשה ביקשה הזרעה מלאכותית מאביה, שסבל ממחלת אלצהיימר, על מנת להפיל את העובר, ולהשתמש ברקמה העצבית שלו לטיפול באביה[305]. יש מי שכתב, שאם יש צורך להשתמש ברקמות של עובר כדי להציל או להקל סבלו של חולה במחלת פרקינסון, אסור לאשה להרות כדי להפיל את העובר על מנת להשתמש ברקמותיו לטיפול בחולה כזה, אפילו הוא אביה[306].

קיים חשש שישתמשו בעוברים חיים בשלבים מתקדמים של ההריון.

חשש נוסף הוא, שהרופאים יבחרו בעיתוי של הפלה או בשיטות הפלה כאלו, שישמרו את רקמות העובר, אך יסכנו את שלומה וחייה של האשה.

[302] שו״ת שאילת משה, חיו״ד סי׳ פד; שו״ת ציץ אליעזר חי״ג סי׳ צא אות ג, וחי״ד סי׳ פד, וחט״ו סי׳ יג אות ב, וחט״ז סי׳ לד; שו״ת אור לציון ח״א חיו״ד סי׳ כח; שו״ת יביע אומר ח״ג חיו״ד סי׳ כ-כג. ודלא כשו״ת ישכיל עבדי, ח״ו חיו״ד סי׳ כו, שאסר אפילו בעין של גוי, בגלל ״תערובת חול בקודש״, עיי״ש. **[303]** שו״ת ציץ אליעזר, חי״ד סי׳ פד, וחט״ז סי׳ לד; שו״ת תשובות והנהגות ח״ג סי׳ שסט. **[304]** שו״ת ציץ אליעזר, חי״ד סי׳ פד אות ד, וחט״ו סי׳ יג אות ב; שו״ת תשובות והנהגות ח״א סי׳ תתעו; הגר״מ שטינברג, נועם, ג, תש״ך, עמ׳ פז-צו. וראה בשו״ת יביע אומר ח״ג חיו״ד סי׳ כב. מלבד המקורות בהערות דלעיל דנו בהרחבה רבנים וחוקרים בדורנו בכתבי עת תורניים בשאלת השתלת קרנית בארוכה, ראה — הפרדס, שנה יט, תש״ה, חוב׳ ד, סי׳ כ; שם, חוב׳ י סי׳ כג; אור המזרח, כרך יח, תשכ״ט, עמ׳ 228; הדרום, חוב׳ יג, תשכ״א, עמ׳ 54; שם, חוב׳ יד, עמ׳ 31; שם, חוב׳ טז, עמ׳ 191; המאור, כט, תשל״ח, עמ׳ 11; שם, רמ, עמ׳ 11; קול תורה, ניסן-אייר, תשי״ג; נועם, ד, עמ׳ ר. וראה עוד תורת מיכאל, סי׳ נו; משמרת חיים, סי׳ יט; שו״ת בית אב״י, ח״א סי׳ קט. **[305]** The New York Times, Aug 16, 1987. **[306]** הרב א. בקשי-דורון, תחומין, טו, תשנ״ה, עמ׳ 311 ואילך, והנ״ל שו״ת

תנאים לשימוש ברקמת עובר — עצם השימוש בעובר, או בחלקים מגופו, מותר לצורך רפואי, אך רק אם המדובר בעובר שנפל באופן טבעי, או שנעשתה הפלה מלאכותית בתנאים המותרים על פי ההלכה[307]; רק כאשר בעצם ההריון וההפלה, בעיתוי ההפלה, או בשיטת ההפלה לא היו מעורבים כל שיקולים מכוונים על ידי האשה ו/או הרופא לצורך השגת רקמה עוברית; רק אם מדובר בחולה שאין דרך אחרת לרפאו; ורק אם מדובר בעובר שהוא מת לפי אמות-מידה הלכתיים. בשלב זה אין הסכמה רפואית לאמינות קביעת המוות המוחי ביילוד, ולכן גם לשיטות המקבלות קביעת מוות כזו, אין היא תופסת ביילוד[308]. לכתחילה יש לקבל את הסכמת ההורים לשימוש בחלקי העובר להשתלה, אך אין הסכמתם מועילה, כאשר השימוש הוא בניגוד להלכה[309].

עובר חסר מוח[310], שמעיקר הדין אין איסור להפילו[311], מותר להציע לאשה להימנע מהפלה ולהביא את העובר ללידה, על מנת שישמש כמקור לתרומת איברים להצלת תינוקות אחרים[312], ובלבד שנקבע מותו לאחר לידתו בדרך המקובלת[313].

המושתל

סיכון עצמי — השאלה ההלכתית העיקרית מבחינת המושתל היא מידת הסיכון הכרוכה בניתוח שלו, היינו השוואת אחוזי ההצלחה של ההשתלה, לעומת השארת מצבו ללא ההשתלה. שאלה זו היא כללית ונוגעת לכל ניתוח מסוכן, ואין הבדל בפתרון שאלה זו בין אם הניתוח הוא השתלה, או שהוא ניתוח גדול ומסוכן אחר[314]. כמו כן יש להתחשב בסיבוכים אפשריים לאחר ההשתלה, אשר תוארו במושתלי איברים. סיבוכים אלו נובעים בעיקר מהטיפולים למניעת הדחייה. חלק מהסיבוכים משותפים לכל האיברים המושתלים, וחלק מהם מיוחדים לאיברים מסויימים. אך בדרך כלל לא מדובר בסיבוכים מסכני חיים, ובוודאי אין הם עומדים ביחס לתמותה בהיעדר ביצוע ההשתלה.

שלבים ניסיוניים וטיפוליים — יש להבחין בין השלבים הניסויים של ניתוחי השתלה, לבין המצב לאחר שההשתלה מגיעה לשלבים טיפוליים מקובלים מעבר לתחום הניסיוני, וכן קיימים הבדלים בשיעורי ההצלחה של הניתוח בין מרכזים

בנין אב ח״ג סי׳ סד. **[307]** ראה ע״ע הפלה; עֻבָּר. **[308]** ראה בע׳ רגע המות, הע׳ 25 ואילך. **[309]** יש לציין, שגם אם יתירו הפוסקים את השימוש ברקמות עוברים בתנאי ההיתר דלעיל, עדיין נשארות שאלות פתוחות, כגון האם מותר למכור רקמות של עובר לצורך השתלה, או לקבל תיגמול אחר עבורם? האם מותר להשתמש ברקמות של עובר לצורך מחקר רפואי? מה דין תרומת רקמות עובר, שהפלתו בוצעה בניגוד להלכה? האם השימוש ברקמות עובר לצורך השתלה מותר רק למצבים של פיקוח נפש, או גם לטיפולים שישפרו את איכות החיים של המושתל? **[310]** anencephalus. וראה בע׳ ילוד הע׳ 83 ואילך. **[311]** ראה ע׳ הפלה, הע׳ 282 ואילך. **[312]** הגר״י זילברשטיין, אסיא, סז-סח, תשס״א, עמ׳ 6-7. **[313]** הרב מ. הלפרין, אסיא, שם עמ׳ 8 ואילך. **[314]** ראה ע׳ סכון עצמי, הע׳ 50 ואילך. וראה הרב נ.א. רבינוביץ, הדרום,

רפואיים שונים, דבר שאף הוא איננו שונה מכל פיתוח כירורגי אחר[315].

אין כיום ספק רפואי בהצלחת הניתוח מבחינת המושתל, כאשר קיימות התוויות רפואיות מתאימות להשתלה, כאשר קיימים נתונים רפואיים מהימנים על מידת ההצלחה של השתלה נתונה, וכאשר ההשתלה מבוצעת במרכז רפואי מיומן ומאורגן לניתוח כזה. בתנאים כאלו אין הבדל, מבחינת המושתל, בין ניתוח השתלה לבין הרבה ניתוחים גדולים אחרים, שמבוצעים בדרגות סיכון והצלחה דומות, ולעיתים אף עם סיכויי הצלחה קטנים יותר. כמעט כל האיברים המושתלים כיום ממלאים דרישות אלו[316].

במקום שרוב התורמים הם לא-יהודים, מותר להיות ברשימת הממתינים להשתלת לב ואיברים דומים, גם לשיטות הסוברים שאסור ליהודי להיות תורם איברים במצב של מוות מוחי[317].

תרומת איברים מגוי — עדיף לקבל אברים להשתלה מיהודי, אבל במקום שאין אפשרות כזו — יש מי שכתב, שבכל מקרה אין לקבל אברים מגוי[318]; ויש מי שכתבו, שמותר לקבל דם או אברים להשתלה גם מגוי[319]. ואמנם כך נוהגים בכל מקום, ואף מעודדים נסיעתם של חולים יהודים מישראל לחו"ל לצורך קבלת איברים להשתלה מתורמים שאינם יהודים.

השתלה מקדימה — יש מי שכתב, שילד קטן שכליותיו אינן מתפקדות כראוי, וברור שבשלב כלשהו יזדקק להשתלה, ובינתיים אין הוא יכול להתפתח כראוי מבחינה גופנית, מותר להורים להסכים להקדים את ביצוע השתלת הכליה בשלב שעדיין יש תיפקוד כלייתי מסויים[320].

מושתל לב — דיון הלכתי מיוחד מבחינת המושתל הוא ביחס להשתלת לב. בתקופה הראשונה של השתלות הלב, בעת אי-ההצלחה, נידונה השאלה על ידי הפוסקים, וכולם החליטו לאסור פעולה זו, בין השאר גם מדין רציחת המושתל. אכן, לאור השינוי המשמעותי במידת ההצלחה של ההשתלות[321], אין עוד מקום לחלק בין כל ניתוח גדול אחר, לבין השתלת לב מבחינה זו.

יש שאסרו על מושתל לעבור השתלת לב, כי בהוצאת הלב הופך החולה ל"מת", ולא מועיל מה שאחר כך משתילים בו לב חדש והוא חוזר לחיים, ולכן יש כאן תמיד דין רציחה[322]; ויש מי שכתב לאסור

חוב' כח, תשרי תשכ"ט, עמ' 19 ואילך. **[315]** ראה ע' נסויים רפואיים בבני אדם. **[316]** ראה שו"ת מעשה חושב ח"ד סי' כג אות' א-ו. **[317]** שו"ת קובץ תשובות סי' ריח; שו"ת מנחת שלמה ח"ב סי' פג אות ג. **[318]** שו"ת ישכיל עבדי ח"ו חיו"ד סי' כו אות ו. וכתב שם ביחס להשתלת קרנית, שעל פי הסוד אין לקבל איברים מגוי, ועדיף שיישאר עיוור, אך לא ברור אם דעתו כך גם ביחס לאיברים שאי-השתלתם תגרום למותו של החולה, וי"ל. **[319]** שו"ת יביע אומר ח"ג חיו"ד סי' כ, בשם הגרב"צ אבא שאול; שם ח"ח חחו"מ סי' יא; שו"ת חלקת יעקב ח"ב סי' מ; שו"ת שאילת משה חיו"ד סי' פד. **[320]** שו"ת מעשה חושב ח"ד סי' כו. **[321]** ראה לעיל בחלק המדעי. **[322]** הגר"מ כשר, נועם, יג, תש"ל, עמ' י-כ, ובשו"ת דברי

השתלת לב מצד המושתל, כי ברגע שמוציאים את לבו החולה עשוהו טריפה, ולא מועיל מה שאחר כך מתקנים את מצבו על ידי השתלת הלב החדש, ולכן יש איסור על הרופא לעשות את האדם טריפה, ולא מועיל מה שאחר כך מתקן את מצבו[323]. שיטות אלו נדחו מנימוקים אחדים: מכיוון שמתברר אחרי ההשתלה שהוא חי, אי אפשר לומר שכוח הרופאים הוא להחיות מתים, שזה מפתח שביד הקב"ה בלבד; אין לדון את הרופא משתיל הלב כעושה טריפה, שכן טריפת האדם תלויה בקביעה הרפואית, ומכיוון שלאחר ההשתלה הוא נשאר בחיים יותר משנה, אין זה גדר טריפה באדם, בניגוד לטריפת בהמה שהיא תלויה בהגדרה של הלכה למשה מסיני[324]; בזמן שמשתקים את הלב החולה, מפעילים במקומו מכונת לב-ריאות, אשר ממשיכה למלא את תפקיד הלב ללא הפסק, כך שאין המושתל "מת" כלל; לפי שיטה זו יש לאסור כל ניתוח על קרומי מוח, קרומי הריאה, המעיים וכד', כי עושה את המנותח טריפה, אף על פי שמחזירו לבריאותו, וזה דבר תימה; לפי שיטות אלו יוצא, שגם לב מלאכותי, או לב מבעלי חיים יהא אסור, שכן אין זה מתקן מצב הטריפות או המיתה בשלב הוצאת הלב החולה, וזה מנוגד כמובן לשיטות המתירות לפחות לב מלאכותי; לשיטת הסוברים שלאחר הוצאת הלב

מנחם, סי' כז; הגר"מ אהרנברג, הצופה, יח בטבת תשכ"ח. **[323]** שו"ת ציץ אליעזר ח"י סי' כה פ"ה ופ"ו, ושם חי"ז סי' סו פ"א ופ"ב. **[324]** בגדרי טריפת אדם ראה ע' טרפה הע' 24 ואילך. **[325]** וראה עוד — א.ס. אברהם, המעין, ניסן תשמ"ה, עמ' 25; הרב מ. הלפרין, אסיא, ה, תשמ"ו, עמ' 55-79. **[326]** ראה

החולה דין המושתל כמת, האם אשתו אלמנה, אף שיחזור לחיות שנים רבות אחרי ההשתלה[325]; וכן בניתוח לב פתוח משתקים כליל את פעולת הלב, ובכל זאת אין מי שאוסר, כולל מהפוסקים שאסרו מטעמים אלו את השתלת הלב[326].

עוד יש שכתבו לאסור השתלת לב על המושתל, מפני שאם הניתוח לא יצליח, יתברר למפרע שרצחו אותו בהוצאת לבו[327]. אכן, אי הצלחת ניתוח יכולה לקרות בניתוחים רבים, כולל ניתוח לב פתוח, ובוודאי לא יאמר אדם שהתברר למפרע שהרופא רצח את המנותחים.

ויש שכתבו לאסור משום שניתוח כזה לא שערום אבותינו, ולכן אין הוא כלול בהיתר שהתירה התורה לרפא[328]. ויש לתמוה, שהרי מרבית הניתוחים הגדולים המבוצעים כיום לא שערום אבותינו, ומה בכך? ואמנם יש מי שכתבו, שהלכה למעשה סוברים הפוסקים שכל מה שיש בו כדי להציל חיי אדם, או להקל על צערו, הוא בגדר הרפואה שנתנה התורה רשות לרופא לרפא. ועל כן גם ניתוחים אלו הם בגדר הרפואה, ואין בזה מניעה שלא שיערום אבותינו, ומאחר שהשתלת לב היא בטוחה ויעילה, רפואה היא, ואינה רק רשות אלא חובה ומצווה של פיקוח נפש, והמונע עצמו ממנה, הרי זה שופך

הגרא"י וולדינברג, אסיא, חוב' לח, אלול תשמ"ד, עמ' 10. וראה — נשמת אברהם חיו"ד סי' קנה סק"ב 1; הגרש"ז אויערבאך, הובא בנשמת אברהם שם; שו"ת לב אריה ח"ב סי' לו. **[327]** שו"ת ציץ אליעזר ח"י סי' כה פ"ה ופ"ו, וחי"ז סי' סו פ"א ופ"ב. **[328]** שו"ת ציץ אליעזר, שם; הגר"ש וואזנר, אסיא, חוב' מב-מג,

דמים[329].

ההיבטים המטאפיזיים הקשורים בתפקידו ומעמדו של הלב, אינם מעלים ואינם מורידים בשיקולים ההלכתיים להשתלת לב[330].

שבת — אם ביצעו ההשתלה, גם לשיטות הפוסקים שפעולה זו אסורה, בוודאי מותר לחלל שבת על המושתל[331].

מעמד האיבר המושתל והאדם המושתל — כל איבר מן החי במושתל בנתרם, פוקעת ממנו זיקתו עם התורם. לפיכך יש לקוברו עם המושתל לאחר מותו; אין לתורם או לקרוביו זכות על האיברים הנתרמים; דינו של המושתל כאדם שלם עם כל האיברים, כולל האיברים המושתלים, ואם הוא כהן, אין דינו כמת חסר איבר[332].

בעניין חיוב **קבורה** של האיבר החולה שהוצא מהמושתל — ראה בערך אברים ורקמות.

בעניין **קדימויות** והעדפות להשתלה, במקום של מחסור תקציבי כללי, ובחסר של איברים לתרומה — ראה ערכים משאבים מוגבלים; קדימויות בטפול רפואי.

בעניין השתלת חלקי איברים **לכהן** — ראה ערך כהן.

בעניין **ברכת הגומל** לאחר השתלה ותרומה — ראה ערך ברכות ותפלות.

ה. רקע אתי[333]

התורם

תורם חי

מצבים שונים — תרומה מן החי יכולה להתרחש בכמה מצבים מבחינת זיהוי התורם:

תרומה מקרוב משפחה שיש לו קרבה גנטית (הורה, צאצא, אח/ות); תרומה מקרוב משפחה ללא קירבה גנטית (בן זוג); אדם עם קירבה רגשית, ללא קירבת משפחה, וללא קירבה גנטית (חבר וותיק ומסור); תרומה בהצלבה, היינו קרובי משפחה מדרגה ראשונה שאינם מתאימים מבחינת סיווג הרקמות לבן משפחתם החולה, תורמים כליה עבור חולה ממשפחה אחרת, שגם בה קרובי המשפחה מדרגה ראשונה אינם מתאימים מבחינת סיווג הרקמות לבן משפחתם החולה, והם תורמים כליה לחולה מהמשפחה האחרת; תרומה מזר, ללא קירבה משפחתית וללא קירבה רגשית, אבל בצורה אלטרואיסטית,

ניסן תשמ״ז, עמ׳ 92. **[329]** תורת הרפואה, עמ׳ 95 ואילך; הרב א. בקשי-דורון, תורה שבעל פה, לג, תשנ״ב, עמ׳ נב ואילך, והנ״ל, שו״ת בנין אב ח״ג סי׳ נג. **[330]** ראה — א. שטינברג, חוב׳ אסיא, מד, תשמ״ח, עמ׳ 56 ואילך. וראה בע׳ לב, חלק ד. וראה מה שכתב בנידון בתורת הרפואה, עמ׳ 95 ואילך. **[331]** הרב מ. כשר, נועם, יג, תש״ל, עמ׳ י-כ. **[332]** הרב א. בקשי-דורון, תורה שבעל פה, לג, תשנ״ב, עמ׳ נב ואילך. **[333]** על החקיקה במדינות השונות בעניין השתלות אברים — ראה בריאות ומשפט, כרך ב, עמ׳ 1507 ואילך.

ללא כל קבלת תמורה. חמשת המצבים הללו מקובלים באופן עקרוני בעולם המערבי, ומיושמים בצורות שונות במדינות שונות.

תרומת כליה מן החי נהגה בשנות ה-70, אך פסקה תוך זמן קצר, בגין ההצלחה הנמוכה של קליטת השתל (בין מן החי ובין מן המת) באותן שנים. לאחר שיפור משמעותי בטכניקה הניתוחית ובאמצעים נגד דחיית השתל, ולאחר הצלחה גדולה מאד בקליטת השתלים, חזרו והנהיגו תרומת כליות מן החי. בשלב ראשון התירו רק תרומת איברים מקרובי משפחה מדרגה ראשונה, שהם גם קרובים מבחינה גנטית. ההנחה היתה שלשילוב זה של תורמים יש יתרון גם מבחינה רפואית (התאמה גנטית), וגם מבחינה מוסרית (רצון אמיתי לסייע לקרוב המשפחה). עם שיפור נוסף בטכניקת ההשתלה התברר שהקירבה הגנטית איננה הכרחית, וההצלחה כמעט זהה בהשתלת כליה מתורם שאיננו קרוב מבחינה גנטית[334]. אי לכך הורחב מעגל התורמים מן החי גם לקרובי משפחה שאינם קרובים גנטית (כגון בן זוג), וגם ל"קרובים רגשיים" (כגון חבר קרוב מאד)[335]. כמו כן נוספה גם האפשרות לתרומה בהצלבה בין משפחות[336], כפתרון חלקי לבעיית מצאי האיברים והתאמתם. בשלהי המאה ה-20 החלו מרכזים שונים לקבל גם תורמי איברים "מזדמנים", שמוכנים לתרום כליה למי שזקוק לה, אף אם אין כל קשר גנטי או חברתי-רגשי ביניהם, ובלבד שהתרומה תהיה אלטרואיסטית[336].

תרומה מזר, עבור תמורה כספית או טובת הנאה אחרת, עם הגבלות, הסדרים ופיקוח מוסדר מבחינה חברתית. מצב זה שנוי במחלוקת, ולא מיושם במרבית מדינות העולם[337].

מסחור חופשי באיברים, ללא פיקוח, על ידי מתווכים שונים, העוסקים בכך לשם מסחר ורווח כספי גרידא; "תרומה" בכפיה ובשיטות פליליות. שני מצבים אלו אסורים בכל העולם, הן מבחינה מוסרית והן מבחינה חוקית, אך למרות זאת מתקיימים בחלקים שונים של העולם, כאשר התנועה היא מהעולם השלישי לעולם המערבי[338].

בכל מקרה של תורם חי יש לוודא שמצב בריאותו הכללי (הפיזי והנפשי) והכלייתי תקינים לחלוטין, שאין לו גורמי סיכון לפתח מחלת כליות בעתיד, ואם מדובר בתרומת כליה עבור זר (שאינו קרוב משפחה), יש לוודא שאין במשפחת התורם חולי כליות או נשאי מחלות כליה גנטיות[338]. בכל מקרה יש לוודא שסיכויי ההצלחה אצל מושתל הכליה הם גבוהים, שהנזק הגופני והנפשי הצפוי לתורם הוא נמוך מאד, ושניתנה הסכמה מודעת מלאה לתרומה, הכוללת הסבר מקיף על הסיכונים והסיכויים, והבנת המניעים לביצוע התרומה[339].

[334] Soulillou J-P, *N Engl J Med* 333:379, 1995. **[335]** Ross LF, et al, *N Engl J Med* 336:1752, 1997. **[336]** Matas et al, *N Engl J Med* 343:433, 2000. **[337]** ראה להלן הע' 380 ואילך, בפרק על תמורה לתרומת איברים. **[338]** Ingelfinger JR, *N Engl J Med* 353:447, 2005. **[339]** Abecassis M, et al, *JAMA* 284:2919, 2000.

פסולי דין — בעיה מוסרית מיוחדת היא לקיחת איברים מתורמים חיים שהם פסולי-דין, ובעיקר הכוונה לקטינים: מחד גיסא, אין להם יכולת להסכמה מודעת, אך מאידך גיסא, אם הם היחידים היכולים להציל את חיי החולה, הרי מות החולה עלול לפגוע בהם, רגשית ומעשית, בצורה הרבה יותר קשה מאשר לקיחת האיבר מגופם. ארגון הבריאות העולמי, בעקרונות מנחים להשתלת איברים, המליץ שלא להשתמש באיברים של קטינים חיים, אלא במקרים חריגים במיוחד[340]. לעומת זאת, במחקר בארה״ב בין הרופאים במרכזים שונים המבצעים השתלות מוח עצם נמצא כי רובם ככולם לא רואים בעיה מוסרית בלקיחת מוח-עצם מילדים, ואף מתינוקות, לאחר הסכמת הוריהם[341].

תורם מת

השאלות המוסריות — השאלות האתיות שנידונו בהקשר זה הן: מיהו המת שממנו ניתן לקחת איברים להשתלה; מה הערך שיש לייחס לגופת המת; האם הגופה היא רכוש הנפטר, המשפחה, או החברה; האם מותר לעשות בה כל מה שעולה על הדעת לטובת החיים; האם יש להתיר לקיחת איברים להשתלה רק ממתים, שבחייהם הצהירו במפורש שזהו רצונם, או האם מותר לקחת איברים מכל המתים, פרט לאלו שהצהירו בחייהם במפורש שאינם רוצים זאת; מה מעמד המשפחה ביחס להחלטות ללקיחת איברים להשתלה. הבעיה המוסרית וההלכתית נוגעת לבעלות על הגופה, לכבוד הנדרש לגופה, ולחיובים כלפיה.

הגורמים בקבלת ההחלטה — הגורמים הנידונים ביחס לזכות לאשר או לשלול תרומת איבר ממת: התורם עצמו בהיותו בחיים; קרובי משפחה (עם הגדרת דרגת הקירבה); המושתל; החברה כולה באמצעות המערכת הרפואית, המערכת הדתית, המערכת התרבותית, או באמצעות חקיקה.

עוברים

הבעיות המוסריות הקשורות בשימוש ברקמות עוברים להשתלה הם: האם אמנם דבר זה נחוץ ומועיל? האם יש פגיעה בזכויות העוברים במעשה כזה? האם שימוש ברקמות עוברים יביא להגברת הפלות בלתי מוצדקות? האם זכאיות נשים מעוברות לקבוע את המושתל הרצוי להן לקבלת רקמות מהעובר שלהן? מי הוא הגורם שממנו צריך לקבל הסכמה מדעת לשימוש כזה?[342].

באופן כללי יש בין האתיקאים שלוש

[340] פורסם ב-Lancet 337:1470, 1991.
[341] Chan KW, et al, *J Pediat* 128:644, 1996. וראה במאמר Curran WJ, *N Engl J Med* 324:1818, 1991 על פסיקת בית המשפט העליון של מדינת אילינוי בארה״ב, שלא לכפות תרומת מוח עצם של קטין בניגוד לרצון האם. וראה עוד הבעיות המוסריות של השתלת מוח עצם מילדים — Levine MD, et al, *J Pediatr* 86:145, 1975. וראה עוד על ההיבטים המוסריים של ילדים כתורמי איברים — Ross LF, *J Law Med Ethics* 21:251, 1993.
[342] Sanders LM, et al, *West J Med* 159:400, 1993. וראה שם המלצות לפתרון שאלות אלו, ולשימוש נאות ברקמות מעוברים.

שיטות המתייחסות לשימוש ברקמות עובר להשתלה — יש הסבורים, שמותר לעשות כן גם אם הדבר יביא להגברת הפלות מלאכותיות, ואפילו הפלות מכוונות לצורך זה, ואפילו תכנון הריון והפלת העובר לצורך זה, ובוודאי שלדעה זו מותר לתכנן את מועד ההפלה ואת צורתה כדי להשיג את מירב היתרונות להשתלה; יש הסבורים, שאסור להשתמש ברקמות עובר בכל מקרה, ואפילו היתה הפלה עצמונית, כי הדבר נעשה ללא הסכמה מדעת של העובר, ומחשש שהדבר יביא להפלות מכוונות; ויש הסבורים, ששימוש ברקמות עובר מותר רק אם יש הפרדה מוחלטת בין הריון והפסקתו, לבין שימוש להשתלה. כמו כן נדרשת לכך הסכמה מדעת של האם, קביעת מועד ההפלה וצורתה צריכה להיות בהתאם לצרכי הבריאות של האם בלבד, ואין לתת תיגמול כספי או אחר למשפחה ו/או לרופא[343]. סוגיה מוסרית מיוחדת היא כניסה להריון מתוכנן לצורך יצירת יילוד שיתאים להיות תורם מוח-עצם עבור אח/ות בעולם הסובלים ממחלה ממארת ואין להם תורמים מתאימים.

סמוך לגילוי האפשרות של השימוש ברקמות עוברים הוכרז בארה״ב על שמיטת כספים[344] בכספי מחקר פדרליים נגד שימוש בשיטה זו. שמיטת כספים זו הוסרה בראשית שנת 1993, וכמו כן הוקם בנק של רקמות עוברים שנפלו באופן עצמוני, או שהופלו בגלל בעיות רפואיות מוגדרות ומוצדקות, כגון הריון חוץ-רחמי[345].

יש דיווחים על ניסיונות להשתלת לב ליילודים שאובחנו בהיותם עוברים כסובלים ממום לב חמור המצריך השתלת לב. עוברים אלו נרשמו ברשימת הממתינים לקבלת תרומת לב מתאימה. עם קבלת ההודעה על מציאת תורם מתאים, מיילדים אותם בגיל הריון מעל 32 שבועות, כדי למנוע סיבוכים קשים של פגות ואי-בשלות הריאות, ומיד לאחר הלידה מבצעים את השתלת הלב[346].

יילודים חסרי מוח

יש שהמליצו להשתמש ביילודים חסרי מוח ככל תורם איברים אחר, היינו רק לאחר קביעת מוות ׳רשמי׳, לבבי או מוחי, והציעו לכך שיטות שונות[347]. אכן התברר ששיטות אלו אינן ניתנות ליישום בגלל

[343] ANA Council on Scientific Affairs and Council on Ethical and Judicial Affairs, *JAMA* 263:565, 1990; Childress JF, *Kennedy Instit Ethics J* 1:93, 1991. **[344]** ראה Marwick C, *JAMA* 269:1086, 1993. וראה עוד על החשיבות הגוברת של רקמות מעוברים לטיפולים שונים — Garry DJ, et al, *N Engl J Med* 327:1592, 1992. הצעות משפטיות להסדר השימוש הקליני בחלקי עוברים להשתלה ראה — Hillebrecht JM, *J Legal Med* 10:269, 1989. על הבעיות המוסריות בשימוש בחלקי עוברים להשתלה ראה עוד — Sanders LM and Raffin TA, *Chest* 106:2, 1994; Strong C, *J Med Ethics* 17:70, 1991; Robertson JA, *Hastings Cen Rep* 18(3):5, 1988; Mahowald MD, et al, *Hastings Cen Rep* 17(1):9, 1987. **[345]** על מידת ההצלחה של ניתוחים אלו, ועל השיקולים המוסריים הכרוכים בהחלטות אלו ראה — Michaels MG, et al, *JAMA* 269:401, 1993. **[347]** ראה — Annas GJ, *Hastings Cen Rep* 17:36, 1987; Steinberg A, et al, *Crit Care*

קשיים מעשיים ועקרוניים[348]; ויש שהציעו להשתמש ביילודים אלו כפי שהם, ללא קביעת מוות 'רשמי' ומקובל, אלא על ידי שינוי החוק וקביעת מעמד מיוחד ליילודים אלו, שייחשבו כמתים לצורך תרומת איברים[349].

ההסתדרות הרפואית האמריקאית התנגדה לשימוש באיברים של יילודים חסרי מוח באותם בחיים[350], וגם האקדמיה הפדיאטרית האמריקאית[351] החליטה שאין להוציא איברים מיילודים חסרי מוח אלא לאחר קביעת מוות מוחי; אכן דעת ההסתדרות כרפואית האמריקאית השתנתה, ועמדתם היא שמצב כזה הוא חריג דיו לתת ליילודים אלו מעמד מיוחד, המתיר לקיחת איברים גם בעודם בחיים[352].

רבים מהאתיקאים ומהחברות הרפואיות המקצועיות[353], ורוב מדינות העולם המערבי אוסרות קצירת איברים מיילודים אלו כל עוד יש בהם סימני חיים, כגון נשימה עצמונית ובכי. בקנדה[354] ובבריטניה[355] התקבלה החלטה על ידי וועדות-מומחים לאשר הוצאת איברים נחוצים מיילודים כאלו רק לאחר שהפסיקו לנשום באופן עצמוני. המדינה המערבית היחידה המתייחסת ליילודים כאלו כמתים לצורך תרומת איברים היא גרמניה[356], וגם שם לא היתה לגישה זו השפעה מעשית על שיעור ההשתלות, שכן מספר היילודים חסרי המוח המתאימים להשתלה הוא מיזערי[357].

מדיניות חברתית

כללי — מוסכם על הכל שהשתלת איברים היא פעולה חיובית מאד, מצילת חיים, וראויה לעידוד חברתי בכל דרך מוסרית וחוקית אפשרית.

הצעות להגדלת מצאי איברים להשתלה

לאור הצורך הרב באיברים מחד, ולאור מיעוט התורמים מאידך, נידונה בהרחבה שאלת השגת איברים לתרומה, ועל מנת להשיג יותר איברים להשתלה הועלו מספר הצעות:

[348] ראה Peabody JL, et al, *N Engl J Med* 321:344, 1989; Diaz JH, *Crit Care Med* 21:1781, 1993; Truog RRD and Fletcher JC, *N Engl J Med* 321:388, 1989. **[349]** ראה Steinberg, ibid. 1995. **[350]** AMA's Council on Ethical and Judicial Affairs, Report 14: Anencephalic Infants as Organ Donors, Chicago 1988. **[351]** AAPls Committee on Bioethics, *Pediatrics* 89:1116, 1992. **[352]** AMA's Council on Ethical and Judicial Affairs, *JAMA* 273:1614, 1995. וראה דיונים על עמדה זו במכתבים למערכת — *JAMA* 274:1757, 1995. **[353]** ראה — Steinberg, ibid. **[354]** Stiller CR (ed), *Transpl Proc* 20(4)(Suppl 15):1, 1988. **[355]** Salaman JR, *BMJ* 298:622, 1989. **[356]** Holzgrave W, et al, *N Engl J Med* 316:1069, 1987. **[357]** Rothenberg LS, *Transpl Proc* 22:1037, 1990. וראה עוד בסוגיא זו — Shewman DA, et al, *JAMA* 261:1773, 1989; Harrison MR, *Lancet* 2:1383, 1986; Capron AM, *Hastings Cen Rep* Feb 5, 1987; Davis A, *J Med Ethics* 14:150, 1988. דיון ממצה על הגישות השונות והתנגדות לשימוש ביילודים חסרי מוח לצורך השתלות ראה — Shinnar S and Arras J,

חינוך ועידוד — תעמולה חיובית בציבור הרחב על חשיבות תרומת איברים, וחינוך של הרופאים והציבור הרחב לחשוב על אפשרות זו. דבר זה נמצא כמשתנה בעל חשיבות גדולה מאד להגדלת מספר המשפחות המסכימות לתורמת איברים בארה״ב[358].

בראשית המאה ה-21 התפתחו שיטות שידול ותעמולה באתרי אינטרנט, הן עבור גופים-מתווכים והן עבור חולים יחידים. הכוונה העיקרית בשיטות אלו היא להביא לידיעת הציבור הרחב את הצורך הספציפי באיברים עבור חולים, והתאמת התורמים לחולים, כאשר מוצהר באתרים אלו שלא מדובר במיסחור[359].

ארגון — הוצעו מספר שיטות ארגוניות לשיפור הניצול של איברים להשתלה: שיפור הקשר הבין-מוסדי והבין-לאומי להעברת איברים לנצרכים, על ידי יצירת תשתית ארגונית רב-מרכזית לדיווח ולרישום מדוייק של הנתונים הדרושים ביחס לתורמים ולנזקקים להשתלה; הקמת גופים ציבוריים שינהלו ויטפלו באיתור תורמי איברים ונזקקים לאיברים, ובהגברת המודעות הציבורית לצרכים אלו; אימון צוותים רפואיים מיוחדים לטיפול בתרומת איברים, בעיקר בתחום התקשורת עם המשפחות; יש מדינות המחייבות את הרופא לבקש ממשפחתו של כל נפטר מתאים איברים להשתלה. בארה״ב נחקק חוק המחייב כל רופא בבית חולים לבקש ממשפחתו של כל נפטר מתאים איברים להשתלה. אכן, התברר שחוק זה לא שינה כלל את מצאי האיברים הנתרמים בארה״ב; יש שהציעו להקים בכל בית חולים וועדה מיוחדת להשתלות איברים, אשר תורכב מאנשים בעלי ידע ועניין בנושא ההשתלות. תפקידיה יהיו לקשר בין המחלקות השונות לבין המשתילים, לדאוג לחינוך הצוות הרפואי בכל הנוגע לאיתור תורמים פוטנציאליים, והחשיבות בתרומת איברים, ולדאוג לתקשורת נאותה עם בני המשפחה של התורמים הפוטנציאליים[360]. בספרד פותחה תוכנית של מתאמות-השתלה בכל בית חולים במדינה, שמתפקידן לאתר מועמדים לתרומת איברים מאותם חולים העומדים בקני-המידה הרפואיים המתאימים, ולאחר שנקבע אצלם מות המוח. אותן מתאמות יוצרות את הקשר הראשוני והמתמשך עם המשפחות, והן גם דואגות לתיאום המערכות השונות לצורך ביצוע תרומת האיברים[361]. שיטה זו נמצאה יעילה מאד להגדלת מצאי האיברים להשתלה. מאז שנת 1997 מופעלות גם בישראל אחיות מתאמות-השתלה בכל אחד מבתי החולים, על פי המודל הספרדי.

חקיקה — חקיקת חוקים שונים, אשר יגרמו להעלאת מספר האיברים להשתלה.

שינויים בדרך ההסכמה — יש מדינות המתירות לקיחת איברים רק לאחר הסכמת

Siminoff LA, et al, **[358]** *Neurol Clin* 7:729, 1989; Walters J and Winslow G, *J Pediatr* 115:824, 1989; Medearis DN and Holmes LB, *N Engl J Med* 321:391, 1989.

[359] ראה — *JAMA* 286:71, 2001. Steinbrook R, *N Engl J Med* 353:441, 2005.

[360] Sanders LM, et al, *Chest* 102:1572, 1992.

[361] Miranda B, et al, *Curr Opin*

קרובי הנפטר לכך, או אם נתן המנוח הסכמה בכתב בעודו בחיים.

לעומתן, יש מדינות המתירות לקיחת איברים ללא צורך בבקשת הסכמה, אלא אם כן ישנה התנגדות מפורשת לכך מצד קרובי הנפטר, או שהמנוח הביע התנגדות מפורשת לכך בעודו בחיים, מתוך הנחה שקיימת הסכמה מכללא[362]. יש אף שהציעו שינויים בחקיקה, כך שכל אדם ייחשב כאילו הסכים מחייו לתרום איברים, אלא אם כן התנגד לכך מפורש מחייו[363]. רעיונות אלו קיבלו יישום מעשי במספר מדינות בעולם, כגון בלגיה[364]; ויש מדינות המתירות לקיחת איברים להשתלה לפי דרישות רפואיות, גם בניגוד לרצונם של המנוח ומשפחתו; יש הממליצים לחייב את כל האזרחים לקבוע את רצונם בקשר לתרומת איברים לאחר מותם[365], דבר הבא למנוע את הצורך בקבלת הסכמה מבני המשפחה, ואפשרות לקצור איברים גם בניגוד לרצון המשפחה[366]. לגישות הללו יש בעיות מוסריות וקשיים אובייקטיביים רציניים: התפיסות הרגשיות, הדתיות והתרבותיות של קרובי משפחת הנפטר אינן ניתנות לשינויים רק על בסיס נהלים אדמיניסטרטיביים; התעלמות מרגשות וגישות כאלו עלולה לגרום בתרבויות שונות לתגובת-נגד נזעמת, ולהפחתה משמעותית בשיעור ההסכמה לתרומת איברים; רופאים מסרבים בדרך כלל לקצור איברים ממת, אף אם הסכים לכך מחייו, כאשר בני המשפחה עומדים מנגד ומסרבים להרשות זאת[367]. ההנחה שקיימת הסכמה רחבה לתרומת איברים אלא אם כן הובעה התנגדות מפורשת, אין לה בסיס עובדתי[368]. כמו כן גישה זו איננה עולה בקנה אחד עם תפיסות דמוקרטיות וכיבוד אוטונומיה אישית, שכן מאד ייתכן שאנשים מתנגדים לתרומת איבריהם, אך אינם מודעים לאפשרות ולצורך למצות התנגדות זו בצורה רשמית[369]. על מנת לוודא שמבחינה מוסרית אמנם נבחן רצונו של כל אזרח בנידון יש צורך במערכת תיעוד נרחבת, ובמערכת המכבדת התנגדויות מפורשות לתרומת איברים. כמו כן יהא צורך לקבל מידע מקרובי המשפחה של נפטרים אשר עמדתם בנידון לא ידועה. עובדה זו תחזיר המצב הקיים בו קרובי המשפחה יתנגדו לתרומות האיברים[370]. יתר על כן, בחלק מהמדינות

pre- **[362]** .*Organ Transpl* 4:109, 1999 Matas AJ and Veitch **[363]** .sumed consent FJ, *Theor Med* 5:155, 1984; AMA's Council on Ethical and Judicial Affairs, *JAMA* Roels L, et al, **[364]** .272:809, 1994 *Transpl Proc* 22:78, 1990; Benoid G, et al, *Transpl Proc* 22:320, 1990. וראה עוד בנידון .Kennedy I, et al, *Lancet* 352:1650, 1998 — המצב החוקי במדינות שונות וניתוח ההנחה הזו Veatch RM, *Transpl* — מסוכמים במאמר .*Proc* 27:1888, 1995 mandated **[365]** .choice Spital A, *Ann Intern* — ראה **[366]**

Med 125:66, 1996; AMA's Council on Ethical and Judicial Affairs, *JAMA* 272:809, Klassen AC & — ראה **[367]** .1994 .Klassen DK, *Ann Intern Med* 125:70, 1996 Arnold RM and Youngner SJ — ראה **[368]** (letter), *JAMA* 270:1930, 1993; Murry TH .and Youngner SJ, *JAMA* 272:814, 1994 Sanders LLM, et al, *Chest* 102:1572, **[369]** .1992 AMA's Council on Ethical **[370]** .and Judicial Affairs, *JAMA* 272:809, 1994 וראה עוד על גישות שונות הבאות לנטרל באופן מלא את המשפחות באשר להחלטות הנוגעות

שבהן ניתן היתר חוקי להשתמש בעקרון זה, התברר שמצאי האיברים לא עלה באופן משמעותי[371].

נפטרים "מיוחדים" — שימוש באיברים ממתים שנבדקים ברפואה משפטית, היינו כאלו שנסיבות מותם לא ברורה, והם עוברים נתיחה לאחר המוות לבירור סיבת המוות. ישנה התנגדות מסויימת מצד רופאים העוסקים ברפואה משפטית לאפשר שימוש באיברים להשתלה, אך יש הטוענים שאין להתנגדות זו הצדקה מוסרית[372].

שאלה מוסרית אחרת היא לקיחת איברים להשתלה מנידונים למוות. מצד אחד, מאחר והאסיר ממילא יוצא להורג בגלל סיבות שאינן קשורות להשתלה, יש אפשרות להמיתו בהרדמה והזרקת חומר רעל מבלי לפגוע באיכות איבריו, ובכך יכול מותו להביא הצלה לאחרים. אכן, באותן מדינות בהן מקיימים הוצאות להורג (כגון בארה"ב) יש התנגדות נחרצת לקצירת איברים מהמוצאים להורג, מחשש שתופעה זו תגביר את המוטיבציה לגזור עונשי מוות על אסירים, וכן מחשש שהתופעה תוציא שם רע על מפעל ההשתלות כולו. בסין העממית התגלתה

לתרומות איברים, ועל ההתנגדות המוסרית-חברתית למגמות אלו במאמרים — Murry TH and Youngner SJ, *JAMA* 272:814, 1994; Goss RM, *BMJ* 321:1023, 2000. **[371]** Land W and Cohen B, *Transpl Proc* 24:2165, 1992; Murry TH and Youngner SJ, *JAMA* 272:814, 1994. וראה עוד על גישות ושיטות שונות להגברת מצאי איברים להשתלה — Barnett AH and Kaserman DL, *Issues Law Med* 9:117, 1993. וראה בהרחבה בדין וחשבון של הפורום הציבורי, הע' 57 לעיל. **[372]** ראה — Shafer T, et al, *JAMA* 272:1607, 1994. **[373]** ראה לעיל ברקע המדעי. **[374]** ראה — Youngner SJ, et al, *JAMA* 269:2769, 1993; Orr RD, et al, *J Med Ethics* 23:7, 1997. וראה ביחס לילדים כתורמי איברים לאחר מוות לבבי במאמר — Koogler T and Costarino AT, *Pediatrics* 101:1049,

תופעה של סחר סיטונאי באיברים של אסירים שנידונו למוות שם.

איברים ממתים בהגדרות-מוות שונות — מרבית האיברים נלקחים מתורמים שמותם נקבע בשיטת המוות המוחי. לאור התנגדויות שונות בציבורים רחבים בעולם לקביעת רגע המוות על פי קריטריונים מוחיים, הוצעו דרכים ללקיחת איברים להשתלה מאנשים שמתו מוות לבבי[373]. דא עקא, על מנת שאיברים אלו יתאימו להשתלה יש צורך לבצע הליך של קירור ושימור מיידי לאחר הפסקת פעילות הלב, דבר המחייב החדרת צנתרים גדולים לעורקים של החולה עוד לפני קביעת המוות, אם מדובר בשיטה של מוות לבבי מתוכנן עם הפסקת טיפול. דבר זה מעורר חששות רבות של קירוב מות החולים לצורך ביצוע ההשתלה, ושל ניצול והקרבה של חולים נוטים למות למען חולים הזקוקים להשתלה. גם בשיטה שמשתמשים בחולים שנפטרו במוות לבבי פתאומי, יש צורך בהחדרה מיידית של הצנתרים לעורקים, דבר שצריך להיעשות ללא הסכמה מודעת של הנפטר או של בני משפחתו[374]. ואמנם הועלו על ידי חוקרים שונים ספקות רבים ביחס לתקינות המוסרית והרפואית של ההליכים הקשורים

בלקיחת איברים מאנשים ללא דופק בשתי השיטות הללו: האם אמנם הם מתים? האם לא מדובר בהמתה פעילה? האם אין זה גורם לבעיות מוסריות, חברתיות ומשפטיות בלתי ראויות?[375]

יש שהרחיקו לכת לומר שגם אנשים שאינם מתים לפי ההגדרות המקובלות יוכלו, בהסכמתם בהיותם כשירים, להפוך לתורמי איברים, כגון חולים במצב של 'צמח'[376], יילודים חסרי מוח וכד'[377]; ויש מי שהציעו שלצורך לקיחת איברים להשתלה אין צורך בהגדרת התורם כמת לפי קריטריון כלשהו, אלא יש להעדיף את הסכמת התורם בהיותו כשיר להפוך לתורם איברים כאשר מצבו הנוירולוגי יהיה חמור ביותר או כאשר הוא צפוי למות בתוך זמן קצר[378].

קדימויות בהקצאת איברים

מאחר וקיים מחסור באיברים ובתקציבים, יש צורך בהעדפה וקביעת קדימויות. יש הממליצים קביעת קדימויות רק על בסיס רפואי, ויש המוסיפים גם קריטריונים אחרים כגון גיל, מצב חברתי, מצב נפשי וכד'[379].

במדינות המערב נעשית הקצאת האיברים בדרך כלל על סמך נתונים אובייקטיביים. בישראל מבוצעת הקצאת האיברים על ידי המרכז הלאומי להשתלות. קיימת רשימת ממתינים נפרדת לכל איבר. מחשב מרכזי מוזן בנתונים הבאים: גיל, סוג דם, משקל, גובה וזמן המתנה. במקרה של כליות נוספים גם נתונים על התאמה רקמתית ומצב הנוגדנים בסקירה תקופתית. המחשב יוצר את ההתאמה לפי ניקוד קבוע מראש לנתונים השונים. למקרים דחופים יש הגדרות וכללים נפרדים.

תמורה עבור תרומת איברים[380]

מצבי תמורה — קיימות מספר אפשרויות לקבלת תרומה עבור תרומת איברים: קבלת תמורה על ידי אדם חי מזולתו, כשההשתלה מיועדת להיות מבוצעת בחיי שניהם; קבלת תמורה על ידי אדם מזולתו, כשהעברת האיבר תיעשה לאחר מותו של בעל האיבר; קבלת תמורה על ידי בני המשפחה של המנוח, בגין הסכמתם להעברת האיבר; קבלת תמורה על ידי בעל האיבר בחייו, או על ידי בני משפחתו לאחר מותו, ממוסד או מהמדינה, תמורת הסכמתם לתרומת

[375] ראה Lynn J, *Kennedy Instit Ethics J* 3:167, 1993; Childress J, *Kennedy Instit Ethics J* 3:203, 1993; Frader J, *Kennedy Instit Ethics J* 3:189, 1993; Robertson JA, *Kennedy Instit Ethics J* 3:241, 1993; Youngner S, et al, *Hastings Cen Rep* 29(6):14, 1999. **[376]** persistent vegetative state = PVS. **[377]** Fackler JC and Truog RD, *Crit Care Med* 21:S356, 1993; Truog RD and Robinson WM, *Crit Care Med* 31:2391, 2003. **[378]** ראה עוד על שיקולים אלו בערכים משאבים מוגבלים; קדימויות בטפול רפואי. **[379]** ראה באריכות במאמר — א. שטינברג, קובץ הציונות הדתית לכבוד ד"ר ז. וורהפטיג, בעריכת ש. רז, תשס"ב, עמ' 417 ואילך. וראה גם בדין וחשבון של הפורום הציבורי, הע' 57 לעיל. וראה עוד באריכות — ש. ילינק, תמורת איברים בתמורה,

איברים; קניית איברים על ידי מושתלים נצרכים כדי להקדים את תורם.

המצב החברתי-משפטי — הנורמה המוסרית והדרישה החוקית בעולם המערבי היא שתרומת איברים מן החי חייבת להיות אלטרואיסטית לחלוטין.

העמדה המוצהרת של ארגונים וגופים לאומיים ובינלאומיים היא התנגדות מוחלטת לכל צורה של מסחור ותשלום עבור תרומת איברים, הן מן החי והן מן המת. כך היא עמדת ארגון הבריאות העולמי[381], וכך היא עמדת החברה הרפואית הבריטית להשתלות[382]. ההסתדרות הרפואית האמריקאית, מתנגדת אף היא לתמורה מובהקת לתרומת איברים, אך תומכת בצורות מסויימות של תגמול כספי עבור תרומות איברים[383].

האיסלם מתנגד לתמורה עבור תרומת איברים[384]. הנצרות מתנגדת עקרונית לתמורה עבור תרומת איברים מן החי[385], אך האפיפיור פיוס ה-12 הצהיר ביחס לתרומת איברים מן המת, שקבלת תשלום או דרישה לקבל תשלום עבור איברים להצלת הזולת איננה מעשה מוסרי-דתי פגום, ואין בו איסור[386].

החוק בכל המדינות המערביות, נכון לעת הזאת, אוסר כל צורה של מסחור או תמורה עבור תרומת איברים. כמעט כל מדינות העולם חתמו על הצהרה המגנה מסחור באיברים[387], וכמעט כל מדינות העולם חוקקו חוקים מפורשים האוסרים מתן תמורה כלשהי עבור תרומת אברים מן החי. זה כולל תשלום כספי, ריווח, יתרון כלכלי, הסדרי גומלין וטובות-הנאה כלשהם. מערכות משפטיות שונות בעולם קבעו במפורש בחוקיהם, כי תשלום בגין מתן איברים להשתלה בטל, ומהווה עבירה בת-עונשין, עקב היותו נוגד את הסדר הציבורי. כך הוא הדבר בארה״ב[388], וכן בקנדה ובאירופה[389]. בחוקים אלו נקבעו עונשים שונים למי שנותן, מקבל, מזמין, או מציע תשלום עבור תרומת אברים. יחד עם זאת, מתיר החוק בכמה מדינות לפצות תורמי איברים על הוצאות ישירות או אובדן הכנסה, טיפול רפואי מלא בגין ניתוח התרומה והסיבוכים הישירים

[381] WHO, ראה פרלשטיין גינוסר, 2004. *Lancet* 337:1470, 1991; WHO, *Legislative Responses on Organ Transplantation*, 1994. **[382]** British Transplantation Society Working Party, *BMJ* 293:257, 1986; The Council of the Transplantation Society, *Lancet* 2:715, 1985. **[383]** ראה AMA's Council on Ethical and Judicial Affairs, *Arch Intern Med* 155:581, 1995. **[384]** Hassaballah AM, *Nephrol Dial Transplant* 11:964, 1996. וראה על עמדות דומות שצוטטו במאמר Grazi RV and Wolowelsky JB, *IMAJ* 6:185, 2004. **[385]** Zycinski GM, *Nephrol Dial Transplant* 11:966, 1996. וראה על עמדות דומות של הבישופים האמריקאיים, הכנסיה היוונית-אורתודוקסית והכנסיה הסקוטית, שצוטטו במאמר Grazi RV and Wolowelsky JB, *IMAJ* 6:185, 2004. **[386]** מצוטט במאמר Daar AS, *J Med Ethics* 24:365, 1998. **[387]** World Health Organization, *Lancet* 337:1470, 1991. וראה עוד בס׳ בריאות ומשפט, כרך ב, עמ׳ 1501 ואילך. **[388]** Public Law 98-507, Oct 1984. **[389]** ראה The Council of Transplantation Society, *Lancet* 2:715, 1985. וראה עוד — Prog Clin Bio Res

הנובעים ממנה[390].

המצב בישראל — בית המשפט העליון נדרש לסוגיא זו פעם אחת בעתירה שהגיש אדם אשר שקע בחובות וביקש למכור את אחת מכליותיו כדי לפתור את בעיותיו הכלכליות. בית המשפט החליט שלא להיכנס לדיון מעמיק בנושא, והסתפק בקביעה כי מן הראוי שנושא זה יוסדר בחקיקה ראשית ולא בתקנות[391].

חוזר מנכ"ל משרד הבריאות[392] מסדיר בתקנות את נושא השתלת אברים מן החי. החוזר מבחין בין שני מעגלי תורמים:

תורם ממעגל קרבת משפחה, היינו תרומת אברים מיחיד לקרובו שהוא אחיו, אחותו, ילדו, אביו, אמו, בן זוגו, סבו, דודו או דודנו. "בן זוג" כולל גם ידוע/ה בציבור. ועדת הערכה מקומית בכל בית חולים שהותר בו לבצע השתלות איברים זכאית לאשר תורם ממעגל זה, באישור המנכ"ל או מי שהוא מינה לעניין זה. הועדה ממונה על ידי מנהל בית החולים.

תורם לאדם שאינו קרוב משפחה. לצורך אישור תרומה כזו הוקמה ועדת הערכה מרכזית, שמונתה על ידי מנכ"ל משרד הבריאות. כל תורם ממעגל זה זקוק להערכה של מכון שמתפקידו להעריך את מניעי המבקשים לתרום. החלטת ועדת ההערכה המרכזית טעונה אישור המנכ"ל או מי שהוא מינה לעניין זה.

הוועדות מורכבות מ-5 חברים: רופא מומחה בעל ותק של 4 שנות עבודה, המשמש כיו"ר; רופא מומחה, פסיכולוג או פסיכיאטר, עובד סוציאלי, ומשפטן. חברי ועדות ההערכה לא יהיו ממחלקות השתלות או נפרולוגיה.

תפקיד הוועדה לראיין את התורם והנתרם; במקרה של תורם קרוב משפחה — לוודא את קרבת המשפחה; לוודא כי ההסכמה לתרומה ניתנה מתוך רצון חופשי, ושלא מתוך לחץ משפחתי, חברתי, כספי או אחר; לוודא כי התורם והנתרם קבלו הסבר מלא על תהליך התרומה, וכי הם הבינו והפנימו את המידע ומשמעותו; לוודא כי מניעי התרומה אלטרואיסטיים, ואינם כרוכים בתשלום או פיצוי שווה כסף או אחר; לוודא שהתורם רשאי לחזור בו מהסכמתו בכל עת; לוודא כי קיימת התאמה פסיכו-סוציאלית של התורם והנתרם לתהליך ההשתלה.

המרכז הרפואי השותל יעביר למרכז הלאומי להשתלות סך 7.5% מה"תעריף הדיפרנציאלי" עבור כל השתלה מן החי.

[390] World Health Organization, A report on developments under the auspices of WHO (1987-1991). WHO, 1992, Geneva, pp. 12-28. על שינויים במגמות חקיקה בנושא זה בארה"ב ראה — Curtis AS, *Kennedy Instit Ethics J* 13:51, 2003. על המצב החוקי בארץ — ראה להלן.

[391] בג"צ 161/94, אטרי נ' מדינת ישראל. וראה עוד — י. ויסמן, משפטים, טז, תשמ"ו, עמ' 500; ע. שפירא, עיוני משפט, יד, תשמ"ט, עמ' 225 ואילך. וראה במיוחד השופט אלון, ע"א ר"ע 184/87, 698/86, היועץ המשפטי נ' פלוני, 151/87 אלמוני חסוי נ' פלוני.

[392] חוזר מנכ"ל מס' 10/98 מיום 20.7.98. חוזר זה מבטל את החוזר

יש לציין, כי חוזר המנכ"ל בא לאחר דיון ממצה בועדת הלסינקי העליונה, ובועדה מקצועית מיוחדת שהוקמה לדיון בסוגית התרומה מן החי בראשות פרופ' שמאי קוטב. המלצותיהם היו להרחיב את מעגל קרובי המשפחה בהשוואה למצב שהיה לפני כן, אך לא לכלול "בני דודים" במעגל התורמים של קרובי משפחה, מחשש של ניצול שלילי במגזרים שונים.

ההסתדרות הרפואית בישראל מתנגדת למסחור איברים[393].

בעת כתיבת ערך זה הונחה על שולחן הכנסת הצעת חוק ממשלתית הבאה לקבוע הסדר כולל לעניין נטילת איברים מן החי ומן המת להשתלתם, והסדר הגוף האחראי על כך, הלוא הוא המרכז הלאומי להשתלות[394].

מבחינת המציאות — למרות העובדה שהתפיסה המוסרית-נורמטיבית וההסדרים החוקיים במרבית מדינות העולם המערבי אוסרים מתן ו/או קבלת תמורה כלשהי עבור תרומת איברים, הרי שגם במדינות אלו יש מאגר לא מבוטל של תורמים חיים שאינם קרובי משפחה, ולא כל כך ברור כיצד מבוצע ההליך הזה. בארה"ב חל גידול בתורמים חיים שלא מקרובי משפחה מ-4.8% בשנת 1994 עד 17.7% בשנת 1998. על פי פרסום אחר עלה מספר התורמים איברים מחיים (קרובי משפחה ושאינם קרובי משפחה) בארה"ב מ-1918 בשנת 1989 ל-4273 בשנת 1998, בעוד שמספר התורמים מהמת עלה מ-4011 בשנת 1989 ל-5798 בשנת 1998 בלבד.

כמו כן יש ממדינות המערב שבאופן רשמי וחוקי אוסרות מתן תמורה עבור תרומת איברים, אך מוכנות לתת פיצויים שונים, כגון הוצאות אשפוז, הפסד ימי עבודה, הוצאות הלוויה לקרובים המוכנים לתרום איברים מן המת וכיו"ב.

אכן, בפועל ידוע שבעולם השלישי יש ניצול מחפיר של אוכלוסיות חלשות, שמהן לוקחים אברים בתמורה מגוחכת, ומביאים אנשים מהעולם השלישי כמועמדים להשתלה בעולם המערבי. לעתים אף לא מקבלים אנשים אלו את התמורה הזעומה, והכל עובר לידי סרסורים ומתווכים זריזים ומתוחכמים למיניהם, העושים את מלאכתם תמורת בצע כסף בלבד. היו אף דיווחים על חטיפות ועל רציחות של אנשים בעולם השלישי על מנת לקבל איברים עבור אנשים בעולם המערבי. מידי פעם 'מתבשרים' אנו על שיטות חדשות, שונות ומשונות, להשגת איברים מן החי, בעיקר מאנשים בעולם השלישי עבור אנשים בעולם המערבי[395].

[393] ההסתדרות הרפואית בישראל, ניירות עמדה בנושא תרומת כליה ותרומת כבד וריאה, דצמבר 1997. מס' 2/97 מיום 7.1.97.

[394] הצעת חוק השתלת אברים, ה'תשס"ד-2003, הצעת חוק — הממשלה 68, מיום 24.11.03.

[395] Radcliffe- Richards J, *J Med Philo* 21:375, 1996; Wallich P and Mukerjee M, *Sci Am*, March 1996, pp. 13-14. בעתונות הכללית פורסמו כתבות רבות בנידון, לדוגמא ראה — Newsweek, July 16, 2001, pp. 18-19; The Sunday Telegraph Magazine, June 24, 2001, pp. 12ff.

אשר על כן, הדרישה הנורמטיבית לתרומת איברים בצורה אלטרואיסטית קיצונית היא בלתי סבירה, בלתי מציאותית, ובלתי מאוזנת, ויש בה מידה לא מבוטלת של צביעות מוסרית. הנכון הוא שיש צורך להבחין בין צורות שונות של תגמולים, חלקם מוסריים וחלקם בלתי-מוסריים, ולא להבחין בין אלטרואיזם מוחלט לבין מסחור מלא.

בשלהי המאה ה-20 הלכה וגדלה רשימת פילוסופים, אתיקאים ורופאים בעולם המערבי אשר תומכים בדיון מחודש בשאלת התמורה עבור תרומת איברים, ומצדיקים מהלך כזה בתנאים מסויימים[396].

השיקולים המוסריים-חברתיים — יש הטוענים, שמעשה נאצל כמו מתן חלק מהגוף להצלת הזולת ראוי לו שייעשה אך ורק בצורה אלטרואיסטית, אחרת המעשה הטוב הוא פגום. חיזוק לטענה זו היא הבעיה המוסרית בעצם לקיחת איברים מאדם חי, שכן יש בזה משום גרימת נזק לתורם, ללא מטרת טיפול בו, והוא מנוגד לאחד מהערכים המרכזיים של האתיקה הרפואית, היינו בראש וראשונה אל לך לגרום נזק למטופל. אשר על כן רק כאשר יש סיפוק נפשי לתורם מהעובדה שהוא מציל את הזולת ישנה הצדקה מוסרית לפגוע בשלמות גופו.

אכן, טיעון זה נעדר בסיס מוסרי. שכן בוודאי מי שרוצה לעשות מעשה אצילי בחינם, הרי הוא ראוי לכל שבח; אך לא קיימת דרישה חברתית, ובוודאי לא דרישה חוקית, לעשות פעולות טובות ומועילות בחינם, ובוודאי לא פעולות שיש בהן משום סיכון עצמי ומידה של הקרבה מעבר למקובל. על פי החוק בישראל זכאי אדם לתמורה עבור תרומת דם, אם-פונדקאית זכאית לתמורה עבור הסכמתה לשאת עובר לזוג אחר, והורים-מאמצים חייבים בתשלום לעמותות מוכרות על פי חוק עבור הבאת ילד לאימוץ מחו"ל[397]. יוצא איפוא כי

[396] ראה רשימה כזו במאמר Daar AS, *J Med Ethics* 24:365, 1998. וראה צידוק מוסרי חזק לטובת סחר באיברים להשתלה במאמר — Harris J and Erin C, *BMJ* 325:114, 2002. ואמנם יש הסבורים, שמאזן הטוענים בעד ונגד המסחור באיברים להשתלה נוטה לטובת ההיתר המוסרי — ראה Wight JP, *BMJ* 303:110, 1991. וראה עוד על היבטים שונים של מסחור באיברים — Kittur DS, et al, *Lancet* 338:1441, 1991; Prottas JM, *Transplantation* 53:1371, 1992; Guttmann A and Guttmann RD, *Transpl Proc* 24:2108, 1992; Sanders LM, et al, *Chest* 102:1572, 1992; Evans RW, *JAMA* 269:3113, 1993; Sloan FA, *JAMA* 269:3155, 1993; Murry TH and Youngner SJ, *JAMA* 272:814, 1994; Marshall PA, et al, *Theor Med* 17:1, 1996; Friedlaender MM, *Lancet* 359:971, 2002; Rapoport J, et al, *IMAJ* 4:1132, 2002; Steinberg A, *IMAJ* 4:1139, 2002; Gill MB and Sade RM, *Kennedy Instit Ethics J* 12:17, 2002; Veatch RM, *Kennedy Instit Ethics J* 13:19, 2003; McCarrick RM and Darragh M, *Kennedy Instit Ethics J* 13:53, 2003. וראה בדין וחשבון של הפורום הציבורי, הע' 57 לעיל.

[397] ראה חוק מגן דוד אדום תש"י 1950, ס"ח 52 תש"י עמ' 175; חוק הסכמים לנשיאת עוברים (אשור הסכם ומעמד הילוד) התשנ"ו 1996 ס"ח 1577 מיום 17.3.96 עמ' 176; תקנות אימוץ ילדים (תשלומים מירביים לעמותה מוכרת) תשנ"ח 1998 ק"ת 5873

בחברה המודרנית אדם המוכן לסכן את חייו ואת שלימותו הגופנית על ידי תרומת אברים להצלת הזולת, הוא היחיד אשר נדרש לעשות זאת בחינם ובאופן אלטרואיסטי. במערכת תרומת אברים ישנם שותפים רבים, וכולם מקבלים תמורה הולמת למאמץ שהם משקיעים (הרופא, בית החולים, מרכז ההשתלות הארצי), ורק האדם המקריב את החלק הגדול והחשוב ביותר, הוא הנדרש לעשות זאת בחינם. יתר על כן, גם אם יש עדיפות מוסרית לעשות מעשה טוב בדרך אלטרואיסטית, אין זה אומר שעשייתו תמורת תשלום מבטלת את ערכו הטוב[398].

ההבחנה בין הצדקה לפגיעה בגוף התורם (כאשר הפגיעה לא נעשית למענו אלא למען זולתו) למען הסיפוק הנפשי של הצלת הזולת כשזה נעשה בחינם, לבין אי-ההצדקה כשהדבר נעשה תמורת שכר היא מלאכותית. שכן בוודאי נכונה הדרישה המוסרית שלא לפגוע בזולת ושלא לגרום לו נזק. אך אם הפגיעה היא מזערית, ולעומת זאת התועלת לזולת היא עצומה, והדבר נעשה מתוך הסכמה מלאה של הנפגע, אין כל הבדל מוסרי אם הדבר נעשה בחינם או תמורת תשלום.

מבחינה אתית יש להוסיף עוד, כי כיום מקובל עקרון האוטונומיה של הפרט, שעל פיו יכול אדם לקחת על עצמו סיכונים שונים, ובלבד שהבין את משמעות מעשיו, ויודע הוא את כל הפרטים הנחוצים לצורך קבלת החלטתו. ההתערבות הציבורית במניעת מתן תרומת אברים תמורת תשלום

[398] Radcliffe-Richards J, *J Med Philo* 21:375, 1996; Radcliffe-Richards J, et al. עמ' 303.

היא בעצם פגיעה בעקרון האוטונומיה, והיא דוגמא מובהקת לפטרנליזם ציבורי על הפרט.

יש הטוענים, שמתן אברים תמורת תשלום או טובת-הנאה אחרת סותר באופן בסיסי את עקרון ההסכמה המודעת, שכן הדבר לא נעשה מתוך חופש-החלטה מלא, אלא נובע מצרכים אחרים, כגון צורך בכסף או טובות-הנאה אחרים. הנחת המתנגדים לתמורה עבור תרומת איברים היא שאדם המוכר את כלייתו לא מסוגל להבין את משמעות מעשיו, והמניע להרוויח כסף גורם לו להחלטה כפויה ולא אוטונומית-חופשית. אכן, אין כל בסיס להנחה שתורם איברים עבור תשלום מבין פחות את משמעות החלטתו מתורם כזה כשהדבר נעשה על בסיס אלטרואיסטי. כמו כן אין בסיס ערכי לשלילת הזכות האוטונומית של הפרט להחליט על תרומת איבריו תמורת תשלום, כאילו החלטה כזו אינה חופשית, שכן כל החלטה אוטונומית מושפעת מצרכים אינדיבידואליים כאלו ואחרים, ובכל זאת אין החברה המודרנית מתערבת במערכת השיקולים הסבירים של הפרט. יתר על כן, עיסוק בספורט תחרותי מסוכן, או עבודה מקצועית במשטרה או בצבא, בוודאי כרוכים בסיכונים רבים, בעוד שהמוטיבציה במקרים רבים היא כספית או טובת-הנאה אחרת. ובכל זאת לא יעלה על הדעת שהחברה תתערב ותמנע מאזרחיה את העיסוק במקצועות אשר מסכנים חיים, אם הדבר נעשה עבור משכורת או טובת הנאה אחרת.

יתר על כן, תרומת איברים מקרובי משפחה מדרגה ראשונה ללא כל תשלום, כפי שמקובל כיום בחברה המערבית, איננה נעדרת שיקולים אחרים, ולעתים מכריעים, המטילים ספק ברצון האמיתי והאלטרואיסטי של התורם. הלחץ החברתי, והצפיה של המערכת התומכת שקרוב המשפחה יתרום איבר מגופו מהווה לעתים את השיקול המכריע, למרות שבתוך-תוכו לא חפץ התורם למסור חלק מגופו לקרובו.

בנוסף לכל אלה, גם אם נניח כי יש אנשים שהשיפוט החופשי שלהם נפגע בגין העוני והפיתוי, בוודאי אין הדבר נכון לכל האנשים, אלא לכל היותר לחלק קטן מהם; לפיכך, אין הצדקה מוסרית לאסור על כולם את קבלת התמורה, בגלל חלק קטן של אנשים שאולי לא עומדים בקריטריונים של החלטה אוטונומית מלאה[399].

יש הטוענים, שאדם המוכר חלקים מגופו בעצם עושה מעשה עבדות, והחברה המודרנית סולדת מכל סממני עבדות[400].

טיעון זה איננו עומד בביקורת, שכן אין הבדל בין אדם המוכן לסכן את חייו למען פרנסתו, כגון לנקות חלונות בגורדי שחקים, לשרת בצבא הקבע, או לשמש כפיל לשחקני קולנוע ולבצע פעלולים מסוכנים, לבין אדם המוכן לתרום חלק מגופו. יתר על כן, החברה סובלת ואף

מהללת פעולות שאין בהם שום תרומה ממשית לחברה או לזולת, כגון אגרוף, סקי תחרותי ומרוצי מכוניות. פעולות אלו כרוכות בסיכון עצמי רב, והתמורה היא רק סיפוק יצר הרפתקנות ופרסומת אישית, ובכל זאת הם מקבלים תשלומים רבים, פרסים כספיים וכיו״ב. יתר על כן, אם מתן חלקי גוף לזולת תמורת תשלום מהווה סממן של עבדות, הרי שיש לאסור גם מתן איברים מן החי בדרך אלטרואיסטית, שכן עבדות נחשבת כבלתי-מוסרית גם אם היא נעשית ללא תמורה[401].

יש הטוענים, שמתן חלקי גוף לזולת, כשהדבר נעשה בתמורה לטובת הנאה, היא פגיעה בכבוד האנושי הבסיסי.

טיעון נגדי הוא, שהגדרת כבוד האדם היא סובייקטיבית ומשתנה. לחיות בעוני משווע, בתנאי דיור קשים, בחוסר אפשרות לתזונה ראויה ולהשכלה נאותה הוא המצב של אי-כבוד אנושי; אשר על כן שיפור מצב כזה מוסיף כבוד לאדם, גם אם הוא בא על ידי מעשה עם סיכון מסויים. יתר על כן, המעשה של מתן איברים לזולת כשלעצמו הוא מעשה אצילי הבא להציל חיי אדם; מתן תמורה עבור מעשה אצילי לא בהכרח גורע מחשיבותו, ולפיכך אין לראות בשילוב זה מעשה של פגיעה בכבוד האדם.

יש הטוענים, שלאור העובדה שקיים סיכון מיידי ועתידי בתרומת איבר מן החי שאינו מתחדש, אין להתיר תרומת איברים

[399] Radcliffe-Richards, loc. cit. Abouna GM, et al, In: Land W and Dossetor JB (eds), *Organ Replacement Therapy: Ethics, Justice, Commerce*, New York, 1991:164-172. **[401]** Radcliffe-Richards J, *J Med Philo*

עבור תמורה.

אכן שיקול זה איננו רלוונטי לדיוננו מכמה היבטים: הסיכון בתורמת כליה הוא מזערי, ורוב בני האדם לוקחים על עצמם סיכונים בסדר גודל כזה ואף יותר מזה בחיי היום-יום; עובדת סיכון זו לא מונעת את החברה מהסכמה לתרומת איברים מן החי בין קרובי משפחה או כשהתרומה היא אלטרואיסטית. לפיכך, אין הצדקה למנוע את תרומת האיברים מן החי בגין טיעון זה כאשר התורם מקבל תשלום עבור פעולתו. אדרבה, דווקא בגלל שיש סיכון מסויים בתרומת איברים קיימת הצדקה מוסרית לתגמל את המסתכן. מאידך, אילו הסיכון היה גבוה ובלתי-סביר, אכן אסור היה להתירו מבחינה מוסרית רק עבור בצע כסף. במקרה כזה היה צורך לאסור את הפעולה מכל וכל, גם אם היא נעשית בצורה אלטרואיסטית לחלוטין[402].

עוד יש הטוענים, שסיכון עצמי על ידי תרומת-איבר מחיים תמורת תשלום, איננו שונה מסיכון עצמי בעיסוק במקצועות מסוכנים כמו כיבוי-אש, שיטור, צבא, צייד וכיו״ב, שגם הם נעשים תמורת תשלום, אך אין זה מפחית מערך העיסוק וחשיבותו. המתנגדים לכך סבורים, שאצל האחרונים זוהי מלאכתם ועיסוקם, אבל תרומת איברים היא בדרך כלל חד-פעמית, וצריכה לנבוע ממניעים רגשיים וגמילת חסדים, ולא מבצע כסף.

הטיעון היחידי ברמה העקרונית נגד תשלום עבור איברים שיש לו הבנה הוא הטיעון הרגשי-פסיכולוגי, היינו שהרגש האנושי הטבעי סולד ממעשה כזה[403]. אכן, אילו היו דרכים יעילות אחרות להעלאת מצאי הכליות עבור הנזקקים לכך, בוודאי לא היה מקום לפגוע ברגש הטבעי והאנושי נגד מתן טובת הנאה עבור תרומת איברים. אך במציאות הקיימת, גם הטיעון הרגשי, חשוב ככל שיהיה, מתגמד מול התועלת הגדולה של הצלת חיים.

הטיעונים החברתיים-מעשיים נגד היתר תמורה לתרומת אברים מבוססים על היבטים וחששות חברתיים מעשיים, והם אמנם רציניים ומשמעותיים ביותר:

יש הטוענים שהיתר קבלת תמורה לתרומת איברים יגרום להנצחת המעמדות של עניים ועשירים, כאשר עניים תמיד יהיו תורמי אברים ועשירים תמיד יהיו מקבלי האברים. ואמנם במצב כזה קיימת סכנה של יצירת רפואה בלתי שוויונית, כך שעשירים יזכו באיברים להשתלה, ועניים לא רק שלא יזכו בכך, אלא אדרבה יהפכו למקור לקיחת איברים תמורת לחץ כספי. הטיעונים הנגדיים הם, שהבדלי המעמדות קיימים ממילא, וקשה להסכים עם ההנחה שמספר מועט של מושתלים ותורמי אברים תרומת שכר הם שיגרמו להנצחת הבעיה של המעמדות. כמו כן יש לציין, כי במצב הקיים כיום רק אנשים עשירים יכולים לקבל כליות מן החי כמושתלים, שכן הם נוסעים למדינות העולם השלישי,

[402] ראה על שיקולים אלו ואחרים במאמרים — Radcliffe-Richards J, et al, *Lancet* 351:1950, 1998; Sells RA, *Trans Proc* 24:2401, 1992. 21:375, 1996

[403] Radcliffe-

והעלויות הן בסדר גודל של 200,000-100,000 דולר. כך שיש במצב הקיים כיום הפליה לרעת העניים כמושתלים, והבדלי המעמדות כיום הם הגורמים לפגיעה דווקא בעניים.

כמו כן יש הטוענים שהיתר מכירת איברים גורם לאי-צדק חברתי, שבו לעשירים יש זכויות-יתר מעשיות בכך שהם יוכלו לקבל שירות רפואי שהעניים לא יזכו לו. אכן, גם מצב זה איננו שונה מהמצב הקיים בכל שטחי החיים, כולל ברפואה, שבה עשירים יכולים להשיג טיפול רפואי טוב בהרבה מזה שיכולים העניים להגיע אליו. כמו כן בכל שטחי החיים יש לעשירים יתרונות על פני העניים (תזונה, דיור, ביגוד, השכלה, תעסוקה וכיו"ב). רק העניים עובדים למחייתם במקומות מסוכנים כמו כריית מכרות פחם, בניית בתים רבי-קומות, דייג וספנות מסוכנת וכיו"ב, ובכל זאת אין מגבילים את עיסוקם למען פרנסתם למרות הסיכון הרב.

יש הטוענים, שקיים חשש מפני פגיעה נפשית וחברתית קשה בקבוצות שונות של תורמי אברים, בפרט כשהדבר נעשה תמורת בצע כסף. הטיעון הנגדי הוא שחשש זה איננו ייחודי דווקא לתורמים מן החי תמורת תשלום. בעיות כאלו קיימות וצפויות אצל כל תורם מן החי, הן מוכרות כבר כיום, ויש צורך לטפל בהן בצורה אחראית, בין אם התרומה נעשית בחינם, ובין אם היא נעשית בשכר.

יש הטוענים, שקיים חשש מפני ניצול לרעה של אוכלוסיות חלשות ועניות, כאשר אין בעצם רצון אוטונומי לתרום אברים אלא שיש תמריץ חזק ושלילי להרוויח כסף. אחת הסכנות הגדולות במסחור איברים היא ניצול שכבות נחשלות לקצירת איברים מגופם תמורת בצע כסף. הדבר הזה אכן קרה בפועל במדינות עניות, כמו הודו ומדינות בדרום אמריקה, מקומות בהם אנשים חיים מציעים לתרום מאיבריהם תמורת תשלום. יתר על כן, יש מרכזים רפואיים אשר מציעים השתלת איברים לזרים תמורת תשלום, או המייצאים איברים לאזרחים במדינות אחרות תמורת תשלום, ובכך מקדימים תורם של זרים לפני אזרחי מדינותיהם. הטיעון הנגדי הוא, שאמנם ניצול לרעה של עניים הוא מעשה בלתי מוסרי ומחפיר, אך דבר זה כבר קורה כיום, דווקא בעידן שבו קיים איסור גורף על קבלה ומתן טובת הנאה כלשהי עבור תרומת איברים. יש הטוענים שדווקא בגלל היעדר היתר רשמי, ועקב כך — היעדר פיקוח נאות, המצב כיום הוא שבעולם השלישי, למשל בהודו, מנצלים את העניים להיות תורמי איברים, אבל הם מקבלים בסופו של דבר רק כ-10% מהתשלום שהמושתל משלם עבור הכליה, וכל היתר הולך למתווכים למיניהם, לרופאים, לבתי חולים וכיו"ב[404]. מצב דומה קרה בעירק בשנים מסויימות, שאליה זרמו ערבים ממדינות שונות, כולל פלשתינאים, ומקבלים שתלי כליה עבור תשלום[405]. אדרבה, יתכן שפתרון הולם

[404] Mohamed AS and Richards, loc. cit. Velasco N, *Lancet* 336:1384, 1990.

[405] Frishberg Y, et al, *J Am Soc Nephrol* 9:1100, 1998.

לבעית התמורה דווקא יפחית את הניצול לרעה. שכן מצב של איסור גורף בנוכחות צרכים גדולים וקריטיים שאינם מגיעים לסיפוק גורמים ליותר פשיעה וניצול מאשר מצב חוקי עם פיקוח הדוק, שאמנם לא יכול להבטיח הצלחה מלאה, אך סביר מאד להניח שהוא ישפר את המצב ולא יחמיר אותו. יחד עם זאת, חובה לחשוב על הצעות קונסטרוקטיביות ויצירתיות שימנעו ככל האפשר את הניצול הפסול, ויחד עם זאת יאפשרו הצלת חיים[406].

נקודה ראויה למחשבה היא העובדה שבמדינות מסויימות השכר החודשי הממוצע הוא 5-3 דולר, ובעבור שכר מזערי נדרש העני לעבוד עבודה קשה, מסוכנת וממושכת. לעומת זאת, קבלת תשלום של 800-1000 דולר עבור תרומת כליה מהווה שכר של 16-13 שנות עבודה קשים ומפרכים[407]. יש להשאיר את שיקולי הכדאיות בתנאים אלו לאדם עצמו, ולא לקבוע עבורו באופן פטרנליסטי מה טוב לו. יתר על כן, יש מצבים בהם התורם הפוטנציאלי זקוק לכסף לצרכים רפואיים מיידיים עבורו או עבור בני משפחתו, כאשר הוא עני וחסר יכולת תקציבית לקבל את הטיפול הדרוש לו, והמדינה איננה מוכנה לממן עבורו את הטיפול הנדרש (הדבר בולט במיוחד במדינות קפיטליסטיות כמו ארה״ב, שבהם כ-20% מהאוכלוסיה אינם מבוטחים בבטוח רפואי כלשהו). אדם זה יכול להציל את חייו ואת חיי בני משפחתו על ידי תרומת כליה עבור תשלום, ולכן אין הצדקה מוסרית למנוע זאת ממנו[408]. מאידך, נמצא במחקרים שונים כי העניים שהציעו את כליותיהם תמורת תשלום, לא שפרו את מצבם הכלכלי בטווח הארוך, ואף יש עדויות שמצבם אמנם השתפר בטווח המיידי, אך לאחר כמה שנים התברר שהם היו יותר עניים בהשוואה למצבם לפני מכירת הכליה[409].

טיעון נוסף נגד מסחור באיברים הוא החשש מפני רציחת ילדים וחסרי ישע אחרים במדינות עניות, כדי לספק איברים לעשירים תמורת בצע כסף. בראשית שנת 1987 הועלה חשד כזה במדינת הונדורס שבאמריקה הלטינית. חיש מהר התפשטו שמועות וסיפורים על חטיפות של ילדים במדינות עניות שונות באמריקה המרכזית והדרומית ובדרום-מזרח אסיה. שמועות אלו התחזקו בגין סדרות טלביזיה וכתבות-תחקיר בעיתונים. באופן דומה היו טענות שבארגנטינה רוצחים חולי נפש למען שיווק איברים תמורת תשלום[410]. אכן, התברר מעל לכל ספק כי אין בשמועות אלו ולא כלום. באף אחד מהפרסומים הללו לא ניתנו עובדות בדוקות, כגון שמות של חטופים, מיקום קניית האיברים וכיו״ב. יתר על כן, שני סיפורים שהוקרנו בטלביזיה הוכחו כמזוייפים. הועלתה השערה שסיפורים אלו נפוצו בעיקר על ידי הרוסים והקובנים כחלק מהמלחמה הקרה שהם ניהלו נגד ארה״ב[411].

[406] Zohar NJ, *Isr Law Rev* 27:541, 1993. **[407]** Frish- berg, et al, loc. cit. **[408]** Daar AS, *J Med Ethics* 24:365, 1998. **[409]** ראה Goyal M, et al, *JAMA* 288:1589, 2002; Rothman DJ, *JAMA* 288:1640, 2002. **[410]** Chaudhasy V, *BMJ* 304:1073, 1992. **[411]** ראה על כל זה בכתבה בעיתון Newsweek מיום 26.6.1995, עמ׳ 20 ואילך.

טיעון נוסף נגד היתר תמורה לתרומת איברים הוא החשש מפני המדרון החלקלק קיים בכל מקרה בו מתירים גישה שהיתה אסורה בעבר. חשש זה ראוי לעיון ולדיון בהקשר של מתן איברים מן החי תמורת תשלום, שמא היתר מבוקר יגרור להיתר פרוע ולמסחור ממשי. אכן, נראה שדווקא כיום, כאשר בעולם המערבי קיים איסור רשמי גורף לכל צורה של תמורה, מתחוללות לנגד עינינו פגיעות קשות באנשים שונים בעולם. קיימת ספרות עיתונאית ומחקרית עניפה הטוענת לקיום מסחור פלילי באיברים ממדינות העולם השלישי לעולם המערבי בדרכים שונות: תשלום מזערי לתורם, בעוד שעיקר התשלום הרב שמשלם המושתל הולך למתווכים למיניהם; חטיפת ילדים ועובדי-דחק והוצאת איברים מהם; ניצול ניתוחים מוצדקים על נתינים להוצאת כליה לצורך השתלה; "הסדר" בין תורם למושתל בדרכי רמיה שונות וכיו"ב[412]. ניתן להניח, שהיתר מבוקר עם פיקוח ציבורי-ממשלתי חמור ואכיפה ממשית של המגבלות על ידי עונשים ראויים דווקא יועילו להפחית את הנזק.

כנגד כל הטיעונים נגד תמורה לתרומת איברים יש לתת עדיפות רבה למחסור החמור באיברים, אשר מביא למצבי פיקוח נפש. המטרה ההולמת של תרומת אברים צריכה להילקח בחשבון, כך שכל טיעון המביא להפחתת מצאי אברים צריך להיות רציני ומשמעותי דיו מול הצורך החריף והחמור באיברים להשתלה.

מאידך גיסא, בכל מקרה קיימת חובה מוסרית וחברתית להתחשב באפשרויות השליליות הטמונות בהיתר תשלום עבור תרומת איברים, ויש למזער את הנזק ככל האפשר.

יש מי שהציע את השינויים הבאים[413]:

להכיר במוסריות של תמורה הולמת לתרומת אברים, כביטוי להכרת תודה על הסתכנות עבור הזולת; להתיר מתן תמורה הולמת לתרומת אברים מן החי, תוך פיקוח ציבורי הדוק ונאות; להגביל את ההיתר הזה, ולקבוע הסדרים שיפחיתו עד כמה שאפשר את הנזק הפוטנציאלי בהיתר כזה; לאסור 'סחר באיברים' או 'מסחור באיברים', היינו ניצול עניים על ידי מתווכים, או אפשרות לקניית איברים במרבה במחיר, ובוודאי לקיחת איברים בכפיה, ברמיה, או בשיטות פליליות, ולהתיר תגמול או פיצוי קבוע, ממוסד ומוסדר באמצעות חוקים ותקנות מתאימים.

ההמלצות בפועל הן[414]:

לנתק כל קשר ישיר בין תורם פוטנציאלי לבין מושתל. פעולה כזו תמנע את הלחץ הבלתי מוסרי שמושתל פוטנציאלי יכול להפעיל על תורם פוטנציאלי.

ליצור מאגר תקציבי ייחודי למטרה זו, כגון הכסף הנחסך מטיפולי דיאליזה של

[412] Scheper-Hughes N, *Curr Anthropol* 41:191, 2000; Rothman DJ, et al, *Trans Proc* 29:2739, 1997.

[413] ראה — א. שטינברג, קובץ הציונות הדתית לכבוד ד"ר וורהפטיג, שם. וראה פירוט נרחב של הצעות מעשיות, כלכליות, משפטיות וחברתיות, במאמרו של ש. ילניק,

המושתלים, או תשלום מס שנתי בגובה מינימלי על ידי כל אזרחי המדינה. יש אלמנט חינוכי חיובי בכך שכל אזרחי המדינה שותפים בהצלת החיים, והוא כעין מחצית השקל התורני. כמעט שאין אדם במדינה שאיננו יכול לתרום סכום שנתי פעוט, ובכך כולם שותפים למצווה.

לקבוע תעריף קבוע וסביר למתן תרומת אברים, שיהא בו משום הכרה בחשיבות המעשה והסיכון ועידוד מסויים לתרום איברים מחד גיסא, אך שלא יהווה תמריץ חזק, מפתה ובלעדי לתרומת אברים מאידך גיסא.

לשקול פיצוי כספי ישיר יחד עם הטבות אחרות, או נוספות, כביטוי לתגמול עבור תרומת איברים, כגון: הקלות במס הכנסה; הקלות במס בריאות; תשלום עבור השכלה ו/או רכישת מקצוע; הצבת תורם בראש הרשימה לקבלת איברים, אם יזדקק לכך וכיו"ב[414]. יש שהציעו להקים רישום ארצי של תורמי איברים לאחר מותם, ובתמורה להבטיח לנרשמים אלו עדיפות בקבלת איברים אם וכאשר הם עצמם יזדקקו לכך[415].

גוף רפואי יהיה אחראי לקביעת ההתאמה הרפואית בין תורם פוטנציאלי לבין מקבל פוטנציאלי, ללא ששניים אלו יכירו זה את זה כלל. תתקיים רשימת תורמים ורשימת ממתינים כפי שהיא קיימת כיום ביחס לתורמים מן המת.

המרכז הארצי להשתלות הוא גוף מתאים לכך.

הוועדה הארצית הנוכחית להערכת תרומות איברים מתורם זר תהא אחראית לבדיקת התורם הפוטנציאלי מבחינת יכולתו הנפשית לעמוד בתרומה, ותוודא שהתורם קיבל את כל המידע הנחוץ לצורך החלטתו, שהתורם הבין והפנים את משמעות החלטתו וההשלכות העתידיות שיש להחלטתו, ושלא ייגרם לו נזק נפשי/חברתי בגין התרומה. הבעיה החברתית והמוסרית החשובה באמת היא ההתאמה של האדם להיות תורם איברים מבחינה רגשית, חברתית ובריאותית. דבר זה חשוב לעין ערוך בהשוואה לשאלה האם ניתנה תמורה לתרומה. לפיכך, כל מועמד להיות תורם יצטרך לעבור הערכה רפואית, פסיכולוגית וסוציאלית כדי לבדוק את התאמתו האישית למעשה כזה, וכל תורם צריך להגיע להחלטתו אחרי שכל המידע הנחוץ נמסר לו בצורה שהוא הבין והפנים את משמעותה, ונתן הסכמה מודעת.

לקבוע הסדרים חוקיים ותקנות מתאימות שיעגנו את התמורה המותרת מחד גיסא, ויאסרו מסחור שלילי מאידך גיסא. על המערכת המשפטית לקבוע עונשים ולאכוף אותם על הפועלים בצורה מסחרית, ובניגוד להגבלות ולהסדרים של תגמול נאות.

[414] Jarvis R, *J Med Ethics* 21:199, 1995 ואילך. רפואה ומשפט, כרך 26, 2002, עמ' 86 וראה על עקרון הסולידריות בהעדפת תורמים פוטנציאליים אם יזדקקו בעצמם לתרומת איברים — Gubernatis G and Kliemt H, *Transplantation* 70:699, 2000. **[415]** Klein-man I and Lowy FH, *Arch Intern Med* 152:1484, 1992.

עמדת הדתות הגדולות

הנצרות הקתולית — הכנסיה הקתולית איננה מתירה כלל השתלת איברים של אדם חי בגוף זולתו. מאידך, מתירה היא השתלת איבר ממת לחי, בכל מקרה בו ניתנה הסכמה לכך מצד המנוח, וכל עוד אין בני המשפחה מתנגדים לכך, וזאת ללא הבחנה בין מקרה של פיקוח נפש ומקרה אחר. הנצרות רואה בתרומת איברים חשיבות רבה, ומעודד פעולה זו כמעשה חסד[416].

איסלם — לפי המשפט המוסלמי אסורה הוצאת איבר מגוויה, גם לצורך השתלה, ואפילו במצב של פיקוח נפש[417].

ו. רקע משפטי

חקיקה — לפי החוק בישראל "מותר לרופא לנתח גוויה לשם קביעת סיבת המוות, או כדי להשתמש בחלק ממנה לריפויו של אדם, אם נקבע בתעודה, שנחתמה על ידי שלושה רופאים, שהוסמכו לכך בהתאם לתקנות, כי הניתוח משמש לאחת המטרות האמורות"[418]. הוראה זו העניקה למקצוע הרפואה שיקול דעת בלעדי ליטול איברים מגוויה לשם השתלתם באדם אחר לצורך ריפויו, מבלי לייחס משקל כלשהו למשאלות ליבם של הנפטר ובני משפחתו[419].

חוק זה עבר תיקון על ידי הכנסת, ועל פי זה קיימות מגבלות שונות על נטילת איברים מגוויה לצורך השתלה:

אין לנתח גוויה לפני תום חמש שעות לאחר מתן הודעה על הפטירה לאחד מבני המשפחה. אם היה הניתוח דרוש כדי להשתמש בחלק מהגוויה לריפויו של אדם, תימסר על כך הודעה לאחד מבני המשפחה בזמן סביר לפני עשיית הניתוח; נתגלה צורך להשתמש בחלק מגוויה להציל חייו של אדם, לא תנותח הגוויה לפני תום הזמן שעד המועד המאוחר ביותר שבו אפשר להוציא את החלק מהגוויה לשם שימוש כאמור. לא ניתן למסור הודעה בתוך הזמן האמור, מחמת חוסר אפשרות לאתר בן משפחה, מותר לנתח את הגוויה, ובלבד שנעשה ניסיון סביר למסור ההודעה. השאיר הנפטר בני משפחה, לא תנותח גוויתו, למעט בנסיבות של צורך להשתמש בחלק מהגוויה לשם הצלת חייו של אדם, אלא אם נתקיימו גם שתי אלה: 1. הסכים לנתיחה בן זוגו של הנפטר, ובהיעדר בן זוג — ילדיו, ובהיעדר ילדים — הוריו, ובהיעדר הורים — אחיו או אחותו; 2. לא התנגד לנתיחה בכתב בן משפחה שבאותה דרגת קירבה של מי שהסכים כאמור, או בן משפחה שבדרגת קירבה שלאחריו בנסיבות המקרה; הסכים אדם בחייו שגוויתו תנותח, מותר לנתחה על אף כל התנגדות של בן משפחה. התנגד אדם בחייו בכתב

[416] ראה הודעתו של האפיפיור יוחנן פאולוס השני, דבריו פורסמו ב-Int J Artificial Organs 3:646, 1990. **[417]** ראה — Meyers DW, *The Human Body and the Law*, Edinburgh, 1970, p. 126; ד.א. פרנקל, האספקטים המשפטיים של השתלות איברים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור למשפטים, ירושלים, תשל"ו, עמ' 129. **[418]** חוק האנטומיה והפתולוגיה, תשי"ג-1953 (ס"ח 162), סע' 6. וראה ת. א. 17/78 מחוזי ירושלים, א.ס. ואח' נ. הסתדרות מדיצינית הדסה ואח'. **[419]** ע. שפירא, עיוני משפט, יד, תשמ"ט, עמ' 225 ואילך.

שגוויתו תנותח, לא תבוצע הנתיחה; בנסיבות של צורך להשתמש בחלק מגוויה לשם הצלת חייו של אדם, מותר לנתח את הגוויה, זולת אם התנגד האדם בחייו בכתב שגוויתו תנותח, או אם התנגד לכך בכתב בן זוגו, או אחד מהוריו; לא השאיר אדם בני משפחה, לא תנותח גוויתו אלא אם הסכים לכך בחיים; הסייגים והמגבלות האמורים בפסקאות אלו לא יחולו בעת מלחמה, או בעת פיגוע המוני, או בעת תאונה, או אסון, שגרם למספר רב של נפגעים; המנתח גוויה שלא לפי ההוראות הללו, דינו מאסר שלוש שנים או קנס או שני העונשים כאחד[420]. אם התנגד אדם בחייו שגוויתו תנותח, אין לקחת ממנו איברים לאחר מותו; אם הסכים אדם בחיים בכתב, כי גוויתו תנותח לצורך הוצאת חלקים לריפוי אדם, מותר לנתחה על אף התנגדות בני המשפחה; אם לא ידועה בבירור דעתו מחיים, מותר לקחת איברים להשתלה רק אם הסכים לכך בן משפחה[421].

החוק אוסר לגלות פרטים על זהותו של התורם, אלא אם כן הסכים הנפטר מחייו או שניתנה הסכמה של בני המשפחה[422].

פסיקה — אין לקחת כליה מאדם חי אלא רק בהסכמתו המפורשת, ולכן אין לקחת כליה מפסול-דין לצורך השתלתה בגופו של אדם אחר, מכיוון שפסול דין איננו מסוגל לתת הסכמה. הסכמתו של אפוטרופוס בעניין זה אף היא איננה מועילה, אלא אם כן משוכנע בית המשפט כי ללא הוצאת הכליה ייפגע שלומו של החסוי. על בית המשפט להשתכנע, שאמנם טובתו של החסוי היא ברורה וממשית, כשהדגש הוא על טובת החסוי, ולא על טובת הציבור או מקבל התרומה, ולצורך זה קיימים מספר מבחנים, שהוצעו על ידי בית המשפט העליון[423].

בית המשפט יאשר תרומת מוח-עצם מקטין לצורך הצלת אדם אחר, רק אם דבר זה הוא גם לטובת הקטין התורם, היינו שמבחינה פסיכולוגית ישרת הדבר את התורם, וכן בגלל שמדובר ברקמה המתחדשת, ותרומה כזו איננה מסכנת את התורם[424].

[420] חוק האנטומיה והפתולוגיה (תיקון) תשמ"א-1980, ס"ח 42 סע' 6-7. וראה ביקורתו של ע. שפירא, עיוני משפט, שם. וראה עוד — נ. ויצנר, בתוך: מ. קרמר (עורך): השתלות איברים, 2001, עמ' 117 ואילך. **[421]** ראה פרשנות סגן היועץ המשפטי למשרד הבריאות, ופרשנות היועץ המשפטי לממשלה, לחוק האנטומיה והפתולוגיה, מכתב לחבר, חוב' 11, כרך מט, חשון-כסלו תשמ"ח, עמ' 5; שם, כרך נ, סיון-תמוז תשמ"ח, עמ' 13. **[422]** חוק האנטומיה והפתולוגיה (תיקון) תשמ"א-1980, סע' 6ב. **[423]** ע"א ר"ע 184/87, 698/86 היועץ המשפטי נ' פלוני, 151/87 אלמוני חסוי נ' פלוני. **[424]** תיק תמ"א ירושלים, 26/82 פסקים מחוזיים תשמ"ג, א, 225; ע"א ר"ע 184/87, 698/86 היועץ המשפטי נ' פלוני, 151/87 אלמוני חסוי נ' פלוני. זאת בניגוד לשתי פסיקות קודמות של בתי משפט מחוזיים, אשר קבעו שהאפוטרופוס-ההורה זכאי באופן בלעדי לתת הסכמתו לעקירת איבר מפסול-דין חי לצורך השתלתו בזולת: תיק מ"א ת"א 1110/70, בעניין הקטינה שולמית לוי, ותיק אפוט' חיפה 1402/70, היועץ המשפטי נ' נזירה לוי ואח'. וראה: ד.א. פרנקל, משפטים, ג, תשל"א, עמ' 238.

הִשְׁתַּנּוּת הַטְּבָעִים

א. הגדרת המושג

חז״ל ציינו נימוקים ותיאורים שונים להלכות שונות, המבוססים על נתונים והנחות מדעיים מתחומים שונים. חלקם נכתבו כנתונים עובדתיים גרידא, וחלקם נכתבו כטעמים למצוות, תקנות, או גזירות. בדורות מאוחרים יותר יש שהתברר, שחלק מהנתונים ומההנחות המדעיים שבחז״ל נמצאו כאינם תואמים את המציאות כפי שנראית לעין, או כפי דעת המדענים שבאותו דור, ודנו הפוסקים אם אומרים בזה שנשתנה הטבע בהשוואה למצב הטבעי שהיה בזמן חז״ל, ואם שינוי זה במציאות גורם לשינוי בהלכה[1].

המושג של השתנות הטבעים הוטבע לראשונה על ידי הראשונים, אך מצינו רמזים לעקרון זה כבר בתקופת התורה וחז״ל.

בערך זה יידונו רק השינויים ההלכתיים הנובעים משינוי בהבנת המצב הטבעי, אשר הוגדרו כך על ידי הפוסקים, ובעיקר אלו הנוגעים לעניינים רפואיים. לא יידונו עניינים שהשתנה המצב החברתי, הסביבתי, הפוליטי וכד׳, אשר גרם לביטול או שינוי בתקנות או בגזירות של חז״ל[2].

[1] וראה עוד בהרחבה בנידון בספרו של הרב נ. גוטל, השתנות הטבעים בהלכה, ירושלים, תשנ״ה/תשנ״ח. **[2]** דוגמאות לכך: ביטול התקנה לעטר שוקי ירושלים בפירות, עקב חורבן העיר — מע״ש ה ב ובתוי״ט שם, ביצה ה א, רמב״ם ממרים ב ב ובנושאי כליו שם, שו״ת הרא״ש כלל ב סי׳ ח; אי הקפדה על אזהרת הגמרא והפוסקים שאין משיחין בסעודה, שמא יקדים קנה לושט, כמבואר בתענית ה ב, ובטושו״ע או״ח קע א, מפני שאין אוכלים בזמננו בהסיבה — פרישה או״ח קע, ברכי יוסף או״ח קע אות א. וראה בשערי תשובה ובפמ״ג א״א שם. וראה באריכות בילקוט יוסף, ח״ג סי׳ קע סק״א; ביטול האיסור לצרף עם הארץ לזימון — תוס׳ ברכות מז ב ד״ה אמר; ר״ח, רשב״א, מאירי — ברכות מז ב; טושו״ע או״ח קצט ג; מג״א שם סק״א; בשר חי שהוא תפל, אינו עומד היום לאומצא, ולכן אסור לטלטלו בשבת — מג״א סי׳ שח סקנ״ו; הליכות שלמה, ח״ב סי׳ שח סקס״ה; שינוי בזמן שאילת הגשמים בגלל החורבן — ריטב״א תענית י א. וראה בחי׳ הר״ן שם, ובשו״ת הרא״ש כלל ד סי׳ י; ביטול איסור גידול בהמה דקה בארץ ישראל, בגלל מיעוט היישוב היהודי בארץ — שו״ע חו״מ תט א, ובביאור הגר״א שם. וראה עוד בהגהות הר צבי בסוף טור חו״מ (ח״ב) סי׳ תט, שו״ת יביע אומר ח״ג חחו״מ סי׳ ז, עמוד הימיני סי׳ כג, שו״ת ציץ אליעזר ח״ז סי׳ כד-כה, הגרז״נ גולדברג, תחומין, יז, תשנ״ז, עמ׳ 61; היתר וחיוב לימוד תורה לנשים בזמננו, בגלל שאינן דרות במקום אבותיהם, והתרגלו ללמוד כתב ולשון העמים — החפץ חיים בספרו לקוטי הלכה, סוטה פ״ג; עשה לך רב, ח״ב סי׳ נב; היתר לנשים להיות מורות במוסדות חינוך, למרות האיסור שלא תלמד אשה סופרים אפילו עם תינוקות, מפני שבזמננו ההוראה נעשית בבית הספר שיש בו הרבה מלמדים, ולא בביתה של האשה — שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״ג סי׳ עג; אין דין מחלל שבת בפרהסיא בזמנינו, כי הרוב מחללים שבת, ולכן הפרהסיא היום היא כצינעא בזמן חז״ל, כי אינם מתביישים מהרבים — שו״ת מלמד להועיל ח״א סי׳ כט; כניסת פועלים לבית בעל-הבית לתבוע שכרם — רא״ש ב״ק פ״ג סי׳ יב; שינוי בדרכי הלבוש של נשים, והשפעתו על דיני צניעות — יש״ש ב״ק פ״ה סי׳ ז, שו״ת יביע אומר ח״ג חאבהע״ז סי׳ כא, שו״ת ישכיל עבדי ח״ה חאו״ח סי׳ נה סק״ג-ד, שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״ג סי׳ מז סק״ב; וראה בשו״ת חת״ס חיו״ד סי׳ רנה, שכיוון שבזמה״ז לא יבוא אדם לחתוך ספר תורה לחומשין, אין להקפיד שלא לסיים כתיבת החומש בסוף הירייעה. וראה

ב. שינויים בטבע, שלא הוגדרו כהשתנות הטבעים, ושאין להם השלכות הלכתיות

מצינו במקרא ובחז״ל תיאורים של מצבים ונתונים טבעיים, שהשתנו במשך הדורות, אם כי אין להם השלכות הלכתיות. להלן דוגמאות אחדות:

שינוי באורך שנות חייהם של בני האדם מימי בראשית[3].

שינויים שונים שחלו בטבע העולם לאחר המבול[4].

ירידת הדורות מבחינה שכלית[5].

הופעת מחלות בבני האדם[6].

שינוי בגודלם של פירות ארץ ישראל[7].

גודל ארץ ישראל, שנתכווצה[8].

חולשת הדורות מימי רבן גמליאל, שעד ימיו היו לומדים בעמידה, ואחר כך ירד חולי לעולם[9].

פער הדורות ביחס לגיל המוקדם שזכר יכול להוליד[10].

יכולת ההולדה בגיל מבוגר מאד בתקופת המקרא[11].

תיאורים בחז״ל על שינויים כבירים בפוריות האדמה ובמבנה הפירות לעתיד

בשו״ת חלקת יעקב ח״ג סי׳ סז סק״ג — כיוון שנשתנו סדרי החיים וטעמו של האיסור, נשתנה גם הדין, כיון שהדין כרוך יחד עם טעמו של דבר, וכשבטל הטעם ישתנה גם הדין. וראה באריכות במאמרם של א. כרמל וי. לוי, המעין ניסן תשמ״ה, עמ׳ 3-11, ותמוז תשמ״ה, עמ׳ 19-30; שינויים בענייני צניעות, לפי שכיום הורגלו יותר לראות נשים, ולהיות במקומות ציבוריים ומשותפים , ישיבה משותפת של גברים ונשים בחתונות — לבוש, מנהגים סי׳ לו (וראה מאמרו של הרב א.ד. קלרק, תחומין, כ, תש״ס, עמ׳ 160 ואילך); הליכה מאחורי אשת חבר — שו״ת ציץ אליעזר ח״ט סי׳ נ, בשם לקט יושר; קריאת שמע בפני אשת איש ששערותיה מגולות — שו״ת יביע אומר ח״ו חאו״ח סי׳ יג אות ה, ועוד. **[3]** יבמות סד א-ב, ובתוס׳ שם ד״ה ימי; רמב״ן על התורה, בראשית ה ד. והוא בניגוד לדעת הרמב״ם, מו״נ ב מז, שלדעתו רק האנשים הבודדים חיו כל כך הרבה שנים, בעוד שכל שאר האנשים חיו שנים רגילות. וראה גם בשו״ת מהרי״ק שורש כא ענף ב, שאין לחלק בין הדורות הראשונים לדורות שלנו, ולומר שהיו ימיהם ארוכים יותר משלנו (וראה השערות על אורך החיים של הדורות הראשונים במאמר — N. Aviezer, *BDD*, 7:5-14, 1998). **[4]** בראשית רבה, לד יג; אברבנאל על התורה, בראשית ט יג; משך חכמה, בראשית ח יט; מלבי״ם, בראשית ט יג, ועוד. **[5]** שבת קיב ב, עירובין נג א, יומא ט ב, יבמות לט ב, חולין צג ב, ירושלמי דמאי א ג, ירושלמי שקלים ה א, בראשית רבה ס י, רש״י ר״ה כה ב ד״ה אל תאמר. **[6]** ב״מ פז א. וראה בע׳ חולה, הע׳ 25 ואילך. **[7]** סוטה לד א, וירושלמי פאה ז ג. וראה בעניין זה במג״א סי׳ רב סקל״ד; ס׳ שעורי תורה עמ׳ טז; נפש חיה להגר״ר מרגליות סי׳ שנז; ס׳ שיעורין של תורה סי׳ א סק״ב. וראה עוד להלן, הע׳ 159 ואילך. **[8]** עמודי ירושלים, בהשמטה לירושלמי מגילה. ודלא כשיטת האברבנאל, במדבר יג כה. **[9]** מגילה כא א. **[10]** סנהדרין סט א-ב. וראה תוס׳ סנהדרין שם ד״ה בידוע, חי׳ הר״ן סנהדרין ע א ד״ה קטן, ביד רמה, ובערוך לנר, סנהדרין שם, ובמרגליות הים אות יג ואילך. וראה עוד ברמב״ן על התורה, בראשית לח יא. **[11]** רמב״ן עה״ת בראשית מו טו, וראה בא״ע

לבוא[12].

ג. פירוט המצבים, שדנו בהם הפוסקים אם אומרים שהשתנה הטבע

בענייני מאכלים

דג סמוך לסרחונו — לפי הגמרא, יש מעלה לאכול דג (כוורא) סמוך לזמן סרחונו[13], ובזמן הזה נחשב הדבר כסכנה לאכול דג סמוך לסרחונו, ושמא נשתנה הטבע[14]. אמנם יש מי שכתבו, שחז"ל דברו רק לפי טבעי המדינה שלהם, ולא על הנהגה אחת בכל הארצות, ואין ראיה לשינוי בטבע[15].

המלצות בענייני מאכלים — הרמב"ם השמיט המלצות רבות של חז"ל בענייני מאכלים, ומאידך קבע הנהגות בריאות שהן שונות מדעת חז"ל, ונקבעו בהתאם לידיעותיו ברפואה[16], ואולי זה משום שנשתנו הטבעים[17].

בישול דג ובשר — לפי הגמרא, אסור לבשל דג ובשר בתנור אחד, מחמת הסכנה לריח רע ולצרעת[18], ולהלכה פסקו שאסור לאכול בשר ודגים ביחד[19]. יש מי שכתב, שלשיטת הרמב"ם אין כלל סכנה באכילת בשר ודגים יחד, כי נשתנו הטבעים בזה[20]. ואף בזה יש מי שכתב, להבדיל בין המקומות שבחז"ל לעומת הרמב"ם, או בין הדגים, ולא בשינוי הטבע[21]; ויש מי שכתב, שאחר האלף החמישי בטלה הסכנה[22].

נטילת ידיים בין דג לבשר — מעיקר הדין יש ליטול ידים בין אכילת בשר לדגים, משום שגורם לצרעת[23]. יש מי שכתבו, שבזמננו אין סכנה בכך, כי נשתנו הטבעים[24].

שם. **[12]** כתובות קיא ב. **[13]** מו"ק יא א. **[14]** תוס' שם ד"ה כוורא, לתירוץ א. **[15]** כס"מ דעות ד יח; ס' באר שבע, בחלק השו"ת סי' לה. וכן משמע בתירוץ ב של התוס' שם, ובר"ח מו"ק שם. **[16]** ראה רמב"ם דעות ד י, שכתב שהתמרים הם מהמאכלים הרעים, בניגוד לכמה מקומות בש"ס, שמשמע שהתמרים משובחים — ברכות יב א, עירובין סה ב, כתובות י ב; וכן כתב שם, שדגים גדולים ושומים הם מאכלים רעים ביותר, ובשבת קיח ב משמע שהם טובים; וכן כתב שם, שהכרוב הוא מאכל רע, ובברכות מד ב משמע שהוא טוב. וראה בארצות החיים למלבי"ם סי' ד ארץ יהודה סק"ד מה שהעיר בנידון, וראה באריכות מה שכתב המלבי"ם בקונטרס עלה לתרופה על פ"ד מהלכות דעות של הרמב"ם. **[17]** נפש חיה, סי' רח סי"ז; שערים המצויינים בהלכה, סי' לב סק"ב. אך ראה מאמרו של ד. מלאך, תחומין, יח, תשנ"ח, עמ' 371 ואילך, בדעת הרמב"ם בנידון. וראה במאמרו של א.א. שמש, אסיא, עה-עו, תשס"ה, עמ' 89 ואילך, על ההבנה והיחס הדיאטטי-רפואי לירקות, קטניות פירות שונים בימי הביניים. **[18]** פסחים עו ב. **[19]** טושו"ע יו"ד קטז ב. **[20]** שו"ת חת"ס חיו"ד סי' קא. **[21]** בס' באר שבע, שו"ת בסוף הספר סי' לה. **[22]** שו"ת מהרשד"ם ח"ד סי' קכד, בשם ס' הקנה. וראה עוד בנידון בישו"ש חולין פ"ז סי' טו; שו"ת דברי מלכיאל ח"ב סי' נג; שו"ת שם משמעון חיו"ד סי' יג; ערוה"ש או"ח קעג ב; שו"ת לבושי מרדכי חאו"ח מהדו"ת סי' קפו; מלבי"ם, ארצות החיים, ארץ יהודה, הל' נט"י סי' ד סק"ד; שו"ת יביע אומר ח"א חיו"ד סי' ז-ח. וראה עוד בע' בריאות, הע' 166 ואילך. **[23]** טושו"ע או"ח קעג ב, ויו"ד קטז ב. **[24]** מג"א סי' קעג סק"א; מ"ב שם סק"ג. אך ראה בשו"ת שבות יעקב ח"ג סי' ע, שו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי' רמד, שו"ת זכרון

דג וחלב — יש מי שכתב, שאסור לאכול דגים וחלב מפני סכנת צרעת[25]; ויש מי שכתב, שהדבר תלוי באקלים, ולכן יש מקומות שדגים בחלב מזיקים, ויש שאינם מזיקים[26], אך כבר חלקו על דין זה פוסקים רבים[27].

מלח לאחר אוכל — לפי הגמרא, יש להקפיד אחר כל אכילה לאכול מלח[28]. יש מי שכתב, שבזמן הזה נשתנו הטבעים, ואין צורך להקפיד על כך[29].

בדיני גלוי, השתנו הטבעים בעניין ארס הנחשים ומציאותם במקומות שונים[30], ונחלקו הפוסקים אם עקב כך לא נוהג דין גלוי בזמננו, או שיש להיזהר בזה גם בזמן הזה[31].

בענייני הריון, לידה והנקה

עיבור בביאה ראשונה — חז"ל קבעו, שאין אשה מתעברת בביאה ראשונה[32]. אמנם יש לציין שמספר נשים מתוארות כבר בזמנים קדומים, שהתעברו מביאה ראשונה, כגון הגר[33], בנות לוט[34], רבקה[35], לאה[36], ותמר[37], אלא שברוב המקרים הללו קבעו חז"ל, שהצלחת העיבור בביאה הראשונה היתה לאחר שמיעכו נשים אלו את בתוליהן באצבע[38]. ומכל מקום כתבו הפוסקים, שבזמן הזה אין לחוש לאותה קביעה, כי נשתנו הטבעים בעניין זה[39].

סילוק דמים בהריון — רוב הפוסקים סוברים להלכה, שהדמים מסתלקים

יהודה ח"א סי' פה, וכף החיים או"ח קעג סק"ט. וראה עוד בס' ילקוט יוסף, ח"ג סי' קעג סע' ב-ג; שמירת הגוף והנפש, ח"א סי' א, סי"ז ובהע' שם. **[25]** ב"י יו"ד סי' פז. וראה כנסה"ג שם בהגב"י אות יט; פת"ש שם סק"ט; מחזיק ברכה שם אות ד. **[26]** כף החיים או"ח קעג ג. **[27]** ראה דרכי משה שם; פרישה שם אות ח; ש"ך שם סק"ה; ט"ז שם סק"ג; מחזיק ברכה שם אות ד. מנהג חלק מיהודי ספרד להחמיר ולא לאכול דגים וחלב, וליטול ידיים בין זה לזה, ולעומתם מנהג האשכנזים שלא להחמיר כלל בעניין זה, וכן יש חלק מהספרדים שלא מחמירים עוד בעניין, אם משום שהשתנו הטבעים, או משום שעצם המנהג אין לו מקור בהלכה, ויתכן שיש טעות סופר בדברי מרן הב"י. וראה מאמרו של הרב ח.ד. הלוי, תחומין, יז, תשנ"ז, עמ' 319 ואילך. **[28]** ברכות מ א; טושו"ע או"ח סוסי' קעט. וראה ברמ"א ולבוש או"ח סוסי' קע. וראה עוד בתוס' ברכות מ א ד"ה הבא. **[29]** מג"א קעט סק"ח. וראה בפמ"ג א"א, מחצית השקל, מ"ב וכף החיים, שם. וראה בשו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי' רמד. **[30]** שו"ת הגרי"א הרצוג חיו"ד ח"א סי' לד. **[31]** ראה ע' בריאות, הע' 136 ואילך. **[32]** יבמות לד א-ב. **[33]** בראשית רבה מה ה. **[34]** בראשית רבה נא יא, וראה ברש"י עה"ת בראשית טז ד, ושם יט לו, ובראע"ם ובעה"ת שם. **[35]** פרקי דר"א פט"ז. **[36]** תוס' יבמות עו א ד"ה שלא; מהרש"א יבמות לד ב. **[37]** יבמות לד ב. **[38]** ראה בע' בתולים הע' 38 ואילך. וראה עוד בעניין התעברות בביאה ראשונה — מאירי יבמות לד ב; שו"ת שואל ומשיב מהדו"ק סי' כב; שד"ח מע' האל"ף אות עז; בני אהובה הל' אישות פט"ו סוה"ו; תו"ש בראשית פמ"ט מילואים לאות לח; שו"ת מנחת יצחק ח"ט סי' צ. **[39]** שו"ת נובי"ק חאבהע"ז סי' כב, ושו"ת נובי"ת חאבהע"ז סי' לא; שו"ת חת"ס חאבהע"ז ח"א סי' ו. אמנם בשו"ת שיבת ציון סי' עג פירש דברי אביו הנוב"י, שדברי חז"ל נאמרו על הרוב, ועוד טעמים אחרים, ולא משום שינוי הטבעים, וראה עוד בשו"ת משנה הלכות סי' קצז-קצח, אך בשו"ת תשורת ש"י מהדו"ת סי' עב דחה פרשנות זו, והסביר הטעם משום שינוי

מהאשה המעוברת רק לאחר הכרת העובר, היינו לאחר שלושה חדשי הריון[40], וחושבת לווסתה עד שלב זה של ההריון[41]. וכתבו האחרונים, שעינינו רואות בנשים שלנו, שמיד כשנתעברו מסולקות דמים, ונשתנו הטבעים[42], ובזמננו אף אחת מאלף לא נמצאת שתראה דם בתחילת ההריון, כמו ששופעת בשעת ווסת, ונשתנו הטבעים בזה, שפוסקת לראות מיד כשמתעברת, ואדרבה אם ממשיכה לראות דם, הרי זה נחשב כמחלה[43].

אורך הריון — לפי חז״ל, מנין ימי ההריון באשה הוא בין 273-271 ימים[44]. יש מי שכתב, שבזמננו נשתנה הדבר[45]. כמו כן קבעו חז״ל גילאי הריון שונים לבעלי חיים, כגון ארי וקוף יולדים לשלוש שנים, נחש יולד לשבע שנים וכד׳[46], וכיום ידוע שזמנים אחרים יש להריונות של בעלי החיים הללו, ולכן יש מי שכתב שנשתנו הטבעים בזה[47].

פגות — לפי חז״ל, יולדת לשבעה, יולדת למקוטעין, אבל יולדת לתשעה, אינה יולדת למקוטעין, אלא רק בהשלמת החודש התשיעי[48]. וכתבו הראשונים, שכבר תמהו על זה רבים, שהרי החוש מכזיב זה, והניסיון אמת הפכו, שכן הרבה נשים כיוון שנכנסות יום אחד מיום החודש התשיעי, יולדות וולד של קיימא[49], והטבע מכחיש זאת[50]. רוב הפוסקים קבלו את ההנחה, שבעניין זה נשתנה הטבע, ונשתנה הדין[51], ויש שלא קיבלו הנחה זו להלכה[52].

[40] נידה ח ב; רמב״ם איסורי ביאה ט ד; טושו״ע יו״ד קפט לג. **[41]** סדרי טהרה סי׳ קצד סק״ז; שו״ת שואל ומשיב מהדו״ת ח״ג סי׳ פא; שו״ת שערי צדק חיו״ד סי׳ קלז; שו״ת אבני צדק חיו״ד סי׳ עט; שו״ת באר משה ח״א סי׳ מח, ושם ח״ב סי׳ סח. **[42]** שו״ת רעק״א סי׳ קכח. **[43]** שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ב סי׳ ד, ושם, חיו״ד ח״ג סי׳ נב. ומדגיש שעל זה יש לנו עדות דכו״ע, ובתוכן כל מי שיש לו אשה, וכל מורי הוראה דעלמא, וזו ידיעה וודאית. וראה עוד בנידון בשו״ת הריב״ש החדשות, סי׳ ו; שו״ת הב״ח סי׳ ק; שו״ת עבודת הגרשוני סי׳ כא; שו״ת שבות יעקב ח״א סי׳ עא; שו״ת חסד לאברהם מהדו״ק חיו״ד סי׳ סא; שו״ת נובי״ק חאבהע״ז סי׳ סט; שו״ת בית שלמה חאבהע״ז סי׳ ו; שו״ת מחזה אליהו סי׳ קה; שו״ת משנה הלכות ח״ה סי׳ קמח-קמט; הגר״מ פיינשטיין בסוס׳ הלכות נידה להרב איידר, ח״א סי׳ א; שו״ת שבט הלוי ח״ג סי׳ קיד, ושם, ח״ד סי׳ צט (ח); טהרת הבית, ח״א סי׳ ב ס״ז והע׳ ז. ולמסקנה הסיקו שלא להקל בזה. וראה עוד בע׳ הריון, הע׳ 113 ואילך. **[44]** נידה לח א-ב. **[45]** שו״ת התשב״ץ ח״ב סוסי׳ קא. וראה חלקת מחוקק סי׳ ד סקי״א. וראה עוד בע׳ הריון, הע׳ 28 ואילך. וראה בשד״ח, מערכת טי״ת כלל ה, שנשתנו הטבעים גם ביחס לאורך ימי ההריון יותר משנה, עיי״ש. וראה עוד בשו״ת תשורת שי מהדו״ת סי׳ קנו; הרב ח.ד. הלוי, תחומין, יז, תשנ״ז, עמ׳ 319 ואילך. **[46]** בכורות ח א; בראשית רבה כ ז. וראה ברמב״ן עה״ת בראשית ג יד. **[47]** תו״ש בראשית, פ״ג אות פח. **[48]** נידה לח א-ב. **[49]** שו״ת הרשב״ש סי׳ תקיג, ד״ה הטעם השלישי. ומסיק שזה היה נכון בדורות הראשונים, אבל כעת נשתנו הטבעים. ומוסיף שהרבה דברים זכרום חכמים על עניין אחד, ואנו מוצאין אותם על עניין אחר. וראה שו״ת הריב״ש סי׳ תמז; שו״ת תשב״ץ ח״ב סי׳ קא. **[50]** הריטב״א בחי׳ לנידה לח א. וכתב שאולי לפי מקומם דברו. **[51]** הרמ״א אבהע״ז קנו ד; ביאור הגר״א או״ח שלא ג; שו״ת רעק״א סי׳ פט; שו״ת מלבושי יו״ט סי׳ כד; שו״ת חמדת שלמה חאבהע״ז סי׳ עח-עט; שד״ח מע׳ טי״ת כלל ה; שו״ת טוב טעם ודעת, מהדו׳ תליתאה חיו״ד סוסי׳ רסד; שו״ת אבני נזר חיו״ד ח״ב סי׳ רלח; חזו״א חיו״ד סי׳ ה אות ג; שו״ת מנחת יצחק ח״ד סי׳ קכג אות יח. **[52]** שו״ת דברי חיים ח״א חאבהע״ז סי׳ צה,

מצג יילוד — חז״ל קבעו, שבשעת הלידה הזכר יוצא ופניו למטה, והנקבה יוצאת ופניה למעלה[53]. וכתבו האחרונים, שכיום נשתנו הטבעים בזה[54].

לידה בניתוח קיסרי — המשנה דנה באשה שילדה דרך הדופן, היינו בניתוח קיסרי, וכתב הרמב״ם, שלא יתכן שתחיה האשה לאחר קריעת דופנה, והוא דבר מופלא מאד[55]. אכן כיום דבר זה הוא מן הניתוחים השגרתיים, ואולי נשתנו הטבעים מזמן הרמב״ם[56]. אמנם יש מי שתלה את הדבר בהתפתחות הרפואה, ולאו דווקא בשינוי הטבע[57].

נולד לשמונה — לפי חז״ל והפוסקים, הנולד לשמונה חדשי הריון הרי הוא כאבן, ואין מחללים עליו את השבת, שהוא כמת, ואינו בן-קיימא[58], ואין מלים אותו בשבת[59]. אכן, בזמננו הנולדים לשמונה הם בני קיימא, גם מכוח עצמם, וגם עקב שיכלול אמצעי הטיפול וההחייאה, ולכן רוב רבני דורנו כתבו, שבעניין זה נשתנה הטבע, ונשתנה הדין[60].

סילוק דמים לאחר הלידה — לפי חז״ל והפוסקים, כל כ״ד חודש לאחר הלידה, האשה מסולקת דמים[61], בין מניקה ובין לא מניקה, ולכן איננה קובעת ווסת בימי הנקתה[62]. כיום ידוע שגם בתוך תקופה זו של כ״ד חודש חוזרת לראות, ונשתנו הטבעים. יש מהפוסקים שסמכו על שינוי טבעים זה, וסוברים שכיום אמנם קובעת ווסת בימי מניקותה[63]; ויש

שלדעתו רוב הראשונים אינם גורסים שיטה זו. וראה עוד בנידון בשו״ת חבלים בנעימים חלק השו״ת סי׳ ד סוסק״א; שו״ת יביע אומר ח״ג חאבהע״ז סי׳ א. ולעניין בהמה כתב בס׳ תבואות שור סי׳ טו סק״ה, שכיוון שלא מצינו כן בפוסקים לגבי בהמה, מאן יימר דאישתני. **[53]** סוטה יא ב; נידה לא ב; בראשית רבה יז ח; שמות רבה א יד. **[54]** שו״ת טוב טעם ודעת מהדו״ג חיו״ד סוסי׳ רסד; חזו״א יו״ד סי׳ ה אות ג. **[55]** רמב״ם, פיהמ״ש בכורות ח ב. וראה עוד ברע״ב ותויו״ט שם; פלתי, הל׳ נידה סי׳ קצד ס״ד; דעת תורה סי׳ מה ס״א; שו״ת מנחת יצחק ח״א סי׳ קכה אות ח. **[56]** שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״ב סי׳ עד. **[57]** פירוש הרב י. קאפח לרמב״ם הנ״ל. וראה עוד בע׳ לדה, הע׳ 30 ואילך, והע׳ 130 ואילך. **[58]** תוספתא שבת טו ה; שבת קלה א; תנחומא במדבר כא; רמב״ם שבת כה ו; טושו״ע או״ח סי׳ של ז-ח. **[59]** רמב״ם מילה א יד; טושו״ע יו״ד רסו יא. **[60]** חזו״א יו״ד סי׳ קנה אות ד, שכתב שבימים הראשונים היה מיעוט המצוי שנגמרו לז׳ וכו׳ ורובן לתשעה, אבל לא היו נגמרין לשמונה, ולפיכך אמרו האי בן שבעה הוא ואשתהי, וכמדומה דעכשיו נשתנה הטבע, וכפי בחינת הרופאים אפשר שהוסיפו השתלמותם אחר ז׳ ונגמרו לח׳; הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בשמירת שבת כהלכתה, פל״ו הע׳ כד, ובלב אברהם ח״א עמ׳ טו; שו״ת שבט הלוי ח״ג חיו״ד סי׳ קמא סק״ג, שכתב כי עינינו הרואות את השינוי שבני ח׳ חיים כיום, ולאו דווקא על הרופאים סומכים אנחנו, ומבדיל שבזמן חז״ל לא היה תקווה לתינוקות אלו, משא״כ כיום. וכן כתב בשו״ת קנין תורה ח״ג סי׳ מב סק״א; ס׳ לויית חן סוסי׳ צו; יסודי ישורון ח״ד עמ׳ רלה. אך ראה בשו״ת מנחת יצחק ח״ד סי׳ קכג אות יח, מה שפקפק על כך. וראה בס׳ תורת היולדת, מהדו״ב פנ״ז הע׳ ה, בענין פג קטן וטריפה. וראה עוד בשו״ת אמרי יושר ח״א סי׳ קעז אות ב. וראה באריכות במאמריהם של מ. הלפרין, נ. גוטל, ר. רייס וא. אש, אסיא, חוב׳ מה-מו, טבת תשמ״ט, עמ׳ 92, 97, 112. וראה בע׳ ילוד, הע׳ 152 ואילך. **[61]** נידה ז א; ירושלמי נידה א ד. **[62]** נידה ט א, מחלוקת; רמב״ם איסורי ביאה ט ד; טושו״ע יו״ד קפד ז; שם קפט לג-לד. **[63]** תוספות חדשים על משנה נידה א ג-ד; ס׳ ההלכה במשפחה סוף פ״ט הע׳ 19, וס׳ גופי הלכות, סי׳ קפט, במשנת חכמים אות יח,

הסבורים, שלמרות השינוי הזה בטבע, אין לשנות את הדין[64].

אורך תקופת ההנקה — גזרו חכמים שלא ישא אדם מינקת חברו עד שיהיה הוולד בן כ״ד חודש, שהוא הזמן הדרוש לתינוק לינוק[65]. מן האחרונים יש שפסקו, שבזמננו נשתנו הטבעים, וזמן היניקה הוא קצר יותר, ולכן יכולה להינשא אחרי י״ח או ט״ו חודש[66]. לעומתם יש שהתנגדו לשינוי ההלכה בגלל השינוי בהרגלי ההנקה, ולא הסכימו לשנות את כ״ד החדשים[67].

גיל הולדה בפרה ואתון — לפי המשנה, פרה ואתון בוודאי אינן יולדות קודם שלש שנים[68]. וכתבו הראשונים, שהרי מעשים בכל יום, שפרה בת שתי שנים יולדת, אלא וודאי עתה נשתנה העת מכמו שהיה בדורות הראשונים[69].

חולבת ולידה — יש מי שכתב, שבהמות שלנו שונות מבהמות בזמן חז״ל בכך, שבזמנינו כמעט שאין פרה חולבת שלא ילדה כבר, וזהו סימן מובהק שפרה זו ילדה כבר בעבר, ולכן וולדה אינו בכור, בעוד שחז״ל לא מסרו סימן זה, מכאן שבזמנם יכולה היתה פרה להיות חולבת, אף על פי שלא ילדה[70].

בענייני נישואין, פוריות ועקרות

נישואי קרובים — מצווה לשאת את בת אחותו[71], ויש שהוסיפו שגם מצווה לשאת את בת אחיו[72], ובאופן כללי מצינו שמצווה לשאת אשה מקרובותיו ומבני משפחתו[73]. ואכן בדורות הראשונים היו מקפידים לשאת קרובי משפחה, כמו

שניהם בשם החזו״א; שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ב סי׳ ד וסי׳ ט; שם, ח״ד סי׳ מט-נ; טהרת הבית ח״א סי׳ ב ס״ח. **[64]** שו״ת אבני נזר חיו״ד ח״ב סי׳ רלח; לחם ושמלה, יו״ד קפט סקנ״ד; שו״ת משנה הלכות ח״ה סי׳ קלט. וראה עוד בשו״ת מחזה אליהו סי׳ קו, ובשו״ת מנחת יצחק ח״ג סי׳ פ. **[65]** יבמות מב א; כתובות ס ב; רמב״ם גרושין יא כה-כו; טושו״ע אבהע״ז יג יא. וראה בע׳ הנקה, הע׳ 191 ואילך. **[66]** ראה הגה׳ חכמת שלמה על שו״ע אבהע״ז יג יא, ושו״ת האלף לך שלמה סי׳ נז; פתחי שערים סי׳ י; שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ב סי׳ ט, וח״ד סי׳ מט-נ. **[67]** שו״ת חת״ס חאבעה״ז ח״א סי׳ ל, לב, לה; שם ח״ב סי׳ קכז; שו״ת מחזה אברהם ח״ג חאבהע״ז סי׳ כט; ערוה״ש אבהע״ז סוסי׳ יג; מהר״ם שיק חאבהע״ז סי׳ כו; שו״ת נטע שורק חאבהע״ז סי׳ ז; הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאבהע״ז עמ׳ פב. וראה עוד באוצה״פ סי׳ יג סקע״ד; שו״ת ציץ אליעזר חי״ט סי׳ לח. **[68]** בכורות יט ב. **[69]** תוס׳ ע״ז כד ב ד״ה פרה; רא״ש חולין פ״ג סי׳ טז; שו״ת הרשב״ש סי׳ תקיג, ד״ה הטעם השלישי; חידושי הרשב״א לע״ז כד ב. וראה עוד בתוס׳ חולין מז א ד״ה כל הני. אך ראה שו״ת שאילת יעבץ ח״א סי׳ פא, שחולק על התוספות בזה. **[70]** תרומת הדשן, חלק שו״ת, סי׳ רעא, וחלק פסקים וכתבים סי׳ קסז. ועיי״ש שהדבר לא מוכרע אצלו אם ניתן לסמוך על חקירתנו שהוא נגד קבלת התלמוד, ולומר שנשתנה הטבע בזמננו. וראה על שיטתו של התרומת הדשן בעניין נשתנו הטבעים בישועות יעקב אבהע״ז סי׳ קנו פי׳ הארוך סוסק״ב. וראה בע׳ הנקה הע׳ 41 ואילך. **[71]** יבמות סב ב; סנהדרין עו ב; רמב״ם אסורי ביאה סופ״ב, ובמ״מ שם; רמ״א אבהע״ז ב ו. **[72]** תוס׳ יבמות סב ב ד״ה והנושא; רמב״ם שם; רמ״א אבהע״ז ב ו; ברכ״י אבהע״ז סי׳ ב אות ה. וראה באוצה״פ סי׳ ב אות מב. **[73]** ירושלמי קידושין ד ד; ירושלמי יבמות יג ב; בראשית רבה יח ד; רבנו בחיי בראשית כד ג; מאירי יבמות סב ב.

שלשת האבות שנשאו לנשים מקרובי משפחתם, ובנות צלפחד שנישאו לבני דודיהן, ושיבחום חז״ל[74]. אכן יש מהראשונים שכתב, שלא ישא בת אחיו או בת אחותו[75]. מבחינה רפואית ברור כיום, שלא כדאי לשאת אשה מקרובי משפחה, ובוודאי שיש להימנע מנישואין בדרגת קירבה כמו בת אחיו או בת אחותו, מחשש למחלות תורשתיות[76]. יש אמנם מהפוסקים, ששללו דברי הרופאים בעניין זה, כי עומדים הם בסתירה לחז״ל[77], ואמנם גם הרופאים כיום אינם תמימי דעים ביחס להמלצה כזו, ובעיקר כאשר אין מחלות תורשתיות באותה משפחה[78]. אכן רוב הפוסקים קבלו את דברי הרופאים, והמליצו לא לשאת קרובי משפחה. יש שנימקו זאת בשל השתנות הטבעים[79]; ויש שקבלו המלצת הרופאים מנימוקים אחרים, כגון שבימינו אין נושאים לשם שמים, ולכן חשופים יותר לסכנות[80].

גילאי פוריות — לפי חז״ל, אשה הנישאת פחות מבת עשרים שנה יולדת עד ששים, נישאת בת עשרים יולדת עד ארבעים, נישאת בת ארבעים שוב אינה יולדת[81]. אכן, מהאחרונים הוכיחו שנשתנה הטבע בזה[82].

גיל נישואין — יש מי שכתב, שהמקדים לישא אשה כשהוא בן י״ג, הרי זה מצווה מן המובחר[83]. אכן, יש שכתבו, שזה היה נכון רק בדורם, אך בדורות אלו נחלשו הטבעים, ונשתנו הדורות, ואין ליזהר בזה[84].

ניקב אשך — לפי חז״ל והפוסקים, אם ניקבה אפילו ביצה אחת בזכר, הרי זה פסול מלבוא בקהל[85], ובהכרח אינו מוליד במצב כזה, שכן הגדרת פצוע דכא הוא מי

[74] ב״ב קיט ב. **[75]** צוואת רבי יהודה החסיד, אות כב; ס׳ חסידים סי׳ תעז. וראה על דבריו אלו בשו״ת נובי״ק חאבהע״ז סי׳ סט, ונובי״ת חאבהע״ז סי׳ עט; שו״ת דברי חיים ח״א חאבהע״ז סי׳ ז-ח; דרכי תשובה יו״ד סי׳ קטז; שד״ח מע׳ חתן וכלה, אסיפת דינים אות ה; שו״ת חיים ושלום ח״ב סי׳ צא; שו״ת באר משה ח״ו סי׳ קנט-קס; אוצה״פ סי׳ ב סקמ״א; שו״ת אבן הראשה סי׳ לא; שו״ת יביע אומר ח״ב חאבהע״ז סי׳ ז אות׳ ח-יא. וראה בע׳ תורשה, הע׳ 134 ואילך. **[76]** וראה גם — הרב א. יונג, נועם, יב, עמ׳ שיד-שטז; תל-תלפיות, שנת תרפ״א, סי׳ כז-לא. **[77]** שו״ת מהרש״ג ח״ב סי׳ רמ. **[78]** ראה ע׳ תורשה, הע׳ 134 ואילך. **[79]** שו״ת אמרי דוד סי׳ קכא; שו״ת דברי מלכיאל ח״ה סי׳ רב; שו״ת באר משה ח״ו סי׳ קנט-קס; הרב ד. נ. סלונים, נועם, יב, תשכ״ט, עמ׳ שיז-שכא; הרב א. חפוטא, נועם, יג, תש״ל, עמ׳ פג-קג. **[80]** שו״ת באר משה שם; שו״ת אבן הראשה סי׳ לא; שו״ת שם אריה סי׳ כז; שו״ת ציץ אליעזר חט״ו סי׳ מד. **[81]** ב״ב קיט ב. וראה רשב״ם ויד רמה שם. ובס׳ חסידים סי׳ תצא כתב, שלא לשאת אשה בת ארבעים. ובשו״ת חת״ס ח״ו סי׳ מז, ובשו״ת דובב מישרים ח״א סי׳ יג, ביטלו שידוך בגלל מאמר זה של חז״ל. לעומתם ראה בשו״ת האלף לך שלמה חאבהע״ז סי׳ ט, ושו״ת אמרי דוד סי׳ קכא, שפסקו שלא לבטל השידוך. וראה עוד באריכות בשו״ת נחלת אב״י סי׳ יא-יב; שו״ת ציץ אליעזר ח״ז סי׳ מח פ״א סק״ה. **[82]** שו״ת אמרי דוד, שם; שו״ת תשורת ש״י, מהדו״ת סי׳ עב; שו״ת היכל יצחק חאבהע״ז ח״א סי׳ ו. וציין שם שאכן הרמב״ם, טור ושולחן ערוך לא הביאו מאמר זה להלכה. וראה עוד בשו״ת ישכיל עבדי ח״ו חאבהע״ז סי׳ קיב. **[83]** טור אבהע״ז סי׳ א, וראה בב״י שם. **[84]** ברכ״י שם סק״ז; פת״ש שם, סק״ב. **[85]** יבמות עה א-ב; רמב״ם אסורי ביאה טז ז; טושו״ע אבהע״ז ה ז. וראה באוצה״פ שם.

שאינו יכול להוליד בגלל פגיעה באיברי ההולדה[86]. אכן, בזמננו ידוע שאנשים כאלו מולידים, ואדרבה, הרבה פעמים עושים ביופסיה בביצה, דווקא כדי לברר את מצב הפוריות, ולסייע בפוריותו של הגבר. ועל כן כתב אחד מפוסקי דורנו, שברור שנשתנו הטבעים בזה, והכריע שאמנם יש לקבל את המצב כפי שהוא כיום, שהתורה קבעה איסור ביאה בקהל דווקא למי שאינו מוליד, ומסרה התורה לחכמים באומדנותם שיאמרו מי הוא מהם שאינו מוליד. ולכן ניקבה הביצה, אף שחז"ל קבעו לאיסור, אבל כיוון שעתה רואים אנו, שהרופאים מנקבים ונוטלים משהו מהביצה, ואף על פי כן מולידים, כשר לבוא בקהל[87].

אשך אחד — נחלקו הפוסקים בשאלה אם איש שיש לו רק ביצה אחת יכול להוליד, יש מי שכתבו, שאף שמהתלמוד[88] משמע שאינו מוליד, הרי מעשים בכל יום שמולידים אותם שחותכים להם הרופאים ביצה אחת[89], וכן גדולי הפוסקים מעידים שבעל ביצה אחת מוליד, וכן מעידים גדולי הרופאים, ואף שבירושלמי אמרו שאינו מוליד, מכל מקום נראה שהדבר תלוי בשינוי האקלים, וגם הזמנים נשתנו בכמה עניינים[90].

בענייני מילה

מציצה — חז"ל חייבו לבצע מציצה לאחר המילה, כדי שלא יבוא התינוק לידי סכנה[91]. אכן, הרופאים בדורות המאוחרים סברו, שלא רק שאין סכנה בהימנעות מהמציצה, אלא שיכולה להיות סכנה במציצה, והיא החשש מפני זיהום. בכל זאת הכריעו האחרונים, שאין לבטל את המציצה, אף על פי שהרופאים כיום סבורים אחרת, ואין לומר בזה שנשתנו העתים[92], ואף-על-פי שיתכן שחז"ל אמרו דבריהם רק למקומותיהם, ולפי טבע זמנם,

[86] תוס' יבמות עה א ד"ה שאין; מאירי יבמות שם; ישש"ש יבמות פ"ח סי' ח; שו"ת חת"ס חאבהע"ז ח"א סי' יז. וראה ע' סריס, הע' 329 ואילך. **[87]** שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ב סי' ג. ורמז לדבר הוא מה שמכונה הלכה זו בשם "הלכות רופאין" — ספרי תצא פס' רמז, יראים השלם, סי' רח, כי הדבר מסור לרופאים להגדיר המצב. וראה בפחד יצחק, ע' פצוע דכא, שהעיד על מי שניטלה ביצתו ע"י הרופאים והוליד. וראה ברמב"ם פיהמ"ש יבמות ח ב, ובסהמ"צ ל"ת ש"ס, שמכה שתארע באיברי הזרע, ממה שיחייב מדע הטבע שאינו מזריע מחמת כך, הרי הוא פסול. וראה באריכות בשו"ת חת"ס חאבהע"ז ח"א סי' יז; הרב נ.א. רבינוביץ, תחומין, ח, תשמ"ז, עמ' 435 ואילך, אות י. וראה עוד בע' סריס, הע' 359 ואילך. **[88]** ירושלמי יבמות ח ב. **[89]** ישש"ש יבמות פ"ח סי' ח. **[90]** העמק שאלה, שאילתא קנב סק"ח. וכן כתב בשו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ב סי' ג ענף ב. וראה עוד בע' סריס, הע' 121 ואילך והע' 276 ואילך. **[91]** שבת קלג ב; רמב"ם מילה ב ב. וכתב בקצוה"ח סי' שפב סק"ב, שהמציצה אינה אלא לרפואה. אמנם יש שכתבו, שטעם המציצה איננו רק מטעם סכנה, אלא שהיא מעיקר מצות מילה, או מטעמים שלא נתבררו לנו, ולכן לא שייך לדון כאן מדין נשתנו הטבעים — ראה שו"ת בנין ציון סי' כג; שו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי' רמד; ס' יפה דעת, קונט' זכרון מרדכי; שו"ת באר משה ח"ו סי' קס אות ז. ויש להעיר, שהר"ן בחידושיו לשבת קלב הסתפק בכך. וראה מאמרו של ד"ר י. לוי, נועם, ט, עמ' רפה. וראה בע' מילה, הע' 280 ואילך. **[92]** שו"ת מהר"ם שיק חאו"ח סי' קנב, וחיו"ד סי' רמד; שו"ת בנין ציון סי' כג-כד; שו"ת מהר"י אסאד חיו"ד סי' רנח; שו"ת אבני נזר חיו"ד סי' שלח; שו"ת דעת כהן סי' קמ-קמב; שו"ת דברי מלכיאל ח"ד סי' פז; שד"ח קונט' המציצה;

אין סומכים על הרופאים בעניין זה, כי הוא ספק סכנה, ואין הולכים בו אחר הרוב[93].

יום שלישי לאחר המילה — לפי חז״ל והפוסקים, מרחיצים את התינוק ביום השלישי למילתו, ואפילו בשבת, משום סכנה[94]. אכן, יש שפסקו, שבזמננו נשתנו הטבעים, ואין עוד סכנה באי-רחיצת התינוק ביום השלישי למילתו[95]; ויש שכתבו, שאמנם נוהגים עדיין לרחוץ התינוק ביום השלישי למילתו, אך כיום אין הוא מסוכן כל כך כמו בימי הגמרא[96].

בעניין התינוק הירוק, שקבעו חז״ל שיש סכנה למולו, אין משגיחים לדברי הרופאים, שקבעו שאין בזה סכנה[97]. וכן קבעו הפוסקים, שאין סומכים על הרופאים כשאומרים שיש למולו, במקרים שלפי הפוסקים יש סכנה באותו מצב[98].

בענייני האנטומיה של איברי בני אדם ובעלי חיים

מבנה איבר המין של הזכר — חז״ל והראשונים תיארו שני נקבים באיבר המין של הגבר, אחד מוציא שתן ואחד מוציא שכבת זרע, ואין בין זה לזה אלא כקליפת השום[99]. יש מי שכתב, שבדבר זה נשתנו הטבעים, ואצלנו אין בגיד אלא שביל אחד, והזרע נכנס בגיד בראשו שסמוך לגוף[100]. ויש מי שחולק על כך, וסבור שכוונת הגמרא למוצא משותף פנימי, המצוי לפני הגיד, ולא מקום חיצוני, ובכך לא נשתנו הטבעים[101].

מבנה הריאה בבהמות — חז״ל תיארו אונה נוספת בריאה הימנית, שמצויה רק בחיות הבר, ונקראת עינוניתא דוורדא[102]. אכן, כיום מוצאים אונית זו בכל הבהמות, ובזה נשתנה העת מכמו שהיה בדורות ראשונים[103].

ביאוה״ל או״ח ריש סי׳ של; ערוה״ש יו״ד רסד יט; שו״ת מנחת יצחק ח״ה סי׳ כד; שו״ת הר צבי חיו״ד סי׳ ריד; שו״ת שבט הלוי ח״ב סי׳ קל-קלא. ומה שכתב בתפארת ישראל, שבת יט ב, בועז סק״א, שלא שייך כאן שינוי הטבע, כי יש תועלת רפואית במציצה גם לדעת הרופאים כיום, ע״י מניעת נפיחות ובצקת של הגיד (וכן כתב בשו״ת יד אלעזר, סי׳ נה), יש להעיר, שאין לדברים אלו הצדקה רפואית. **[93]** שו״ת מהר״ם שיק, חיו״ד סי׳ רמד; שו״ת דעת כהן סי׳ קמ. **[94]** שבת קלד ב; רמב״ם מילה ב ח, ושבת ב יד; טור או״ח שלא. **[95]** ב״י או״ח סי׳ שלא; שו״ע או״ח שלא ט. וראה בבאר הגולה שם; מ״ב שם סקל״א; תפא״י שבת יט בועז סק״א; שו״ת דעת כהן סוסי׳ קמ; שו״ת כנסת יחזקאל חאו״ח סי׳ טז. **[96]** רמ״א שם; מ״ב שם סקל״ב. וראה עוד בשו״ת שואל ומשיב מהדו״ת ח״א סי׳ פט, וח״ד סי׳ נח; שו״ת בנין ציון סי׳ כד; שו״ת דעת כהן סי׳ קמ; שו״ת אמרי נועם סי׳ ב; שו״ת היכל יצחק חאבהע״ז ח״א סי׳ ח סוסק״ד. וראה באריכות במאמרו של מ. הלפרין, ספר רפאל, תש״ס, עמ׳ קסא ואילך. וראה עוד בע׳ מילה, הע׳ 400 ואילך. **[97]** שו״ת מנחת יצחק ח״ח סי׳ פח. **[98]** ראה זוכר הברית סי׳ י; אות שלום סי׳ רסג. וראה עוד בע׳ מילה, הע׳ 605 ואילך. **[99]** בכורות מד ב; יבמות עה ב. וראה רמב״ם איסורי ביאה טז ו,ח; טושו״ע אבהע״ז סי׳ ה סע׳ ו,ט. **[100]** חזו״א אבהע״ז סי׳ יב סק״ז. וראה גם בס׳ פאר הדור ח״ד עמ׳ קמב. **[101]** שו״ת חשב האפוד ח״ב סי׳ ח. וראה בעניין זה בשו״ת ציץ אליעזר ח״י סי׳ כה פכ״ד; שו״ת חלקת יעקב ח״ב סי׳ כב; נשמת אברהם חאבהע״ז סי׳ ה אות ג; מ. הלפרין, עמק הלכה, ב, תשמ״ט, עמ׳ 176 ואילך. וראה עוד בע׳ סריס, הע׳ 108 ואילך. **[102]** חולין מז א. **[103]** תוס׳ חולין מז א ד״ה כל הני; תוס׳ ע״ז כד ב ד״ה פרה; הרא״ש

האליה של הכבש — על פי התורה יש לכבש זנב הנקרא אליה, שאותו מקריבים על המזבח[104]. כיום קיימים מינים שונים של כבשים שאין להם כלל זנב (אליה), ובעיקר מדובר בגזע המרינו שמוצאו מספרד והוא מהווה כחמישית מכלל הכבשים בעולם. יש מי שכתבו, שהשתנו הטבעים בזה, והכבשים הללו כשרים לאכילה, וצמרם כשר לטווית ציצית ולמצות ראשית הגז, אלא שספק אם הוא כשר להקרבה על המזבח[105].

בעניין הרפואות שבחז"ל

רפואות שבחז"ל — כתבו הגאונים והראשונים, שאין להשתמש ברפואות שתיארו חז"ל בש"ס[106]. יש שנימקו זאת בכך שהשתנו הטבעים, והרפואות שבש"ס אינן טובות בזמן הזה[107]; יש שכתבו, שאסור להשתמש ברפואות המוזכרות בתלמוד, ואף יש חרם קדמונים על כך, כדי שלא להרהר אחרי חז"ל, ולא להוציא לעז על חז"ל[108]; יש שכתבו, שאין אנו מבינים את שמות העשבים המוזכרים בחז"ל, ואין אדם יכול לעמוד על עיקריהם[109]; ויש מי שכתב, שחז"ל לא היו רופאים, ואין אלו דברי מצווה, ולפיכך אין לסמוך על דבריהם[110].

הקזת דם היתה נפוצה ונצרכת בימי חז"ל[111]. יש מי שכתב, שהראשונים הוכרחו להקזה, והאחרונים הקזה סכנה

חולין פ"ג סי' טז; מאירי חולין מז א ד"ה לא היתה; חידושי הרשב"א ע"ז כד ב. וראה בע' ראות, הע' 24 ואילך. **[104]** ויקרא ג ט. **[105]** שו"ת אגרות משה חאו"ח ח"ד סי' קכג; שו"ת שבט הלוי ח"ח סי' רלו. וראה שם שמביא דיוק מהמלבי"ם, שבתורה לעתים מכונה בעל חיים זה בשם כבש ולעתים בשם כשב. לדעתו כבש הוא על שם כיבוס, היינו הוא נקרא כך על שם צמרו, וכשב הוא מלשון שמנת עבית כשית, היינו שומן וחוזק, והוא נקרא כך על שם האליה השמנה. כאשר מדייקים בתורה מוצאים שרק במקום שמדובר על הקרת האליה הוא מכונה כשב. לכאורה מכאן שכבר מהתורה היה ידוע על שני סוגי כבשים — כאלו שיש להם אליה, וכאלה שאין להם אליה. **[106]** ראה אוצר הגאונים, גיטין עמ' עח. **[107]** תוס' מו"ק יא א ד"ה כוורא; שו"ת הרשב"א ח"א סי' תיג; יש"ש חולין פ"ח סי' יב; שו"ת בשמים ראש סי' רנט; שו"ת חות יאיר סי' רלד; ספר ברית עולם להחיד"א על ס' חסידים סי' תעז, שכתב שעתה אין מועילות רפואות שבש"ס, וכמו לעניין זוגות שהיה סכנה בדבר, ושוב ליכא קפידא; פלפולא חריפתא ע"ז פ"א סי' י אות ה, בדעת הרמב"ם; חזו"א יו"ד סי' ה אות ג; שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ב סי' ג ענף ב; שם, חחו"מ ח"ב סי' עג אות ד; שם, חיו"ד ח"ג סי' לו. **[108]** ס' הקובץ על הל' דעות ד ח, ובשו"ת שם אריה חיו"ד סי' כז, בהסבר שיטת הרמב"ם שהשמיט כל הרפואות האמורות בש"ס, וראה בכס"מ שם הי"ח; המהרי"ל בחלק ליקוטים שבסוף הספר, והובאו דבריו בהגהות רעק"א ליו"ד שלו א. וראה על דבריו בשו"ת אור לי בסוף שד"ח סי' עו, ובשד"ח מע' הרי"ש כלל נד; יש"ש חולין פ"ח סי' יב. בענין "חרם הקדמונים" שמוזכר בדברי היש"ש והמהרי"ל, משער הרב י. שציפנסקי, הדרום, תשרי תשכ"ו, שזהו אחד מחרמי רבנו גרשום מאור הגולה, שכן דרך הפוסקים הראשונים לקרוא לחרמי רגמ"ה בשם "חרם קדמונים". **[109]** המהרי"ל, שם; שו"ת חות יאיר סי' רלד. **[110]** רב שרירא גאון, הובאו דבריו באוצר הגאונים גיטין סח ב, ובתשובות הגאונים סי' שעו. וראה עוד בס' אשל אברהם (ניימרק) ח"א תש"ח פירות גינוסר סי' כב, ומהדו"ב תשיז, פירות גינוסר סי' סד. וראה במהרש"א ח"א גיטין סח סע"ב, בטעם הדבר שנכללו עניני רפואות בתלמוד. וראה עוד בע' רפואה, הע' 145 ואילך. **[111]** ראה ע' דם, חלק ד.

להם, כי נשתנו הגופים החיים[112].

עקירת שיניים — לפי חז״ל מומלץ שלא לעקור שיניים, אפילו במצב של מחלה[113]. ויש מי שכתב, שבזה נשתנו הטבעים, ואין נזהרים בזה, ושומעים לרופאים לפי הצורך[114].

בענייני סגולות, שדים, רוח רעה וחלומות

קיום שדים ורוחות — יש מי שכתב, שכל עניין השדים אינו אלא דברי הבאי[115]; ויש מי שכתבו, שאין אנו מבינים מה שקבעו חז״ל בעניינים הסגוליים, והם דברים למעלה מן הטבע, ומקובלים על פי החכמה האמיתית[116]. יש מהגאונים שכתבו, שעכשיו אין המזיקים מרובים כבזמן הגמרא[117], ומהראשונים והאחרונים יש הסבורים, שבזמננו אין עוד שדים, רוחות רעות, כשפים ועניינים סגוליים שונים, אשר תוארו באריכות בחז״ל, ואשר היוו יסוד להלכות שונות[118]. יש מי שכתב, שבכל העניינים הסגוליים לא אומרים חמירא סכנתא, ולכן לפחות יש לסמוך על קולות שונות שהזכירו הפוסקים בעניינים סגוליים שונים[119]. ובעיקר יש לציין, שהרמב״ם השמיט מהלכה כל מה שנוגע לרוח רעה, שדים ומזיקים, עין הרע, כשפים וכיו״ב, בין אם השמיט לחלוטין מהלכה[120], או שפסק להלכה אך נתן טעם אחר[121]. והטעם:

[112] חזו״א יו״ד סי׳ ה אות ג. [113] פסחים קיג א. [114] שערי הלכה ומנהג, ח״ג סי׳ קלא. ויש לציין שדין זה לא הובא כלל ברמב״ם ובטושו״ע. [115] מאירי סנהדרין צו א. וראה בשו״ת הרדב״ז ח״ג סוסי׳ תז. [116] שו״ת חות יאיר, סי׳ רלג; ערוה״ש או״ח רמ יח. וראה בשו״ת הרשב״א המיוחסות לרמב״ן, סי׳ רפו. וראה על מהות המזיקים הללו בכלל בס׳ נשמת חיים מאמר שלישי פי״ב ופי״ג באריכות. [117] רב האי גאון, הובא בערוך ע׳ אספרגוס. [118] תוס׳ יומא עז ב ד״ה משום. וראה בהסבר התוס׳ בשו״ת חת״ס חיו״ד סי׳ קא, ובס׳ תפארת צבי, הל׳ בשר בחלב סי׳ צא; יש״ש חולין פ״ח סי׳ יב, שכל הרוחות לא שכיחים האידנא; רמ״א או״ח שכח לה, שאין סכנה ברוח רעה (אך ראה באורחות חיים, שם סקכ״ד, מה שהקשה על הרמ״א. ואולי כוונת הרמ״א שדווקא באותו עניין אין סכנה ברוח רעה); מג״א סי׳ ג סק״ט וסקי״א; בכור שור, שבת פב א, שכתב שכל הדברים הסגוליים המבוארים בש״ס נשתנו בדורות אלו, ואין עתה כל כך למיחש בעי; שו״ת יהודה יעלה חאו״ח סוסי׳ ט, שכתב שהאמוראים האחרונים החרימו שלא יראו המזיקין בין הבריות, ואין לחוש לשדים, והוא על פי הגמ׳ פסחים קיב ב, שאביי גירש כל המזיקים הללו — ס׳ שמירת הגוף והנפש, ח״א, מבוא פ״ח. וראה במכתב לחזקיהו בשד״ח או״ח ריש סי׳ א, שמה שאין מצוי רוח רעה בזמננו הוא משום שנשתנו הטבעים. וראה עוד באריכות בקול יהודה על הכוזרי, מאמר ד, אות כד. ובדין אכילה ושתיה של זוגות — פסחים קלט ב, שאסרו משום סכנה על ידי מזיקים וכשפים, בזמנינו אין מקפידים וכו׳, כי לא שכיחים מזיקים — ראה ערוך ע׳ שב, בשם רב האי גאון; תוס׳ חולין קז ב ד״ה התם; שו״ת יביע אומר ח״א חיו״ד סי׳ ט אות ב, וח״ג חאו״ח סי׳ ב אות ד, וח״ד סי׳ א אות ד, וח״ה סוסי׳ א, וח״ט חאו״ח סי׳ ד. [119] הליכות שלמה ח״א פ״ב הע׳ 103. [120] כגון הדין ביבמות קכב א — ומשיאין על פי בת קול; שבת קט ב — בעניין נטילת ידיים שחרית; מגילה ג א — האיסור ליתן שלום בלילה; שבת קנא ב — האיסור לישון יחידי בבית בלילה; פסחים קי א — איסור זוגות. [121] כגון סנהדרין ו ב — מתרה מפי עצמו (הל׳ סנהדרין יב ב); ברכות ג א — תפילה בחורבה (הל׳ תפילה ה ו; הל׳ רוצח יב ו); פסחים קיב א — בעניין תבשיל תחת

שלדעתו נשתנו הטבעים בענינים אלו[122], או שכלל לא האמין בשדים ורוחות לכתחילה[123]. לעומתם, יש מהפוסקים הסבורים שלא נשתנו הטבעים בזה, ועדיין מצויים שדים, רוחות רעות וכיו"ב[124], או שעל כל פנים יש לחשוש לכל אותן הסכנות שמנו חז"ל[125].

דברים שקשים לשכחה — חז"ל והפוסקים אסרו דברים הרבה משום שקשים לשכחה[126], ויש מי שכתב, שהטעם שמקילים ואין מקפידים בדברים אלו בזמננו הוא משום שנשתנו הטבעים[127].

בעניין פתרון חלומות — יש שכתבו, שבזמננו אין בקיאים בפתרון חלומות, וכן שנשתנו פתרוני החלומות מזמן חכמי הגמרא לזמננו, כמו שנשתנו הרפואות שבזמניהם[128].

בענייני שבת

מצבי סכנה על פי חז"ל — באופן כללי דנו הפוסקים במצבים שחז"ל איבחנו כמסוכנים, ועקב כך התירו לחלל עליהם

המיטה (הל' רוצח יב ה). **[122]** לח"מ שביתת העשור ג ב; תבואות שור סי' ו סק"ד; מלבי"ם ארצות החיים, ארץ יהודה, הל' נטילת ידים, סי' ד סק"ד; הגה' ציון וירושלים לירושלמי מו"ק ג ה; נמוקי הגרי"ב הל' רוצח פי"ב; תפארת צבי, הל' בב"ח סי' צא; שו"ת שואל ומשיב תניינא ח"ד סי' פז; שו"ת שם אריה חיו"ד סי' כז; שו"ת גליא מסכת חאבהע"ז סי' יא; נפש חיה סי' ג סי"ז. ובשו"ת חת"ס חיו"ד סי' ק ד"ה איברא כתב, שהרמב"ם סמך עצמו בחיבורו על ידיעותיו בטבעיות ורפואיות, ולכן כאשר ניסה בחכמתו ומצא שנשתנו הטבעים, השמיט מחיבורו, ונאמן עלינו הרמב"ם גדול הרופאים. וראה באריכות בשו"ת יביע אומר ח"א חיו"ד סי' ט-י, בדעת הרמב"ם והחולקים עליו בנידון. וראה עוד בעניין רוחות, בדברי החיד"א בס' ברית עולם על ס' חסידים סי' תעז; יש"ש חולין פ"ח סי' יב. **[123]** ראה ס' השתנות הטבעים בהלכה, פי"ז; ד. מלאך, תחומין, יח, תשנ"ח, עמ' 371 ואילך. **[124]** רש"י יומא עז ב ד"ה מדיחה, וראה לח"מ שביתת העשור ג ב; הראב"ד רוצח יב ה; שו"ע אבהע"ז יז י; הגר"א במעשה רב אות צה, ובפאת השולחן סי' ב סקל"ב; תפארת צבי, הל' בב"ח סי' צא; המהר"ץ חיות, מבוא התלמוד פל"א, בכל כתבי מהר"ץ חיות ח"א עמ' שמא. וראה עוד בע' רפואה, הע' 262 ואילך. **[125]** יש"ש חולין פ"ח סי' יב; שו"ת שלמת חיים ח"ד סי' ד אות ח. וראה בפר"ח יו"ד סי' קטז סק"ט; כנסת הגדולה יו"ד קטז הגב"י אות כז ואילך; שו"ע הרב הל' שמירת גוף ונפש; מנורת המאור נר ו, שאספו כל מאמרי חז"ל הנוגעים לסכנה. וראה בשו"ת נובי"ת חאבהע"ז סוסי' עט; שו"ת שם אריה חיו"ד סי' כז; ס' אומר השכחה להגר"י פיק בסוף הספר אות צא, שתמהו מדוע השמיטו הרמב"ם והשו"ע ויתר הפוסקים את ענייני הסכנה המוזכרים בש"ס. וראה עוד בס' שמירת הגוף והנפש, ח"א, מבוא, פ"ח. **[126]** כגון המבואר בהוריות יג ב. וראה עוד בפמ"ג או"ח סי' ב א"א סק"א, ובס' שמירת הגוף והנפש, מבוא, פי"ח. **[127]** שו"ת משנה הלכות ח"ג סי' סא. אך ראה בשו"ת מנחת יצחק ח"ט סי' ח סק"ז, שיש לחוש לכל דבר שאמרו, שהוא קשה לשכחה. וראה עוד בס' שמירת הגוף והנפש, שם. וראה בס' מעדני שלמה ח"א עמ' קמז, שהגרש"ז אויערבאך סבר שאין כלל ברור באיזה דברים צריכים להיזהר כיום ובאיזה אין צריך להיזהר. ובס' הליכות שלמה ח"א פ"ב הע' 103 כתבו בשם הגרש"ז אויערבאך שכל אלו הדברים אין בהם איסור מן הדין אלא משום זהירות, הלכך יש לסמוך על הקולות המוזכרים בספרים. וראה גם בשו"ת שבט הלוי ח"ג סי' קסט וח"ו סי' קיא. וראה בשו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ג סי' כ שראוי להחמיר בדברים המפורשים בש"ס, אבל אם הדברים שונים ממה שהיה בזמן התלמוד, אין להקפיד. **[128]** רב

את השבת, וכיום סבורים שאין סכנה במצב זה, האם אומרים שנשתנו הטבעים ואין מחללים שבת. יש שכתבו, שבמצב כזה אין שומעים לרופאים האומרים להיפך מדברי חז״ל, כי טועים הם[129], ושקר הם אומרים[130], ואנו אומרים שאין הם בקיאים בכך[131], ואין אנו אומרים בזה שנשתנה הטבע לעניין חולאים המוזכרים בגמרא שהם סכנה[132]. ואם משמע מחז״ל, שאין במצב מסויים משום סכנה, ולפי דעת הרופאים יש בדבר זה סכנה, סומכים על הרופאים, ואפילו על רופא גוי, לחלל השבת, שעינינו רואות השתנות הזמנים בכל הדברים האלה[133]. ויש מי שכתב, שאם רק רופא אחד אומר שאין סכנה נגד מה שחז״ל קבעו לא סומכים עליו, אבל אם הוא דבר מוסכם אצל כל הרופאים שאין סכנה, אז סומכים על הרופאים[134].

החזרת שבר — לפי חז״ל והפוסקים, מותר להחזיר את השבר בשבת מדין סכנה[135]. יש מהפוסקים הסבורים, שנשתנו הטבעים בזה, וכיום אין סכנה באי-החזרת השבר[136]; ויש מי שכתב, שבכל סכנת איבר הדין הוא כך, כי כנראה נשתנו הטבעים בזה[137].

תחת מפולת — אדם שנמצא תחת מפולת ואיננו נושם, נחשב על ידי חז״ל כמת, ואסור לחלל עליו השבת[138]. אכן, מרבני דורנו כתבו, שבזמננו חייבים לטפל בו, שכן באמצעות שיטות ההחייאה המשוכללות ניתן כיום להצילו[139].

בענייני טריפות

הגדרת טריפה בבהמה — לפי הגדרת התלמוד[140], קביעת טריפות בבהמה תלויה בכך, שלא תחיה הבהמה עם פגיעה זו י״ב חודש. וכבר נשאלו הראשונים, מה דינה של בהמה שיש לה מהטריפות שמנו חז״ל, ובכל זאת חיה יותר מי״ב חודש. והשיבו באריכות, שאין לשמוע למי שמיקל בכך, ושאסור להוציא לעז על חכמים בזה,

שו״ע, או״ח רפח ז; מלבושי יו״ט או״ח רפח ה. וראה ע׳ חלום. **[129]** ב״ח או״ח סי׳ שכח ד״ה החושש. **[130]** פמ״ג א״א ומשב״ז או״ח שכח סק״ב. **[131]** מ״ב סי׳ שכח סק״ח. וראה עוד בשו״ת ציץ אליעזר ח״ח סי׳ טו פ״י סק״ז. **[132]** מנחת שבת סי׳ צב סקל״ב. אך ראה בס׳ נשמת אברהם חאו״ח סי׳ שכח סוסק״כ, שכיום אין מקפידים כ״כ לחלל שבת על מחלות ופציעות שקבעו חז״ל לסכנה, אולי מפני חוסר בקיאותנו לזהות בוודאות את המחלות המוזכרות בש״ס. אך עדיין צ״ע על דברים פשוטים, כמו מכה על גב היד או הרגל, שאין לכאורה מקום לטעות, וראה מה שכתב שם בזה, ועדיין צ״ע שלפחות מדין ספק פקוח נפש יהא צריך לחלל השבת. וראה בס׳ שמירת הגוף והנפש, ח״א, מבוא סופ״ו, שהקשה מדברי המג״א בסי׳ קעג, שקבע השתנות הטבעים אף בדבר של סכנה, ואף בתפא״י שבת יט ב בבועז אות א כתב, שיש מקום אפילו להקל כדעת הרופאים במקום סכנה, שהם בקיאים יותר. **[133]** שו״ת בשמים ראש סי׳ רנט. **[134]** הגרי״ש אלישיב, הובאו דבריו בס׳ שמירת הגוף והנפש שם. וראה עוד בע׳ שבת, הע׳ 281 ואילך. **[135]** שבת קמז א; טושו״ע או״ח שכח מז. **[136]** הרמב״ם השמיט דין זה, והסביר הערוה״ש או״ח שכח לח-מ, שטעם הדבר שלדעת הרמב״ם כרופא, תלוי הדבר באמירת הרופאים, ולכן אין לכלול בזה כללים. וראה עוד מאמרו של ע. טל-אור, חוב׳ אסיא, מב-מג, ניסן תשמ״ז עמ׳ 52-61. **[137]** שו״ת ציץ אליעזר ח״ח סי׳ טו פ״ו סק״ט. **[138]** יומא פה א; רמב״ם שבת ב יט; טושו״ע או״ח שכט ד. **[139]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאו״ח סי׳ שכט אות ה; לויית חן סוסי׳ צג. **[140]** משנה חולין ג א, וגמ׳ חולין נז ב.

וייבטל המעיד נגד חז״ל ואלף כיוצא בו, ואל תיבטל נקודה אחת ממה שהסכימו בו חכמי ישראל[141], ושאין לנו לדון בדיני תורתנו ומצוותיה על פי חכמי הטבע והרפואה, ואנחנו על חכמינו ז״ל נסמוך, ואפילו יאמרו לנו על ימין שהוא שמאל[142], ואין להוסיף ואין לגרוע על הטריפות שמנו חז״ל, ואפילו אם נראה על פי דרכי הרפואה בימינו שאפשר שתחיה או תמות להיפך ממה שקבעו חז״ל, אין לך אלא מה שמנו חכמים[143]. אכן, יש להעיר על רשימה לא מבוטלת של תוספות בטריפות שהוסיפו הפוסקים, אף על פי שאין להם מקור ישיר בתלמוד[144], ולא ברור על סמך מה נוספו הטריפות הללו.

יש מן הראשונים הסוברים, שדברי חז״ל נאמרו על הרוב, אבל גם הם ידעו, שייתכן שמיעוט הבהמות יחיו למרות נוכחות הטריפות שהגדירו חז״ל[145], ולכן

[141] שו״ת הרשב״א ח״א סי׳ צח. **[142]** שו״ת הריב״ש סי׳ תמז. **[143]** רמב״ם שחיטה י יב-יג. ומה שלכאורה הוסיף הרמב״ם עצמו טריפת ניטל לחי עליון (הל׳ שחיטה ח כג), כבר תמהו עליו חכמי לוניל, והשיב להם הרמב״ם — ראה בשו״ת הרמב״ם מהדו׳ בלאו סי׳ שטו, וראה בכס״מ, מ״מ ולח״מ על הרמב״ם שם; ומה שלכאורה הוסיף הרמב״ם טריפת צומת הגידין שבעוף — שם ח יד, ראה השגות הראב״ד שם, ודברי המגדל עוז והרדב״ז שם, וראה בשו״ת הריב״ש סי׳ תמז. וראה בחזו״א יו״ד סי׳ ה אות ג, ובשו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ב סי׳ ג ענף ב, וחחו״מ ח״ב סי׳ עג סע׳ ד, וחיו״ד ח״ג סי׳ לו, מה שתמהו על דברי הרמב״ם הללו. וראה בהעמק דבר לנצי״ב שמות כב ל. וראה עוד בשו״ת בשמים ראש סי׳ רנט, שענייני טריפות לא ישתנו למרות שינוי הטבעים. וראה עוד בשו״ת תשובה מאהבה ח״ג סוסי׳ שכה; תבואות שור סי׳ ל סק״ח; מאמרו של הרב נ. א. רבינוביץ, תחומין, ח, תשמ״ז, אות ח. וראה ע׳ טרפה, הע׳ 31. **[144]** להלן דוגמאות של תוספות בטריפות: שו״ת חת״ס חיו״ד סי׳ מג, ודרכ״ת יו״ד סי׳ מ סקט״ז — בעניין עצם בלב; דרכ״ת סי׳ מ סק״ח — בעניין שני לבבות בעוף; דע״ת סי׳ מ סק״ג — בעניין טרפש הדבוק ללב; דרכ״ת סי׳ מ סק״ו — בעניין חסר כיס הלב; דרכ״ת סי׳ לו ס״ק שלב — בעניין בשר שהרופא גוררו בריאה; ט״ז יו״ד סי׳ לט ס״ק כג, ובנושאי הכלים שם, וכן בשו״ת ישועות מלכו חיו״ד סי׳ ה, ושו״ת מהרש״ם ח״א סי׳ מו — בעניין עצם בריאה; פחד יצחק, ע׳ וושטין שניים — בעניין שני וושטים; דרכ״ת סי׳ מו ס״ק לג — בעניין היפוך איברי הבטן; שו״ע יו״ד מו ו — בעניין סירכות ובועות במעיים; שו״ע יו״ד מא ג, וברמ״א שם — בעניין יבש ונמוק הכבד; דרכ״ת סי׳ מא ס״ק לג — בעניין בועות בכבד, וראה בשו״ת אגרות משה חיו״ד ח״א סי׳ יח; דרכ״ת סי׳ מא ס״ק לה, לח — בעניין נשתנה צבע הכבד; שו״ע יו״ד מא י — בעניין שני כבדים, וראה בשו״ת נובי״ק חיו״ד סוסי׳ ה; שו״ע יו״ד סי׳ מא סע׳ ח-ט — בעניין טריפות בטרפש, וראה בדרכ״ת סי׳ מא ס״ק נח; שו״ת הרשב״א ח״א סי׳ ג, קח, תכט וח״ז סי׳ קסג, ראבי״ה חולין סי׳ אלף ופט אות ח — מחלוקת בעניין חסר כיס מרה או ב׳ מרות, וראה עוד שו״ת רדב״ז ח״א סי׳ קמה, שו״ע יו״ד מב ב-ז, שו״ת שו״מ מהדו״ק ח״ב סי׳ צד, שו״ת הר צבי חיו״ד סי׳ ל, שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״א סי׳ י; כרתי ופלתי סי׳ מד ס״ק ח, שפ״ד שם ס״ק טו, תבו״ש סי׳ מג סק״ה — בעניין הקטנת הטחול; שו״ע יו״ד מג ה ברמ״א — בעניין מספר טחולים. וראה ברמב״ם שחיטה ו כ, שאמנם מכשיר; רמ״א יו״ד מג ב — נימוק, לקה ונרקב הטחול; דרכ״ת מג ס״ק כג — בועה בטחול; שו״ת הרדב״ז ב׳ אלפים רסה, דרכ״ת סי׳ לא סקכ״ב — בעניין מים במוח; שו״ע יו״ד לא ג — בעניין תולעים במוח. בוודאי ניתן ליישב חלק מהדוגמאות הללו או כולם, אך כעת לא מצאתי להם תשובה. **[145]** רמב״ן חולין עו א; מאירי חולין מב א; הרא״ה בבדק הבית בית שני שער ג; יש״ש חולין פ״ג סי׳ פ. וראה ברמ״א יו״ד נז סוסע׳ יח, ובש״ך יו״ד נז סקמ״ח. ומסיק הש״ך שם, שבמקום שיש מחלוקת בין הפוסקים בעניני טריפה, ורואים אנו

לא שייך לומר שנשתנו הטבעים בזה. ומפוסקי דורנו יש שהסבירו, שדין מיוחד הוא בטריפות, שלמרות שיתכן שינוי הגופים, והתגלות סמי מרפא, ושינוי אקלימים וכיו״ב, מכל מקום כך נגזר מהלכה למשה מסיני, שכל מה שהיה נכון לקבוע כטריפה בזמן מתן תורה, או בזמן התנאים והאמוראים, ישאר לעולמים, על אף שינוי הטבעים[146].

בדין טריפת אדם, משמע ברור שהדבר תלוי בקביעת הרופאים שבכל דור ודור, והגדרתו משתנית בהתאם לזמן ולמקום[147].

עניינים שונים

חרש — לפי חז״ל נמנה החרש בין אלו שאין להם דעת, ופטור מכל המצוות[148]. כיום קיימים בתי ספר לחרשים, המלמדים אותם, ומאפשרים להם לתפקד מבחינה שכלית בצורה תקינה. יש מי שכתבו, שבכל זאת לא נשתנה דינם, שאין לומר כלל שחז״ל טעו בדין חרש, בשביל שלא ידעו שאפשר ללמדו לדבר[149]. לעומתם כתבו פוסקים רבים, שאמנם נשתנו העתים, ולכן אין להחשיב חרש, שלמד בצורה מיוחדת, כמי שאין לו דעת[150].

חלב כמשקה משכר — לפי התלמוד במקומות רבים[151], נחשב החלב למשקה משכר, ולכן נפסק להלכה, שהנכנס למקדש והעובד בו, והוא שיכור מן החלב, הרי זה לוקה, וכן אסור להורות אחרי שתיית חלב, כדין הוראה בשכרות[152]. אכן, כיום ברור שאין חלב משכר, ועל כן יש מי שכתב, שנשתנה הטבע בזה, וכיום אין

שהבהמה חיה י״ב חודש — כשרה. וראה עוד בע׳ טרפה, הע׳ 152 ואילך. **[146]** חזו״א יו״ד סי׳ ה אות ג; שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ב סי׳ ג ענף ב, חחו״מ ח״ב סי׳ עג סע׳ ד, וחיו״ד ח״ג סי׳ לו. וראה עוד בשו״ת ציץ אליעזר חט״ז סי׳ לב סק״א; עמק הלכה-אסיא, א, תשמ״ו, עמ׳ 38 הע׳ 32. **[147]** ראה רמב״ם רוצח ב ח; שם ד ג,ה. וראה בשו״ת יהודה יעלה סי׳ קצג, ועמק הלכה הנ״ל עמ׳ 49-46. וראה עוד בע׳ טרפה, חלק ב. **[148]** ראה ע׳ חרש הע׳ 52 ואילך. **[149]** שו״ת דברי מלכיאל, ח״ו סי׳ לה; שו״ת ר׳ אליהו גוטמאכר חאו״ח סי׳ יד. **[150]** שו״ת מנחת שלמה סוסי׳ לד, ומאמרו של הגרש״ז אויערבאך, מוריה, אלול תשמ״ב עמ׳ סה ואילך; יחוה דעת ח״ב סי׳ ו. וראה עוד בדין חרש בזמננו בשו״ת דברי חיים חאבהע״ז ח״ב סי׳ עב-עג; שו״ת מהר״ם שיק חאבהע״ז סי׳ עט; שו״ת לבושי מרדכי ח״ב סי׳ מה; שו״ת בית שלמה חאו״ח סי׳ צה; שו״ת מהרש״ם ח״ב סי׳ קמ; שו״ת שבט סופר חאבהע״ז סי׳ כא; שו״ת נחלת בנימין סי׳ לא; שו״ת נחלת צבי ח״א סי׳ סא; שו״ת זכר שמחה סי׳ ט; שו״ת משפטי עוזיאל ח״ב סי׳ פט; שו״ת מנחת יצחק ח״א סי׳ קלב; שו״ת מהר״י שטייף סי׳ רלט; הגר״מ פיינשטיין בסוס׳ הלכות נידה אות כה; אוצה״פ סי׳ לד; נשמת אברהם או״ח סי׳ נה סק״ב, ובהערות הרב וולדינברג בסוף הספר; שם יו״ד קצו ה; שם אבהע״ז לד סוסע׳ לד; הרב י.י. ויינברג, שנה בשנה, תשכ״ה, עמ׳ 125; אנציקלופדיה תלמודית, כרך יז, עמ׳ תצח. וראה בע׳ חרש, הע׳ 51. **[151]** יומא עו א; סנהדרין ע ב; נזיר ד א; שבועות כג א; בכורות מה ב; כריתות יג ב. **[152]** רמב״ם ביאת מקדש א ב-ג. וראה בס׳ המקרא והמסורה לר״ר מרגליות, שבלשון התורה ״חלב״ הוא יין לבן, וייתכן שזה גם מה שהשקתה יעל את סיסרא (שופטים ד יח), אך בלשון חז״ל והפוסקים בוודאי

לחלב דין של משקה משכר[153].

תענית בזמן דבר — לפי חז״ל והפוסקים, מתענים על הדבר[154]. אכן האחרונים פסקו, שכיום אין מתענים כלל בשעת הדבר, ואין מתאבלים בשעת הדבר, כי המצב יחמיר בתנאים כאלו[155].

גיל הזקן לשחיטה — יש מי שכתב, שזקן מגיל שמונים שנה לא יכול לשחוט עוד[156]. והעירו עליו, שבדורות הללו שנחלשו הכוחות, יש למנוע זקן בן שבעים מלשחוט[157]. וקצת תימה לומר שבתקופה כה קצרה שבין האחרונים חל שינוי כזה בטבע האדם. ויותר נראה כפי שקבעו רוב הפוסקים, שהכל לפי מה שהוא האדם וכוחו[158].

עניינים אחרים, שלא ברפואה

מידות ושיעורים — רבים מהפוסקים הוכיחו, שנשתנה הטבע בזמננו בעניין גודל המידות, שעל פיהם נקבעו השיעורים השונים, וסבורים שהביצים נתקטנו בימינו לעומת ימי חז״ל[159]. יש מי שכתב, שידעו מעולם שהדורות משתנים והולכים, ולכן קבעו שישערו באגודל של כל דור ודור[160]. אכן, מצינו מחלוקת בין האחרונים אם קיימת הקבלה בשינוי המידות, כך שאותו יחס בין השיעורים השונים נשמר[161], או שלא רק שהשתנו הברואים ומידותיהם, אלא גם חל שינוי בלתי שווה בהשתנות, יש ביותר ויש בפחות[162]. ולעומתם יש מהגאונים והפוסקים שחלקו על עצם הגישה שחל שינוי בגודל המידות[163].

מתכוונים לחלב ממש. **[153]** שו״ת שם משמעון סי׳ יד. **[154]** תענית יט א; רמב״ם תענית ב ב,ה; טושו״ע או״ח תקעו ב. **[155]** מג״א סי׳ תקעו סק״ב; מ״ב סי׳ תקעו סק״ב. **[156]** שו״ת בית יעקב סי׳ נח. **[157]** שו״ת מאיר נתיבים סי׳ עו. וראה בפת״ש יו״ד סי׳ א סקי״ב. **[158]** דרכ״ת יו״ד סי׳ א סקנ״ה, וסקקע״ג; באר היטב שם סקכ״ז. וראה עוד בשו״ת נחלת אב״י סי׳ לג. וראה בע׳ זקן, הע׳ 292 ואילך. **[159]** הרשב״ץ בספרו יבין שמועה מאמר חמץ דף לא, ושו״ת התשב״ץ ח״ג סי׳ לג; הצל״ח פסחים קטז ב ד״ה והואיל. וראה בנידון זה בשו״ת תשובה מאהבה חיו״ד סי׳ שכד; שו״ת חת״ס חאו״ח סי׳ קכז; שו״ת בית יצחק חיו״ד ח״ב סי׳ קלג; שו״ת אמרי אש סי׳ לג; חזו״א או״ח סי׳ לט, קונט׳ השיעורים סקי״ב; קובץ איגרות חזו״א איגרת קצה ס״ד; שו״ת להורות נתן ח״ו סי׳ לא; שו״ת אגרות משה חאו״ח ח״א סי׳ קלו, וחיו״ד ח״ג סי׳ סו סק״א. וראה בחוב׳ המעין, טבת תשמ״ט עמ׳ 13, מאמרו של רש״ר הירש. **[160]** שו״ת חת״ס חאו״ח סי׳ קכז. אך ראה בס׳ שיעורין של תורה סי׳ ט, שהחת״ס חזר בו, לפי המבואר בתשובתו בחיו״ד סי׳ קפב. וראה עוד בשו״ת להורות נתן ח״ו סי׳ כט-לא. **[161]** שו״ת חת״ס שם. וראה עוד בשו״ת חת״ס חאו״ח סי׳ קפא, בעניין שיעור האתרוג; שו״ת מהר״ם שיק חיו״ד סי׳ נז; שו״ת מהרש״ם חיו״ד סי׳ לה, קונט׳ אחרון פיס׳ מח; הגרא״ח נאה בס׳ שיעורי תורה שער א-ג; נפש חיה להגר״ר מרגליות סי׳ שנז. **[162]** כך משמע מהצל״ח, שם; וכן כתב בס׳ שיעורין של תורה סי׳ א; וכן משמע משו״ת אגרות משה חיו״ד ח״ג סי׳ סו סק״א. וראה מאמרו של א.י. גרינפילד, תחומין, ה, תשמ״ד, עמ׳ 379-401. **[163]** ראה בתשובות הגאונים שערי תשובה סי׳ מו, הובא באוצר הגאונים עירובין פג א פיס׳ קסג, שכתבו שהשיעורים שתלו חז״ל בפירות ובביצים הם קבועים ובלתי משתנים. בס׳ שיעורי תורה סוף שער ב פיקפק באמיתותה של תשובה זו, ולעומתו בחזו״א או״ח סי׳ לט, קונט׳ השיעורים סק״ו, קיבל תשובה זו כאמיתית. וכן הסתמך על זה הראי״ה קוק בהערותיו לאוצר הגאונים, ביצה עמ׳ 61. יש שלמדו מתשובה זו, שאכן אין כל שינוי במידות. לעומתם יש שכתבו, שהוא רק על פי הרוב, אך גם לדעת הגאונים יכול להשתנות — שו״ת בית יצחק חיו״ד ח״ב סי׳ קלג, ויש שכתבו שהכוונה, שהשינוי לא יהיה

עניינים שונים — שינויי טבעים נידונו גם בהלכות הבאות: השקאה במי רגלים[164]; בשר ששהה במלח[165]; זמן פריחת החרוב וגמר פירותיו[166]; הכינה, אם פרה ורבה, או שנוצרת מהעיפוש[167]; כמהין ופטריות, שברכתן שהכל, כי יונקים הם מהאויר[168].

ד. פירוט מצבים, שלכאורה השתנו הטבעים, אך לא אמרו כן הפוסקים

קטלנית — לפי חז"ל והפוסקים, אשה שנישאת לשני אנשים ומתו, מוגדרת כקטלנית, ולא תינשא עוד[169]. בגמרא נאמרו שני טעמים לגזירה זו: מזלה גורם שימותו בעליה; מעיינה גורם מיתה למי שמשמשת עמו, והסבירו הפוסקים, שלטעם זה איסור קטלנית הוא משום סכנה[170]. מבחינה מדעית לא ברור מה משמעות המעין הגורם למיתה, ולא דנו הפוסקים בעניין זה בגדר השתנות הטבעים[171]. ואולי יש לומר, שרוב הפוסקים פסקו מטעם מזל, ובזה לא שייך השתנות הטבעים. ויש מי שכתב, שקטלנית אין בו איסור, אבל הוא מרוחק על צד הניחוש והפחד והתימהון, שיש ברוב הדעות שיינזקו בהם הגופות החלשים[171], ושוב לא שייך ענין השתנות הטבעים בזה.

שהתה עשר שנים אחר בעלה — לפי חז"ל, אשה ששהתה אחר בעלה עשר שנים ונישאת, שוב אינה יולדת, וזה דווקא

בלתי שווה, אבל יחסית יכול להשתנות, ויש מי שכתב שהכוונה, שהמינים שבהם שיערו חז"ל ישארו לעולם, אבל לא התכוונו לגודלם ומידתם — חזו"א או"ח סי' לט קונט' השיעורים סק"ו, וראה בקובץ איגרות החזו"א איג' קצב-קצה. וראה עוד בענייני השינויים במידות ובשיעורים — ח.פ. ביניש, מידות ושיעורי תורה, תשמ"ז; י.ג. ווייס, מדות ומשקלות של תורה, תשמ"ה.

[164] תפא"י כלכלת השבת מלאכת זורע; אגלי טל, מלאכת זורע ס"ה; פתח הדביר או"ח סי' של; שו"ת זכרון יעקב מבריסק סי' יא; ביאוה"ל סי' שלו סוד"ה או; לויית חן פיס' קב, עמ' קעג ואילך.

[165] שו"ת שם משמעון חיו"ד סי' יג.

[166] בכורות ח א; שו"ת להורות נתן ח"ה סי' ט.

[167] שבת קז ב; תוס' שבת יב א ד"ה שמא; רמב"ם שבת יא ב; טושו"ע או"ח שטז ט; פחד יצחק ע' צידה האסורה. וראה ירושלמי שבת א ג; מו"נ א עב; חידושי הרמב"ן, שבת יב א; מפענח צפונות פ"ז סי' ב; תו"ש בראשית פ"א אות תשי, ושו"ת דברי מנחם ח"ב עמ' רפב. וראה עוד בספר הברית ח"א מאמר יד פ"ח; משך חכמה בראשית ט ט; ס' מכתב מאליהו, ח"ד, עמ' 355, הע' 4; שו"ת הגרי"א הרצוג חאו"ח ח"א סי' מג; שו"ת ציץ אליעזר חי"ט מפתחות לסי' כט סק"ב; מאמרו של א. קורמן, שנה בשנה, תשנ"ב, עמ' 234 ואילך, הע' 1; לנתיבות ישראל להגרצ"י קוק ב סג; ארחות שבת פי"ד הע' מז-מח; המדע שבתורה, עמ' 35-36. וראה זבחים כב א, שיבחושים אדומים, שהם מין יתושים בלא כנפיים, נבראים מהמים. וראה בס' ביצחק יקרא על מ"ב סי' שטז סקל"ח, שלדעת הגרש"ז אויערבאך קבעו חז"ל את ההלכה לפי מראית העין שהכינה לא פרה ורבה, ולכן גם היום מותר להרוג כינה בשבת, אך המחבר שם כתב שאולי אין אנו מכירים את הכינים שהתכוונו להם חז"ל.

[168] ברכות מ ב. וראה על כך במאמרו של א. קורמן, תורה ומדע, ח, א-ב תשל"ח, עמ' 45-47. וראה בשו"ת מנחת יצחק ח"ח סי' צט.

[169] יבמות סד ב; רמב"ם איסורי ביאה כא א; טושו"ע אבהע"ז ט א.

[170] ראה באריכות באוצה"פ סי' ט אות ד.

[171] שו"ת פאר הדור להרמב"ם, סי' קנו, הובא ע"י הכס"מ איסורי ביאה כא א. וראה גם בתשובות הרמב"ם, מהד' בלאו, סי' ריח. וראה בשו"ת תרומת הדשן סי' ריא. וראה עוד בדין קטלנית בע' קדושין וגרושין, הע' 105 ואילך.

כשאין דעתה להינשא, אבל דעתה להינשא — מתעברת[172], והיינו שתקופת ההמתנה אחרי בעלה גורמת לה להיות עקרה[173]. ודבר זה לא ידוע על פי הרפואה[174].

משהה נקביו — על פי ההלכה, מי שמשהה נקבים קטנים (שתן) עובר על לאו של 'בל תשקצו'[175]. על פי חז"ל, המשהה נקבים גדולים (צואה) מביא לחולי הדרוקן, והמשהה נקבים קטנים מביא לחולי ירקון[176]. יש מהפוסקים שכתבו[177], שהמשהה נקבים קטנים עובר על לאו של 'לא יהיה בך עקר'[178]. אמנם אם מסיח דעתו ואינו מרגיש בכך, אין חשש שיקוץ ואין חשש עקרות[179]. כיום אין עדות שהשהיית שתן גורמת לעקרות, ולא דנו הפוסקים בזה בגדר נשתנו הטבעים[180].

פסיעה גסה — לפי הגמרא והפוסקים, פסיעה גסה נוטלת אחד מחמש מאות ממאור עיניו של האדם[181]. כיום אין מדע הרפואה סובר כן[182]. ואולי יש לומר שכמות הירידה בראיה היא כה קטנה, שלא ניתן למדוד אותה באופן מדעי[182]; או שהכוונה שנטילת החלק הקטן ממאור העינים היא דווקא בעת הפסיעה, ולא באופן קבוע. אמנם יש מי שהסביר את איסור חז"ל שלא לפסוע פסיעה גסה, שלא ירוץ ברשות הרבים כמנהג המשוגעים[183], ואין בזה כלל עניין רפואי.

שינויים בבעלי חיים — לפי הגמרא, משתנים בעלי חיים שונים ממין אחד למשנהו כל שבע שנים, כגון צבוע זכר נעשה עטלף, עטלף נעשה ערפד וכו'[184]. שינויים כה מהותיים, בפרקי זמן כה קצרים, אינם מוכרים כיום[185].

ריבוי תשמיש ומוות — לפי הפוסקים, סיבת המוות השכיחה ביותר היא ריבוי תשמיש[186]. כיום סיבות המוות השכיחות הן מחלות ממאירות, מחלות לב וכלי דם, ותאונות למיניהן, וכלל לא ידוע על נזק הנגרם מריבוי תשמיש.

ממזר אם חי ואם מוליד — ממזר שאינו מפורסם, אינו חי יותר משלושים

[172] יבמות לד ב. [173] ראה רש"י כתובות סב ב ד"ה איעקרא. [174] ואמנם דין זה לא הובא ברמב"ם וטושו"ע, אך ראה שו"ת הרשב"א ח"א סי' צח. וראה פד"ר ח"ג עמ' לח. [175] מכות טז ב; רמב"ם מאכלות אסורות יז לא; טושו"ע או"ח ג יז. וראה בס' ביצחק יקרא לסי' ג סי"ז, ששיעור השהייה הוא מהלך ג' פרסאות. [176] תמיד כז ב. [177] ט"ז או"ח סי' ג סקי"ג; מ"ב שם סקל"א. וראה בשד"ח פאת השדה מע' ב סי' י, והוא על פי בכורות מד ב. ובנשים לא שייך הטעם משום עקרות — ביצחק יקרא על מ"ב סי' ג סקל"א. [178] דברים ז יד. [179] אשל אברהם מבוטשטש, או"ח סוסי' ג. וראה בס' וזאת הברכה, עמ' 152, שכן דעת בעל הקהילות יעקב. [180] אמנם ראה בס' יצחק יקרא על מ"ב סיג סקל"א, שהביא בשם החזו"א שנשתנו הטבעים בזה, ולעת עתה לא מצאתי את המקור בחזו"א. [181] ברכות מג ב; שבת קיג ב; תענית י ב; מג"א סי' צ סקכ"ה, וסי' שא סק"א; מ"ב סי' צ סקמ"ב, וסי' שא סק"א. [182] והוא על פי תוס' תענית י ב ד"ה פסיעה. [183] רמב"ם דעות ה ח. וראה בלח"מ שם. [184] ב"ק טז א; ירושלמי שבת א ג. וראה ביפה עינים ב"ק שם, ששני התלמודים חלוקים ביניהם ביחס לבעלי החיים השונים. [185] וראה בהגה' הגריעב"ץ, ב"ק שם, שלא ראה בעניין זה דבר פלא, אך אין דבריו מובנים, וצ"ע. [186] רמב"ם דעות ד יט, בשם חכמי הרופאים;

יום[187], וכן יש מי שכתבו, שממזר אינו מוליד[188], ודברים אלו מוכחשים במציאות, וגם לא מובנים מבחינה טבעית.

ה. כללים וגדרים לקביעת מושג השתנות הטבעים

גישות עקרוניות — הפוסקים והוגי הדעות בכל הדורות התלבטו בשאלת הסתירה בין אותם נתונים עובדתיים המתוארים על ידי חז״ל שבמהלך הדורות לא נראו תואמים את המציאות המאוחרת. יש שסברו, שבדברים מדעיים ועובדתיים יכולים חז״ל לטעות, ולפיכך ניתן לומר שהמציאות המדעית העכשווית היא הנכונה, ולא התיאור המצוי בחז״ל[189]. פוסקים אלו לא נזקקו כלל למושג השתנות הטבעים; יש הסבורים, שדעת חז״ל היא הנכונה לכל הדורות, והנתונים המדעיים העכשוויים הם המוטעים[190]. פוסקים אלו שוללים, למעשה, את מושג השתנות הטבעים; יש הסבורים, שמסקנות חז״ל נכונות בכל מקרה ובכל זמן, אלא שלעתים ההסברים שניתנו על ידי חז״ל לא תואמים את הידע המדעי המאוחר יותר, ואז יש צורך להתאים את ההסבר המשתנה למסקנה שבכל מקרה נותרת בעינה[191]; אכן, רוב הפוסקים נזקקו למושג השתנות הטבעים כדי ליישב את הסתירות בין נתונים המתוארים בחז״ל לבין הנתונים העכשוויים[192].

הלכות מיוחדות — יש הלכות העומדות בקביעותן לעולם, למרות השינויים המציאותיים, כגון ענייני טריפות[193], וכגון קביעת המינים לדיני הרכבה וכלאים, היינו שקביעת המין בשעת מתן תורה הוא הקובע לדורות, ואם חל שינוי במין לאחר זמן מתן תורה, לא חל עליהם שם כלאים זה בזה[194].

טושו״ע או״ח רמ יד. וראה אסיא, ו, תשמ״ט, עמ׳ 98, הערות העורך מס׳ 4, 5. **[187]** ירושלמי יבמות ח ג; ירושלמי קידושין ג יב; במדבר רבה ט ד. אמנם מבבלי יבמות עח ב לא משמע כן, אלא שלא יחיה לדורות. **[188]** בעל הטורים על התורה, דברים כג ג. וראה ס׳ חסידים סי׳ תק; ב״ש סי׳ א סקי״א; דברי שאול מהגרי״ש נטנזון עה״ת ריש פר׳ תולדות, ושו״ת שואל ומשיב מהדו״ק ח״ג סי׳ רא; שו״ת ציץ אליעזר חכ״ב סי׳ נב סק״ב. **[189]** רבנו אברהם בן הרמב״ם, מאמר על דרשות חז״ל, מהד׳ הר״ר מרגליות. וראה בהע׳ 192 להלן ביחס לדעת הרמב״ם. **[190]** שו״ת הרשב״א ח״א סי׳ צח; ב״ח ופרמ״ג או״ח סי׳ שכח; ערוה״ש אבהע״ז סוסי׳ יג. **[191]** ראה מכתב מאליהו ח״ד עמ׳ 355, הע׳ 4. **[192]** ראה לדוגמא תוס׳ בכורות יט ב ד״ה פרה; תוס׳ חולין מז א ד״ה כל; תוס׳ מו״ק יא א ד״ה כוורא; חיד׳ הריטב״א נידה לח א; תרומת הדשן חלק השו״ת סי׳ רעא; שו״ת תשב״ץ ח״ב סוסי׳ קא; שו״ת הרשב״ש סי׳ תקיג; רמ״א אבהע״ז קנו ד; חזו״א אבהע״ז סי׳ יב סק״ז; שו״ת היכל יצחק חאבהע״ז ח״א סי׳ ו; שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ב סי׳ ד, ועוד. וראה להלן, בדוגמאות הרבות ובמקורות ההלכתיים. בדעת הרמב״ם: רוב הפוסקים כתבו, שהוא סובר שנשתנו הטבעים — ראה שו״ת חת״ס חיו״ד סי׳ קא; שו״ת רב פעלים ח״ב חאו״ח סי׳ מה; מלבי״ם, ארצות החיים, ארץ יהודה סי׳ ד ס״ד; חזו״א יו״ד סי׳ ה ואבהע״ז סי׳ כז; שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ב סי׳ ג ענף ב, וחחו״מ ח״ב סי׳ עג סק״ד; שו״ת ציץ אליעזר ח״ח סי׳ טו פ״י אות ט; השתנות הטבעים בהלכה, עמ׳ לו. אמנם ראה מאמרו של ד. מלאך, תחומין, יח, תשנ״ח, עמ׳ 371 ואילך, שהוכיח כי דעת הרמב״ם היא כפי המובע על ידי בנו (ראה בהע׳ לעיל), והוכיח כן ממו״נ ח״ב פ״ח ופכ״ח; שם ח״ג פי״ד; הל׳ ס״ת ט ט. וראה עוד מאמרו של נ. גוטל, בד״ד, 7, תשנ״ח, עמ׳ 33 ואילך. **[193]** ראה ע׳ טרפה, הע׳ 171-170. **[194]** שו״ת

נימוקים שונים לשינוי במצב — בעניינים שונים השתנה הדין, בגלל שינויים בתנאים ובנסיבות. יש שנימקו זאת במושג של השתנות הטבע, ויש שנמקו זאת בנמוקים אחרים.

להלן מספר נמוקים המצדיקים שינוי דין, ולאו דווקא בגלל שינוי הטבע:

שינוי בדין, בגלל שיפור ושיכלול האמצעים הטכניים בימינו[195].

שינוי בדין, מפני שנהגו בני אדם להתעלם מהסכנה, אף על פי שההנחה היא שעדיין קיימת אותה סכנה, והדין השתנה בגלל העקרון של שומר פתאים ה'[196].

שינוי בדין, בגלל חוסר בקיאותינו בזמן הזה, לעומת יתר בקיאות והבנה מצד חז"ל[197].

יש שכתבו, שאם לא ברור המצב

משפט כהן סי' יד. **[195]** כגון הנולד לשמונה, או ניתוח קיסרי — ראה לעיל 55 ואילך. וראה בס' שמירת הגוף והנפש, ח"א, מבוא, פ"ו עמ' 54, בשם הגרש"ז אויערבאך. **[196]** כגון שבת קכט ב; יבמות יב ב; יבמות עב א; עבודה זרה ל ב. וראה על כלל זה בנספח לע' סכון עצמי. **[197]** לדוגמא: בתוס' שבת קלה א ד"ה בן שמונה, ובמאירי שבת קלה סוע"א — שעכשיו מותר לטלטל גם התינוקות בני ח', אבל לא בגלל שינוי הטבע, אלא בגלל חוסר בקיאות בפרטים שונים הנוגעים להגדרת בן שמונה (וראה ע' ילוד הע' 152 ואילך); ישש"ש יבמות פ"ח סי' ד — שאין אנו בקיאים ביומא דעיבא (ראה יבמות עב א), ולכן אין לדחות המילה משום כך; כס"מ גירושין יג כג, וב"ש אבהע"ז יז סקכ"ו — בעניין בבואה דבבואה, ובעניין שדים בכלל; רמ"א או"ח שיז א — שאין אנו בקיאין בקשר של אומן בשבת; או"ה סי' נט סע' יא, ורמ"א או"ח של ה — היושבת על המשבר ומתה, אין קורעים את בטנה כדי להוציא את הוולד אפילו בחול, כי אין אנו בקיאים במיתת האם בקרוב כל כך שאפשר לוולד לחיות (וראה על דברי הרמ"א האלו: מור וקציעה או"ח שכח; ס' כורת הברית סי' של סקט"ו; שו"ת ישמח לב חיו"ד סי' ט; שו"ת מהר"ץ חיות סי' נב; שו"ת ציץ אליעזר ח"י סי' כה פ"ד; הרפואה והיהדות, עמ' 22. וראה עוד בע' עֻבָּר, הע' 249); ב"י, מג"א וט"ז או"ח סי' רלה סק"א — שאין אנו בקיאים בכוכבים בינוניים, לעניין זמן צאת הכוכבים; טושו"ע או"ח תנד ג — אין מי שיודע לחלוט, ולכן אין לסמוך על חליטה בפסח (וראה ביו"ד עג ב, ובש"ך שם סק"י בעניין חליטה בכבד); רמ"א אבהע"ז קמה ט — שאין אנו בקיאים בתנאי שכיב מרע, אם מת מאותו חולי; רמ"א אבהע"ז קעב ו — שאין אנו בקיאים בקביעת סריס, שמא היו לו שערות ונשרו, או שהיו לו גומות (וראה ע' סריס, הע' 180); רמ"א יו"ד ל ב — שאין אנו בקיאים בבדיקת טריפת נקב בעצם הגולגולת של עוף; רמ"א יו"ד לג ו — שאין אנו בקיאים בבדיקת הווושט אף בעוף; רמ"א יו"ד לט ד — שאין אנו בקיאים בבדיקת סרכות הריאה על ידי נפיחה (וראה בט"ז שם סק"ו); רמ"א יו"ד נה י — בדין בשר שהרופא גורדו, שאין אנו בקיאים בזה להציל טריפת שבר בעצם; רמ"א יו"ד נו ט — שאין אנו בקיאים בצומת הגידין בעוף; שו"ע ורמ"א יו"ד נז יח, ושם נח ו — בדין בדיקת כל החלל בדרוסה ובנפולה, שאין אנו בקיאים בבדיקה זו; ש"ך יו"ד סי' לו סק"ט — בדין צמקה הריאה, שמושיבים אותה במים פושרים, שאין אנו בקיאים בבדיקה זו; שו"ע יו"ד קצד ג — בדין צורות שונות של הפלה, שאין אנו בקיאים וחוששים לוולד, וראה במחצית השקל שם; ערוה"ש או"ח לג ג — אין אנו בקיאים בכל הסימנים הקשורים לבתים של תפילין; מ"ב סי' שיח סקמ"ב — אין אנו בקיאים במאכלים שמתבשלים גם בכלי שני; מג"א סי' תצח סק"ט, תבו"ש יו"ד סי' טו סקט"ז — אין אנו בקיאים בקביעת כלו חודשיו של עובר בהמה. וראה עוד רמ"א יו"ד יח ו; שם צא ה; שם קצו יג, ובש"ך שם סקכ"ה. וראה באריכות

שעליו דברו חז״ל, אפשר לומר שנשתנתה המציאות, אך לא בגלל שינוי הטבע, אלא בגלל חוסר הבנתנו בדברי חז״ל, ואולי לא דברו על מצב זה[198].

יש תקנות, גזירות והלכות, שחלק מהפוסקים קבעו, שנשתנה דינם בגלל שינוי הטבעים, ואחרים קבעו שהשינוי בדין נובע מכך, שלכתחילה לא נאמרו באופן כללי אלא רק באופן מקומי, זמני ומוגדר, ולכן נשתנה דינם לפי שינוי המקום והזמן[199].

כללים לעקרון השתנות הטבעים — אכן, יש הלכות, שאמנם נקבעו ללא הגבלת מקום וזמן, ובכל זאת נשתנה דינם, לפי שחל שינוי בטבע. מצינו כללים אחדים, שקבעו הפוסקים מתי אומרים שנשתנה הטבע ונשתנה הדין, ומתי אין אומרים כן. ברם, אין הסכמה כללית בין כל הפוסקים על כל הכללים הללו.

צמצום או הרחבה — באופן כללי, במצבים שנראית כיום מציאות אחרת מזו המתוארת בחז״ל, ושייך להחיל עליהם את מושג השתנות הטבעים, מצינו הרבה מהפוסקים שצמצמו מאד את הכלל של השתנות הטבעים, וסוברים שאין לנו לסמוך על דמיוננו, ואין להוסיף על מה שקבעו הראשונים, ושאין לחדש מעצמנו ולומר שנשתנו הטבעים[200]. לעומתם, יש שדווקא הרחיבו את הכלל של השתנות הטבעים, כך שכאשר אין הכרח להימנע משימוש בכלל זה, כגון בהלכות טריפה, יש לנו לומר בדברים התלויים בטבע, שהוא תלוי באומדנת חכמים בכל זמן[201]; וכן יש מי שכתב, שלא רק בהתגלות סמי הרפואה ואופניהם לבד נשתנו בזמננו, אלא גם בשינוי הגופים החיים, וכן בשינוי האקלימים, ושאר עניני הטבע[202].

להלכה או שלא להלכה — יש שקיבלו את מושג שינוי הטבעים דווקא בדברים שאין מהם שינויים בהלכה, כגון בהנהגה רפואית במאכלים או בתרופות וכיו״ב, אבל לא כאשר השינוי גורם לשינוי

רשימת הנושאים שאין אנו בקיאים בהם במאמרו של צימלס, בספר היובל לכבוד הרב ד״ר אליהו יונג, עמ׳ 223. אמנם מאידך אין זה כלל מוחלט שאין אנו בקיאים, ומצינו כמה דברים שאף אנו בקיאים — ראה אגרות הראי״ה ח״א איג׳ מח. ובעיקר ראה רש״י חולין נב א ד״ה בתרי שהביא מבה״ג שכל מקום שצריכים בדיקה לענייני טריפות — אין אנו בקיאים בכך ומטריפים, ועל כך כתב רש״י: ״ולי נראה דאין לו לדיין אלא מה שעיניו רואות, ומותר לסמוך עליו, דכתיב ואל השופט אשר יהיה בימים ההם, אבל הוא יזהר יפה וכו׳. **[198]** ראה לעיל הע׳ 106 ואילך, בענייני תרופות שבחז״ל, והע׳ 129 ואילך, בענייני שבת. **[199]** למשל: כוורא — תירוץ שני בתוס׳ מו״ק יא א ד״ה כוורא, וכן בר״ח מו״ק שם; לידה למקוטעין — חי׳ הריטב״א נידה לח א; רפואות שבתלמוד — כס״מ דיעות ד יח, יש״ש חולין פ״ח סי׳ יב; רחיצה ביום השלישי למילה — שו״ת דעת כהן סוסי׳ קמ; נשיאת אשה בן י״ג — ב״י אבהע״ז סי׳ א; מלח סדומית, גילוי משקין, וזוגות, לשיטת שו״ת בנימין זאב סי׳ רכב, פר״ח יו״ד קטז ב. וראה בקרבן נתנאל ביצה פ״ק סי׳ ה אות ט, שכתב שחילוק זה מפתח גדול בכל הש״ס לחלק בין עניין לעניין. **[200]** ראה אשל אברהם, פירות גינוסר, מהדו״ת סי׳ סד; שו״ת דבר יהושע ח״א סי׳ צט; שו״ת מנחת יצחק ח״ד סי׳ קכג. **[201]** שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ב סי׳ ג ענף ב; שם, חחו״מ ח״ב סי׳ עג סע׳ ד; שם, חיו״ד ח״ג סי׳ לו. **[202]** חזו״א יו״ד סי׳ ה אות ג.

בהלכה[203]. אכן בפשטות משמע מהרבה סוגיות ודעות בראשונים, שאכן יש משמעות של שינוי דין למושג השתנות הטבעים, וכמבואר בדוגמאות רבות לעיל.

סגולי לעומת טבעי — יש מהפוסקים, שהבדילו בין הלכות המבוססות על עניינים סגוליים, שאם מזיקים הם בזמן או במקום אחד, לא בהכרח קבוע הדבר לזמן ולמקום אחר, לבין הלכות המבוססות על עניינים טבעיים ורפואיים, שלא אומרים שישתנה הדין כשתשתנה המציאות, כי התורה לא תשתנה[204]. אכן מה שכתבו פוסקים אלו, שלא אומרים שישתנה הדין בדברים טבעיים הוא תמוה, וכמבואר בדוגמאות רבות לעיל.

להחמיר או להקל ובמקום סכנה — יש מהפוסקים, שהתייחסו לשינויים המתחייבים מחידושים מדעיים כספק, ולכן הסכימו לשינוי ההלכה רק להחמיר, כגון בשבת ויום הכיפורים, שהולכים לפי דעת הרופאים מטעם ספק פקוח נפש, אבל להקל נגד חז"ל, במה שבימי חכמי הש"ס תפסו לחומרא ולסכנה, אין כוח בידי שום חכם ורופא בעולם להכחיש דבריהם, ואין לומר שהשתנו הטבעים, כי בענייני סכנה לא הולכים אחר הרוב, וחוששים אף למיעוט, ולכן יש לחשוש גם כיום לאותו מיעוט, שיש בו סכנה לפי קביעת חז"ל, כגון במציצה לאחר המילה, שאין לבטל אותה למרות דעת הרופאים, כי אדרבה לפי עמדת חז"ל יש במניעת המציצה משום פקוח נפש[205]. לעומתם, יש שכתבו שרק אם רופא אחד אומר שאין סכנה נגד מה שחז"ל קבעו לא סומכים עליו, אבל אם הוא דבר מוסכם אצל כל הרופאים שאין סכנה, אז סומכים על הרופאים[206],

[203] מכתב מאליהו ח"ד עמ' 355 הע' 4, אודות דינים אחדים, שהטעמים שניתנו להם אינם לפי המציאות, שנתגלה במחקר הטבעי בדורות האחרונים וכו', באלו וכיוצא באלו לעולם אין הדין משתנה, אף שלכאורה הטעם אינו מובן לנו, אלא יש לאחוז בדין בשתי ידים בין לחומרא בין לקולא וכו', כי את ההלכה ידעו חז"ל בקבלה מדורי דורות וכו', אבל בעניין ההסברים הטבעיים, לא ההסבר מחייב את הדין אלא להיפך, הדין מחייב הסבר, והטעם שמוזכר בגמרא אינו הטעם היחידי האפשרי בעניין, ואם לפעמים נתנו הסברים שהם לפי ידיעת הטבע שבימיהם, חובה עלינו לחפש הסברים אחרים שבהם יתקיים הדין על מכונו לפי הטבע שבימינו; וראה גם בס' שעורין של תורה סו"ס א סקט"ז. **[204]** שו"ת מהרש"ג ח"ב סוסי' רמ. וראה גם בבכור שור לשבת פב א. בעניין הדברים הסגוליים שנשתנו — ראה לעיל הע' 115 ואילך. **[205]** ס' ברית אבות, הובא בשד"ח מע' מילה, קונט' המציצה, סו"ס ב אות כב; שד"ח מע' מילה, סוסי' א אות לא; שו"ת אבני נזר חיו"ד ח"ב סי' רלח; שו"ת שב יעקב סי' מא; שו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי' רמד; שו"ת דעת כהן, סי' קמ-קמב; ס' ההלכה במשפחה סופ"ט הע' 20; שו"ת באר משה ח"ו סי' קנט אות ד, וסי' קס. וראה גם במנחת שבת סי' צב סקל"ג — בעניין מחלות עינים. ועל כלל זה יש להקשות, דמאי שנא מציצה מעניינים אחרים שבהם סומכים על השתנות הטבעים, אפילו במקום סכנה, כגון הרבה מהדוגמאות לעיל. ובס' שמירת הגוף והנפש, ח"א, מבוא סופ"ו, הקשה מדברי המג"א בסי' קעג, שקבע השתנות הטבעים בדבר של סכנה, ועיי"ש. ומה שכתב בזה בשו"ת באר משה ח"ו סי' קס סק"ז אינו מובן. וראה במאמרו של הרב מ. וינברגר, עמק הלכה-אסיא, תשמ"ו, עמ' 35-50, בעניין ההבדל בין רחיצת תינוק למציצה. **[206]** הגרי"ש אלישיב, הובאו דבריו בס' שמירת הגוף והנפש, ח"א, מבוא סופ"ו. ומה שיש להקשות על דבריו, שיהא מותר לבטל את המציצה, שכן כל הרופאים סבורים כיום, שאין

ואם נמצא דבר על פי חקירה ברורה והסכמת כל הרופאים, בין אם הוא מסוכן היום, שלא כפי חז״ל, ובין להיפך, אומרים שנשתנו הטבעים[207].

שינויים מוחשיים ומוחלטים ושינויים מדעיים — יש מהפוסקים, שהגדירו את השתנות הטבעים דווקא בשינויים מוחשיים, המבוססים על עובדות מציאותיות, שכולם רואים ומקבלים אותם באופן ברור וללא ערעור, אך אין לקבל מסקנות מדעיות המבוססות על השערות גרידא[208], ודווקא כשהשינוי הוא כללי ומוחלט, ולא כאשר השינוי הוא ברוב המקרים[209], וכל זמן שלא ידוע בבירור שנשתנו הטבעים, אומרים אנו שלא נשתנו[210].

מקור ההלכה — יש מהפוסקים שכתבו, שכאשר מקור ההלכה הוא מפסוק, או מהלכה למשה מסיני, לא ניתן לומר שהשתנו הטבעים, ואין סומכים על השינוי בטבע לשנות הלכה[211], אם כי כאשר הדין נלמד מסיפור דברים שבמקרא, עדיין ייתכן לומר שהשתנה הטבע, ורק כאשר חז״ל סברו, שהפסוק בא ללמד דין, אזי לא שייך לומר שנשתנה הטבע[212]. וכן יש הבדלים בין מה שחז״ל מסרו לנו רק סימנים על פי הכתוב, לבין מקומות שחז״ל פירשו את כוונת התורה ללמד דין, שאז לא ישתנה לעולם[213].

אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חברו — יש שהקשו, כיצד יכולים הדורות המאוחרים לשנות הלכות על סמך ההנחה שנשתנו הטבעים, והרי אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חברו, אלא אם כן גדול ממנו בחכמה ובמנין[214]. שאלה זו כללית היא, ונוגעת לכל שינוי או בטול של תקנות וגזירות חז״ל.

טעמים אחדים נאמרו לסטיות מכלל זה, כגון: מעולם לא נאסר הדבר כאשר לא שייך בו הטעם, והיינו שהאיסור מלכתחילה לא היה כללי, ולא כלל אותו דבר שאנו דנים בו, או שהם דברים שאינם גזירות ותקנות, אלא הלכות מעיקר הדין שנפל יסודן בהשתנות המצב; הדבר נאסר, אבל לא נאסר במנין; האיסור היה משום חשש וסייג גרידא; טעם הגזירה ברור לכל; ביטול התקנה הוא תיקון הדת; הדבר נתקן לכבוד אנשים מסויימים, שהם

במניעתה משום סכנה, ואדרבה ייתכן שיהא בזה סכנה של זיהום, י״ל ששיטתו כאותם הסבורים שעיקר טעם המציצה איננו משום סכנה, אלא מטעמים אחרים. וראה ע׳ מילה, הע׳ 281 ואילך. **[207]** שו״ת באר משה ח״ו סי׳ קנט אות ו. וראה הערה קודמת. **[208]** ראה פחד יצחק, סוף ע׳ צידה האסורה וכו׳; שו״ת הרשב״ש סי׳ תקיג ד״ה הטעם השלישי; שו״ת חת״ס חיו״ד סי׳ קסז ד״ה האמת; שו״ת דעת כהן סי׳ קמ; תשובת הגר״מ פיינשטיין, בסוס׳ הלכות נידה להרב אידער סי׳ א-ב; שו״ת שבט הלוי ח״ג חיו״ד סי׳ קמא אות ג; הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בס׳ שמירת שבת כהלכתה, פל״ו הע׳ כד; שו״ת קנין תורה ח״ג סי׳ מב אות א; שו״ת ציץ אליעזר חט״ז סי׳ לב אות ד; שיעורין של תורה סי׳ ג סק״ב. **[209]** שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ב סי׳ ד. **[210]** שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״ג סוסי׳ לו. **[211]** שד״ח כללים מע׳ טי״ת סוף כלל ה; שו״ת מהר״ם שיק, חיו״ד סי׳ רמד. **[212]** שו״ת בית יצחק חיו״ד ח״ב סי׳ קלג סק״ג. **[213]** שיעורין של תורה, סוסי׳ א סקט״ז. **[214]** ביצה ה א; רמב״ם ממרים ב ב; אנציקלופדיה תלמודית, ע׳

רשאים למחול על התקנה[215].

ו. רקע מדעי וערכי

השתנות הטבעים לעומת תיאוריית ההתפתחות

שינוי טבעי והדרגתי — המושג השתנות הטבעים, המשמש את הפוסקים בהסבר שינויים שונים בטבע, בין מה שידוע כיום ונראה לעינינו לבין מה שלימדונו חז״ל, איננו מתייחס לשינוי בדרך נס, אלא לשינוי טבעי והדרגתי[216]. המושג ההלכתי דומה בקווים אחדים לתיאורית ההתפתחות[217], המשמשת את אנשי המדע בהבנת המציאות מאז המאה הי״ט. ואמנם, חז״ל והפוסקים לא התעלמו מהעובדה, שבמהלך הזמנים חלים שינויים בטבע, לפי מקומות שונים ולפי תנאים שונים, וכפי שצויין לעיל. וכבר כתבו הראשונים, שחלילה לאל מהיות דבר התורה סותר עדות דבר הנראה עין בעין, או דבר שהוכח במופת שכל[218], ולא תכריח התורה להאמין דבר שהוא נגד המושכלות הראשונות, ולא דעת בדוי שלא יצוייר מציאותו אצל השכל[219], ועינינו הרואות השתנות הזמנים בכל העניינים הללו, וכמה דברים נמצאים, שאין אנו יודעים לכוונם כלל וכו׳, כי נשתנה כל העולם ממש, כעולם חדש בכל ענייניו[220]. השקפה זו מתאימה למה שמצינו במדרשים, שהתנה הקב״ה עם מעשה בראשית, להשתעבד לו בשעת הצורך, לשנות את טבעם ואת תפקידם[221].

היעדר שינוי בטבע — אמנם מאידך מצינו דעות, שבלי סיבה בשום אופן אינו משנה דבר מכפי שהוא, לפי שאם נאמין בכך יסתרו לנו מושגי האמת וכו׳, אלא צריך שנאמין שכל הנמצאים כפי שהם, לא ישנה אותם הבורא, אלא לאחר שיעיר על כך[222], וטבע אישי בני האדם לא ישנה אותם ה׳ כלל[223], וכי המציאות הזאת היא נצחית לעד, כפי הטבע הזה אשר רצהו יתעלה, לא ישתנה ממנו מאומה כלל, זולתי בפרטים על דרך המופת[224].

מהות השינויים — ההסבר האפשרי להבדלי דעות אלו הוא, שאין לקבל שינויים מהותיים במציאות העולם, ואין

אין בית דין יכל לבטל דברי בית דין חברו. **[215]** ראה תוס׳ במספר מקומות — ביצה ו א ד״ה האידנא; יומא עז ב ד״ה משום; ע״ז לה א ד״ה חדא; ב״ק פב ב ד״ה אתא; הגה׳ אשר״י כתובות פ״א סי׳ ג, בשם המרדכי; שו״ת הרא״ש כלל ב סי׳ ח; קרבן נתנאל על הרא״ש ביצה פ״א סי׳ ה אות ט; פר״ח יו״ד סי׳ קטז; שו״ת תורת חסד חאו״ח סי׳ יז סק״ו; מלבי״ם, ארצות החיים הל׳ ציצית סי׳ ט, המאיר לארץ סקמ״א; עמוד הימיני סי׳ כג סק״ד. וראה באריכות באנציקלופדיה תלמודית, ע׳ דבר שבמנין צריך מנין אחר להתירו; ובמאמרם של א. כרמל וי. לוי, המעין ניסן תשמ״ה עמ׳ 3-11, ותמוז תשמ״ה עמ׳ 19-30. וראה עוד בשו״ת בשמים ראש, כסא דהרסנא רסי׳ לו; שו״ת תורת חסד (לובלין) סי׳ יז אות ה; שו״ת יביע אומר ח״א חאו״ח סי׳ טו אות כה, ושם ח״ג חחו״מ סי׳ ז. **[216]** ראה — נ. גוטל, בד״ד, 7, תשנ״ח עמ׳ 33 ואילך. **[217]** evolution. וראה במבוא ד. **[218]** כוזרי, מאמר ראשון, ס״ז. **[219]** רשב״ץ, בהקדמה לפירוש על ספר איוב. **[220]** שו״ת בשמים ראש סי׳ רנט. **[221]** מדרש מי שילוח, הובא בתו״ש בראשית א אות רכא, וראה בראשית רבה ה ד. **[222]** רס״ג, אמונות ודעות, מאמר ג, עמ׳ קכה, במהדורת הרב קאפח. **[223]** רמב״ם מו״נ ג לב. **[224]** מו״נ ב כט.

לקבל שינויים מקריים בטבע העולם. אך בוודאי אין התנגדות למקובל על חז״ל והפוסקים, שמתרחשים שינויים שונים בטבע, שאינם מהותיים במציאות, אשר ממלאים את ״רצונו״ של הקב״ה, לפי חוקים שחקק בטבע, שכן התעלמות משינויים כאלו היא מנוגדת למציאות המוכחת, וכאמור אין התורה מתנגדת לשכל ולמציאות[225].

הבדלים בין השתנות הטבעים לתיאוריית ההתפתחות — אכן, קיים הבדל מהותי בין תפיסת השתנות הטבעים בהלכה ובמחשבת ישראל, לבין תיאורית ההתפתחות של עולם המדע. שכן האחרונה מנסה להסביר את התהוות העולם והחיים, מתוך נסיון להתעלם מכוח עליון המכוון את חוקי הטבע, דבר המנוגד לחלוטין לאמונת ישראל, ומהווה כפירה ביסודות האמונה, ואשר לא הוכח כלל במתודות מדעיות מקובלות, וכפי שמבואר במבוא ד.

בנוסף להבדל הבסיסי ביסודות המחשבתיים המונחים בשורש המושגים הללו, קיימים עוד מספר הבדלים:

תיאורית ההתפתחות מבוססת על אמונה בשינויים הדרגתיים ושיטתיים, והמינים משתלשלים זה מזה; לעומת זאת, תורת הבריאה קובעת, שבעלי החיים נבראו במקביל ובנפרד.

תיאורית ההתפתחות דוגלת במקריות, לעומת תורת הבריאה המאמינה שהכל מכוון על ידי הקב״ה.

תיאורית ההתפתחות מבוססת על אמונה בתהליכים ארוכים ואיטיים מאד, ובקדמות העולם, לעומת תורת הבריאה המאמינה בחידוש העולם, וביצירתו בפרק זמן קצר.

לפי תפיסת חז״ל והראשונים, השתנות הטבעים מובילה לירידה עם הזמן ברוב המצבים — אורך החיים, חכמת בני האדם, גובה האנשים, גודל הפירות וכד׳, בעוד שלפי תיאורית ההתפתחות חלה התקדמות עם השנים[226].

הגדרת ההבדל — ניתן להגדיר הבדלים אלו בכך, שכל התפתחות היא השתנות, אך לא כל השתנות היא התפתחות. ולכן קבלת העקרון של השתנות בטבע איננה גוררת את קבלת התיאוריה של ההתפתחות. לדוגמא, שולחן שעומד בפנינו מהווה שינוי בולט ומשמעותי מבול העץ אשר ממנו הוא נוצר, אך לא יתכן לומר, שהשולחן התפתח באופן אקראי מהעץ. שינוי יש כאן, התפתחות אקראית אין כאן.

הסיבות להבדל — ואכן, כולם מודים במציאות המוכחת, שחלים שינויים מתמידים בטבע, אך חלוקים הם בהסבר התהליכים המביאים למציאות זו. ההסבר

[225] בכך מוסבר מה שמצינו בעניינים שונים, שהרמב״ם השמיט הלכות מהש״ס בגלל השתנות הטבעים לפי הבנתו הרפואית. ועל כן אין סתירה בין תפיסת הקביעות של התורה ומצוותיה — ראה רמב״ם מלכים יא ג; פיהמ״ש לרמב״ם, הקדמה לפ׳ חלק, היסוד התשיעי, ועוד — לבין ההנחה ששינויים טבעיים משפיעים על הלכות שונות. **[226]** ראה גם — הרב י.מ. לוינגר,

המקובל בעולם האמונה הוא, שבורא עולם יצר את העולם לפי תכנית מיוחדת ש״רצה״ בה, והשינויים מכוונים על ידו. תיאורית ההתפתחות טוענת, שהיה מוצא משותף לכל המינים, והם השתלשלו זה מזה באופן מקרי עקב שינויים שעברו מדור לדור במשך זמן רב, וכביכול חלה ברירה טבעית ומקרית להישרדות החזקים והטובים. ברם, הרבה מהנחות היסוד, הדרושות להוכחת גישה זו, אינם אלא השערות והנחות בלתי מוכחות, ולכן אינן צריכות להיות קבילות אפילו מבחינה מדעית, וכפי שמבואר במבוא ד.

השלכת תיאוריית ההתפתחות הביולוגית על שטחים אחרים — יתר על כן, יש להבדיל בין תיאורית ההתפתחות הביולוגית, המתארת את גלגוליהם השתלשלותם של המינים בתוך עצמם וביניהם, לבין ההשלכות של תיאוריה זו על החשיבה בתחום האמונות והדעות, בתחום הפילוסופי, בתחום הפסיכולוגי ובתחום המוסרי[227]. רק לצורה הראשונה יש משמעות מדעית, ואף היא לא הוכחה אלא באופן חלקי, וכפי שמבואר במבוא ד; בעוד שהצורה השניה מבוססת כולה על הנחות בלבד, ואיננה אלא בגדר אמונה ומשאת נפש של אותם מדענים המעוניינים בדעה זו. כל הנסיונות לבסס השקפות עולם ואידיאולוגיות על נתונים מדעיים טבעיים, ועל הכרות אובייקטיביות של מדעי הטבע — נכשלו[228]. קבלת ההנחה, שיצירת האדם היתה מקרית, ללא תיכנון וללא כוונה, עלולה להביא למסקנה, שבריאת האדם היא חסרת מטרה וחסרת חשיבות, ועל כן ניתנת הזכות לבני האדם להתנער מערכי יסוד אנושיים, ובניית תיאוריות של גזע עליון וחזק, הצריך לשלוט על גזעים נחותים יותר, תוך התאמה שרירותית של הנחת הברירה הטבעית כנגד בני אדם חלשים יותר בחברה. ואמנם משטרים אפלים ונפשעים, כמו הנאציזם והקומוניזם הסובייטי, הסתמכו על תיאוריות דרוויניסטיות לביסוס האידיאולוגיה הנפשעת שלהם, ובעיקר על ההנחות של הברירה הטבעית — הישרדות המחוננים, הטובים והחזקים[229].

היחס האמוני לתיאוריית ההתפתחות — ואמנם, במאה הי״ט למניינם, התפתח מאבק רעיוני חריף סביב תיאורית ההתפתחות, בגלל ניצולה של תיאוריה זו על ידי אפיקורסים שונים לניגוח הדת. עקב כך התעוררה התנגדות עזה מצד אנשי דת, יהודים ולא-יהודים כאחד, לתיאורית ההתפתחות, וההתייחסות אליה היתה כאל תיאוריה של כפירה. אך כיום מתברר, שאין בהכרח סתירה בין הדת לבין החלקים המדעיים והמוכחים בתיאורית ההתפתחות. קיימים מרכיבים בתיאורית ההתפתחות, שיש להם השלכה רעיונית-

תורה ומדע, ב, שבט תשל״ב, עמ׳ 7-12. **[227]** בשנת היובל ה-50 לתיאוריית דרווין הופיע קובץ גדול — Seward AC (ed), *Darwin and Modern Science*, 1909. בקובץ זה נכללו פרקים כגון ״השפעת הדרוויניזם על הפילוסופיה החדישה״, דרוויניזם וסוציולוגיה״, ״השפעת דרווין על המחשבה הדתית״, ״השפעת דרווין על מחקר הדתות״, ועוד. **[228]** ראה אנציקלופדיה עברית, כרך יג, ע׳ דרוויניזם, עמ׳ 116 (נכתב על ידי פרופ׳ ישעיהו לייבוביץ). **[229]** ראה — Barondess JA, *Ann Intern Med* 129:891, 1998.

דתית בסיסית, וקבלתם מהווה סתירה לדת וכפירה ביסודות האמונה. אכן, מרכיבים אלו הם השערתיים בלבד, בלתי מוכחים בכלים מדעיים מקובלים, ועל כן אין לקבלם כלל. לעומת זאת, פרטים שונים בתורת הבריאה, שנראים כנסתרים על ידי עובדות מדעיות מתיאורית ההתפתחות, אין הכרח לקבלם כפשוטם, וכפי שמבואר במבוא ד.

התאבדות — ראה ערך אבוד עצמו לדעת

וִדּוּי

א. הגדרת המושג

מצות וידוי היא החובה של החוטא להתוודות לפני הקב״ה על חטאו. הוראת המושג ׳וידוי׳ היא הודאה, היפך הכפירה וההכחשה[1].

מצינו חובת הוידוי בעניינים שונים, כגון חלק ממצות התשובה על כל עבירה, ובעת הבאת קרבנות חטאת, אשם ועולה. וידוי זה הוא מצות עשה, ונמנה במניין המצוות[2]; וידויו של כהן גדול ביום הכיפורים על פר החטאת והשעיר המשתלח[3]; וידוי כל אדם ביום הכיפורים[4], ובשאר ימי תשובה, כגון בסליחות, בימי תענית, בעשרת ימי תשובה, ובחודש אלול[5]; וידויים של כל חייבי מיתות ומלקות[6].

במקרא מצינו שני סוגים של וידוי — וידוי היחיד ווידוי הציבור. יחידים שהתוודו: קין[7], דוד[8], ועכן[9]. וידוי ציבורי: יש שנאמר על ידי יחיד עבור הציבור, כגון משה[10], עזרא[11], נחמיה[12], דניאל[13], וכן ווידויו של כהן גדול ביום הכיפורים[14]; ויש שהציבור כולו התוודה[15].

וידוי מעשר — מצות וידוי נוספת היא הודאת האדם לפני ה׳ אחת לשלוש שנים, אחר שמוציאים את כל המתנות שבזרע הארץ, והוא הנקרא וידוי מעשר[16]. יש אומרים, שוידוי זה אינו וידוי על עוונות, אלא שכל מי שמודה מה שעשה, הן טוב והן רע נקרא וידוי[17], שכשהאדם יאמר חשבון מעשיו לפני ה׳, הן כשעבר על מצות ה׳, והן שעשה כמצות ה׳, נקרא בשם וידוי[18]; ויש שכתבו, שוידוי מעשר אף הוא בגדר של וידוי עוונות, שמתוודה על שהשהה המעשרות אצלו עד סוף שלש

[1] המלבי״ם, תו״כ ויקרא סי׳ שיט. **[2]** רמב״ם תשובה א א; סהמ״צ להרמב״ם מ״ע עג; חינוך מ׳ שסד; סמ״ג עשין טז. וראה בס׳ יראים השלם סי׳ תמא. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך יא, ע׳ ודוי אות׳ א-ב. **[3]** יומא לו ב; רמב״ם עבודת יוהכ״פ ב ו. וראה באנציקלופדיה תלמודית שם, אות׳ ג-ד. **[4]** בה״ג הל׳ יוהכ״פ; רמב״ם תשובה ב ז; חינוך מ׳ שסד; ס׳ יראים השלם סי׳ רסג. וראה באנציקלופדיה תלמודית שם, אות׳ ה-ו. **[5]** ראה באנציקלופדיה תלמודית שם אות ז. **[6]** רמב״ם תשובה א א. וראה באנציקלופדיה תלמודית שם, אות ח. **[7]** בראשית ד יג. **[8]** שמו״ב יב יג; תהלים נא ג. **[9]** יהושע ז יט-כא. **[10]** שמות לב לא-לב. **[11]** עזרא ט ז. **[12]** נחמיה א ו. **[13]** דניאל ט ה. **[14]** ויקרא טז כא. **[15]** שמו״א ז ו; נחמיה ט ה-לז. **[16]** רמב״ם מעשר שני ונטע רבעי יא א; טושו״ע יו״ד שלא קמ. **[17]** הון עשיר, משנה מע״ש ה י. **[18]** מלבי״ם עה״ת דברים כו יב.

שנים[19].

בערך זה יידונו דיני וידוי של החולה והנוטה למות.

ב. פרטי דינים

חובת וידוי של חולים — ״ואשמה הנפש ההיא והתודו״[20], זה בנה אב על כל המתים שיטענו וידוי[21], וכל המתוודה יש לו חלק לעולם הבא[22], וחייבים החולים להתוודות[23]. לכן מי שחלה ונוטה למות[24], אומרים לו העומדים שם התוודה, שכן דרך המומתים מתוודים[25]. יש מי שכתב, שאין אומרים לנוטה למות את המילים ״שכן דרך המומתים מתוודים״[26], שהרי אין פותחים פה לשטן[27]. ויש מי שכתב, שהנוסח שאותו אומרים לנוטה למות הוא ״התוודה עד שלא תמות״[28].

מנהג הוידוי עם חולה — המנהג בקהילות שונות היה כזה, שכשאדם חולה ביום השלישי לחוליו[29], הולכים אליו גבאי ביקור חולים, או שאר אנשים, ואומרים לו: ״אתה ידעת שכן הוא התיקון והמנהג אצל כל החולים, ולכן אין לך לדאוג מזה כלום, ולכן תעשה צוואה מה שתרצה, ומה שאתה חייב, או אחרים חייבים לך״, ועוד אומרים לו: ״התוודה, כי כל המתוודה על חטאיו מוחלין לו״[30]. וכיוון שבאותן הקהילות המנהג כן, אין החולה דואג מזה כלום, וכן ראוי לתקן בכל עיר ועיר[31].

וכשנכנס אל החולה, ידבר על לבו שלא יתייאש מן הרחמים, ויאריך בדיבור או יקצר כפי מעמד החולה, וכפי הזמן והרצון, ויאמר לו כי טוב להודות לה׳ ולהתפלל לו, שהוא הרופא האמיתי, והוידוי אינו אלא תפילה לפניו יתברך, כמו שאנו עושים בכל יום תמיד בבית הכנסת[32], וגם הבריא חייב להתוודות בכל יום, וידברו אתו על חשיבות התשובה[33]. אך במקום שאין מנהג זה, אין אומרים כן לחולה, שמא ידאג על מיתתו, שכן דרך ההמון לדאוג כשאומרים לו התוודה[34].

מנהג הוידוי עם הנוטה למות — כשרואים המבקרים שנטה למות, מסבבים עמו בדברים, ואומרים לו: ״התוודה ואל תדאג מזה, כי הרבה התוודו ולא מתו, והרבה שלא התוודה מתו, ובשכר שאתה מתוודה אתה חי, וכל המתוודה יש לו חלק לעולם הבא״[35].

[19] חסדי דוד, תוספתא מנחות פ״י; משנה אחרונה מע״ש ה י. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך יא, ע׳ ודוי מעשר. **[20]** במדבר ה ו-ז. **[21]** ספרי במדבר ה ו, וכן היא גירסת הרמב״ן בתורת האדם, ענין הוידוי. וגירסת הגר״א בספרי שם, לכל ׳המומתים׳ במקום ׳המתים׳. **[22]** סנהדרין מג ב, והראיה מעכן (יהושע ז יט). **[23]** שבלי הלקט השלם, הל׳ שמחות. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך יא, ע׳ ודוי, הע׳ 512. **[24]** בהגדרת המצב הזה — ראה ע׳ נוטה למות. **[25]** שבת לב א. וראה גם סנהדרין מג ב. **[26]** ש״ך יו״ד שלח סק״א. וראה בתו״ת במדבר פ״ה אות יט. **[27]** ראה רש״ש ברכות ס א. **[28]** רמב״ן, תורת האדם, ענין הוידוי. וראה בשו״ת שבט הלוי, ח״ד סי׳ קנו. וראה עוד בשאילתות, שאילתא קסג, ובהעמק שאלה שם סק״ח. **[29]** חכמת אדם כלל קנא סי״א; אהבת חסד ח״ג פ״ג; ציץ אליעזר ח״ה קונט׳ רמת רחל סי׳ טו. **[30]** חכמת אדם שם. וראה בשו״ע יו״ד שלה ז. **[31]** חכמת אדם שם. **[32]** צרי לנפש ומרפא לעצם. **[33]** ספר הביקורים. **[34]** חכמת אדם, שם. **[35]** תורת האדם, עניין

ואם אינו יכול להתוודות בפיו, יתוודה בלבו, אחד המתוודה בפיו ובלבו, ובלבד שתהא דעתו מיושבת עליו[36].

ואם אינו יודע להתוודות, אומרים לו, אמור "חטאתי עוויתי פשעתי, יהי רצון שתהא מיתתי כפרה על כל עוונותי". וגם אומרים לו שיבקש מחילה לכל מי שחטא כנגדו, בין בממון ובין בדברים[37]. ואף חולה שאין ידוע בוודאי שחטא, אומרים כן, לפי שאין אדם צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא[38].

צורת הוידוי — יעשה צוואה, ויבקש מחילה לכל מי שחטא, ויבקש מרבים שיעזרוהו בתפילה, ויעשה תשובה שלימה, דהיינו שיגמור בלבו שלא לשוב עוד לעשות מכל מה שעשה, ויטול ידיו[39], ויתעטף בציצית, ויאמר: "ה' אלקים אמת, ותורתו אמת, ומשה נביאו אמת, וברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד", ויקרא 'אשרי יושבי ביתך וגו' עד סוף המזמור, ומזמורי תהלים פו, ד, קכא, ואחר כך וידוי שכיב מרע, ויאמר עלינו לשבח עד על כן נקוה לך, ואמת ויציב עד עזרת[40].

נוסח הוידוי של שכיב מרע בקיצור הוא: "מודה אני לפניך ה' אלקי ואלקי אבותי, שרפואתי ומיתתי בידך, יהי רצון מלפניך, שתרפאני רפואה שלימה, ואם אמות תהא מיתתי כפרה על כל חטאים ועוונות ופשעים, שחטאתי ושעויתי ושפשעתי לפניך, ותן חלקי בגן עדן, וזכני לעולם הבא הצפון לצדיקים"[41]. ואם רוצה להאריך כוידוי יום הכיפורים, הרשות בידו[42], וטוב להאריך ולפרש חטאיו, וגם מה שלא נכשל, כי אפשר מתוך כך יזכור הנשכחות ויתחרט בהן, ויחזור בתשובה שלימה[43], וכל המרבה בוידוי ובתפילות ובבקשות הרי זה משובח[44], ולפי צחות החולה, כן יאריך בדברי וידוי ותחנונים[45].

הוידוי אומרים דווקא במי שנטה למות, אבל בלא נטה למות אין אומרים לו שיתוודה, כדי שלא יהא נשבר לבו, ואף על פי שאומרים לו "הרבה הולכים בשוק ומתוודים", מכל מקום כשאומרים לו לאדם "התוודה, שכן כל המומתים מתוודים", יודע שמסוכן הוא מאד, שאם לא כן לא היו מזכירים מיתתו לפניו, ויהא נשבר לבו, לפיכך אין אומרים לו אלא בנטה למות[46]; ויש מי שכתב, שאדרבה

הוידוי, בשם מס' שמחות, אך לפנינו במס' שמחות ליתא. **[36]** תורת האדם שם; חכמת אדם שם. **[37]** תורת האדם שם; טור ורמ"א יו"ד שלח ב; חכמת אדם, שם. **[38]** בית הלל, יו"ד שם. **[39]** רבנו ירוחם נתיב כח כתב, שיטול ידיו ויברך על נטילת ידים, ובחכמת אדם כלל רנא סי"ב השאירו בצ"ע. **[40]** חכמת אדם כלל קנא סי"ב. **[41]** תורת האדם לרמב"ן, עניין הוידוי; שו"ע יו"ד שלח ב. **[42]** רמ"א שם. ובביאור הגר"א שם סק"ו כתב, שאפילו בריא יכול להאריך בוידוי, אבל בשכיב מרע טוב לפרט חטאיו. ובבית הלל שם כתב, שאין וידוי שכיב מרע דומה לוידוי של המומתים, שהאחרונים חייבים לפרט את החטא שעליו נידונו למות, ואילו שכיב מרע אין חייב לפרט את חטאיו. וכתב בשו"ת שבט הלוי, ח"ד סי' קנו, ששכיב מרע בגלל חולשתו אין מאריכים אתו בוידוי, אבל פשיטא שאם אפשר, מצווה להאריך ולפרט חטאיו, וכן משמע מתורת האדם. וראה עוד במאמרו של הרב ג.א. רבינוביץ, הלכה ורפואה, ג, תשמ"ג, עמ' קד. **[43]** דרכי משה יו"ד סי' שלח, בשם הכלבו סי' קיג. **[44]** מעבר יבק. **[45]** חכמת אדם שם. וכבר הוסיפו מחברים רבים נוסחים רבים ומורחבים של וידוי. **[46]** ב"ח

מצווה גדולה להעיר לחולה על עניין הוידוי בזמן שיהא מיושב בדעתו, בלי שימתינו עד שהשעה תהיה דחוקה לו (״עד דתקיף ליה עלמא״), והחולה הזריז מקדים למצווה, ומתוודה ומתחנן בעוד כוחו בו, ודעתו מיושבת עליו[47].

זמן הוידוי — ישתדל לומר הוידוי בשחרית אם אפשר, אבל אם יש סכנה, כל העתים שווים[48].

הנוטה למות, מותר לו להתוודות אפילו בשבת ויום-טוב[49].

המשתתפים בוידוי — טוב שיתקבצו אצל החולה בשעת אמירת הוידוי עשרה בני אדם, וישתדלו שאלו העשרה יהיו אנשים כשרים[50].

אין אומרים הוידוי בפני עם הארץ, ונשים וקטנים, שמא יבכו ויישבר ליבם[51].

מקום הוידוי — מותר להתוודות בשעת הצורך אפילו במקום טינופת, אך בלי שם ומלכות, וטוב שלא יכווין למצות וידוי[52].

בקשת מחילה — ראוי שהחולה ימחל לכל מי שחטא כנגדו, בין בדברים ובין בממון, ויתירו נדריו[53].

קדימויות — כשיש שני חולים לפני הרב, אחד צדיק או בינוני, ואחד רשע ידוע, ונקרא הרב לשניהם להתוודות עמהם, ילך תחילה אל הרשע, כי מי שרחוק יותר מקדימים לו שלום, ועוד שהרשע הזה בוודאי צריך לעשות תשובה[54].

הרוגי מלכות באים לחיי העולם הבא אף על פי שאינם מתוודים[55].

בזמן הזה — בימינו כמעט שבטלה אמירת הוידוי של חולים הנוטים למות. יש אומרים, שהטעם הוא מחמת העובדה שרוב בני האדם מתים בבתי חולים, ולא תמיד קיימת האפשרות המעשית לקיים מצות וידוי; ויש האומרים, שאמירת הוידוי יכולה להזיק לחולה מחמת טירוף הדעת. אמנם יש לציין, כי טעם זה היה קיים תמיד, ובכל זאת נהגה המצווה בזהירות המתבקשת[56]. ושפר חלקם של אותם בתי חולים, בהם נכנס פלוני מידי בוקר לזכות את הרבים, ואומר וידוי כסדר המנהג הקבוע עם כלל החולים[57], וראוי לתקן כך בכל עיר ועיר[58]. ויש להעיר,

יו״ד סי׳ שלח; ש״ך שם סק״א. **[47]** כנסה״ג, יו״ד שם; בית לחם יהודה, יו״ד שם, בשם ספר הזכרונות. **[48]** ספר הביקורים. **[49]** שו״ת כנף רננה חאו״ח סי׳ כה; שד״ח מערכת וא״ו כלל ג, בשם פתח הדביר; שו״ת מאורות נתן חאו״ח סי׳ סח אות ג; שמירת שבת כהלכתה פס״ד ס״א. **[50]** ספר ביקורים. **[51]** תורת האדם שם; ב״ח יו״ד שלח; שו״ע יו״ד שלח א; חכמת אדם כלל קנא סי״א. **[52]** שמירת שבת כהלכתה פס״ד ס״א; הגרש״ז אויערבאך והגרי״י נויבירט, הובאו דבריהם בנשמת אברהם חאו״ח סי׳ פה סק״א. **[53]** חכמת אדם קנא יב; מעבר יבק שפתי צדק פ״ג ופכ״א. **[54]** הגה׳ חכמת שלמה, יו״ד סי׳ שלח. **[55]** תורת האדם שם, בשם מדרש קהלת, שלא נמצא בידינו. **[56]** ראה בחכמת אדם כלל קנא סי״א. וראה עוד בע׳ גלוי מידע לחולה. וראה בשו״ת שבט הלוי ח״ח סי׳ רנב. **[57]** צרורה לאלעזר, הקדמה. **[58]** חכמת

שעניין אמירת הוידוי תלוי בהשתנות ההתייחסות הכללית למוות, ואף שתמיד גורם הדבר לכאב וסבל, היה מקובל בעבר לעודד את הנוטה למות להתוודות[59]. בשנים האחרונות היה שיקול הדעת להימנע מאמירת הוידוי מחשש לטירוף דעתו של החולה, יותר ממה שהיה בעבר; לכאורה כיום השתנה המצב, ויש לחזור ולשקול את ההתייחסות לוידוי בהתאם לנתונים המשתנים.

וסת — ראה ערך נדה

ורידים — ראה ערך כלי דם

ושט — ראה ערך עכול, מערכת ה-

אדם, שם. **[59]** ראה בערוה״ש יו״ד שלח א-ב.

זָב

א. הגדרת המושג

הפרשה מאיברי הערווה נקראת בשם זוב, או זיבה. הזיבה היא מאיבר הערווה דווקא, ולא ממקום אחר, ודבר זה משותף לזכר ולנקבה[1]. זכר המפריש נקרא זב, ונקבה המפרישה נקראת זבה, אלא שבאשה יוחדה הזיבה להפרשת דם בלבד[2].

הלשון 'זב' הוא כמו 'זבת חלב', היינו כדמות טיפות נוטפות[3].

זיבת הזכר היא כמו ריר שיוצא צלול, או שיוצא עב וסותם את פי האמה[4]. דבר מוסכם הוא על הכל, שהזיבה בזכר היא מחלה[5], אלא שזיהויה שונה בין הפוסקים והמפרשים ובין החוקרים. יש מי שכתב, שהזוב האמור בתורה הוא שכבת זרע הבא מחוליי החללים, שהיא מתקבצת בהם[6], והוא חולי מחוליי כלי הזרע, וזה כי כלי הזרע יחלשו כוחם המחזיק והמעכל, וכל כוחות הנפש נשארים בעניינם הטבעי, ואז ישתות הזרע בלתי מבושל[7]. ולעומתם, יש שכתבו שזוב היא מחלה מן החולאים הנדבקים[8], וכן העובדה שהזב והמצורע מכונים נגעים, והוא מלשון נגיעה, היינו הידיעה שהזיבה מועברת בהדבקה[9], מכאן שהמדובר הוא במחלת מין מדבקת[10]. על כן יש מהחוקרים שזיהו את הזב עם מחלת

[1] תו"כ ויקרא טו ב, הובא גם ברש"י עה"ת שם. וראה בא"ע, אברבנאל וחזקוני עה"ת ויקרא טו ב, שהאמור בתורה 'מבשרו', הוא כינוי לאיבר הערווה. **[2]** ויקרא טו יט — 'ואשה כי תהיה זבה, דם יהיה זבה בבשרה'. וראה על מהותה ודיניה בע' נדה וזבה. **[3]** א"ע ויקרא טו ב. **[4]** רש"י ויקרא טו ג, לפי פשוטו; א"ע ורשב"ם עה"ת שם; סמ"ג עשין רמ. והוא מתאים לשני שלבי מחלת הזיבה — ראה להלן ברקע המדעי. **[5]** ראה בשו"ת תשב"ץ ח"א סי' קא — ודרך מחלה הוא. **[6]** רמב"ם מחוסרי כפרה ב א. **[7]** פיהמ"ש לרמב"ם זבים ב ב. כשיטה זו, שהזיבה היא זרע, משמע גם מרש"י כריתות ח ב ד"ה מבשרו, שכתב שהפרשת הזב יוצאת מכוח אברו ותוקף יצרו, אך ראה בתויו"ט נזיר ט ד, מה שתמה עליו. וראיה לשיטה זו מהדין במשנה בשבעת הדרכים שבודקים את הזב — זבים ב ב, נזיר סה ב, קידושין ב ב, וראה להלן הע' 46, שהם דברים אשר מגבירים את הזרע, ומכאן שיש קשר בין שכבת זרע לזיבה. ודבר זה הוא כפי הידיעות הרפואיות של הרופאים הקדמונים — ראה להלן ברקע המדעי. **[8]** א"ע ויקרא טו ח; רמב"ן שם טו יא; רבנו בחיי שם טו יא. **[9]** Preuss J, *Biblical and Talmudic Medicine* (trans. F. Rosner), p. 357. **[10]** וכעין ראיה לשיטה זו היא מהתוספתא זבים

הזיבה[11].

ב. הזיבה בחז״ל ובפוסקים

מה בין זוב לשכבת זרע? זוב בא מבשר המת, היינו כשהאיבר אינו בקישוי, ואין ביציאתו תאווה, ולא הנאה, אלא נגרר ויוצא דרך ריר ודרך מחלה[12], ושכבת זרע באה מבשר החי; זוב דוהה[13] כלובן ביצה המוזרת[14], ושכבת זרע קשורה כלובן ביצה שאינה מוזרת[15].

תשמיש המיטה — יציאת הזיבה היא בלא תשמיש[16], והתשמיש קשה לזב[17], והוא מתאים לידיעותינו כיום, בהנחה שמדובר במחלת הזיבה.

אין הזוב ראוי להזריע[18].

הזיבה באה על חטאי נעורים[19].

זוב האיש הוא צער, בניגוד לזוב האשה שהוא סימן לבנים[20].

מחלת הזיבה נחשבת לקללה[21], ולפי חז״ל סבל רחבעם ממחלה זו[22].

בטעם עניין הזב, יש מי שכתב, שהוא מפני היותו חולי כבד מן החולאים הנדבקים, וצריך קרבן לתת הודאה לשם שריפא אותו וטיהרו, וצריך חטאת לכפר על חטאו, שלא יגרום עוד חולי[23]; ויש מי שכתב, שהקב״ה הרחיקנו מאד מן המותרות, וציוונו להיות קדושים וטהורים וישרים בענייני המאכל והמשתה, ובכל שאר עניני האדם, ואין ספק כי עניין הזיבה יקרה באדם בצאתו מדרך היושר[24]. ואף שהדגיש שם את עניין המאכל והמשתה, הרי שגם לפי ההנחה שמדובר במחלת הזיבה הדברים נכונים, שכן המתירנות בתחום קיום יחסי המין היא הסיבה למחלת הזיבה.

ב ב, ונידה לה ב — ראה להלן הע׳ 15, שעל פי פשטות המקור התלמודי הזה קיימת הבדלה בין זיבה לשכבת זרע. זאת למרות שבעולם העתיק לא היה ידוע הבדל זה — פרויס, עמ׳ 355. וכן ראיה לשיטה זו מן הקשרים השונים בין זיבה לחטא, כגון המתואר במדרש רבה, ויקרא יח א — בימי בחרותו אם חטא לוקה בזיבות ובצרעת, לפיכך משה מזהיר את ישראל ואומר להם, איש כי יהיה זב מבשרו, וכן מהעובדה שאחד משני העופות בקרבן הזב בא לחטאת. וראה גם ברמב״ן עה״ת ויקרא טו יא. **[11]** gonorrhea. כן כתבו קצנלסון, התלמוד וחכמת הרפואה, עמ׳ 378 ואילך; פרויס, עמ׳ 354 ואילך, וראה להלן ברקע המדעי. הם גם מסבירים את דיני ההרחקה, ופרטי הטומאה של הזב, משכבו וכו׳, כחוקים היגייניים הבאים למנוע התפשטות המחלה. **[12]** רמב״ם מחוסרי כפרה ב א; שו״ת תשב״ץ ח״א סי׳ קא. **[13]** הגר״א בתוספתא שם גרס ׳דומה׳, והרמב״ם מחוסרי כפרה ב א גרס ׳כהה׳. על המשמעות של ׳דוהה׳ ראה רש״י נידה לה ב; פיהמ״ש לרמב״ם זבים שם; תויו״ט זבים רפ״ב. **[14]** ראה רש״י נידה לה ב, ותפא״י חולין פי״ב בועז אות א, בפירוש המוזרת. **[15]** תוספתא זבים ב ב; נידה לה ב; רמב״ם מחוסרי כפרה ב א. **[16]** פיהמ״ש לרמב״ם זבים ב ב. **[17]** ברטנורה שבת א ג. וראה ברקע המדעי. **[18]** שו״ת תשב״ץ ח״א סוסי׳ קב. **[19]** ויקרא רבה יח א. **[20]** תנחומא ישן פי׳ טז. הובא בתו״ש ויקרא טו אות כא. **[21]** שמו״ב ג כט; סנהדרין מח ב. **[22]** סנהדרין שם. **[23]** רמב״ן עה״ת ויקרא טו יא. **[24]** ס׳ החינוך מ׳ קעח. וראה במדבר רבה ז א — לאחר שחטאו בני ישראל בחטא העגל,

ג. רקע מדעי[25]

הגדרה — הזיבה[26] היא מחלה מדבקת, חריפה או כרונית, השייכת לקבוצת מחלות המין המדבקות, ונגרמת על ידי חיידק[27].

סיבוכים — בגבר גורמת המחלה לדלקת השופכה, ולסיבוכים מקומיים במערכת השתן והרביה. באשה היא גורמת לדלקת השופכה, דלקת צוואר הרחם, וסיבוכים בדרכי הרביה, שיכולים להוביל לעקרות, להריונות מחוץ לרחם וללידת פגים. יכולה להיות גם התפשטות כללית יותר של החיידק, עם פגיעה באיברים אחרים.

ההדבקה נעשית כמעט תמיד עקב קיום יחסי מין עם בן/בת זוג נגוע. יילוד עלול להידבק מאמו בעת הלידה.

רקע היסטורי — בעבר סברו, שמחלת הזיבה מהותה בהרפיית צינורות הזרע, שאינם מוכשרים עוד להחזיק את הזרע בתוכם, ולכן הוא נוזל החוצה ללא קישוי. מכאן מקור השם הלועזי של המחלה[28]. כמו כן היתה רווחת הדעה הרפואית, כי מחלת הזיבה ומחלת העגבת חד הן. רק בשנת 1792 הופרדו המחלות, ובשנת 1879 זוהה חיידק הזיבה.

שכיחות — המחלה נפוצה בכל העולם, אך שכיחות המחלה נתונה לשינויים בהתאם להרגלי יחסי המין בזמנים שונים ובאוכלוסיות שונות. בשנות ה-20-30 של המאה העשרים למניינם נאמדה התחלואה בכרכים מסויימים בארצות המערב ביותר מ-100% של האוכלוסיה הגברית, היינו שבממוצע חלה כל גבר בזיבה יותר מפעם אחת בחייו. לאחר הנהגת טיפול יעיל באנטיביוטיקה, חלה ירידה תלולה במספר חולי הזיבה. אולם מאמצע שנות ה-50 שוב הורגשה עליה בשכיחות המחלה. ההתפשטות המוגברת של הזיבה בשנים אלו, יוחסה למתירנות הרבה בהרגלי יחסי המין באוכלוסיות השונות, עקב התפשטות השימוש באמצעי מניעה, וההכרה בלגיטימיות של יחסים הומוסקסואליים במדינות שונות, שבעקבותיהן עלה שיעור יחסי המין הפרועים והזנות[29]. מאז תחילת מגיפת האידס בשנות ה-80 התרחשו שינויים בהרגלי המין, בעיקר בקרב ההומוסקסואלים, אשר גרמו להפחתת מספר הנדבקים בזיבה.

בישראל, בין השנים 1963-1967, היה ממוצע מקרי הזיבה 0.18/1,000. שכיחות המחלה עלתה עד ל-0.4/1,000 בשנת 1970, קרוב לוודאי בגלל מלחמת ששת הימים, והגעת מתנדבות רבות לארץ ממדינות מתירניות בתחום יחסי המין. שכיחות המחלה ירדה שוב ל-0.2/1,000 בשנת 1975, ובשנות ה-80 של המאה העשרים למניינם המשיכה מגמת הירידה, עד לירידה המשמעותית של 0.04/1,000 בשנת 1987. ההערכה היא, כי הירידה המשמעותית היתה תוצאה משינויים בהרגלי קיום יחסי מין מחשש להדבקות

נעשו זבין. **[25]** הדברים להלן מבוססים על ההנחה שהזוב האמור בתורה הוא מחלת הזיבה. **[26]** gonorrhea. **[27]** Gonococcus או Neisseria gonorroeae. **[28]** gonorrhea משמעותה ביוונית זרימת זרע: gonos = זרע, rhein =לזרום. **[29]** ראה אנציקלופדיה עברית,

במחלת האידס[30]. אכן, החל משנת 2000 נרשמה שוב עליה משמעותית בשכיחות מחלת הזיבה בישראל, אשר הגיעה לשיעור של 0.15/1,000 בשנת 2001[31]. באותה עת נרשמה גם עליה משמעותית בשיעור הזיבה בכמה מדינות באירופה. לעובדה זו ניתנו מספר הסברים: עמידות החיידק לאנטיביוטיקה, עליה בשיעור התיירות אל ישראל וממנה, עליה בשיעור הזנות, כולל נשים מברית המועצות לשעבר ועוד[32].

מהלך המחלה — תקופת הדגירה של המחלה בזכר היא 2-5 ימים. המחלה מתבטאת בהפרשה צלולה מפי האמה, אשר הופכת עד מהרה להפרשה מוגלתית מרובה בצבע לבן-צהבהב, ובהמשך הופכת לצבע צהוב-ירוק. באותו זמן הזיקפה וההשתנה נעשים כואבים מאד, ואזור האמה כואב ורגיש מאד למגע.

ד. פרטי דינים

במנין המצוות — רוב מוני המצוות סבורים, שטומאת הזב נמנית במניין המצוות, שיהיה הזב טמא[33]; ויש מי שחולק וסובר שאינו אלא הודעה, איזה דבר טמא, ומה הוא מטמא[34].

הגדרות בקביעת טומאת הזב — ראיית הזב אין לה שיעור, אלא הרואה כל שהוא שהחתים בשרו, וניכר בבשרו, הרי הוא טמא[35].

הזב אינו מטמא, עד שיצא זובו חוץ לגופו[36].

הרואה ראיה אחת דינו כבעל קרי[37], שאינו קרוי זב אלא לאחר ראיה שניה. על כן הרואה ראיה אחת אינו מטמא משכב ומושב, ואינו מטמא במשא[38], ואינו טעון טבילת מים חיים כזב[39].

ראה שתי ראיות, הרי זה זב, וצריך ספירת שבעה, וביאת מים חיים, אבל אינו חייב בקרבן; ראה שלוש ראיות, הרי זה זב גמור, וחייב בקרבן. ואין בין זב שרואה שתי ראיות לרואה שלוש אלא קרבן בלבד, אבל לכל חומר טומאת זב, כגון לעניין משכב ומושב, ולעניין ספירת שבעה, זה וזה שווים, ודברים אלו קבלה מפי משה רבנו מסיני[40].

טומאת הזב תלויה בראיות ולא בימים, ולכן אחד הרואה שתי ראיות או שלוש בשעה אחת זו אחר זו, או שראה ראיה בכל יום זה אחר זה, הרי זה זב[41].

כרך טז, ע׳ זיבה. וראה עוד על מגמות בשכיחות הזיבה במאמרים — C.J.N. Lacey, et al, *BMJ* 314:1715, 1997; N. Low, et al, *BMJ* 314:1719, 1997. **[30]** M.S. Green, et al, *Isr J Med Sci* 24:137, 1988. **[31]** Green MS, et al, *Sex Transm Infect* 79:116, 2003. **[32]** Dan M, *IMAJ* 6:164, 2004. **[33]** סהמ״צ לרמב״ם מ״ע קד; סמ״ג עשין רמ; ס׳ החינוך, מ׳ רעח. **[34]** רמב״ן בהשגותיו למ״ע צו, בכל הטומאות. **[35]** נידה מג א; פיהמ״ש לרמב״ם זבים א ד; רמב״ם מחוסרי כפרה ב ט. **[36]** תו״כ ויקרא טו ב; תוספתא זבים ג א; נידה מ א. הרמב״ם לא הביא דין זה בזב אלא רק בשכבת זרע — ראה ע׳ זרע, הע׳ 67 ואילך. **[37]** זבים א א, לדעת ב״ה; רמב״ם מחוסרי כפרה ב ו; שם טומאת משכב ומושב א יב. **[38]** נידה עב ב, וברש״י שם. **[39]** תוספתא זבים פ״א. **[40]** מגילה ח א; רמב״ם מחוסרי כפרה ב ו. **[41]** זבים א ג; ב״ק כג ב; כריתות ח ב; רמב״ם מחוסרי כפרה ב ז.

זב שראה שתי ראיות, צריך לבדוק עצמו על ידי כיס, שקושרו לפי האמה לקבל בו את הזוב, שאם יראה ראיה שלישית יהיה זב גמור לקרבן[42]. ונהגו גם כשראה הזב שלוש ראיות, שילבש כיס לצורך ספירת נקיים[42].

הרואה זיבה מחמת דבר אחר, כגון חולי או אונס, אינו זב[43]. אכן, להלכה נאמר דין זה רק בראיה שניה, אבל ראיה ראשונה מטמא באונס, בין לעניין הטומאה הקלה שלה, ובין לעניין הצטרפות לראיות הבאות[44]; וכן ראיה שלישית, אפילו ראה באונס, הואיל ונזקק לטומאה יתחייב בקרבן[45].

בשבעה דרכים בודקים את הזב, אם אין ראייתו ראיית אונס: במאכל, במשתה, במשא, בקפיצה, בחולי, במראה, ובהרהור, שאם קדם אחד מכל אלו, וראה ראייה של זוב, תולים בו ואינו מיטמא[46].

דיני טומאת הזב — הזב הוא אב הטומאה, ומטמא כלים במגע, ומטמא אדם במגע ובמשא, ועושה אותם אב הטומאה[47]. הזב הוא אחד מהטמאים מחמת טומאה היוצאת מגופם, שטומאתם טומאת שבעה.

הזב מטמא את המשכב והמושב והמרכב, וכל אחד מהם אב מאבות הטומאה[48]. טומאה זו יכולה לקרות בחמש דרכים: עומד, יושב, שוכב, נתלה, ונשען. כל אחד מחמש הדרכים הללו נקרא טומאת מדרס[49].

זב שדרס על כלי, שלא נעשה למשכב או למושב או למרכב, אף על פי שהוא ראוי למשכב, הואיל ולא נגע בו, הרי זה טהור, שהרי אומרים לו עמוד ונעשה מלאכתנו בכלי זה[50].

אין בכל אבות הטומאה כולן טומאה, שאם תסיט את האדם הטהור, או את הכלי הטהור תטמא אותן, אלא הזב או חבריו בלבד, וזו היא טומאה יתירה בזב, שלא מצינו כמותה בכל התורה, שאם הסיט את הטהורים טמאים[51].

ועוד מיוחד הזב וחבריו בכך, שהם מטמאים עליונו של זב שנקרא מדף, והם הכלים שעל גבי הזב[52].

בדין ראיה אחת מרובה כשתים, ובדין הפסקות בראיות — ראה באריכות באנציקלופדיה תלמודית, כרך יא, ע' זב, אות ג. **[42]** שבת יא ב, ורש"י שם ד"ה זב. ולהלכה נפסק, שזב שיצא בכיס שלו בשבת חייב — ראה שבת שם; רמב"ם שבת יט כב; טושו"ע או"ח שא יג. וראה עוד במ"מ שם. **[43]** תו"כ זבים פ"א; קידושין ב ב; רמב"ם מחוסרי כפרה ב ב. **[44]** נידה לה א, ותוס' שם ד"ה מאי לאו; רמב"ם מחוסרי כפרה ב ה. וראה באור שמח שם. **[45]** זבים ב ב; נידה, שם; רמב"ם שם. **[46]** נזיר סה ב; זבים ב ב; רמב"ם מחוסרי כפרה ב ב. וראה שם פירוט הדברים הללו. וכן ראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך יא, ע' זב אות ד. **[47]** כלים א ג; זבים ד ו; רמב"ם מטמאי משכב ומושב א א. וראה פרטי דינים הנוגעים לטומאת מגע ולטומאת משא של הזב באנציקלופדיה תלמודית, כרך יא, ע' זב, אות ה. **[48]** כלים א ג; נידה לג א; רמב"ם מטמאי משכב ומושב ו א-ב. **[49]** זבים ב ד; רמב"ם מטמאי משכב ומושב ז א. **[50]** שבת נט א; חגיגה כג ב; רמב"ם מטמאי משכב ומושב ז ח. **[51]** זבים ה א; נידה מג א; רמב"ם מטמאי משכב ומושב ח ב. **[52]** רמב"ם מטמאי משכב ומושב ו ו.

רוק הזב, ושכבת זרעו, ומימי רגליו — כל אחד משלושתן אב הטומאה דין תורה, ומטמא בכל שהוא במגע ובמשא[53]. כיחו, וניעו, ורירו, ומי האף של הזב, הרי הם כרוקו לכל דבר[54]. אבל דם היוצא מפי האמה טהור הוא[55].

זובו של זב, ורוקו, ושכבת זרעו אינם מטמאים אלא כל זמן שהם לחים, אבל יבשים יותר מדאי אינם מטמאים, וכל הדברים הללו דברי קבלה הן[56].

בועל הזב והנבעלת ממנו אינם טמאים[57].

זב משתלח חוץ לשני מחנות, היינו מחנה שכינה ומחנה לוויה, שהוא חוץ להר הבית[58], ומותר במחנה ישראל[59].

האישים הטמאים משום זב — הכל מטמאים בזיבה, אפילו גרים, עבדים — בין משוחררים ובין שאינם משוחררים, חרש, שוטה, קטן — ואפילו הוא בן יומו, סריס אדם, וסריס חמה[60].

בני ישראל מטמאים בזיבה, ואין נוכרים מטמאים בזיבה, אבל חכמים גזרו עליהם שיטמאו כזבים לכל דבריהם[61], והם מטמאים מבן תשע שנים יום אחד[62]. אם נגעו בתרומה, שורפים עליהם את התרומה[63]; ויש אומרים, שאין שורפים עליהם את התרומה[64].

טהרת הזב — כל הימים, שהזב רואה בהם זיבות, הרי הוא טמא, וכשיפסוק הזיבות מונה שבעה ימים נקיים כזבה[65]. זב צריך בדיקת הפסק טהרה לפני ספירת שבעה נקיים[66]. לאחר הפסק טהרה יתחיל למנות שבעה ימים נקיים, ואינו צריך לטבול קודם הספירה[67]. שבעת הימים הנקיים מתחילים יום לאחר שפסק לראות[68].

[53] כלים א ג, ור״ש שם; נזיר סו א; נידה מ א; שם נה ב; רמב״ם מחוסרי כפרה ב ט; שם מטמאי משכב ומושב א יד. **[54]** נידה שם; רמב״ם מטמאי משכב ומושב א טז. **[55]** תו״כ זבים פ״א; נידה לב ב; רמב״ם מטמאי משכב ומושב ו ו. **[56]** נידה נד ב; רמב״ם מטמאי משכב ומושב ב א. וראה נידה נו א, חולין עד א, ע״ז סח ב, שהטעם משום ששכבת זרע מטמא רק כשראויים להזריע. **[57]** תו״כ זבים פ״ח; נידה עג א; רמב״ם מטמאי משכב ומושב ג ג. וראה בפי׳ הראב״ד, הגר״א והמלבי״ם על תו״כ שם, ובמאירי נידה שם. **[58]** רמב״ם ביאת מקדש ג ג. **[59]** במדבר ה ב, על פי כלים א ח, ופסחים סז א. **[60]** זבים ב א; נידה לב ב; שם מג ב; ערכין ג א; ירושלמי תרומות א א; רמב״ם מחוסרי כפרה ג ו; שם, משכב ומושב א ד. בדין חרש, שוטה וקטן — ראה בחזו״א יו״ד סי׳ ב סק״ט, שהחידוש הוא אע״פ שאינם בני מצוות. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך יא, ע׳ זב, הע׳ 74. ובדין טומטום ואנדרוגינוס — ראה במנ״ח מ׳ קעח אות ב; משנה אחרונה זבים ב א. **[61]** שבת פג א; נידה לד א; רמב״ם מטמאי משכב ומושב ב י; שם, איסורי ביאה ד ד. וראה בתוס׳ ב״ב כ א ד״ה ונכרי. ודין גר תושב כדין גוי — תוספתא זבים, א א. **[62]** ע״ז לו ב; רמב״ם שם. **[63]** תו״כ ויקרא טו ב; נידה לד א, לפי גירסת הגה׳ הגר״א שם. **[64]** נידה לד א, לפי גירסתנו; רמב״ם מטמאי משכב ומושב ב י. **[65]** רמב״ם מחוסרי כפרה ג א. **[66]** ערוך לנר, נידה לט א; אור שמח, מחוסרי כפרה ג א. אך ראה במשך חכמה, ויקרא טו יג, שהסיק שזב אינו צריך הפסק טהרה. **[67]** מגילה ח א. **[68]** נידה סט א; רמב״ם מחוסרי כפרה ג ג. לכתחילה צריך לבדוק עצמו בכל יום מימי הספירה, ובדיעבד אם לא בדק אלא חלק מהימים, וכן פרטי דינים ביחס לסתירת ימי

לאחר שספר שבעה נקיים טובל בשביעי[69]. הזב אין לו טהרה אלא במעיין, שהם מים חיים, ולא נטהר במי מקווה, בניגוד לכל שאר הטמאים באדם ובכלים[70]. יש מי שכתב, שעל פי פשטות לשון התורה חייב הזב לשטוף את האיבר מהפרשת הזיבה[71].

טבל הזב, ועדיין לא העריב שמשו, הרי הוא טבול יום, שהוא טמא לקדשים ולתרומה, והוא טהור לחולין ולמעשר, כדין כל טמא שטבל ועדיין לא העריב שמשו[72].

קרבן הזב — הזב הוא אחד ממחוסרי כפרה, שאף על פי שטהר מטומאתו, וטבל, והעריב שמשו, עדיין איננו יכול לאכול בקדשים עד שיביא קרבנו[73].

ביום השמיני לטהרתו, לאחר שספר שבעה נקיים, וטבל בשביעי במי מעיין, והעריב שמשו, מביא קרבנו, אם היה בעל שלוש ראיות[74].

קרבן הזב הוא שני תורים, או שני בני יונה, אחד לעולה ואחד לחטאת[75]. יש מי שכתב, שהתורה חסה על כבוד הבריות, שהזב והזבה יתבזו במה שייוודע בפרסום זובם, בהתעסק כהנים רבים בקרבנות שלהם, לכן הצריכה התורה רק עופות, שאין בזה עיסוק רב של כהנים[76]. ועוד יש מי שכתב, שבגלל היות הזיבה מן המחלות הנסתרות, לא ציוותה התורה שיובא אל הכהן, בניגוד לצרעת[77].

הבאת קרבנו נמנית בנפרד במניין המצוות[78]; ויש שכללו כל הקרבנות של מחוסרי כפרה במצות עשה אחת[79].

פסח — זב הוא אחד מהטמאים אשר נידחים מפסח ראשון ועושים פסח שני[80].

זבה — ראה ערך נדה

זכויות — ראה ערך תורת המוסר

זָקֵן

א. הגדרת המושג

חיי האדם מחולקים לארבעה חלקים: ילדות, בחרות, אישות וזיקנה[1]. הזיקנה היא התקופה המאוחרת והאחרונה בחייו

השבעה הנקיים — ראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך יא, ע׳ זב אות ו. **[69]** רמב״ם מחוסרי כפרה ג א. וזב בעל ראיה אחת טובל בו ביום שראה — מגילה כ א. **[70]** כלים א ה, ובפיהמ״ש לרמב״ם שם; מקוואות א ח; שבת קט א, ורש״י שם ד״ה כל הימים; רמב״ם מקוואות א ה. **[71]** רשב״ם ויקרא טו יא. **[72]** ראה במהותו וגדרו של טבול יום באנציקלופדיה תלמודית, כרך יח, ע׳ טבול יום. **[73]** כריתות ח ב; רמב״ם מחוסרי כפרה א א. **[74]** רמב״ם מחוסרי כפרה ג א. **[75]** ויקרא טו יד-טו; רמב״ם מחוסרי כפרה א ג-ד. **[76]** משך חכמה, ויקרא, שם. **[77]** התלמוד וחכמת הרפואה, עמ׳ 380. **[78]** סהמ״צ לרמב״ם מ״ע עד; סמ״ג עשין ריט; חינוך מ׳ קעט. **[79]** יראים השלם סי׳ תמג; בה״ג קעה. **[80]** פסחים צג א; רמב״ם קרבן פסח ו א.

[1] ראה רמב״ן עה״ת בראשית מו טו. וראה באברבנאל עה״ת בראשית כד א, שהזיקנה עצמה מתחלקת לשלושה שלבים.

של האדם, ובדרך כלל היא מוגדרת מאמצע העשור הרביעי לחיים עד המוות. אכן, עד היום טרם נמצאה הגדרה מדוייקת, כוללת ומוסכמת לזיקנה, לא מבחינה חברתית, ולא מבחינה רפואית-מדעית.

בכל הדורות והתרבויות התלבטו בשאלת ההגדרה של הזיקנה, האם היא תלויה בגורמים אובייקטיביים, כגון גיל כרונולוגי, ו/או שינויים פיסיולוגיים, או שההגדרה תלויה בגורמים סובייקטיביים, כגון הרגשתו האישית של הזקן, ו/או הקביעה השרירותית של החברה.

קיימת הגדרה פורמלית-ביורוקרטית לצרכים שונים, המבוססת על גיל כרונולוגי, אך קביעה זו של גיל הזיקנה השתנתה במשך הדורות בין 65-35 שנה, כנראה כנגזרת של תוחלת החיים הממוצעת בתקופות השונות. יתר על כן, ההבדלים התיפקודיים והפיסיים בין בני האדם, המוגדרים כזקנים על פי גילם בלבד, הם כה רבים, עד שאין להגדרה כזו כל משמעות אוניברסלית. ואמנם ידוע על אישים רבים, הן בין חכמי ישראל ומנהיגיו, והן בין חכמי אומות העולם ומנהיגיהם בכל הדורות, שתיפקודם הגופני והשכלי היה מצויין בגיל מתקדם מאד, והמשיכו לתרום רבות לעמם ולעולם, למרות גילם המבוגר.

בדיני ישראל משתנה הגדרת הזיקנה מעניין לעניין לפי העניין: יש שההגדרה היא לפי גיל כרונולוגי מוחלט, וגם כאן משתנה הגיל בדינים שונים; ויש שההגדרה היא לפי תכונות פיסיולוגיות שונות בהתאם לעניין[2].

ביחס להגדרה לפי גיל כרונולוגי נקבע במשנה בן ששים לזיקנה[3], בן שבעים לשיבה[4]. בספרות הקבלה נקבע בן חמישים לזיקנה, ובן ששים לשיבה[5], אך בשם האר״י מבואר שבן ששים לזקנה[6]. אכן, כאמור, אין הגדרה זו קבועה ומחייבת, אלא משתנה היא לפי הדין והעניין[7], ולא באה אלא לציין שלבים כלליים בהתפתחותו של האדם הממוצע.

[2] ראה להלן בפרטי דינים. **[3]** אבות ה כא, לפי הפסוק ׳תבא בכלח אלי קבר׳ (איוב ה כו), בכל״ח בגימטריא ששים, כן כתבו במחזור ויטרי שם, ובברטנורה שם, והוא בירושלמי ביכורים ב א, וראה עוד בתויו״ט שם. ובביאור הגר״א שם, הביא ראיה מבני עלי שנאמר עליהם ׳ולא יהיה זקן׳ (שמו״א ב לב), והיינו פחות מבן ששים שנה, כמבואר במו״ק כח א. וראה בתוס׳ שם ד״ה ומיתה, ובתורת האדם לרמב״ן, שער הפטירה, שגרסו ששים זו היא מיתת כל אדם, אך הגירסא בגמ׳ שלפנינו היא ששים זו היא מיתה בידי שמים. **[4]** אבות שם; ב״ב עה א; טושו״ע יו״ד רמד א. והטעם לפי שכתוב אצל דוד וימת בשיבה טובה — דבהי״ב כט כח, וימי חייו היו שבעים שנה, כן כתבו במחזור ויטרי, ברטנורה, והגר״א אבות שם. חלוקה זו מבוארת גם במו״ק כח א. **[5]** תיקוני הזוהר, תיקון תכא, אותיות מרובעות דקס״ה ע״ב ודקס״ו ע״א. וכתב בביאור הגר״א, שם, דס״ג ע״ב, דפליג על משנת רבי יהודה בן תימא באבות. **[6]** בתחילת סידור האר״י, דיני בית הכנסת. וראה בשד״ח מע׳ זיי״ן כלל יז, בשם ס׳ כרם שלמה יו״ד סי׳ רמד. ביחס לשיטת האר״י הנ״ל ראה בס׳ בן יוחאי שער ז מענה צו; ברכ״י יו״ד סי׳ רמד; בן איש חי, שנה ב, פר׳ תצא סי״ב; מנ״ח מ׳ רנז סק״ג; מרגליות הים סנהדרין יז א, לו ב; נפש חיה או״ח סי׳ תקעו ס״ב; שערי הלכה ומנהג, ח״ג סי׳ סא; יחוה דעת ח״ג סי׳ ע. **[7]** ראה להלן בפרטי דינים.

למונח זקן יש מספר מילים נרדפות: שיבה[8], שהיא לובן השיער מזוקן[9], או שהוא מלשון ישיבה[10], או ששורש שיבה הוא שב, היינו שבע עשורים, כי בן שבעים לשיבה[11]. מכאן גם הכינוי הארמי סב, סבא, סבתא, בחילוף אותיות ש׳ שמאלית וס׳[12]. אמנם במשנה[13] הבדיל התנא בגיל בין הזיקנה והשיבה; בא בימים[14], מנהג הכתוב לומר הלשון הזה לאדם שגברה וכבדה עליו הזיקנה, ואומר עליו שהוא נכנס בימים הידועים שהם דרך כל הארץ, והם ימי פרידת הנפש מהגוף[15], וכאשר יזקין האדם ויחיה ימים רבים מרוב בני האדם בדורו יקרא ׳בא בימים׳, מפני שהוא כבא בארץ אחרת, נוסע מעיר אל עיר ומיום אל יום[16]; ישיש[17], שיש מי שכתב ששורשו מלשון שש, היינו שש עשורים[18]; בלשון חז״ל מצינו קשיש[19], ונמושות[20], שהוא מלשון ממשש[21].

יש מי שכתב, שכל המושגים הללו משמשים לדרגות זיקנה שונות[22].

סתם זקן במקרא משמע בגיל[23], אך סתם זקן בחז״ל משמש באופן מושאל לאנשים במעמד חשוב, כגון חכם וגדול בתורה, אפילו הוא צעיר בגיל, והוא על פי הנוטריקון ״זקן — זה קנה חכמה״[24]. אמנם יש מי שהקשה על הנוטריקון, שלא רמוז במילה ׳זקן׳ עניין החכמה, אלא רק ׳זה קנה׳, ותירץ שהתיבה זקן בפסוק חוזרת לשיבה שבראש הפסוק, והכוונה שקנה את שיבתו על ידי יגיעה[25]. כמו כן משמש זקן כמושג מושאל לדיין — ״כבר הורה זקן״[26], וכן לאיש נשוא פנים, נכבד ומנהיג. מכאן נובעים צירופים שונים של זקן ביחס לחכמים, מנהיגים ודיינים, בלא קשר להגדרת הזקן מבחינת הגיל, או התכונות הפיסיולוגיות, כגון זקנים בסנהדרין, סמיכת זקנים, זקנים הראשונים, זקני ישראל, זקני העם, מועצת הזקנים, זקני בית דין, זקני כהונה ולוויה, זקני העדה, זקני העיר, זקן ויושב בישיבה, זקן ממרא. השאלת המונח זקן לתיפקודים אלו היא כתוצאה מהחכמה ומהניסיון הנרכשים

[8] ויקרא יט לב; תהלים עא יח; בראשית רבה נט ד. **[9]** ראה הושע ז ט; משלי כ כט. **[10]** ספרי האזינו לב כה. **[11]** נפש חיה תקעו ב. **[12]** ראה לדוגמא אונקלוס דברים לב כה. אך ראה אונקלוס ויקרא יט לב, שתירגם דווקא את המונח ׳זקן׳ במילה ׳סבא׳, וכבר העירו על כך הר״ן קידושין לב ב, המנ״ח מ׳ רנז סק״א, וערוה״ש יו״ד רמד ט-יב, שהוא לכאורה דלא כתלמודנו. אך ראה ברמב״ן עה״ת ויקרא יט לב, מה שיישב הדבר. **[13]** אבות ה כא. **[14]** בראשית כד א. **[15]** רד״ק, בראשית יח יא. **[16]** רמב״ן שם. וראה עוד פירושם של הכתב והקבלה ושל רש״ר הירש, שם, על המונח ׳בא בימים׳. **[17]** בכמה מקומות באיוב, כגון יב יב, טו י. **[18]** ראה בנפש חיה, שם.

[19] ב״ק צב ב; ב״מ ס ב. **[20]** פאה ח א; תענית ו ב. **[21]** רש״י, תענית שם. וראה בפיהמ״ש לרמב״ם פאה שם; כס״מ מתנות עניים א יא; תוס׳ רעק״א על הרע״ב פאה שם. **[22]** אברבנאל עה״ת בראשית כד א. **[23]** ראה סנהדרין יד א. התרגום בכמה מקומות מתרגם זקן = חכים — ראה תרגום יונתן ויקרא יט לב, דברים כא ב, ועוד. וראה בתוס׳ שם ד״ה יכול. וראה עוד מאמרו של מ. קורץ, לבירור המונח זקן במקרא, מכון ברוקדייל, 1977. **[24]** קידושין לב א; בראשית רבה נט ט. **[25]** שו״ת חת״ס חיו״ד סי׳ רלג. **[26]** שבת נא א. וראה סנהדרין יד א, שזקן הוא מי שהוסמך, וראה בתוס׳ שם ד״ה יכול, שזקן יכול להיות הדיוט, היינו דיין שאינו מומחה.

לרוב עם הגיל[27], אך לא בהכרח קשורים הם בגיל.

מושג מושאל נוסף לזקן הוא זקנו של פלוני, במובן של אבי-אביו (סבא)[28], ושייך לקרות 'זקני' גם לזקן מכמה דורות[29], ויש שגם אביו נקרא זקן[30].

בערך זה נידונים כל העניינים הנוגעים לזקן אך ורק במובן של איש בא בימים וישיש, או במובן של איש חלש בגופו ובשכלו מחמת גילו.

בכל מקום שלא צויין אחרת, אין הבדל בין זקן לזקנה. אכן, יש דינים ועניינים אשר משתנים בין זכר לנקבה ביחס לגילם המתקדם, והם יידונו בהתאם.

זיקנה שייכת גם בבעלי חיים, ואפילו בצמחים[31], אך עניני זיקנה אלו לא נידונים בערך זה.

ב. היחס לזקן בין העמים, ובמדינת ישראל

יחס כללי בין העמים — מאז ומעולם היו הבדלים בולטים בהתייחסות לזקן בתרבויות שונות ובזמנים שונים. בין העמים הקדומים, יש שהתייחסו לזקנים בכבוד המגיע לבעלי ניסיון רב, העריכו והוקירו אותם, ומינו אותם לראשי משפחה ושבט, כגון האינדיאנים, הסינים והיפנים; לעומתם, יש שהתייחסו אליהם בבוז, כבני אדם שאינם ממלאים עוד תפקיד בחברה, שמדללים את כוחה ומשאביה, ושניתן להשליכם כחפץ שאין בו עוד שימוש. יתר על כן, יש שהתעללו בזקנים, שללו מהם את זכויותיהם הבסיסיות, ואף גרמו למותם. בחלק מהעמים הפרימיטיביים היו הזקנים נוהגים לעתים קרובות להתאבד, או שהיו אף מומתים בידי קרוביהם, כגון בין ההודים, שבטים מסויימים באפריקה, אסקימואים ועוד.

באופן כללי ניתן לומר, כי בתרבויות הפרימיטיביות שחיו על צייד ונוודות, נתפס הזקן החלש כמעמסה על החברה, והיה נהוג לעוזבו לנפשו, או אף להמיתו. בחברות שחיו על חקלאות, היו קבועים במקומם הגיאוגרפי, והמצב הכלכלי היה שפיר, היה לזקן מעמד של כבוד, יכולת לתרום עצה ותושיה, ומעמד של ראש משפחה ושבט.

יוון ורומי — מרבית חכמי היוונים והרומים הקדמונים התייחסו בשלילה לזיקנה, פרט לאפלטון וסופוקלס היווניים, ולסטואיקנים ובראשם קיקרו וסנקה הרומיים[32].

איסיים — האיסיים כיבדו את

[27] ראה שמות רבה ג ח; ס' החינוך, מ' רכב; פירוש המלבי"ם לאיוב יב יב, ועוד. **[28]** סנהדרין פב א. **[29]** שד"ח, מע' זיי"ן פאת השדה כלל ח. וראה באסתר רבה, פרשה ז, אמר לון המן, אמרין ליה למרדכי, זקנו הלוא השתחווה לזקני. **[30]** ראה יבמות צז ב.

[31] ראה נדרים נז ב — ילדה שסיבכה בזקנה, בעניין ערלה. **[32]** ראה — B.E. Richardson: *Old Age Among the Ancient Greek*, Baltimore, Johns Hopkins Press, 1993; מ. עמית, קורות הגרונטולוגיה, עבודת גמר לשם קבלת תואר דוקטור לרפואה מטעם ביה"ס

הזקנים[33], אך אסרו על כל אדם מעל גיל ששים שנה לשמש כשופט[34].

איסלם ונצרות — האיסלם מעניק כבוד לזקן, בעוד שבנצרות הגישה היא דו-ערכית[35].

תרבויות מודרניות — במרבית החברות המודרניות קיימת דו-ערכיות בהתייחסות לזקן. מצד אחד, קיימות האידיאולוגיות שעל פיהן יש לקיים את הזקן, להעניק לו את הכבוד הראוי לו, ולהתחשב בדעותיו. מצד שני, אין המצב במציאות הולם את הערכים הללו. קיים ניתוק פיסי בין הילדים לבין הוריהם המבוגרים, ונוצרים פערים תרבותיים בין הדורות. הזקנים בחברה המודרנית חוזרים ונתפסים כבעיה, וכנטל חברתי. הבעיות הכרוכות בזיקנה כוללות מישור כלכלי — היעדר פעילות יצרנית מחד, ועליה ניכרת בצריכה מאידך, עם החרפה ניכרת של הבעיה עקב המשאבים המוגבלים ברפואה המודרנית; מישור בריאותי — ריבוי מחלות ממושכות וחריפות; מישור חברתי — תלות וניתוק[36].

לאחרונה ניכר שינוי ערכי ומעשי ביחס החברה המודרנית לזקן. הוקמו ארגונים מדעיים וחברתיים לטיפול בבעיות הזקן והזיקנה בחברה, ואף נחקקו חוקים שונים להגנת הזקן מפני הזנחה וניצול. החברה המערבית אף הכירה בתיסמונת "הזקן המוכה", המקבילה לתיסמונת "הילד המוכה", המכונה גם "התעללות או התעמרות בקשיש", ומדינות שונות חוקקו חוקים מתאימים להגנת הזקן מפני מצבים כאלו[37]. בארה"ב מדווח על 1-2 מיליון זקנים בשנה הסובלים מיחס משפיל ובלתי נאות[38]. התיסמונת של "הזקן המוכה", אף שהיא מוכרת מבחינה רפואית, משפטית וחברתית, היחס אליה הוא הרבה פחות פעיל בהשוואה לתיסמונת "הילד המוכה".

בעבר היה הזקן נשאר במסגרת משפחתו, נתמך על ידם, ומטופל על ידם. אכן, כבר בשלב היסטורי מוקדם הוקמו בתים מיוחדים לזקנים. אבות הכנסיה הנוצרית הקימו בתים מיוחדים לזקנים כבר במאה ה-4 למניינם[39]. בשנים האחרונות עובר מרכז הכובד לטיפול בזקן למוסדות ממשלתיים, ציבוריים או פרטיים. הפתרונות החברתיים הם צירופים שונים של שילוב הזקן בקהילה הכללית, או ניתוקו למסגרות מיוחדות לזקנים, כגון בתי אבות, או מסגרות אשפוז גריאטריים, לרוב תמורת תשלום, ובתוספת טיפולים

לרפואה של האוניברסיטה העברית והדסה, ירושלים, תשל"ח/ 1978, עמ' 10-39. **[33]** יוסף בן מתתיהו, מלחמות היהודים, ח"ב ט-י. **[34]** ברית דמשק, י, ז-י. **[35]** ראה — מ. עמית, שם, עמ' 4, 40-42; D. Christiansen, In: *Encyclopedia of Bioethics*, pp. 58-65. **[36]** על היבטים אנתרופולוגיים ביחס לזקן בעמים שונים ראה עוד — ח. חזן, בתוך: א. רוזין (עורך), הזדקנות וזיקנה בישראל, עמ' 573 ואילך. **[37]** R.S. Wolf, *J Am Geriatr Soc* 36:758, 1988. בישראל הוסדרו נהלים לטיפול בזקנים נפגעי התעמרות בחוזר מנכ"ל משרד הבריאות, מס' 22/03 מיום 19.11.03. **[38]** M.S. Lachs and K. Pillemer, *N Engl J Med* 332:437, 1995. וראה במאמר זה בהרחבה על תיסמונת 'הזקן המוכה' מבחינה רפואית, אפידמיולוגית, חברתית וטיפולית. וראה עוד בנושא זה — א. לבנשטיין, בתוך: א. רוזין (עורך), הזדקנות וזיקנה בישראל, עמ' 707 ואילך. **[39]** בתי זקנים אלו נקראו gerontocomium — ראה Beauvoir S,

סיעודיים, רפואיים ופארא-רפואיים מקצועיים. הפתרונות הללו משתנים ממדינה למדינה ומזמן לזמן. אמנם יש לציין כי במחקר אודות היחס הרפואי והאנושי לחולה הזקן במסגרת חדרי מיון בבתי חולים התברר כי לרופאים יש קושי רב יותר לטפל בבעיות הרפואיות של הזקן בהשוואה לטיפול באותן בעיות רפואיות בצעיר. דבר זה נובע בעיקר מליקויים בחינוך הרפואי[40].

היחס לזקן ביהדות — היהודים דאגו לזקנים בדרך כלל במסגרת המשפחה. הזקן לא נמנה במקרא ובחז״ל בין הקבוצות החלשות כדוגמת העני, הגר, היתום והאלמנה, אשר דורשים יחס מיוחד של צדקה וחסד מחמת חולשתם, וכן לא מצינו מוסדות וארגונים מיוחדים לעזרה לזקן, בניגוד למצב החולים, העניים והמתים. מכאן ששילובו של הזקן בחיי המשפחה, והטיפול של המשפחה בו, היו טבעיים ומספיקים. זהו גם ההסבר המקובל לעובדה, שבתי זקנים בין היהודים החלו להיווסד רק בתקופה היסטורית מאוחרת, בניגוד לאומות העולם, שהקימו בתי זקנים מיוחדים בשלבים היסטוריים מוקדמים.

בתי אבות יהודיים — בית הזקנים היהודי הראשון נוסד בקרקוב שבפולין, במחצית הראשונה של המאה הי״ח למניינם, על ידי משה יעקליש[41], ובקהילת הפורטוגזים באמסטרדם שבהולנד בשנת 1749. בתי אבות נוסדו במספרים הולכים וגדלים רק החל מהמאה הי״ט למניינם, ומאז נפוצו כמעט בכל קהילות ישראל בתפוצות. בסקר על הזקנים היהודים בעולם בשנות ה-1980 נמצא, שרובם הגדול סומכים על שירותים לזקן הניתנים על ידי הקהילות היהודיות, ונתמכים על ידם[42].

במדינת ישראל — בישראל קיימים מוסדות שונים לטיפול בזקן, הן בתחום הקהילה והבית, והן בתחום האשפוז, כגון בתי חולים גריאטריים, בתי אבות, מושבי זקנים — חלקם במגזר הפרטי, וחלקם במגזר הציבורי.

מספר גורמים בישראל מטפלים באופן בלעדי בצרכי הזקן: השירות לזקן במשרד העבודה והרווחה; ג׳וינט-מכון ברוקדייל לגרונטולוגיה והתפתחות אדם וחברה; אשל — האגודה לתכנון ולפיתוח שירותים למען הזקן בישראל. משרדי ממשלה שונים מסייעים לקשישים עם בעיות מיוחדות, כגון משרד הבריאות, משרד הביטחון, והמוסד לביטוח לאומי. כמו כן קיימים גופי התנדבותיים וציבוריים שונים המסייעים לזקנים, כגון המועצה הציבורית למען הזקן, ושירותי ייעוץ משפטי לקשישים[43].

The Coming: of Age, New-York, Warner Paperbook, 1973. **[40]** ראה — Ann Emerg Med 21(7):796, 1992. **[41]** י. ברגמן, הצדקה בישראל, נד׳ תשל״ה, עמ׳ 122. **[42]** מתוך סקר של הג׳וינט-מכון ברוקדייל, 1989. היבטים היסטוריים רבים של הגרונטולוגיה והגריאטריה ראה — מ. עמית, קורות הגרונטולוגיה, שם; J. T. Freeman, *Ann Med Hist* 10:324, 1938; F.D. Zeman, *J Mt Sinai Hosp* 12:783, 1945; L. Dobrowolski, *Geriatrics*, 26:68, 1971; S. Beauvoir, loc. cit; D. Christiansen, loc. cit. **[43]** על התפתחות השירותים לזקן בישראל

ג. רקע מדעי

המדע החוקר את ההזדקנות ואת תופעות הזיקנה מבחינה ביולוגית, היסטורית וחברתית נקרא גרונטולוגיה[44], והענף ברפואה העוסק בטיפול במחלותיהם של הזקנים בכלל, ובמחלות המיוחדות לתקופת הזיקנה בפרט נקרא גריאטריה[45]. תת-קבוצה רפואית היא פסיכו-גריאטריה, העוסקת בהיבטים הנפשיים של הזקן. יש לציין, שענף הגריאטריה לוקה במיעוט העוסקים בו מסיבות שונות, למרות צרכים גדלים והולכים ברופאים מומחים בתחום זה[46].

תוחלת חיים — במשך שנות ההיסטוריה נוצר שיווי משקל קבוע בין הגילאים השונים באוכלוסיה. אכן, במאה הנוכחית חלה הגדלה מהירה בחלקם היחסי של הזקנים באוכלוסיה, וכתוצאה מכך נוצרו בעיות חברתיות, שלא היו קיימות בחומרה ובהיקף כזה בעבר. משפחה ממוצעת בימינו מורכבת ממספר גדול יותר של קבוצות גיל, נוצרו בעיות של גימלאים צעירים יחסית, ובריאים בגופם ובשכלם, הדורשים תעסוקה הולמת. שוק העבודה משתנה בהתאם לצרכים המתחדשים. כך נוצרו בעיות התאמה חברתית בקבוצות גדולות בהרבה בהשוואה לעבר.

לאור השיפור הניכר ברפואה מונעת וברפואה פעילה, וכן לאור השיפור הכלכלי ותנאי הרווחה בארצות מפותחות, עלתה תוחלת החיים של האוכלוסיה המערבית, ועמה גדל מספר הזקנים. מימי רומא העתיקה ועד ימי הרנסנס נשאר אורך החיים הממוצע סביב 30 שנה, ללא שינוי. לעומת זאת, בין השנים 1900-1980 עלתה תוחלת החיים מ-49 שנה ליותר מ-70 שנה. בארה״ב בשנת 1900, רק שנים מתוך חמישה אנשים יכלו לצפות להגיע לגיל 65 שנה, בעוד שבשנת 1985 עלה שיעור זה לארבעה מתוך חמישה[47]. בשנת 1987 היה הצפי לשנות חיים נוספות לאנשים שהגיעו לגיל 80 שנים כדלקמן: נשים — בארה״ב עוד 9.1 שנים, ביפן — 8.5; בשבדיה — 8.3, בצרפת — 8.6, ובאנגליה — 8.1; גברים — בארה״ב עוד 7.0 שנים, ביפן — 6.9, בשבדיה — 6.5, בצרפת — 6.7, ובאנגליה — 6.2 שנים[48]. בישראל בשלהי המאה ה-20 למניינם היה הצפי לשנות חיים נוספות לגברים שהגיעו לגיל 80 שנים עוד 7.4 שנים, ולנשים — עוד 8.2 שנים[49]. ואמנם כיום מהוות הבעיות הקשורות לזקנים ולזיקנה פרק חשוב ברפואה ובסוציולוגיה החברתית, הן מבחינה כמותית והן מבחינה איכותית.

בשנת 1998 היתה תוחלת החיים

מבחינה היסטורית ראה — ח. גולנדר וי. בריק, בתוך: א. רוזין (עורך), הזדקנות וזיקנה בישראל, עמ׳ 17 ואילך. **[44]** Gerontology. מושג יווני המורכב משתי מילים: gerontos = איש זקן; logos = תורה. את המונח הזה טבע N.W. Shock בשנת 1951. **[45]** Geriatrics. אף זה מושג יווני המורכב משתי מילים: gerontos = איש זקן; iatrike = רופא, רפואה. את המונח הזה טבע J.L. Nascher כבר בשנת 1909. ראה E.D. Zeman, *J Mt Sinai Hosp* 8:1161, 1942. **[46]** ראה J.W. Rowe, et al, *N Engl J Med* 316:1425, 1987. **[47]** Technology and Aging in America. Washington, DC: Office of Technology Assessment, 1985. **[48]** K.G. Manton and J.W. Vaupel, *N Engl J Med* 333:1232, 1995. **[49]** קשישים

הממוצעת של נשים בישראל — 79.9 שנים, ושל גברים — 76.5 שנים. תוחלת החיים של נשים וגברים יהודיים היתה גבוהה קצת יותר מהתוחלת הממוצעת של כלל האוכלוסיה (נשים — 80.2; גברים — 76.6). יש לציין, כי בהשוואת תוחלת החיים של גברים תופסת ישראל מקום גבוה ביותר ביחס למצב זה בעולם, כאשר רק ביפן ובשבדיה עולה תוחלת החיים של הגברים על זו שבישראל; ולעומת זאת תוחלת החיים של נשים בישראל נמוכה בהשוואה למדינות האירופיות המערביות, אם כי היא גבוהה מזו של ארה״ב.

תוחלת החיים של זקנים עם שטיון, כגון מחלת אצהיימר, היא קצרה יותר בהשוואה לזקנים ללא שטיון. אכן, עד כה אין מחקרים אמינים ביחס לשיעור קיצור תוחלת החיים של זקנים עם שטיון[50].

חלוקת אוכלוסית הזקנים — כיום מקובל לחלק את שכבת האוכלוסיה הזקנה לשתי תת-קבוצות: ׳זקנים-צעירים׳ בני 65-74 שנה, שחלקם הגדול בריאים יחסית, מתפקדים היטב מבחינה שכלית, בעלי השכלה, גימלאים-פורשים אשר זקוקים ומסוגלים לקריירה חלופית וחדשה בחייהם; ׳זקנים-זקנים׳ בני 75 שנה ומעלה, שחלקם סובלים ממחלות פיסיות ושכליות כרוניות ומרובות, מוגבלים מבחינה פיסית ונפשית, ובלתי יצרניים.

מקובל לסווג את הקשישים לארבע קבוצות, וזאת לפי רמת תיפקודם הפיסית ו/או הנפשית: עצמאיים — מסוגלים לבצע את הפעולות היומיומיות, ללא עזרת הזולת וללא קשיים בניידות; תשושים[51] פיסית — אינם מסוגלים לשרת את עצמם באופן מלא; סיעודיים — מרותקים למיטה, וזקוקים לסיוע ברוב הפעולות היומיומיות; תשושי נפש — סובלים מירידה שכלית, מבלבול, וממצבים נפשיים דומים. מצב התשישות נחשב כמצב הקודם לנכות, וניתן לסווג את הזקנים התשושים בהתאם להערכה התיפקודית שלהם לשלוש תת-קבוצות: זקוקים לעזרה במסגרת ביתית בקהילה; לא רק זקוקים לעזרה, אלא גם מטפליהם נתונים לעקה בשל נשיאת העול; זקוקים למוסד[52].

נתונים סטטיסטיים — שיעורם של כלל התושבים בני 65 שנה ומעלה במדינת ישראל גדל מ-3.9% מכלל האוכלוסיה בשנת 1950 ל-10% בשנת 1998. באותה שנה היו בישראל כ-600,00 זקנים בני 65 שנה ומעלה. בארבעים שנות קיומה של מדינת ישראל (1948-1988) גדלה האוכלוסיה הכללית פי שלושה, בעוד שאוכלוסית הזקנים מעל גיל 65 שנה גדלה פי שבעה. שיעור הגידול של קבוצת הזקנים מעל 75 שנה כפול משיעור הגידול של הקשישים ׳הצעירים׳ בני 60-74 שנה. עיקר הגידול בקבוצת הישישים נובע מהגידול המהיר של בני 80 שנה ומעלה, ששיעורם מגיע לכ-37%. הנשים הקשישות מהוות כ-55% מאוכלוסית הקשישים, ושיעור הגידול שלהן גבוה

בישראל — שנתון סטטיסטי 1999, מכון ברוקדייל-אשל. **[50]** ראה — Kawas CH and Brookmeyer R, *N Engl J Med* 344:1160, 2001. **[51]** תשוש = frail. **[52]** E. Shapiro,

משיעור הגידול של הגברים הקשישים[53]. מגמה זו דומה בכל הארצות המפותחות, ולמשל בארה״ב גדלה האוכלוסיה הכללית בין השנים 1900-1990 פי שלושה, בעוד שהאוכלוסיה מעל גיל 65 שנה גדלה פי שמונה. בשנת 1920 היו בארה״ב 4% מעל גיל 65 שנה; בשנות ה-90 הגיעה אוכלוסיה זו ל-13%, ובשנת 2020 צפויה אוכלוסיה זו להוות 16% מכלל האוכלוסיה הכללית. גם במדינות האיחוד האירופי עלה שיעור הזקנים בני 65 ומעלה והגיע באמצע שנות ה-90 לשיעור של 16%. סביר להניח, שהעובדה ששיעור הזקנים בישראל מתוך כלל האוכלוסיה נמוך יותר בהשוואה לשיעורם במדינות האיחוד האירופי ובארה״ב נובע מהעובדה שהפריון הכולל בישראל גבוה יותר, ולפיכך אחוז הילדים גבוה יותר ואחוז הזקנים נמוך יותר.

בשנת 1999 היו בישראל 330 מוסדות לטיפול ממושך בקשישים, ובהם 24880 מיטות. שיעור המיטות עמד על 43 מיטות לכל 1,000 קשישים באוכלוסיה. כמחצית מהמיטות לטיפול ממושך בזקן היו במוסדות בבעלות פרטית, כ-46% השתייכו למגזר התנדבותי, ורק 3% בבעלות ממשלתית[54].

היבטים כלכליים — הבעיה הכלכלית של שכבת האוכלוסיה הזקנה בישראל מתבטאת בין השאר בעובדה, שלמרות היותה כ-10% מכלל האוכלוסיה תופסת קבוצת גיל זו כ-35% ממיטות האשפוז של בתי החולים, וצורכת כ-50% מכלל התרופות הניתנות לחולים. העלות הציבורית השנתית של אחזקת הקשישים המופנים למוסדות האשפוז מוערכת בכ-4 מיליארד ש״ח[54]. בארה״ב כ-12% מכלל האוכלוסיה הם מעל גיל 65 שנה, והם משתמשים בכ-25% מצריכת התרופות, ובכ-40% מהאשפוזים החריפים[55].

פרנסת הזקנים יכולה שתבוא ממקורות שונים: עבודה עצמית, רווחים מרכוש, הסדרי פנסיה, קרנות גימלאות, תמיכה של בני המשפחה, ותמיכת סעד ציבורית.

התייחסות לזקן — ההתייחסות לזקן מתחלקת לתחום הביולוגי-רפואי ולתחום החברתי-כלכלי. העיסוק בתחומים אלו הוא גם ברמת הפרט וגם ברמת המדיניות הציבורית.

הגישה הסוציולוגית בגרונטולוגיה מתחלקת בין הדוגלים בהפרדת הזקן מהקהילה, וסיפוק צרכיו במסגרות ייחודיות לזקנים, לבין הדוגלים בשילוב הזקן בקהילה הכללית בביתו או בבית משפחתו, תוך סיוע לטיפול בו בתנאי מגוריו הראשוניים.

הזדקנות פיסית — ההזדקנות מבחינה פיסית מתבטאת בשינויים חיצוניים ותיפקודיים מגוונים, והם שונים בכל פרט ופרט. לפיכך מבחינים בין גיל כרונולוגי,

[53] מכון לאומי לחקר שרותי בריאות ומדיניות בריאות, דצמבר 1999. וראה עוד נתונים אפידימיולוגיים ודמוגרפיים על הזקנים בישראל בס׳ הזדקנות וזיקנה בישראל, עמ׳ 287 ואילך. **[54]** קשישים בישראל — שנתון סטטיסטי 1999, מכון ברוקדייל-אשל. **[55]** J.W. Rowe, et al, *N Engl J Med* 316:1425, 1987. וראה עוד על *Can Fam Physician* 39:1406, 1993.

היינו מספר השנים מאז הלידה, לבין גיל ביולוגי, היינו הגיל לפי דרגת תיפקודיו השונים.

מרבית איברי הגוף עוברים הפחתה והתנוונות הדרגתיים של מספר התאים המרכיבים אותם, ומשקלם יורד בגיל הזיקנה. שינויים תיפקודיים חלים במרבית מערכות הגוף, והם כוללים את כל הרמות הביולוגיות של האורגניזם, החל מרמה מולקולרית ותאית, דרך רקמות ואיברים, ועד לאורגניזם כולו. יש ירידה מתמדת וקבועה ביעילות התיפקוד של המערכות הביולוגיות השונות בגוף, או בכושר הסתגלותם לתנאי מאמץ ולשינויים סביבתיים. בכל עשר שנים יש הפחתה של כ-10% ממספר תאי העצב של המוח. בהשוואה לתיפקוד מלא של מערכות שונות בגיל 25 שנה, נמצא כי בגיל 65 שנה יורד קצב הלב ל-87%, תיפקוד הכליה ל-78%, כוח השרירים ל-75%, ותיפקוד הריאות ל-62%; בגיל 85 שנה יורד קצב הלב ל-81%, תיפקוד הכליה ל-69%, כוח השרירים ל-55%, ותיפקוד הריאות ל-50%. גם כושר הפעילות המינית יורדת עם הגיל בגלל מחלות, תרופות, ניתוחים, מצבים נפשיים שונים, ובעיות פיסיות ונפשיות הקשורות בתיפקוד מיני. יחד עם זאת, נמשך הצורך המיני בכל שנות החיים, וגם הפעילות המינית משתנה מאדם לאדם. ככל שעולים בגיל מצטברות בעיות בריאותיות, נצפית ירידה בתיפקוד החושים, נסיגה שכלית, וחולשת הזכרון. כמו כן מתעוררות בעיות של הסתגלות חברתית, בעיות נפשיות, והפחתה בכושר העבודה והתעסוקה. שינויים אלו גורמים לבעיות לזקן עצמו, לסביבתו הקרובה, ולחברה כולה. ככל שהשינויים הגופניים והשכליים קשים ומהירים יותר, וככל שהסביבה ערוכה פחות להתמודדות עם בעיות הזקן, וככל שהסביבה מוכנה פחות להקרבה ולהתאמה למען צרכי הזקן, כך גדלה הבעיה של הפרט הזקן, ושל קבוצת הזקנים באוכלוסיה.

ההזדקנות כרוכה בירידת החיוניות של הגוף והנפש, וביכולת ההתגוננות שלו מפני מחלות שונות. האדם איננו מת מזיקנה, אלא שההזדקנות מביאה להסתברות גדלה והולכת לחלות במחלות שבעטיין ימות האדם.

הבעיות הרפואיות של הזקן מתבטאות הן בריבוי מחלות כרוניות, פיסיות ופסיכולוגיות, והן בריבוי מחלות חריפות, בעיקר זיהומיות. שילוב זה מצריך היערכות רפואית שונה מבחינה איכותית וכמותית, בהשוואה לארגון הרפואי הנוגע לגילאים אחרים, שכן מבנה מערכת הרפואה המודרנית נוטה להתייחס בעיקר למחלות חריפות, וזה איננו עונה על הדרישות של שכבת הגיל הזקן.

בסקר בריאות הזקן בישראל בשלהי המאה ה-20 למניינם נמצא כי 38% מבני 65 שנה ומעלה דיווחו על יתר לחץ דם, 15.2% דיווחו על אוטם בשריר הלב, ו-14.8% דיווחו על סוכרת. יותר מ-20% מהזקנים בני 75 שנה ומעלה מוגבלים

היבטים כלכליים בזיקנה — ג. חביב וי. שנור, בתוך: א. רוזין (עורך), הזדקנות וזיקנה בישראל,

בפעילות היומיומית. שיעור המוגבלות גבוה בכ-50% בין הנשים לעומת הגברים[56].

תוחלת חיים — תוחלת החיים המירבית, גם בתקופה המודרנית, היא כ-100 שנה, למעט מספר קטן של אנשים שעברו את הגיל הזה. שכיחות האנשים אשר הגיעו בעבר לגיל 100 שנה הוא 1:10,000, ושכיחות זו כמעט לא השתנתה גם בתקופה המודרנית, והיא עומדת על 1:7500. מאידך הצליח המדע המודרני, כאמור, להעלות את ממוצע תוחלת החיים של האוכלוסיה לגיל 75-80 שנה.

מאמצים מדעיים ורפואיים רבים נעשו במשך הדורות, ובעיקר בשנים האחרונות, להאריך את תוחלת החיים של האדם.

מגמה אחת היא להאריך את ממוצע תוחלת החיים, ולשפר את איכות החיים בגילאים המבוגרים, מבלי לשנות את מקסימום אורך החיים. דבר זה נעשה על ידי הדברת מחלות ממיתות, ובעיקר מחלות זיהומיות, ועל ידי זה מושגת הפחתה משמעותית בתמותת התינוקות והצעירים. מטרת מגמה זו היא להוסיף חיים לשנים, ולאו דווקא להוסיף שנים לחיים. מגמה זו נחלה הצלחה חלקית, ואמנם עדים אנו לעליה משמעותית בממוצע תוחלת החיים. אכן המדע והרפואה עדיין לא התגברו על מחלות ממאירות רבות, מחלות לב וכלי-דם, ושבץ מוחי, שהן המחלות הממיתות בשכיחות הגבוהה ביותר בגיל המתקדם. כמו כן עדיין מתים רבים בגלל תאונות שונות, הרעלות, ומלחמות — גורמים שניתנים למניעה.

הכיוון השני הוא לשנות את מנגנוני היסוד להזדקנות ולמוות, ובכך להאריך את מקסימום תוחלת החיים. כיוון זה הוא רחוק מפתרון, ייתכן שהוא בלתי אפשרי, וייתכן אף שהוא איננו רצוי.

יש לציין, שכבר הרמב"ם חזה שתי אפשרויות אלו, וכתב: "דחיית הזיקנה היא ממה שאי אפשר, ואמנם המניעה שלא תמהר — אפשר, וזה במה שינהגו בו הזקנים במזונותיהם ורוב הרחיצה, והשינה, והתמצע הדרך, והשמירה מכל מה שינגב או יקרר"[57].

הסבר ההזדקנות — למרות המחקרים הרבים, וההתקדמות העצומה בידע ובהבנה בתחומי הביוכימיה, הגנטיקה, הביולוגיה המולקולרית, והפיסיולוגיה, עדיין אין בידינו הסבר להזדקנות כתהליך שמתחייב מן התהליכים הפיסיולוגיים שבגוף החי, הפועל כתיקנו. לא ברור אם מדובר בהצטברות חומרים רעילים, שינויים בתהליכי חילוף החומרים, שינויים הורמונליים, שינויים חיסוניים, שינויים גנטיים, השפעות סביבתיות, או שינויים אחרים. כמו כן לא ברור עדיין באלו מרכיבים של חלקי התא מתרחשים השינויים הראשוניים והקריטיים של ההזדקנות. ידועים נתונים תורשתיים

[56] על פי נתוני משרד הבריאות, המרכז הלאומי לבקרת מחלות, פרסום 213, 1999. על בעיות בריאות ותחלואה בזיקנה ראה עוד — א. רוזין, בתוך: א. רוזין (עורך), הזדקנות וזיקנה בישראל, עמ' 777 ואילך. עמ' 715 ואילך.

[57] פרקי משה, ז, 36.

וסביבתיים שונים המשפיעים על אורך החיים של בני האדם, אך טרם נמצא הסבר מדעי לנתונים אלו. אין אנו יודעים להגדיר את ההבדל בין תופעות בסיסיות וראשוניות הגורמות לתהליך ההזדקנות, לבין תופעות משניות שהן תולדה של תהליך ההזדקנות, ומהווים סימפטומים של הזיקנה. כמו כן במקרים רבים אין אנו יודעים להסביר את השוני והגיוון הרב בין הפרטים השונים באוכלוסיה, כאשר קצב ההזדקנות שונה מאד בין אנשים באותה אוכלוסיה, ובין מערכות שונות בתוך כל אחד ואחד, במידת הירידה של כושר התיפקוד, וביחס שלהם לגיל הכרונולוגי[58].

התמורות הפיסיולוגיות שמתגלות בזיקנה, אינן יכולות לשמש הסבר להזדקנות, מאחר שהן עצמן נובעות מסיבות שאינן ידועות לנו, כך שמבחינה אמפירית הן תוצאות של הזיקנה ולא סיבותיה. לפי שעה נראות לנו ההזדקנות והזיקנה כעובדות ראשיתיות של תהליך החיים[59].

יש מי שהגדירו נושאי יסוד למחקר של הזיקנה לצורך הגברת הידע על תהליכי הזיקנה, וכן לצורך קביעת קדימויות מחקריות בתחום הגריאטרי[60].

ד. הזקן והזיקנה במקרא ובחז״ל

תוחלת החיים

קביעות — קצבת החיים של האדם היא קבועה מראש, אך אין היא מוחלטת, ויכולה היא להשתנות בהתאם למעשיו הפיסיים והרוחניים של האדם[61].

גבולות תוחלת החיים — חז״ל הכירו בגבול החיים בגיל 100 שנה[62]. ומה שכתבה התורה[63] ׳והיו ימיו מאה ועשרים שנה׳, אין זה מכוון לגבול החיים, אלא להמתנה עד המבול[64]. מכאן יש להעיר, שהברכה המסורתית ״עד מאה ועשרים״ נובעת כנראה מפירוש מוטעה בפסוק זה לפי דעת רוב המפרשים, ולמעשה היה צריך לברך ״עד מאה שנה״.

ממוצע חיי האדם הוא 80-70 שנה[65].

[58] על מנגנונים משוערים שונים לקביעת גיל מירבי של חיים במין האנושי, ולקביעת תוחלת חיים בפרטים שונים — ראה בס׳ הזדקנות וזיקנה בישראל, עמ׳ 107 ואילך. **[59]** אנציקלופדיה עברית, כרך טז, ע׳ זקנה; ד. גרשון, הביולוגיה של ההזדקנות, עמ׳ 76. וראה עוד D.A. Drachman, *Ann Neurol* 42:819, 1997. **[60]** המכון לרפואה בסן-פרנסיסקו — ראה E.T. Lonergan and J.R. Krevans, *N Engl J Med* 324:1825, 1991. **[61]** ראה בנידון בקהלת רבה ג ד; רס״ג, אמונות ודעות, מאמר ו; א״ע עה״ת שמות כג כו. וראה תשובת הרמב״ם על קץ החיים, פורסמה ע״י יהושע ליבוביץ, קורות 1969, 57:2-. וראה עוד בספרו של א.א. אורבך, חז״ל, פרקי אמונות ודעות, עמ׳ 375, ואכמ״ל. וראה לעיל בחלק המדעי. **[62]** אבות ה כא — בן מאה, כאילו מת ועבר ובטל מן העולם; וכן ראה בגיטין כח א, ובטושו״ע אבהע״ז קמא סח. וראה מחלוקת הרמב״ם מו״נ ב מז, והרמב״ן עה״ת בראשית ה ד, בעניין תוחלת החיים של בני האדם לפני המבול. **[63]** בראשית ו ג. **[64]** ראה בתרגומי התורה ובפירש״י שם, ובעיקר בפירוש א״ע שם. וכן משמע מירושלמי נזיר ז ב, שפירש הפסוק כמכוון לגופו של האדם בקבר. **[65]** תהלים צ י. וראה ברמב״ן עה״ת בראשית מו טו, שבדורות האלה הימים בהם כשבעים שנה. וראה לעיל

סיבות לאריכות ימים — התורה הבטיחה אריכות ימים למי שמקיים את מצוותיה[66], ובמיוחד נימנו מצוות אחדות, שבקיומם מובטח אריכות ימים: לימוד תורה[67], כיבוד אב ואם[68], מצות מזוזה[69], שילוח הקן[70], שמירה על מאזני צדק במסחר[71], וכן מלך, אשר מקיים את המצוות המיוחדות לו[72]; יראת ה׳[73], ושנאת בצע[74], אף הם נימנו במקרא כגורמים לאריכות ימים.

חז״ל לימדונו שהשווה הכתוב הבטחה לאריכות ימים במצווה קלה שבקלות, זה שילוח הקן, ובמצווה חמורה שבחמורות, זה כיבוד אב ואם, ללמדך שאין קצבה בשכר המצווה, ולפעמים אתה רואה מצווה קלה ושכרה מרובה[75].

חז״ל מסרו מספר הנהגות מוסריות, שגרמו לחכמים להאריך ימים: מימי לא השתנתי מים בתוך ארבע אמות של תפילה, ולא כיניתי שם לחברי, ולא ביטלתי קידוש היום; לא עשיתי קפנדריא לבית הכנסת, ולא פסעתי על ראשי עם קודש, ולא נשאתי כפי בלא ברכה; לא קדמני אדם לבית המדרש, ולא ברכתי לפני כהן, ולא אכלתי מבהמה שלא הורמו מתנותיה; לא נתכבדתי בקלון חברי, ולא עלתה על מיטתי קללת חברי, וותרן בממוני הייתי; לא קבלתי מתנות, ולא עמדתי על מידותי; לא נסתכלתי בדמות אדם רשע; לא הקפדתי בתוך ביתי, ולא צעדתי בפני מי שגדול ממני, ולא הרהרתי במבואות המטונפות, ולא הלכתי ארבע אמות בלא תורה ובלא תפילין, ולא ישנתי בבית המדרש לא שינת קבע ולא שינת עראי, ולא ששתי בתקלת חברי[76].

ועוד מנו חז״ל מספר הנהגות מוסריות, וקיום מצוות מסויימות, אשר גורמות לאריכות ימים: מי שמקבל יסורים[77]; מי שמשכים ומעריב בבתי כנסיות[78]; המשלים פרשיותיו עם הציבור[79]; המאריך ב׳אחד׳ של שמע ישראל[80]; המחמיר בטבילת קרי[81]; הפוסק מקריאת שמע במבואות המטונפות[82]; המאריך ב׳אמן׳[83]; שלושה דברים המאריך בהם, מאריכים לו ימיו ושנותיו — המאריך בתפילתו, והמאריך

ברקע המדעי. וראה במשך חכמה ויקרא כז ד, על ההבדלים על תוחלת החיים בין זכר לנקבה. **[66]** דברים ו ב. וראה בתנא דבי אליהו כו כה — כל המבקש וכו׳ חיים ארוכים וכו׳ יעשה את רצון אביו שבשמים, ואת רצון אביו ואמו; ובתדב״א זוטא סופכ״ד — התורה היא הנותנת לאדם חיים ארוכים. **[67]** דברים ל כ. וראה ברכות סא ב. **[68]** שמות כ יב. וראה רמב״ן שם. **[69]** דברים יא כא, לפי פירוש בעל הטורים ואור החיים שם; טושו״ע יו״ד רפה א, ובש״ך שם סק״ב. **[70]** דברים כב ז. **[71]** דברים כה טו. **[72]** דברים יז כ. **[73]** משלי י כז. **[74]** משלי כח טז. **[75]** ירושלמי פאה א א, ובפני משה שם; דברים רבה ו ב. וראה עוד בחולין קמב א; ספרי פר׳ תצא, רצה. **[76]** מגילה כז ב-כח א; תענית כ ב; ירושלמי תענית ג יא; מס׳ דרך ארץ, פתיחה ז. וראה על הנהגות אלו במסילת ישרים פי״ט. **[77]** ברכות ה א. **[78]** איכא סבי בבבל וכו׳ (ברכות ח א). בטעם הדבר ראה בכלי יקר עה״ת דברים יא כא. וראה עוד בילקוט שמעוני, עקב, תתעא, בשם מדרש ילמדנו. **[79]** ברכות ח ב. **[80]** ברכות יג ב. **[81]** ברכות כב א. וראה בס׳ ראשית חכמה, שער האהבה יא לב. **[82]** ברכות כד ב. וראה במשך חכמה דברים לב מז. **[83]** ברכות מז ב. אך ראה בברכות, מז א, שהעונה אמן יותר מדאי אינו אלא טועה. ובח״א מהרש״א שם כתב הטעם, שהוא סבור

בשולחנו, והמאריך בבית הכסא[84]; החותם מקדש ישראל, והמבדיל בין קודש לחול[85]; העושה תשובה[86]; המניח תפילין[87]; המתעסק בדבר מצווה של קבורה[88]; הפורש מיין[89]; המקיים מצות צדקה[90]; המזבח נברא להאריך שנותיו של האדם[91]; כהן גדול מאריך ימיו של אדם[92]; המדבר אמת הוא סגולה לאריכות ימים[93]. יש מי שהוכיח מכאן שחובות הלבבות עולות בחשיבותן על חובות האיברים[94]. ועדיין צריך בירור בחלק מההנהגות והמצוות הללו, למה גורמות לאריכות ימים.

אישים זקנים במקרא — מספר אישים במקרא כונו זקנים: אברהם ושרה[95], לוט[96], יצחק[97], יעקב[98], יהושע[99], עלי[100], שמואל[101], ישי[102], ברזלי[103], דוד[104], שלמה[105], אסא[106], איוב[107], יהוידע[108], הושע[109]. אצל משה לא נאמרה זיקנה[110]. והיינו אף שמשה מת בשיבה טובה בן מאה ועשרים שנה[111], לא היו לו סימני הזיקנה החיצוניים, כנאמר שם 'לא כהתה עינו ולא נס ליחה'[112].

שלושה נכתרו בזיקנה ובימים: אברהם, יהושע, ודוד, שכן יש לך אדם שהוא בזיקנה ולא בימים, היינו שנראה באופן חיצוני כזקן, שהזיקנה קופצת עליו, אף על פי שהוא צעיר לימים; ויש שהוא בימים ולא בזיקנה, היינו שאין בו הדרת זקן, אף על פי שהוא מבוגר בשנים[113].

שלושה נאמר בהם שיבה טובה: אברהם, דוד, וגדעון[114].

אישים זקנים בתלמוד — מספר אישים בחז"ל נקראו זקנים: נחום[115], שמאי[116], הלל[117], רבן גמליאל הזקן[118], רבי אלעא[119], רב פפא סבא[120], רב המנונא סבא, רב ייבא סבא[121], שמואל סבא[122], אביי קשישא[123].

בזוהר מוצמד התואר 'סבא' לשמותיהם של רבים מהאישים המוזכרים בו.

שעל ידי זה יאריך ימים ושנים, אך הוא טועה כי אריכות ימים יותר מדאי נמי אינו טוב. **[84]** ברכות נד ב. **[85]** פסחים קד א. **[86]** יומא פו ב. **[87]** מנחות מד א. **[88]** אבות דר"נ מכת"ר, הובא בתו"ש בראשית כד אות א. **[89]** מכילתא דרשב"י יתרו כז. **[90]** בראשית רבה נט א; מדרש שמואל ח, וכדכתיב צדקה תציל ממות (משלי י ב). וראה ר"ה יח א. **[91]** מכילתא יתרו ב כא. **[92]** ספרי במדבר קס. **[93]** ראשית חכמה, שער הקדושה יב נא. **[94]** ראה בהקדמה לס' חובות הלבבות. **[95]** בראשית יח יא, כה ח. **[96]** בראשית יט לא. **[97]** בראשית כז א, לה כט. **[98]** בראשית מד כ. **[99]** יהושע יג א, כג א-ב. **[100]** שמו"א ב כב. **[101]** שמו"א ח א, כח יד. **[102]** שמו"א יז יב. **[103]** שמו"ב יט לג. **[104]** מל"א א א. **[105]** מל"א יא ד. **[106]** מל"א טו כג. **[107]** איוב מב יז. **[108]** דבהי"ב כד טו. **[109]** ראה פסחים פז א. **[110]** אבדר"נ מכת"ר, הובא בתו"ש בראשית כד אות ד. **[111]** דברים לד ז. **[112]** ראה ברמב"ן עה"ת דברים לא ב, שיטות שונות על זיקנותו של משה. **[113]** בראשית רבה נט א. **[114]** בראשית רבה מד כג. **[115]** ברכות יח ב. **[116]** יומא עז ב; סוכה כח ב; ביצה טז א, ועוד. **[117]** ברכות ס א; יומא לה ב; סוכה כג א, ועוד. **[118]** מו"ק כז א; ע"ז יא א; בכורות לח א, ועוד. **[119]** חגיגה טז א. **[120]** קידושין עא ב; סנהדרין מט ב. **[121]** פסחים קג ב; שם קה א. **[122]** סוטה י ב. **[123]** כתובות צד א; סנהדרין ז א.

אישים שהאריכו ימים — מהאישים המוזכרים בתנ״ך שהאריכו ימים 120 שנה ויותר, לאחר הדורות הראשונים: שרה[124], אברהם[125], יצחק[126], יעקב[127], שרח בת אשר[128], עמרם[129], יוכבד[130], משה[131], אהרן[132], עובד אבי ישי[133].

מספר אישים נימנו בחז״ל שהאריכו ימים: יוחנן כהן גדול[134], בר קפרא[135], רב אחא בר יעקב[136], רבי זכאי, רבי אלעזר בן שמוע, רבי פרידא, נחוניא הקנה, נחוניא הגדול, רבי זירא, רבי יהושע בן קרחה[137], רב אחא בר אהבה[138], רבי חנינא[139], רבי אלעזר בן פרטא[140], אמו של רב אסי[141], רב חסדא[142]. כמו כן האמה שבבית רבי האריכה ימים[143]. רבי יוחנן, יש אומרים שחי למעלה משלוש מאות שנה[144].

ארבעה הם שמתו בני מאה ועשרים שנה: משה, הלל הזקן, רבן יוחנן בן זכאי, ורבי עקיבא[145].

קבוצות זקנים — מספר קבוצות מחכמי התלמוד כונו בשם זקנים: זקנים הראשונים, זקני בית שמאי, זקני בית הלל, זקני בתירא, זקני הגליל, זקני הדרום, סבי דסורא, סבי דפומבדיתא, סבי דמתא מחסיא, סבי דבי אתונא.

אישים שהזקינו מוקדם — מספר אישים מתוארים כמי שהזיקנה קפצה עליהם מוקדם, שנראו זקנים במיוחד בטרם עת, היינו ששערותיהם הלבינו: יעקב אבינו[146], שמואל הנביא[147], רבי אלעזר בן עזריה[148].

זיקנה מאברהם — עד אברהם לא היתה זיקנה, עד שביקש אברהם על הזיקנה[149], כלומר לא היתה הבחנה חיצונית בין צעיר לזקן בהלבנת שיער, עד שביקש אברהם שיהיה דבר זה ניכר[150].

מצינו זיקנה אף אצל מלאכים[151].

[124] בראשית כג א — 127 שנה. **[125]** שם כה ז — 175 שנה. **[126]** שם לה כח — 180 שנה. **[127]** שם מז כח — 147 שנה. **[128]** מדרשים, הובאו בתו״ש בראשית פמ״ו אות צז — 620 שנה. **[129]** בראשית רבה, צו ד — 137 שנה. **[130]** לפי הגמ׳ סוטה יב א, ב״ב קיט ב היתה יוכבד בת 130 שנה כשנישאה לעמרם, ובוודאי חייתה הרבה יותר שנים. וראה באריכות מחלוקת הא״ע בראשית מו כג, והרמב״ן שם טו בנידון גילה של יוכבד. **[131]** דברים לד ז — 120 שנה. **[132]** סופרים טז יב — 123 שנה. **[133]** בראשית רבה, שם — 400 שנה. **[134]** ברכות כט א. **[135]** ברכות לט א. **[136]** עירובין סג א. **[137]** מגילה כז ב-כח א. **[138]** תענית כ ב. **[139]** חולין כד ב. **[140]** ע״ז יז ב. **[141]** קידושין לא ב. **[142]** תוס׳ ר״ה יח א ד״ה רבה. **[143]** שבת קנב א. **[144]** ספר התרומה, עז, קלה; סדר תנאים ואמוראים. **[145]** ספרי דברים לד ז. **[146]** ראה רמב״ן עה״ת בראשית מז ט. **[147]** תענית ה ב, וברש״י שם. **[148]** ברכות כח א, וברש״י שם. **[149]** ב״מ פז א; סנהדרין קג ב; בראשית רבה סה ד; תנחומא, נח יד; תנחומא, חיי שרה א. וראה חזקוני, בראשית יח יא — מתחילת הספר עד כאן לא תמצא זקנה כתובה בשום אדם עד שבא אברהם ואמר לפני הקב״ה, רבונו של עולם, אדם ובנו נכנסים למקום אחד ואין אדם יודע את מי יכבד, ומתוך שאתה מעטרו בשיבה אדם יודע למי יכבד, אמר לו הקב״ה, דבר טוב תבעת וממך הוא מתחיל וכו׳, נמצא אברהם חידש זיקנה שנאמר ׳ואברהם זקן׳. **[150]** מהרש״א ח״א סנהדרין שם. וראה באריכות בתו״ש בראשית כד אות׳ ו-ז. **[151]** יבמות טז ב, על שר העולם, וראה בתוס׳ שם ד״ה פסוק. וראה עוד בעניין הזקן שנכנס עם שמעון הצדיק ביום הכיפורים —

היחס הכללי לזקן

כללי — בדרך כלל מובעת הערכה מלאה ועמוקה לזקן, אך אין התעלמות ממגבלותיו, חולשותיו וקשייו. כמו כן לא בא היחס המיוחד לזקן על חשבון התעלמות מיחס נאות לצעיר.

החיוב והשלילה שבזיקנה — הזיקנה היא חיובית בעיקרה, שכן יש בה ניסיון חיים וצבירת ידע, הפחתת יצרים, וזמן פנוי לעסוק בתורה ובמצוות. אך יש גם חסרונות לזיקנה בגלל המגבלות הגופניות והשכליות. לכן מצינו בחז״ל שיש בזיקנה גם טוב וגם רע.

החיוב שבזיקנה — רוב פסוקי התורה ומאמרי חז״ל מתייחסים לזקן ולזיקנה בחיוב: אריכות ימים נחשבת לברכה[152], אם כי אריכות ימים ושנים יותר מדאי, אף היא איננה טובה[153]; הזיקנה מביאה ליתר חכמה[154], אם כי אין הדבר נכון בכל מקרה, ויש צעירים שהם נבונים יותר מהזקנים[155]; ביזוי הזקן הוא אות לקלקלה[156], ודור שבן דוד בא בו, נערים ילבינו פני זקנים, וזקנים יעמדו לפני נערים[157]; הלומד מן הזקנים דומה לאוכל ענבים בשולות, ושותה יין ישן[158], היינו שהדברים בשלים, מיושבים ומתקבלים, אם כי יש זקנים שאין להם חכמה כלל[159]; זיקנה ושיבה נאה לצדיקים, ונאה לעולם[160]; אם יאמרו לך זקנים סתור, וילדים בנה — סתור ואל תבנה, מפני שסתירת זקנים בנין, ובנין נערים סתירה[161]; אין לך נאה בישיבה אלא זקן[162]; זקן ששכח תלמודו מחמת אונסו, נוהגים בו כקדושת ארון[163], ובלשון אחרת, היזהרו בזקן ששכח תלמודו מחמת אונסו, שחלה או שנטרד בדוחק מזונות, שכן לוחות ושברי לוחות מונחים בארון[164]; זקן שאירע בו דבר, אין מורידים אותו מגדולתו, אלא אומרים לו היכבד ושב בביתך[165]; המכבד את הזקנים הוא בן עולם הבא[166]; כל מי שמקבל פני זקן, כמקבל פני שכינה[167]; לא במקום אחד ולא בשתים מצאנו שחלק הקב״ה כבוד לזקנים, אלא בהרבה מקומות[168]; ומה אם מי שאמר והיה והעולם עתיד לחלוק כבוד לזקנים, קל וחומר בשר ודם צריך לחלוק כבוד לזקנים[169]; אדם בן תורה, בשעה שהוא מזקין, הכל באים ומסבבים אותו, ושואלים אותו דברי תורה[170]; ישראל אינם יכולים לעמוד בלא זקנים[171]. מי שאינו מכבד את הזקן, לא יאריך ימים[172].

[152] ישעיה סה כ; זכריה ח ד; תהלים צב טו; משלי ג טז. **[153]** מהרש״א ח״א ברכות מז א. **[154]** איוב יב יב; שם לב ז,ט. **[155]** ראה איוב לב ו ואילך. **[156]** דברים כח ג; ישעיה ג ה; איכה ד טו. **[157]** סוטה מט ב; סנהדרין צז א. **[158]** אבות ד כ. **[159]** רמב״ם בפיהמ״ש שם. **[160]** אבות ו ח. **[161]** תוספתא ע״ז פ״א; מגילה לא ב; נדרים מ א, בשינויי גירסא קלים. **[162]** חגיגה יד א. **[163]** ירושלמי מו״ק ג א. **[164]** ברכות ח ב, וברש״י שם. **[165]** ירושלמי מו״ק ג א. **[166]** ב״ב י א. **[167]** בראשית רבה סג ז. **[168]** שמות רבה ה טו; ויקרא רבה יא ח. אמנם יש לפרש מדרש זה כחולק כבוד לזקנים בחכמה, ולאו דווקא זקנים בגיל. וראה עוד בילקוט שמעוני, שמות רמז קעב; תנחומא, שמות כט; תנחומא, שמיני יא. **[169]** ספרי במדבר צב. **[170]** דברים רבה ו ג. **[171]** תנחומא, שמות כט. **[172]** ראשית חכמה, שער היראה טו י.

השלילה שבזיקנה — מאידך, הכירו חז״ל במיגבלות הזיקנה: ימי הזיקנה נקראים ימי הרעה[173]; הזיקנה היא עטרת קוצים[174]; הזיקנה כשלעצמה איננה עומדת לו לאדם בפני יצרו, שכן היצר הרע גדל עם האדם מנערותו ועד זיקנותו, ואם מצא בתוך שבעים שנה הוא מפילו, בתוך שמונים הוא מפילו[175], וכפי שאמר הלל, אל תאמין בעצמך עד יום מותך[176], וכמעשה באותו חסיד שאמר, אל תאמין בעצמך עד יום זיקנותך[177]. וכן מצינו בחז״ל תיאורים רבים על מיגבלותיו הגופניים של הזקן[178].

המאזן — מכאן שהכל לפי הזקן[179]. ואכן, יש זקן ויש זקן — מי שקנה חכמה בצעירותו, ומנצל את ימי זיקנותו לדברים חיוביים שהזיקנה מקנה לאדם, הרי שלגביו הזיקנה היא שבח ומעלה; ולעומתו מי שלא קנה חכמה, ולא הכין עצמו בצעירותו, הרי הוא לטורח על עצמו ועל אחרים בעת זיקנותו.

ציפיות ודרישות — הציפיה מזקן היא, שיעסוק בדברים חיוביים, כגון צדקה[180], שלא יעסוק בדברים בטלים[181], ושיתרחק ממעשים מגונים כמו ניאוף[182].

על האדם להשתדל לחזור בתשובה לפני עת זיקנותו[183], אך אם לא זכה לכך בימי נעוריו, עליו לחזור בתשובה בעת זיקנותו, ואחרי שהגיע לגיל תשעים שנה, ראוי לו להיות כל עסקו בתפילות ובתהילות לה׳, ולשיח בנפלאותיו[184].

ערכין — ערכם של זכר ונקבה זקנים קטן יותר מצעירים, אך בעוד שאשה זקנה ערכה הוא שליש מהצעירה, היינו שלשים שקלים לצעירה, ועשרת שקלים לזקנה מעל ששים שנה[185], הרי שבאיש זקן פוחת ערכו יותר משליש, היינו חמישים שקלים לצעיר, וחמשה עשר שקלים לזקן מעל ששים שנה[186], מכאן שערכה של אשה זקנה גדול יותר מערכו של איש זקן. חז״ל המשילו על כך את הפתגם: ״זקן בבית משא בבית, זקנה בבית מטמון בבית״[187]. הם הדגישו בדברים אלו את ההבדל בין זקן שאינו בן-תורה לבין אשה זקנה, בכך שהזקן מתנתק בצורה חדה מתיפקודיו בעבר, ונכנס לחיי בטלה ושעמום, אשר מחמירים את מצבו הנפשי והגופני, בעוד שהזקנה איננה מתנתקת באופן חד ומלא מתיפקודיה בעבר, ויכולה להמשיך בעיסוקיה הקודמים, וזה מסייע לתיפקודה הנפשי.

[173] שבת קנא ב; קהלת רבה, יב א; ויקרא רבה, יח א. **[174]** שבת קנב א. **[175]** בראשית רבה נד א. **[176]** אבות ב ד. **[177]** ירושלמי שבת א ג. וכן ראה במל״א יא ד, בעניין שלמה המלך; ברכות כט א, בעניין יוחנן כהן גדול; קידושין פא ב, בעניין רב חייא בר אשי. **[178]** ראה להלן הע׳ 211 ואילך. וראה בשו״ת רב״ז סי׳ נח, בטעם הדבר שרגיל בחז״ל ובפוסקים הצירוף ׳זקן או חולה׳, או בסדר הפוך, עיי״ש. **[179]** מידי בקשישותא תליא מילתא, בטעמא תליא מילתא (ב״ב קמב ב). **[180]** משלי טז לא. **[181]** ע״ז טז ב. **[182]** פסחים קיב ב. וכן ראה בבן סירא כה ב. **[183]** אור החיים עה״ת ויקרא יט לב. **[184]** שערי תשובה לרבנו יונה, שער ב אות ט. **[185]** ויקרא כז ד,ז. **[186]** ויקרא כז ג,ז. אמנם ראה בא״ע שם, שכל זה הוא גזירת הכתוב. **[187]** ערכין יט א.

השינויים הגופניים והתיפקודיים החלים בזקן

הכנות לקראת הזיקנה — המקרא וחז״ל הנחו אותנו להכין את עצמנו בצעירותנו לקראת ימי הזיקנה, הן מבחינה גופנית והן מבחינה רוחנית:

׳חנוך לנער על פי דרכו, גם כי יזקין לא יסור ממנה׳[188].

׳על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא׳[189] — צריך אדם להתפלל על זיקנתו שתהא עיניו רואות, ופיו אוכל, ורגליו מהלכות, שבזמן שאדם מזקין, הכל מסתלק ממנו[190]. וכן התפלל דוד המלך: ׳אל תשליכני לעת זקנה, ככלות כחי אל תעזבני׳[191], וכן ׳עד זקנה ושיבה אלקים אל תעזבני׳[192]. ויתפלל: ״אל תרפה את ידי לעת זקנתי מן התורה ומן המצוות״[193].

׳וזכר את בוראך בימי בחורתיך, עד אשר לא יבאו ימי הרעה, והגיעו שנים אשר תאמר אין לי בהם חפץ׳[194].

כל אומנות שבעולם אין עומדת לו לאדם אלא בימי ילדותו, אבל בימי זיקנותו הרי הוא מוטל ברעב; אבל תורה אינה כן, עומדת לו לאדם בעת ילדותו, ונותנת לו אחרית ותקווה בעת זיקנותו[195].

דברים שאדם עושה בילדותו, משחירים פניו בעת זיקנותו[196].

חסידים ואנשי מעשה אומרים, אשרי ילדותנו שלא ביישה את זיקנותנו; ובעלי תשובה אומרים, אשרי זיקנותנו שכיפרה את ילדותנו[197].

חמין ושמן שסכתני אמי בילדותי, הן שעמדו לי בעת זיקנותי[198].

אבנים שישבנו עליהן בנערותנו, עשו עמנו מלחמה בזיקנותנו, היינו ללמד דרך ארץ בא, שצריך לשמור עצמו בימי הנערות, ואף שאינו מרגיש בדבר, מפני שסופו להיות מרגיש בימי הזיקנה[199].

כל המנהיג עצמו בדרכים אלו שהורינו, אני ערב לו שאינו בא לידי חולי כל ימיו, עד שיזקין הרבה וימות, ואינו צריך לרופא, ויהיה גופו שלם, ועומד על בוריו כל ימיו[200].

סיבות להזדקנות — מפני ארבעה דברים הזיקנה קופצת על האדם: מפני היראה, ומפני כעס בנים, ומפני אשה רעה, ומפני המלחמות[201].

שלושה דברים מזקינים את האדם: הדר בעליה, המגדל תרנגולים בתוך ביתו, והמדבר ואינו נשמע[202].

כל השטוף בזימה, זיקנה קופצת עליו

[188] משלי כב ו. **[189]** תהלים לב ו. **[190]** תנחומא מקץ ז. **[191]** תהלים עא ט. **[192]** תהלים עא יח. **[193]** תדב״א זוטא, כד ג. **[194]** קהלת יב א. **[195]** סוף קידושין. **[196]** שבת קנב א. **[197]** סוכה נג א. **[198]** חולין כד ב. **[199]** ירושלמי ביצה א ז, ובפני משה שם. **[200]** רמב״ם דעות ד כ. וראה עוד בע׳ בריאות, הע׳ 62 ואילך. **[201]** תנחומא חיי שרה ב. **[202]** עירובין נו א; מדרש מעשה תורה, המיוחס לרבנו הקדוש, בתוך הקובץ בית

לפני זמנו[203].

שלושה הזקינו בטרם עת, מפני רעות בניהם: יצחק, שמואל ועלי[204].

זיקנה מוקדמת נגרמת על ידי לב דואג[205]. כשמתה שרה קפצה זיקנה על אברהם[206].

ההזדקנות הפיסית — בדרך כלל קיימת הדרגתיות בתהליכי ההזדקנות, והדרגתיות זו נמדדת בעשורים של שנים[207]. יש שחילקו את חיי האדם לשביעיות[208], ויש שחילקו את הדרגתיות חיי האדם לשלושה חלקים: ימי עליה עד עשרים שנה, ימי עמידה עד תשעים שנה, וימי ירידה מתשעים שנה ואילך[209].

הקשיים הפיסיים של הזקן תוארו בהרחבה כבר על ידי שלמה המלך[210].

השינויים הפיסיים בזקן — חז״ל מנו שינויים שונים שקורים בזקן: עורו מתקמט ומתכהה, שערו מלבין, נקביו אינם פועלים כהלכה, מערכת העיכול איננה פועלת כתיקנה, שנתו קלה מאד ומתעורר בקלות, דעותיו משתנות, שפתותיו מתבקעות, קולו נחלש, שיניו נושרות, הליכתו קשה וכפופה, גבשושית קטנה דומה עליו כהרי הרים, וכוחותיו מידלדלים[211].

עיניו של הזקן כהות, וראייתו נחלשת[212], ומצינו אישים שונים במקרא, שעיניהם כהו מראות לעת זיקנתם: יצחק[213], יעקב[214], עלי[215], אחיה השילוני[216]. ולעומתם אצל משה כתוב, שלא כהתה עינו למרות זיקנותו[217].

בעת הזיקנה השמיעה נחלשת[218], וכך מסופר על ברזלי לעת זיקנתו[219].

אפילו זקן מופלג מרגיש בחוש הטעם, אך יש שכתבו שהגבול הוא 92 שנה בזקן תלמיד חכם, ו-80 בזקן עם-הארץ[220].

זקן דמו נצטנן ונצרר, היינו ירידה בחום

המדרש (יעלניק), ח״ב עמ׳ 94. **[203]** שבת קנב א; רמב״ם דעות ד יט; טושו״ע או״ח רמ יד. **[204]** אגדת בראשית מא ב. **[205]** בן סירא ל כד. **[206]** תנחומא חיי שרה ג. וראה בתו״ש בראשית כד אות ב. **[207]** אבות ה כו. מן הראשונים יש שהתבססו על חלוקת הגילים שבמשנה בתיאור הזיקנה — ראה רמב״ן עה״ת במדבר ח כד; שירו של שמואל הנגיד (990-1055) 'ומי יגיד למאה', פורסם בספר השירה העברית בספרד ובפרובאנס, בעריכת חיים שירמן, כרך א, 1954, עמ׳ 131; שירו של אברהם אבן עזרא על מעגלי החיים, שירמן, שם, עמ׳ 558. **[208]** ראה קהלת רבה א ג; מעשה טוביה, עולם קטן פ״א. **[209]** שנות אליהו להגר״א על מס׳ פאה. **[210]** קהלת יב א-ז. הסבר מפורט על פרטי התיאור של הזקן בקהלת ניתן על ידי חז״ל במס׳ שבת קנא-קנב, ובקהלת רבה יב ב-ו, וכן על ידי הרלב״ג בפירושו לקהלת. בין אומות העולם היו רבים מהרופאים והחכמים, שפירשו את הדברים הקולעים של שלמה המלך על הזיקנה — ראה למשל J. Smith, *Portraiture of Old Age*, London, 1666. **[211]** שבת קנא-קנב. מבוסס בעיקר על פרק יב בקהלת. **[212]** שבת שם; ויקרא רבה יח א; תנחומא מקץ ז. **[213]** בראשית כז א. אמנם ראה ברבנו בחיי שם, ובתו״ש שם אות׳ ג-יב, סיבות אחרות לכהות ראייתו. **[214]** בראשית מח י. **[215]** שמו״א ג ב. **[216]** מל״א יד ד. **[217]** דברים לד ז. **[218]** שבת שם; ויקרא רבה שם. **[219]** שמו״ב יט לו. **[220]** ראה דרכ״ת, יו״ד סי׳ צב סק״ז

הגוף הפנימי, או שהכוונה לירידה בחילוף החומרים התקין, ובטל יצרו, ובטלה תאוותו, וירתת בידיו וברגליו[221]. הזקן מרגיש קר יותר, והבגדים לא תמיד מחממים אותו, ולעתים הוא נזקק לעזרת אשה[222], ואמנם יש שכינו את שיטת החימום על ידי אשה, שנעשתה אצל דוד ואבישג השונמית, בשם שונמיטיזם[223], מערכת הדם נחלשת, ואיננה יעילה עוד כמקודם[224].

שיער בית השחי נושר מחמת זיקנה[225]. גבות העינים גדלות מאד, ולעתים מכסות את העינים[226].

בעת הזיקנה יש קושי בלעיסה, ואין הזקן טועם כראוי[227].

הזקנים צריכים ללחוץ יותר למתן שתן, ולפעמים יוצאת צואה קודם[228]. יתכן שזה רמז לערמונית מוגדלת בזיקנה.

זקן אמנם אינו מוליד, אך יש מי שכתבו שיש רפואות שיכולות להחזירו ליכולת ההולדה, ועל כן עצם מצב הזיקנה איננו מצב של סירוס[229].

חבלה צווארית בזקן מסוכנת במיוחד, וגורמת למוות[230].

תלמידי חכמים כל זמן שמזקינים, חכמה מתווספת בהם, ודעתם מתיישבת עליהם; ועמי הארץ כל זמן שמזקינים, טפשות מתווספת בהם, ודעתם מטורפת עליהם[231]. יש מי שכתב, שתיאור זה של תלמידי חכמים הוא כפשוטו, שכן הכוחות הגופניים בימי הבחרות ימנעו מעלות המידות, וככל אשר יחלשו כוחות הגוף, ותיכבה אש התאוות, כן יחזק השכל וירבה אורו, עד שכשיבוא האיש השלם בימים ויקרב למות, תוסיף ההשגה ההיא תוספת עצומה[232]; ויש מי שכתב, שאנו רואים, כי כשיזקין האדם תתמעט הבנתו, ואפילו איש חכם לא יוכל לצאת ולבוא במלחמתה של תורה, ויתמעטו הרגשותיו[233].

וסקי״ז. **[221]** חולין כד ב; מדרש תמורה א. **[222]** ראה בעניין דוד במל״א א א. **[223]** ראה בספר Preuss J, *Biblical and Talmudic Medicine* (trans. F. Rosner), p. 441. וראה ט. וגו, הרפואה קלח:511, 2000, על מנהגים שונים בכיוון זה בעולם המערבי. **[224]** רלב״ג בפירושו לקהלת פי״ב; עקדת יצחק על קהלת פי״ב. וראה יהושע ליבוביץ, דפים רפואיים, כה:447, 1966. **[225]** נזיר נט א. **[226]** ב״ק קיז א. וראה בספרו של פרויס, בתרגומו של רוזנר, עמ׳ 69. **[227]** תנחומא מקץ ז, על פי המסופר אצל ברזלי, שמו״ב יט לו. וראה בשבת קנב א, מחלוקת רב ורבה. **[228]** ויקרא רבה יח א. **[229]** תוס׳ שבת קיא א ד״ה אלא. **[230]** חולין כא א, בעניין עלי הכהן (שמו״א ד יח). **[231]** סוף מס׳ קינים; שבת קנב א, בשינויי גירסאות. ובקהלת רבה א ג נאמר, שעמי הארץ המזקינים דומים לקוף, ובני תורה המזקינים נשארים במעמדם. והדמיון לקוף, לפי שהוא הולך מזוהם וכפוף, כן כתב במתנות כהונה, שם. בענין תיאור עמי ארצות בכלל בתקופות שונות — ראה ירושלמי המבואר לאאמו״ר, חגיגה, בירורי מושגים, דכ״ט ע״ב ואילך. **[232]** רמב״ם מו״נ ג נד. וכן כתב המהר״ל מפראג בפירושו לאבות ה כא. וראה גם בספרו נצח ישראל פט״ו. וראה עוד בס׳ רוח חיים לר׳ איצ׳לה מוואלאז׳ין פ״א מ״א. **[233]** אור החיים עה״ת פר׳ ויחי. והגם שאמרו חז״ל זיקני תורה דעתם מתיישבת עליהם, דקדקו לומר ׳מתיישבת׳ לשלול דעתם של זיקני עם הארץ שמטרפת, ולעולם הכח השכלי

הלומד זקן דומה לדיו כתובה על נייר מחוק[234], היינו שלא יוכל לקלוט דברים חדשים[235], או שישכח בקלות מה שלומד[236].

הזקן מעדיף את סביבתו הטבעית בעירו ובמקומו, על פני שינויים, אף אם הם לכאורה טובים יותר[237].

מצינו סתירה בתכונת הזקן אם הוא רחום או אכזר. שכן מחד גיסא נאמר שהקב״ה נגלה לבני ישראל על הר סיני כזקן מלא רחמים[238], וכן קבעו חז״ל, שבתעניות מורידים לפני התיבה זקן ורגיל[239], משום שלבו נשבר, ורתיחת הבחרות פרחה ממנו[240]; ומאידך קבעו חז״ל, שאין מושיבים בסנהדרין זקן[241], מפני ששכח כבר צער גידול בנים ואינו רחמני[242], ומפני שיש בו אכזריות[243]. אכן ההבדל הוא בין זקן סתם שהוא רחמן, לבין זקן מופלג בשנים שהוא אכזר[244].

יין ישן דעת זקנים נוחה הימנו, וזה הדבר הטוב לו מן הכל[245].

בגדי הזקנה שונים מבגדי הצעירה, ועל הבעל להתאים את הבגדים של אשתו לפי גילה[246].

הזקנה שווה לצעירה בשמחה ובהנאה שיש לה מן הריקודים וההתקשטות[247], ולכן מותרת גם הזקנה בקישוט ובטיפוח בחול המועד[248].

לפי הרמב״ם הגדרתו של הזקן הוא בין הבריא לבין החולה, שכן מלאכת הרפואה

והתבוני יאפס. **[234]** אבות ד כ. **[235]** תויו״ט אבות שם. **[236]** רמב״ם בפיהמ״ש אבות שם; תפא״י שם. **[237]** ראה דברי ברזלי, שמו״ב יט לב-לט. וראה בשו״ת מהר״ם מרוטנברג, פראג, סי׳ תתרו, שאם התנו שתי נשים, שהצעירה תפרנס את הזקנה בעת הצורך, החיוב עליה הוא לפרנסה במקומה הרגיל לה דווקא. **[238]** מכילתא בשלח טו ה, ויתרו פ״ה. ראה בתו״ש כרך טז במילואים סי׳ לב, על המחלוקת העקרונית בין הרמב״ם וסיעתו, לבין הרב שלמה מן ההר והראב״ד וסיעתם, על דימויי ההגשמה במקרא ובמדרשים. אכן בנידוננו הדימוי של הקב״ה כזקן הוא רק כדי לשבר את האוזן, אבל אין זיקנה לפני הקב״ה, כמבואר ביבמות טז ב. **[239]** תענית טו א; רמב״ם תעניות ד ב,ד. **[240]** מאירי תענית שם. **[241]** סנהדרין לו ב; רמב״ם סנהדרין ב ג. **[242]** רש״י ומאירי סנהדרין שם; שו״ת הרשב״א ח״ו סי׳ קצא. **[243]** רמב״ם שם; יד רמ״ה סנהדרין שם. **[244]** לח״מ סנהדרין ב ג; שו״ת שבות יעקב ח״א סי׳ כט. וראה לאור ההלכה עמ׳ קפו; מרגליות הים סנהדרין לו ב אות ז; שו״ת חמדת צבי ח״ג סי׳ מט אות ד. וראה משנה הוריות א ד, הלשון זקן שלא ראה לו בנים, ואולי הכוונה בזקן שמעולם לא היו לו בנים, ובפיהמ״ש לרמב״ם שם כתב, שאינו כשר לדיני נפשות, לפי שהוא אכזרי, ולא ירחם על בני האדם, לפי שאינו יודע אהבת בנים. אך במשנה שבגמרא הוריות ד ב, הגירסא היא זקן שלא ראוי לבנים. וברמב״ם שגגות יג א הגירסא היא זקן או שלא ראה בנים, ומשמע שזקן הוא מופלג בשנים, אך ללא קשר אם היו לו בנים אם לאו. וראה בתויו״ט הוריות שם, ומאמרו של הרב ש. ישראלי, התורה והמדינה, ט-י, תשי״ח-י״ט, עמ׳ תקפד ואילך, בעניין הגירסאות. וראה ברש״י הוריות שם, שכתב וקשיא לי מפני מה אינו ראוי להוראה, ולא תירץ, וכבר דנו בדבריו אלו בלח״מ שגגות יא א; הרב ב. רבינוביץ-תאומים, התורה והמדינה, שם, עמ׳ מט ואילך; הרב ישראלי, שם. וראה להלן הע׳ 430. **[245]** מגילה טז ב, וברש״י שם. **[246]** כתובות מח א. **[247]** שבת סד ב; מו״ק ט ב. **[248]** ראה במ״מ יו״ט ז כ; ביאוה״ל סי׳

כוללת שלוש הנהגות ... והשלישית, הנהגת מי שאינו בריא בריאות שלימה, ואינו חולה, והיינו הזקן[249].

ה. פרטי דינים

שינויי הדינים הנוגעים לזקן, יש מהם התלויים בעצם הגיל, ויש מהם הקשורים בשינויים הפיסיולוגיים אשר חלים בעת הזיקנה וההזדקנות.

בעניני אורח חיים

תפילה — זקן רשאי להתפלל גם במקום גבוה, אם קשה לו לרדת משם[250].

זקן שקשה לו לצאת מביתו מחמת קור וגשמים, רשאי מן הדין להתפלל בביתו ביחידות[251].

אין לציבור לאחר זמן תפילת שחרית, כדי שיוכלו גם הזקנים לבוא ולהתפלל, אף על פי שבגלל זה יצטרכו הזקנים להתפלל ביחידות[252].

בברכה השלוש-עשרה שבתפילת העמידה, היא ברכת 'על הצדיקים', יש תפילה מיוחדת לשלומם של הזקנים: "ועל זקני עמך בית ישראל". יש הסבורים, שהכוונה דווקא לזקני התורה וזקני צדיקים[253]; ויש מי שכתב, שהכוונה לכל הזקנים בשנים, ולאו דווקא בני תורה[254].

נשיאת כפיים — כהן זקן המתקשה לעמוד, או שמתקשה לשאת את כפיו — יש מי שכתבו, שאין דברים אלו מעכבים בדיעבד, ויכול לברך ברכת כהנים על ידי סמיכה[255], ואם יכול להגביה ידיו לזמן קצר, עדיף שיגביה מכוחו בעת שאומר את התיבות של ברכת הכהנים, ויוריד ידיו בזמן שהחזן והכהנים מנגנים בין התיבות[256]; ויש מי שכתבו, שדברים אלו מעכבים אף בדיעבד, ולא יכול לעלות לדוכן אם צריך להיות נסמך[257].

שליח ציבור — מצווה מן המובחר ששליח ציבור יהיה זקן, ובפרט בימי תעניות[258]. אבל שליח ציבור שהזדקן, וקולו נחלש, אף שהיה קבוע הרבה זמן, הרשות ביד רוב הציבור לדחותו[259].

קריאת התורה — מי שנזדקן וקולו נחלש, ואי אפשר לשמוע ממנו קריאת התורה באופן שלא יחסר אף מילה, אין

תקמז ס"ה ד"ה עושה. **[249]** פרקי משה, ג, 3, 11-15. וראה מ. עמית, קורות הגרונטולוגיה, עבודת גמר לשם קבלת תואר דוקטור לרפואה, מטעם ביה"ס לרפואה של האוניברסיטה העברית והדסה, ירושלים, תשל"ח/ 1978, עמ' 112-114. **[250]** טושו"ע או"ח צ א; מג"א שם סק"ב. **[251]** כף החיים או"ח סי' צ אות נו. **[252]** שו"ת נובי"ק חאו"ח סי' ג. **[253]** מהרש"א ח"א מגילה יז ב; היעב"ץ בסידורו בית יעקב. וראה עוד במהר"ל חידושי אגדות ח"ג, ב"מ פז א; גבורות ה', סופ"ט. **[254]** שו"ת צפיחית בדבש סי' ט. אכן, יש שלא גרסו כלל נוסח זה בתפילה — ראה סדר תפילות להרמב"ם, שגרס "ועל שארית עמך בית ישראל". **[255]** שו"ת שבות יעקב ח"ב סי' א; שו"ת כתב סופר חאו"ח סי' יג. **[256]** שו"ת כתב סופר, שם. וכן הכריע במ"ב סי' קכח סקנ"ב. **[257]** שו"ת נובי"ק חאו"ח סי' ה; מ"ב סי' קכח סקנ"א. **[258]** החפץ חיים לר' חיים פלאג'י סי' נה סל"ז. **[259]** שו"ת אמונת שמואל סי' טז.

יוצאים הציבור ידי חובה בקריאתו[260].

לזקן דין קדימה בעליה לתורה, והוא קודם אף לחכם[261].

ברכת המזון — זקן שאכל פת בשיעור כזית ושבע בכך, מחוייב בברכת המזון מן התורה[262]. ואם אכל פחות מכזית ושבע בכך — יש סבורים, שחייב בברכת המזון[263]; ויש הסבורים, שאין לו לברך ברכת המזון[264].

בית כנסת — מותר לזקן להיכנס לבית הכנסת במקלו, ואם נמנע מלעשות זאת אין בזה משום משנת חסידים, ואין להחמיר בזה כלל[265]; ויש מי שכתב, שהמחמיר תבוא עליו ברכה[266].

סדר הישיבה בבית הכנסת כך הוא: הזקנים יושבים ופניהם כלפי העם, ואחוריהם כלפי ההיכל, וכל העם יושבים שורה לפני שורה, כלפי הקודש וכלפי הזקנים[267].

שבת — זקן שאיננו יכול ללעוס פירות וכדומה, מותר לרסק ולמעוך אותם עבורו בשבת, אבל רק בשינוי[268]. וכן מותר לחתוך בשבילו אוכל מגידולי קרקע לחתיכות דקות-דקות אם איננו יכול לאכול, ובתנאי שיעשה כן סמוך לסעודה ממש[269].

זקן ההולך בביתו בלא מקל, וכשיוצא החוצה נשען על מקלו מחמת תשות כוחו, אסור לצאת במקלו בשבת בלא עירוב, כיוון שבביתו הולך בלא מקל[270], אבל במקום שיש עירוב רשאי ללכת עם מקלו[271]. ואם הזקין כל כך שאינו יכול ללכת בלי מקל כלל, מותר לצאת בו בשבת[272]. ואם זקוק למקל רק בעליה במדרגות, יש מי שהסתפק אם מותר לצאת במקלו בשבת[273].

[260] שו״ת הר צבי חאו״ח ח״א סי׳ עב. **[261]** שו״ת מהרי״ק החדשים סי׳ מא. וראה בשו״ת יביע אומר ח״ו חאו״ח סי׳ כד. **[262]** זוהר שמות דקנ״ג; שו״ת הרדב״ז ח״ו סי׳ ב׳ אלפים רכד; שו״ת משכן בצלאל סי׳ קנג; שו״ת משכנות יעקב חאו״ח סי׳ צו; בית האוצר אות א כלל מא; שו״ת אגרות משה חאו״ח ח״א סי׳ עו; שו״ת ציץ אליעזר חי״א סי׳ יג; שם חי״ב סי׳ כה אות ה. וכן משמע מתשובת הרדב״ז שהובאה בשע״ת או״ח סי׳ קצז סק״ח, וביאוה״ל סוסי׳ קפד. **[263]** שו״ת חת״ס חאו״ח סי׳ מט; פנים יפות עה״ת ר״פ בחקותי. **[264]** שו״ת אגרות משה חאו״ח ח״א סי׳ עו; שו״ת ציץ אליעזר חי״א סי׳ יג. ועיי״ש שהביא שיטות שונות בנידון, ודן בדברי החת״ס. **[265]** ב״ח או״ח סי׳ קנא; שו״ת שבות יעקב ח״ג סי׳ א. וכן משמע מהרמב״ם תפילה יא י; טושו״ע קנא ו. **[266]** עולת תמיד סי׳ קנא סוסק״ה. וראה עוד בשו״ת יוסף אומץ לחיד״א סי׳ טו. ובעניין טומאה וטהרה של מקל של זקנים נפסק שהוא טהור מכלום, לא טומאת מדרס, ולא שאר טומאות, שאינו עשוי אלא לסייע — שבת סו א, וברש״י שם; רמב״ם כלים כה יז. ובעניין הלשון ׳מקל׳ במובן של מטה או משענת — ראה מלבי״ם, שמות ד ב. **[267]** רמב״ם תפילה יא ד; טושו״ע או״ח קנ ה. וראה בספרו של אאמו״ר שערי משה סי׳ קנ סקי״ג-סקי״ד. וראה בשו״ת הגרי״א הרצוג, חאו״ח ח״א סי׳ כא, בעניין סדר הישיבה בבית הכנסת בזמן הזה ובמקומות שונים. **[268]** מ״מ שבת כא כ; שו״ת זבחי צדק חאו״ח סי׳ כ. **[269]** שולחן שלמה, ח״ב סי׳ שכא סקי״ג(א). **[270]** רא״ש, שבת פ״ו; מג״א סי׳ שא סקכ״ז. **[271]** מ״ב סי׳ שא סקס״ו. **[272]** מ״ב סי׳ שא סקכ״ג. **[273]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בס׳ שמירת שבת כהלכתה, פי״ח הע׳ נט. וראה עוד בס׳ יסודי ישורון, ח״ה עמ׳ רכב.

שיעור מזון שתי הסעודות שמניחים לצורך עירובי תחומין, הוא כשש ביצים, אבל בזקן משערים את סעודותיו כפי אוכלו, ואין צורך בשיעור שש ביצים[274]; ויש המחמירים ומצריכים שיעור סעודה בינונית בזקן[275].

זקן שאושפז בבית חולים בגלל מחלה חריפה, והטיפול בו הסתיים בשבת, וקיים חשש שהזקן עלול להידבק במחלות זיהומיות השכיחות בבית החולים, או שתיטרף דעתו בגלל השהות במקום זר לו — יש מי שכתב, שמותר להסיעו בשבת בחזרה לבית האבות, אפילו על ידי יהודי, בתנאי שהוא רגיל לאותו מקום והוא מקום טוב, או להחזירו על ידי נהג שאינו יהודי, אם בית האבות הוא חדש עבורו, או שאיננו טוב[276]; יש מי שכתב, שבכל מקרה מותר להחזירו, אפילו על ידי ישראל, בדרך של שנים שעשוהו, בתנאי שאי אפשר לעשות זאת על ידי גוי, ובוודאי שמותר הדבר ביום-טוב[277]; ויש מי שאסר בכל מקרה על ידי ישראל, כולל ביום-טוב, ומצדד להתיר על ידי גוי[278].

פסח — זקן מופלג, שקשה לו לאכול מצה כצורתה, יכול לפוררה דק-דק, ולאוכלה כך בליל הסדר[279], ואפילו אם בולע את פירורי המצה בלא לעיסה כלל[280]. ואם אינו יכול לבלוע מצה יבשה, יאכל את המצה בעזרת לגימת מים[281], ואם גם זה איננו יכול, מותר לשרותה במים[282], ויש מי שכתב, שלזקן מותר לשרות אף ביין[283]. ואם אינו יכול לאכול שיעור כזית, יש מי שכתב, שיאכל פחות מכשיעור, ויש בזה קצת מצווה[284].

יום-כיפורים — זקן שהוא תשוש וחלש, אין לו להתענות כלל, ואפילו ביום הכיפורים[285]. ויש מי שכתב, שאם מצבו הכללי טוב, הוא עצמאי, לא סבל ממחלות בתקופה של מספר חודשים לפני יום-הכיפורים, והוא מרגיש בעצמו שיכול לצום — מותר לו להתחיל לצום, וישגיחו עליו במהלך הצום[286]. ואם התחיל להתענות, ובתוך התענית נחלש, מאכילים אותו, ואפילו ביום הכיפורים[287]. ואם הוא זקן הסובל משטיון, ואיננו מתמצא בזמן ובמקום — דינו כשוטה, ומותר להניח לפניו אוכל, ויאכל מעצמו[286].

זקן מותר לומר ווידוי של יום הכיפורים כשהוא נסמך על השולחן[288].

תעניות — עיר שיש בה דבר, היינו

[274] עירובין ל ב; טושו״ע או״ח תט ז; מ״ב שם סק״ל. [275] ביאוה״ל שם. וראה בשו״ת חת״ס חאו״ח סי׳ צח. [276] הרב נ. לאם, עמק הלכה, ב, תשמ״ט, עמ׳ 15. [277] הרב א. שפירא, עמק הלכה, שם, עמ׳ 25 ואילך, ועמ׳ 35. [278] הרב א.י. וולדינברג, עמק הלכה, שם, עמ׳ 32, ובשו״ת ציץ אליעזר, חי״ח סי׳ יג. [279] ברכ״י או״ח סי׳ תסא אות א; ביאוה״ל סי׳ תסא ס״א ד״ה יוצא. [280] שו״ת אגרות משה חאו״ח ח״ד סי׳ מ. [281] שו״ת בנין ציון סי׳ כט. [282] רי״ף, פסחים פ״ב; מ״ב סי׳ תסא סקי״ח. וראה בשאילתות, שאילתא צא, שהוסיף ובלבד שלא נימוחה המצה. [283] מג״א סי׳ תסא סק״ז. [284] שו״ת תשובות והנהגות, ח״ב סי׳ רלב. וראה בשד״ח מע׳ אכילה, כלל ז. וראה עוד בע׳ פסח, הע׳ 29 ואילך. [285] תשובות הגאונים בס׳ שערי תשובה, סי׳ שכה. [286] ס׳ שבת שבתון סקט״ז. [287] כף החיים סי׳ תריח סק״ז. וראה בשו״ת חמדת צבי ח״ג סי׳ כ אות ד. [288] ברכ״י או״ח סי׳ קלא; מקראי קודש

מחלה מדבקת כלשהי[289], אם יש בה חמש מאות איש, ומתו בה שלושה מתים בשלושה ימים זה אחר זה, מתענים אנשי העיר ומתריעים, והיינו דווקא אם מתו בה בחורים, אבל הזקנים אינם בכלל מנין אנשי המדינה לעניין זה[290].

בכל יום ויום משבע התעניות האחרונות על עצירת גשמים, מעמידים ביניהם זקן וחכם שבהם, ואומר לפניהם דברי כיבושים, ואחר שגומר דברי הכיבושים, עומדים בתפילה, ומורידים לפני התיבה זקן ורגיל[291].

בענייני יורה דעה

שחיטה — הזקן שידיו מרתתות מחמת החולשה, יש חשש שידרוס בשחיטה, ולכן לא ישחוט[292], ואינו נאמן לומר, שייזהר לשחוט בשעה שאיננו מרתת[293]. ומכל מקום נאמן הוא למפרע לומר, שלא אירע לו שום קלקול, ואין לאסור למפרע את שחיטתו, אם הוא מוחזק למומחה בהלכות שחיטה[294]. יש מי שכתב, שאין שיעור למידת הרתיתה, והכל לפי ראות עיני הדיין[295].

שוחט שהוא זקן יותר משמונים שנה לא ישחט[296], ויש מי שסבור שהכל לפי מה שהוא האדם, שאם הוא תש כוח לא ישחט אפילו מבן חמישים שנה[297], ומאידך אם יש לו עדיין כוח והרגשה טובה, אפילו הוא בן מאה שנה, שחיטתו כשרה[298], ומכל מקום אין לסמוך על הערכת השוחט עצמו, אלא העיקר תלוי לפי ראות עיני הדיין, ולעת הזיקנה יש לחוש לשינויים מיום ליום, וראוי לרב להשגיח על כך[299]. ויש מי שכתב, שבזמן הזה נכון להגביל כל שוחט עד גיל שבעים שנה, אפילו עדיין מרגיש בכוחותיו[300].

שוחט זקן אם רואה טוב בעזרת

להגרצ״פ פרנק, ימים נוראים, סי׳ מו. **[289]** ראה ע׳ מחלות, הע׳ 72 ואילך. **[290]** ירושלמי תענית ג ד; רמב״ם תעניות ב ה. וראה בלח״מ שם. **[291]** תענית טו א; רמב״ם תעניות ד ב,ד; טושו״ע או״ח תקעט א. **[292]** באה״ט יו״ד סי׳ א סקל״ב, בשם הסמ״ג, אך לא נמצא כן בסמ״ג — ראה בשו״ת נובי״ת חיו״ד סי׳ א. וראה עוד בשו״ת דברי חיים ח״ב חיו״ד סי׳ ג; שו״ת כתב סופר חיו״ד סי׳ ג; שו״ת לבושי מרדכי חיו״ד סי׳ ד; שו״ת חזון נחום סי׳ נג. וראה בדרכ״ת יו״ד סי׳ א סקנ״ה באריכות. **[293]** שו״ת רמ״ץ חיו״ד סי׳ טז; שו״ת נובי״ת חיו״ד סי׳ א; שו״ת יהודה יעלה ח״א סי׳ מה. וראה עוד בשו״ת מהרש״ם ח״ג סי׳ שכ, וח״ו סי׳ ס; שו״ת הלל אומר חיו״ד סי׳ א. **[294]** שו״ת נוב״י שם. **[295]** שו״ת כתב סופר, חיו״ד סי׳ ג. **[296]** מרדכי ריש חולין, בשם אלדד בן מחלי הבא מעשרת השבטים; באה״ט יו״ד סי׳ א סקכ״ז, בשם בית יעקב סי׳ כה. וראה בשו״ת חזון נחום סי׳ נג, שצריך הוא לפרוש מרצונו, ואם אינו עושה כן, יכולים הקהל לספק לו מחייתו, ואז אינו יכול לכופם לקבלו עליהם. אך ראה במרדכי שם, ובשו״ת נובי״ת חיו״ד סי׳ א, בשם מהר״א שטיין, שהוא חומרא בעלמא. **[297]** ב״ח יו״ד סי׳ א. **[298]** תשובה מאהבה ח״א סי׳ קיח. וראה עוד בשו״ת רב פעלים ח״ג חחו״מ סי׳ ו; שו״ת שבט הסופר חיו״ד סי׳ ג; שו״ת באר יצחק חיו״ד סי׳ ג; שו״ת עין יצחק ח״א חיו״ד סי׳ א; שו״ת הלל אומר חיו״ד סי׳ א; הגר״י רוזין מראגצ׳וב, הובאו דבריו בנועם, כה, תשמ״ג-מ״ד, עמ׳ מז. **[299]** שו״ת נחלת אב״י סי׳ לג. **[300]** פת״ש יו״ד סי׳ א סקי״ב, בשם שו״ת מאיר נתיבים סי׳ עו. וראה עוד בנידון בדרכ״ת יו״ד סי׳ א סקקע״ג; שו״ת אמרי דוד סי׳ ז; כף החיים יו״ד

משקפים, יכול להמשיך לשחוט[301]. ויש מי שכתב, שמעיקר הדין אין לקבל שוחט אשר מרכיב משקפים, אבל לא ניתן להדיחו ממשרתו עקב כך[302].

נידה — אשה זקנה, שעברו עליה שלוש עונות בינוניות (שהם תשעים יום) סמוך לזיקנותה, ולא ראתה דם, הרי זו בחזקת מסולקת דמים, שחדל להיות לה אורח כנשים, ואפילו היה לה לפני כן ווסת קבוע, איננה חוששת לווסתה, ומותרת לבעלה אף בעת ווסתה; ואם אחר כך חזרה וראתה דם, אינה חוששת משום ווסת, שרק מקרה הוא, אלא אם כן ראתה שלוש פעמים[303].

זקנה לעניין דין זה — יש אומרים, שהיא כל אשה, שקוראים לה סבתא בפניה ואינה מקפדת, אף על פי שהיא בושה[304], ולפי זה הדבר תלוי בכל אשה ואשה; ויש אומרים, שכל שראויה לקרותה סבתא היא זקנה, ואין הדבר תלוי בדעתה של כל אשה ואשה[305]. יש מי שכתב, ששלוש דרגות הן: יש זקנה הבאה בשנים הרבה, הראויה להיות אפילו אינה בושה; יש ילדה בשנים שראויה להיות אפילו מקפדת אם יקראו לה זקנה; ויש בינונית בשנים שראויה להיות בושה ואינה ראויה להקפיד בפירוש[306].

בהגדרת גיל הזקנה לעניין סילוק דמים מצינו דעות שונות — יש מי שכתב, שבדרך כלל נעלם הווסת אצל נשים בגיל 48 שנים לערך[307]; יש מי שדן להקל באשה בת 53 שנה[308]; יש מי שצידד שזקנה היא בת 58 שנה[309]; יש מי שכתב, שאם היא בת 60 שנה, הרי היא בכלל זקנה[310]; ויש מי שכתב, שלעניין מעשה אין אנו בקיאים לקבוע בוודאות גיל זקנה בדין זה, שיש נשים שבהיוולד להן נכד ראשון, אין הן מקפידות כשקוראים להן סבתא, ויש שמקפידות אפילו לאחר כמה נכדים, וגם במציאות יש נשים שדמיהן מסולקים מהן בגיל 45 שנה, ויש שממשיכות לראות דם ווסת עד גיל 55 שנה, ובדרך כלל אין סילוק הדמים בא בבת אחת, אלא מתמעט הווסת מעט מעט, עד שנפסק לגמרי, ומכל מקום מגיל 65-60 שנה יש לדונה כזקנה[311].

זקנה שראתה דם, הרי היא טמאת נידה, ודינה ככל אשה נידה, אלא שאיננה קובעת ווסת[312].

סי׳ א סקי״ח וסק״כ. **[301]** דעת תורה יו״ד סי׳ א סק״נ. וראה עוד בשו״ת יביע אומר ח״ד חאו״ח סי׳ מ. **[302]** שו״ת אמרי דוד סי׳ כח אות ב. **[303]** שו״ע יו״ד קפט לא. וראה בביאור הגר״א שם סקמ״ט, ובס׳ טהרת הבית סי׳ ב ס״ט. **[304]** נידה ט א, מחלוקת; רמב״ם איסורי ביאה ט ה; טושו״ע יו״ד קפד ג, וקפט כח-כט. **[305]** ירושלמי, הובא בתוס׳ נידה שם ד״ה כל; רמ״א יו״ד קפט כט. **[306]** מי נידה לר׳ שלמה קלוגר, נידה ט ב. וראה בס׳ טהרת הבית, משמרת הטהרה, סק״ט. **[307]** ס׳ הברית ח״א מאמר יז. **[308]** שו״ת פנים מאירות סי׳ יב. ובשו״ת בית שלמה חיו״ד ח״ב סוסי׳ כח, חולק על הפנים מאירות, וסבור שצריך שתהא זקנה ממש. **[309]** טהרת ישראל סי׳ קפט. **[310]** ס׳ שערי טהר, הובא במשמרת הטהרה סי׳ ב סק״ט, והוא על פי המשנה באבות ה כא. וראה בשו״ת נובי״ת חיו״ד סי׳ נה וסי׳ קיד, שהיתה כבת 67, ובשו״ת אמרי יושר ח״א סי׳ קפב, אין ולאו ורפיא בידיה. **[311]** שו״ת שבט הלוי יו״ד סי׳ קפט סכ״ח. **[312]** טהרת הבית, משמרת הטהרה סי׳ ב סק״ט.

זקנה שראתה כתמים — טהורה[313], ונדחתה הדעה שזקנה הרואה כתמים טהורה, אלא שגם כתמים בזקנה — טמאים[314].

זקנה, אף שכבר פסקה לראות ווסתה, חוששת משום דם חימוד, ולכן צריכה לבדוק שבעה ימים נקיים לפני נישואיה[315].

מוהל — מוהל זקן, שידיו מרתתות, או שכהו עיניו מראות, אסור לו למול[316].

תלמוד תורה — למד אדם תורה בילדותו, ילמד תורה בזיקנותו; היו לו תלמידים בילדותו, יהיו לו תלמידים בזיקנותו[317]. על כן גם זקן גדול, שתשש כוחו, חייב לקבוע לו זמן לתלמוד תורה ביום ובלילה[318], וחיוב זה הוא עד יום מותו[319].

כיבוד אב ואם — על פי הטבע, משנשא אדם אשה, עוזב הוא את אביו ואת אמו שגדל עמם, ודבק באשתו, וידור עמה בבית אחד[320], היינו הדורות השונים צריכים לגור בנפרד, ולהתפתח כל אחד בתחומי משפחתו המצומצמת. וכן חייב איש להקדים פרנסת אשתו לפרנסת אביו ואמו[321]. יחד עם זאת נשארים בתוקפם חיובי התורה לכיבוד ההורים[322], ודרך העולם היתה שהילדים נשארים סמוך להוריהם הזקנים לסעוד אותם, לסייע להם בכל צרכיהם, ולהיות להם למשיב נפש[323].

אם בן/בת הזוג מתנגד/ת שההורים הזקנים יגורו עם הבן/בת שלהם, יש תוקף להתנגדותם, ושומעים להם[324]. ואפילו אם הסכימו, ואחר כך תוך כדי דיור משותף התברר להם שאין הם מסתדרים יחדיו, רשאים לחזור בהם[325].

אם יש להורים הזקנים כסף משלהם, חייבים הם לשלם לבניהם שכר דירה, אם גרים הם אצלם, אך על הבנים יש מצווה וחסד להכניסם לביתם, לזונם ולפרנסם[326].

[313] שו״ת פנים מאירות ח״א סי׳ יב. **[314]** סד״ט, סי׳ קצ סקצ״ה; פת״ש, יו״ד סי׳ קצא סק״ב. **[315]** שו״ת יהודה יעלה ח״ב סי׳ קצא. **[316]** ספר הברית סי׳ רסד סקל״ב. **[317]** יבמות סב ב. **[318]** רמב״ם תלמוד תורה א ח; טושו״ע יו״ד רמו א. **[319]** רמב״ם שם י; טושו״ע שם ג. **[320]** רד״ק בראשית ב כד. **[321]** אדרת אליהו להגר״א בראשית ב כד. **[322]** רד״ק שם. **[323]** ראה רות ד יד-טו. וראה מעשה יעקב ובניו, ועל פי בראשית רבה פד טו, שכל אחד ואחד מהבנים משמש את אביו ביומו. וראה ס׳ חסידים סי׳ תקסד. וראה עוד מאמרו של הרב מ. סלייי, תחומין, ז, תשמ״ו, עמ׳ 255 ואילך. **[324]** רמב״ם אישות יג יד; טושו״ע אבהע״ז סי׳ עד ט-י. **[325]** פסקי דין רבניים, ח״ב עמ׳ שנג. וראה עוד בס׳ דיני משפחה, סעיף 23. על שאלה זו של אשה המסרבת לגור עם חמותה, ראה עוד בשו״ת הרי״ף סי׳ רלה; שו״ת הר״י מיגאש סי׳ קא; שו״ת מהר״ם רוטנברג ח״ד סי׳ פא; שו״ת הרשב״א ח״ד סי׳ קסח; שו״ת בנימין זאב סי׳ קלז; שו״ת דברי ריבות סי׳ קמ; שו״ת אהלי יעקב סי׳ נ; פסקי דין רבניים, כרך א עמ׳ רא; שם כרך ב עמ׳ שנג; שם כרך ג עמ׳ רצט; שם כרך ד עמ׳ קלא. **[326]** שו״ת הרשב״ץ ח״ג סי׳ שיא; שו״ת חות יאיר סי׳ קלד. וראה בשו״ת זקן אהרן מהדו״ת חחו״מ סי׳ קמו. על חיובי התמיכה הכספית והטיפול הגופני בהורים, ראה כתובות סא ב; רמב״ם אישות כב ג; טושו״ע יו״ד רמ ד; שם אבהע״ז פ ד-ה; שו״ת חת״ס חיו״ד סי׳ רכט, וחחו״מ סי׳ קעז; ערוה״ש יו״ד רמ ד-ה; שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״ב סי׳ סג; שו״ת שבט הלוי יו״ד סי׳ קיא ס״ג; שו״ת ציץ

כאשר יש צורך שהאב הזקן יגור עם ילדיו מחמת מצבו התשוש, ויכול לגור עם משפחת בנו או משפחת בתו, יעדיף להיות אצל חתנו ובתו[327].

אם אין הזקן יכול לחיות לבדו, וגם אינו יכול לחיות עם ילדיו, צריך ליטול מן הצדקה, ואם מגיס דעתו ואינו נוטל, הרי זה שופך דמים ומתחייב בנפשו, ואין לו בצערו אלא עוונות וחטאים[328].

קימה והידור — 'מפני שיבה תקום, והדרת פני זקן'[329] — מצווה זו נימנית בחשבון תרי"ג המצוות[330]. יש מי שחילק מצווה זו לשניים: קימה לחוד והידור לחוד[331].

להלכה סבורים רוב הפוסקים, שבמצווה זו כלולים כל הזקנים, ואפילו זקן אשמאי, היינו רשע ועם הארץ, או בור ועם הארץ[332]. לכן מי שהוא זקן מופלג בזיקנה, אף על פי שאינו חכם, עומדים לפניו, ואפילו החכם שהוא צעיר עומד בפני הזקן המופלג בזיקנה. ואינו חייב לעמוד מלוא קומתו, אלא כדי להדרו[333], ושאר כל אדם חייבים לקום מלוא קומתם בפני זקן[334]. אך יש מי שפסק להלכה, שאין חייבים לקום מפני זקן אשמאי[335].

ביחס לקימה מפני אשה זקנה — יש שכתבו שחייבים לעמוד מפניה[336], ויש חולקים[337].

יש הסבורים, שחייבים לקום גם מפני זקן סומא[338], ויש חולקים בדבר[339]. הסומא, יש שפסקו שהוא חייב לקום רק בפני אביו ואמו ורבו, אבל לא בפני סתם זקן[340], ויש שפסקו שחייב לקום גם מפני זקן סתם[341].

ביחס לזקן גוי, יש הסבורים להלכה שאינו בכלל קימה והידור, ואין עושים להם דברים אלו אלא משום דרכי

אליעזר ח"ז סי' לח, וחי"ד סי' צב אות א; ספר כבוד אב ואם, פלדמן, יו"ד קמ סקל"ב; ספר אסיא, ו, תשמ"ט, עמ' 174-176; ספר סגולת ימים, עמ' 87 ואילך. **[327]** שו"ת הרב"ז סי' לד. **[328]** טושו"ע יו"ד רנה ב. **[329]** ויקרא יט לב. **[330]** סהמ"צ לרמב"ם מ"ע רט; סמ"ג עשין יג; החינוך מ' רנז. **[331]** ראה סמ"ק סי' נא וסי' נב. **[332]** הראשונים חלוקים בהגדרת אשמאי — ראה רש"י, תוס' בשם ר"ת, רמב"ן, רא"ש, ריטב"א, ר"ן — קידושין לב ב. **[333]** קידושין לב-לג; רמב"ם תלמוד תורה ו ט; טושו"ע יו"ד רמד ז. **[334]** טור שם; כס"מ שם. **[335]** יראים השלם, סי' רלג. וראה באריכות ר"י פערלא על רס"ג מצוות עשה יא-יב. וראה בבן איש חי, שנה ב פר' תצא סקי"ב, שחילק בין זקן עם הארץ וזקן רשע. **[336]** ס' חסידים סי' תקעח; נחל קדומים להחיד"א, פר' קדושים סי' לב; שו"ת בית יהודה ח"א חיו"ד סי' כח; שו"ת קרית חנה דוד ח"א חיו"ד סי' טו; שערי הלכה ומנהג, ח"ג סי' ס; יחוה דעת ח"ג סי' עב. **[337]** שו"ת הלכות קטנות ח"א סי' קנד. וראה בפי' החיד"א על ס' חסידים שם, ובבן איש חי שנה ב פר' תצא אות טז, שדעת האר"י שאין לעמוד, אך בשם בית יהודה מביא, שהנראה בפשיטות שחייבים לקום בפניה. וראה במנ"ח מ' רנז סק"ג, שלדעתו הוא מחלוקת הראשונים. וראה עוד בשו"ת שבט הלוי ח"ב סי' קיד. **[338]** שו"ת שער אפרים סי' עח; ברכ"י יו"ד רמד א; בן איש חי, שנה ב פר' תצא סקט"ו; שו"ת שבט הלוי ח"ו סי' קמו. **[339]** שו"ת הלכות קטנות ח"א סי' קנד; מנ"ח מ' רנז סק"ג. **[340]** נחלת צבי לבעל פתחי תשובה יו"ד סי' רמ; גליון מהרש"א יו"ד סי' רמ. **[341]** באה"ט יו"ד סי' רמד; מנ"ח מ' רנז סק"ג; גשר החיים ח"א

שלום[342], ויש הסבורים שמן הדין הם בכלל קימה והידור[343], ולכן אפילו זקן גוי מהדרים אותו בדברים, ונותנים לו יד לסומכו[344].

זקן בשנים וצעיר חכם, אם החכם מופלג בחכמה, והזקן מופלג בזיקנה, בישיבה מושיבים את החכם למעלה מהזקן, ובמסיבה של משתה ונישואין הזקן קודם; אם החכם מופלג בחכמה, והזקן אינו מופלג בזיקנה, החכם קודם גם במסיבה; אם החכם אינו מופלג בחכמה, והזקן מופלג בזיקנה, הזקן קודם אפילו בישיבה; אם שניהם אינם מופלגים, לא הזקן בזיקנה, ולא החכם בחכמה, בכל מקום הזקן קודם[345]. ויש מי שכתב, שאם שניהם אינם מופלגים חזר הדין כמו בשניהם מופלגים, היינו החכם קודם בישיבה, והזקן קודם במסיבה[346]. וכל זה הוא דווקא במקום שאין שום תקנה כיצד לנהוג, אבל בקהילה שהנהיגו בה סדר אחר, וקבעו שהחכם קודם בכל דבר, אין לזקן לערער על כך[347].

העומד בפני הזקן חייב מצד הדין לקום מלוא קומתו, ולהישאר עומד כל זמן שהזקן עומד[348]. לכן הנוסע באוטובוס חייב לפנות מקומו לזקן, והיינו דווקא אם הזקן עומד בתוך ארבע אמותיו, ולפנים משורת הדין יפנה מקומו לזקן, גם אם ראהו יותר מארבע אמות[349]; ויש מי שכתב, שמעיקר הדין מתקיימת המצווה בקימה בלבד, ואחר כך יכול לשבת, אבל משום הידור יש לקום ולפנות מקומו לזקן, ואפילו אם משלמים עבור מקום ישיבה יותר מאשר עבור מקום בעמידה[350]. ויש מי שסבור, שמעיקר הדין אין חיוב לפנות מקומו לזקן באוטובוס, אבל מדרך ארץ הוא לתת לו את מקומו[351].

אף שיש מצות קימה בפני זקן, על הזקן להימנע מלהטריח את הציבור לעמוד בפניו, ואם הוא יכול, ילך בדרך אחרת שלא יעמיד הציבור בפניו[352]. ואמרו חכמים, שזקן המקיף ומסובב ללכת בדרך אחרת כדי לא להטריח את הציבור לעמוד מפניו — מאריך ימים[353].

אדם העוסק בתורה, אינו חייב לעמוד מפני זקן, ובפרט אם יבטל בזה מתורתו[354].

פכ״ט סקי״ז בהערה; שו״ת יד אליהו חלק פסקים סי׳ מב. **[342]** תוס׳, רא״ש ור״ן, קידושין שם. **[343]** רמב״ם שם; יראים השלם סי׳ רלג. **[344]** רמב״ם שם; טושו״ע שם. וראה בכס״מ שם. **[345]** ב״ב קכ א, וברשב״ם שם; טושו״ע יו״ד רמד יח; לאור ההלכה, עמ׳ קעו ואילך. **[346]** שיטמ״ק ב״ב שם, כתב בשם הרא״ה. וראה עוד בשו״ת בנימין זאב סי׳ רמג, וסי׳ רנג. וראה בשו״ת חת״ס חיו״ד סי׳ רלג, שבעל מעשים טובים קודם למי שאינו כזה. וראה בנידון בבן איש חי, שם סקי״ט. **[347]** שו״ת שרידי אש ח״ב סי׳ פט. **[348]** שבועות ל ב; ר״ן ותורת חיים, שם; שבלי הלקט השלם סי׳ מג; שו״ע יו״ד רמב יח; שו״ת יין הטוב חיו״ד סי׳ יג; שו״ת הר צבי חאו״ח סי׳ צז; יחוה דעת ח״ג סי׳ עא; שו״ת יביע אומר ח״ו סי׳ כב. וראה עוד בשו״ת הר צבי חאו״ח סי׳ קז סק״ב; שו״ת תשובות והנהגות, ח״ג סי׳ רעט. **[349]** יחוה דעת שם. וראה עוד בס׳ עשה לך רב, ח״ז סי׳ מו-מז. **[350]** שו״ת שבט הלוי ח״ב סי׳ קיד. **[351]** שו״ת משנה הלכות ח״ו סי׳ קס-קסא; שו״ת תשובות והנהגות ח״א סי׳ תקלג. **[352]** קידושין לב ב, ושם לג ב. וראה עוד מגילה כב ב, במעשה רב בעניין נפילת אפים. **[353]** קידושין לג א. **[354]** שו״ת ציץ אליעזר

אבל וחולה פטורים ממצות קימה בפני זקן, אבל אם רוצים לקום בפניו, אין בזה איסור[355], ויש מי שכתב שגם הם חייבים לקום בפני זקן[356], אך דחו דבריו[357]. בתשעה באב שיושבים על הארץ — אומרים, שאין צריך לקום בפני זקן וחכם[358]; ויש אומרים, שחובת הקימה שייכת גם בתשעה באב, שכולם אבלים[359].

בעלי אומנויות פטורים מקימה לכבוד זקן בשעת עבודתם[360].

גיל הזיקנה ביחס למצות קימה והידור הוא שבעים שנה, כדין המשנה באבות[361], ויש שכתבו שהוא ששים שנה[362]. ספק הגיע לגיל שבעים שנה, יש מי שהסתפק אם חייבים לקום מפניו[363], ויש מי שפסק שחייבים לקום מפניו[364].

לא מצינו שתיקנו ברכה על מצות והדרת פני זקן. הראשונים דנו הרבה בדבר, למה על מקצת מן המצוות מברכים, ועל מקצתן אין מברכים, ואין לנו בזה אלא מה שנהגו העולם[365]. אכן חלק מהטעמים שנתנו הראשונים למצוות שונות שאין מברכים עליהם, יש בהם הסבר לעובדה, שאין מברכים על ברכת הידור זקן: הברכות נתקנו למצוות שבין אדם למקום, אבל מצווה שהיא בין אדם לחברו, אין מברכים עליה[366]; אין מברכים על מצווה שאינה תלויה כולה ביד העושה אותה, מפני שאפשר שימחל חברו[367]; אין מברכים אלא על מצווה שיש זמנים ידועים למצוותה, אבל לא על מצוות שחיובן הוא תמידי[368]; אין מברכים על מצוות שכליות[369]; אין מברכים על מצוות שגם שאר אומות העולם עושים אותן[370,371].

תרומה — צעירה שהתארסה לכהן זקן בן מאה שנה, והלך הזקן למדינת הים, ואין יודעים מה עמו, אסורה לאכול בתרומה[372].

חי״ח סי׳ ס״ח סק״א. **[355]** שו״ת שבות יעקב ח״א סי׳ כו; שו״ת יביע אומר ח״ג חיו״ד סי׳ כז. **[356]** שו״ת יד אליהו סי׳ סה. **[357]** גשר החיים ח״א עמ׳ קסו; שו״ת יביע אומר, שם. **[358]** שו״ת שבות יעקב שם. וראה שו״ת רבבות אפרים ח״ג סי׳ שמד. **[359]** שו״ת בית יהודה ח״ב סי׳ פו; מחזיק ברכה סי׳ תקנד סק״ו; שו״ת יביע אומר ח״ט חאו״ח סי׳ ג אות ו. **[360]** קידושין לג א; רמב״ם תלמוד תורה ו ב; טושו״ע יו״ד רמד ה; שו״ת יביע אומר ח״ד חיו״ד סי׳ יז. **[361]** ס׳ יראים השלם, סי׳ לו; רא״ש קידושין פ״א סי׳ נג; טושו״ע יו״ד רמד א. וראה בב״י שם, ובביאור הגר״א שם סק״ה; חיי אדם כלל סט; קיצושו״ע קמד ב; שו״ת יביע אומר ח״ג חיו״ד סי׳ יג; שם, ח״ו חיו״ד סי׳ כב; שם ח״ט חיו״ד סי׳ יג; יחוה דעת ח״ג סי׳ ע. **[362]** סידור האר״י, הובא במנ״ח מ׳ רנז סק״ג; מגן אבות לרשב״ץ סופ״ה דאבות, לדעת אונקלוס. ובבן איש חי, שנה ב, פר׳ תצא סקי״ב כתב, שמעיקר הדין הוא מבן שבעים שנה, אך צריך להיזהר מבן ששים שנה כדעת האר״י. וראה לעיל בהגדרת המושג. **[363]** שו״ת שלמת חיים חיו״ד סי׳ סב. **[364]** יחוה דעת ח״ג סי׳ ע. **[365]** שו״ת הרשב״א ח״ג סי׳ רפג. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך ד, ע׳ ברכת המצות, הע׳ 54. **[366]** על פי רמב״ם ברכות יא ב. **[367]** תשובת ר״י בן פלט, הובאה באנציקלופדיה תלמודית, שם, עמ׳ תקיט. **[368]** אנציקלופדיה תלמודית, שם, עמ׳ תקכג. **[369]** אנציקלופדיה תלמודית, שם, עמ׳ תקכה והע׳ 129. **[370]** שו״ת בנימין זאב סי׳ קסט. **[371]** וראה עוד בדיני מצות קימה מפני זקן וחכם ברמב״ם ובטושו״ע שם; בן איש חי, שם, סקי״ב-סקי״ט; ספר והדרת פני זקן, ר׳ יצחק שלזינגר, תשמ״ה; ספר סגולת ימים, עמ׳ 60 ואילך. **[372]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם

לקט — הזקנים קודמים ללקט, וכל שאר בני האדם מותרים בלקט רק אחרי שעברו הזקנים[373].

ביקור חולים — הזקן חייב בביקור חולים גם אצל הצעיר, וגם אם אינו לפי כבודו[374].

קבורת המת — הזקן חייב במצות קבורת מת, גם אם אינו לפי כבודו[375].

קדיש — אשה זקנה מעל שמונים שנה, שלא שמעו ממנה כמה שנים, יאמר הבן קדיש י״א חדשים, ויקבע יום הזכרון (היארצייט) ביום שיגמור לומר קדיש, אבל לא יאמר תפילת מלא רחמים, ולא תפילת יזכור שאומרים בימים טובים[376].

בענייני אבן העזר

פריה ורביה — היו לו בנים בילדותו, יהיו לו בנים בזיקנותו, שנאמר[377] ׳בבקר זרע את זרעך, ולערב אל תנח ידך׳[378], ודין זה נכון אף אם קיים כבר מצות פריה ורביה[379]. יש מי שסבור, שחיוב זה הוא מן התורה[380], ויש אומרים שחיוב זה הוא מדרבנן[381]. על כן מצווה לכתחילה שהזקן ישא אשה בת בנים, אפילו יש לו כבר ילדים מאשה קודמת[382].

מי שלא קיים עדיין מצות פריה ורביה, אסור לו לשאת זקנה, אלא שבזמן הזה נהגו שלא לכוף על כך[383].

גם זקן מופלג, שלא יכול לקיים אפילו ׳לערב אל תנח ידך׳ מכל מקום אסור לו לעמוד בלא אשה, מחשש הרהורי עבירה ומפני שהשרוי בלא אשה שרוי בלא תורה ובלא שמחה[384]. ומכל מקום זקן שלפי מצבו קשה לו לסבול אשה שאינה בת מידות, אין חיוב עליו לשאת כל אשה, אלא דווקא אם מצא אשה מתאימה לו[385].

ייחוד — אסור לאיש להתייחד עם

חאבהע״ז סי׳ קמא סק״ב. **[373]** פאה ח א. ובתענית ו ב, מחלוקת אמוראים, אם הנמושות המוזכרים במשנה הם הזקנים או ליקוטי בתר ליקוטי. הרמב״ם מתנות עניים א יא, פסק כמ״ד ליקוטי בתר ליקוטי, אך ראה בכס״מ שם, ובתוס׳ רעק״א על הרע״ב בפאה שם, שהלוקטים השניים הם הזקנים, ואין מחלוקת אלא בפירוש המילה, עיי״ש. **[374]** שו״ת מנחת יצחק ח״ב סי׳ פד. וראה בהגה׳ חכמת שלמה, חו״מ סי׳ תכו; כלי חמדה פר׳ תצא; שלמי נדרים, נדרים לט ב. **[375]** ב״מ ל ב. **[376]** שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״א סי׳ רנח. **[377]** קהלת יא ו. **[378]** יבמות סב ב. **[379]** יבמות סא ב; רמב״ם אישות טו טז; טושו״ע אבהע״ז א ח. **[380]** הרי״ף, לפי שיטת הרד״ך, בית יז חדר ט (הובא בפ״ת שם סקי״ב); שו״ת תרומת הדשן סי׳ רסג. **[381]** הרי״ף, לפי שיטת שו״ת הר״י מיגאש סי׳ קכט; רמב״ם שם; רא״ש יבמות פ״ו סי׳ ט. **[382]** יבמות שם; רמב״ן במלחמות שם; טושו״ע שם. וראה בשו״ע, ברמ״א ובאוצה״פ שם, בחילוקי הדינים בעניין מכירת ספר תורה כדי לישא אשה בת בנים ושאינה בת בנים, וכשמתיירא שבת בנים תביא קטטה לביתו. **[383]** רמ״א אבהע״ז א ג. וראה ברמב״ם אישות טו ז, שאיסור נשיאת זקנה הוא רק אם לא קיים מצות פריה ורביה. וראה במ״מ ובלח״מ שם, שו״ת הריב״ש סי׳ טו, שו״ת האלף לך שלמה חאבהע״ז סי׳ ג, אוצה״פ סי׳ כג סק״ד אות ב. וראה בשו״ת נובי״ק חאבהע״ז סי׳ ו, שהנושא זקנה איננו מקיים אפילו מצות לשבת יצרה. **[384]** ראה רמב״ם אישות טו טז; שו״ת תרומת הדשן סוסי׳ רסג; רמ״א אבהע״ז סא ח. **[385]** שו״ת שבט הלוי ח״י סי׳

ערווה מן העריות, בין זקנה בין ילדה[386].

יש מי שכתב, שמעיקר הדין מותר לזקן שתש כוחו ונתבטל יצרו, להתייחד עם נשים, אך בכל זאת צריך להתרחק מהייחוד משום מראית עין[387], ויש מי שחולק, וסובר שגם זקן אסור בייחוד[388], ויש מי שחילק בין זקן סתם שאסור בייחוד, לבין זקן שהוא חולה וידוע שלא יכול להתקשות ולבעול, ומכל מקום אין איסור יחוד בזקן עם פנויה טהורה[389].

סירוס — אין איסור סירוס בזקן[390]. יש מי שכתב, שעל כל פנים יש איסור פצוע דכא בזקן, ואסור לבוא בקהל[391]. המסרס את הזקנה, פטור לכל הדעות[392].

נישואין — נשא אדם אשה בילדותו, ישא אשה בזיקנותו[393], שאסור לאדם לעמוד בלא אשה[394]; וכן אשה, אפילו היא זקנה, רוצה היא להינשא, שרוצה אשה בקב ותפלות, מקביים ופרישות[395]. ואמנם יש לציין, שגם מחקרים סוציולוגיים מודרניים מצאו חשיבות רבה לנשואי הזקנים, אשר משפרים את איכות החיים ההדדיים, ומפחיתים את הדיכאון. יחד עם זאת רק 2-1% מהקשישים נישאים בגיל זיקנה.

דין זה הוא דווקא כשנושא אשה שהיא בת גילו, אבל לא ישא בחור זקנה, ולא זקן ילדה, שדבר זה גורם לזנות[396], ודין זה הוא לאו דווקא בזקן ממש, אלא כל שהוא גדול ממנה הרבה שנים[397]. ואפילו במקום ייבום, שהיא מצווה מן התורה, משיאים לו עצה הוגנת לו, שאם היה הוא ילד והיא זקנה או להיפך, אומרים לו מה לך אצל ילדה, מה לך אצל זקנה, כלך אצל שכמותך, ואל תכניס קטטה בביתך, ויועצים לו לחלוץ[398]. ואם היבם מסרב לשמוע לעצה זו, לדעת רוב הפוסקים אין כופים עליו לחלוץ, ורשאי לייבם מעיקר

רכג. **[386]** רמב״ם איסורי ביאה כב א; טושו״ע אבהע״ז כב א. וראה באוצה״פ שם סק״ב אות א. **[387]** שו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פכ״ב; שם ח״ז סי׳ מה אות ב; שם חי״ב סי׳ סז אות ב. **[388]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאבהע״ז סי׳ כב סק״ב; שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ד סי׳ סה אות י. וראה בשו״ת זית רענן ח״א חאבהע״ז סי׳ א; שו״ת יהודה יעלה ח״ג סי׳ קמט; שו״ת נובי״ת חאבהע״ז סי׳ יח. **[389]** שו״ת אגרות משה שם. וראה באוצה״פ סי׳ כב סק״ב אות ב, ובנשמת אברהם חאבהע״ז סי׳ כב סק״ב. **[390]** רשב״א שבת קיא א; מנ״ח מ׳ רצא סק״א. וראה באוצה״פ סי׳ ה סקס״ד. ולא הובא דין זה ברמב״ם ובטושו״ע. **[391]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאבהע״ז סי׳ ה סק״ו. **[392]** שבת קיא א, וברש״י ותוס׳ שם. **[393]** יבמות סב ב. וראה בראשית רבה, סא ג — אם היו לך בנים בנערותך, קח לך אשה בזקנותך והעמד בנים. וראה עוד בתנחומא, חיי שרה ו. **[394]** יבמות שם; רמב״ן במלחמות שם; רמב״ם אישות טו טז; טושו״ע אבהע״ז א ח. וראה באוצה״פ שם סקנ״ד, במחלוקת הפוסקים אם מוכרים ספר תורה כדי לישא אשה, אף על פי שכבר קיים מצות פריה ורביה. **[395]** שו״ת הרשב״א ח״ד סי׳ מא. **[396]** רמב״ם איסורי ביאה כא כו; טושו״ע אבהע״ז ב ט — על פי יבמות קו ב; סנהדרין עו א. וראה בבאה״ט אבהע״ז א סקכ״ז, ערוה״ש אבהע״ז א ד, ובאוצה״פ שם סקמ״ה, אם הצעירה מתרצית לזקן מה הדין. **[397]** שו״ת ישכיל עבדי ח״ה חאבהע״ז סי׳ יד. **[398]** יבמות קא ב; רמב״ם יבום וחליצה ד א. וראה בטושו״ע אבהע״ז קסו א. וראה במרדכי יבמות פ״ד בשם הראבי״ה, שו״ת תרומת הדשן סי׳ רסג, ובדרכי

הדין[399]. ואם היבם והיבמה שניהם זקנים, רשאים להסכים מרצונם שלא ליבם ולא לחלוץ, ואין לבית דין עליהם כלום[400].

גזירת חכמים היא, שכל אשה שנתגרשה או נתאלמנה, הרי זו לא תינשא ולא תתארס עד שתמתין תשעים יום, כדי שיוודע אם היא מעוברת או אינה מעוברת, כדי להבחין בין זרעו של ראשון לזרעו של אחרון. וגזירה זו היא אפילו באשה שאינה ראויה ללדת, כגון זקנה, ואפילו היה בעלה זקן[401].

קביעת אבהות — בעניין קביעת אבהות נחלקו הפוסקים. יש הסבורים, שבזקן אין אומרים רוב בעילות אחר הבעל[402], ולכן אשה הנשואה לזקן שזינתה וילדה, חוששים לוולד משום ממזרות; ויש הסבורים, שגם בזקן אומרים רוב בעילות אחר הבעל[403], ולכן יש לייחס לזקן את האבהות על הוולד שנולד לאשתו, ואין הוא ממזר[404].

גירושין — אשה הנשואה לזקן שהוא חסר כוח גברא, והיא רוצה בילדים, חייב הזקן לתת לה גט, ואם אינו רוצה, יכול בית הדין לכופו על כך[405].

שליח שהביא גט, והניח את הבעל זקן, נותנו לאשה בחזקת שהוא קיים, ואין חוששים שמא מת, אלא הרי היא בחזקת גרושה, ואינה זקוקה ליבם[406]. יש הסבורים להלכה, שדין זה נאמר בכל זקן, ללא הגבלת גיל[407]; ויש שפסקו להלכה, שאם הבעל הוא מבן שמונים שנה עד מאה לא יתן לאשה את הגט, ואם נתנו לה הרי זו ספק מגורשת[408], ואם כבר הגיע למאה שנה, שוב אין חוששים שמת, שכיוון שכבר האריך ימים יותר מדרך שאר בני הארץ, אינו כשאר כל האדם להיות קרוב למות[409].

יש אומרים, שזקן והוא חולה, אין חזקת חייו שונה מזקן שאינו חולה; ויש אומרים, שבמקרה כזה אין לו חזקת חיים אם הגיע לגבורות[410].

יש אומרים, שחילוקים אלו בגיל הזקן

משה אבהע״ז סי׳ קסה סק״ג. וראה עוד בתרגום על רות ד ו. **[399]** שו״ת יכין ובועז ח״א סי׳ קכד; שו״ת שרידי אש ח״ג סי׳ לג. **[400]** שו״ת חת״ס חאבהע״ז ח״ב סי׳ פה. **[401]** תוספתא יבמות ו ז; יבמות מב ב; כתובות ס ב; רמב״ם גירושין יא כ; טושו״ע אבהע״ז יג א. והנה בכל המקורות התלמודיים גרסינן גם זקן וגם זקנה. אך ברמב״ם ובטושו״ע לא גרסו זקן, וראה בהגה׳ הגר״א יבמות שם. **[402]** רש״ל פסחים פז ב; פרמ״ג פתיחה כוללת ח״ה אות כה. **[403]** הגה׳ מהר״ץ חיות סוטה כז א. **[404]** שו״ת יביע אומר ח״ב חאבהע״ז סי׳ ב. **[405]** שו״ת בנימין זאב סי׳ קכו; פסקי דין רבניים ח״ה סי׳ קנד. **[406]** גיטין כח א; רמב״ם גירושין ו כח; טושו״ע אבהע״ז קמא סח, וראה במאירי גיטין שם. **[407]** מ״מ גירושין ו כח, בדעת הרמב״ם והרשב״א; ב״י אבהע״ז סי׳ קמא, בדעת הרי״ף והרא״ש; רמב״ן במלחמות ב״ק קד ב; שו״ע שם, דעה ראשונה. **[408]** טור אבהע״ז סי׳ קמא, בשם רמ״ה; הגהות מיימוניות גירושין שם, בשם ראבי״ה; שו״ע שם, בשם יש מי שאומר; שו״ת כתב סופר חאבהע״ז סי׳ סד, בדעת התוס׳. **[409]** טור אבהע״ז סי׳ קמא, בשם הרמ״ה; שו״ע אבהע״ז קמא סח, בשם יש מי שאומר. וראה ברש״י גיטין כח א, שלדעתו זמן איפליג הוא תשעים שנה. **[410]** ראה ישׁ״ש גיטין פ״ג סי׳ ז; בית מאיר אבהע״ז קמא סח; תוס׳ רעק״א על משנה גיטין פ״ג אות כז, והגה׳ רעק״א על שו״ע

אינם אלא בשליח שהביא את הגט, והוא משום חומר איסור אשת איש, אבל בשאר דברים אין מקום לחילוקים אלו[411]; ויש מי שהוכיח, שאף בשאר דברים אמרו שזקן שהגיע לגבורות אינו בחזקת חיים[412].

זקן שאין לו כוח לתת בעצמו גט לאשתו, יכול לעשות שליח על כך[413].

חליצה — יש אומרים, שמצות חליצה צריכה להתקיים לכתחילה מעומד[414], אך מכל מקום אם היה היבם זקן, נותנים לו מקל בידו לסמוך עליו[415]; ויש אומרים, שאפילו לכתחילה מותרת חליצת המנעל בישיבה[416].

יבום — יבמה שנפלה לפני זקן ביותר שתשש כוחו, חולץ ולא מייבם[417], אלא שאם בא על יבימתו, מותר לקיימה[418], ומן התורה מותר לייבם, ואין האיסור אלא מדרבנן[419]. יש הסבורים, שאמנם לכתחילה לא ייבם; ויש אומרים, שאין כל מניעה לזקן לייבם, והוא יכול לחלוץ או לייבם, ואף על גב שאינו בר הולדה, הרי ביאתו ביאה לקנות את יבימתו, ויוצאה ממנו בגט[420]. זקנה — לכל הדעות הרי היא כשאר יבמות, שאם רצה חולץ לה, ואם רצה מייבמה[421].

קטלנית — אשה שנישאה לשני אנשים ומתו, לא תינשא לשלישי, והיא מוגדרת קטלנית. אבל אם היה אחד מהם זקן — יש אומרים, שאין דינה כקטלנית[422]; יש אומרים, שדינה כקטלנית, אף על פי שאחד מבעליה היה זקן[423]; ויש שכתבו, שדין זה הוא מחלוקת הפוסקים, ולא הכריעו בדבר[424].

נחלקו הפוסקים בהגדרת גיל הזקן

אבהע״ז קמא סח; שו״ת מהר״י אסאד חאבהע״ז סי׳ קעג; תפארת יעקב, אבהע״ז סי׳ קמא סקקי״א; שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״א סי׳ רנח. **[411]** תוס׳ יומא נה ב ד״ה והתנן. **[412]** גבורות ארי, יומא שם. וראה עוד בערוה״ש אבהע״ז קמא קסז, ובשו״ת אגרות משה שם. **[413]** ראה בית מאיר אבהע״ז סי׳ קיט; מחנה חיים על הרמב״ם, גירושין פ״ג. **[414]** טושו״ע אבהע״ז קסט יב. **[415]** ב״ש שם סקי״ב. **[416]** ב״ש שם, בשם הרמב״ם ופוסקים אחרים. **[417]** תוספתא יבמות ב ד; רי״ף וראו״ש, סופ״ק דיבמות; רמב״ם יבום וחליצה ו ד; טושו״ע אבהע״ז קעב י; הגה׳ הגר״א יבמות כ ב. **[418]** תוספתא יבמות יא ג; יבמות כ ב; רי״ף וראו״ש שם; טושו״ע שם. **[419]** ב״ש סי׳ קעב סקי״ב. **[420]** רש״י יבמות כ ב ד״ה והזקן. וראה ביאור הגר״א אבהע״ז סי׳ קעב סקכ״א; שו״ת משפטי עוזיאל חאבהע״ז סי׳ פה; שו״ת שרידי אש ח״ג סי׳ לג. וראה שיטות הראשונים בנידון אנציקלופדיה תלמודית, כרך כא, ע׳ יבום, עמ׳ שנב; שם ע׳ יבם/יבמה, עמ׳ תכג. **[421]** תוספתא יבמות ב ד; רש״י יבמות כ ב ד״ה והזקן; רי״ף וראו״ש, סופ״ק דיבמות; רמב״ם יבום ו ז; טושו״ע אבהע״ז קעב טז. וראה בלח״מ שם; ב״ש שם סקי״ב; ישו״ש יבמות פ״א סי׳ יג; ביאור הגר״א שם סקכ״א; באר הגולה שם סק״ע. **[422]** שו״ת מהר״י ווייל סי׳ קפג; שו״ת הלכות קטנות סי׳ קנ; ב״ש אבהע״ז סי׳ ט סק״ו; שו״ת חת״ס חאבהע״ז ח״א סי׳ כג; שו״ת מהר״ם שיק חאבהע״ז סי׳ כג; שו״ת חבצלת השרון חאבהע״ז סי׳ כ; שו״ת באר חיים מרדכי ח״ב סי׳ מז; שו״ת אבני זכרון ח״א סי׳ יד; שו״ת יביע אומר, ח״ג חאבהע״ז סי׳ ה. **[423]** שו״ת משפטי צדק סי׳ צז; פחד יצחק, אות ק, ע׳ קטלנית; שו״ת שואל ומשיב מהדו״ג ח״א סי׳ קי. **[424]** שו״ת תורת חסד חאבהע״ז סי׳ ה; שו״ת דובב מישרים סי׳ עד. וראה בפתח תשובה שם סק״ב, ובאוצה״פ סי׳ ט סקט״ו אות א. וראה עוד בשו״ת משברי ים

לפטור אשה מדין קטלנית — יש הסבורים, שהוא מבן ששים שנה[425]; יש שכתבו, שהוא מבן שבעים שנה[426]; ויש מי שכתב, שהוא מבן שמונים שנה[427].

בענייני חושן משפט

דיין בסנהדרין — אין מושיבים בסנהדרין זקן מופלג בשנים[428]. בטעם הדבר, יש מהראשונים הסוברים שהוא מפני ששכח כבר צער גידול בנים[429]; ויש שכתבו, שהוא משום אכזריות[430].

יש מי שכתב, שמדובר באיש מבן שבעים שנה[431]; ויש שכתבו, שהוא מבן שמונים שנה[432]. ומכל מקום צריך להשתדל שיהיו כל הדיינים בסנהדרין בעלי שיבה[433], ויש מי שכתב שצריכים חברי הסנהדרין להיות בעלי זיקנה בינונית[434]. יש שמשמע מהם, שאם יש לו עוד ילדים קטנים, הרי הוא כשר לסנהדרין[435], ויש מי שכתב שדין זה נאמר דווקא בזקן שאינו מוליד[436].

דין זה הוא לכתחילה, אבל אם אין שם מישהו אחר בקי כמוהו בחכמה ובכשרון, אזי נדחה האיסור[437].

דין זה הוא דווקא בדיני נפשות, אבל מותר להעמיד לכתחילה זקן כדיין בדיני ממונות[438]; ויש מי שסבור, שבדיני נפשות הוא פסול מן התורה, ובדיני ממונות הוא

לאאמו"ר סי' ח. **[425]** שו"ת אבני נזר חאבהע"ז סי' מה; שו"ת בית יצחק חאבהע"ז ח"א סי' מה; שו"ת מהר"ש ענגיל ח"ג סי' קיז; שו"ת מהרש"ם ח"ב סי' קמא; שו"ת אמרי יושר ח"א סי' קצ; שו"ת שואל ומשיב מהדו"ג ח"א סי' קי; שו"ת פרשת מרדכי סי' טו; שו"ת שם אריה חאבהע"ז סי' לה. **[426]** שו"ת חת"ס חאבהע"ז ח"א סי' כג; שו"ת עטרת ישועה ח"א סי' לט; שו"ת שבט סופר חאבהע"ז סי' ד; שו"ת חבצלת השרון, מהדו"ת סי' עא; שו"ת תורת חסד חאבהע"ז סי' ה. וכן נוטה דעתו של בעל אגרות משה חאבהע"ז ח"א סי' כו, אם כי דחה שיטת החת"ס, וכתב שלא ברור דין זה כמה נחשב זקן לזה. **[427]** הגה' חכמת שלמה אבהע"ז סי' ט. וראה בשו"ת אבני זכרון ח"א סי' יד, ובשו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ד סי' מג, שדחו דבריו. וראה עוד בגיל הזקן באוצה"פ סי' ט סקט"ו אות א. **[428]** סנהדרין לו ב; רמב"ם סנהדרין ב ג. יש לציין כי בגמ' נאמר רק זקן, בעוד שהרמב"ם הוסיף זקן 'מופלג'. וראה בתוספתא סנהדרין ז ה, ובירושלמי סנהדרין ד ט, שכלל לא גרסו זקן, אלא רק סריס ומי שאין לו בנים. **[429]** רש"י ומאירי סנהדרין שם; שו"ת הרשב"א ח"ו סי' קצא. **[430]** רמב"ם שם; רמ"ה סנהדרין שם. וראה בר"ח הוריות ד ב, שתלוי בכוח המוליד, מטעם שאינו יכול לקיים מצות פריה ורביה. **[431]** שו"ת יין הטוב ח"ב חחו"מ סי' ה. **[432]** נפש חיה או"ח סי' תקעו ס"ב; הרב ב. רבינוביץ-תאומים, התורה והמדינה, ט-י, תשי"ח-י"ט, עמ' מט ואילך; שו"ת חמדת צבי ח"ג סי' מט. **[433]** סנהדרין יז א; רמב"ם סנהדרין ב ו. ויש להעיר, שבגמ' הגיסרה היא 'בעלי זקנה' והרמב"ם גרס 'בעלי שיבה'. וראה בלח"מ שם ה"ג. וראה עוד בברכות כח א, בעניין רבי אלעזר בן עזריה. וראה עוד בשו"ת שבות יעקב ח"א סי' כט. **[434]** מאירי סנהדרין לו ב. וראה מאמרו של הגר"י ניסים, התורה והמדינה, ז-ח, תשט"ו-י"ז, עמ' כא ואילך, והערות העורך שם. **[435]** הרב ב. רבינוביץ-תאומים, התורה והמדינה, שם, בשיטת רש"י והרשב"א. **[436]** מאירי סנהדרין שם, וכן משמע שיטת הר"ח הוריות שם. וראה בשו"ת חמדת צבי ח"ג סי' מט אות ה. **[437]** דינא דחיי על סמ"ג עשין צז; שו"ת רב פעלים ח"ב חחו"מ סי' ד; מרגליות הים, סנהדרין לו ב אות ה; שו"ת יין הטוב שם, וכן הגר"י ניסים, התורה והמדינה, שם. וראה בהערות העורך שם, הע' 3, ובשו"ת חמדת צבי ח"ג סי' מט אות ו. **[438]** שו"ת הלכות קטנות

פסול מדרבנן[439].

זקן כשר לדון בדיני שור הנסקל[440].

זקן שישב בסנהדרין שלא כדין, אין הוראתו הוראה אפילו בדיעבד[441].

אם הושיבו חכם בסנהדרין ואחר כך נזדקן, אין מושיבים אותו עוד לאחר שנזדקן[442], ויש שחולקים בדבר זה[443].

סנהדרין שהיה אחד מהם זקן, אין בו דין זקן ממרא[444].

השבת אבדה — זקן ואינו לפי כבודו, פטור מהשבת אבדה[445], היינו שאם מצא שק או קופה, וכל דבר שאין דרכו ליטול, מפני שהוא חכם או זקן מכובד, אינו חייב לטפל בכך[446]. ואם רוצה לעשות לפנים משורת הדין, יש אומרים שרשאי לטפל באבדה ולהחזירה, אפילו כשאינו לפי כבודו, ואין בזה זילזול בכבוד התורה[447], ויש חולקים[448]. ומכל מקום אם הפטור הוא מחמת זיקנה, ושלא מחמת כבוד התורה, לדברי הכל רשאי להחמיר על עצמו ולטפל באבדה[449]. יש מי שכתב, שאמנם פטור הזקן מהשבת אבדה, אבל מכל מקום אם עשה כן קיים את המצווה[450].

יש הסבורים, שדין זה נאמר דווקא בזקן בחכמתו, שאינו לפי כבודו מפני חכמתו, אבל זקן או נכבד סתם אינו חשוב לומר שאינו לפי כבודו, אלא או יטפל באבדה, או יתן דמיה[451].

זקן שקיבל לפקדון חפצים שצריך לטפל בהם, כגון בגדים ושטיחים שיש לנערם, אף על פי שאין זה לפי כבודו, הרי הוא חייב לטפל בחפצים כנדרש, שכן קיבל עליו מרצונו לשמור עליהם, או שיכול לשכור אחרים שיעשו את המלאכה, ועליו לשלם את שכרם[452].

פריקה וטעינה — מצא בהמת חברו רבוצה תחת משאה, והיה בעל הבהמה

ח״א סי׳ פט; שו״ת יין הטוב שם; עמוד הימיני סי׳ ה. וראה בשו״ת נחלת אב״י סי׳ לג. **[439]** הרב ב. רבינוביץ-תאומים, התורה והמדינה, ט-י, תשי״ח-י״ט, עמ׳ מט ואילך. **[440]** רבנו יונה, סנהדרין לו ב. וראה מאמרו של הרב רבינוביץ-תאומים, התורה והמדינה, שם, שהרמב״ם חולק על דין זה. **[441]** הרב רבינוביץ-תאומים, שם. וראה חידושי רבנו יונה, סנהדרין שם. **[442]** שו״ת הרשב״א ח״ו סי׳ קצא; חידושי רבנו יונה, סנהדרין לו ב; שו״ת שבות יעקב ח״א סי׳ כט; שו״ת חיים שאל ח״א סי׳ פט; שו״ת רב פעלים ח״ב חחו״מ סי׳ ד; שו״ת יין הטוב שם. **[443]** מאירי סנהדרין שם; חסדי דוד סנהדרין פ״ז דף ע״ג; שיורי כנסת הגדולה, או״ח בלשונות הרמב״ם, סוף הספר, דף קלו. וראה בעיקרי הד״ט או״ח סי׳ ל אות י. **[444]** משנה הוריות ד ב; רמב״ם שגגות יג א. וראה לעיל 428 ואילך, בעניין הגדרת הזקן כאן. **[445]** ב״מ ל א. **[446]** רמב״ם גזלה ואבדה יא יג; טושו״ע חו״מ רסג א. **[447]** רמב״ם שם יא יז; שו״ע חו״מ רסג ג. **[448]** רא״ש ב״מ ל א; טור חו״מ סי׳ רעב, בשם הרא״ש; רמ״א שם, בשם יש חולקים. **[449]** ערוה״ש חו״מ רסג ד. **[450]** הר צבי או״ח ח״ב סי׳ קג. **[451]** שיטמ״ק ב״מ ל א, בשם הריטב״א; חידושי הריטב״א שבועות ל ב; חידושי הר״ן ב״מ לג א, בשם הרמב״ן. וביחס להבדל בין אבדה בעיר ואבדה בשדה — ראה סיכום השיטות באנציקלופדיה תלמודית, כרך יא, ע׳ השבת אבדה, אות ט. **[452]** שו״ת הרדב״ז ח״א סי׳ שיג.

שם, אם הלך בעל הבהמה וישב לו, ואמר לזה שפגע בו, הואיל ועליך מוטלת מצות פריקה, אם רצונך לפרוק לבדך פרוק — פטור, אבל אם היה בעל הבהמה זקן, חייב חברו לטעון ולפרוק לבדו[453].

אם מוצא הבהמה הוא זקן ואינו לפי כבודו, פטור הוא מלפרוק, אבל אם רוצה לנהוג לפנים משורת הדין, נחלקו ראשונים אם רשאי[454].

מיסים — מנהג בישראל הוא לפטור ממיסים את הזקנים שאינם יכולים לעבוד עוד, ופטור זה כולל כל סוגי המיסים והארנונות המוטלים על הציבור[455].

הצלת נפשות — בדין הצלת חברו על ידי זקן, כשההצלה אינה לפי כבודו, יש מי שכתב שפטור, ודחו דבריו בתוקף[456].

אין הבדל בין צעיר לזקן בחיוב לרפאותם ולהצילם, הן לעניין עצם החיוב לטיפול מקובל, והן לעניין קדימות בטיפול[457].

בעניינים שונים

השתתפות בבנית מקוה — אף הזקנים צריכים להשתתף עם הציבור בבנין מקווה בעירם, למרות טענתם שנשותיהם זקנות, ואינן צריכות למקווה[458].

יום הולדת — יש מי שכתב, שסעודה ביום ההולדת הששים היא סעודת מצווה[459]; ויש הסבורים, שסעודה ביום ההולדת השבעים היא סעודת מצווה[460].

יש שהסתפקו אם חייב אדם לברך ברכת שהחיינו ביום הגיעו לגיל שבעים שנה[461]; ויש מי שכתב, שיברך בלא שם ומלכות[462],[463].

[453] ב״מ לב א; רמב״ם רוצח יג ח; טושו״ע חו״מ רעב ז. **[454]** ראה לעיל הע׳ 447 ואילך. וראה בנמוק״י ב״מ ל ב. וראה בטעם הפטור למרות שצער בעלי חיים דאורייתא בס׳ הליכות שלמה ח״ב פ״ז הע׳ יט. **[455]** שו״ת הלכה למשה חחו״מ סי׳ יג. **[456]** בחכמת שלמה, חו״מ סי׳ תכו — פטר, ובשו״ת אגרות משה חיו״ד ח״ב סי׳ קעד ענף ג, דחה דבריו בתוקף. וראה עוד בע׳ אבוד עצמו לדעת, הע׳ 126 ואילך. **[457]** שו״ת אגרות משה חחו״מ ח״ב סי׳ עה אות ז. **[458]** שו״ת מהר״י מינץ סי׳ ז; שו״ת מנחת יצחק ח״ג סי׳ פח. **[459]** שו״ת בית ישראל סי׳ לב, והוא על פי מו״ק כח א. וראה בשו״ת הלל אומר חאו״ח סי׳ קלט. **[460]** בן איש חי פר׳ ראה אות יז; שו״ת בית ישראל שם; מקור חסד לר״ר מרגליות על ס׳ חסידים אות ריג. **[461]** שו״ת חות יאיר סי׳ ע; שו״ת תשובה מאהבה ח״ב סי׳ רלט; פרמ״ג או״ח סי׳ תמב במ״ז סק״ט. ובבן איש חי פר׳ ראה אות יז כתב שכשיגיע לששים או שבעים נכון ללבוש בגד חדש או יקח פרי חדש ויברך עליו שהחיינו ויכוונו גם על שנותיו. **[462]** הגה׳ חת״ס או״ח סי׳ רכה. **[463]** בעניין יום הולדת סתם — ראה בס׳ עשה לך רב, ח״ד סי׳ כו. ומסופר על הבעש״ט (בספר השיחות תש״נ) שהיה רגיל לערוך סעודה ולומר דברי תורה בכל שנה ביום ח״י אלול, הוא יום הולדתו — ראה הרב י. טיקוצקי, ימי שנותינו: מעלת יום הולדת האדם, תשנ״ו, עמ׳ לג ואילך. וראה בשו״ת יביע אומר ח״ו חאו״ח סי׳ כט, שכתב בעניין חגיגת יום הולדת שהוא מנהג יפה וסימן יפה הוא וכך נוהגים בביתנו. וכן כתב בילקוט יוסף, ח״ג סי׳ רכג ס״ד. וראה באריכות מאמרו של הרב א. ווינברגר, מזכרת להגראי״ה הרצוג, תשכ״ב, עמ׳ 239 ואילך. ובשו״ת בית דוד סי׳ קעו כתב, שאין איסור לחגוג יום הולדת, אך לא יברך שהחיינו.

אשפוז במוסד — זקן הנמצא במוסד לתשושים, והחמיר מצבו, ולפיכך צריכים להעבירו למוסד לחולים סיעודיים, אלא שיש חשש שהעברה כזו תגרום לזקן נזק, שכן העברה ממקום מוכר לו למקום זר עלולה לפגוע בו נפשית, ומאידך השארתו במוסד לתשושים עלול לגרום נזק לזקנים אחרים שבמוסד, וכן עלול לגרום להפסד כספי רב לבעלי המוסד לתשושים — יש מי שכתב, שיש לעשות כל מה שאפשר כדי להשאירו במוסד המקורי; ואם לא ניתן לעשות זאת, ויש חשש לנזק לזקנים האחרים, מותר להעבירו למוסד לזקנים סיעודיים, אלא אם כן הערכת הרופאים היא שהעברתו תיגרום לפיקוח נפש ממש, שאז הדבר אסור[464].

פנסיה — בכל מינוי של שררה, שלא התנו מראש את תקופת השירות, אין לסלק אדם מתפקידו עקב גילו, כל עוד הוא כשיר לתפקידו, אלא אם סרח ונמצא בו פסול[465]. דין זה נכון לגבי רב[466], חזן[467], גבאי[468], שמש בית הכנסת[469], ורופא[470].

אמנם ביחס לרב, יש מי שכתב, שראוי לרב לפרוש מעצמו מכהונתו בהגיעו לגיל שבעים שנה, ואל יסרב לפרוש אם הציבור מבקש זאת ממנו מחמת זיקנותו[471]. ברם, גיל יוצא צבא בישראל מוגבל עד ששים שנה ולא יותר[472], וכן מוגבל גילו של הדיין בסנהדרין[473], ויש שהגבילו גם את גילו של השוחט[474].

אכן, אם המנהג באותו מקום הוא שבתום פרק זמן מוגדר, או בגיל מסויים, יסיים אדם את תפקידו, הרי שהדין עם המעביד, ואין העובד יכול לתבוע ממעבידו להאריך את עבודתו כפי עיקר הדין, אלא המנהג הוא הקובע[475].

על כן, אין להפסיק אדם מעבודתו נגד רצונו רק בגלל גילו, אלא אם כן מתקיימים התנאים הבאים: הותנה הדבר מראש ובמפורש; כך הוא מנהג המקום; כושר עבודתו השכלי ו/או הגופני של הזקן לא מתאים עוד לעבודתו; סרח ועשה מעשה פסול.

וראה בס׳ שערי הלכה ומנהג, ח״ב סי׳ שב, שיש לעניין שמחה ביום ההולדת מקור בקבלה, וכתב שם ש״נהגו בזה רבותינו נשיאינו הק׳ היינו אדמו״רי חב״ד] אף כי בצנעא״. ובשו״ת הלל אומר חאו״ח סי׳ קלט כתב שיום הולדת הוא יום מסוגל לבטל ממנו כל גזירות רעות, והוא יום הצלחה ומזל, וזאת על המבואר בירושלמי ר״ה ג ח, שלא במהרה אדם נופל ביום גינוסיא שלו. וכן ראה בס׳ רסיסי לילה לר׳ צדוק הכהן שהיום שהאדם נולד בו הוא בתוקף מזלו, ואין לירא באותו יום בכל שנה משום דבר שיודע שמזלו אז. וראה באריכות על ימי הולדת במורשת ישראל בס׳ יום שאדם נולד בו, לר׳ יעקב וינברגר. **[464]** הרב י. זילברשטיין, בשיעורו לרופאים. **[465]** רמב״ם כלי המקדש ד כא; שו״ת הריב״ש סי׳ רעא; רמ״א יו״ד רמה כב. **[466]** שו״ת חת״ס חחו״מ סי׳ כא. **[467]** שו״ת הרשב״א ח״א סי׳ ש; טושו״ע או״ח נג כה. **[468]** שו״ת מהרש״ם ח״ד סי׳ קז. **[469]** כנה״ג או״ח סי׳ נג הגב״י בד״ה ה״ה לכל משרה. **[470]** שו״ת אורח משפט חחו״מ סי׳ כ. וראה עוד בענין פרישה ממשרה עקב גיל, בפסקי דין רבניים ח״ג סי׳ צא; שם ח״ד סי׳ רו; הרב מ. סליי, אסיא, ו, תשמ״ט, עמ׳ 151 ואילך. **[471]** שו״ת יין הטוב ח״ב חחו״מ סי׳ ה. **[472]** אברבנאל וספורנו עה״ת במדבר א כה; רמב״ן עה״ת במדבר כו סד. וראה בס׳ משפט המלוכה, פ״ד ס״ב. **[473]** ראה לעיל הע׳ 428 ואילך. **[474]** ראה לעיל הע׳ 296 ואילך. **[475]** שו״ת הרשב״א ח״ה סי׳ רפג; שו״ת דברי מלכיאל ח״ג סי׳ קנא, וח״ה סי׳ רטו; שו״ת מהריא״ז ענגל סי׳ יג; חזו״א ב״ק סי׳ כג; שו״ת אגרות משה חחו״מ ח״א סי׳ עה; שילם

מי שקיבלוהו לעבודה סתם, ללא הגבלת זמן, והזקין ואינו יכול לעבוד עוד כמקודם, ואפילו אינו יכול לעבוד עוד כלל, מחוייב הציבור לספק לו את צרכי פרנסתו בכבוד, ולשלם לו את מלוא משכורתו, גם אחרי פרישתו מכהונתו[476].

ביטוח פנסיה וביטוח חיים — דבר טוב וראוי גם לאנשים כשרים ויראים, שידאגו בצעירותם לתכניות ביטוח פנסיה לעת זיקנתם, כדי שלא יצטרכו לעבוד הרבה[477], והיינו שאין בזה משום חסרון באמונה ובבטחון בה׳, וגם אין בזה חשש של הקדמת פורענות ופותח פה לשטן. הסיבה העיקרית להבטחת ההכנסה לעת זיקנה היא שמגיל ששים שנה ואילך ראוי לאדם לשבות ולנוח מעמל כפיים ומעבודת האדמה, ואז תידבק נפשו עם בוראה, ותעזוב העסקים הגשמיים[478]. ומכל מקום אל לו לאדם להיות בטל, שכן הבטלה מביאה לידי מחלות גוף ונפש, ועליו לדאוג לתעסוקה המתאימה לו, אם עבודה ופרנסה כפי יכולתו, ואם לימוד תורה ועשיית צדקה וחסד[479].

כמו כן ראוי ורצוי לעודד את הציבור שכל אחד יבטיח את עצמו בביטוח חיים[480].

בעניינים עתידיים

עבודה במקדש — כהן כשר לעבודה עד שיזקין, היינו עד שידיו ורגליו רותתים מאין כוח[481], והזיקנה פוסלת בעבודת הכהן מעיקר הדין[482].

הלוי נפסל לעבודה מבן חמישים שנה[483], כיוון שכוחו מתחיל להכחיש מגיל זה[484], ויש מי שמנה לאו זה בתרי״ג המצוות[485]. יש מי שכתב, שדין זה נאמר רק בזמן שהיו נושאים את אוהל מועד ממקום למקום, ואינה מצווה שנוהגת לדורות, אבל לדורות אין הלוי נפסל בשנים אלא בקול, שמעת שיתקלקל קולו מרוב זיקנה, ייפסל לעבודתו במקדש, ואינו נפסל אז אלא לומר שירה, אבל יהיה

וורהפטיג, דיני עבודה במשפט העברי, ח״א עמ׳ 233 ואילך; הרב מ. סליי, אסיא, שם. וראה עוד בשו״ת הגרי״א הרצוג, חיו״ד סי׳ עו. **[476]** הגר״י ניסים, התורה והמדינה, ז-ח, תשט״ו-י״ז, עמ׳ כא ואילך; הרב ב. רבינוביץ-תאומים, התורה והמדינה, ט-י, תשי״ח-י״ט, עמ׳ מט ואילך; שו״ת ציץ אליעזר ח״ב סי׳ כו. **[477]** שו״ת פרי השדה ח״ב סי׳ מד; שו״ת לחם ושמלה, חיו״ד ח״ב סי׳ סז; שו״ת כוכבי יצחק, ח״א סי׳ כב; שו״ת אגרות משה חאו״ח ח״ב סי׳ קיא; שם ח״ד סי׳ מח; שו״ת שבט הלוי, ח״ד סי׳ א אות ב; יחוה דעת ח״ג סי׳ פה; עשה לך רב, ח״ו סי׳ צב, בתשובות בקצרות. וראה ביחוה דעת, שם, שמכל מקום יזהר מחתימה על הסכם ביטוח המתיר עריכת ניתוחי מתים. וראה בע׳ נתוח המת, הע׳ 290 ואילך. וראה עוד בספרו של הרב מ. סליי, הביטוח בהלכה, פ״י עמ׳ 141. **[478]** אברבנאל עה״ת פר׳ בהר, עניין השמיטה ד״ה הדרך הב׳. **[479]** ראה מאמרו של הרב מ. סליי, אסיא, שם. **[480]** שו״ת קובץ תשובות סי׳ יט. **[481]** חולין כד א; רמב״ם ביאת מקדש ז יב. **[482]** שו״ת זכרון יהונתן חאבהע״ז סי׳ ב אות פג. **[483]** במדבר ח כג-כו. **[484]** רש״י במדבר ד ב. **[485]** בה״ג סי׳ קסד. וראה בסהמ״צ לרמב״ם שורש ג, שחלק עליו. ובהשגות הרמב״ן שם כתב, שאם יבוא מצב בו יצטרכו לשאת את כלי המקדש בכתף, אולי לפני ביאת הגואל, יחזור הדין של הגבלת הלוויים בעבודה זו. וראה עוד הע׳ ר׳ חיים הלר לסהמ״צ שם, הע׳ 10.

מן השוערים[486]. יש מי שכתב, שאחרי גיל חמישים שנה, חוזר הלוי לשיר ולייעץ לאחיו הלוויים[487], ויש מי שסבור שאינו חוזר לשיר, אלא רק לנעילת שערים[488].

יש מי שראה בדין זה את המקור הקדום ביותר לפרישה מעבודה כחובת הגיל[489].

כהן שהוא עצמו בעל הקרבן, אם הוא זקן שיכול לעבוד על ידי הדחק, נותן קרבנו לכל כהן שירצה, והעור והעבודה לאנשי המשמר; ואם אינו יכול לעבוד כלל, הרי הקרבן כולו לאנשי המשמר[490].

קרבן פסח — אין שוחטים את הפסח אלא על מי שראוי לאכול; ולכן זקן שאינו יכול לאכול כזית, אין שוחטים עליו את קרבן הפסח, אבל אם הוא אחד מבני החבורה, והאחרים יכולים לאכול, מותר לשחוט עליהם את הפסח[491].

ראיה, חגיגה, הקהל, שמחה — הזקן פטור ממצות ראיה[492], ומקרבן חגיגה[493], וממצות הקהל[494]. הזקן חייב בקרבן שמחה[495], ומשמע הגדרת זקן לעניין זה הוא מי שאינו יכול לעלות ברגליו.

כהן גדול — כהן גדול שהיה זקן, מותר להטיל ששיות של ברזל לתוך מי המקווה הצוננים, או לערבב מים חמים במי המקווה, כדי שתפוג צינתם[496].

סוטה — מי שאין לו אשה הראויה ללדת, וגם אין לו בנים, ונשא זקנה, וקינא לה כדין סוטה, אינה שותה, ולא נוטלת כתובתה; היו לו בנים, או אשה אחרת הראויה ללדת, הרי זה משקה אותה, אף על פי שהיא זקנה[497].

דיני טומאה — זקן ויושב בישיבה לדברי הכל אין צריך לקבל דברי חברות בפני שלושה, להיות נזהר בטומאה וטהרה, כדי להיות נאמן על המעשרות[498].

זקן שהיה בעל קרי וטבל, ולא הטיל מימיו קודם שיטבול, הרי זה טמא, מפני צחצוחי שכבת זרע, שאינם יוצאים אלא כשיטיל מים, וזקן לעניין זה הוא כל שאינו יכול לעמוד על רגלו האחת ולחלוץ

[486] רמב״ם כלי המקדש ג ח. וראה חולין כד ב. **[487]** רש״י במדבר ח כה; רש״י ומרכבת המשנה, אבות ה כא. **[488]** רמב״ן עה״ת במדבר ח כה. וראה בפי׳ הרא״ם וגור אריה על רש״י במדבר שם, בהסבר המחלוקת בין רש״י לרמב״ן. **[489]** ראה — מ. עמית, קורות הגרונטולוגיה, עבודת גמר לשם קבלת תואר דוקטור לרפואה, מטעם ביה״ס לרפואה של האוניברסיטה העברית והדסה, ירושלים, תשל״ח/1978; הרב מ. סליי, אסיא, ו, תשמ״ט, עמ׳ 151 ואילך. יש לציין, כי חובת הפרישה מעבודה בגין גיל כרונולוגי הפכה לשיטה חברתית רק בסוף המאה ה-י״ט למניינם — ראה C. Haber, *Beyond Sixty-five: The Dilemma of Old Age in Americals Past*, New York, 1983. **[490]** ב״ק קי א; רמב״ם כלי המקדש ד ח. **[491]** פסחים סא א; רמב״ם קרבן פסח ב ג,ה. **[492]** חגיגה ד א; רמב״ם חגיגה ב א. **[493]** רמב״ם חגיגה ב ד. **[494]** רמב״ם חגיגה ג ב. **[495]** רמב״ם חגיגה ב ד. **[496]** יומא לא ב; רמב״ם עבודת יוהכ״פ ב ד. וראה רש״י ותוס׳ יומא לד ב; לח״מ עבודת יוהכ״פ שם. **[497]** סוטה כה ב; רמב״ם סוטה ב י. וראה שם בראב״ד ובלח״מ. **[498]** תוספתא דמאי ב י; בכורות ל ב; ירושלמי דמאי ב ג; רמב״ם מטמאי משכב ומושב י ד.

מנעליו[499].

זקן שנשברה מפרקתו, אפילו בלא רוב בשר, מטמא באוהל כמת[500]. יש מי שכתב, שיתכן שהגיל לעניין זה הוא 98 שנה[501].

זקנה היא אחת מארבע נשים שדיין שעתן, ואינה מטמאה למפרע[502], וזקנה לעניין זה היא ככל זקנה לעניין סילוק דמים; עברו עליה שלוש עונות וראתה, וחזרו ועברו עליה שלוש עונות אחרות, או פחות או יתר וראתה, הרי היא ככל הנשים, ומטמאה למפרע[503], ואם ראתה ראיה ראשונה באונס, אף בשניה דיה שעתה[504].

עבדים — גזל עבדים והזקינו[505] — יש שפסקו, שאומר לו הגזלן לנגזל הרי שלך לפניך, ומחזירם כפי שהם[506], והטעם, שדינם כקרקע שאינה נגזלת[507]; ויש שפסקו, שמשלם כשעת הגזלה[508].

דיני הזקן **במצב סופני** — ראה ערך נוטה למות.

ו. רקע אתי

היחס לזיקנה — שאלה פילוסופית-רפואית בסיסית היא כיצד להתייחס לזיקנה, האם היא תופעה, תהליך, מחלה וכד'[509]. ויש מי שכתב, שהזיקנה היא מצב ביניים בין הבריא לחולה[510].

יש הרואים בגישה וביחס לזקנים בקהילה מדד לרמת המוסר הקיבוצי של העם. זוהי דוגמא לדאגה לזולת החלש והמוגבל, ולחובה המוסרית הקיבוצית של הכלל לטובת היחידים הנזקקים, ללא טובת הנאה חומרית[511].

עקרונות המוסר — אמנם יש היבטים מוסריים בולטים בטיפול וביחס לזקן, אך העקרונות המוסריים אינם מיוחדים לגיל זה. הם כוללים נושאים כלליים ועקרוניים כמו זכות האוטונומיה, חלוקה צודקת של משאבים מוגבלים, מחקר בבני אדם וכיו"ב.

הדילמה ביחס לזקן מתמצית במציאת האיזון הנכון בין עבודה לפנאי, חופש מול תלות, הבעיות הכלכליות, מיקומו של הזקן מבחינה חברתית, והיחס למחלותיו.

משאבים מוגבלים — הבעיה של חלוקה צודקת של המשאבים המוגבלים, וחלקם היחסי של הזקנים בעוגה התקציבית, נידונה בהרחבה בשנים האחרונות מבחינה פילוסופית-מוסרית בכל

[499] מקוואות ח ד; חולין כד ב; רמב"ם אבות הטומאות ה ז. וראה בתפא"י מקוואות שם, בבועז סק"ח. **[500]** ש"ך יו"ד סי' שע סק"א, בשם הרש"ל, על פי חולין כא א. **[501]** ס' לאור ההלכה, עמ' קפ, והוא כגילו של עלי במותו (שמו"א ד טו). **[502]** נידה ט ב; רמב"ם מטמאי משכב ומושב ד א. **[503]** רמב"ם שם. **[504]** רמב"ם שם ה. **[505]** ב"ק צו ב. **[506]** רמב"ם גזלה ואבדה ג ד; שו"ע חו"מ שסג א. וכן דעת רוב הפוסקים — ראה בנו"כ הרמב"ם והשו"ע שם. **[507]** מ"מ שם. **[508]** הרי"ף, הובא בטור חו"מ שסג. וכתבו נו"כ הרמב"ם והשו"ע, שזו גירסא משובשת. **[509]** ראה דיון על כך — T.F. Murphy, *J Med Philo*, Vol. 11, 1986. **[510]** רמב"ם, פרקי משה, ג, 3, 11-15. **[511]** א. רוזין, אסיא, ו, תשמ"ט, עמ'

העולם. ההוצאות ההולכות וגדלות ברפואה המודרנית בכלל וברפואה הגריאטרית בפרט, המעמסה הפיסית והנפשית על בני המשפחה, ועל החברה כולה, בגלל ריבוי מחלות כרוניות ובעיות פסיכולוגיות בזקן מחד, והיעדר עבודה ויצירה כלכלית-חברתית מאידך, יוצרים דילמה מוסרית בהתייחסות לזקן.

ואמנם, בעית החלוקה הצודקת של משאבים מוגבלים באה לידי ביטוי שלילי ביחס לזקן, היות והם מיעוט חלש באוכלוסיה, בלתי חשובים מבחינה פוליטית וכלכלית, מנצלים נתחים גדולים מאד בהוצאה הציבורית לבריאות, אנשים שסיימו את תרומתם לחברה וכיוצ״ב טענות שונות[512]. לאחרונה מתגברות הדעות לשינוי היחס לזקן, ולהענקת יחס מוסרי הולם. ואכן, יש הטוענים שאין להבדיל בשיקולי הטיפול בין צעיר לזקן, שכן מבחינה מוסרית אין לשקול באופן כמותי את התועלת של הפרט לחברה, ואין למנוע משאבים מהזקן רק בגלל היותו זקן, כי דרך זו עלולה להפוך את הרפואה למערכת כלכלית טהורה, חסרת רגישויות אנושיות וערכיות[513]. גישה זו מתפתחת הן בחברה הכללית, על בסיס של תחושה מוסרית, והן מצד הזקנים עצמם, שהולכים ומתרבים, ועולה בהם החלק היחסי של אנשים בריאים המתפקדים כראוי, ויכולים הם להרים את קולם בדרישות לצדק חברתי[514].

פרישה — בעית החובה לפרישה בגין גיל כרונולוגי קבוע ומוגדר נידונה בהקשר של שיוויון ואפליה[515]. יש הרואים בחובת הפרישה צורה של אפליה חברתית על רקע של גיל, ויש הסבורים שאין להתייחס לנורמה חברתית זו במושגי אפליה ואי-צדק חברתי[516].

זכויות הזקן — הצורך בהגנה על זכויות הזקן והבטחת רווחתו הוכר על ידי האו״ם רק בשנת 1969, בהצהרה על הקידמה וההתפתחות הסוציאלית מטעם האסיפה הכללית של האו״ם. בשנת 1982 התקיים כנס של האסיפה העולמית על הזיקנה מטעם האו״ם בוינה שבאוסטריה, וניסח מסמך המכיל תכניות פעולה בינלאומיות לשיפור רווחת הזקן.

הפדרציה הבינלאומית לנושאי הזיקנה ניסחה בשנת 1990 הצהרת זכויות וחובות הזקן. הצהרה זו כוללת 20 זכויות של

[512] ראה — Callahan D, *N Engl J Med* 335:744, 1996. **[513]** N.S. Jecker and R.A. Pearlman, *J Am Geriat Soc* 37:1067, 1989; J. Avon, *N Engl J Med* 310:1294, 1984. **[514]** M. Siegler, *Hastings Cen Rep* 14:24, 1984. וראה עוד — Pawlson LG, et al, *J Am Geriat Soc* 40:628, 1992. וראה ע׳ משאבים מגבלים. **[515]** H.C. Eglit: *Age Discrimination*, Vol. 2, Colorado Springs, 1981; L.M. Friedman: *Your Time Will Come: The Law of Age Discrimination and Mandatory Retirement*, New York, 1984; M. Levine: *Age Discrimination and Mandatory Retirement Controversy*, Baltimore, 1988. **[516]** See M. Levine, In: P.K. Ragan (ed): *Work and Retirement: Policy Issues*, Los Angeles, 1980, p. 45. על הסיבות השונות לצורך בחובת הפרישה בגין גיל כרונולוגי, ראה M. Levine, *Gerontologist* 20:561, 1980; ס׳ סגולת ימים, עמ׳ 108 ואילך. וראה עוד על עבודה ופרישה בגיל הזיקנה — י. קינג, בתוך: א. רוזין (עורך), הזדקנות וזיקנה בישראל, עמ׳ 745 ואילך.

הזקן ו-9 חובות. בין השאר כוללות הדרישות את הזכות של הזקן לחיות בכבוד ובביטחון, ולהיות חופשי מניצול ופגיעה; לאפשר לזקן ביטוי עצמי ומעורבות בקהילה; לדאוג לצרכיו הבסיסיים בתחומי הדיור, הלבוש, המזון, התנועה והבריאות; לדאוג לתעסוקה הולמת ליכולתו ולכישוריו; לדאוג למוסדות הולמים, כאשר מגיע הזקן לצורך לסידור מוסדי; ייעוץ נכון והוגן בתחומי הרפואה, ההשכלה, התעסוקה והבילוי. בין החובות, כל עוד מצבו הפיסי והשכלי של הזקן מאפשר זאת, כלולות הדרישות לשמירה על עצמאות; דאגה עצמית לתעסוקה ולמעורבות במשפחה ובקהילה; התאמת הידיעות וההשכלה למצבים המשתנים.

קשירת זקן הסובל משטיון — שאלה מוסרית הנוגעת לטיפול בזקן מבולבל וסחר כושר שיפוט המאושפז בבית חולים מתייחסת לקשירתו, כדי לרסנו ולהגביל את תנועתו, במצבים בהם אין אפשרות שליטה בצורה אחרת. הסיבות העיקריות לקשירת חולה כזה הן החשש מפני נפילתו בהליכה או בישיבה, והצורך למנוע הוצאת צנתרים או עירויים מגופו. יש המגנים תופעה זו ודוחים אותו בכל מקרה, יש המשלימים עמה במצבים חריגים, ויש אף המצדיקים אותה כפעולה הכרחית הנעשית לטובת הזקן חסר כושר-שיפוט. יש שהציעו שיטות שונות להפחתת הצורך בקשירת החולה: ניצול קרובי משפחה להשגחה על הזקן, תקשורת טובה יותר בין הזקן לבין הצוות, הפעלת הזקן רק תחת בקרה, תגבור כוח האדם, התערבות פסיכו-סוציאלית, שימוש בתרופות, ועוד[517].

היבטים אתיים הנוגעים לזקן **הנוטה למות** — ראה ערך נוטה למות.

היבטים אתיים הנוגעים **למחקר בזקנים** — ראה ערך נסויים רפואיים בבני אדם.

היבטים אתיים הנוגעים לזקן **שאינו בר-כושר** שיפוט — ראה ערך שוטה.

ז. רקע משפטי

חוק ביטוח לאומי — במסגרת חוק הביטוח הלאומי קיימות זכויות שונות לזקנים: קצבת זיקנה; קצבת שאירים; השלמת הכנסה למקבלי קצבת זיקנה או שאירים. כמו כן משתתף המוסד לביטוח לאומי בביטוח רפואי; בהנחות לתשלומי מיסים עירוניים, שכר דירה, אגרת רדיו וטלוויזיה[518].

חוקים שונים — מספר חוקים ותקנות נוגעים לחובות כלפי הקשישים, כגון חוק לתיקון דיני משפחה (מזונות) תש"ט — 1959, הבא להסדיר את זכויות הקשיש לסיוע כלכלי מבני משפחתו; תקנות הפיקוח על מעונות (אחזקת זקנים עצמאיים ותשושים במעון) תשמ"ו —

[517] ראה ביחס לסוגיא זו L.K. Evans and N.E. Strumpf, *J Am Geriatr Soc* 36:65, 1989; A. Schafer, *Can Med Assoc J* 132:1257, 1985; W. Marks, *Arch Inter Med* 52:2203, 1992; A.J. Rosin and M. Sonnenblick, *Health Care in Later Life* 3:159, 1998; ס. ברזובסקי, א. רוזין, הרפואה, קלג:180, 1997. **[518]** ראה — ד. שניט, זכויות

1986[519].

חוק ביטוח סיעוד[520] מקנה לכל קשיש המוגבל בתיפקודו זכאות אישית לגימלה או לשירותים לפי כללים הקבועים בו. הזכאים לגימלה זו הם תושבי מדינת ישראל, אשה בגיל 60 שנה, וגבר בגיל 65 שנה, המוגבלים בתיפקודם, והעומדים במבחן ההכנסות ובמבחן התלות. הגימלה ניתנת רק לקשישים המתגוררים בקהילה, אך לא במוסדות. אוכלוסית היעד היא קשישים החיים בביתם, ואשר מפאת מוגבלותם הפיסית ו/או הנפשית זקוקים לעזרת אחרים בתיפקוד האישי היום-יומי.

גיל פרישה של שופטים, דיינים ורבנים — השופטים בישראל בכל הערכאות חייבים בפרישה בגיל 70 שנה[521].

גיל הקצבה של דיין הוא 70 שנה[522]. כרב ראשי לישראל כשיר להיבחר מי שטרם מלאו לו 70 שנה[523]. רבני עיר חייבים לפרוש בהגיעם לגיל 75 שנה, ואולם מועצת הרבנות הראשית רשאית להאריך לפי בקשתו את משך כהונתו עד גיל 80 שנה[524].

קשישים בדיני ישראל, ירושלים, תשמ — 1980. **[519]** ראה עוד על ההיבטים המשפטיים של הזיקנה בישראל — י. דורון, בתוך: א. רוזין (עורך), הזדקנות וזיקנה בישראל, עמ׳ 589 ואילך. **[520]** נתקבל בכנסת ביום 7.4.1986. **[521]** חוק השופטים, סעיף 17. **[522]** חוק הדיינים, התשט״ו — 1955, סעיף 16. **[523]** חוק הרבנות הראשית לישראל, התש״מ — 1980. **[524]** תקנות בחירות רבני עיר, סעיף 16(ב).

זֶרַע

א. הגדרת המושג

זרע הוא החומר המפרה היוצא מן הזכר באדם ובכל חי.

בלשון המקרא הוא נקרא תמיד שכבת זרע[1], והיינו מפני שהזרע יוצא בתוך שכבה נוזלית, ואין כל תא זרע נראה לעין באופן בודד. בלשון חז״ל הוא נקרא גם קרי, ומי שיצאה ממנו שכבת זרע נקרא בעל קרי, והוא על שם הפסוק ׳כי יהיה בך איש אשר לא יהיה טהור מקרה לילה׳[2].

החלק המפרה באשה אף הוא נקרא זרע[3]. כיום מבחינים בין המרכיב התורשתי של הגבר, שנקרא זרע, לבין המרכיב התורשתי של האשה, שנקרא ביצית.

זרע הוא גם החלק בפרי שממנו גדל צמח חדש.

באופן מושאל משמש המושג זרע לציון צאצאים[4].

[1] ויקרא טו טו,יז-יח,לא; שם יח כ; שם יט כ; שם כב ד; במדבר ה יג; ועוד. **[2]** דברים כג יא, וראה בספרי עה״פ שם. **[3]** ויקרא יב ב. וראה להלן בהע׳ 263 ואילך בהגדרתו. **[4]** בראשית ד כה; שם לח ח; ויקרא כב יג,

יש מי שכתב, שבעבר לא נהגו להדפיס ספרים ולעורר במיוחד על עוון הוצאת זרע, וגם לא לייחד את הדיבור על כך ברבים ובפרסום[5], אך בימינו הפך נושא זה לעניין פרוץ, ויש אף רופאים ומדענים המייעצים לכתחילה להקל ואף לעודד אוננות, יש צורך לפרסם דעת תורה בנידון, ולהזהיר על גודל העוון[6].

בערך זה יידונו העניינים הנוגעים לזרע הגבר ולזרע האשה.

ב. רקע היסטורי

הזרע — בין היוונים היו שלש תיאוריות על מקור הזרע[7]: האחת סברה, כי שמקורו במוח, והוא נודד דרך חוט השדרה לתוך האשכים[8]; השניה סברה, שמקור הזרע מכל חלקי הגוף, וזרע הבא מחלק מסויים של גוף האב ייצור בעובר את אותו חלק. זו היתה דעתו של היפוקרטס[9]; והשלישית סברה, שמקור הזרע בדם, ולמעשה הניחו שאין הזרע אלא קריש מיוחד של דם. זו היתה דעתו של אריסטו[10]. שכבת זרע היתה אמנם ידועה מאז ומעולם, שכן מדובר בהפרשה חיצונית ונראית לעין.

הראשון שראה ותיאר תא זרע בודד היה אנטוני ון-לווינהוק, ממציא המיקרוסקופ, אשר תיאר לראשונה תא זרע בשנת 1677[11].

הביצית — מכיוון ש'זרע' האשה איננו נראה לעין, נחלקו הקדמונים על מהותו ועל עצם קיומו. עקב כך היו שתי תיאוריות בעבר[12]: האחת סברה, שאמנם האשה אף היא תרמה זרע, אלא שמהותו המדוייקת לא היתה ידועה, היתה הנחה שהוא דם הווסת, ושמקורו ברחם. זו היתה דעתם של היפוקרטס ושל גלינוס[13]. השניה סברה, שאין לאשה כל תרומה תורשתית, אין לה 'זרע', ואין היא מספקת אלא את המצע להתפתחות העובר, ומצע זה הוא דם הווסת[14]. זו היתה דעתו של אריסטו.

הראשון שקבע כי יש לאשה מרכיב חשוב בתרומה התורשתית, וכי מרכיב זה הוא ביצית, היה ויליאם הארווי (1578-1657). הראשון שתיאר את הגופיף בשחלה המכיל את הביצית היה רניה דה-גראף בשנת 1672. הביצית נתגלתה לראשונה בהסתכלות מיקרוסקופית בשנת 1827, על ידי קארל פון באר[15]. אמנם יש להעיר, שהיו מחכמי ישראל שדיווחו על

ועוד. **[5]** ראה בשו"ת צמח צדק שער המילואים סי' סב. **[6]** שערי הלכה ומנהג ח"ד סי' יז. **[7]** ראה — E. Reichman, *Tradition* 31(1):64, 1996. **[8]** יתכן שזה ההסבר לדעה בחז"ל (חולין מה ב), שמי שנחבל בראשו לא יכול להוליד, וראה רש"י שם ד"ה שאינו מוליד. וביתר בירור נמצאת דעה זו בספר הבהיר, פנ"א. וראה בס' תניא פ"ב "שהבן נמשך ממוח האב", וראה שם בס' ביאור תניא מאת הרב ע. שטיינזלץ. וראה גם בערוה"ש אבהע"ז כג ג. **[9]** דעה זו מוזכרת בס' שבילי אמונה, נתיב ד; מגן אבות לתשב"ץ דף לח ע"ב-לט ע"א. **[10]** דעה זו מוזכרת במגן אבות שם. **[11]** A.W. Meyer, *Bull Instit Hist Med* 6(2):89, 1938. **[12]** ראה מאמרו של Reichman, ibid. **[13]** כך גם היתה דעת חז"ל וחכמי ישראל, שיש לאשה מרכיב תורשתי המתחבר למרכיב התורשתי של הגבר — ראה נידה ל א; רמב"ם איסורי ביאה ה ד; רמב"ן עה"ת ויקרא יב ב; מגן אבות לתשב"ץ, בהקדמה. וראה עוד להלן, הע' 263 ואילך. **[14]** ראה גם בע' תורשה, ברקע ההיסטורי. **[15]** ראה — F.H. Garrison,

ביצית האשה בצורה נכונה עוד קודם לתאריך זה[16].

ג. הזרע במקורות חז״ל

יציאת הזרע — שכבת הזרע יוצאת מן הנקב שבפי האמה[17], וכשיוצאת החוצה, כל גופו מרגיש, ואיבריו מזדעזעים, ובא מבשר החי, חם ומתקשה, ולא יכול לעצור מלצאת[18].

כל שכבת זרע שאינה יורה כחץ אינה מזרעת[19].

ביצירת העובר — זרע האיש הוא אחד משלושת המרכיבים ביצירת העובר[20], ולא נוצר אדם מן כל הטיפה שבזרע, אלא מן הברור שבה[21].

צורתה — שכבת זרע קשורה ודומה ללובן ביצה שאינה מוזרת[22], והיא טיפה סרוחה[23]. אחד מסימני סריס חמה הוא, ששכבת זרעו דוחה, היינו שאינו קשור אלא צלול כמים[24].

חשיבותה — שכבת זרע היא כוח הגוף וחייו ומאור העינים, וכל שתצא ביותר, הגוף כלה וחייו אובדים[25].

הזרע יש בו רוח חיים טבעי, ובו ההכנה שממנו יתהווה האדם, ולכן הפסדו של הזרע הוא ניגוד לתכונת החיות ורוח החיים, ולכן יש בו טומאה[26].

זרע ושתן — אי אפשר לשכבת זרע בלא מימי רגלים[27].

חיותו — עד שלושה ימים שכבת הזרע נקלטת, מכאן ואילך היא נסרחת[28], ורוח מזרחית גורמת להסרחת הזרע במעי האשה בתוך שלושה ימים[29].

גורמים המרבים או ממעטים את הזרע — חז״ל מנו מספר מאכלים, שמרבים את הזרע: השום, השחלים, חלגלוגות, ביצים, גרגיר, סלתות, אתרוג, יין ישן, יין לבן, בשר שמן, חלב, גבינה, קונדיטון, גריסים של פול ושל עדשים[30]. אחד ההסברים

Introduction to the History of Medicine, Philadelphia, 1914, p. 390. **[16]** ראה היעב״ץ בספרו אגרת ביקורת דכ״ה ע״ב; ספר הברית לר׳ פינחס אלידהו, 1797, ח״א סי׳ יז. על הידיעות של עולם המדע והפילוסופיה עד אז, ראה — D.M. Feldman, *Marital Relations, Birth Control and Abortion in Jewish Law*, pp. 132-143. על הגדרת זרע האשה בהלכה ראה להלן הע׳ 263 ואילך. **[17]** בכורות מד ב. וראה בע׳ השתנות הטבעים, הע׳ 99 ואילך, על המבנה האנטומי. **[18]** נידה מ א; שם מג א. **[19]** חגיגה טו א; יבמות פ א; נידה מג א. וראה בגמ׳ חגיגה שם, שאם בשעת הוצאת הזרע הוא היה יורה כחץ, הרי הוא מזריע גם לאחר שהייתו, וצ״ב המציאות הזו. **[20]** נידה לא א. **[21]** נידה לא א. ובויקרא רבה יד ו — מטיפה של לבנות. **[22]** נידה לה ב. **[23]** אבות ג א, וראה בפירוש הרע״ב שם. **[24]** יבמות פ ב, וכפי פירוש רש״י שם ד״ה דוחה. אמנם ברמב״ם אישות ב יג, ובטושו״ע אבהע״ז קעב ה, הגירסה ששכבת זרעו דיהה. וראה ע׳ סריס הע׳ 166 ואילך. **[25]** רמב״ם דעות ד יט. וראה עוד במאמרו של הרמב״ם על חיזוק כח הגברא. וראה בע׳ מיניות הע׳ 96 ואילך. **[26]** הכוזרי, מאמר שני, ס. **[27]** ירושלמי שבת א ד. ודבר זה צריך בירור מבחינת המציאות, ולכאורה לא משמע כן ממהלך הסוגיא בבבלי נידה לד א-ב. **[28]** שבת פו א; ירושלמי שבת ט ג. **[29]** גיטין לא ב, וברש״י שם ד״ה שכבת. **[30]** יומא יח א-ב; ב״ק פב א; ירושלמי יומא א ד. וראה עוד

לחשיבות המאכלים השונים ביצירת הזרע היא ההנחה שהיתה רווחת, כי הזרע מתהווה מן האוכל כחמאה מן החלב[31]. ולעומתם מנו חז"ל מספר דברים, שממעטים את הזרע: מלח, רעב, נתק (צרעת), בכייה, שינה על גבי קרקע, גדגדניות, כשות שלא בזמנה (בזמנה הוא בחודש תמוז, ושלא בזמנה הוא בחודש טבת), והקזת דם למטה (היינו למטה מן הביצים כמו ברגליו ושוקיו), כפליים (היינו דבר זה ממעט כפליים לעומת שאר הדברים)[32].

הרמב"ם[33] פירט בהרחבה רבה רשימות מאכלים ומתכונים רבים, אשר ביכולתם להרבות את הזרע או למעטו, וציין "כי אלו המזונות העשויות למשגל, ראוי שיוקחו אחר צאת מן המרחץ, ואם היה אפשר, שישתה אחריהם שיעור שלוש אוקיות מיין ריחני"[34]. סיכומו של הרמב"ם, "כי ידוע אצל הרופאים, כי המזונות בעניין הזה יותר מועילים מהרפואות הרבה מאד"[35].

אישים במקרא — אדם הראשון ראה קרי לאונסו, ומשכבת זרע זו הוליד רוחין ושידין ולילין, שהם מיני מזיקין[36]; יעקב אבינו לא ראה קרי, עד שנולד ראובן בכורו[37]; בעוון יציאת שכבת זרע של יוסף במעשה אשת פוטיפר, לא זכה שיצאו ממנו שנים עשר שבטים, למרות שראוי היה לכך כמו יעקב אביו[38]. אלישע נקרא קדוש, מפני שלא ראה קרי[39].

כהן גדול — אחד מעשרה ניסים שנעשו לאבותינו בבית המקדש היה שלא אירע קרי לכהן גדול ביום הכיפורים[40], אך היה כהן גדול אחד שאירע לו קרי ביום הכיפורים, ונכנס בן אילם מציפורי, ושימש תחתיו בכהונה גדולה[41].

לא היו מאכילים את הכהן הגדול בערב יום הכיפורים מאכלים המרבים את הזרע, ומוסיפים בקשיות האיבר[42], ולא היו

בקיצושו"ע קנא ד. ובמעשה תורה צו ד, מנה גם חזרת כמי שמרבה את הזרע. וראה במבוא של ז. מונטנר למאמר על חיזוק כח הגברא להרמב"ם, עמ' 41, על הגדרת הצמחים השונים הללו. **[31]** וכפי שכתב הרמב"ם במאמר על חיזוק כח הגברא סעיף 1, "כי הזרע הוא מותר מן המזון, ישאר ממה שיצטרכו אליו האיברים עם הבישול השלישי". **[32]** גיטין ע א. בירושלמי שביעית ב ו, מנה גם בצל, ובמעשה תורה שם, מנה גם פת שעורים, יין רע, עשבי השדה ושיכר. וראה במבוא של ז. מונטנר למאמר על חיזוק כח הגברא להרמב"ם, עמ' 42, על הגדרת הצמחים השונים הללו. **[33]** מאמר על חיזוק כח הגברא. **[34]** הרמב"ם שם, סעיף 7. **[35]** הרמב"ם שם, סעיף 1. וראה עוד במו"נ ג לג,מט. **[36]** עירובין יח ב. **[37]** יבמות עו א. וראה בראשית רבה עט א, שהיה יעקב בן פ"ד שנה, ולא ראה טיפת קרי מימיו. וראה עוד בתו"ש בראשית פמ"ט אות מז, מדרשים שונים בנידון. **[38]** סוטה לו ב; ירושלמי הוריות ב ה. וראה בהע' הקודמת בעניין יעקב. **[39]** ברכות י ב. וראה מו"נ ג ח. **[40]** אבות ה ה. וראה בתויו"ט שם. **[41]** ירושלמי יומא א א. וראה בתו"י יומא כא א ד"ה ולא, ובגליון הש"ס על הירושלמי שם. ובבבלי יומא יב ב, ומגילה ט ב, מובא מעשה זה של רבי יוסף בן אולם, אך מצויין רק שאירע פסול בכהן הגדול, ולא פירט את הפסול. **[42]** יומא יח א; פיהמ"ש לרמב"ם יומא א ד; רמב"ם עבודת יוהכ"פ א ו. וראה בירושלמי יומא א ד, שהקשה למה מנעו ממנו מאכלים אלו, הרי מעשרה נסים במקדש, שלא היה כהן גדול רואה קרי, ותירצו על שם לא תנסון, או שיש הבדל בין מקדש ראשון לשני. ופלא על התפארת ישראל יומא שם, שתירץ תירוץ ראשון מדעתו, ולא

מניחים אותו לישן, שמא יראה קרי[43].

יום הכיפורים — הרואה קרי ביום הכיפורים, ידאג כל השנה, ואם עלתה לו שנה, מובטח לו שהוא בן עולם הבא[44]. יש מי שכתבו, שהכוונה דווקא ליחידי סגולה, שלא מצוי אצלם קרי כלל כל השנה, אבל סתם בני אדם, ואפילו תלמידי חכמים, אין להם מקום לדאגה כלל[45].

הרואה קרי בזמן הזה יום הכיפורים, אם הוא לח, מקנחו במפה ודיו; ואם נתייבש על הגוף, או שנתלכלך, רוחץ המקומות המלוכלכים לבד, ואסור לרחוץ כל גופו או לטבול[46].

אשה מזרעת אודם, וכשהיא מזרעת תחילה יולדת זכר[47].

ד. רקע מדעי

גיל — השינויים ההיסטולוגיים באשך, שיביאו ליצירת זרע, מתחילים להתרחש בין 7-5 שנים. בסביבות עשר שנים מתחילות חלוקות פעילות של תאי הזרע, אך הגיל שבו פעילות הזרע היא יעילה להפרייה משתנה מאד. יצירת זרע מלאה ויעילה חלה לרוב בסביבות גיל 16 שנה.

יצירת הזרע[48] באדם היא תהליך מתמשך וקבוע בכל החיים. תא-יסוד ראשוני מתחלק לשני תאים, אחד מהם ממשיך להתחלק במספר חלוקות, עד שהוא הופך לתא זרע בשל, והשני נשאר במצבו הראשוני להוות יסוד לתאי זרע נוספים.

מבנה — תא זרע מורכב מראש וזנב (שוטון). הראש מהווה כ-10% מאורך התא, והוא מכיל את גרעין התא, ומבנה דמוי כיפה מיוחד לתא הזרע, המצפה את ראש התא, הנקרא אקרוזום[49]. גרעין תא הזרע מכיל 23 כרומוזומים, שהם מחצית מספר הכרומוזומים בהשוואה לכל יתר התאים בגוף האדם. חלק מתאי הזרע מכילים את המרכיב התורשתי X, אשר בהתחברו עם ביצית ייצור נקבה (XX), וחלק אחר מכיל את המרכיב התורשתי Y, אשר בהתחברו עם ביצית ייצור זכר (XY). האקרוזום מכיל אנזימים מיוחדים, הפועלים בשעת ההתלכדות בין תא זרע לבין ביצית. הזנב הוא ארוך, ומקנה לתא הזרע את יכולת הניידות.

שכבת הזרע — תאי הזרע נוצרים בצינוריות הזרע שבאשכים, ועוברים דרך שבילי הזרע עד לשופכה. בדרך נשפכים לצינור הזרע נוזלים הנוצרים בשלפוחיות הזרע ובערמונית, ויחד הם יוצרים את שכבת הזרע. מספר תאי הזרע בכל מיליליטר הוא 120-40 מיליון, ונפח הזירמה הוא 8-3 מיליליטר. מכאן שזירמה

הביא הירושלמי, וכעין זה הקשה גם המהר״ץ חיות בריש יומא על התויו״ט דמאי א א. וראה בגליון הש״ס ירושלמי שם. **[43]** יומא שם; רמב״ם שם. **[44]** יומא פח א; טושו״ע או״ח תרטו ב. וראה בטעמי הדבר במ״ב שם סק״ג-ד. וראה בקרבן נתנאל על הרא״ש סוף יומא אות׳ מ-נ, בתיקון האר״י, ובתפילת הודיה בנידון. **[45]** שו״ת תשובות והנהגות, ח״ב סי׳ שא, ובשם בעל התניא והגרי״י קנייבסקי. **[46]** ערוה״ש או״ח תריג טו. **[47]** נידה לא א. וראה להלן הע׳ 263 ואילך בבירור מהות זרע האשה. **[48]** spermatogenesis. **[49]** acrosom.

חד-פעמית של גבר פורה מכילה כחצי מיליארד תאי זרע.

הורמונים המופרשים מתת-המוח[50] משפיעים על השחלות להבשלת הביצית. ההורמונים FSH[51] ו-LH[52] גורמים להבשלת הזקיק בשחלה ולהפיכתו לביצית. באשה הקשר הזה ברור וידוע, אך בגבר יש להורמונים אלו השפעה חלקית בלבד על תהליך יצירת הזרע באשכים.

ביציות — בעת הלידה מכילות השחלות 700,000-2,000,000 ביציות בלתי בשלות, אשר חלקן הגדול עובר ניוון במשך הילדות, ונשארות כ-40,000 ביציות בתחילת ההתבגרות המינית. ביצית שהבשילה וחרגה מחוץ לשחלה יוצרת את מחזור הווסת[53]. הביצית, כמו תא הזרע, מכילה מחצית מספר הכרומוזומים, אך תמיד מכילה היא את המרכיב התורשתי X.

ה. פרטי דינים

דינים הקשורים לזרע

טומאת שכבת זרע — שכבת זרע היא אב-הטומאה מן התורה[54], והיא מטמאה אדם וכלים במגע, וכלי חרס באוויר, ואינה מטמאה במשא, והנטמא בה אינו מטמא בגדים שעליו[55]. הנוגע בשכבת זרע בשיעור כעדשה הוא ראשון לטומאה[56]. טומאת שכבת זרע שאמרה התורה הוא חידוש, שאף בלי אזהרת התורה בני אדם בדלים מלנגוע בו מחמת מאיסותו[57].

בעל קרי — איש שיצאה ממנו שכבת זרע הוא בעל קרי, בין שיצא לרצונו, ובין שיצא לאונסו[58]; בין שיצא ביום, ובין שיצא בלילה[59]; בין שיצא בדרך תשמיש, ובין שיצא שלא בדרך תשמיש[60].

בעל קרי הוא טמא[61], והוא ראשון לטומאה, שאינו מטמא אלא אוכלים ומשקים בלבד[62]. טומאתו היא טומאת ערב בלבד, היינו שצריך טבילה במקווה, ונטהר בכך לחולין ולמעשר שני, ועדיין הוא טמא לתרומה ולקדשים עד הערב שמש, ובזמן שבין טבילתו לבין הערב שמשו הוא נקרא טבול יום.

דין זה נכון גם לאשה המשמשת מיטתה[63], ולאשה הפולטת שכבת זרע[64].

שיעור טומאת בעל קרי בכל שהוא[65].

בעל קרי משתלח מחוץ לשני מחנות[66].

[50] hypophysis. **[51]** Follicle-Stimulating-Hormone. **[52]** Luteinizing Hormone. **[53]** ראה ע׳ נדה וובה ברקע המדעי. **[54]** כלים א א; רמב״ם אבות הטומאות ה א. **[55]** כלים א א; זבים ה י; רמב״ם אבות הטומאות ה א. **[56]** נידה מג ב; רמב״ם שם. **[57]** עבודה זרה סח ב. **[58]** פסחים סז ב; רמב״ם אבות הטומאות ה א. **[59]** ספרי דברים כג יא. **[60]** שו״ת תשב״ץ ח״א סי׳ קא-קב. וראה במלאכת שלמה ברכות ג ד. **[61]** ויקרא טו טז; זבים ה יא; רמב״ם אבות הטומאות ה א,טו. **[62]** רמב״ם שם; פיהמ״ש לרמב״ם כלים א א וראו״ש שם. וראה ר״ש שם, ותוס׳ נידה כב א ד״ה אלא מעתה. **[63]** נידה מא ב; רמב״ם אבות הטומאה ה ט. **[64]** נידה מא ב-מב א; רמב״ם שם יא-יב. **[65]** נידה כב א מחלוקת; רמב״ם אבות הטומאות ה א. **[66]** פסחים סז ב. וראה במשל״מ ביאת המקדש ג ג; שם בית

אין הרואה קרי טמא, עד שתצא ממנו שכבת הזרע החוצה[67]. הרואה קרי בלא הרגשה — יש אומרים שאינו טמא, אלא אם כן נעקרה מגופו בהרגשה, אפילו אם יצאה אחר כך שלא בהרגשה[68]; ויש אומרים, שבכל מקרה טמא, אפילו נעקרה בלא הרגשה[69].

קטן הרואה קרי אינו טמא[70], וקטן לעניין זה היינו פחות מבן תשע שנים ויום אחד[71], ומגיל זה הרי הוא טמא בקרי מהלכה למשה מסיני[72]. יש מי שכתבו, שקטן הרואה קרי אפילו בן יומו טמא[73], אבל נדחו דבריהם[74]. אכן יש להעיר, שאין זה במציאות שקטן בן יומו יראה קרי, שכן אין מערכת יצירת הזרע בשלה עדיין.

שכבת זרע של גוי אינו מטמא מדין תורה, ואף לא גזרו עליו טומאה מדברי סופרים[75].

תפילין — ישן בתפילין וראה קרי, לא יאחז בבתים, אלא יאחז ברצועה, ומסיר אותם, עד שיקנח הקרי מעליו, ויטול ידיו[76], ואחרי נטילת ידיים מותר להניח תפילין, אף על פי שהוא טמא[77].

קרי בלילה — המהרהר בלילה וראה ששימש מיטתו בחלום, ומצא את איברו חם, הרי זה טמא מדרבנן לתרומה בלבד; אבל אם חסר אחד מהתנאים הללו, הרי זה טהור[78].

זרע בשתן — המטיל מים, וראה מים עכורים או חלוקים, היינו שהטיפות חלוקות כמין שלשלת[79], או שהם חלקים ואינם נדבקים זה בזה[80], אם בתחילה או מתחילה ועד סוף, הרי זה טהור; ואם באמצע או בסוף, הרי זה טמא מדרבנן לתרומה בלבד[81].

בעל קרי שטבל ולא הטיל מים קודם שטבל, כשיטיל מים — טמא, מפני שצחצוחי שכבת זרע אינם יוצאים אלא כשיטיל מים; במה דברים אמורים, בחולה או בזקן, אבל ילד בריא — טהור, מפני שהוא יורה שכבת זרע בחזקה כחץ, והיא כולה ניתקת מן האמה, עד כמה הוא ילד, כל זמן שעומד על רגלו אחת ונועל או חולץ מנעלו[82].

הבחירה ז טו. וראה במנ״ח מ׳ תקסה, ובקומץ המנחה על מנ״ח מ׳ שסב. **[67]** תו״כ ויקרא טו טז; נידה מ א; שם מג א; רמב״ם אבות הטומאות ה א, ותרומות ז ד. וראה ראב״ד וכס״מ, אבות הטומאה, שם. **[68]** רמב״ם אבות הטומאות ה ד, לפי לשון א׳ בנידה מג א. **[69]** ראב״ד שם, על פי לשון ג׳ נידה שם. וראה בכ״מ שם, תוס׳ נידה שם ד״ה הא, שו״ת תשב״ץ ח״א סי׳ קא-קב. **[70]** תו״כ ויקרא טו טז. **[71]** תו״כ שם; נידה לב ב; רמב״ם אבות הטומאות ה ב. **[72]** נידה שם. **[73]** ראב״ן סי׳ נד; יראים השלם סי׳ שצא; מג״א סי׳ תנז סק״ז. **[74]** ראה חק יעקב סי׳ תנז סקי״ב; שו״ת שבות יעקב ח״א סי׳ כב; ברכי יוסף או״ח תנז; אליה רבא שם סק״ט; רב שו״ע שם. וראה במנ״ח מ׳ קפ אות ב, שחילק בין טומאת אחרים בשכבת זרע של קטן, לבין טומאת עצמו כבעל קרי. **[75]** ספרי דברים כג יא; נידה לד א-ב; ירושלמי שבת א ד; רמב״ם מטמאי משכב ומושב ב י; שם אבות הטומאות ה יז. **[76]** סוכה כו א; טושו״ע או״ח מ ז, וברמ״א שם. **[77]** מ״ב שם סקט״ז. **[78]** מקוואות ח ג; תוספתא מקוואות פ״ו; נידה מג א; רמב״ם אבות הטומאות ה ה,טו. **[79]** לפי פיהמ״ש והרע״ב, מקוואות ח ב. **[80]** לפי פי׳ הרא״ש, שם. **[81]** מקוואות ח ב; רמב״ם אבות הטומאות ה ו,טו. **[82]** מקוואות ח ד; חולין כד ב; רמב״ם

רוכבי גמלים אסורים לאכול בתרומה, לפי שהרכיבה על עור הגמל מחממת ומוציאה קרי[83].

ערב יום-הכיפורים — אין אוכלים בערב יום הכיפורים דברים המחממים את הגוף, כגון ביצים, חלב חם, שום צלוי ומבושל, דגים, בשר שמן וכיו״ב, פן יבוא לידי קרי ביום הכיפורים[84].

תשמיש המיטה — איש ואשה ששימשו מיטתם, שניהם טמאים[85], ובאשה גזירת הכתוב היא שמחמת תשמיש היא טמאה, והרי היא כרואה קרי, ושניהם ראשון לטומאה מן התורה[86]. והיינו דווקא שהוציא זרע, אבל המערה בלי להזריע, שניהם טהורים[87].

אין האשה טמאה בביאה אלא אם היתה גדולה משלוש שנים ויום אחד, והאיש השוכב עמה הוא גדול מבן תשע שנים ויום אחד, והוא הלכה למשה מסיני[88], וכן אין היא טמאה אם באו עליה נוכרי או בהמה[89].

פולטת זרע — האשה שפלטה שכבת זרע, אף על פי שכבר טבלה ונטהרה מטומאת תשמישה קודם שפלטה, הרי היא טמאה מדין רואה קרי, וטומאתה מן התורה, ואף לחולין[90]. הפולטת טמאה, אפילו אם לא יצא הזרע החוצה, ואין צורך בשיעור של הפליטה, אלא היא טמאה בכל שהוא[91].

כל פולטת זרע סותרת את מנין ספירתה לטהרתה מטומאת זיבה, ואפילו לבעלה[92], ואינה סותרת אלא יום אחד שפלטה בו[93], ולכן נהגו להחמיר שכל אשה, שצריכה לספור שבעה נקיים, ממתינה קודם הספירה זמן של הפסד הזרע[94].

זמן הפסד הזרע הוא מחלוקת תנאים[95], ומחלוקת הפוסקים[96]. להלכה פסקו רוב הפוסקים, שצריכה להמתין שש עונות שלימות, ולמעשה נהגו להחמיר להמתין ארבעה ימים מעת ששימשה[97].

טעם הטומאה — בטעם הדבר, שהיוצא ממנו שכבת זרע הוא טמא, יש מי שכתב, שעיקר היותו של האדם בעולם אינו אלא להבין במושכלות ולעבוד בוראו, לפיכך כשיקרה אותו דבר שמראה בו הטייתו אל תאוות החומריות, ראוי לו לעומד יום אחד בטומאתו, כדי שתתנקה

[83] נידה יד א; רמב״ם תרומות ז ו. וראה במשך חכמה בראשית כד סא. **[84]** רמב״ם יוהכ״פ א ו; ס׳ חסידים סי׳ שצ; יש״ש ב״ק פ״ו סי׳ מג. וראה במחזיק ברכה או״ח סי׳ רפ. וראה עוד בשערי הלכה ומנהג ח״ב סי׳ רנא. **[85]** תו״כ פ׳ מצורע זבים סוף פ״ג; נידה מא ב; רמב״ם אבות הטומאות ה ט,טו. **[86]** רמב״ם שם. **[87]** תו״כ שם; יבמות לד ב; רמב״ם אבות הטומאות ה י. וראה בפי׳ הראב״ד תו״כ שם; מל״מ ביאת מקדש ג ג. **[88]** נידה לב א; רמב״ם אבות הטומאות ה ט. **[89]** יבמות לד ב; רמב״ם שם. **[90]** נידה מב ב; תוספתא מקוואות פ״ו; רמב״ם אבות הטומאות ה יא,טו. **[91]** נידה מא ב; שם, מב א; רמב״ם שם. **[92]** נידה מב א; רמב״ם אבות הטומאות ה יא; רמב״ם איסורי ביאה ו טז; סמ״ג לאוין קיא; סמ״ק סי׳ רצג; טושו״ע יו״ד קצו יא. וראה בתוס׳ נידה לג א ד״ה רואה. **[93]** נידה לג ב; רמב״ם שם. **[94]** אנציקלופדיה תלמודית, כרך ד, ע׳ בעל קרי. **[95]** מקואות ח ג; שבת פו א. **[96]** ראה אנציקלופדיה תלמודית, שם. **[97]** תרומת הדשן סי׳ רמה; רמ״א יו״ד קצו א.

מחשבתו יפה, ואחר כך יטהר[98].

תקנת עזרא — עזרא ובית דינו תקנו טבילה לבעלי קרי, היינו שלא יקרא בתורה עד שיטבול, אף על פי שמן התורה מותר לבעל קרי לעסוק בתורה בעודו טמא ככל הטמאים[99]. דין זה הוא בין אם ראה קרי באונס, ובין אם ראה קרי שלא באונס[100]. כמו כן חלה התקנה גם אם היתה ביאה בלא הוצאת זרע[101]. יש מהראשונים שכתב, שבית דין שלאחר עזרא התקין, שבעל קרי אסור אף בתפילה[102]; ויש שכתבו, שאיסור התפילה היה אף הוא מתקנת עזרא[103]. אם קינח הקרי, מותר בעל הקרי להניח תפילין[104].

טבילת בעל קרי לתורה מותרת אפילו במים שאובים, אף על פי שהם פסולים בטבילה משום טומאה, אבל הטבילה צריכה להיות בקרקע דווקא[105], ויש שפסקו שאף חציצה במיעוט הגוף לא פוסלת בטבילה זו[106]. יש מי שכתב, שמי מקווה זוחלים פסולים לטבילת בעל קרי[107].

ביטול התקנה — תקנת עזרא נתבטלה, לפי שלא פשטה בכל ישראל, ולא היה כוח ברוב הציבור לעמוד בה[108]. והיינו שלא החכמים ביטלוה, אלא מאליה נתבטלה, מפני שלא יכלו לעמוד בתקנה זו; ולאחר שנהגו כן, חיזקו חכמים את ביטול התקנה[109].

יש מהראשונים הסבורים, שלא בטלה תקנת עזרא אלא לתורה, אבל לתפילה התקנה בעינה עומדת, אלא שאין צריך טבילה בארבעים סאה, ודי בנתינת תשעה קבים[110]; ויש הסבורים, שבטלה תקנת

[98] ס׳ החינוך מ׳ קפ. וראה עוד טעמים בנידון בכוזרי ב ס; רמב״ן עה״ת ויקרא טו יא; רבנו בחיי ויקרא כב ב. **[99]** ב״ק פב א; ירושלמי יומא א א; רמב״ם קריאת שמע ד ח; שם תפילה ד ד; טושו״ע או״ח פח א. וראה עוד בברכות כא ב-כב א, על אסמכתות לתקנה זו, ובאיזה דברי תורה אסרו על בעל קרי, ובאיזה אנשים שראו קרי. בטעם התקנה ובמקורות אחרים לתקנה זו — ראה באנציקלופדיה תלמודית ע׳ בעל קרי. **[100]** שו״ת הגאונים שערי תשובה, סי׳ קנ. **[101]** שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״א סי׳ עב; שו״ת תשובות והנהגות, ח״א סי׳ קכד. **[102]** רמב״ם תפילה ד ד, וראה בכ״מ שם. **[103]** מאירי ברכות כ א; רא״ש ב״ק פ״ז סי׳ יט; וכן משמע מהחינוך מ׳ קפ. וראה ברכות כ ב-כב א, וירושלמי ברכות ג ה, בפרטי דינים הנוגעים לדיני קריאת שמע ותפילה של בעל קרי. ולעניין טבילה ביום הכיפורים — אם היתה מותרת עד מנחה, עד נעילה, או אף עד מעריב — ראה יומא פח א, וברש״י ותוס׳ שם. **[104]** סוכה כו ב. וראה תשובות הגאונים, שערי תשובה סי׳ קנ; ב״י או״ח סי׳ מ. **[105]** מקוואות א א; ברכות כב א; ראב״ד ברכות ו ה; ב״י או״ח סי׳ פח; מג״א סי׳ תרו סק״י; רב שו״ע, שם. **[106]** ס׳ האשכול ח״א סי׳ א; שע״ת או״ח סי׳ פח סק״א; מנ״ח מ׳ קפ אות ד. וראה עוד בהגה׳ מהרש״ם או״ח סי׳ תרו; יד שאול, יו״ד סי׳ קצח. ובדין בעל קרי שהוא חולה — ראה ברכות כב א-ב. **[107]** שו״ת מחזה אברהם, ח״א סי׳ יג. **[108]** ברכות כב א; רמב״ם קריאת שמע סופ״ג ובכ״מ שם; רמב״ם תפילה ד ה; טושו״ע או״ח פח. **[109]** ערוה״ש או״ח פח ב. **[110]** רי״ף ברכות שם; תלמידי רבנו יונה, ברכות שם; בעל העיטור ח״ב סוף שער המילה, בשם רב האי גאון; המנהיג הל׳ יוהכ״פ סוסי׳ עח, בשם רבנו חננאל; האשכול ח״א סי׳ א, וראה בנחל אשכול שם; רב כהן צדק, בהלכות פסוקות סי׳ קעו; רמב״ם תפילה ד ה, ובכס״מ שם; שו״ת הרמב״ם סי׳ קמ. וראה שו״ת תשובות והנהגות, ח״א סי׳ קכג אם מועיל לעניין זה מקלחת שיש בה ט׳ קבין, אבל

עזרא לגמרי, גם לתורה וגם לתפילה, גם לטבילה בארבעים סאה, וגם לנתינת תשעה קבים[111]. מצד המנהג — זה הוא אחד מחילוקי המנהגים שבין בני בבל ובני ארץ ישראל, שאנשי בבל אין רוחצים, לא מקרי ולא מתשמיש המטה, ובני ארץ ישראל רוחצים מתשמיש המטה ומקרי, ואפילו ביום הכיפורים[112], וכן יש מי שכתב, שלתורה בוודאי אין להחמיר כלל לטבול לקריו, אבל לתפילה הדבר תלוי במנהג, שכל ישראל הדרים בין הישמעאלים נהגו לרחוץ, ואלו הדרים בין הערלים (היינו הנוצרים) לא נהגו לרחוץ, ואין לשנות את המנהג[113]. ומכל מקום בעל נפש המיטהר לקריו גם היום, מידה טובה ומשובחת היא, והמחמיר תבוא עליו ברכה[114], ולדברי הכל התפילה מקובלת יותר כשהיא עם הטבילה[115], ולשיטה זו מותר לטבול לקריו לצורך תפילה גם בשבת[116], ובייחוד יש להחמיר על שליח הציבור[117]. ובימינו נזהרים ביותר בטבילה זו ההולכים בעקבות הבעש״ט[118]. ויש מי שכתב, שבזמן הזה שיש תחיה לאומית ראוי להחזיר אף את תקנת הטבילה למקומה[119]. ועוד יש מי שכתב, שאדם יכול לקבל על עצמו טבילה זו כחובה, אך דווקא להחמיר ולא להקל, כגון שעל ידי זה יתבטל מקריאת שמע ותפילה, או שיטבול ביום הכיפורים[120].

ויש מי שכתב, שאף בזמן הזה נשארה תקנת עזרא כחובה לטבול בערב יום הכיפורים[121].

אמנם בזמן הזה, אם ראה קרי ביום-הכיפורים — יש הסבורים, שאסור לו לטבול או לרחוץ גופו, שכן ביום-הכיפורים יש איסור רחיצה, והטבילה לתפילה בזמן הזה איננה אלא מנהג. לפיכך, לשיטה זו אם רואה קרי והוא לח, מקנחו במפה ודיו, ואם יבש הוא או שנתלכלך, רוחץ את המקומות המלוכלכים בלבד ומתפלל[122], ואף אסור לשפוך עליו תשעה קבים מים[123]; יש אומרים, שבעל קרי יכול לרחוץ ביום הכיפורים אף בזמן הזה, ובלבד שיטבול

אין בה כוח גברא, עיי״ש. **[111]** בה״ג הל׳ ברכות פ״ג; רב עמרם ורב צמח, בבעל העיטור סוף שער המילה; טושו״ע או״ח סי׳ פח, וסי׳ תריג; שו״ת מהר״ם בר״ב סי׳ רכא; הראב״ד, הובא בטור שם; החינוך מ׳ קפ. **[112]** תשובות הגאונים שערי תשובה סי׳ קעו (רב האי גאון); יש״ש סוף מס׳ ב״ק; מאירי יומא פח א. וראה באנציקלופדיה תלמודית ע׳ בעל קרי, ביחס למנהגים השונים. **[113]** אגרת הרמב״ם לר׳ פנחס הדיין, בתוך אגרות הרמב״ם, הוצאת שילת, ח״ב עמ׳ תלז. **[114]** ס׳ החינוך מ׳ קפ; פרמ״ג או״ח סי׳ פח א״א סק״א. **[115]** תר״י ברכות פ״ג. **[116]** ביאוה״ל סי׳ שכו; שו״ת קובץ תשובות סי׳ לט. **[117]** שו״ת מן השמים סי׳ ה. **[118]** ראה ס׳ מאור ושמש, פ׳ אמור; אנציקלופדיה תלמודית ע׳ בעל קרי. **[119]** הגראי״ה קוק, ס׳ אורות עמ׳ פא. והוא על פי מה שכתב בס׳ קהילות יעקב, שעיקר התקנה היתה בארץ ישראל, כנראה בשביל לחזק את השמירה מטומאה כששבו לארץ בימי עזרא. **[120]** מנ״ח מ׳ קפ אות ד. **[121]** מקראי קודש להגרצ״פ פרנק, ימים נוראים, סי׳ לו. וראה בשו״ת מהר״י ברונא סי׳ יט. **[122]** תשובות הגאונים שערי תשובה סי׳ קעד; רמב״ם שביתת עשור ג ג; טושו״ע או״ח תריג יא. וכן הוא מנהג בני בבל בחילוקי המנהגים עם בני א״י סי׳ ט — נדפס בישׁ״ש סוף ב״ק. **[123]** שו״ע הרב שם יט; מטה אפרים שם סי״ח; מ״ב שם סקכ״ט.

במקום צנוע[124], ולשיטה זו כהן שראה קרי טובל ביום הכיפורים לפני נשיאת כפיים[125]; יש מי שכתבו, שמי שליבו נוקפו, מותר לטבול לקריו, והדבר תלוי לפי מה שהוא האדם[126]; ויש מי שכתבו, שטבילת בעל קרי ביום הכיפורים אפילו בזמן הזה היא מצווה וחובה[127]. להלכה הכריעו הפוסקים שאף מי שרגיל לטבול בשאר ימות השנה לקריו, לא יטבול ביום הכיפורים[128]. ויש מי שכתב, שראוי לו להתחזק ביותר בלימוד התורה, ואם אפשר יטבול תיכף במוצאי יום הכיפורים[129].

כהן בעל קרי — מותר לשאת כפיו, והמחמיר לטבול, תבוא עליו ברכה[130].

קריאת שמע ותפילה — שכבת זרע על בשרו, דינה כצואה על בשרו לעניין קריאת שמע ותפילה[131], והיינו שיש להחמיר בה כשהיא על בשרו, אף שהיא מכוסה[132]. ואם שכבת הזרע היא על בגדיו והיא מכוסה — יש אומרים, שמכל מקום לא יקרא קריאת שמע, עד שירחץ את המקום, או עד שיפשוט בגדים אלו[133]; ויש אומרים, שאם הזרע על בגדיו, מותר לקרוא קריאת שמע[134].

טומאת משקים — שכבת זרע היא מהמשקים הטמאים, שאינם צריכים שיקדם להם הכשר, שהטומאה וההכשר באים כאחד[135].

דין טומאת שכבת זרע **בזב** — ראה ערך זב.

דיני השחתת זרע האיש

מקור האיסור — יש הסבורים, שאיסור השחתת זרע הוא מן התורה[136]; יש מי שכתב, שהאיסור הוא הלכה למשה מסיני[137]; ויש הסבורים, שהאיסור הוא מדרבנן[138]. יש מי שכתב, שהשאלה אם

[124] רי״צ גיאת ח״א עמ׳ נב; רוקח סי׳ ריז; מאירי, סוף יומא בדעת הרי״ף, ובשם רוב פוסקים וחכמים גדולים; שבלי הלקט סי׳ שטו; מנהג בני א״י בחילוקי המנהגים שבין בני בבל ובני א״י — הודפס בישׁ״ש סוף ב״ק. **[125]** אגודה שבת סי׳ קכז. **[126]** שו״ת מהר״י ברונא סי׳ מט, בדעת מהר״י ווייל; שו״ת מהרי״ל סי׳ קמא וסי׳ רד. **[127]** שבלי לקט סי׳ שטו; שערי תשובה סי׳ רצח, בשם רב האי גאון; הפרדס עמ׳ רלב, ומעשה הגאונים סי׳ נא; בה״ג הל׳ יוהכ״פ. **[128]** שו״ע או״ח תריג יא; שו״ע הרב שם יט; מטה אפרים שם סי״ח; חיי אדם קמה טז; שד״ח מע׳ יוהכ״פ סי׳ ג כלל כט; ילקוט יוסף, ח״ב הל׳ הימים הנוראים, דברים האסורים ביוהכ״פ ס״ו. **[129]** ראה שו״ת יביע אומר ח״ו חאו״ח סי׳ מד. **[130]** ערוה״ש או״ח קכח סד. **[131]** מהרי״ל, הל׳ יום הכיפורים; רמ״א או״ח עו ד. **[132]** מ״ב שם סקט״ו. **[133]** ס׳ חסידים סי׳ תקט. **[134]** מ״ב שם, בשם אחרונים; ערוה״ש או״ח עו ח. **[135]** מכשירין ו ו, ופיהמ״ש לרמב״ם שם; רמב״ם טומאת אוכלין י ה. **[136]** סמ״ק מ׳ רצב; קרית ספר להמבי״ט איסורי ביאה פכ״א; מג״א סי׳ ג סקי״ד; פמ״ג א״א שם, ומש״ז שם סקי״ב; שו״ת חיים ושלום ח״ב סי׳ יח, וכן בספרו תוכחת חיים סדר שמות פי״ב דט״ו ע״ב; שו״ת מנחת יחיאל ח״ב סי׳ כב; שו״ת מחזה אברהם ח״ב חאבהע״ז סי׳ ה ד״ה ומ״ש כ״ת; שו״ת מהר״ש ענגיל ח״ו סי׳ יח; אור השנים יום ד, מ׳ לח, קיט; שו״ת אחיעזר ח״ג סי׳ כד. **[137]** ערוך לנר, נידה יג א, ובשו״ת בנין ציון סי׳ קלז. וראה מה שכתב על כך הגרש״ז אויערבאך, הובא בנשמת אברהם חאבהע״ז סי׳ כג אות א. **[138]** שו״ת פני יהושע חאבהע״ז סי׳ מד; מטפחת ספרים ח״א ד׳ כ (אך ראה מה שכתבו באוצה״פ סי׳ כג סק״א אות א הע׳ ב); עזר מקודש אבהע״ז סי׳ כג ס״ב; שו״ת שבט מנשה סי׳ קב;

האיסור הוא מן התורה או מדרבנן היא מחלוקת ראשונים[139].

לשיטה שאיסור השחתת זרע היא מן התורה — יש מי שמנה אותו בתרי״ג המצוות[140]; ויש הסבורים, שאינו נמנה עם שס״ה הלאווין[141].

מאחר שאיסור השחתת זרע לא נתפרש באופן ישיר בתורה[142], נחלקו הפוסקים הסבורים שאיסורו מן התורה ביחס למקורו:

יש שכתבו, שמקורו הוא מהלאו של ׳לא תנאף׳[143], לא תהא בך ניאוף, בין ביד ובין ברגל[144], וסוברים שאיסור זה מתייחס להוצאת זרע לבטלה[145].

יש שלמדו, שמקורו מהפסוק ׳ונשמרת מכל דבר רע׳[146], שלא יהרהר ביום, ויבוא לידי טומאה בלילה[147], והיא דרשה גמורה לדעת רוב הראשונים[148], וכל שכן הוצאת זרע שהוא בכלל לאו זה[149].

יש שלמדו, שמקור איסור השחתת זרע הוא במצות פריה ורביה[150].

יש מי שכתב, שאיסור השחתת זרע הוא מדין חובל ומשחית, היינו כמו שאסור לאדם לחבול בגופו, כך אסור להשחית את זרעו[151].

יש מי שלמד את האיסור מדור המבול[152], שחטאו בהשחתת זרע[153].

יש שלמדו האיסור ממעשה ער ואונן[154].

שו״ת משיבת נפש ח״א סי׳ יח; שו״ת היכל יצחק ח״ב סי׳ יז. **[139]** שו״ת תורת חסד ח״ב סי׳ מג, לשיטת תוס׳ סנהדרין נט ב ד״ה והא, האיסור מן התורה; ולשיטת הרמב״ן בחידושיו לנידה יג א, משמע שהאיסור מדרבנן. **[140]** סמ״ק מ׳ רצב; אור השנים, יום ד מצות ל״ת קיט; דרך מצוותיך, ב ב. **[141]** ראה מה שכתב בנידון בשו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ג סי׳ יד, בשיטת הרמב״ם. **[142]** ראה בתניא ספ״ז, בטעם הדבר שלא נתפרש איסור זה בתורה. **[143]** שמות כ יג. **[144]** נידה יג ב. **[145]** רש״י על הרי״ף שבת פי״ד; תוס׳ נידה יג ב ד״ה בין; מעדני יו״ט על הרא״ש נידה פ״ב אות מ. ובדעת הרמב״ם — באיסורי ביאה כא יח, משמע שאף הוא פירש איסור ניאוף לעניין השחתת זרע, אך בפיהמ״ש סנהדרין נד א, פירש איסור לא תנאף על קריבה לערויות. ובדעת הסמ״ק סי׳ רצב — ראה בגירסה שבדבריו במעדני יו״ט נידה פ״ב אות מ, וראה בשיטתו באוצה״פ סי׳ כג סק״א אות א העי׳ ד; אור השנים יום ד מצות ל״ת קיט; אנציקלופדיה תלמודית, כרך יא, ע׳ השחתת זרע, הע׳ 9-10. וראה בס׳ שערי הלכה ומנהג ח״ד סי׳ יז, שכתב שלא מצא חבר לבעל אור השנים, שמנה איסור הוצאת זרע לבטלה כלאו מן התורה עפ״י הפסוק לא תנאף, ולא ראה מקורות אלו. **[146]** דברים כג י. **[147]** כתובות מו א; עבודה זרה כ ב. **[148]** ראה אוצה״פ סי׳ כג סק״ח; אנציקלופדיה תלמודית, כרך י, ע׳ הרהור עברה, הע׳ 22. **[149]** אחיעזר ח״ג סי׳ כד; שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ג סי׳ יד. **[150]** לשיטת התוס׳ יבמות יב ב ד״ה שלש, ותוס׳ סנהדרין נט ב ד״ה והא. **[151]** ערוך לנר נידה יג ב, וכן בשו״ת בנין ציון סי׳ קלז. וראה מה שהקשה על כך הגרש״ז אויערבאך, הובא בנשמת אברהם חאבהע״ז סי׳ כג אות א. **[152]** לבוש אבהע״ז כג א. **[153]** בראשית ו יב. רש״י שבת מא א ד״ה כאילו, ורש״י נידה יג א ד״ה כאילו. וראה עוד פרקי דר״א פכ״ה; אבות דר׳ נתן פל״ב; זוהר ח״א סו ב; חידושי רמב״ן וריטב״א נידה יג א; תו״ש בראשית פ״ו אות קנ. **[154]** בראשית לח

יש מי שכתב לאסור השחתת זרע מהפסוק 'אל כל שאר בשרו לא תקרבו לגלות ערוה'[155].

ויש שהכלילו איסור זה באביזרייהו דשפיכות דמים, שמכלה את הגרעין של החיים העתידים להיווצר[156].

לשיטה שהאיסור מדרבנן — הפוסקים הסוברים שאיסור השחתת זרע הוא מדרבנן, דחו את המקורות האפשריים מן התורה בדרכים שונות:

יש הסבורים, שאין הדרשה של 'לא תנאף' אלא אסמכתא בעלמא[157], או שהאיסור נאמר רק על ניאוף באשת איש[158].

הדרשה הנלמדת מהפסוק 'ונשמרת מכל דבר רע' לשיטתם אינה אלא אסמכתא בעלמא[159].

אין לתלות את איסור השחתת זרע במצות פריה ורביה[160].

וכן דוחים הם מטעמים שונים את הראיות האחרות, שהביאו החולקים להוכיח את האיסור מן התורה.

מהפוסקים הסבורים שאיסור השחתת זרע הוא מדרבנן — יש מי שכתב, שלוקים עליו מכת מרדות למי שעושה בזדון אחר התראה[161]; ויש מי שכתב, שאין לוקים עליו כלל[162].

חומרת האיסור — איסור הוצאת זרע לבטלה איסור גדול הוא[163], ועל פי תורת הקבלה הוא חמור מכל עבירות

ז,י. יבמות לד ב; נידה יג א; רש"י עה"ת שם. ומעשה ער ואונן לפי הגמרא יבמות שם היה ששימשו שלא כדרכה. אך ברש"י עה"פ, והוא מבראשית רבה פפ"ה, מס' כלה פ"ב ס"ז, ומשנת ר' אליעזר פי"ח, הובא בתו"ש בראשית פל"ח אות מד, שהיו דשים מפנים וזורים מבחוץ. וראה בדעת זקנים בעלי התוספות עה"פ, ובריטב"א יבמות לד ב, ובתו"ש שם אות' מג-מד, שעמדו על הסתירה בין הגמרא למדרש. וראה באריכות בשו"ת דבר יהושע ח"ג חאבהע"ז סי' יח. ואגב יש להעיר, שבלשון העברית המודרנית, וכן בכמה מלשונות העמים, משמש המושג 'אוננות' [onanism] להוצאת זרע שלא על ידי קיום יחסי מין טבעיים. **[155]** ויקרא יח ו, לפי רב אהרן הכהן המובא בא"ע שם. אך ראה בא"ע שם שדחה דבריו, וכן דחה זאת בשו"ת שבט מנשה סי' קב. **[156]** ראה באוצה"פ שם. וראה עוד D.M. Feldman, *Marital Relations, Birth Control and Abortion in Jewish Law*, pp. 110-114. **[157]** שו"ת פני יהושע חאבהע"ז סי' מד; שו"ת בנין ציון סי' קלז. **[158]** כפירוש רש"י עה"פ שם. **[159]** יראים השלם סי' מה, וראה מאירי חולין לז ב, שכתב "הכתוב רמזה"; עזר מקודש אבהע"ז כג ב. **[160]** כפי שיטת הרשב"א בשם הרמב"ן, יבמות שם, ובחידושי הרמב"ן נידה יג ב. וראה בערוך לנר שם, ובשו"ת בנין ציון סי' קלז, ובמשל"מ מלכים י ז ד"ה נחזור. וראה במרחשת ח"ב סי' ט אות' ב-ג, שאיסור השחתת זרע הוא נפרד ממצות פריה ורביה. וכתב הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאבהע"ז סי' כג אות א, שקשה לכלול איסור זה במצות פריה ורביה, שאם כן יהא מותר כשהבעל נוסע מביתו למדינת הים, או אם אשתו זקנה, או ניטל רחמה וכד'. **[161]** מטפחת ספרים, ח"א ד"כ. **[162]** שו"ת פני יהושע חאבהע"ז סי' מד. וכן משמע מפיהמ"ש לרמב"ם סנהדרין ז ד. **[163]** רמב"ם איסורי ביאה כא יח; טושו"ע אבהע"ז כג ב. וראה פיהמ"ש לרמב"ם

שבתורה[164]. יש הסבורים, שאמנם איסור זה חמור מכל עבירות שבתורה[165]; ויש הסבורים שהוא לאו דווקא, אלא שבא להפליג בחומרת האיסור[166].

המוציא זרע לבטלה כאילו שופך דמים והורג את הנפש[167], שמכל טיפה היה ראוי להיות נוצר זרע קודש[168], והעושה כן כאילו עובד עבודה זרה[169]. יש מי שכתב, שיש בהשחתת זרע שני גדרים — גילוי עריות ושפיכות דמים[170]. יש מי שכתב, שיש בהשחתת זרע רק אביזרייהו של עבירות אלו[171]; ויש שכתבו, שלא אמרו כן אלא להפליג העוון, אבל אין זה לא גילוי עריות ולא שפיכות דמים, ואינו בכלל ייהרג ואל יעבור[172]. ולעומתם יש מי שמנה איסור זה בין חייבי מיתה[173].

המוציא זרע לבטלה כאילו מביא מבול לעולם וחשוב כבהמה, וחייב מיתה[174]; ויש מי שכתב שבעונש זה בנים מתים כשהם קטנים, או שיהיו רשעים, והוא בא לידי עניות[175].

דורשי רשומות אמרו הכל תלוי במז״ל — במ׳וציא ז׳רע ל׳בטלה, היינו שכל הצרות באות לאדם על עוון זה[176], ומעשה זה מנוגד לחובת האדם בעולמו[177].

גדרי האיסור — מצינו שני גדרים באיסור הוצאת זרע לבטלה: השחתה, המוגדרת באופן הוצאת הזרע מן הגוף; לבטלה, המוגדרת לפי המטרה שלשמה הוצא הזרע[178].

גדרי השחתה — איסור השחתת זרע איננו משום שהולך הזרע לאיבוד בלא הולדה, אלא האיסור משום שמשליך זרעו במקום שלא הותר לו להשליך, כי הבורא

סנהדרין נד א. **[164]** טושו״ע אבהע״ז כג ג, על פי זוהר פ׳ בראשית דנ״ו, ופר׳ ויחי דרס״ב. וראה עוד מקורות אחרים, שציין בתו״ש בראשית פל״ח אות מה. והאריך בזוהר לבאר חומרת העונשים, שמקבל אדם אחרי מותו עבור חטא זה. וראה עוד בתניא ספ״ז, שעוון זה גדול מעוון ביאות האסורות. **[165]** פתח עינים נידה יג א; שיורי ברכה אבהע״ז סי׳ כג סק״א; גליון חכמת שלמה להגרש״ק אבהע״ז, שם; ס׳ הפרדס דרוש לחשבון המצוות די״ב ע״ב, ועי׳ באוצה״פ סי׳ כג סק״ב. **[166]** ס׳ חסידים סי׳ קעו, שאיסור אשת איש ונידה חמור יותר; ב״ש וח״מ אבהע״ז כג סק״א; שו״ת מהרש״ם ח״א סי׳ נח; שו״ת עזרת כהן סי׳ לה. וראה באוצה״פ שם. **[167]** נידה יג א; מס׳ כלה וכלה רבתי פ״ב; רמב״ם איסורי ביאה כא יח; טושו״ע אבהע״ז כג ג. **[168]** שו״ת חות יאיר סי׳ לא. **[169]** נידה שם; מס׳ כלה שם. **[170]** שו״ת צפנת פענח סי׳ ל, וסי׳ קסד. וראה בתו״ש בראשית פל״ח אות מד. **[171]** משנת אברהם על ס׳ חסידים, סי׳ תתשמד, וראה שם ההבדל בין עצם האיסור לבין אביזרייהו. **[172]** שו״ת הריב״ש סי׳ קעא; שו״ת פני יהושע סי׳ מד; נחפה בכסף אבהע״ז סי׳ ג; חזו״א נשים סי׳ לו אות ג; שו״ת ציץ אליעזר ח״ט סי׳ נא שער א פ״א. **[173]** שערי תשובה לרבנו יונה, שער ג, המדרגה הששית, אות קיג. **[174]** נידה יג א; מס׳ כלה וכלה רבתי פ״ב; שערי תשובה לרבנו יונה, שם, אות קיב. אמנם בשיטת הרמב״ם ראה בשדי חמד מערכת חי״ת כלל צב ובפאת השדה שם כלל טו, שחייב מיתה לאו דווקא אלא שהוא איסור חמור. וראה עוד בשיטתו בשו״ת בית יצחק האבהע״ז ח״א סי׳ צא; שו״ת דובב מישרים ח״א סי׳ כ; שו״ת אגרות משה האבהע״ז ח״ג סי׳ יד; שו״ת ציץ אליעזר שם. **[175]** קיצושו״ע קנא א. **[176]** שד״ח מערכת אישות כלל לג. **[177]** לבוש אבהע״ז כג א; ערוה״ש שם. **[178]** יש לציין, שהקתולים אינם מקבלים כלל את ההגדרה של ״לבטלה״,

יתברך גזר שלא ישליך הזכר את זרעו אלא בנקבה, ובמקום שהוא מיוחד להשלכת זרע[179].

יציאת הזרע — איסור השחתת זרע הוא ביציאתו מחוץ לגוף לאיבוד, אבל אין איסור בעצם העקירה בתוך הגוף, וכל עוד שלא יצא הזרע החוצה, אין עליו שם זרע כלל, ואין כאן איסור השחתה[180].

לא נקרא השחתת זרע, אלא במי שגורם להוצאת זרע מן הגוף שלא כהוגן, אבל לאחר שנעקר הזרע מן הגוף כהוגן, לא שייך בו עוד דין השחתה[181].

ביופסיה וכריתת ערמונית — לפיכך, אין איסור השחתת זרע בהוצאת זרע ישירות מהאשך בדרך של ביופסיה[182]. וכן אין איסור השחתת זרע לאחר כריתת הערמונית, גם אם חותכים את שבילי הזרע, ובשעת הביאה נעקר הזרע, ובא למקום החתך, ומתערב בשתן ויוצא כך[183].

יכולת לידה של האשה — אין איסור השחתת זרע במקרים שצורת התשמיש היא כדרך כל הארץ, ובא עליה משום מצות עונה, אף על פי שמצב האשה הוא כזה שלא תוכל להוליד, כגון זקנה, ילדה, עקרה, אילונית וכד'[184]. ואף לשיטת הסוברים שראוי להחמיר ולא לשאת קטנה, עקרה וזקנה[185], מכל מקום אם עבר ונשא אשה כזו, אין עליו איסור תשמיש[186].

ולשיטתם כל הוצאת זרע המוגדרת כהשחתה אסורה, אפילו אם המטרה היא לא לבטלה אלא לצורך פוריות — ראה J. Fletcher, *Morals and Medicine*, Boston 1960, pp. 100-116. **[179]** שו"ת רב פעלים ח"ג סי' ב. **[180]** שו"ת צפנת פענח ח"א סי' פט, וח"ג סי' קסד; חזו"א נשים סי' לו אות ב; שו"ת ציץ אליעזר חי"ד סי' צה. וראה עוד בשו"ת אבני נזר חאבהע"ז סי' פג. ומה שכתב שם בשו"ת ציץ אליעזר אות ד, שהאיסור רק כשיוצא כדרכו דרך ביצים ואיבר, אבל כשלא הגיע לביצים וחוטיהם אין איסור, הוא לא מדוייק, שכן אין יציאת זרע שלא דרך הביצים, ובוודאי התכוון להתיר כשהזרע היוצא מן הביצים לא עבר דרך שבילי הזרע. **[181]** תוס' הרא"ש יבמות יב ב; שו"ת מחנה חיים סי' נג; מרחשת ח"ב סי' ט אות' ב-ג; חזו"א אבהע"ז סי' לו סק"ב-ג. וראה עוד בשו"ת תורת חסד ח"ב סי' מד אות כב. **[182]** שו"ת אמרי אש חיו"ד סי' סט; שו"ת מנחת יצחק ח"ג סי' קח אות ז; הרב י. נויבירט, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאבהע"ז סי' כג אות ב. וראה בשו"ת חלקת יעקב ח"ב סי' כב. וראה עוד בע' סריס הע' 359-360, ובע' פוריות ועקרות הע' 213 ואילך.

[183] שו"ת ציץ אליעזר חי"ד סי' צה. וראה שם נימוקיו. וראה עוד באוצה"פ סי' כג סקי"ז אות ז. **[184]** ריטב"א כתובות לט א; רא"ה הובא בשטמ"ק כתובות שם. **[185]** כמבואר בנידה יג ב; רמב"ם איסורי ביאה כא יח; טושו"ע אבהע"ז כג א. וראה ח"מ אבהע"ז כג סק"ב. **[186]** ר"ת בתוס' יבמות יב ב, וכתובות לט א; ריטב"א כתובות שם; נמוק"י יבמות שם; שו"ת הרא"ש כלל לג; רמ"א אבהע"ז כג ה. וראה בט"ז אבהע"ז כג סק"א, וב"ש שם סק"ב. וראה בשו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"א סי' סו. יש מהפוסקים שכתבו בדעת הרמב"ם, שאמנם יש השחתת זרע בנישואין עם קטנה ואילונית, אך רובם פירשו טעמו של הרמב"ם משום ביטול פריה ורביה, ולא משום השחתת זרע — ראה באריכות באוצה"פ סי' כג סק"ד אות ב. וראה שם, שמכל מקום איסור זה הוא רק לכתחילה. דין זה בניגוד לדעת פילון האלכסנדרוני, הובא בספר D.M. Feldman, *Marital Relations, Birth Control and Abortion in Jewish Law*, p. 65 and n. 39, שראה בקיום יחסים עם אילונית משום השחתת זרע, עקב העובדה שיחסים אלו הם בלתי פוריים. וראה עוד באוצה"פ כג סק"ד.

רחם צר — יש אומרים, שאין איסור השחתת זרע בבועל אשה שרחמה צר, אף על פי שהזרע יוצא החוצה, בתנאי שמתכווין לבעול לצורך פריה ורביה, ומשמש כדרכו[187]; ויש אומרים, שהמשמש עם אשה שרחמה צר עובר על איסור הוצאת זרע לבטלה[188].

ניטל רחמה — אשה שניטל רחמה, אין איסור לבעלה לשמש עמה, ואינו אסור משום מוציא זרע לבטלה, כיון שמשמש כדרך כל הארץ, ואינו מטיל זרע לחוץ[189].

תפר בצוואר הרחם — אם עשו הרופאים תפר בצוואר הרחם כדי שלא תתעבר, כיוון שהתשמיש הוא כדרך כל הארץ ומזריע בפנים, אלא שאינה ראויה להוליד, אין זה השחתת זרע[190].

רחם אטום — לעומת זאת, אשה שיש לה אוטם ברחמה, היינו שהנרתיק אטום או חסר[191], אסור לשמש עמה, כיון שהוא כזורה על עצים ואבנים[192], וחייב לגרשה, ומחוייבת לקבל גט[193]. והיינו דווקא שהאוטם הוא מלא, ולא יכול לבעול אפילו בהעראה, אבל בראוי להעראה אין איסור[194].

יש הסבורים, שאיסור זה הוא מן התורה[195]; ויש הסבורים, שהאיסור הוא מדרבנן[196].

ניתוח פלסטי — יש מי שהסתפק באשה שאין לה לא רחם ולא נרתיק, ובנו לה בניתוח פלסטי נרתיק על מנת שתוכל לקיים יחסי אישות, שמא במקרה זה יש דין של הוצאת זרע לבטלה[197]. יש מי שכתבו, שמי שנולדה ללא איבר זכר וללא איבר נקבה, וסידרו לה הרופאים נרתיק על ידי ניתוח פלסטי, הבא עליה חייב משום השחתת זרע[198].

[187] חינוך בית יצחק סי' ז; שו"ת מהר"י אסאד חיו"ד סי' רלח; שו"ת יד הלוי (במברגר) האבהע"ז סי' כ; אמרי בינה סי' ח. [188] שו"ת מהר"ש ח"ו סי' יח; שו"ת מלואי אבן סי' יא. [189] שו"ת מלמד להועיל ח"ג סי' יז; שו"ת עזרת כהן סי' לג; שו"ת אגרות משה האבהע"ז ח"א סי' ג, וסי' סו, ושם ח"ג סי' יב-יג; שו"ת מנחת יצחק ח"א סי' קכה-קכו; שו"ת יביע אומר ח"ג האבהע"ז סי' ד; שו"ת ציץ אליעזר ח"ז סי' מח פ"ה אות טו, ושם חכ"ב סי' נד אות א. וראה עוד — שו"ת הר צבי חיו"ד סי' קמז; שו"ת חלקת יעקב ח"ג סי' יד; נועם, י, כג; שם, כ, קנג; הלכה ורפואה, א, עמ' שכח ועמ' שלב, ושם, ג, עמ' שט; א. שטינברג, אסיא, ד, תשמ"ג, עמ' 139 ואילך הע' 116. וראה באריכות באוצה"פ כג סקי"ז אות' א-ג וסקי"ח אות ב. וראה עוד בע' רחם הע' 91 ואילך. [190] שו"ת חשב האפוד סי' כה, והסכים עמו הגאון מטשעבין בעל דובב מישרים. [191] בנשמת אברהם חאבהע"ז סי' כג אות ו כתב, שאוטם ברחם היינו מום מלידה שבו הרחם אטום או חסר לגמרי, או שהנרתיק אטום או חסר. אך לא דק, כי אם הרחם אטום או חסר הרי ההזרעה היא כדרך כל הארץ, ואין בזה איסור, אלא דווקא כשהנרתיק אטום או חסר, שאז הוא כזורה על עצים ואבנים. [192] שו"ת הרא"ש כלל לג סי' ג; טושו"ע אבהע"ז כג ה. [193] ראה באוצה"פ סי' א סקע"ג אות ח, ושם סי' כג נקי"ז אות א. [194] ראה באוצה"פ שם אות ג. [195] הלבוש אבהע"ז שם. [196] אמרי בינה ח"ד סי' ח; שו"ת מהרש"ם ח"ה סי' מח. וראה פרטי דינים בנידון באוצה"פ סי' כג סקי"ז. [197] שו"ת ציץ אליעזר חט"ז סי' ד, ושם חכ"ב סי' נד אות א. [198] הגרי"ש אלישיב, בשבילי הרפואה, ב, תשל"ט, עמ' טו; שו"ת ציץ אליעזר שם. וראה עוד בע' אנדרוגינוס, הע' 177 ואילך.

שפיכת זרע מוקדמת — מי שלא יכול להתאפק, ובא לידי שפיכת זרע מוקדמת לפני הכנסת העטרה לנרתיק האשה, אין בזה איסור השחתת זרע, אם משמש כדרכו[199]. והיינו דווקא אם לפעמים הוא גם מצליח לגמור ביאתו כראוי והזרע נשפך בפנים; אבל אם תמיד דרכו בכך, יש מי שאסר[200].

בעניין תשמיש במוך — יש הסבורים, שזה נקרא דרך תשמיש, שגוף נהנה מגוף, ודומה למשמש עם קטנה, ואין בו איסור השחתת זרע[201]; ויש הסבורים, שאין זה דרך תשמיש, והרי זה כמטיל זרעו על עצים ואבנים, שאין המקום ראוי להזריע כיוון שהוא סתום, וכמעשה הזה אינו ראוי להזריע בשום מקום, ואינו דומה לקטנה[202].

קונדום — נתינת כיס על האיבר הוא בוודאי הוצאת זרע לבטלה[203]. אלא שנחלקו אם הדבר אסור אפילו במקום סכנה או לא[204].

גדרי לבטלה — רוב הפוסקים סבורים, שאין איסור הוצאת זרע לבטלה כאשר הוצאתו נעשית במטרה לשפר את פוריות הגבר, ולהשיג את המטרה של פריה ורביה, שהיא המטרה של הוצאת זרע כדרך כל הארץ, אף בתנאים שלא מקיימים מצות 'פרו ורבו', היינו כל שעושה בשביל תיקון אינו נקרא השחתה ובטלה[205]; ויש הסבורים, שאף אם המטרה היא תיקון ופוריות, כיוון שבזמן הוצאת הזרע הוא לבטלה, לא מועיל מה שאחר כך ישתמשו בו לפוריות[206].

גדרי הצורך — יש מי שכתב, שכל שהוא לצורך אינו נקרא לבטלה, אפילו אם הצורך הוא להינצל מעבירה, כגון אם יצרו מתגבר עליו, ומתיירא שייכשל באשת איש או באשתו נידה, מותר לו להוציא זרעו באותה שעה, ומוטב שיעבור בכך ולא יחטא באשה, אלא שצריך כפרה[207]; ויש

[199] שו"ת חשב האפוד ח"א סי' ס; שו"ת פרי השדה ח"א סי' עז; שו"ת אמרי בינה ח"ד סי' ח; שו"ת אמרי אש חיו"ד סי' סט; שו"ת מהר"י אסאד חיו"ד סי' רלח. **[200]** הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאבהע"ז סי' כג אות ז. **[201]** ישי"ש יבמות יב ב; מרדכי יבמות פ"א בשם ריב"ן; שו"ת מחנה חיים, ח"א סי' נג; חזו"א אבהע"ז סי' לז; שו"ת תורת חסד חאבהע"ז סי' מד; שו"ת דברי יששכר סי' קלח, בדעת הרא"ש והמרדכי. וראה עוד בע' מניעת הריון, הע' 225 ואילך. **[202]** שו"ת הרדב"ז ח"ג סי' אלף כב (תקצו); שו"ת רעק"א סי' עא, ושו"ת חת"ס חיו"ד סי' קעב, בדעת ר"ת. וראה בע' מניעת הריון, שם. **[203]** שו"ת מהרש"ם ח"ג בהשמטות שבסוף הספר. **[204]** ראה ע' מניעת הריון, הע' 311 ואילך. **[205]** שו"ת מהרש"ם ח"ג סי' רסח; שד"ח פאת השדה מערכת אישות כלל יג; שו"ת חסד לאברהם מהדו"ת חיו"ד סי' מג; אחיעזר ח"ג סי' כד אות ד; שו"ת משפטי עוזיאל חאבהע"ז סי' מב; שו"ת זקן אהרן ח"א סי' סז; שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"א סי' ע; שם, ח"ב סי' טז; שם ח"ג סי' יד; הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאבהע"ז עמ' קיא. אך ראה בשו"ת צפנת פענח סי' רלב, שמשמע שאסור. ואם זה ספק תיקון לדעת המהרש"ם שם, גם כן מותר, ובשו"ת מהר"ש ענגיל ח"ו סי' עה, חילק בין ספק תיקון לוודאי תיקון. וראה בע' פוריות ועקרות הע' 201 ואילך, ביחס לאיסורים וקדימויות בשיטות הוצאת הזרע לצורך בדיקות פוריות הגבר. **[206]** ראה ע' הזרעה מלאכותית, הע' 29 ואילך. **[207]** ס' חסידים סי' קעו, הובא בח"מ סי' כג סק"א, וב"ש סי' כג סק"א. וראה בהגהות החיד"א על ס' חסידים שם, ובפתח עינים להחיד"א נידה

מי שהתיר אפילו כשרוצה להציל עצמו מאיסור דרבנן, כגון שמתיירא שייכשל בפנויה טהורה או בגויה[208].

לבדיקת כרות שפכה — מותר להוציא זרע כדי לבדוק אם האיש הוא כרות שפכה[209].

לבדיקת נידה — אם נמצא דם בעד שלה, ויש ספק אם הדם בא ממנו או ממנה, דנו הפוסקים אם מותרת הוצאת הזרע לצורך הבדיקה[210]. אבל אשה שראתה דם מחמת תשמיש שלוש פעמים, ויש ספק אולי הדם ממנו, מותר להוציא זרע לבודקו, כי גדול השלום וקשים הגירושין[211].

לבדיקת פוריות הגבר — בעניין הוצאת זרע לצורך בדיקת פוריות הגבר נחלקו הפוסקים: יש הסבורים שהדבר אסור, ויש הסבורים שהדבר מותר[212].

במניעת הריון — אם יש צורך רפואי למניעת הריון, כגון סכנה או ספק סכנה לאשה, ומותר בתנאים אלו להשתמש באמצעי מניעה כדי למנוע סכנת הריון מאשתו החולנית, אין בהוצאת הזרע משום איסור, שאין זה לבטלה אלא לצורך מצות קיום עונה, ומצות מניעת סכנה[213].

לטיפול במחלה — במקרה של מחלה מסוכנת, שאומרים הרופאים שצריך להוציא זרע לצורך רפואתו — מותר[214]. יש שהתירו הוצאת זרע גם שלא במקום סכנה, אלא בצער בלבד[215], אך יש שמשמע מהם לאסור[216].

לצורך הזרעה מלאכותית/ הפריה חוץ-גופית — הוצאת זרע במטרה להפרות את אשתו בדרך של הזרעה מלאכותית, או בדרך של הפריה חוץ-גופית, רוב האחרונים סבורים, שאיננה נחשבת לבטלה, ויש החולקים[217].

יש הסבורים, שההיתר הוא דווקא אם נולד בעקבות זאת וולד שמתייחס אחריו, ובכך קיים מצות פריה ורביה, או לפחות מצות לשבת יצרה, אבל אם הוצאת הזרע

יג ב. **[208]** שו״ת מהרש״ג סי׳ רמג. **[209]** יבמות עו א. **[210]** ב״ש סי׳ כה סק״ב. וראה באריכות שדנו בדבריו בשו״ת אמרי אש חיו״ד סי׳ סט; שו״ת שבט סופר ח״א חאבהע״ז סי׳ א; עזר מקודש, אבהע״ז סי׳ כה; שד״ח פאת השדה מערכת אישות כלל יג; שו״ת מנחת יצחק ח״ג סי׳ קח; אוצה״פ סי׳ כג סק״א אות ט. **[211]** עיקרי הד״ט יו״ד סי׳ רא סק״ז. וראה בשד״ח מע׳ אישות כלל לג, ובאוצה״פ שם. **[212]** ראה השיטות השונות בע׳ פוריות ועקרות, הע׳ 193 ואילך. **[213]** שו״ת משיב דבר ח״ב סי׳ פח; שו״ת מהרש״ם ח״א סי׳ נח; שו״ת עזרת כהן סי׳ לה. וראה עוד בע׳ מניעת הריון, הע׳ 137 ואילך. **[214]** שו״ת פני יהושע ח״ב סי׳ מד; נחפה בכסף אבהע״ז סי׳ ג; שו״ת דובב מישרים ח״א סי׳ כ; שו״ת אמרי כהן סי׳ מ; חזו״א אישות סי׳ לו אות ג; שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״א סי׳ נו; סידור בית יעקב להיעב״ץ, מלון מדור ד׳ אות יב. וראה בשד״ח מערכת אישות כלל לג. **[215]** שו״ת היעב״ץ ח״א סי׳ מג; שו״ת אגרות משה ח״א חאבהע״ז סי׳ נו; שו״ת ציץ אליעזר ח״ט סי׳ נא שער א פ״א. ומשמע כך גם מהחזו״א נשים סי׳ לו אות ג. **[216]** שו״ת ויען אברהם סי׳ ז; חסד לאלפים סי׳ ג אות ט. וראה בשד״ח מערכת אישות סי׳ א אות לג; אוצה״פ סי׳ כג סק״א אות ז. **[217]** ראה ע׳ הזרעה מלאכותית הע׳ 29 ואילך, וע׳ הפריה חוץ-גופית הע׳ 84 ואילך. וראה באנציקלופדיה תלמודית, ע׳

היתה שלא לצורך מצווה זו היא אסורה; ויש הסבורים, שכל שמכווין לקיים המצווה, גם אם לא הצליחה בידו, אין זה נקרא לבטלה[218].

ספק השחתה — יש מהפוסקים הסבורים, שאיסור השחתת זרע הוא דווקא בהשחתה וודאית, אבל כשיש ספק אם אמנם יושחת הזרע, אין בו איסור[219].

גרמא בהשחתה — יש מי שכתב, שגרם השחתת זרע קל יותר מאשר השחתה ישירה, ולכן במקום הדחק יש להעדיף השחתה בדרך גרמא ולא בצורה ישירה[220].

פעולות הגורמות להשחתת זרע — חז"ל והפוסקים אסרו פעולות שונות, אשר גורמות להוצאת זרע:

נגיעה באיבר — אסור לאיש שיגע באמתו[221], ואסור לאחוז באמתו כשמשתין, אבל בנשוי מותר[222], ומידת חסידות להחמיר אפילו בנשוי, ושלא לצורך השתנה גם מצד הדין אסור[223]. כמו כן לא יסתכל על המילה שלו[224]. גם אסור לשלוח ידו במבושיו, ואפילו מתחת לטבורו, כדי שלא יבוא לידי הרהור[225], אבל במקום צער, אף שלא במקום סכנה — מותר[226].

קישוי עצמי — אסור לאיש שיקשה עצמו לדעת[227], שהמקשה עצמו לדעת הרי זה עבריין[228], והוא בנידוי[229], וצריך לישון דווקא על הצדדים, שלא יבוא לידי קישוי[230].

הרהור — אסור לאיש שיביא עצמו לידי הרהור[231]. והיינו דווקא שמכווין

השחתת זרע, הע' 60-61. **[218]** ראה שו"ת בנין אב ח"ב סי' ס. **[219]** שו"ת עזרת כהן סי' לז; שו"ת מטה לוי ח"ב חיו"ד סי' לא. **[220]** שו"ת עזרת כהן סי' לז. וראה עוד שו"ת צפנת פענח סי' רלג. **[221]** נידה יג א; שבת קח ב. אמנם בזב נאמר בנידה שם, ובירושלמי נידה ב א, שכל היד המרבה לבדוק הרי זו משובחת, אך הרמב"ם השמיט דין זה, וראה בערוך לנר שם. **[222]** נידה יג א; רמב"ם איסורי ביאה כא כו; טושו"ע אבהע"ז כג ד, ואו"ח ג יד. וראה באוצה"פ שם סקט"ו פרטי דינים רבים. **[223]** טושו"ע אבהע"ז שם. ולעניין סיוע באשכים בעת שמשתין — ראה נידה יג א; טושו"ע או"ח יג טו, ובמ"ב שם סקכ"ט; שו"ת ציץ אליעזר חי"ט סי' ד. **[224]** שבת קיח ב; רמב"ם איסורי ביאה כא כג; טושו"ע אבהע"ז כג ז. וראה באוצה"פ שם סקכ"ד, אם הוא איסור או מידת חסידות. **[225]** רמב"ם וטושו"ע אבהע"ז שם. וראה בט"ז יו"ד סי' קפב סק"ג, ומג"א סי' ג סקי"ד. וראה באוצה"פ שם סקי"ג אות ב, מחלוקת הפוסקים אם איסור זה הוא מן הדין, או ממידת חסידות. וראה מה שכתב בביאור הגר"א אבהע"ז סי' כג סקי"א, ובשו"ת ציץ אליעזר חי"ט סי' ד. **[226]** שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"א סי' נו; שו"ת ציץ אליעזר ח"ט סי' נא שער א פ"א. ובחזו"א או"ח סי' א נסתפק בזה. **[227]** נידה יג ב; רמב"ם איסורי ביאה כא יט; טושו"ע אבהע"ז כג ג; ביאור הגר"א שם סקי"א. וראה עוד ברמב"ם תלמוד תורה ו יד; טושו"ע יו"ד שלד מג; פיהמ"ש לרמב"ם נידה שם. **[228]** מס' כלה פ"ב. וראה בתו"ש בראשית פל"ח אות מו, שיש הגורסים הרי זה משומד וחייב מיתה. **[229]** כלה שם; רמב"ם שם; טושו"ע שם. ומחלוקת הראשונים אם הכוונה שחכמים נידו לכל מי שעושה כן, או שחייבים לנדותו — ראה אוצה"פ סי' כג סק"ה וסק"ז; אנציקלופדיה תלמודית, כרך יא, ע' השחתת זרע, עמ' קלא והע' 46-47. וראה עוד בנידון בשו"ת בני בנים ח"א סי' מא. **[230]** רמב"ם דעות ד ה. **[231]** טושו"ע אבהע"ז כג ג. וראה בשו"ת אגרות משה חאבהע"ז

עצמו ומשתקע בהרהור[232].

קריאה — אסור לקרוא סיפורי אהבה ודברי חשק, שמגרה יצר הרע בעצמו[233], ואפילו לקרוא בספרי רפואה בעניין התשמיש קודם הנישואין אסור, אלא רק סמוך לחתונה[234].

הסתכלות — לא יסתכל בבהמה ועוף כשמזדקקים זכר לנקבה[235], אך הלומדים חכמות טבעיות, וצריכים לדעת דרכי תשמישם של בעלי חיים, או העוסקים במלאכתם וצריכים לטפל באיברי הרביה — מותרים, כי במלאכתם עוסקים[236].

רכיבה — אסור לרכב על בהמה ללא אוכף[237].

מכנסיים — אסור ללבוש מכנסיים שאינם עשויים כבתי שוקיים[238].

טיפול באשה — יש מי שכתב, שטעם האיסור על האיש לשמש אשה שהיא חולת מעיים[239], משום שחוששים אנו שיבוא לידי הוצאת זרע לבטלה[240], אך מי שעסוקים במלאכתם, כגון מרביעי בהמה[241], רופא אורולוג[242], או רופא נשים[243] — מותר, שלא יבואו לידי הרהור.

בדיקת אשכים — אסור לרופא לבדוק אשכים של הזולת כבדיקה שגרתית, כאשר אין לכך כל סיבה רפואית[244].

אוננות — אלו שמנאפים ביד ומוציאים שכבת זרע, לא די להם שאיסור גדול הוא, אלא שהעושה כן בנידוי הוא יושב[245].

דש מפנים וזורה מבחוץ אסור[246], ואפילו במקום סכנה[247].

ביאה שלא כדרכה אסורה אפילו באשתו, אם מוציא זרע[248]. יש הסבורים,

---

ח״א סי׳ סט, בגדרי ההרהור באיש ובאשה. וראה באוצה״פ שם סק״ח, שלרוב הפוסקים איסור זה הוא מן התורה. **[232]** מאירי, חולין לז ב; עזר מקודש אבהע״ז כג ג; דרך פקודיך מל״ת לה חלק המחשבה. ואם שייך איסור הרהור באשה — ראה באוצה״פ סי׳ כג סק״ח אות ג. **[233]** טושו״ע או״ח שז טז. **[234]** שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״א סי׳ קב; הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאבהע״ז סי׳ כג אות ד. וראה שם, בשם הרב י. נויבירט. **[235]** טושו״ע אבהע״ז כג ג. **[236]** ראה טושו״ע אבהע״ז כג ג, ובאוצה״פ שם סקי״א-יב. **[237]** סמ״ק סי׳ רצב; טושו״ע אבהע״ז כג ו. וראה באוצה״פ שם סקי״ט. **[238]** נידה יג ב; רמ״א אבהע״ז כג ו. וראה באוצה״פ שם סק״כ. **[239]** מס׳ שמחות פי״ב; טושו״ע יו״ד שלה א. **[240]** ערוך השולחן יו״ד שלה א. **[241]** טושו״ע אבהע״ז כג ג. **[242]** אפי זוטרי אבהע״ז סי׳ כג סק״ח. **[243]** נשמת אברהם חאבהע״ז סי׳ כג אות ה. **[244]** שו״ת ציץ אליעזר חי״ט סי׳ ד. **[245]** נידה יג ב; רמב״ם איסורי ביאה כא יח; טושו״ע אבהע״ז כג ב. וראה בשו״ת משנה הלכות ח״ז סי׳ ריב-ריג. **[246]** רמב״ם איסורי ביאה כא יח; טושו״ע אבהע״ז כג א. וראה בדרישה שם אות א. **[247]** רבנו ירוחם נתיב כג ח״ב; שמעתתא דרב״א ח״ב סי׳ א; שו״ת אור גדול סי׳ לא; שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״א סי׳ סג; שו״ת מלמד להועיל ח״ג סי׳ יח. וראה עוד בע׳ מניעת הריון, הע׳ 321-320. **[248]** תוס׳ יבמות לד ב ד״ה ולא, בתירוץ א; רמב״ם איסורי ביאה כא ט. וראה בשו״ת דבר יהושע, ח״ג חאבהע״ז סי׳ יח, אם האיסור דווקא עקב הוצאת זרע לבטלה, או שעצם הביאה שלא כדרכה אסורה.

שהיינו דווקא כשרגיל לעשות כן תמיד, אבל במקרה בלבד מותר[249]; יש מי שכתב, שהיינו רק אם היה פעם אחת בחייו[250]; ויש מי שמתיר אף הרבה פעמים, אם רוב תשמישו הוא כדרכו[251].

הקשר עם חיוב פריה ורביה — באופן עקרוני, לשיטת הסוברים שיסוד איסור השחתת זרע הוא במצות פריה ורביה, הרי שמי שאינו מצווה בפריה ורביה, איננו מצווה בהשחתת זרע, כגון אשה, בן נח, סריס, ומי שאינו יכול להוליד[252].

מי שכבר קיים מצות פריה ורביה — יש הסוברים, שאינו מצווה על השחתת זרע אלא מדרבנן[253]; ויש הסבורים, שאף זה איסורו מן התורה[254].

סריס, ומי שזרעו אינו ראוי להוליד — יש הסבורים שהוא פטור[255], וכן יש שכתבו, שאין איסור השחתת זרע כשיוצא בלא קישוי, כי אינו ראוי להוליד[256]; ויש הסבורים שאף אלו חייבים[257].

גוי — יש הסבורים שהוא פטור, שאין הוא חייב במצות פריה ורביה[258]; ויש הסבורים שהוא חייב[259].

הוצאת זרע לחברו — יש מי שכתב, שאם אחד הוציא זרע לחברו, האיסור הוא על מי שיצא ממנו הזרע אם היה לרצונו, אבל אין איסור על המוציא את הזרע[260];

[249] תוס׳ שם, בתירוץ ב; תוס׳ רי״ד יבמות יב ב; טור ורמ״א אבהע״ז כה ב, בשם הר״י. **[250]** של״ה שער האותיות דף ק, בשם הרא״ש; אליה רבה או״ח סי׳ רמ סק״י, בשם ס׳ חרדים; ברכ״י שם סק״ה. **[251]** אליה רבה, שם. וראה עוד בב״י ובבדק הבית, אבהע״ז שם; אוצה״פ סי׳ כה סקי״א, בהערה; תו״ש בראשית פל״ח אות מד. וראה עוד בע׳ מיניות, הע׳ 445 ואילך. **[252]** ראה באריכות באוצה״פ כג סק״א אות ב. וראה עוד בשו״ת בנין אב ח״ב סי׳ סא. **[253]** ס׳ הישר לר״ת סי׳ קמט, לפי פירושו של שו״ת בית יצחק ח״א סי׳ צא אות ב, וכן כתבו שו״ת אמרי כהן סי׳ לט, ובאחיעזר ח״ג סי׳ כד. אך לעומתם ראה באוצה״פ כג סק״א סוף אות ב, שהביא דעות שגם לשיטת ר״ת יש איסור גמור בהשחתת זרע; תוס׳ הרא״ש נידה יג א. **[254]** כל הפוסקים שלא תלו איסור השחתת זרע במצות פריה ורביה, ובמיוחד ראה חידושי הר״ן נידה יג א. **[255]** מנ״ח סוף מ׳ א; שו״ת אמרי אש חיו״ד סי׳ סט; שו״ת שבט סופר סי׳ א; שו״ת אבני נזר חאבהע״ז סי׳ פג; שו״ת פרי השדה ח״א סי׳ עז, וח״ג סי׳ נג; שו״ת דברי מלכיאל ח״ה סי׳ קנז; שו״ת מנחת פתים סי׳ כה; שו״ת עלהו רענן סי׳ כא; שו״ת לבושי מרדכי ממאד מהדו״ג חאו״ח סי׳ נא; שו״ת מהרש״ם ח״ג סי׳ רסח; וימהר אברהם, מע׳ ז אות רי; שו״ת מנחת יצחק ח״ג סי׳ קח; שו״ת ציץ אליעזר חי״ד סי׳ צה. וראה עוד בע׳ פוריות ועקרות הע׳ 196 ואילך, מה ששייך לבדיקת פוריות הגבר. **[256]** שו״ת אמרי אש שם; שו״ת פרי השדה ח״א סי׳ עז. **[257]** שו״ת בנין ציון סי׳ קלז; צפנת פענח איסורי ביאה כא ט; שו״ת רב פעלים ח״ג סי׳ ב; אמרי בינה ח״ד סי׳ ח. **[258]** לפי תוס׳ סנהדרין נט ב ד״ה והא. וראה שד״ח מערכת זיין, כלל כ. **[259]** רמב״ן, רשב״א וריטב״א, נידה יג א; רשב״א יבמות יא; שו״ת חיים ושלום ח״א סי׳ טז; שד״ח מערכת זיין כלל כ; שו״ת צפנת פענח סי׳ ל. וראה במל״מ מלכים י ז ד״ה ונחזור, שהקשה היכן רמוז האיסור הזה לבני נח, ולמה אין הוא נמנה על ז׳ מצוות בני נח. וראה מה שכתבו ליישב קושיא זו בשו״ת תורת חסד ח״ב סי׳ מג אות ב; ערוך לנר נידה יג א; מטה אהרן מערכת אל״ף ע׳ אין למדין מקודם מתן תורה. וראה עוד באנציקלופדיה תלמודית כרך יא ע׳ השחתת זרע, הע׳ 120; אוצה״פ סי׳ כג סק״א אות ה. **[260]** חזו״א אישות סי׳ לו אות ב.

ויש הסבורים, שהאיסור הוא אף על המוציא[261].

דרכי תשובה — הפוסקים דנו בתועלת התשובה ובדרכי תיקונים שונים למי שנכשל באיסור הוצאת זרע לבטלה, וכן בדרכי מניעה לחטא זה[262].

דיני השחתת זרע האשה

מהות זרע האשה נידון על ידי הפרשנים והפוסקים ביחס לפירוש הפסוק 'אשה כי תזריע וילדה זכר'[263], וביחס למאמר חז"ל "אשה מזרעת תחילה יולדת זכר, איש מזריע תחילה יולדת נקבה"[264]. יש שהסבירו, ש'תזריע' פירושו הריון[265]. אך לשון 'תזריע' בהפעיל משמע, שהאשה פעילה בתהליך ההפריה, ומכאן פירוש חז"ל שהיא מזרעת תחילה. יש מי שהסביר, שפעולת האשה בעת הביאה, בתנועות הנרתיק והוצאת ההפרשות של צוואר הרחם, יכולים להשפיע על אוכלוסית תאי הזרע, להגביר או להחליש את פעילותם של תאי ה-X, או ה-Y, ובכך להשפיע על התוצאה של וולד זכר או נקבה[266].

מרבית הראשונים זיהו את 'זרע' האשה עם דם נידה, וסברו שיש לאשה יכולת הפעלה של 'הזרע' שלה. כך יש מי שכתב, "כי האשה אף על פי שיש לה ביצים כביצי הזכר, או שלא יעשה בהן זרע כלל, או שהזרע ההוא נקפא, ולא עושה דבר בעובר. אבל אומרם 'מזרעת' על דם הרחם, שיתאסף בשעת גמר ביאה באם, ומתאחז בזרע הזכר"[267]; וכן יש מי שכתב, "הכוונה בלשון 'מזרעת' על זרע הנקבה, שהוא דם הנידות, כי אשה אין לה זרע, אבל הדם שלה שברחם הוא הזרע שלה, והוא הנקרא אודם"[268]; וכן יש מי שכתב, שהוולד נוצר מדם הנידה ומזרע האיש, ולדעתו 'תזריע' מתכווין להנאת האשה מן התשמיש[269], ואין זה חלק חיוני ביצירת העובר[270]. וכן כתבו מהאחרונים, שזרע האשה היינו דם נידה, שבא לפעמים על ידי חימוד[271]. אכן דעות אלו קשות להבנה

[261] אוצה"פ סי' כג סק"א אות ו. **[262]** ראה של"ה שער האותיות אות ק; מטפחת ספרים להריעב"ץ ח"א עמ' 20; אבני אפוד אבהע"ז סי' כג; ס' יסוד יוסף; שו"ת בית יעקב סי' קכב; שו"ת מהרש"ם ח"א סי' נח; שם מפתחות לח"ג סי' רסח; קיצושו"ע קנא ד-ז; אוצה"פ סי' כג סק"ב בהערה; שו"ת אגרות משה חאו"ח ח"ד סי' קטז. **[263]** ויקרא יב ב. **[264]** נידה לא א. **[265]** אונקלוס, תרגום יונתן, הרס"ג והרשב"ם עה"פ שם; וראה פירושים שונים למילה 'תזריע' בפירושי האברבנאל, המלבי"ם, העמק דבר ומפרשים אחרים עה"פ, וכן בס' חומת אנך להחיד"א. **[266]** י. לוי, קורות, ה, חוב' ט-י, תמוז תשל"א, עמ' 716; הנ"ל, קורות, ו, חוב' ה-ו, תשרי תשל"ד, עמ' 309. וראה פירושו של הרב י. קופרמן על הספורנו ויקרא יב ב הע' 4-9. **[267]** רמב"ן עה"ת ויקרא יב ב. **[268]** רבנו בחיי ויקרא שם. וראה שם באריכות על הויכוח בין חכמי ישראל וחכמי אומות העולם מהו החלק של האב והאם ביצירת הוולד. וראה ע' עֶבֶר וע' תורשה, על דעות שונות להסבר יצירת העובר, וחלקם של האיש והאשה ביצירה זו. **[269]** היינו orgasm. **[270]** הרשב"ץ בהקדמתו למגן אבות. **[271]** מעדני יו"ט על הרא"ש נידה פ"ב אות ב; ספר הברית לר' פינחס אליהו, 1797, ח"א סי' יז; חזו"א אישות סי' לו אות ג, וחזו"א יו"ד סי' קד אות ג. וראה בע' עֶבֶר הע' 19 ואילך, ובע' תורשה ברקע ההיסטורי, על הדעות השונות מחוקרי יוון הקדומה, וביניהם אריסטו, אשר אמנם סברו שהעובר נוצר מזרע האיש ומדם נידה של האשה, ולהם רמזו הפרשנים הראשונים, כגון הא"ע, הרמב"ן ורבנו בחיי. וראה

מבחינה רפואית, שכן לפי הידוע לנו כיום, אין כל שייכות בין דם הנידה ליצירת העובר, ועל כן קשה מה שייך השחתה על דם נידה, וכן קשה שדם נידה ממילא הולך לאיבוד, ואין לאשה שליטה רצונית על כך[272]. לעומת זאת, יש מהראשונים שזיהה את 'זרע' האשה עם חומר בשחלה, וכך יש מי שכתב "בין חדר לפרוזדור הוא המקום שיש בו שתי ביצים של אשה, והשבילים שבהן מתבשלת שכבת זרע שלה, מקום זה הוא הנקרא עליה"[273], ולכאורה משמע שתיאר את הביציות שבשחלות[274]. ועוד יש מי שתיאר את חריגת הביצית מהשחלה, ופגישתה ברחם עם הזרע הבא מבחוץ[275]. אכן גם לדעות שהסבירו את 'זרע' האשה שהיא הביצית, והיא החומר הפורה באשה המקביל לזרע באיש, ולפי ידיעותינו ברפואה כיום, עדיין קשה הדין של איסור השחתת 'זרע' האשה, שכן מה שייך השחתה והזרעה מכוונת מצד האשה, כאשר מדובר בתהליך טבעי, ולא תלוי ברצונה של האשה[276]. ומרבני דורנו יש מי שכתב, שמישמוש והרהור לא גורם בנשים שום דבר, ואף שלפעמים רואות דם מחימוד, אין ראיית דם שום איסור[277].

השחתת זרע באשה — יש הסבורים, שאין אשה מוזהרת כלל על איסור השחתת זרע, לא על השחתת זרעה, ולא על השחתת זרע בעלה[278]. וטעמם: משום שקושרים איסור השחתת זרע במצות פריה ורביה[279]; יש הסבורים, שנשים מוזהרות על השחתת זרע, הן של עצמן, והן של בעליהן[280]; יש הסוברים, שאין האשה מוזהרת על השחתת זרעה, אבל מוזהרת היא על השחתת זרע בעלה[281]; יש הסבורים, שאסורה להשחית זרע עצמה,

בדרשות על התורה לר' יהושע אבן שועיב, דמ"ט ע"א, שדעת גדולי הרופאים בימי חכמי יוון ובזמנו, וכן דעת חכמינו אשר שמעו מהם, שהעובר נוצר מזרע האיש ומדם האשה. וראה עוד בשו"ת הריב"ש סי' תמז. **[272]** ראה א. שטינברג, אסיא, ד, תשמ"ג, עמ' 139 ואילך. **[273]** רמב"ם פיהמ"ש נידה ב ה, וכן באיסורי ביאה ה ד. **[274]** ואמנם כך תיאר את המצב הרופא היווני גלינוס בספרו המיוחד על הזרע. וראה מאירי נידה יז ב, ומאמרו של הרב מ. כשר, נועם ח, תשכ"ה, עמ' 325-331, על דברי הרמב"ם הנ"ל. וראה עוד דברי ספורנו ויקרא יב ב, ופירושו של הרב י. קופרמן שם. וראה עוד בע' רחם ברקע המדעי, על מבנה איברי המין של האשה. **[275]** ס' שבילי אמונה, עמ' קעז. **[276]** ראה א. שטינברג, שם. **[277]** שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"א סי' סט. **[278]** ר"ת בתוס' יבמות יב ב ד"ה שלש, ובכתובות לט א ד"ה שלש; רשב"א נידה יג א. וראה משל"מ איסורי ביאה כא יח; ברכ"י יו"ד שלה אות ה; שו"ת תורת חסד סי' מג אות יט; שו"ת מחנה חיים ח"א סי' נג. **[279]** וראה במנ"ח סוף מ' א, שדווקא אם אינן מצוות אפילו על לשבת יצרה, אינן מצוות על השחתת זרע. **[280]** תוס' וראי"ש נידה יג א, ותוס' יבמות יב ב ד"ה שלש — בשיטת רש"י; הר"י בתוס' כתובות לט א ד"ה שלש; רמב"ן, רשב"א, ר"ן וריטב"א בחידושיהם לנידה שם; רמב"ן, ריטב"א וראי"ש, הובאו בשטמ"ק כתובות לט א; מעדני יו"ט נידה רפ"ב אות ב. וראה באוצה"פ סי' כג סק"א אות ד, בשיטת הרמב"ן. וראה בפתח עינים להחיד"א נידה שם; שו"ת שרידי אש ח"ג סי' קכז; הגאון מטשעבין בקובץ תורת ארץ ישראל, שנה יח, סי' כא, תש"ז. **[281]** שיטת רש"י, אליבא דהרא"ש והריטב"א בשטמ"ק כתובות לט א, שו"ת שואל ומשיב מהדו"ת ח"ג סי' מד, ופני משה אבהע"ז סי' כג סק"ב; הריב"ש בשיטמ"ק כתובות עב א; שו"ת הרדב"ז ח"ג סי' אלף כב (תקצו). וראה עוד בשו"ת אבני נזר סי' עט אות ט; שו"ת רעק"א סי' עב. וראה בשו"ת אור גדול סי' לז, מה

אבל לא זרע בעלה[282], לפי שהאיסור הוא על היוצא ממנו ולא על המשחית, והמשחית זרעו של אחר אינו עובר על השחתה אף על פי שגרם לה, ואשה שמאבדת זרע הבעל אינה בהשחתה, שאין היא גרועה מאחר[283]; ויש הסבורים, שאין אשה מוזהרת על השחתת זרעה אלא מדרבנן[284].

הרהור באשה — יש מי שכתב, שאשה אף שתבוא לידי הרהור והשחתה, אין כאן איסור, שאין האשה מצווה על פריה ורביה[285]. ויש מי שכתב, שאמנם אין איסור הרהור באשה מדין השחתת זרע, שזה לא שייך בנשים, אבל דבר זה אסור מטעמים אחרים[286].

לאחר תשמיש — יש הסבורים, שמותר לאשה לשאוב הזרע שלא ייקלט[287], ויש האוסרים[288].

אשה ששימשה בתוך שלשה ימים שלפני יום הכיפורים צריכה לכבד את ביתה בחמין, שלא תפלוט שכבת זרע, ודווקא שלא היה סמוך לטבילתה או סמוך לווסתה, שבאותן שעות רגילות להתעבר, ויש לחוש שתשחית זרע ההריון[289].

שהקשה על שיטה זו. **[282]** תוספי הרא״ש נידה יג א ד״ה נשים, אליבא דשיטת רש״י ור״ח; שו״ת תורת חסד סי׳ מג אות יט, אליבא דהרשב״א. וראה רא״ש פ״ד דנידה סי׳ א, וטושו״ע אבהע״ז קצו יג. וראה עוד במעדני יו״ט רפ״ב דנידה אות ב, בעניין נשים המסוללות זו בזו; שו״ת שרידי אש ח״ג סי׳ יד. **[283]** חזו״א אבהע״ז נשים סי׳ לז, וחזו״א יו״ד סי׳ קד אות ב. **[284]** שו״ת תורת חסד סי׳ מג אות ב; שו״ת חדות יעקב תניינא סי׳ לא. **[285]** ברכ״י יו״ד שלה. **[286]** שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״א סי׳ סט. **[287]** תוס׳ הרא״ש שם; תוס׳ כתובות שם בתי׳ א; שו״ת חת״ס חיו״ד סי׳ קעב, ואחיעזר ח״א סי׳ כג, אליבא דרש״י. **[288]** ריטב״א יבמות יב ב, בדעת רש״י; תוס׳ כתובות שם בתי׳ ב; שו״ת רעק״א סי׳ עא; שו״ת חמדת שלמה סי׳ מו, ועי׳ שו״ת עמק שאלה מהרנאסטייפולי חאבהע״ז סי׳ סט; שו״ת בנין ציון סי׳ קלז; שו״ת מחנה חיים ח״א סי׳ נג; בית מאיר אבהע״ז סי׳ כג. **[289]** מג״א תרו סק״ח. וכתב תמה על דין זה בשו״ת חת״ס חיו״ד סי׳ קעב. וראה גם במחצית השקל יו״ד סוסי׳ קצו; תפארת ישראל לבעל כו״פ יו״ד קצו ס״ח, ובסדרי טהרה שם.

חִגֵּר

א. הגדרת המושג

מצינו מספר מושגים המשמשים לתיאור דרגות שונות של פגיעה ברגלים ובכושר ההליכה, והם: פיסח, חיגר, צולע, נכה רגלים, שפי, שפיפון, קיטע.

פיסח הוא לשון המקרא למי שהוא נכה רגלים או צולע[1]. כיוון שהחיגר נראה כמדלג, הוא נקרא פיסח, שהוא לשון דילוג, כמו ׳אשר פסח על בתי בני ישראל׳[2], או ׳פוסחים על שתי הסעפים׳[3].

חיגר הוא התרגום הארמי לפיסח בלשון הקודש[4]. פירוש חיגר, שהוא מתנענע ומתנדנד אילך ואילך[5], ואולי הוא מלשון ׳חג׳, שמסתובב. יש מי שכתב, שחגר בחילוף אותיות הוא חרג, והיינו שחיגר הוא מי שרגלו חורגת ממקומה, ולכן הוא צולע[6]. יש לציין כי גם פגמים אחרים נקראים בלשון תרגום חיגר, כגון ׳כבד פה וכבד לשון׳[7], וכן ׳ערל שפתים׳[8]. בלשון המקרא מצינו את השורש ׳חגר׳ במובן של קשירת חגורה למותנים[9], וזאת אולי בגלל שחיגר נפגע בגובה המותנים, השאילו מושג זה לחגורה.

יש שכתבו, שהיינו חיגר והיינו פיסח, אלא שחיגר לשון חכמים, ופיסח לשון תורה[10]. אך לעומתם רבו המפרשים שחילקו בין חיגר לפיסח[11], והנפקא מינה בהגדרות החיגר והפיסח היא, למשל, כשצריך לכתוב בגט סימן למגרש יוסף בן שמעון החיגר או הפיסח[12] — יש אומרים, שחיגר הוא שאין לו רגלים[13], ופיסח צולע על צידו האחד, ויש לו רגלים אלא שאינו יכול ללכת כשאר בני אדם, והוא מדלג[14], ולעומתם יש שכתבו שחיגר יש לו רגל,

[1] ויקרא כא יח; שמו״ב ט יג; איוב כט טו. וראה שמו״ב ד ד, הפעולה היא להיפסח. **[2]** שמות יב כז. **[3]** מל״א יח כא. וראה ברמב״ן עה״ת דברים ב כג, בשם המכילתא, על תיקרי ותסחתי אלא ופסעתי, מלשון פסיעה ודילוג, בחילוף אותיות חי״ת בעי״ן. **[4]** ראה תרגום אונקלוס ותרגום יונתן ויקרא כא יח; דברים טו כא. **[5]** ספר השורשים להרד״ק, ע׳ חגר. **[6]** ראה רש״י תהילים יח מו, בשם דונש. **[7]** שמות ד י, תרגום ירושלמי חגר פום חגר ממלל. **[8]** שמות ו יב, תרגום חגר ממלל. **[9]** ראה שמות יב יא, שם כט ט, שמו״א כה יג. **[10]** שד״ח, מע׳ חי״ת כלל קכ, בשם שושנים לדוד. **[11]** וכפי שמשמע במשנה פאה ח ט, שמופיע גם חיגר וגם פיסח. **[12]** ראה בפת״ש אבהע״ז סי׳ קלו סק״ח; תוס׳ רעק״א, פאה ח ט. **[13]** כן כתב הא״ע משלי כו כז, וכן משמע מהרמב״ן עה״ת ויקרא כא כ. **[14]** קהלת יעקב

אלא שניתק ממקום חיבורו בירך[15]; יש אומרים, שחיגר הוא מי שיכול לחזור ולהתרפא, ופיסח אינו יכול לחזור ולהתרפא[16]; יש שכתבו, שחיגר הוא ברגל אחת, ופיסח בשתי רגלים[17]; יש שכתב, שפיסח היינו שאינו יכול להלך כלל אף בצליעה, וכל כוח הילוכו ניטל ממנו[18]; יש שכתבו, שחיגר הוא מי שנולד כך ממעי אמו, ופיסח שנעשה כך לאחר מכן, כגון שנשברו רגליו[19]; יש מי שכתב, שפיסח אינו יכול ללכת כלל אלא בעזרת קביים, בין שהוא ממעי אמו ובין שהוא בידי אדם, בין ברגל אחת ובין בשתי רגלים, והחיגר הוא שהולך ברגלו, אלא שאחת קצרה ואחת ארוכה, וכופף קומתו לצד אחד בהילוכו[20]; ויש מי שכתב, שפיסח כולל גם ברגל אחת, גם בשתי רגלים, וגם מתולדה[21].

צולע הוא מי שהולך כפיסח[22]. שורשו מלשון צלע = צד, היינו נוטה לצד אחד, מפאת חולשת הרגל הנגדית. יש מי שכתב, שפיסח וחיגר הוא תואר האיש, והוא שניכר במומו בעומדו, אפילו שלא בשעת הילוכו, וצולע הוא פעולה, היינו שהצליעה ניכרת רק בפעולת ההליכה[23]; ויש מי שכתב, שצולע הולך על צלע אחת, היינו צד אחד, כי נשמט ירכו, ואילו הפיסח מדלג[24].

שפי[25], הוא חיגר ברגל אחת[26], והוא מלשון ארמי ששף מדוכתיה[27], היינו שנשמט ממקומו; **שפיפון**[28], הוא חיגר בשתי רגליו[29], והוא מלשון שפייה כפולה[30].

נכה רגלים[31], הוא חיגר כתוצאה מהכאה או חבלה[32], שכן 'נכה' הוא משורש הכה, כמו 'והפשתה והשערה נכתה'[33].

קיטע הוא מי שנקטעה רגלו, אלא אם כן נכתב קיטע וחיגר, שאז הכוונה לקיטע יד, היינו גידם[34].

ב. רקע מדעי

הגדרות — החיגר בהגדרתו הנרחבת כולל מצבים שונים של פגיעות ברגלים ובכושר ההליכה. פגיעות אלו יכולות להיות במערכת העצבים, במערכת השרירים, בפרקים או בעצמות. הפגיעות יכולות להיות מולדות או נרכשות, יכולות לפגוע ברגל אחת או בשתי הרגלים,

לרי"ט אלגזי, לשון חכמים אות רמא. **[15]** רש"י ומהרש"א, סנהדרין קה א; רשב"ם עה"ת בראשית לב כט. **[16]** שד"ח שם, בשם בית דוד. **[17]** תויו"ט ותפא"י פאה ח ט. וראה בתוס' רעק"א שם. **[18]** שד"ח שם, בשם שו"ת מבעל טיב גיטין. **[19]** שד"ח שם, בשם נחמד למראה; לחם שמים להיעב"ץ על פאה ח ט. וראה בנידון בפתח הדביר, ח"ב סי' רכה אות טז, ובאנציקלופדיה תלמודית, כרך יב, ע' חגר, הע' 12. **[20]** לחם שמים שם, בפירוש ב, ובמור וקציעה סי' רכה. וראה באנציקלופדיה תלמודית שם הע' 13, מה שהקשה על כך. **[21]** מלבי"ם, ויקרא כא יח. וראה עוד על חיגר ופיסח בשו"ת מבעל טיב גיטין סי' ה. **[22]** בראשית לב לב; מיכה ד ו. וראה ברש"י סוכה נג א ד"ה איטלע, שמשמע שצולע הוא חיגר. **[23]** ליקוטי שו"ת חת"ס, ח"ו סי' כא; העמק דבר, דברים טו כא. **[24]** מלבי"ם, ויקרא כא יח. **[25]** במדבר כג ג. **[26]** סוטה י א. **[27]** רש"י שם ד"ה שפי. **[28]** בראשית מט יז. **[29]** סוטה שם. **[30]** רש"י שם ד"ה שפיפון. **[31]** שמו"ב ד ד. **[32]** מלבי"ם, ויקרא כא יח. **[33]** שמות ט לא. **[34]** רש"י

יכולות להיות זמניות או קבועות, ויכולות להיות בדרגות חומרה שונות.

סיבות — יכול להיות שיתוק של הרגלים על רקע של פגיעה מוחית באזור האחראי על הפעלת הרגלים, כגון בשיתוק מוחין; יכול להיות שיתוק הרגלים על רקע של פגיעה בחוט השדרה, כגון במחלת שיתוק ילדים; יכולה להיות חולשה של הרגלים על רקע של פגיעה בעצבים ההיקפיים, המעצבבים את שרירי הרגלים, כגון בהרעלות שונות או במחלת סוכרת; יכולה להיות חולשה של הרגלים על רקע של מחלת שרירים מולדת או נרכשת; יכולה להיות פגיעה בעצמות הרגלים, כתוצאה מחבלה או מחלת עצמות; יכולה להיות צליעה על רקע של פגיעה חבלתית או דלקתית בפרקי הרגלים; יכולה להיות על רקע של נקיעה ופריקה; יכולה להיות חולשה של הרגלים או צליעה על רקע של מחלות כלליות, כגון מחלות ממאירות, מחלות זיהומיות, או הפרעות בחילוף החומרים; יכולים להיות שינויים במבנה הרגלים מלידה, כתוצאה מבעיות עובריות, או תיסמונות שונות.

ג. החיגר במקרא ובחז״ל

סיבות — מצינו מספר סיבות להיות האדם חיגר:

חבלה ופגיעה בחוט השדרה[35]; תשמיש שלא כדרך כל הארץ[36], ולפי ששינה בירך — לוקה בירך[37]; מעשים מקולקלים[38]; העושה עצמו חיגר, סופו להיות חיגר[39].

אישים — מצינו מספר אישים שהיו צולעים, נכי רגלים, או חיגרים:

נח יצא צולע מן התיבה, לאחר שהכישו הארי[40]; יעקב צלע לאחר מאבקו עם המלאך[41], וכשהגיע לשכם נרפא מצליעתו[42]; בלעם היה חיגר ברגל אחת[43]; שמשון היה חיגר בשתי רגליו[44]; מפיבשת היה נכה רגלים, אחרי שהאומנת הפילה אותו[45]. יש מי שכתב, שנכותו הקשה והמתמדת, שהצריכה אותו להיות מאוכלי שולחנו של המלך דוד[46], והתקשה אפילו לרכב על החמור[47], נבעה מפגיעה בחוט השדרה על רקע של חבלה בחוליות עמוד השדרה בגין הנפילה בגיל הצעיר[48]; אסא המלך חלה את רגליו לעת זיקנתו[49], היינו שאחזתו פודגרא[50]; פרעה, שהיה בימי

ברכות נח ב ד״ה קטע. **[35]** שמו״ב ד ד, וראה בספר Preuss J, *Biblical and Talmudic Medicine* (trans. F. Rosner), p. 230, שהפגיעה היתה בחוט בשדרה. וראה בחולין נא א, שגרירת רגלים יכולה להיות על רקע של פגיעה בחוט השדרה. **[36]** חיגרין מפני מה הויין, מפני שהופכים את שולחנם (נדרים כ א), והיינו שמשמשים שלא כדרכם. **[37]** ר״ן נדרים שם. **[38]** תנא דבי אליהו רבה, יח. **[39]** פאה ח ט. **[40]** תנחומא, נח ט. וראה רש״י קהלת ט ב. **[41]** בראשית לב לב. **[42]** שבת לג ב, וברש״י שם. **[43]** סוטה י א. **[44]** סוטה שם. **[45]** שמו״ב ד ד. **[46]** שם ט יג. **[47]** שם יט כז. **[48]** פרויס, עמ׳ 230. **[49]** מל״א טו כג. **[50]** סוטה י א. וראה ע׳ מחלות הע׳ 169 ואילך, על מחלה זו. וראה עוד ברד״ק שמו״ב ג

המלך יאשיהו, היה נכה[51]; נחום איש גמזו היה קיטע בשתי רגליו[52]; לוי צלע כשהראה דרך הקידה[53]; רבי יהושע בן לוי היה צולע[54]; שמעון אחי-אמו של רבי טרפון היה חיגר, ותקע בחצוצרות בשעת הקהל[55].

בשעה שעמדו ישראל על הר סיני ואמרו נעשה ונשמע, לא היו בהם חיגרים[56].

לעתיד לבוא עומדים החיגרים במומם, ואחר כך מתרפאים[57].

התקנים — מצינו מספר התקנים לשימושו של החיגר והקיטע:

מקל[58]; קביים, שהם רגלים תותבות מעץ, שיש מהם פשוטים, שעליהם נשענת השוק הקטועה[59], ויש מורכבים יותר, שחוקקים בהם בית קיבול, וממלאים אותו בצמר גפן ובבגדים רכים להניח את השוק עליו[60]; סמוכות, שהם חתיכות עור ששם הקיטע תחת שוקיו, כאשר הוא דורך עליהם בהליכתו[61]; כסא של קיטע[62].

עבודה — חיגר בדרך כלל עובד בעבודות קלות. אם הוא חיגר ברגל אחת הוא עובד כשומר שדה קישואים, ואם הוא חיגר בשתי רגליו הוא עובד כשומר הפתח, ובכל מקרה שכרו נמוך מאד[63].

ג. פרטי דינים

בדיני מקח וממכר — החיגר הרי הוא כבריא לכל דבריו במקחו, בממכרו ובמתנותיו, ואינו יכול לחזור בו[64].

במצוות — החיגר חייב בכל המצוות, פרט למצוות שאינו יכול לבצען מפאת נכותו, או שהתורה מיעטה אותו בפירוש.

ברכת 'אשר הכין מצעדי גבר' — חיובו של החיגר בברכת 'אשר הכין מצעדי גבר', תלוי במחלוקת הראשונים אם ברכות השחר ניתקנו דווקא בשעה שנהנה מהם[65], ואזי החיגר לא יברך ברכה זו, או שניתקנו על סדר העולם[66], וגם החיגר חייב בברכה זו[67].

שליח ציבור — המשותק ברגליו ומרותק לכסא גלגלים יכול לשמש כשליח ציבור, אף על פי שצריך לשבת בתפילה ובקריאת התורה[68].

כט מחזיק בפלך. **[51]** מל"ב כג כט. ובתרגום יונב"ע 'חגירא', וכן במו"ק כח ב. **[52]** תענית כא א. **[53]** סוכה נג א. וראה בראשית רבה, לט יח. וראה עוד בתענית כה א ובתוס' שם ד"ה הא, סיבה נוספת לכך שלוי היה חיגר. **[54]** בראשית רבה עח ח. **[55]** ירושלמי מגילה א י. **[56]** ויקרא רבה יח ד. וראה גם במדבר רבה ז א; תנחומא יתרו ח. **[57]** סנהדרין צא א. וראה רש"י פסחים סח סוע"א. **[58]** כגון טושו"ע או"ח שא יז. ובלשון המקרא 'מחזיק בפלך' (רש"י שמו"ב ג כט). **[59]** שבת סה ב. וראה תוס' שם ד"ה הקיטע. **[60]** שבת סו א. וראה רש"י שם ד"ה ואם. **[61]** שבת שם, וברש"י שם ד"ה סמוכות. **[62]** שבת שם. **[63]** תוספתא ב"ק ט א. וראה בסמ"ע סי' תכ סק"כ. **[64]** רמב"ם, זכיה ומתנה ח א. וראה במ"מ שם, ובספר הירושלמי המבואר, לאאמו"ר, הערות וחידושים, חגיגה פ"א אות ב. **[65]** ראה רא"ש ברכות פ"ט סי' כג; שו"ע או"ח מו ח. וראה עוד בע' עִוֵּר, הע' 211. **[66]** רמ"א או"ח מו ח; ערוה"ש שם יג. **[67]** ראה הירושלמי המבואר, הערות וחידושים, חגיגה פ"א אות ב. **[68]** הרב

כהן בנשיאת כפיים — כהן שאין לו רגלים, והולך ברגלים תותבות, ואין מומו ניכר כשהולך במנעליו, אם אינו יכול להסיר מנעליו, יכול לעלות לדוכן עם הנעלים; ואם אפשר לו להסיר את מנעליו, יעלה לדוכן עם נעלי גומי ללא שרוכים[69].

ברכות ראיה — הרואה חיגר או קיטע, אם נעשה כן לאחר הלידה, מברך ברוך דיין האמת, ואם נולד כן ממעי אמו, מברך ברוך משנה הבריות[70], ויש מי שכתב, שאף חיגר ברגלו האחת דינו כן[71]. יש הסבורים, שדין זה הוא דווקא אם מצטער על כך[72], ויש מי שחולק[73].

שבת — חיגר שאינו יכול ללכת בלי מקל, מותר לו לצאת במקלו בשבת, אבל אם אפשר לו ללכת זולתו, ואינו משתמש במקל אלא לעזר, אסור לצאת בשבת[74], והיינו דווקא במקום שאין עירוב, אבל במקום שיש עירוב מותר לצאת במקלו, אפילו לעזר בלבד[75].

חיגר, או פצוע קשה ברגליו, שיכול ללכת מרחק קצר כשהוא זקוק למקל רק להישען עליהם קצת, אבל למרחק רב יותר זקוק לחלוטין למקל בגלל כאביו, נחלקו הפוסקים אם רשאי ללכת כך לבית הכנסת בשבת, במקום שיש רשות הרבים מן התורה — יש מי שאסר, כיוון שמתחילת הדרך יכול ללא מקל[76]; יש מי שהתיר[77]; ויש מי שהתיר רק באופן שבתחילת הדרך ילך פחות-פחות מארבע אמות, ויוציא את המקל מביתו לרשות הרבים בדרך של שינוי ובשני שלבים[78].

חיגר ההולך עם קביים, ואינו יכול ללכת בלעדיהם, מותר לו לצאת בהם בשבת, אפילו במקום שאין עירוב[79].

קיטע רשאי לצאת ברגל התותבת בשבת[80].

נכה ברגליו, שאינו יכול ללכת כלל, ויש צורך להסיעו בכסא גלגלים, אם אין שם עירוב, וגם אין זה רשות הרבים גמור — יש מי שכתבו, שמותר לומר לגוי להסיעו בשבת למקום מצווה, כגון לבית

ע. בצרי, תחומין, ד, תשמ"ג, עמ' 455. **[69]** שו"ת אגרות משה, חאו"ח ח"ב סי' לב. **[70]** ברכות נח ב; ירושלמי ברכות ט א; רמב"ם ברכות י יב; טושו"ע או"ח רכה ט. ובראבי"ה ברכות סי' קמו, בשם הירושלמי מהפך הגירסא, אך בירושלמי שלפנינו הוא כמו בבבלי. וראה עוד בהגה' רעק"א או"ח סי' רכה ס"ט, ובשו"ת באר משה ח"ב סי' קיב אות ז. **[71]** אבודרהם, הל' ברכות שער ח. **[72]** שו"ת הראב"ד סי' רב; טושו"ע רכה ט; מ"ב שם סקכ"ז. וראה בדברי חמודות ברכות פ"ט אות לב. **[73]** ראה מאירי ברכות נח ב. **[74]** טושו"ע או"ח שא יז. **[75]** שמירת שבת כהלכתה, פי"ח סי"ג. **[76]** הגרי"י נויבירט, הובאו דבריו בנשמת אברהם, ח"ד חאו"ח סי' שא סק"ג. **[77]** שו"ת ציץ אליעזר, חי"ח סי' לד. **[78]** הגרי"ש אלישיב, הובאו דבריו בנשמת אברהם, שם. **[79]** שו"ת בנימין זאב, ח"ב סי' רח; שו"ת אגרות משה, חאו"ח ח"ד סי' צ; ילקוט יוסף, שבת, כרך ד סי' שכח ספ"ט. וראה בס' שולחן שלמה ח"א סי' שא סקי"א(א). **[80]** שמירת שבת כהלכתה, פי"ח סט"ו. ואע"פ שבשו"ע או"ח סי' שא סע' טו נפסק לאיסור, אין הדבר כן בתותבות שבימינו. וראה בע' אברים ורקמות, הע' 71 ואילך.

הכנסת[81], ויש מי שאסרו[82]. ואם יכול הנכה לסייע בידיו לסובב את הגלגלים, מותר להוציאו על ידי גוי, אפילו ברשות הרבים גמור[83], ובמקום שיש עירוב מותר להסיעו אפילו על ידי יהודי[84], ויש מי שכתב שבכל מקרה מותר רק על ידי גוי[85].

אין כל היתר להפעיל בשבת מנוע חשמלי להסעת העגלה[86], אבל אם העגלה החשמלית מופעלת באופן מיוחד בשבת על ידי מפסק גרמא, או מופעלת בשעה מסויימת על ידי שעון שבת, והנכה רק משחרר את הבלמים, מותר לצאת איתה לשם מצווה, כגון לתפילה בציבור, אך רק במקום שיש בו עירוב, ומשום חשש מראית עין יש לחבר לעגלה שלט המודיע ברבים שהוא נוסע בהיתר עם מנוע מיוחד לשבת[87].

גירושין — האיש שנקטעה רגלו לאחר שנשא אשה, ולא רצתה אשתו לישב עמו, אין כופים אותו להוציאה, אלא אם רצתה תשב, ואם לאו דינה כמורדת[88], אבל אם נקטעו שתי רגליו, כופים אותו להוציאה[89]. ואם היה חיגר לפני הנישואין, אין כופים אותו להוציאה[90].

חיגרת נחשבת כמום באשה[91].

ייבום — היה היבם חיגר, יש סוברים שאינו חולץ, ונכון להחמיר כשיש שם יבם אחר שיכול לחלוץ לה, אבל כשאין שם אלא הוא, הרי זה חולץ לה לכתחילה[92]. נקטעה רגלו מעל הברך, לדברי הכל חליצתה פסולה; נקטעה רגלו מן הברך ולמטה — יש אומרים, שחליצתה כשרה[93]; יש הסבורים, שאף אם נקטעה רגלו מן הברך ולמטה חליצתה פסולה[94]; ויש שכתבו, שאינו חולץ במקום שאר אחים, אבל כשאין שם אח אחר, הרי זה חולץ[95]; יש הסבורים, שעל היבם לייבם את האשה ולהוציאה אחר כך בגט[96]. אכן, אם היבם הוא פוקר, ויש חשש לבעילת זנות ולחילול השם, יש לייעץ לחלוץ

[81] שו״ת שמחת כהן ח״ז סי׳ מב; שו״ת יביע אומר ח״ט חאו״ח סי׳ לה. וכמבואר בטושו״ע או״ח שז ה. **[82]** שו״ת ישכיל עבדי ח״ג חאו״ח סי׳ יט; שו״ת שואל ונשאל ח״ג סי׳ קיח. **[83]** שו״ת מנחת יצחק, ח״ב סי׳ קיד סק״ג; שמירת שבת כהלכתה, פל״ד סכ״ז; שולחן שלמה ח״א סי׳ שא סקי״ג(א). וראה עוד בשו״ת הר צבי חאו״ח ח״א סי׳ קע; שו״ת אגרות משה חאו״ח ח״ד סי׳ צ; שו״ת תשובות והנהגות ח״ד סי׳ פח. **[84]** שו״ת חלקת יעקב ח״א סי׳ סו; שמירת שבת כהלכתה, שם; במראה הבזק, ח״ג סי׳ מב. **[85]** שו״ת שרידי אש ח״ב סי׳ כה. וראה באריכות בשו״ת מעשה חושב, ח״ג סי׳ יא. **[86]** שמירת שבת כהלכתה, שם. **[87]** שולחן שלמה ח״א סי׳ שא סקי״ג(ג); במראה הבזק, ח״ד סי׳ לח-לט. **[88]** כתובות עז א; רמב״ם אישות כה יא; טושו״ע אבהע״ז קנד ד. **[89]** רמ״א שם. **[90]** באה״ט שם סקי״א. **[91]** ראה תענית ד א; כתובות יז א. וראה בשו״ת מהרש״ם ח״ב סי׳ רכה, בענין משודכת עם רגל מעץ. **[92]** כנה״ג אבהע״ז סי׳ קסט, בסדר חליצה אות מה. **[93]** שו״ע אבהע״ז קסט לה דעה ב. וראה בשיטות הראשונים באנציקלופדיה תלמודית, כרך טו, ע׳ חליצה, עמ׳ תרלט, והע׳ 357. וראה עוד בהרחבה בדיני קיטע לחליצה בשו״ת רעק״א סי׳ צח; שו״ת חת״ס חאבהע״ז ח״ב סי׳ סט-עא. **[94]** מאירי יבמות קב א; ב״י אבהע״ז קסט, בדעת הרמב״ם. **[95]** שו״ת עזרת כהן סי׳ קט, בדעת המאירי. **[96]** ראה בירור שאלה זו באריכות בשו״ת שרידי אש, ח״ג סי׳ מט, בדעת גדולי האחרונים — שבות יעקב, בית מאיר, חת״ס, הגר׳ חיים עוזר גרודזנסקי, וכן כתב באו״ז

בשתי רגליו, בימין ובשמאל[97]. יש מי שכתב, שבחיגר מתחת לברך טוב לעשות המנעל במקום הכריתה של הגדם, וזה עדיף על עשיית מנעל על קב הקיטע[98].

היתה היבמה קיטעת, ואינה יכולה לעמוד בשעת החליצה, אף לסוברים שהיבמה צריכה לעמוד, חולצת לכתחילה בישיבה[99].

כהן בעבודה במקדש — כהן שהוא חיגר, בין ברגל אחת או בשתי רגלים, הרי הוא בעל מום, ופסול לעבודה[100].

בן סורר ומורה — היה אביו חיגר, או אמו חיגרת, אין בנם נעשה בן סורר ומורה[101]. יש מי שכתב, שדין זה הוא לאו דווקא במי שאין הוריו יכולים ללכת כלל, אלא אף מי שהוריו הולכים שפי, אינו נעשה בן סורר ומורה[102], והטעם: מפני שיש בהם אכזריות[103].

מפותה / אנוסה — המפותה או האנוסה, שרצתה היא ואביה שתינשא למפתה או לאונס, אפילו היתה חיגרת, כופים אותו לשאת אותה לאשה, ואינו יכול להוציאה לרצונו לעולם[104].

מלחמה — חיגר שחסרה לו רגל, אינו יוצא למלחמה[105].

סוטה — בדין אשה סוטה, אם היתה היא חיגרת, או שהיה בעלה חיגר, אינה ראויה לשתות מי המרים, אלא יוצאת בלא כתובה[106].

ראיה — חיגר, אפילו ברגלו האחת, פטור מן הראיה[107], וכן בעל קביים, היינו שחתכו את רגליו, ונתנו קב בסוף מקום הקטיעה, פטור מן הראיה[108]. וכן מי שהיה חיגר ביום הראשון ונתרפא בשני, פטור מן הראיה[109]. יש מי שנסתפק, אם הפטור מקרבן ראיה הוא דווקא לשלוח את הקרבן, אבל אם נכנס החיגר לעזרה ביום-טוב, ייתכן שיתחייב בקרבן ראיה[110].

הקהל — טף חיגר חייבים להביאו למצות הקהל, כי החיוב הוא על המביאים[111].

סי׳ תרסה, בשם ריב״ן. **[97]** שו״ת שרידי אש, שם. וכתב שם, שהסכימו לעצה זו הגרי״א הרצוג, הגרצ״פ פרנק, והגרמ״י ברייש. וראה עוד בכתבי הגרי״י ווינברג, סי׳ לח-מ. **[98]** שו״ת שרידי אש, ח״ג סי׳ קכא. וראה עוד בעניין יבם קיטע במאמרו של הרב מ. נהרי, תחומין, כא, תשס״א, עמ׳ 404 ואילך. **[99]** רש״י יבמות קו א ד״ה ישיבתה. וראה בביאור הגר״א אבהע״ז סי׳ קסט סקמ״ד. **[100]** ויקרא כא יח; תו״כ אמור פרשה ג; ירושלמי מגילה א י; רמב״ם ביאת המקדש ז ט. וראה בע׳ כהן, הע׳ 179 ואילך. **[101]** סנהדרין עא א; רמב״ם ממרים ז י. **[102]** מאירי, סנהדרין שם. **[103]** שו״ת חות יאיר סוסי׳ קסז. **[104]** ספרי דברים כב יט; כתובות לט א; רמב״ם נערה בתולה א ג; טושו״ע אבהע״ז קעז ג. **[105]** ילקוט שמעוני, דברים יט כא; רש״י דברים כ א. וראה הירושלמי המבואר, לאאמו״ר, חגיגה, הערות וחידושים אות ב. **[106]** סוטה כז א-ב; רמב״ם סוטה ב ב-ג. **[107]** חגיגה ג א; רמב״ם חגיגה ב א. וראה בלח״מ שם, שהרמב״ם שינה את מקור הפטור ממה שכתבה הגמרא. **[108]** חגיגה שם. וראה בשו״ת הגרי״א הרצוג, חאו״ח ח״א סי׳ טו אות ב. **[109]** חגיגה ט א, מחלוקת; רמב״ם חגיגה ב ח. וראה במנ״ח מ׳ תפט. **[110]** מנ״ח מ׳ תצ. **[111]** מנ״ח מ׳ תריב.

קרבן פסח — יש שמשמע מדבריהם, שחיגר פטור מקרבן פסח[112], אך חלקו על דבריהם[113].

כניסה לעזרה — קיטע לא נכנס בכסא ובסמוכות שלו לעזרה[114].

טומאת קביים — קביים של קיטע, שיש בהם בית קיבול, הרי הם מקבלים טומאה, וגם טומאת מדרס[115].

דיין — חיגר פסול להיות דיין בסנהדרין[116], ופסול לשמש כדיין בעגלה ערופה[117], ופסול כדיין לסדר הגט[118], ולכתחילה פסול הוא גם לסדר חליצה[119], אבל בדיעבד אין לפסול דיין חיגר לסדר חליצה[120], אבל אין דיין חיגר פסול בדיני ממונות[121].

קרבן בהמה — בהמה חיגרת היא בעלת מום, ופסולה למזבח[122].

תשלומי כפל, ד׳ וה׳ — הגונב את הקיטעת או את החיגרת, וטבח ומכר, משלם תשלומי כפל, ארבעה וחמישה, כמו גונב שה בריא[123].

בדיני רגל שנקטעה מחיים — ראה ערך אברים ורקמות.

חוט השדרה — ראה ערך מערכת העצבים

חוטם — ראה ערך אף

חול-המועד — ראה ערך מועדים

חוֹלֶה

א. הגדרת המושג

מושג החולה במקרא — החולה במקרא הוא מי שכואב ממחלה או ממכה, בין אם המחלה כללית ואנושה[1], ובין אם הפגיעה היא מקומית[2]. יתכן שהמושג חולה נובע משורש חיל ורעדה[3].

מושג זה משמש גם במובן של חולשה[4], וגם במשמעות של תחינה

[112] תוס׳ פסחים ג ב ד״ה מאליה. [113] מל״מ קרבן פסח א א; מנ״ח מ׳ ה סק״ז. [114] שבת סו א. וראה במל״מ בית הבחירה ז ב, ובתויו״ט שבת ו ח, שהרמב״ם לא הביא דינים אלו. וראה בס׳ מים חיים, ובס׳ הר המוריה על הל׳ בית הבחירה פ״ז אות ג, מה שיישב את הרמב״ם. [115] שבת סו א; רמב״ם כלים כה יט. [116] ירושלמי סנהדרין ח ה. וראה בבלי סנהדרין לו ב, ורמב״ם סנהדרין ב ו, שהדיינים צריכים להיות מנוקים מכל מומי הגוף. [117] ירושלמי סנהדרין ח ה. [118] שו״ת חת״ס חאבהע״ז ח״ב סי׳ צג. [119] רמ״א אבהע״ז סי׳ קסט, בסדר חליצה ס״א. [120] שו״ת מלמד להועיל ח״ג סי׳ נב. [121] הירושלמי המבואר לאאמו״ר, חגיגה, הערות וחידושים אות ב. [122] מלאכי א ח; רמב״ם ביאת המקדש ז ט. [123] ב״ק עח ב; רמב״ם גנבה ב ט.

[1] כגון, הנה אביך חלה (בראשית מח א); בעת ההיא חלה אביה (מל״א יד א); חלה חזקיהו למות (מל״ב כ א). [2] כגון, לעת זקנתו חלה את רגליו (מל״א טו כג). [3] כמו ותרעש הארץ ותחל (ירמיה נא כט); מלפני אדון חולי ארץ (תהלים קיד ז). [4] כגון, וחליתי והייתי כאחד

ותפילה[5]. זאת משום שהחולה הוא סמל החולשה, וכן מתעורר הוא לתפילה ותחינה יותר מהבריא.

מושגי החולה בחז"ל — בלשון חז"ל נקרא החולה בכמה שמות: קצירא[6], והיינו חולה שנפשו קצרה מחמת חוליו[7], בריח[8], כרה[9]. יש שקראו חז"ל למצבים שונים בשם חולה על שם העתיד, היינו שאם לא יעשו לו דבר ידוע הוא ייעשה חולה[10].

הגדרות החולה — בעניינים הלכתיים שונים מצינו הגדרות ודרגות שונות של חולה. בענייני שבת ומועד מצינו דרגות שונות של חולה: מיחוש, מקצת חולי, חולה שאין בו סכנה, חולה שיש בו סכנה[11]. במצבים של סוף החיים מצינו הגדרות של שכיב מרע, טריפה, גוסס, נוטה למות[12].

מי שתשש כוח כל הגוף, וכשל כוחו מחמת החולי, עד שאינו יכול להלך על רגליו בשוק[13], והרי הוא נופל על המיטה[14], הוא חולה, והוא הנקרא שכיב מרע[15]; וכן מי שחלה כל גופו מחמת מיחוש, אף על פי שהוא הולך, הרי זה כנפל למשכב[16]; וכן כל מי שהרופאים אומדים אותו שסובל ממחלה, הרי הוא בכלל חולה[17].

החושש בעיניו הרי הוא כחולה כל הגוף[18], וכן החושש במעיו דינו כחולה[19]. אבל מי שחושש באבר אחד, כגון החושש בראשו, או ברגלו וכיוצא בזה, הרי הוא כבריא לכל דבריו[20]; וכן מחוסר אבר דינו כבריא לכל דבריו[21]; וכן מי שיש לו מיחוש בעלמא, והוא מתחזק והולך כבריא, אינו בכלל חולה[22], ויש מי שכתב שאם כואב לו מאד, הרי הוא בכלל

האדם (שופטים טז ז); משמת רבן גמליאל, ירד חולי לעולם, והיו למידים תורה מיושב (מגילה כא א); סתם תלמידי חכמים הם חולים, היינו תשושי כוח (נדרים מט א). וראה רש"י ברכות כ א ד"ה אפשר. וראה במג"א או"ח סי' תרטז סק"ב, ובמחצית השקל שם. **[5]** כגון, לחלות את פני ה' (זכריה ז ב), וברש"י ברכות לב א ד"ה שהחלהו — הפציר בו. **[6]** ברכות ס ב; ר"ה טז א; ב"ב טז ב; ב"ב קנד א. **[7]** ר"ן נדרים מט ב ד"ה קצירי. **[8]** שבת כא א, ושם קמה ב, לפי גירסת רש"י שם. והר"ח שם גרס בדיח. **[9]** ערוך, ע' כרה; תרגום ירושלמי דברים ז טו. **[10]** כגון, הכל חולים הם אצל מילה (פסחים סט א); סתם מניקות חולות הן (כתובות סה ב). **[11]** על ההגדרות המדוייקות של מצבים אלו ראה ע"ע פקוח נפש, שבת. וראה עוד בשמירת שבת כהלכתה, פל"ב סע' ח-יז; פל"ג ס"א; פל"ד ס"א והע' א. **[12]** על ההגדרות המדוייקות של מצבים אלו ראה ע"ע טרפה, נוטה למות (א,ב). וראה עוד הגדרות ייחודיות של חולה לענייני מצוות שונות כגון סוכות (ראה ע' מועדים ותעניות, הע' 125 ואילך), מצות ראיה (להלן הע' 301), מצות תפילין (להלן הע' 146 ואילך), ועוד. **[13]** שמות כא יט, וברש"י שם; רמב"ם רוצח ד ד. **[14]** ראה נדרים לט ב; רש"י שמות כא יח; מ"מ זכיה ומתנה ט א. **[15]** רמב"ם זכיה ומתנה ח ב; טושו"ע חו"מ רנ ה. **[16]** רמ"א או"ח שכח יז. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך יג, ע' חולה, עמ' רלד הע' 17. **[17]** טושו"ע או"ח שכח י. **[18]** ע"ז כח ב; רמב"ם שבת ב ד; רמ"א יו"ד רסב ב. וראה בע"ע עין, שבת. **[19]** רש"י שבת קלד א ד"ה יבטלו. **[20]** רמב"ם זכיה ומתנה א א; טושו"ע חו"מ רנ ח. **[21]** רמב"ם שם; תוס' ע"ז ו א ד"ה אתך. **[22]** רמב"ן בתורת האדם, שער המיחוש; מ"מ שבת ב י; ר"ן שבת פי"ד; שו"ע או"ח שכח א.

חולה[23].

יולדת וקטן במובן של חולים — ראה ערכיהם.

בערך זה יידונו עניינים כלליים הנוגעים לחולה, וכן פרטים שונים הנוגעים לחולה, אשר אין הם נידונים בערכים מיוחדים באנציקלופדיה זו[24].

ב. החולה במקרא ובחז"ל

ראשית המחלות — מיום שנבראו שמים וארץ לא היה אדם חולה, אלא אם היה בדרך, או בשוק, היה עוטש, והיתה נשמתו יוצאת מנחיריו, עד שבא יעקב אבינו וחידש חולי, וביקש רחמים, שיחלה אדם לפני מותו, ויצווה לביתו, וכדי שיהא פנאי לבניו לבוא כל אחד ואחד ממקומו, להיות עליו בשעת מיתה, שכיוון שרואים שנפל למיטה, יודעים שימות ומתקבצים ובאים[25]. יש מי שכתבו, שהכוונה שמיעקב התחיל חולי של מיתה, אבל חולי רגיל כבר היה מימי אברהם[26]. על סמך מדרשים אלו נקבע שצריך אדם לומר בעטישתו 'חיים טובים ומרפא', שנהפך המוות הזה לחיים ולאור[27], ונחלקו המפרשים מי צריך לומר נוסח הברכה למתעטש — האדם עצמו, או שאחרים אומרים לו[28]. יש שכתבו, שמי שמתעטש ואמר לו חברו 'אסותא', ישיב המתעטש לחברו 'ברוך תהיה', ואחר כך יאמר 'לישועתך קויתי ה'[29]. ומכל מקום אין אומרים אסותא בבית המדרש, מפני ביטול בית המדרש[30].

עד אלישע לא היה מי שחלה ונתרפא, עד שבא אלישע וביקש רחמים ונרפא ממחלתו[31]. חזקיהו המלך חידש חולי שיתרפא, שמתוך שאדם חולה ועומד, חולה ועומד, עושה תשובה[32].

מאז דווקא נקבע שלעולם יבקש אדם רחמים שלא יחלה, שאם יחלה אומרים לו הבא זכות והיפטר[33]. ואף על פי שהכל ברשות הקב"ה, אבל החולה צריך זכות ותפילה שירפאהו השם יותר מן הבריא

[23] ביאור הגר"א או"ח סי' שכח סוסק"א. **[24]** להשלמת העניינים הנוגעים לחולה ראה בערכים הבאים: אבלות ואנינות, בקור חולים, בריאות, ברכות ותפלות, גלוי מידע לחולה, הסכמה מדעת, כשרות, מועדים, מחלות ומומים, מילה, משאבים מגבלים, נוטה למות, נסויים רפואיים, סודיות רפואית, סכון, פקוח נפש, שבת. וראה עוד בע"ע רופא, רפואה, וכן בכל הערכים על נכויות ספציפיות כגון אלם, גדם, חגר, חרש, עור, שוטה וכיו"ב, וכן בערכים הגניקולוגיים כמו הפלה, הפרייה חוץ-גופית, לידה, פוריות ועקרות ועוד. **[25]** ב"מ פז א; סנהדרין קז א, ובפירש"י שם; בראשית רבה סה ד; פדר"א נב; זוהר שמות דקע"ד. וראה בתו"ש בראשית פמ"ח אות יב, מקורות מדרשיים רבים לעניין המחלה שהתחילה לאחר בקשת יעקב. **[26]** תוס' ב"ב טז ב ד"ה שכל. **[27]** פדר"א פנ"ב; ילקוט מכירי משלי כ כח; ילקוט שמעוני תהלים רמז תתעד. וברש"י ברכות נג א ד"ה מרפא, לאדם המתעטש רגילים לומר אסותא, וראה בגיליון הש"ס שם. וראה בתוספתא שבת ח ב, שאסרו לומר 'מרפא' למתעטש בגלל שהוא מדרכי האמורי, אך הגר"א מתקן שם הגירסא, עיי"ש. **[28]** ראה בתו"ש בראשית פמ"ח אות יב. **[29]** מג"א סי' רל סק"ו; מ"ב שם סק"ז. וראה גם בבאר שבע סנהדרין דק"ז ד"ה בעא. **[30]** ברכות נג א; רמב"ם תלמוד תורה ד ט; טושו"ע יו"ד רמו יז. **[31]** ב"מ פז א. וראה בתוס' ב"ב טז ב ד"ה שכל, שכבר מאברהם אבינו היה חולי שנתרפא וצ"ע. **[32]** בראשית רבה סה ד. זה לכאורה סותר מה שכתבה הגמ' ב"מ פז א, שאלישע הוא שחידש מחלה כזו. **[33]** שבת לב א.

שלא בא עליו החולי[34].

מצב גופני ונפשי של החולה — מצבו הירוד של החולה מבחינה גופנית ו/או נפשית מתואר בחז״ל בדרכים שונות: אין דל אלא חולה[35]; טוב מסכן בריא, מאיש עשיר וחולה[36]; כל החולים בחזקת סכנה[37]; כשאדם בא לידי חולי, אינו יכול לעסוק במלאכתו[38], וזהו הבסיס לחישוב שבת בתשלומי החובל[39]; החולה אינו שרוי בטובה[40]; חולה משכח תלמודו[41]; החולה והפצוע נשען על אחרים, או על משענת, מחמת חולשתו[42].

יש שפטרו חולה ממצוות משום שהחולה שרוי בפחד, ואין דעתו מיושבת עליו[43], כגון בעניין תפילין; ויש שהקילו חז״ל בעניינים שונים עבור חולה, כדי ליישב דעתו עליו, וכדי שלא תיטרף דעתו עליו, כגון דברי שכיב מרע ככתובים וכמסורים, כדי שלא תיטרף דעתו עליו[44], ומותר להדליק בשבת נר ליולדת, אף על פי שהיא סומא, משום יישוב דעתה[45], והנוטה למות, שמבקש להביא קרוביו מחוץ לעיר, מותר לשלוח גוי שיביאם, כדי שלא תיטרף דעתו עליו[46], ומותר ללחוש על המכה, אף על פי שיש בזה משום חובר חבר, כדי שלא תיטרף דעתו עליו[47], וחולה שמת לו מת, אין מודיעים לו, שמא תיטרף דעתו[48].

שימור ממזיקין — שלושה צריכים שימור מן המזיקין, ואחד מהם חולה[49].

תפילה — חולה בתוך ביתו, ילך אצל החכם, ויבקש עליו רחמים[50]. יש מי שכתב, שהכוונה לחכם שבעירו[51]; ויש מי שכתב, שמי שיש לו חולה בביתו ילך אצל חכם, וילמד ממנו דרכי התפילות ויבקש רחמים, והיינו שמבקש הרחמים הוא הקרוב עצמו, אלא שלומד מהחכם דרכי הרחמים[52].

מי שאירע בו דבר, צריך להודיע לרבים, ורבים מבקשים עליו רחמים[53].

ריפוי — גדול נס שנעשה לחולה יותר מן הנס שנעשה לחנניה, מישאל ועזריה; של חנניה, מישאל ועזריה אש של הדיוט, והכל יכולים לכבותה; וזו של חולה של שמים היא, ומי יכול לכבותה[54].

הקב״ה זן את החולה; שכינה סועדת את החולה; השכינה שרויה למעלה ממיטתו של חולה[55].

[34] רמב״ן עה״ת, דברים יא י. **[35]** נדרים מ א. **[36]** בן סירא ל יד. **[37]** ירושלמי ברכות ד ד; קהלת רבה ג ג. בעניין משמעות מאמר זה להלכה ראה אנציקלופדיה תלמודית, כרך יג, ע׳ חולה, עמ׳ רלז. **[38]** קידושין פב א. וראה בכתובות סג ב, חולה בת מלאכה היא? **[39]** רש״י בבא קמא פג ב ד״ה שבת. **[40]** ראה קידושין כב א, שעבד עברי חולה אינו בגדר ׳כי טוב לו עמך׳ — דברים טו טז. **[41]** נדרים מא א. **[42]** רש״י שמות כא יט. **[43]** רמ״א או״ח לח א. **[44]** ב״ב קמז ב. **[45]** שבת קכח ב. **[46]** טושו״ע או״ח שו ט, ובמ״ב שם סקמ״א. **[47]** סנהדרין קא א. **[48]** מו״ק כו ב. **[49]** ברכות נד ב; מג״א רלט סק״ז; מ״ב שם סק״ט. וראה בשו״ת שלמת חיים ח״ד סי׳ ד אות ח. **[50]** ב״ב קטז א. **[51]** רמ״א יו״ד שלה יא. וראה בהסבר הדבר בשו״ת שבט הלוי ח״ג סי׳ קסג אות א. **[52]** מאירי ב״ב שם. **[53]** חולין עח א. ופלא שלא הובא דין זה בפוסקים, וצ״ע. **[54]** נדרים מא א. **[55]** שבת יב ב; נדרים מ

אין החולה עומד מחוליו, עד שמוחלים לו על כל עוונותיו[56].

סברה פשוטה היא, שהחולה והכואב הולך לרופא[57].

דברים היפים לחולה — ששה דברים סימן יפה לחולה: עיטוש, זיעה, שלשול, קרי, שינה, וחלום[58].

ששה דברים מרפאים את החולה מחוליו ורפואתן רפואה, ואלו הם: כרוב, ותרדין, ומי סיסין יבישה, וקיבת, והרת, ויותרת הכבד, ויש אומרים אף דגים קטנים[59].

עם זריחת החמה ירווח לחולה[60]; אפילו אדם חולה, הקב״ה גוזר לשמש ומרפאו[61].

גשמים מקילים על החולה[62].

השינה היא מזונו של חולה, וחיים לו, ומנוחה לו[63].

שינויים בחולה — עד שלא יחלה אדם, אוכל כל מה שמוצא, כיוון שחלה — מבקש לאכול מיני תענוגים[64].

חולה צמא ביותר, ודרכו להיות שותה הרבה ובכל שעה[65].

חוש הטעם משתנה בחולה[66].

דברים המזיקים לחולה — עשרה דברים מחזירים את החולה לחוליו וחוליו קשה, ואלו הם: האוכל בשר שור, בשר שמן, בשר צלי, בשר צפרים, וביצה צלויה, ותגלחת, ושחלים, והחלב, והגבינה, והמרחץ, ויש אומרים אף אגוזים, ויש אומרים אף קישואים רברבי[67].

שינויים יומיים — החולה מרגיש טוב יותר בשלוש השעות הראשונות של היום, והוא חלש יותר בשלוש השעות האחרונות[68].

במעוברת — באשה מעוברת, החולי מנדנד את הוולד וממהר את הלידה[69].

על סיבות שונות למחלות — ראה ערך מחלות.

ג. חובת החולה להתרפא

מאמרים בחיוב החולה להתרפא — בא הכתוב ללמדך דרך ארץ מן התורה, שמי שהוא חולה, ישבות ממלאכתו, ויעסוק ברפואות[70], וסברה פשוטה היא, שמי

א. **[56]** נדרים מא א. **[57]** דכאיב ליה כאיבא, אזיל לבי אסיא (ב״ק מו ב). **[58]** ברכות נז ב. וראה בבראשית רבה כ כה, שמנה חמישה דברים, ולא מנה שלשול. וראה באבות דרבי נתן מא ד, שזיעת חולי יפה לגוף. **[59]** ברכות שם; ע״ז כט א. **[60]** ב״ב טז ב. **[61]** שמות רבה טו כא. **[62]** בראשית רבה יג יח. **[63]** פדר״א יב. **[64]** שה״ר רבה ב יד. **[65]** בראשית רבה נג יז; פסיקתא זוטרתי, וירא כא טו. **[66]** שו״ת הרשב״א ח״א סי׳ תצו, ובמיוחסות סי׳ קנא; רדב״ז על הרמב״ם, מאכלות אסורות טו ל. **[67]** ברכות נז ב; ע״ז כט א. יש מעט שינויים בגירסאות של שני מקורות אלו. **[68]** נדרים מ א. **[69]** מאירי נידה לו ב. **[70]** מכילתא

שכואב וחולה עליו ללכת לרופא[71].

החולה חייב לעסוק ברפואתו, והנמנע מכך עליו נאמר[72] 'ואך את דמכם לנפשתיכם אדרש'[73].

החסיד השוטה, המואס בעזרתו של רופא, ונשען רק על עזרת ה', דומה לאיש הרעב, המואס מאכילת לחם, ומקווה שה' ישמרנו וירפאנו מן המחלה הזאת הנקראת רעב[74], ואם ישב האדם בטל, ולא יתעסק בדרכי הרפואה על פי דרך הטבע, סופו למות מאותו חולי, מה שלא נגזר עליו באותו פרק שחלה, ודומה לנכנס לאש יוקדת, שבוודאי אש אוכלתו ומת בלא עתו, ונמצא מתחייב בנפשו, ודברים ברורים הם, לא יכחישם זולתי הנפתל והעיקש[75].

אין לסמוך על הנס — אין לחולה לסמוך על הנס[76], אלא חייב להתנהג בדרך העולם, לקרוא לרופא שירפאהו, ואין לו רשות לשנות דרך העולם, ולומר כי הוא גדול מכמה חסידי הדורות, שנתרפאו על ידי הרופאים, וכמעט איסור יש בדבר. ומי שמונע את עצמו לקרוא לרופא עושה שתי רעות: אחת, שאסור לסמוך על הנס, ולהזכיר עוונותיו בשעת חוליו; והשניה, שהיא דרך גאווה. ואסור לסמוך על הנס בזה, שמא אינו ראוי להיעשות לו נס, ונמצא מתחייב בנפשו, ואפילו אם עושים לו נס, מנכים לו מזכויותיו. וכל המתעצל ומתרשל בדבר זה, ולא יחוש על הרפואה בדרך הטבע, אלא יסמוך על דרך נס, לומר שהקב"ה ישלח דברו וירפאהו בחינם, אין זה אלא מן המתמיהים, ודעת שוטים היא זו, וקרוב הוא להיות פושע בעצמו, ועתיד ליתן את הדין, ומי שאינו משתדל ברפואה עצמה בכלל חוטאים ייחשב. ועניין בקשת הרופא לרפאות הוא דבר מוכרח, ויש לו עיקר מן התורה, וכמעט שיש חיוב חזק על החולה והקרובים לחזר על הרופא המובהק, ולחזר אחר הסממנים המועילים לרפאות אותו חולי. וההשתדלות הטבעית במה שנוגע לבריאות היא מצווה וחובה, וכאחת החובות להשלמת צורת האדם, אשר הטביע היוצר ברוך הוא במטבע עולמו, וכך נהגו בכל גבול ישראל[77].

משפטים סופ"ז. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך יג, ע' חולה, עמ' רמט, הע' 252. **[71]** ב"ק מו ב. **[72]** בראשית ט ה. **[73]** או"ה כלל ס דין ח. **[74]** רמב"ם, ספר הקצרת. וראה בפיהמ"ש לרמב"ם פסחים ד ט. **[75]** שבט יהודה יו"ד סי' שלו. **[76]** בגדרי הכלל שאין סומכים על הנס, ראה שבת לב א; פסחים סד ב; ירושלמי יומא א ד; מאירי שבת כא ב; שד"ח מערכת אל"ף כלל שעט; שם מערכת נו"ן כלל מה; שם פאת השדה מערכת אל"ף כלל יח; אנציקלופדיה תלמודית, כרך א, ע' אין סומכים על הנס. וראה ברמב"ן עה"ת, דברים כ ט, "כי התורה תצווה בדרך הארץ, ותעשה הניסים עם יראיו בהסתר, ואין החפץ לפניו לשנות טבעיו של עולם, זולתי כאשר אין שם דרך בהצלה אחרת, או להודיע שמו לצריו", וראה עוד בפי' הרמב"ן עה"ת ויקרא כא יז, במדבר א מה, במדבר יג ב — שהתורה לא תיסמוך על הנס. **[77]** חובות הלבבות, שער הבטחון, פ"ד; שו"ת הרשב"א ח"א סי' תיג; ב"ח יו"ד שלו; ט"ז יו"ד סי' שלו סק"א; ברכי יוסף, יו"ד סי' שלו אות ב; שו"ת תורת רפאל סי' לח; שו"ת מעשה אברהם חיו"ד סי' נה; שבט יהודה יו"ד סי' שלו; קיצושו"ע סי' קצב ס"ג; מעבר יבק, קרבן תענית פ"ה; קובץ אגרות לחזו"א ח"א סי' קלו; שו"ת ציץ אליעזר חי"ז סי' ב. וראה עוד בקובץ איגרות הנ"ל סי' קלט, קמ, קסב. וראה עוד בע' רפואה הע' 98 ואילך, בעניין ההבדל בין מכה פנימית למכה חיצונית, ובין מחלה מלידה

חיוב לשמוע לרופא — מכיוון שהרופא עושה את שליחותו של מקום, ונתן לפניו חוקי הרפואה ותהליכי המזון וההתנהגות, חייב החולה לשמוע לציווי הרופא, לא פחות אם לא יותר מחוקי השולחן ערוך באיסור והיתר, כמצווה מהתורה 'ונשמרתם מאד לנפשתיכם', ומן החובה על האדם להשתדל ברפואת עצמו, כמו שהוא חייב להשתדל ברפואת חברו, ולכן יש להשתדל להתגבר על הרצונות הטבעיים, ולמלא אחר פקודת הרופאים במה שמוצאים לצורך רפואה[78]. ויש מי שכתב, שאם אדם נחבל על ידי חברו, ועבר על דברי הרופא, איבד את זכותו לתשלום עבור ריפוי[79]. עוד יש מי שכתב, שהחולה לא יתבונן בעצמו בספרי הרפואה על מחלתו, אלא שיעשה מה שהרופא מצווהו, שזה מה שציוותה התורה, ויעסיק את מחשבתו בענייני אמונה ובטחון בהקב"ה[80].

אמונה ובטחון — החולה המתרפא בדרך הטבע איננו מגלה בכך כל חסרון באמונה, והסוברים כך הרי זו דעה קלה ומשובשת, שכן האדם כשירעב ללחם, וילך אל הלחם ויאכל ממנו, בלי ספק שיבריא מאותו חולי החזק חולי הרעב, אם כן כבר נואש ולא ישען באלקיו? נאמר להם, הוי שוטים. כאשר נודה לה' בעת האכילה, שהמציא לי מה שישביע אותי ויסיר רעבתנותי ואחיה ואתקיים, כן אודה לו שהמציא לי רפואה, ירפא חוליי כשאתרפא ממנו[81]. ומכיוון שהכל מודים שיש מצווה על הרופא לרפא[82], לא יסבול שום דעת, שיהא הרופא רשאי לרפאות, והחולה אסור להתרפאות, שכן בכך יעבור על איסור 'לפני עור לא תתן מכשל'[83]. ויש מי שכתב, שגם אדם בריא שעובר בדיקות שנתיות שגרתיות, אין בכך משום חוסר בטחון בה', אם כך דרכו של עולם[84].

ואמנם ינהג החולה כדרך כל בני האדם, להתרפאות על ידי רופא, אך מכל מקום אסור לתלות בטחונו ברופאים, ואל יכווין שהכל תלוי בסם פלוני, וברפואת הרופא הפלוני[85], ואין הנחש ממית או מחיה, אלא בזמן שישראל מסתכלים כלפי מעלה, ומשעבדים את ליבם לאביהם שבשמים היו מתרפאים[86], ועליו לדעת, שהרופא הוא רק שלוחו של הרופא-כל-בשר, שנתן לו הרשות לעשות שליחותו, אבל אמיתת הרפואה היא מאת הקב"ה, ולכן ידבק החולה בקונו, ויתפלל אליו בכל לבו, וצריך לבטוח בהקב"ה,

למחלה נרכשת. **[78]** גשר החיים, ח"א פ"א אות ב; קובץ איגרות לחזו"א, ח"א סי' קלח; אגרות קודש, האדמו"ר מ"מ שניאורסון מלובביטש, ח"ג עמ' רצז. **[79]** בעל הטורים שמות כא יט. **[80]** אגרות הקודש ח"ד עמ' תתעב, דברי האדמו"ר מ"מ שניאורסון מלובביטש. **[81]** פיהמ"ש לרמב"ם פסחים ד ט. וראה עוד בשו"ת שאילת יעקב (פראגער) סי' ה; שו"ת ציץ אליעזר חי"א סי' מא. **[82]** ראה ע' רפואה, הע' 53 ואילך. **[83]** עקידת יצחק, פר' וישלח שער כו. **[84]** הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם ח"ד חיו"ד בהקדמה לסי' שלו. וראה עוד בשו"ת תשובות והנהגות, ח"ג סי' תפא. וראה מאמרו של הרב ד. זנו, חוב' אסיא, עא-עב, תשס"ג, עמ' 63 ואילך. **[85]** כמו שנאמר לגבי המלך אסא, 'וגם בחליו לא דרש את ה' כי ברפאים' (דבהי"ב טז יב). וראה בשלטי גבורים, סוף ברכות. אמנם ראה בס' איש האמונה הבודד, בקובץ איש האמונה, עמ' 42, שמדובר כאן בכהנים-רופאים שהשתמשו בטכסים אליליים ובקסמים כדי 'לרפא' חולים. **[86]** משנה ר"ה כט א.

שישלח לו הרפואה על ידי הרופא, וצריך לפלס מאד בין שתי הנטיות — אם לבטוח יותר ממדרגת הבטחון שהגיע אליו באמת, ואם להאמין בהשתדלות יותר מדאי, כי שתי הנטיות מקו האמת המדוייק אינן ישרות[87].

חומרות של חולים — אסור לחולה להחמיר על עצמו, ולהימנע מטיפול רפואי הדרוש לו, גם אם כוונתו לשם קיום מצווה, כי החולה מושבע ועומד מהר סיני על מצות פיקוח נפש[88], ומי שציווה לצום ביום הכיפורים, הוא ציווה לשמוע לרופא שלא לצום, ולשמוע לחכמי התורה שציוו שלא לצום בתנאים אלו[89]. ולכן כל מקום שאמרו חכמים, שמחללים עליו את השבת, או יום כיפורים, או שאר איסורים, והוא מונע עצמו מחילול שבת, או שמונע עצמו מלאכול ביום הכיפורים וכיו״ב, אין כאן משום מידת חסידות, והוא מתחייב בנפשו, והרי הוא כשופך דמים[90], ועליו נאמר ׳ואך את דמכם לנפשתיכם אדרש׳[91], ׳ואל תהי צדיק הרבה׳[92], והרי זה חסיד שוטה, והאלקים את דמו מידו יבקש[93]. גם חולה שהוא בעל מדרגה גבוהה באמונה, יש לשכנעו לקבל טיפול רפואי מקובל, למרות שהוא באמונתו עומד[94]. התורה נתנה רשות לרופא לרפאות, ובמילא זהו עניין דאורייתא, ולא כאילו הטועים לאמר, שירא שמים צריך שלא להישמע להרופא וכו׳, ונהפוך הוא וכו׳ לדעתי, צריכים לעשות כהוראת הרופאים בענייני אש״ל מנוחה ואפילו מנוחה משקידה בלימוד, ולא להחמיר בזה כלל וכלל[95].

דעה אחרת — אמנם יש מי שיצא נגד הפניה של החולה לרופא, ושניתנה רשות לרופא לרפא, אבל לא ניתנה רשות לחולה להתרפאות[96], אך שיטה זו היא דחויה בהלכה[97].

[87] חובות הלבבות שער הבטחון פ״ד; שו״ת הרשב״א ח״א סי׳ תיג; ב״ח יו״ד סי׳ שלו; ברכי יוסף, יו״ד סי׳ שלו אות ב; מטה משה, עמוד גמילות חסדים ח״ד פ״ג; קיצושו״ע סי׳ קצב ס״ג; גשר החיים, ח״א פ״א אות ב; קובץ אגרות לחזו״א ח״א סי׳ קלו; מכתב מאליהו ח״א עמ׳ 156-157; שו״ת ציץ אליעזר ח״ה קונט׳ רמת רחל סי׳ א. **[88]** ש״ך יו״ד סי׳ רלח סק״ה. **[89]** שם משמואל, סוף הספר, חלק המועדים. **[90]** רמב״ן במלחמות סנהדרין עד ב; ר״ן יומא פג ב; שו״ת רדב״ז ח״ג סי׳ תתפה (תמד), וח״ד סי׳ אלף קלט (סז); המאירי בחיבור התשובה עמ׳ תעא; או״ה כלל ס דין ח; שו״ע הרב תריח יא; מטה אפרים סי׳ תריח סט״ו; שו״ת דברי מלכיאל ח״ה סי׳ לה; שו״ת יביע אומר, ח״ד חחו״מ סי׳ ו אות ד. **[91]** בראשית ט ה. **[92]** קהלת ז טז. **[93]** שו״ת הרדב״ז שם. אמנם יש שכתבו שמותר לאדם, ובעיקר לחסיד ואדם חשוב, להחמיר על עצמו ולהימנע מאיסורי דאורייתא, אפילו במקום סכנה — ראה פסקי ריקאנטי, סי׳ קסו; שו״ת אבני נזר חחו״מ סי׳ קצג; שו״ת האלף לך שלמה חאו״ח סי׳ שנא; היעב״ץ בלחם שמים פ״ק דברכות, ובמגדל עוז אבן בוחן פ״א אות כג. אך ראה בשו״ת יביע אומר, ח״ד חחו״מ סי׳ ו אות ד, שו״ת יחוה דעת ח״א סי׳ סא, ובשו״ת ציץ אליעזר ח״י סי׳ כה פי״ד, שדחו דבריהם. **[94]** שו״ת ציץ אליעזר, חי״ז סי׳ ב. וראה מאמרו של הרב ש. רפאל, תורה שבעל פה, לג, תשנ״ב, עמ׳ עד ואילך. **[95]** שערי הלכה ומנהג, ח״ג סי׳ קל. **[96]** רמב״ן עה״ת ויקרא כו יא. **[97]** ראשית, שיטתו זו של הרמב״ן היא בסתירה לשיטת עצמו בתורת האדם, שער הסכנה. ושנית, מה שדיבר עליו הרמב״ן על התורה הוא במצב אידיאלי, ביחס לצדיקים גמורים, ובזמן הנבואה, מה שאין כן במצב הנוהג בזמן הזה, שאדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא, ואסור לו לסמוך הנס ועל צדקותו. וראה בהרחבה על שיטת הרמב״ן הזו בעקידת יצחק, פר׳ וישלח,

החולה בקיום מצוות — חולה שאין בו סכנה, שמרגיש בעצמו שקיום מצות עשה, כגון אכילת מצה ומרור, או ישיבה בסוכה, יזיקו לו, אינו רשאי להחמיר על עצמו. ואפילו אם החולה אומר שמרגיש בעצמו שלא יזיק לו קיום המצווה, אבל רופא בקי אומר שאפשר שיזיק לו, שומעים לרופא, ואין החולה רשאי להחמיר על עצמו[98], וגם אין חיוב על אדם להכניס עצמו למצב של מחלה, כדי לקיים מצות עשה, כגון שמיעת שופר[99]. והמחמיר לקיים מצווה במקום שאסרו עליו הרופאים מחמת הסכנה, הרי זו עבירה בידו, ואין כאן כלל מצווה, ואינו רשאי לברך[100], ואין בחומרה כזו של סיכון חיי החולה כלל גדר של קידוש השם[101], וכמו שמחוייבים בית דין להפריש את האדם מן העבירה, כך מחוייבים להפרישו שלא יפשע בנפשו[102]. אמנם אם קיום המצווה יגרום רק צער וסבל, אבל לא מחלה ממש — יש מי שכתב, שהדבר תלוי במידת הסבל, וכפי ראות עיני הדיין והחולה[103].

על **חובת הרופא לרפא** את החולה — ראה ערך רפואה.

ד. פרטי דינים

בערך זה יובאו רק הלכות הנוגעות לחולה, אשר לא באו בערכים המיוחדים באנציקלופדיה זו.

כללים

קיום מצוות — החולה חייב בדרך כלל בקיום המצוות, כל זמן שאינו אנוס מלעשותן[104], אך מצינו שהקלו עליו חכמים בכמה מצוות.

חזקת חיים — רוב חולים לחיים, ולפיכך המביא גט, והניח את הבעל חולה, נותנו לאשה בחזקת שהוא קיים[105]. אם לבסוף מת החולה, מצינו מחלוקת אמוראים וראשונים להלכה — יש מי שסוברים, שבמקרה זה אין אומרים רוב חולים לחיים, ואנו אומרים שבוודאי מת מחוליו הראשון; ויש הסבורים, שגם אז אומרים שבינתיים נתרפא מחוליו, ומת מחולי אחר[106].

הכלל שרוב חולים לחיים נאמר דווקא

שער כו; תכלת מרדכי על הרמב״ן; קהלות יעקב לבעל משכנות יעקב בליקוטיו; ט״ז יו״ד סי׳ שלו סק״א; שו״ת שאילת יעקב סי׳ ה; תורה תמימה, דברים כב אות יח; חזו״א אמונה ובטחון פ״ה אות ה; מכתב מאליהו, ח״ג עמ׳ 174; שו״ת ציץ אליעזר ח״ה קונ׳ רמת רחל סי׳ א, כ-כא; שם ח״י סי׳ כה פי״ט; שם חי״א סי׳ מא-מב; שם חי״ז סי׳ ב אות ג; שו״ת יחוה דעת ח״א סי׳ סא; הרב נ. בר-אילן וי. בר-אילן, תחומין, כה, תשס״ה, עמ׳ 22 ואילך. **[98]** שו״ת בנין שלמה סי׳ מז. וראה בשו״ת ציץ אליעזר חי״ב סי׳ מג. **[99]** שו״ת אגרות משה חאו״ח ח״א סי׳ קעב. וראה בדעת תורה או״ח סי׳ שכח סוסע׳ ב, שנסתפק בדין שבות בחולה שאין בו סכנה, אם רשאי להחמיר על עצמו. אך ראה מאמרו של הרב ח.פ. שיינברג, הלכה ורפואה, ד, תשמ״ה, עמ׳ קכה ואילך, שמחוייב האדם לקיים אפילו מצוות דרבנן, אף על פי שיחלה מהם ויפול למשכב. **[100]** שו״ת מהר״ם שיק חאו״ח סי׳ רס; שד״ח מערכת חמץ ומצה, סי׳ יד אות יד. **[101]** שו״ת פרי השדה ח״ב סי׳ ס. **[102]** רא״ש כתובות פ״ד סי׳ ג. וראה בע׳ הסכמה מדעת, הע׳ 76 ואילך. **[103]** הרב מ. שטרנבוך, הלכה ורפואה, ד, תשמ״ה, עמ׳ קמז. **[104]** ראה ריטב״א (רשב״א) סוכה כה א. **[105]** גיטין כח א; רמב״ם גירושין ו כח; טושו״ע אבהע״ז קמא סח. **[106]** ב״ב קנג

בחולי בידי שמים, היינו במחלות; אבל בפציעות, כגון שהוכה על ידי אחר ונעשה טריפה, אין אומרים רוב חולים לחיים, ואין לו חזקת חיים[107].

משמשי חולה — המשמש את החולה נקרא עוסק במצווה, ופטור מן המצווה[108].

שינוי שם החולה — יש נוהגים לשנות את שמו של החולה, על ידי הוספה לשמו מעריסה, אך כיום לא נוהגים לעקור את שמו המקורי[109]. לאחר הוספת השם ייקרא האדם מכאן ואילך בשמו החדש ראשון ואחר כך שמו המקורי[110]. אם הבריא ממחלתו, יישאר שמו החדש לעולם, וכך ייקרא לעלות לתורה, לחתום על שטרות, להתפלל להבראתו ולזכרו וכיו"ב[111].

בענייני אורח חיים

נטילת ידיים — מי שיש לו מכה על ידו האחת, והיא מכוסה בתחבושת או בגבס, כשנוטל ידיו שחרית, או לסעודה, יטול ידו הבריאה בלבד, ואף על פי כן יברך על נטילת ידים[112].

אין צורך ליטול ידיים לאחר הוצאת דם לבדיקות רפואיות[113], וגם אין צורך ליטול ידיים אחרי תרומת דם[114].

ברכת אשר יצר — חולה הנותן שתן לאונסו, מכל מקום חייב בברכת אשר יצר[115].

חולה שנותן שתן לבדיקה, חייב בברכת אשר יצר[116].

חולה שמקבל תרופות משתנות, אם מטיל שתן, ואיננו מרגיש תיכף הרגשה למתן שתן נוסף, צריך לברך אשר יצר אחרי כל הטלת שתן; ואם בשעת הטלת השתן מרגיש הכרח להטיל שוב שתן, לא יחזור ויברך אלא לאחר שההרגשה חלפה[117].

חולה המשתין דם — יש מי שכתב, שאינו חייב בברכת אשר יצר[118]; ויש מי שסבור, שחייב לברך[119].

חולה שאין לו שליטה על השתן, ומי רגלים מטפטפים ממנו, מותר בדברים של קדושה, ואם הוא מרגיש בכך — צריך להפסיק, ובכל אופן יקפיד שבגדיו העליונים יהיו נקיים[120].

ב; רשב"ם, רי"ף ורא"ש שם; רמב"ם זכיה ומתנה ח כז; טושו"ע חו"מ רנא ב. **[107]** רמ"א אבהע"ז קמא סח. **[108]** ראה או"ח סי' תרמ, ובמ"ב שם סק"ז. וראה בגדרי משמש חולה ופטורו ממצות סוכה באנציקלופדיה תלמודית, כרך כו, ע' ישיבת סוכה, עמ' קכ-א. **[109]** סידור מנחת ירושלים, עמ' 1313. וראה במראה הבזק, ח"ד סי' טז. **[110]** פני ברוך, הלכות ביקור חולים; במראה הבזק, שם. **[111]** טושו"ע אבהע"ז קכט יח. וראה ח"מ שם. וראה עוד במראה הבזק שם. **[112]** יחוה דעת ח"ב סי' יט. וראה ע' חציצה בטבילה, הע' 180 ואילך. **[113]** הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאו"ח סי' ד סק"ד. **[114]** הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם ח"ה חאו"ח סי' ד סק"א. **[115]** שו"ת האלף לך שלמה סי' ב. וראה בשו"ת שאילת משה חאו"ח סי' לד. **[116]** שו"ת מנחת יצחק ח"ו סי' לח אות ג. **[117]** שו"ת באר משה ח"ד סי' ה. **[118]** הגרצ"פ פרנק, הובא בשו"ת ציץ אליעזר חי"ב סי' ב. **[119]** שו"ת ציץ אליעזר שם. **[120]** שו"ת רמ"א סי' צח; מג"א או"ח סי'

חולה עם צנתר שתן — חולה שנזקק לצנתר[121] שדרכו נוטף שתן לתוך שקית, או לתוך כלי זכוכית, מותר בכל דבר שבקדושה: ללמוד תורה, לקרוא קריאת שמע, להתפלל ולברך, ללבוש טלית, ולהניח תפילין, וכן מותר לכהן שנזקק לצנתר לעלות לדוכן ולישא כפיו בברכה, ובלבד שיהיו בגדיו העליונים נקיים, ולא יהיה שם ריח רע כלל[122]. יש מי שכתב, שחייבים לכסות את הצנתר[123]; יש מי שכתב, שמידת חסידות היא לכסותו[124]; ויש מי שכתב, שאין צורך לכסות את הצנתר[125]. יש הסבורים, שלכתחילה צריך לכסות את כלי הקיבול של השתן[126]; ויש הסבורים, שאין צורך לכסות כלל[127].

חולה עם צנתר, אף על פי שאין השתן יוצא כדרך כל הארץ, חייב בברכת אשר יצר[128], ויברך ברכת אשר יצר רק פעם אחת בבוקר בברכת השחר, ויתכוין להוציא כל היום[129]. אם נפסקה זרימת השתן, חייב לברך כשתחזור הזרימה[130]. ויש מי שכתב, שלא יברך אלא לאחר איזה שעה, כשכבר פסקה תנועת המים לפי הרגשתו[131]. אם יצא הצנתר מאליו, או שהוציאו אותו, חייב לברך שנית כשיחזירוהו[132].

שלשול — חולה הסובל משלשול, יברך אשר יצר בכל פעם שמשלשל[133], אך בשלשול חזק, כאשר מרגיש שמיד יצטרך שנית, לא יברך עד שיגמור[134]. ואם לקח תרופה משלשלת — יש הסבורים, שלא יברך אלא עד לאחר גמר פעולת התרופה, ולא בכל פעם שמשלשל[135]; ויש הסבורים, שיברך בכל פעם ופעם[136];

עח סק״ב; פר״ח או״ח סוסי׳ עח; מור וקציעה או״ח סי׳ פ; שו״ת מלמד להועיל ח״א סי׳ ז; שו״ת מהר״י שטייף סי׳ ס; שו״ת חלקת יעקב ח״א סי׳ קסו; שם ח״ב סי׳ קעח; שו״ת ציץ אליעזר ח״ח סי׳ א; ילקוט יוסף, הל׳ קריאת שמע וברכותיה, הע׳ יז. וראה עוד בשו״ת שאילת משה חאו״ח סי׳ לה. ובשו״ת משנה הלכות ח״ב סי׳ סא, וסי׳ סג, חלק על דבריהם, אך דחו דבריו — ראה תשובת בעל חלקת יעקב בשו״ת משנה הלכות שם סי׳ סב, ושו״ת באר משה ח״ד סי׳ ז.

[121] catheter. **[122]** שו״ת הגרי״א הרצוג, חאו״ח ח״א סי׳ טו; שו״ת אגרות משה חאו״ח ח״א סי׳ כז; ילקוט יוסף הל׳ ק״ש וברכותיה סי״ז ובהערות, ובהל׳ נשיאת כפים ס״כ; שו״ת חלקת יעקב ח״א סי׳ קסח; הליכות שלמה, פ״כ סקכ״ו; האדמו״ר מצאנז, בשבילי הרפואה, ח, תשמ״ז, עמ׳ ז ואילך; שו״ת באר משה ח״ד סי׳ ז; שו״ת ציץ אליעזר ח״ח סי׳ א; שערי הלכה ומנהג, ח״א סי׳ לה; שו״ת תשובות והנהגות, ח״ג סי׳ ס. **[123]** שו״ת אגרות משה שם; שו״ת אור לציון ח״ב פ״ו סט״ו. **[124]** שו״ת ציץ אליעזר שם.

[125] הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו במאמרו של א. אברהם, אסיא, ו, תשמ״ט, עמ׳ 135, והליכות שלמה שם. וראה עוד שם בהע׳ 52. **[126]** שו״ת אגרות משה שם; שו״ת באר משה שם; שו״ת ציץ אליעזר שם. **[127]** הגרי״א הענקין, הובאו דבריו בשו״ת ציץ אליעזר ח״ח סי׳ א אות ז; שו״ת מנחת יחיאל ח״ב סי׳ מז. וראה שו״ת נטע שורק סי׳ א. וראה עוד אגרות קודש להאדמו״ר מלובביץ ח״ט מ׳ ב׳של״ו. **[128]** שו״ת הר צבי חאו״ח סי׳ ו; שו״ת הגרי״א הרצוג חאו״ח ח״א סי׳ טו. וראה בשו״ת ציץ אליעזר חי״ב סי׳ ב. **[129]** לקט הקמח החדש סק״ב; שו״ת ציץ אליעזר חי״ח סוסי׳ ע״ח. **[130]** שו״ת ציץ אליעזר, ח״ח סי׳ א, אות כו; שם, חי״ב סי׳ ב׳ אות ג,כו; שם חי״ח סוסי׳ ע״ח. **[131]** שו״ת הגרי״א הרצוג, שם. **[132]** שו״ת באר משה ח״ד סי׳ ז. **[133]** טושו״ע או״ח סי׳ ז; מ״ב שם סק״ב. **[134]** טושו״ע או״ח צב א; מ״ב שם סק״ב. **[135]** שו״ת הלכות קטנות ח״א סי׳ פו; שו״ע הרב, או״ח ז ו; קיצושו״ע ד ו. וראה בשו״ת קול גדול סי׳ פט, וסי׳ צג. **[136]** יד

אמנם אם יש לו שלשול חזק ביותר בתכיפות רבה, שמרגיש מיד שצריך להתפנות שנית, יברך רק פעם אחת באחרונה[137].

פיום המעי — חולה שפתחו לו פתח דרך דופן הבטן, כדי לאפשר את יציאת הצואה דרך המעי הדק[138], או דרך המעי הגס[139] — יש שהתירו לו להתפלל, להניח תפילין וללמוד תורה, לאחר ניקוי ושטיפת הצינור, וכיסוי מקום יציאת הצואה, וזילוף מי בושם על גופו קודם התפילה, כדי להעביר את הריח הרע[140], ואף מותר לו להיות שליח ציבור ולהתפלל לפני העמוד[141]; ויש מי שכתב, שמותר רק להרהר בקריאת שמע ותפילה, בתנאי שהשקית מכוסה, ואין ריח רע[142]. ואם גופו אינו נקי, אסור לקיים אף מצווה, ואסור לו לכוון לצאת ידי חובת מצות קידוש וכיו"ב[143].

טחורים — מי שסובל מטחורים, או שעבר ניתוח טחורים, וקשה לו לנגב את הצואה בפי הטבעת, יקפיד לנגב רק את הצואה הנראית, ואז מותר בכל דבר שבקדושה[144].

בדיני הרחקה מצואה ומשתן — ראה ערך בית חולים.

תפילין — חולה המצטער בחוליו, ואין דעתו מיושבת עליו, פטור מן התפילין[145], ואם רצה להחמיר על עצמו ולהניחם — רשאי, ואם דעתו מיושבת עליו — חייב[146].

חולה מעיים פטור מן התפילין, אפילו אין לו צער והולך בשוק[147], ואסור לו להחמיר על עצמו ולהניח תפילין[148]. בטעם הדבר יש מי שכתב, שהוא מפני שצריך לחלצן תדיר[149]; ויש מי שכתבו,

אהרן או"ח סי' ז בהגה"ט; ברכ"י או"ח סי' ז אות ב; שו"ת קול גדול סי' פט וסי' צג; שו"ת רוח חיים סי' ז; כף החיים שם סק"ב, שכן המנהג; שו"ת יביע אומר ח"ט סי' ב. וראה בשו"ת באר משה ח"ד סי' ה; ובשו"ת ציץ אליעזר ח"ח סי' א סקכ"ג-כ"ד. **[137]** שו"ת קול גדול סי' צג; שערי תשובה סי' ז. וראה שו"ת יביע אומר ח"ט סי' ב. **[138]** ileostomy. **[139]** colonostomy. **[140]** שו"ת ציץ אליעזר ח"ט סי' ו; שו"ת שבט הלוי ח"ג סי' יז; שו"ת בית אבי סי' מא; הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאו"ח סי' עו סק"ט. וכן נוטה להקל בשו"ת מנחת יצחק ח"ו סי' יא-יב. וראה בשו"ת מנחת יצחק ח"י סי' ח', שהביא על בעל ערוגות הבושם שעבר ניתוח כזה, ועסק בתורה ובתפלה לאחר הניתוח בלי שום שינוי כלל. **[141]** שו"ת מנחת יצחק ח"י סי' ח'. **[142]** האדמו"ר מצאנז, בשבילי הרפואה, ח, תשמ"ז, עמ' ז ואילך. **[143]** שו"ת נחלת אליהו סי' לז; תורת היולדת פל"ט הע' לא. **[144]** שו"ת קנה בשם סי' ז-ט; שו"ת תשובות והנהגות, ח"ב סי' עג. וראה עוד בע' עכול, מערכת ה-, הע' 328 ואילך. **[145]** ב"ר, פרישה וב"ח או"ח סי' לח; רמ"א או"ח לח א. וראה באו"ז ח"א סי' תקלב, ומרדכי הל' תפילין. **[146]** פמ"ג שם א"א סק"א; מ"ב שם סק"ה. וראה עוד בשד"ח מע' הכ"ף כלל טז אות ב, בשם פתח הדביר; אנציקלופדיה תלמודית, כרך ט, ע' הנחת תפלין, עמ' תקיב הע' 655-654; תו"ש מילואים לכרך יב סי' מב סק"ח. **[147]** חולין קי א; רמב"ם תפילין ד יג; טושו"ע או"ח לח א, וברמ"א, ובמ"ב שם סק"ב. **[148]** מג"א סי' לח סק"א. ולעניין תפילה וקריאת שמע ראה שו"ע או"ח לח ב, ושם סי' פ, ובמ"ב שם. וראה באריכות בערוה"ש או"ח לח א-ה. **[149]** רש"י בחולין

שהוא מפני שאין יכולים להיזהר היטב[150]. יש מי שכתב, שאין הכוונה דווקא במי שמשלשל, אלא כל מי שיש לו איזה חולי מעיים[151].

חולה השוכב בבית חולים, ואיננו יכול להניח תפילין בעצמו, ואין איש שיכול לקשור אותם עבורו — יש הסבורים, שגם אשה או קטן יכולים לקשור לו את התפילין והוא יברך, אף על פי שאין הם עצמם מחוייבים במצווה זו[152], ואפילו אם אשתו נידה, יכולה להניח לו תפילין[153]; יש מי שסבור, שיכולה האשה לקשור לו התפילין, אך לא יברך על כך[154]; יש מי שכתב, שעדיף שאשתו או בתו תקשור התפילין, ורק כשאין אפשרות לכך, יכולה אחות בית החולים לעשות זאת[155]; ויש הסבורים, שאין אשה יכולה לקשור התפילין לחולה, כי אין היא עצמה מצווה בהנחת תפילין[156].

חולה במחלה מדבקת, שיצטרכו לשרוף את כל חפציו כדי למנוע הדבקה — יש הסבורים, שאסור לו להביא עמו תפילין לבית החולים, כי יצטרכו לשרוף אותם[157]; יש הסבורים, שמותר לו לקחת עמו התפילין, אף על פי שאחר כך יצטרכו לשרוף אותן[158]; ויש שכתבו, שאם יצטער עד שיסתכן — מותר[159], ומכל מקום לא ישרוף יהודי את התפילין אלא גוי[160].

עצה מעשית במקרים כאלו היא, שיחתום החולה על התחייבות כלפי בית חולים, שבסיום האשפוז יוכנסו התפילין לכד של חרס, יאטמו אותם כראוי, ויביאום לקבורה.

חולה שידו השמאלית נתונה בגבס, יניח את התפילין של יד על הגבס שעל הזרוע השמאלית, ולא על יד ימין[161]. ולעניין ברכה — אם הבית מונח על

שם ד״ה פטור. **[150]** תוס׳ כתובות קד א ד״ה ומנח; מרדכי הל׳ תפילין. **[151]** שו״ת ציץ אליעזר ח״כ סי׳ מה שאלה ג. **[152]** שו״ת מהרי״ט ח״ב סי׳ ז; שו״ת חכמת שלמה (קוועטש) סי׳ א; שו״ת מהרי״א אסאד חאו״ח סי׳ יט; שו״ת דברי חיים חאו״ח ח״ג סי׳ ו; שו״ת מהר״ם שיק חאו״ח סי׳ טו; שו״ת מחנה חיים ח״ג חאו״ח סי׳ ו; שו״ת ערך ש״י סי׳ כז; דעת תורה, סי׳ כז ס״ז, וסי׳ לט ס״ב; כף החיים סי׳ כז סק״ח, בשם מסגרת השולחן; שו״ת באר משה ח״ד סי׳ ו; שו״ת שבט הלוי ח״א סי׳ ח; שו״ת וישב משה ח״א סי׳ צב; שם ח״ב סי׳ קכד; שו״ת תשובות והנהגות, ח״ב סי׳ כה. וראה במקורות אלו טעמים שונים להיתר. **[153]** טהרת הבית ח״ב סי׳ יב סקמ״ה. **[154]** שו״ת יד הלוי ח״ב סי׳ א. **[155]** שו״ת ציץ אליעזר חי״ג סי׳ ז; שו״ת וישב משה ח״ב סי׳ קכד. **[156]** שו״ת תשורת שי ח״א סי׳ תריח; שם ח״ב סי׳ כג-כד; שו״ת זכרון יהודה ח״א סי׳ יז. **[157]** שו״ת חזון נחום סי׳ ו; שו״ת שו״ת דובב מישרים ח״א סי׳ צט; שו״ת מנחת יחיאל סי׳ קסא; שו״ת ארץ טובה סי׳ א; שו״ת אגרות משה חאו״ח ח״א סי׳ ד-ז; שם ח״ד סי׳ ח; שו״ת מנחת יצחק ח״ג סי׳ ג; שם ח״ד סי׳ ח; שו״ת דברי ישראל ח״א סי׳ כא; יסודי ישורון ח״א עמ׳ קטז; שו״ת קנין תורה בהלכה, ח״א סי׳ ה. וראה עוד בשו״ת רבבות אפרים ח״א סי׳ כט. **[158]** שו״ת אמרי דוד סי׳ ריח; שו״ת ראש אריה ח״א סי׳ ד; שו״ת חלקת יעקב ח״ג סי׳ מב-מד; שו״ת בית אבי סי׳ א; נועם, ח״ג שער הלכה עמ׳ ג. וראה בשו״ת חזון נחום שם עוד דעות להתיר. וראה בשו״ת ממעמקים ח״ג סי׳ א, שאלה דומה מתקופת השואה מגטו קובנא. **[159]** שו״ת מנחת יצחק ח״ד סי׳ ח; ילקוט יוסף ח״ב סי׳ קנד סי״ח. **[160]** ילקוט יוסף, שם. **[161]** שו״ת חלקת יעקב ח״ב סי׳ מג; שו״ת מנחת יצחק ח״ב סי׳ מו; שו״ת תשובות והנהגות ח״א סי׳ לז; שו״ת נתיבות אדם סי׳ ג. ובשו״ת משנה הלכות ח״ד סי׳ ג חלק בזה.

הזרוע ללא חציצה, ורק הרצועות על הגבס, יברך על תפילין של יד[162]; ואם גם הבית מונח על הגבס, לא יברך על תפילין של יד, אלא רק על של ראש, אם הוא אשכנזי יברך שתי ברכות[163], ואם הוא ספרדי יברך ברכה אחת[164].

מי שיש לו מכה על ידו השמאלית, ואי אפשר לו כלל להניח עליה תפילין, אפילו על ידי הנחת תחבושת וכד', הרי הוא פטור לגמרי מתפילין של יד, ולא יניח על ידו הימנית[165].

יש מי שכתב, שמי שיש לו מכה על הקיבורת ואינו יכול להניח תפילין, מצווה להשתדל לרפאותו כדי שיוכל להניח תפילין[166].

משותק בידו השמאלית — יש הסבורים, שיניח התפילין על יד ימינו[167]; יש שכתבו, שיניח על יד שמאלו, בין אם השיתוק הוא זמני או קבוע[168]; ויש מי שכתב, שאם השיתוק הוא זמני, ימשיך להניח על ידו השמאלית, ואם השיתוק הוא קבוע, יניח על ידו הימנית[169].

משותק בידו הימנית — יש מי שכתבו, שמעתה יניח על ידו הימנית, שכן היא אצלו עכשיו היד הכהה, ואין צריך שירגיל עצמו במיוחד להשתמש בידו השמאלית, כי החולשה בידו הימנית היא מן השמים[170].

מי שיש לו תחבושת על הראש, מכל מקום חייב להניח תפילין של ראש. ולעניין ברכה, אם הבית מונח על הראש ללא חציצה, ורק הרצועה על התחבושת, מברך כרגיל, ואם גם הבית מונח על התחבושת, יברך על של יד ברכה אחת בלבד, וזאת גם לשיטת האשכנזים[171].

איש קרח המשתמש בפאה נוכרית, ומתבייש להסירה — יש מי שכתב, שיניח תפילין של ראש בבית הכנסת בלא ברכה, וכשיבוא לביתו יגלה ראשו, ויניח תפילין בברכה[172]; ויש מי שכתב להיפך, שיניח בביתו התפילין על ראשו, וכשיבוא לבית הכנסת יניח התפילין על הפאה הנוכרית[173]. ואם השתילו לו שערות, או הדביקו לו שערות באופן שאינו מסירם, אין זה חציצה להנחת תפילין[174].

אסור לחולה לקחת טלית ותפילין של חברו ללא רשותו, אף על פי שלסתם אדם מותר[175].

[162] ראה מג"א סי' כז סק"ו,ח. **[163]** ראה מ"ב סי' כז סקט"ז,יח. **[164]** ראה שו"ע או"ח כו ב. **[165]** שו"ת נתיבות אדם סי' ג סקי"ט. **[166]** העמק שאלה, שאילתא י סוף אות א. **[167]** מ"ב סי' כז סקכ"ב, בשם הדגול מרבבה. **[168]** שו"ת אמרי יושר ח"ב סי' יד; שו"ת אגרות משה חאו"ח ח"א סי' ח-ט. **[169]** הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו במאמרו של א. אברהם, אסיא, ו, תשמ"ט, עמ' 134. וראה עוד בשו"ת אבני נזר חאו"ח סי' א; שו"ת משיב בהלכה ח"ב סי' ג; שו"ת קובץ תשובות ח"ב סי' ב. **[170]** שו"ת שבט הלוי ח"י סי' ג; שו"ת יביע אומר חאו"ח ח"ט סי' ז. **[171]** מ"ב סי' כז סקט"ז. **[172]** שו"ת אגרות משה חאו"ח ח"ד סי' מ אות יח; שערי משה לאאמו"ר ח"ב הערות ומילואים לסי' ד. **[173]** עשה לך רב, ח"ג סי' ג; הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בס' הליכות שלמה ח"א פ"ד הע' 15. **[174]** שו"ת אגרות משה, שם. **[175]** שו"ת ציץ אליעזר חי"ב סי' ז.

ברכת המזון — חולה שהגיע לכדי שביעה באכילת כזית תוך כדי אכילת פרס, חייב בברכת המזון מן התורה, ויכול להוציא אחרים, אף שאכלו הרבה יותר[176]. אם שהה יותר מכדי אכילת פרס בין כל חצי כזית, ולבסוף אכל כדי שביעה — יש מי שכתב, שחייב ברכת המזון[177]; ויש הסבורים, שאינו יכול לברך ברכת המזון, אלא אם אכל כזית תוך כדי אכילת פרס[178].

חולה שקשה לו לברך את כל ברכת המזון, רשאי לקצר ולומר בנוסח הבא:

ברוך אתה ה׳ אלקינו מלך העולם, הזן אותנו ואת העולם, ברוך אתה ה׳ הזן את הכל; נודה לך ה׳ אלקינו על שהנחלת לאבותינו ארץ חמדה טובה ורחבה, ברית ותורה, חיים ומזון, על בריתך שחתמת בבשרנו, ועל תורתך שלמדתנו, ברוך אתה ה׳ על הארץ ועל המזון; רחם ה׳ אלקינו על ישראל עמך, ועל ירושלים עירך, ומלכות בית דוד תחזירנה למקומה במהרה בימינו, ברוך אתה ה׳ בונה ירושלים. וברכה רביעית אין צריך לברך אם קשה לו.

ואם גם זה קשה לו, רשאי לכלול ברכה שניה ושלישית יחד, ויפתח בברכת הארץ, ויכלול בה בונה ירושלים, ויחתום ברוך אתה ה׳ על הארץ ועל המזון[179].

חולה כרסת[180] — חולים אלו אסורים לאכול מוצרים המכילים גלוטן[181], ולפיכך הם אוכלים בדרך כלל פת או עוגיות העשויות מקמח תירס או אורז. חולים אלו צריכים ליטול ידיים לפני הארוחה מדין ״אוכל שטיבולו במשקה״, אך לא יברכו על נטילת ידיים, וכן לא יכולים לברך ברכת המוציא אפילו אם קובעים סעודתם[182].

אכילה דרך זונדה — האוכל באמצעות זונדה, היינו צינור שמכניסים לקיבתו דרך גרונו, או דרך דופן הבטן, אינו מברך תחילה וסוף, כי אין לו הנאת גרון. וטוב שישמע ברכת המזון מאחר המחוייב

[176] שו״ת הרדב״ז סי׳ ב׳ אלפים רכד, הובא בשע״ת או״ח סי׳ קצז סק״ח, ובביאוה״ל סוסי׳ קפד. **[177]** כנה״ג, הובא בכף החיים סי׳ רי סק״ז; פמ״ג או״ח סי׳ רי בא״א סק״א; שערים המצויינים בהלכה סי׳ נא סק״ד. **[178]** מג״א סי׳ רי סק״א; א״ר סי׳ רי אות ח; חיי אדם נ יג; שו״ע הרב, ברכת הנהנין פ״ב סק״ב; מנ״ח מ׳ תל; שו״ת כתב סופר חאו״ח סי׳ לא; בן איש חי שנה א פר׳ מסעי ס״ו; אמרי בינה חאו״ח סי׳ טו; שו״ת אגרות משה חאו״ח ח״א סי׳ עו; שו״ת באר משה ח״ג סי׳ לז; שו״ת ציץ אליעזר חי״א סי׳ יג; שמירת שבת כהלכתה פ״מ סצ״ג. ובשיטת החת״ס חאו״ח סי׳ מט וסי׳ קפא — יש הסבורים, שדעתו כהפמ״ג; ויש הסבורים, שלעניין זקן וחולה מודה, שצריך כזית בכדי אכילת פרס — ראה שו״ת מהר״ם שיק חאו״ח סי׳ שמ, ובס׳ המצוות למהר״ם שיק מ׳ תלא; שו״ת שאילת יעקב סי׳ כג אות טו; לקוטי סופר על תרי״ג מצוות, במצות אכילת מצה, סוג זקן וחולה; קרן לדוד סי׳ מח אות ב; תורת חיים או״ח סי׳ קפד אות יד; שו״ת בית שערים חאו״ח סי׳ עח; שו״ת ציץ אליעזר שם. **[179]** שו״ת אור לציון ח״ב פמ״ו סכ״ה. והוא על פי בן איש חי, פר׳ חוקת אות יא; כף החיים או״ח סי׳ קפז אות ד. וראה עוד במג״א רסי׳ קצב, ובבן איש חי שם. וראה נוסח אחר בס׳ וזאת הברכה, עמ׳ 144. **[180]** celiac disease. **[181]** ראה ע׳ פסח הע׳ 68 ואילך. **[182]** שו״ת בנין אריאל עמ׳ 22.

בדבר, ויוציאו ידי חובתו[183]. וכן מי שאוכל דרך פתח בדופן הבטן לקיבה[184], אין זה דרך אכילה, ואין לו לברך לפניה ולאחריה[185].

הקאה — אכל או שתה והקיא, לא יברך ברכה אחרונה[186].

לעניין **ברכת הנהנין על תרופות** — ראה ערך ברכות ותפלות.

ברכת הגומל — מי שהיה חולה ונתרפא, חייב להודות[187].

ברכת החמה — חולה שאינו יכול לצאת מביתו, ומרותק למיטתו, רשאי לברך ברכת החמה, אם רואה את גלגל החמה, ואפילו הוא יושב או שוכב[188].

פאה נוכרית — מי שנשרו לו שערות ראשו ולובש פאה נוכרית, נחשבת הפאה ככיסוי ראש[189], ומכל מקום נהגו שלא לברך בלי כובע על הפאה[190].

אכילה/שתיה קודם התפילה — מותר לחולה לאכול או לשתות לפני התפילה לצורך רפואה[191], ואפילו אם הם מאכלים ששייך בהם גאווה[192], וטוב שיברך תחילה ברכות התורה, ויקרא פרשה ראשונה של קריאת שמע[193]; ויש מי שהסתפק אם צריך להדר לאכול פחות מכזית, ופחות מכדי אכילת פרס[194]. ואין הכוונה בחולה ממש, שהוא דבר פשוט ומותר, אלא אפילו כשיש לו רק מיחוש בעלמא, או אפילו צריך לרפואה כדי לחזק עצמו — מותר, ואפילו יכול לאכול הדבר לרפואה אחרי התפילה[195]. וכן מותר לבלוע כדורי ויטמינים לפני התפילה, ואפילו בריא הרגיל בכך — רשאי[196].

טבילת בעל קרי — טבילת בעל קרי לתורה ולתפילה, שתיקן עזרא הסופר,

[183] שו״ת מחזה אברהם ח״א סי׳ קכט; שו״ת ציץ אליעזר חי״ג סי׳ לה. וכן מובא בס׳ וזאת הברכה, עמ׳ 113, בשם הגרי״ש אלישיב. **[184]** gastrostomy. **[185]** שו״ת חלקת יעקב ח״ג סי׳ סח. וראה עוד בשו״ת מנחת יצחק ח״ג סי׳ יח. **[186]** שע״ת סי׳ רח סק״א; קיצושו״ע נא טו. הטעם — לא גרע מהתעכל המזון. **[187]** ברכות נד ב. וראה ע׳ ברכות ותפלות, הע׳ 155 ואילך. **[188]** יחוה דעת, ח״ד סי׳ יח סע׳ יא. **[189]** שערי משה לאאמו״ר, ח״ב, הערות ומילואים לסי׳ ד. **[190]** שו״ת חיים שאל סי׳ לה. **[191]** טושו״ע או״ח פט ג; שו״ע הרב שם ה; מ״ב שם סקכ״ד וסקכ״ח; שו״ת מהר״ש ענגיל ח״ה סי׳ לא אות ז; בן איש חי, שנה א, יתרו סקי״ח. וראה בס׳ עשה לך רב ח״ה סי׳ יב, בתשובות הקצרות. **[192]** מג״א שם סקי״ב. **[193]** מ״ב שם סקכ״ב, ובביאה״ל שם ד״ה ולא. וראה בעולת ראיה, לפני תחילת פסוקי דזמרא, שמרן הגראי״ה קוק נהג לומר ברכות התורה, ברכות השחר, קריאת שמע ומזמור שיר חנוכת הבית לפני ששתה, ומשמע שגם אדם בריא יכול לשתות קודם התפילה. **[194]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בס׳ שמירת שבת כהלכתה פ״מ הע׳ צג, ופנ״ב הע׳ לט, ובס׳ הליכות שלמה ח״א פ״ב ס״א. וראה בתיקונים ומילואים לס׳ שמירת שבת כהלכתה פנ״ב הע׳ מה. וראה באריכות בשיטת הגרש״ז אויערבאך במאמר של הרב מ. בראלי, אסיא, עה-עו, תשס״ה, עמ׳ 70 ואילך. **[195]** פר״ח או״ח פט ג; פרמ״ג שם בא״א סי׳ פט סקי״ב; ערוה״ש או״ח פט כד; ביאוה״ל סי׳ פט ס״ג ד״ה וכן אוכלין; כף החיים או״ח פט לו. **[196]** שו״ת רבבות אפרים

נתבטלה בזמננו[197]. אכן, אפילו לאלה הנוהגים שאין בעל קרי מתפלל עד שרוחץ כל בשרו במים, אין המנהג אלא בבריא, או בחולה ששימש מיטתו, אבל חולה לאונסו פטור מן הרחיצה, אלא מקנח עצמו ורוחץ ידיו ומתפלל[198].

קריאת שמע — חולה שקרא קריאת שמע של ערבית לאחר שעלה עמוד השחר וקודם הנץ החמה, יצא ידי חובתו[199].

בדין קריאת שמע, שאסרו לקרות כשהוא שוכב פרקדן[200], אם הוא חולה שלא יכול לשכב על צידו, מותר לשכב על גבו, ונוטה מעט לצידו וקורא[201], ועדיף שיקרא כשהוא יושב[202].

חולה שקשה לו להשמיע לאוזנו, אם מחמת חולי קרא קריאת שמע בלבו — **יצא**[203].

שמונה עשרה — הוא-הדין בתפילת שמונה עשרה, שהחולה יכול להתפלל אפילו בישיבה[204], ואפילו שוכב על צידו, והוא שיכול לכוון את דעתו[205], והוא-הדין שמותר לו להתפלל כשראשו מורם על כריות, או כשראש המיטה מורם קצת[206]. ויש הסבורים, שבשעת חולי לא יתפלל אלא רק יקרא קריאת שמע[207]. והוא-הדין שמותר לו להתפלל במקום גבוה, אם קשה לו לרדת[208].

מותר לחולה להשמיע קולו בתפילתו, אם צריך לכך כדי לכוון את לבו[209]. וכן להיפך — אם אי אפשר לו להתפלל, יהרהר בלבו[210]. ומכל מקום, כמה שיכול לומר בפיו — יאמר, והשאר יהרהר בליבו[211].

חולה שקשה לו להתפלל תפילת שמונה עשרה, מותר לו להתפלל תפילת הביננו[212]. נוסח התפילה:

אומר שלש ברכות ראשונות, ואחר כך ממשיך: הביננו ה׳ אלקינו לדעת דרכיך, ומול את לבבנו ליראתך, ותסלח לנו להיות

ח״ז סי׳ ד. **[197]** ראה ע׳ זרע, הע׳ 99 ואילך. **[198]** רמב״ם תפילה ד ו. **[199]** רמב״ם קריאת שמע א י; טושו״ע או״ח רלה ד. **[200]** ברכות יג ב. **[201]** רמב״ם קריאת שמע ב ב; טושו״ע או״ח סג א. **[202]** ראב״ד שם. וראה בכס״מ שם, ובמ״ב שם סק״ד. **[203]** ב״י או״ח סי׳ סב. **[204]** תשובות הגאונים שערי תשובה סי׳ קח. **[205]** רמב״ם תפילה ה ב; תרומת הדשן, פסקים וכתבים סי׳ נז; טושו״ע או״ח צד ו. ומשמע שחולה שאינו יכול לכוון דעתו, לא יתפלל כלל, וכן היה מנהג רש״י, כמבואר להלן הע׳ 207. **[206]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו במאמרו של א. אברהם, אסיא, ו, תשמ״ט, עמ׳ 134. אכן לדעת רוב הפוסקים נאמר דין זה דווקא לדורות הראשונים, אבל האידנא שאין הכוונה מצויה כל כך, אין לבטל תפילה מחשש שלא יוכל לכוון — ראה מאירי ברכות סופ״ד; מרדכי עירובין סי׳ תקיב; שיטת התוספות בהגהות מיימוניות תפילה פ״ד אות ב. וכן נפסק להלכה בטור וברמ״א או״ח סי׳ קא א. **[207]** הגהות מיימוניות תפילה ה ב, מנהג רש״י. אך ראה בתרומת הדשן שם, שהכוונה דווקא בחולה שאינו לכוון מעוצמת מחלתו, אך מעיקר הדין גם רש״י מודה, שהאנוס יכול להתפלל מיושב. **[208]** תוספתא ברכות ג יז; טושו״ע או״ח צ א; מג״א שם סק״ב. וראה בירור הלכה, ברכות ד״י ע״ב ציון א. **[209]** רמב״ם תפילה ה ט. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך יג, ע׳ חולה, עמ׳ רמד, הע׳ 175. **[210]** ב״י ורמ״א או״ח צד ו. וראה בביאור הגר״א שם סק״ח, ובמ״ב שם סקכ״א. **[211]** ערוה״ש או״ח צד יט. **[212]** ברכות כט א; רמב״ם תפילה ב ב-ג; טושו״ע או״ח קי א, שהחולה הוא

גאולים, והרחיקנו ממכאוב, ודשננו בנאות ארצך, ונפוצותינו מארבע כנפות הארץ תקבץ, והתועים בדעתך ישפטו, ועל הרשעים תניף ידיך, וישמחו צדיקים בבנין עירך, ובתיקון היכלך, ובצמיחת קרן לדוד עבדך, ובעריכת נר לבן ישי משיחך, טרם נקרא אתה תענה, ברוך אתה ה׳, שומע תפלה. ואחר כך יאמר שלש ברכות אחרונות.

ואף שאין להתפלל תפילת הביננו במוצאי שבתות וימים טובים בגלל הצורך לומר הבדלה בחונן הדעת, ולא בימות הגשמים בגלל הצורך לשאול על הגשמים בברכת השנים[213], בכל זאת התירו לחולה לומר תפילת הביננו גם בימים אלו, ולכלול הבדלה ושאלת גשמים בתוך הנוסח המקוצר[214].

ואם קשה לחולה להתפלל גם תפילת הביננו, יאמר תפילה קצרה, וזה לשונה:

רבון העולמים, צרכי עמך ישראל מרובים ודעתם קצרה, יהי רצון מלפניך ה׳ אלקינו ואלקי אבותינו, שתתן לכל אחד ואחד כדי פרנסתו, וכל גויה וגויה די מחסורה, רפאנו ונרפא, והטוב בעיניך עשה, ברוך אתה ה׳ שומע תפלה. ולא צריך לומר שלש ברכות ראשונות, ולא שלש ברכות אחרונות[215].

תפילה בציבור — מי שיש לו חולשת הלב, שמרגיש שאינו יכול להמתין וצריך לאכול, רשאי להתפלל בביתו קודם הציבור, אף כשמתפללים בזמנם, אבל בבית הכנסת אסור לו להקדים תפילתו לתפילת הציבור; ואם הוא חולה, הרי הוא רשאי להקדים תפילתו לתפילת הציבור אפילו בבית הכנסת[216].

חולה שיכול לכוון, יבואו עשרה אנשים ויתפללו עמו; ואם הוא אדם חשוב בעירו, אף מביאים לו ספר תורה בביתו[217].

תשלומין לתפילות — מי שהפסיד תפילה מתוך טעות או אונס, יכול להשלימה בתפילה הבאה, ולהתפלל שתי תפילות, הראשונה לחיוב והשניה לתשלומין, ואין תשלומין אלא לתפילה הסמוכה בלבד[218]. אבל מי שמחמת מחלתו הפסיד מספר תפילות, יכול להשלים את כל התפילות שהפסיד לאחר שיבריא, ועדיף בדרך של נדבה ושיחדש בה דבר[219].

ברכת כהנים — חולה, שאיננו יכול לעמוד בשעת ברכת כהנים, רשאי לשבת[220].

ווידוי — חולה שקשה לו לעמוד, יכול לשבת באמירת נוסח הווידוי, וישתדל

כשעת הדחק ואונס. **[213]** ברכות, רמב״ם וטושו״ע שם. **[214]** חיי אדם כד לא; מ״ב סי׳ קי סק״ו. **[215]** ברכות כט ב, נוסחאות אחדות למי שנמצא במקום סכנה. וראה בגשר החיים פ״א סי׳ ג סק״ה, שה״ה לחולה. וראה תוס׳ ברכות ג א ד״ה היה. **[216]** ב״ח או״ח סי׳ קיד; מג״א סי׳ צ סקכ״א; ערוה״ש או״ח צ יד. **[217]** הגהות אשר״י, ברכות פ״א סי׳ ז. וראה בקיצשו״ע כג ל, שיש אומרים שמותר גם לחולה שאינו אדם חשוב. **[218]** ברכות כו א; רמב״ם תפילה ג ט; טושו״ע או״ח קח א. **[219]** תר״י על הרי״ף, די״ח ע״א בדפי הרי״ף, ד״ה טעה, מחלוקת; ב״י או״ח סי׳ קח; מ״ב סי׳ קח סקי״ח. **[220]** שו״ת חמדת צבי, ח״ד סי׳ טז; שו״ת ציץ אליעזר חי״ד

לעמוד לפחות ב-׳אבל אנחנו ואבותינו חטאנו׳[221].

שליח ציבור — חולה שאינו יכול לעמוד כראוי — יש אומרים, שאינו יכול להיות שליח ציבור וקורא בתורה[222]; יש אומרים, שיכול להיות שליח ציבור[223]; ויש מי שחילק, שאם יכול להתאמץ אפילו על ידי סמיכה — מותר, ואם לאו — אסור[224].

סוכה — חולה, אפילו שאין בו סכנה, ואפילו חולי קל, פטור מן הסוכה[225]. יש אומרים, שהפטור הוא דווקא אם כשמצטער בחוליו בסוכה יותר מאשר בביתו[226]; ויש אומרים, שהחולה פטור מהסוכה גם אם לא ינצל מצער מחלתו כשישאר בביתו[227]. אמנם נחלקו הפוסקים בעניין חיובו של חולה שאין בו סכנה לאכול בסוכה בלילה הראשון — יש אומרים, שהוא חייב[228]; ויש אומרים, שהוא פטור[229].

ספירת העומר/חול המועד — מותר לחולה לספר שערותיו בתקופת הספירה, כדי לאפשר את הטיפול בו[230]. וכן מותר לחולה להסתפר בחול המועד לצורך סיבה בריאותית[231].

בענייני יורה דעה

שחיטה — חולה בכל גופו, ובפרט כשיש לו חום, אסור לשחוט לכתחילה, אבל בדיעבד אם אמר שברי לו ששחט כראוי, שחיטתו כשרה; ואם הוא חולה במחלה מקומית, רשאי לשחוט לכתחילה, ואם צריך לשבת, רשאי לשחוט בישיבה[232].

גילוח — מי שיש לו פצעים על הלחי, והרופאים אומרים שיגלח זקנו בתער דווקא ולא בסם — יש הסבורים להתיר באופן שיגלח מקודם במספרים, עד שלא יישאר מן השיער כדי לכוף ראשן לעיקרן, ואחר כך יכול לגלח בתער[233]; יש מי

[221] שו״ת משברי ים לאאמו״ר סי׳ מג אות ג. [222] שבת שבתון, סנ״א סקמ״ז (עמ׳ קכח). [223] שו״ת חות יאיר סי׳ קעו. [224] ישׁ״ש חולין פ״א סוסי׳ מח; שו״ת תשב״ץ ח״ג סי׳ קיג; שו״ת איתן אריה סי׳ קיד; כף החיים סי׳ קמא סק״ד. [225] ילקוט יוסף, ח״ב סי׳ קמא ס״ב. [226] סוכה כה א, ותוספתא סוכה פ״ב; רמב״ם סוכה ו ב; פיהמ״ש לרמב״ם סוכה שם; טושו״ע או״ח תרמ ג. וראה תוס׳ שם ד״ה ואפילו, מאירי, ריטב״א שם. וראה ס׳ החינוך מ׳ שכה. [227] כן משמע מהריטב״א סוכה שם; נהר שלום או״ח סי׳ תרמ סק״ד. וראה מ״ב שם סק״ט. [228] פרמ״ג שם במש״ז סק״ח. וראה עוד בע׳ יסורים, הע׳ 261 ואילך. [229] שו״ת חיים שאל ח״ב סי׳ לח סקצ״ב; ישועות יעקב סי׳ תרמ סק״ב; ערוך לנר סוכה כו א; בן איש חי שנה א פר׳ האזינו סקי״ב. [230] א״ר או״ח סי׳ תרמ סק״ח; ברכ״י סי׳ רתמ סק״ה; תשובה מאהבה ח״א סי׳ צז; שו״ת אמרי שפר סי׳ סא; שו״ת שבות יעקב ח״ג סי׳ נא. וראה עוד בשו״ת דברי מלכיאל ח״ג סי׳ לב; תכלת מרדכי להמהרש״ם ח״ג דיני סוכה אות קצג. [231] ערוה״ש או״ח תצג ג. וראה בפת״ש יו״ד סי׳ שצ סק״ב, בשם חימודי דניאל בעניין אבל. [232] מ״ב סי׳ תקלא סקכ״א, ובביאה״ל שם ד״ה כל. [233] שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״א סי׳ ב. שו״ת בשמים ראש סי׳ יח. לדין זה הסכימו גם הגאון ר׳ וואלף באסקאוויץ, הובא בשו״ת נובי״ת חיו״ד סי׳ פ; שו״ת שאול שאל סי׳ קו; שו״ת אבני זכרון ח״ג סי׳ ז; הגאון ר׳ עזריאל הילדסהיימר, הובא בשו״ת מלמד להועיל ח״ב סי׳ סד. חלקו על זה בשו״ת נובי״ת חיו״ד סי׳ פ; שו״ת חת״ס חאו״ח סי׳ קנד. וראה עוד בדרכי תשובה יו״ד סי׳ קפא סק״ו; שו״ת רעק״א סי׳ צו; חזו״א יו״ד סי׳ עח; שו״ת אבן יקרה חיו״ד סי׳

שהתיר פעולות אלו רק על ידי גוי[234]; ויש מי שאסר לחלוטין[235]. ויש להעיר, שמבחינה רפואית אין בימינו כלל מצב כזה, שיהא חיוב לגלח בתער דווקא.

נידה — אשה שראתה דם מחמת חולי, איננה קובעת ווסת על ידה, שמפני האונס ראתה[236].

חולה שאין מי שישמשנו זולתי אשתו נידה, אפילו הוא חולה שאין בו סכנה, מותרת לשמשו, שאין לחוש להרגל עבירה. וכל זה בחולה שחלה כל גופו, אבל אם חש בראשו וכיו״ב, והוא מתחזק והולך כבריא, אסורה לשמשו[237].

נדרים — מי שהדירו חברו שיאכל אצלו, וחלה או שחלה בנו, הרי אלו נדרי אונסין[238].

מי שנדר לחולה איזה דבר, אם עשו זאת משום הפצרת החולה, שלא תטרוף דעתו עליו[239].

תלמוד תורה — חולה חייב בתלמוד תורה[240].

כבוד תלמיד חכם — תלמיד חכם שחלה ושכח תלמודו, אין לנהוג בו מנהג בזיון, אלא יש להיזהר בו לכבדו[241].

תינוק חולה לעניין **מילה** — ראה ערך מילה.

קימה והידור — חולה פטור ממצות קימה והידור, ואינו חייב לקום אפילו מפני נשיא[242], אך אם רוצה לקום, אין בכך איסור[243]; ויש הסבורים, שאל לו לקום, כדי שלא יאמרו לו שב, ויתפרש שב במחלתך[244].

אבלות — חולה שמת לו מת, אין מודיעים אותו שמת, שמא תיטרף דעתו עליו[245].

לח; שו״ת קול מבשר ח״א סי׳ יח-יט. **[234]** שו״ת מלמד להועיל ח״ב סי׳ סד. **[235]** שו״ת מהרי״א הלוי איטינגא, ח״א סי׳ קיט. **[236]** השגות הרז״ה לבעלי הנפש אות יט; שו״ע הרב יו״ד קפט יא. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך יג, ע׳ חולה עמ׳ רלט הע׳ 99. **[237]** שו״ת הרא״ש כלל כט; שו״ת תרומת הדשן סי׳ רנב; טושו״ע יו״ד קצה טו, ובב״י שם; ש״ך שם סקי״ט; שו״ת בשמים ראש סי׳ קיח; שו״ת רב פעלים ח״ג חיו״ד סי׳ יב; טהרת הבית ח״ב סי׳ יב סמ״ה. וראה שם חילוקי דינים איזה שימושים מותרת, ואיזה אסורה. וראה בטהרת הבית שם סמ״ו, ובהע׳ מו באריכות, מה הדין כאשר האשה חולה והיא נידה, אם מותר לבעלה לשמשה. וראה עוד בע׳ נדה, הע׳ 258 ואילך. **[238]** נדרים כז א; טושו״ע יו״ד רלב יב. **[239]** רמ״א יו״ד רלב יז. **[240]** רמב״ם תלמוד תורה א ח, וראה בכס״מ שם; טושו״ע יו״ד רמו א. **[241]** ברכות ח ב; סנהדרין צו א; מנחות צט א; ירושלמי מו״ק ג א. וראה רש״י ומאירי, ברכות שם. דין זה הובא להלכה בראבי״ה ברכות סי׳ כג ובהג״א מו״ק פ״ג סי׳ טו, אך רמב״ם וטושו״ע השמיטו דין זה, וכתב בעינים למשפט, ברכות שם, שאפשר שלדעתם אין זה אלא מידת חסידות. **[242]** מו״ק כז ב; רמב״ם אבל יג ה; רמ״א יו״ד שעו א. **[243]** כס״מ שם, בדעת הרמב״ם; תוס׳ מו״ק כז ב ד״ה לכל; שו״ת שבות יעקב ח״א סי׳ כו; תו״ש ויחי פמ״ח אות כג; שו״ת יביע אומר ח״ג חיו״ד סי׳ כז. **[244]** אבן יעקב (הגרא״י וולדינברג), סי׳ מג. וראה ע׳ זקן, הע׳ 355 ואילך. **[245]** ראה

בענייני אבן העזר

שלושת חודשי הבחנה — שלושת חדשי הבחנה, שגזרו חז״ל לאשה שנתגרשה או נתאלמנה שצריכה להמתין בין ראשון לשני, לא חילקו חכמים בין מצבים שונים, ולכן גם אם היתה היא חולה, או שהיה בעלה הראשון חולה, צריכה להמתין[246].

קידושין ונישואין — אין החולים ראויים להינשא, עד שיבריאו, בין אם החולה הוא החתן או הכלה[247].

הגיע זמן לכנוס את ארוסתו, וחלה הוא או חלתה היא, אינו מעלה לה מזונות[248]; ודווקא שחלה תוך הזמן, אבל הגיע הזמן ולא כנסה, ואחר כך חלה, חייב במזונותיה[249].

אם חלו החתן או הכלה לאחר חופתם, ולא ערכו שום סעודה עד עבור שבעת ימי המשתה — יש מי שכתב, שמונים שבעת ימים לאחר הבראתם, ומברכים בהם שבע ברכות[250]; אך רוב הפוסקים סבורים, שלעולם אין מברכים שבע ברכות לאחר עבור שבעת ימי המשתה הסמוכים לחופה[251].

מצות עונה — מי שאינו בריא, אינו חייב לקיים מצות עונה הקצובה לו, אלא לפי מה שאומדים אותו שיכול לקיים[252]. ויכול להמתין ששה חדשים עד שיבריא, ואחר כך או יטול ממנה רשות, או יוציא ויתן כתובה[253]. ואם היה מחמת חולי הראוי לרפואה, צריכה להמתין לו עד שיתרפא[254].

אשה שמונעת מבעלה תשמיש המיטה כדי לצערו, דינה כמורדת, אפילו אם היא חולה[255].

רפואת האשה — אשה שחלתה, חייב הבעל ברפואתה עד שתבריא[256]. חיוב רפואת אשתו הוא מדברי סופרים[257], ואף שחיוב זה לא נכתב במפורש בנוסח הכתובה, הרי זה כאילו נכתב מכוח תנאי בית דין[258].

יש מי שכתבו, שחיוב זה הוא דווקא

ע׳ זקן, הע׳ 355 ואילך. **[246]** יבמות מב ב; רי״ף ורא״ש יבמות שם; רמב״ם גירושין יא כ; סמ״ג עשין נ; טושו״ע אבהע״ז יג א. **[247]** רמב״ם אישות י יט, על פי כתובות ב א. **[248]** כתובות ב א, מחלוקת; רמב״ם אישות י יט; טושו״ע אבהע״ז נו ג. **[249]** מרדכי ריש כתובות; רמ״א שם. וראה בהג׳ רעק״א שם. וראה בנידון באוצה״פ שם סקט״ו. **[250]** ט״ז אבהע״ז סי׳ סב סק״ח, כשנסעו לעיר אחרת. **[251]** שו״ת הרא״ש כלל כו סי׳ ב; ב״י אבהע״ז סי׳ סב; חכמת אדם קכט ט; פת״ש אבהע״ז סי׳ סב סקי״ט; שד״ח פאת השדה מע׳ ברכות סי׳ ד. **[252]** טושו״ע אבהע״ז עו ג. **[253]** רמב״ם אישות יד ז; טושו״ע אבהע״ז עו יא. **[254]** ב״ש סי׳ עו סקי״ז. **[255]** כתובות סג ב; רמב״ם אישות יד יא; טושו״ע אבהע״ז עז ב. וראה במ״מ שם וברמ״א שם, מחלוקת הראשונים אם היינו שמרדה קודם שנהייתה חולה, או גם אחר כך. **[256]** כתובות נא א; רמב״ם אישות יב ב, יד יז; טושו״ע אבהע״ז עט א. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך ד, ע׳ בעל, עמ׳ עא-עב, בפרטי הדינים הנוגעים לחיוב הרפואה ע״י הבעל. וראה מאמרו של הרב י. אריאל, תחומין, כב, תשס״ב, עמ׳ 129 ואילך (אות ו(2)), שדין זה נכון גם בימינו. **[257]** רמב״ם אישות יב ב. וראה במנ״ח מ׳ מו סק״א. **[258]** ראה שו״ת מהר״ם מינץ סי׳ קט; שו״ת

אם חלתה שלא באשמתה, אבל אם לא הקפידה על בריאותה, וגרמה לעצמה מחלה או פציעה, אין הבעל חייב הוצאות ריפוייה[259].

אשה חולה, שעזבה את בית בעלה ללא טענות מספיקות, אם יכולה לקום מידי פעם ממשכבה לבשל ולעשות את צורכי הבית, אין בעלה חייב בדמי רפואתה, בין רפואה שיש לה קיצבה, ובין רפואה שאין לה קיצבה; ואם היא חולה כל כך שאינה יכולה לעזור לעצמה כלל, הרי הוא חייב בדמי רפואתה[260].

גיטין — חלה הבעל במחלה ממושכת, אם מצבו מאוס על רוב העולם, הרי מעיקר הדין כופים אותו להוציא את אשתו בגט, אבל בזמן הזה אין כופים כלל, ובכל אופן צריך להשתדל, שיתן גט ברצונו הטוב[261].

האומר לאשתו הרי זה גיטך אם לא אבוא עד יום פלוני, וחלה ולא בא, אין טענת אונס של חולי בגיטין[262].

נשא אשה ושהה עמה עשר שנים ולא ילדה, שמעיקר הדין יוציא ויתן כתובה, אבל אם חלה הוא או היא בתוך עשר השנים, אין עולה להם אותו זמן מן המניין[263].

יבום וחליצה — יבם שתבעתו יבימתו לכנוס או לחלוץ, ועמד בדין וחלה, חייב במזונותיה, כיוון שחלה לאחר שעמד בדין[264].

מי שיש לו תחבושת על רגלו, הרי זה פוסל בחליצה, אבל בשעת הדחק, שיש לחוש שמא תתבטל החליצה, אם התחבושת נתונה על מיעוט הרגל, ודבוקה היא לפצע, יש להקל[265].

חולה שאינו יכול לעמוד, רשאי לחלוץ בישיבה[266].

בענייני חושן משפט

עדות — עד שהוא חולה, יכול להגיד עדותו בבית דין בישיבה[267].

נזיקין — חולה במחלה מדבקת שאכל מתבשיל במטח מרכזי המספק מזון לאנשים רבים, ובכך גרם למוסד הפסד, שצריך לזרוק את האוכל הנגוע ולקנות אוכל חדש עבור האנשים, אם ידע החולה שיש לו מחלה מדבקת, הרי הוא חייב לשלם את האוכל שנזרק, ואם לא ידע, הרי הוא פטור[268].

תשב״ץ ח״ג סי׳ שא; טושו״ע אבהע״ז סט א; נחלת שבעה סי׳ יב סי״ט. **[259]** שיטמ״ק כתובות נא א; פת״ש אבהע״ז סי׳ עח סק״א. **[260]** שו״ת יביע אומר, ח״ב חאבהע״ז סי׳ יא. **[261]** שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ג סי׳ מז. **[262]** תוס׳, רא״ש, מרדכי — כתובות ג א, וגיטין עג א; טושו״ע אבהע״ז קמד א. **[263]** יבמות סד א; רא״ש יבמות פ״ו סי׳ יב; רמב״ם אישות טו יא; טושו״ע אבהע״ז קנד יא. **[264]** תוס׳ כתובות ב ב ד״ה לפיכך; תוס׳ יבמות מא ב ד״ה עמד; טושו״ע אבהע״ז קס א. וראה תוס׳ שם, שלדעת רש״י פטור. **[265]** שו״ת מנחת יצחק ח״א סי׳ קד-קה. **[266]** רמ״א אבהע״ז קסט יב. **[267]** ביאור הגר״א חו״מ סי׳ יז סק״ה. **[268]** משפטי התורה על ב״ק, סי׳ ג. והוא על פי המבואר בהלכה, שאף על פי שהיזק שאינו ניכר

שכנים — חולה שרעש מזיק ומפריע לו, יכול למחות בבעלי חנות שבחצר שלא ירעישו בפטישים וריחיים וכיו״ב[269]; ויש מי שכתב, שהוא דווקא אם הדבר מתברר בבית דין, או על ידי בקיאים, שאין ביכולתו לסבול הרעש מחמת מחלתו[270]. יש מי שכתב, שדין זה נכון בין אם היה חולה מקודם, ובין אם היה השכן עוסק באומנותו קודם[271]; ויש מי שכתב, שדין זה הוא דווקא אם היה חולה קודם, אבל אם אומנותו של השכן היא בעבודת פטישים, ואחר כך אירע החולה בשכנותו, אי אפשר לכופו להפסיק מלאכתו[272]. ולשיטה זו יש מי שכתב, שאם הרעש עלול לגרום לפיקוח נפשו של החולה, חייב השכן להפסיק, אבל החולה חייב לשלם לשכנו את הנזק[273].

פועל — פועל שחלה, ואינו יכול להשלים זמן עבודתו — יש אומרים, שאינו חייב להשלים ימי חוליו, ובעל הבית חייב לתת לו מלוא שכרו[274]; יש הסבורים, שבעל הבית חייב לשלם גם עבור ימי חוליו דווקא אם חזר וקיבלו לעבודה לאחר שהבריא, אבל אם לא חזר וקיבלו לעבודה, אינו משלם[275]; יש הסבורים, שאינו נוטל אלא מה שהרוויח, ואין חיוב על בעל הבית לשלם עבור ימי חוליו[276]; ויש מי שהבדיל בין מלמד תינוקות לשאר פועלים שכירים, וסבור שבמלמד חייב לשלם עבור ימי חוליו, מה שאין כן בשאר שכירים[277]. וכל זה דווקא אם חלה כל כך שאינו יכול לעשות שום מלאכה, אבל אם יכול לעשות מלאכות קלות, נותנים כל שכרו[278].

השוכר את הפועל להביא כרוב, תפוחים או יין לחולה, והלך ומצאו שמת או שהבריא, לא יאמר טול מה שהבאת בשכרך, אלא נותן לו כל שכרו, שכן השליח עשה את שליחותו[279].

יורשים/שותפים — חלה אחד מן השותפים או אחד מהאחים שירשו את אביהם קודם חלוקה, אם חלה בפשיעה, כגון שהלך בשלג בחורף, או בחום בימות החמה וכיוצא בזה, אם יש קיצבה לרפואתו, מתרפא משלו, ואם אין לה קיצבה, מתרפא מן האמצע; אבל אם חלה באונס, אפילו יש לה קיצבה, מתרפא מן האמצע, וקודם שנתרפא יכולים לומר לו

פטור מן התורה, אבל חכמים קנסו את המזיד לשלם את הנזק, ואם הוא שוגג נשאר דינו כדין תורה (גיטין נג א; רמב״ם חובל ומזיק ז ד; טושו״ע חו״מ שפה א, ובפת״ש שם סק״א). אמנם יש מהראשונים שחולקים וסוברים שגם במזיד פטור מלשלם אלא אם כן התכוין להזיק (ראב״ד שם; משל״מ שם, וש״ך שם סק״א בשם ראשונים). **[269]** שו״ת הריב״ש סי׳ קצו; רמ״א חו״מ קנה טו, ושם קנו ב. **[270]** ערוה״ש חו״מ קנה לג. **[271]** נתיבות חו״מ שם, בחידושים סק״ז. **[272]** חזו״א ב״ב סי׳ יג סקי״א. **[273]** תורת היולדת, פל״ה הע׳ ח. **[274]** תשובת מיימוני לס׳ קנין סי׳ ל. **[275]** רא״ש ב״מ פ״ו סי׳ ו; מרדכי ב״מ פ״ו; טור חו״מ סי׳ שלג; רמ״א שם ה. וראה בדרכי משה שם סק״ד. **[276]** תוס׳ קידושין יז א ד״ה חלה; שו״ת רדב״ז ח״א סי׳ רז; ריטב״א קידושין שם; רש״י ב״מ עז ב ד״ה נותן; ש״ך חו״מ סי׳ שלג סקכ״ה. **[277]** שו״ת תשב״ץ ח״א סי׳ סד. וראה בש״ך חו״מ שלג סקכ״ה; קצוה״ח שם סק״י; מאמרו של הרב ב. רבינוביץ-תאומים, התורה והמדינה, ט-י, תשי״ח-י״ט, עמ׳ סב ואילך. **[278]** שו״ת ציץ אליעזר ח״ב סי׳ כו. **[279]** ב״ק קטז א; רמב״ם שכירות ט ח; טושו״ע חו״מ שלה ג. וראה

חלוק עמנו[280]. ויש אומרים להיפך, שאם חלה בפשיעה בכל עניין איננו מתרפא מן האמצע, אבל אם חלה באונס רפואה שאין לה קיצבה, מתרפא מן האמצע[281]. במה דברים אמורים שמתרפא מן האמצע, כשהוא לבדו מתעסק באומנות, והשאר בטלים ונוטלים חלק בריווח; אבל שני שותפים שמתעסקים באומנות או בסחורה, וחלה אחד מהם אפילו באונס, מתרפא משל עצמו[282]. יש מי שכתבו, שדין זה הוא דווקא כשאין השותפים ניזונים מן השותפות, אבל ניזונים מן השותפות, וחלה אחד מהם באונס, כל רפואה שאין לה קיצבה דינה כמזונות[283]. ויש מי שחולק ואינו מבדיל בין ניזונים מן השותפות לבין אין ניזונים[284].

פריקה וטעינה — בדין פריקה וטעינה, אם היה בעל הבהמה שם, והלך וישב לו, ואמר לזה שפגע בו, הואיל ועליך המצווה לפרוק — פרוק, הרי זה פטור; אבל אם היה בעל הבהמה חולה, חייב זה לטעון ולפרוק לבדו[285].

בענייני הלכות עתידות

עבד עברי — עבד עברי שחלה בתוך שש שנים, בין שחלה שנה אחר שנה, או שחלה חולאים מקוטעים, אם הכל פחות מארבע שנים, עולים למניין שש; אבל אם חלה ארבע שנים, חייב להשלים כל ימי החולי. דין זה הוא דווקא כשהיה חוליו כבד, שאינו יכול לעשות מלאכה, אבל אם לא היה חוליו כבד, אלא יכול לעשות מעשה מחט, אפילו חלה כל שש שנים עולים לו[286]. ומכל מקום, גם אם חלה ארבע שנים ופגע בו היובל, יוצא לחירות[287].

עבד עברי שחלה, והוציא עליו רבו הוצאות הרבה, אינו חייב לו כלום[288].

עבד עברי שהיה הוא חולה, או שהיה רבו חולה, או שהיו שניהם חולים, אינו נרצע[289].

עבודה במקדש — כהן שהוא חולה, הרי זה מום, והוא פסול לעבודה במקדש[290], והגדרת חולה לעניין זה הוא, כשהוא רועד מפני חוליו וכישלון כוחו[291].

כהן שהיתה לו רטיה על בשרו, הרי זו חציצה בין בשרו לבגדיו, ואם עבד כך —

ירושלמי שביעית ח ד. **[280]** ב״ב קמד ב; פסקי הרא״ש שם; שו״ע חו״מ קעז ב. **[281]** טור ורמ״א שם. וראה באריכות בב״י שם; סמ״ע שם סק״ג; ש״ך שם סק״ג; לחם רב סי׳ קיב. **[282]** רבנו ירוחם, נתיב כז ח״א, בשם הרשב״א; טושו״ע חו״מ קעז ג. **[283]** ב״י חו״מ שם; רמ״א שם. וראה עוד בס׳ שמע אברהם סי׳ ה-ו. **[284]** סמ״ע שם סק״ה. וראה עוד בנידון בשו״ת חכ״צ סי׳ ד; שו״ת רעק״א סי׳ קנ. **[285]** ב״מ לב א, וראה במאירי שם; רמב״ם רוצח יג ח; טושו״ע חו״מ רעב ז. **[286]** קידושין יז א; רמב״ם עבדים ב ה. וראה בכס״מ ומשל״מ שם. וראה עוד בקצוה״ח סי׳ שלג סק״ט. **[287]** רמב״ם עבדים ב ה. וראה בכס״מ שם. **[288]** מכילתא דרשב״י שמות כא ב; א״ע שמות כא יא, בשם גאון, הוא רס״ג; רמב״ם עבדים ב יב. וראה באור שמח שם; תורה תמימה שמות כא אות כה; תו״ש מילואים לכרך יז עמ׳ רלב-ד. **[289]** קידושין כב א; רמב״ם עבדים ג יא. **[290]** בכורות מג א; רמב״ם ביאת מקדש ז יב. וראה בנידון בשו״ת נובי״ת חאבהע״ז סי׳ סט; שו״ת זכרון יהונתן חיו״ד סי׳ ב. **[291]** רמב״ם

עבודתו פסולה[292].

כהן שלקה באצבעו בשבת, מותר לכרוך עליו גמי, אף על פי שיש בזה משום רפואה, כי אין שבות במקדש, ובלבד שאזור הפצע איננו במקום בגדים; ומכל מקום אם מתכווין להוציא דם, אסור גם במקדש[293].

כהן חולה, שמשתתף בפייסות שהיו במקדש, רשאי להוציא שתי אצבעות, אף שכהן בריא חייב להוציא רק אצבע אחת למניין[294].

קרבן פסח — אין עושים חבורה לאכילת קרבן פסח שכולם חולים, אף על פי שיכולים לאכול[295]. בטעם הדבר — יש מי שכתב, שמתוך שאכילתם מועטת, שמא ישאירו הפסח, ויביאוהו לידי פסול[296]; ויש מי שכתב, שמא יכבד עליו חוליו, ולא יוכל לאכול כזית[297]; ויש מי שכתב, שהחולה פטור מקרבן פסח רק אם אינו יכול לאכול כזית[298].

חולה שאינו יכול לאכול כזית, אין שוחטים ואין זורקים עליו את הפסח, אפילו הוא אחד מבני החבורה[299].

ראיה — חולה פטור מן הראיה[300]. ואפילו יכול להלך, אבל אינו יכול לשמוח, פטור מראיה[301].

חגיגה והקהל — חולה פטור מחגיגה ומהקהל[302].

יש מי שהסתפק בדין מלך חולה, מי יקרא בתורה את פרשת הקהל, האם מצות הקריאה בתורה היא דווקא במלך, ואז מתבטלת המצווה, או שהקריאה יכולה להיות גם על ידי אחר[303].

יפת תואר — אשת יפת תואר שהיתה חולה, אם רצה לשלחה, חייב להמתין לה עד שתבריא[304].

זב — זב שראה ראיותיו מתוך חולי, אינו נעשה זב על ידי ראית אונס זו[305].

ה. רקע אתי

יחסי חולה-רופא — יחסי חולה-רופא עברו שינוי קיצוני בשנים האחרונות. מאז

שם. **[292]** זבחים יח א. **[293]** עירובין קג ב; זבחים יט א; רמב"ם כלי המקדש י ט. וראה שם בהשגות הראב"ד ובכס"מ. **[294]** יומא כג א. וראה בלח"מ תמידין ומוספין ד ג, שלרמב"ם היתה כנראה גירסא אחרת, ולא הביא כלל החילוק בין בריא לחולה. ויש להקשות, הרי כהן חולה פסול בכלל לעבודה, כמבואר בהערה קודמת, ואולי מדובר כאן בכהן שהוא חלש, אבל לא חולה ממש, וי"ל. **[295]** מכילתא שמות יב ד; פסחים צא א; רמב"ם קרבן פסח ב ד. **[296]** רמב"ם שם. **[297]** רש"י פסחים שם. וראה עוד תוס' פסחים ג ב ד"ה מאליה, ובתו"ש שמות פי"ב אות קה. **[298]** משל"מ קרבן פסח א א. **[299]** רמב"ם שם ג, על פי פסחים סא א; רש"י זבחים ד א ד"ה מה לזביחה. **[300]** חגיגה ב א; רמב"ם חגיגה ב א. וראה בלח"מ שם, ובתו"ש שמות פכ"ג אות קפט. **[301]** ירושלמי חגיגה א א. **[302]** רמב"ם חגיגה ב ד; שם ג ב. **[303]** אדר"ת, זכר למקדש על מצות הקהל, מהדו' חדשה, תשנ"ד, עמ' כב. **[304]** ספרי דברים כא יד. וראה במ"מ אישות יד יז, שתמה מדוע לא הזכיר הרמב"ם דין זה, וכן העלה שם, שיתכן שאין זה דין אלא דרך מוסר, עיי"ש. **[305]** נזיר סה ב; זבים ב ב. וראה ע'

ימיו של היפוקרטס, ועל פי תורתו, היה הרופא הגורם המרכזי ביחסים אלו, מצב המכונה פטרנליזם, ועם התקדמות מדע הרפואה והטכנולוגיה הרפואית הפכה המחלה למרכז התעניינותו של הרופא, בעוד שהחולה היה משני בחשיבותו.

בשנים האחרונות הפך החולה להיות המרכיב המרכזי ביחסיו עם הרופא, מצב שהגיע לקיצוניות בעיקר בארה״ב, עם קידומו המוסרי והמשפטי של ערך האוטונומיה[306].

זכויות החולה — לאור ההכרה במרכזיותו של החולה במסגרת יחסיו עם הרופא ו/או המסגרות הרפואיות, ולאור ההכרה בחשיבותו בתהליכי קבלת ההחלטות הנוגעות למצבו ולטיפולו, נוסחו כללים והצהרות ביחס לזכויותיו של החולה בעת הטיפול בו על ידי רופא, או בעת אשפוזו בבית חולים[307]. מגילת זכויות החולה הראשונה פורסמה בשנת 1973 על ידי הסתדרות בתי החולים האמריקאיים[308]. בהנחיות אלו נידונות זכויות של החולה לקבלת טיפול תקין, מתאים ורציף; זכותו לקבלת מידע מלא ועדכני על מצבו הרפואי; החובה לקבל את הסכמתו המודעת לכל טיפול, וכיבוד זכותו לסרב קבלת טיפולים; החובה לשמור על הסודיות הרפואית; החובה ליידע אותו אם הטיפול בו הוא חלק מניסוי רפואי; זכותו לשמור על פרטיותו המלאה, ולשמור על מנהגיו הדתיים, החברתיים וכיו״ב[309]. כמו כן נוסחו רשימות וכללים ביחס לזכויותיהם של פסולי דין, כגון מפגרים, חולים פסיכיאטריים וקטינים[310].

אגודת ישראל בארה״ב ניסחה רשימת זכויות של חולים יהודיים עבור הסתדרות בתי החולים בארה״ב, אשר כוללת את זכויות החולה היהודי ביחס לשבת ומועדים, כשרות, תפילות, והתייעצות עם רבנים[311].

עד שנת 2000 נחקקו חוקים לאומיים לזכויות החולה רק בארבע מדינות בעולם: דרום קוריאה, מלזיה, פינלד וישראל[312]. במדינות רבות אחרות בעולם, כולל מדינות אירופה המערבית וארה״ב, הוצעו רק אמנות חברתיות על ידי איגודים מקצועיים[313].

[306] ראה ע״ע הסכמה מדעת; תורת המוסר היהודי; תורת המוסר הכללי. **[307]** Patients' Bill of Rights. **[308]** ראה במאמר — G.J. Annas, *N Engl J Med* 338:695, 1998. **[309]** ראה על כל אלו בערכיהם המתאימים. **[310]** ראה דוגמאות לרשימות של זכויות החולה במקורות הבאים: זב, הע׳ 43 ואילך.

[311] ראה — J.D. Bleich, *Judaism and Healing*, Ktav Pub House, 1981, pp. 172-174. Annas, loc. cit. **[312]** ראה בנספח לערך *Encyclopedia of Bioethics*, pp. 1782-1787; זה. **[313]** S.R. Kaur and A. Herxheimer, *Lancet* 343:132, 1994; G.J. Annas, *N Engl J Med* 338:695, 1998.

נספח — חוק זכויות החולה, התשנ"ו-1996[1]

חוק זה התקבל בכנסת ביום יב באייר התשנ"ו (1 במאי 1996)

פרק א': מטרת החוק

1. חוק זה מטרתו לקבוע את זכויות האדם המבקש טיפול רפואי או המקבל טיפול רפואי ולהגן על כבודו ועל פרטיותו.

פרק ב': פרשנות

2. בחוק זה —

"בית חולים" — כמשמעותו בסעיף 24 לפקודת בריאות העם, 1940;

"ועדת אתיקה" — ועדה שהוקמה לפי סעיף 24;

"חדר מיון" — מקום המיועד למתן טיפול רפואי דחוף המאויש על ידי רופא אחד לפחות, ושהמנהל הכללי הכיר בו כחדר מיון לענין חוק זה;

"טיפול רפואי" — לרבות פעולות איבחון רפואי, טיפול רפואי מונע, טיפול פסיכולוגי או טיפול סיעודי;

"מוסד רפואי" — בית חולים או מרפאה;

"מטופל" — חולה וכל המבקש או המקבל טיפול רפואי;

[1] בשנת 1987 מונתה וועדה ציבורית בראשות השופטת הדסה בן עתו בנושא חוק זכויות החולה, אך הוועדה הפסיקה את פעילותה אחרי שלוש שנים בהיעדר אוזן קשבת מצד המימסד.
בשנת 1987 פירסמה ההסתדרות הרפואית בישראל מיסמך בשם 'מגילת זכויות החולה'. גם קופת חולים הכללית פירסמה נוסח של מגילת זכויות החולה.
החל משנת 1990 עסקה הכנסת בדיונים על חוק זכויות החולה. בשנת 1992 הגישה ועדת העבודה והרווחה הצעת חוק בשם 'חוק זכויות החולה', שהיוותה תישלובת מגובשת של חמש הצעות חוק פרטיות שהוגשו על ידי חברי הכנסת שושנה ארבלי-אלמוזנינו, מיכאל בר-זוהר, גדעון גדות, רן כהן ויאיר צבן. הצעת חוק זה ודברי ההסבר פורסמו בהצעות חוק 2132, מיום יא באדר ב התשנ"ב (16 במרס 1992), עמ' 359. החוק עבר קריאה ראשונה במליאה, ללא אישור סעיף 10 להצעת החוק, אשר התייחס למעמדו המשפטי ולדרך הטיפול בחולה הסופני.
החוק במתכונתו הסופית, כפי שהתקבל בקריאה שניה ושלישית, עבר מספר שינויים בהשוואה להצעת החוק המקורית, ובעיקר הוצא ממנו סעיף 10 לחלוטין.

"מטפל" — רופא, רופא שיניים, סטז'ר, אח או אחות, מיילדת, פסיכולוג, וכל בעל מקצוע שהכיר בו המנהל הכללי, בהודעה ברשומות, כמטפל בשירותי הבריאות;

"מידע רפואי" — מידע המתייחס באופן ישיר למצב בריאותו הגופני או הנפשי של מטופל או לטיפול הרפואי בו;

"מיילדת" — מי שמורשית לעסוק ביילוד לפי פקודת המיילדות;

"המנהל הכללי" — המנהל הכללי של משרד הבריאות;

"מנהל מוסד רפואי" — לרבות ממלא מקומו;

"מצב חירום רפואי" — נסיבות שבהן אדם מצוי בסכנה מיידית לחייו או קיימת סכנה מיידית כי תיגרם לאדם נכות חמורה בלתי הפיכה, אם לא יינתן לו טיפול רפואי דחוף;

"מרפאה" — כמשמעותה בסעיף 34 לפקודת בריאות העם, 1940, שבה ניתן טיפול רפואי בידי חמישה מטפלים לפחות;

"סטז'ר" — כמשמעותו בפרק ב'1 לפקודת הרופאים [נוסח חדש], התשל"ז-1976;

"סכנה חמורה" — נסיבות שבהן אדם מצוי בסכנה לחייו או קיימת סכנה כי תיגרם לאדם נכות חמורה בלתי הפיכה, אם לא יינתן לו טיפול רפואי;

"עובד סוציאלי" — כמשמעותו בחוק העובדים הסוציאליים, התשנ"ו-1996;

"פסיכולוג" — מי שרשום בפנקס הפסיכולוגים לפי חוק הפסיכולוגים, התשל"ז-1977;

"קופת חולים" — כמשמעותה בחוק ביטוח בריאות ממלכתי, התשנ"ד-1994;

"רופא" — מי שמורשה לעסוק ברפואה לפי פקודת הרופאים [נוסח חדש], התשל"ז-1976;

"רופא שיניים" — מי שמורשה לעסוק ברפואת שיניים, לפי פקודת רופאי השיניים [נוסח חדש], התשל"ט-1979;

"רשומה רפואית" — מידע לפי סעיף 17 המתועד בדרך של רישום או

צילום, או בכל דרך אחרת, לרבות התיק הרפואי של המטופל שבו מצויים מסמכים רפואיים אודותיו;

"השר" — שר הבריאות.

פרק ג': הזכות לטיפול רפואי

3. (א) כל הנזקק לטיפול רפואי זכאי לקבלו בהתאם לכל דין ובהתאם לתנאים ולהסדרים הנוהגים מעת לעת, במערכת הבריאות בישראל.
(ב) במצב חירום רפואי זכאי אדם לקבל טיפול רפואי דחוף ללא התניה.

4. מטפל או מוסד רפואי לא יפלו בין מטופל למטופל מטעמי דת, גזע, מין, לאום, ארץ מוצא או מטעם אחר כיוצא באלה.

5. מטופל זכאי לקבל טיפול רפואי נאות, הן מבחינת הרמה המקצועית והאיכות הרפואית, והן מבחינת יחסי האנוש.

6. (א) מטופל זכאי למידע בדבר זהותו ותפקידו של כל אדם שמטפל בו.
(ב) המנהל הכללי יקבע הוראות בדבר דרכי הזיהוי של מטפל ושל עובד מוסד רפואי.

7. מטופל זכאי להשיג מיוזמתו דעה נוספת לעניין הטיפול בו; המטפל והמוסד הרפואי יסייעו למטופל בכל הדרוש למימוש זכות זו.

8. עבר מטופל ממטפל אחד לאחר או ממוסד רפואי אחד לאחר, יהיה המטופל זכאי, לפי בקשתו, לשיתוף פעולה של המטפלים והמוסדות הרפואיים הקשורים לטיפול הרפואי בו, לשם הבטחת ההמשך הנאות של הטיפול.

9. מטופל המאושפז במוסד רפואי רשאי לקבל מבקרים בזמנים ועל פי הסדרים שקבע מנהל המוסד הרפואי.

10. (א) מטפל, כל מי שעובד בפיקוחו של המטפל וכל כל עובד אחר של המוסד הרפואי ישמרו על כבודו ועל פרטיותו של המטופל בכל שלבי הטיפול הרפואי.
(ב) מנהל מוסד רפואי יקבע הוראות בדבר שמירה על כבודו ועל פרטיותו של המטופל הנמצא במוסד הרפואי.

11. (א) בנסיבות שיש בהן לכאורה מצב חירום רפואי או סכנה חמורה, והתבקש מטפל או מוסד רפואי לתת טיפול לאדם, יבדוק אותו המטפל ויטפל בו ככל יכולתו.

(ב) לא היתה למטפל או למוסד הרפואי היכולת לטפל במטופל, יפנו אותו במידת יכולתם, למקום שבו יוכל המטופל לקבל את הטיפול המתאים.

12. (א) פנה מטופל לחדר מיון זכאי הוא לבדיקה רפואית בידי רופא.

(ב) מצא הרופא הבודק כי המטופל זקוק לטיפול רפואי שאינו סובל דיחוי, יתן לו את הטיפול הרפואי; ואולם, אם אין אפשרות לתת לו את הטיפול הרפואי באותו מקום, יפנה רופא חדר המיון את המטופל למוסד רפואי מתאים, ויבטיח במידת יכולתו את העברתו לאותו מוסד רפואי.

(ג) מנהל מוסד רפואי שיש בו חדר מיון יקבע סידורים מתאימים לביצוע הוראת סעיף זה.

פרק ד': הסכמה מדעת לטיפול רפואי

13. (א) לא יינתן טיפול רפואי למטופל אלא אם כן נתן לכך המטופל הסכמה מדעת לפי הוראות פרק זה.

(ב) לשם קבלת הסכמה מדעת, ימסור המטפל למטופל מידע רפואי הדרוש לו, באורח סביר, כדי לאפשר לו להחליט אם להסכים לטיפול המוצע; לענין זה "מידע רפואי", לרבות —

(1) האבחנה (הדיאגנוזה) והסכות (הפרוגנוזה) של מצבו הרפואי של המטופל;

(2) תיאור המהות, ההליך, המטרה, התועלת הצפויה והסיכויים של הטיפול המוצע;

(3) הסיכונים הכרוכים בטיפול המוצע, לרבות תופעות לוואי, כאב ואי נוחות;

(4) סיכויים וסיכונים של טיפולים רפואיים חלופיים או של היעדר טיפול רפואי;

(5) עובדת היות הטיפול בעל אופי חדשני.

(ג) המטפל ימסור למטופל את המידע הרפואי, בשלב מוקדם ככל האפשר, ובאופן שיאפשר למטופל מידה מרבית של הבנת המידע לשם קבלת החלטה בדרך של בחירה מרצון ואי תלות.

(ד) על אף הוראות סעיף קטן (ב), רשאי המטפל להימנע ממסירת מידע רפואי מסויים למטופל, הנוגע למצבו הרפואי, אם אישרה ועדת אתיקה כי מסירתו עלולה לגרום נזק חמור לבריאותו הגופנית או הנפשית של המטופל.

14. (א) הסכמה מדעת יכול שתהא בכתב, בעל פה או בדרך של התנהגות.

(ב) הסכמה מדעת לטיפול רפואי המנוי בתוספת תינתן במסמך בכתב, שיכלול את תמצית ההסבר שניתן למטופל.

(ג) נזקק מטופל לטיפול רפואי המנוי בתוספת ונמנע ממנו לתת את הסכמתו מדעת בכתב, תינתן ההסכמה בפני שני עדים, ובלבד שדבר ההסכמה והעדות יתועדו בכתב סמוך ככל האפשר לאחר מכן.

(ד) במצב חירום רפואי, הסכמה מדעת לטיפול רפואי המנוי בתוספת יכול שתינתן בעל פה ובלבד שדבר ההסכמה יתועד בכתב סמוך ככל האפשר לאחר מכן.

15. על אף הוראות סעיף 13 —

(1) מטפל רשאי לתת טיפול רפואי שאינו מנוי בתוספת, גם ללא הסכמתו מדעת של המטופל אם נתקיימו כל אלה:

(א) מצבו הגופני או הנפשי של המטופל אינו מאפשר קבלת הסכמה מדעת;

(ב) לא ידוע למטפל כי המטופל או אפוטרופסו מתנגד לקבלת הטיפול הרפואי;

(ג) אין אפשרות לקבל את הסכמת בא כוחו אם מונה בא כוח מטעמו לפי סעיף 16, או אין אפשרות לקבל את הסכמת אפוטרופסו אם המטופל הוא קטין או פסול דין.

(2) בנסיבות שבהן נשקפת למטופל סכנה חמורה והוא מתנגד לטיפול רפואי, שיש לתיתו בנסיבות הענין בהקדם, רשאי המטפל לתת את הטיפול הרפואי אף בניגוד לרצון המטופל אם ועדת האתיקה, לאחר ששמעה את המטופל, אישרה את מתן הטיפול ובלבד ששוכנעה כי נתקיימו כל אלה:

(א) נמסר למטופל מידע כנדרש לקבלת הסכמה מדעת;

(ב) צפוי שהטיפול הרפואי ישפר במידה ניכרת את מצבו הרפואי של המטופל;

(ג) קיים יסוד סביר להניח שלאחר מתן הטיפול הרפואי יתן המטופל את הסכמתו למפרע.

(3) בנסיבות של מצב חירום רפואי רשאי המטפל לתת טיפול רפואי דחוף גם ללא הסכמתו מדעת של המטופל, אם בשל נסיבות החירום, לרבות מצבו הגופני או הנפשי של המטופל, לא ניתן לקבל את הסכמתו מדעת; טיפול רפואי המנוי בתוספת יינתן בהסכמת שלושה רופאים, אלא אם כן נסיבות החירום אינן מאפשרות זאת.

16. (א) מטופל רשאי למנות בא כוח מטעמו שיהיה מוסמך להסכים במקומו לקבלת טיפול רפואי; בייפוי הכוח יפורטו הנסיבות והתנאים שבהם יהיה בא הכוח מוסמך להסכים במקומו של המטופל לטיפול הרפואי.

(ב) השר רשאי לקבוע הוראות לענין אופן מתן ייפוי הכוח לפי סעיף זה.

פרק ה': הרשומה הרפואית והמידע הרפואי

17. (א) מטפל יתעד את מהלך הטיפול הרפואי ברשומה רפואית; הרשומה הרפואית תכלול, בין היתר, פרטים מזהים של המטופל והמטפל וכן תכלול מידע רפואי בדבר הטיפול הרפואי שקיבל המטופל, עברו הרפואי כפי שמסר, איבחון מצבו הרפואי הנוכחי והוראות טיפול; ואולם תרשומת אישית של המטפל אינה חלק מהרשומה הרפואית.

(ב) המטפל, ובמוסד רפואי — מנהל המוסד, אחראים לניהול השוטף והעדכני של הרשומה הרפואית ושמירתה בהתאם לכל דין.

(ג) נמסרה רשומה רפואית לשמירה בידי המטופל, יתועד הדבר על ידי המטפל או המוסד הרפואי.

18. (א) מטופל זכאי לקבל מהמטפל או מהמוסד הרפואי מידע רפואי מהרשומה הרפואית, לרבות העתקה, המתייחסת אליו.

(ב) חבר בצוות המטפל רשאי למסור למטופל מידע רפואי בתחום עיסוקו בלבד ובתיאום עם האחראי על הצוות.

(ג) על אף הוראות סעיפים קטנים (א) ו-(ב) רשאי מטפל להחליט שלא למסור למטופל מידע מלא או חלקי המתייחס אליו, אם המידע עלול לגרום נזק חמור לבריאותו הגופנית או הנפשית של המטופל או לסכן את חייו; החליט המטפל כי אין למסור למטופל מידע כאמור בסעיף קטן זה, יודיע מיד על החלטתו לועדת האתיקה ויצרף את המידע שלא נמסר למטופל ואת נימוקיו לאי מסירתו.

(ד) ועדת האתיקה רשאית לאשר את החלטת המטפל, לבטלה או לשנותה.

(ה) בטרם תיתן ועדת האתיקה את החלטתה, רשאית היא לשמוע את המטופל או אדם אחר.

19. (א) מטפל או עובד מוסד רפואי, ישמרו בסוד כל מידע הנוגע למטופל, שהגיע אליהם תוך כדי מילוי תפקידם או במהלך עבודתם.

(ב) מטפל, ובמוסד רפואי — מנהל המוסד, ינקטו אמצעים הדרושים כדי להבטיח שעובדים הנתונים למרותם ישמרו על סודיות הענינים המובאים לידיעתם תוך כדי מילוי תפקידם או במהלך עבודתם.

20. (א) מטפל או מוסד רפואי רשאים למסור מידע רפואי לאחר בכל אחד מאלה:

(1) המטופל נתן את הסכמתו למסירת המידע הרפואי;

(2) חלה על המטפל או על המוסד הרפואי חובה על פי דין למסור את המידע הרפואי;

(3) מסירת המידע הרפואי היא למטפל אחר או לצורך טיפול במטופל;

(4) לא נמסר למטופל המידע הרפואי לפי סעיף 18(ג) וועדת האתיקה אישרה את מסירתו לאחר;
(5) ועדת האתיקה קבעה, לאחר מתן הזדמנות למטופל להשמיע את דבריו, כי מסירת המידע הרפואי על אודותיו חיונית להגנה על בריאות הזולת או הציבור וכי הצורך במסירתו עדיף מן הענין שיש באי מסירתו;
(6) מסירת המידע הרפואי היא למוסד הרפואי המטפל או לעובד של אותו מוסד רפואי לצורך עיבוד המידע, תיוקו או דיווח עליו על פי דין;
(7) מסירת המידע הרפואי נועדה לפרסום בבטאון מדעי, למטרות מחקר או הוראה בהתאם להוראות שקבע השר ובלבד שלא נחשפו פרטים מזהים של המטופל.

(ב) מסירת מידע כאמור בסעיף קטן (א) לא תיעשה אלא במידה הנדרשת לצורך הענין, ותוך הימנעות מרבית מחשיפת זהותו של המטופל.

(ד) קיבל אדם מידע לפי סעיף קטן (א), יחולו עליו הוראות סעיף 19 והוראות סעיף זה, בשינויים המחוייבים.

פרק ו': ועדות

סימן א': ועדת בדיקה

21. (א) בחוק זה, "ועדת בדיקה" — ועדה שהוקמה לשם בדיקת תלונה של מטופל או של נציגו או לשם בדיקת אירוע חריג הנוגע למתן טיפול רפואי, על ידי כל אחד מאלה:
(1) מנהל מוסד רפואי לגבי טיפול רפואי שניתן במסגרת אותו מוסד;
(2) מנהל קופת חולים לגבי טיפול רפואי שניתן במוסד ממוסדות קופת החולים;
(3) המנהל הכללי או מי שהוא הסמיך.

(ב) ממצאיה ומסקנותיה של ועדת בדיקה יימסרו למי שמינה את הועדה ולמטופל הנוגע בדבר, והוראות סעיף 18 יחולו בשינויים המחויבים; הממצאים והמסקנות כאמור יימסרו גם למטפל העלול להיפגע ממסקנות הועדה.

(ג) פרוטוקול דיוניה של ועדת הבדיקה יימסרו רק למי שמינה את הועדה ולמנהל הכללי.

(ד) בית משפט רשאי להורות על מסירת הפרוטוקול למטופל, לנציגו או למטפל, וכן, על אף האמור בסעיף 18(ג), להורות על מסירת הממצאים

והמסקנות למטופל, אם מצא כי הצורך בגילויו לשם עשיית צדק עדיף מן העניין שיש לא לגלותו; הוראה כאמור יכולה שתינתן במסגרת הליך שמתנהל בפני בית המשפט או על פי בקשה אשר תוגש לבית משפט שלום.

(ה) החליט המנהל הכללי לפתוח בהליך משמעתי על פי דין או להגיש תלונה נגד אדם בשל חשש למעשה פלילי, רשאי הוא להורות על מסירת הפרוטוקול, לצורך ניהול החקירה או ההליך המשמעתי, לאדם המוסמך לכך, וכן למטפל שנגדו נפתח ההליך או הוגשה התלונה.

סימן ב': ועדת בקרה ואיכות

22. (א) בחוק זה, "ועדת בקרה ואיכות" — אחת מאלה:

(1) ועדה פנימית של מוסד רפואי שהקים מנהל המוסד לשם הערכת הפעילות הרפואית ושיפור איכותו של הטיפול הרפואי;

(2) ועדה שהקים מנהל קופת חולים לשם שיפור איכות שירותי הבריאות במוסדות קופת החולים;

(3) ועדה שהקים המנהל הכללי לשם שיפור איכות שירותי הבריאות.

(ב) תוכן הדיונים שהתקיימו בועדת הבקרה והאיכות, הפרוטוקול, כל חומר שהוכן לשם הדיון ושנמסר לה, סיכומיה ומסקנותיה, יהיו חסויים בפני כל אדם לרבות המטופל הנוגע בדבר ולא ישמשו ראיה בכל הליך משפטי.

(ג) על אף האמור בסעיף קטן (ב) סיכומיה ומסקנותיה של ועדת הבקרה והאיכות יימסרו למי שמינה את הועדה, ורשאי הוא לעיין בפרוטוקול דיוני ועדת הבקרה והאיכות ובכל חומר אחר שנמסר לה.

(ד) מצא מי שמינה את הועדה כי קיימת לכאורה עילה לנקיטת אמצעי משמעת על פי דין כלפי מטפל יודיע על כך למנהל הכללי.

(ה) ממצאים עובדתיים שקבעה ועדת הבקרה והאיכות הנוגעים למצבו של מטופל, לטיפול בו ולתוצאותיו, יתועדו ברשומה רפואית מיד עם קביעת הממצאים, אם לא היו רשומים קודם לכן, ויהיו חלק מהרשומה הרפואית.

23. (א) סברו המטופל או נציגו כי ממצאים עובדתיים לא תועדו ברשומה רפואית, כנדרש בסעיף 22(ה), רשאים הם להגיש השגה לועדת אתיקה.

(ב) הוגשה השגה לועדת אתיקה לפי סעיף קטן (א), תבדוק הועדה, על אף האמור בסעיף 22(ב), את פרוטוקול הדיון שהתקיים בועדת הבקרה והאיכות, המסמכים שהוכנו לשם הדיון ושנמסרו לה, סיכומיה, מסקנותיה והרשומות הרפואיות הנוגעות למטופל; מצאה ועדת האתיקה כי ממצאים עובדתיים לא תועדו כנדרש, תורה על תיעודם ברשומה רפואית, ותודיע על כך למטופל או לנציגו.

סימן ג': ועדות אתיקה

24. (א) המנהל הכללי ימנה ועדות אתיקה; כל ועדה תהיה בת חמישה חברים וזה הרכבה:

(1) אדם הכשיר להתמנות שופט בית משפט מחוזי מתוך רשימה שערך שר המשפטים, והוא יהיה היושב ראש;

(2) שני רופאים מומחים, כל אחד מתחום התמחות אחר;

(3) פסיכולוג או עובד סוציאלי;

(4) נציג ציבור או איש דת.

(ב) על אף הוראות סעיף קטן (א), בהשגות לפי סעיף 23 תדון הועדה בהרכב של שלושה חברים, שהם יושב ראש הועדה ושני הרופאים המומחים.

(ג) התעורר מקרה שיש בו צורך בהכרעה דחופה על ידי ועדת האתיקה ולא ניתן לכנסה בדחיפות הנדרשת מסיבה כלשהי, יוקנו לבית המשפט המחוזי סמכויותיה של ועדת האתיקה.

(ד) השר רשאי להתקין תקנות בדבר דרכי מינוים של חברי ועדת האתיקה, תקופת כהונתה וסדרי עבודתה של הועדה.

פרק ז': אחריות לקיום זכויות המטופל במוסד רפואי

25. מנהל מוסד רפואי ימנה עובד שיהיה אחראי לזכויות המטופל שתפקידיו הם —

(1) מתן ייעוץ וסיוע למטופל בקשר למימוש זכויותיו על פי חוק זה;

(2) קבלת תלונות של מטופלים, בדיקתן והטיפול בהן; תלונות שעינינן איכות הטיפול הרפואי יועברו לטיפולו של מנהל המוסד הרפואי;

(3) הדרכה והנחיה של חברי הסגל הרפואי והמינהלי של המוסד הרפואי בכל הנוגע להוראות חוק זה.

26. מנהל מוסד רפואי ידאג לקיום החובות המוטלות על המוסד הרפואי לפי הוראות חוק זה.

תוספות לחוק זכויות החולה

סעיף 2 לחוק זכויות החולה מגדיר את "המטפל".

בתאריך 3.2.98 פורסמה ברשומות [ילקוט הפרסומים התשנ"ח, עמ' 2178] הודעה מטעם המנהל הכללי המכירה בעובדים סוציאליים העובדים במוסד רפואי כמטפלים לעניין חוק זכויות החולה.

בתאריך 8.3.98 פורסמה ברשומות [ילקוט הפרסומים התשנ"ח, עמ' 2703] הודעה

מטעם המנהל הכללי המכירה בבעלי המקצועות הבאים כמטפלים לעניין חוק זכויות החולה. המקצועות המוכרים הם:

אופטומריה, אורטופתיקה, אורטוסטיקה-פרותוטוסטיקה, גנטיקה קלינית, דיאטטיקה, טכנאות הנשמה, טכנאות שיניים, כירופודיסטיקה, כירופרקטיקה, סיוע לרופא שיניים, פדיאטריה, פיזיוטרפיה, קלינאות תיקשורת, קרימינולוגיה קלינית, רוקחות, עוזר רוקח, רפוי ביצירה בהבעה ובאמנות, ריפוי בעיסוק, שיננית.

בתאריך 12.6.01 פורסמה ברשומות [ילקוט הפרסומים 4993 התשס"א, עמ' 2920] הודעה מטעם המנהל הכללי בדבר מינוי ועדות אתיקה והרכבן מטעם חוק זכויות החולה. ברשימה כלולות 17 וועדות אתיקה מרחבי המדינה.

בתאריך 2.4.03 פורסם חוזר מנכ"ל משרד הבריאות מס' 6/03 בדבר הנחיות לשימוש בייפוי כוח לפי חוק זכויות החולה.

פסיקות בעניינים הנוגעים לחוק זכויות החולה

נושאים רבים הכלולים בחוק זכויות החולה נידונו בבתי המשפט בישראל בהקשרים שונים, כגון בענייני הסכמה מדעת, רשלנות, סודיות רפואית ועוד. אלו יידונו בערכים המתאימים. כאן יובאו פסקי דין הנוגעים לפרשנות או להרחבה של סעיפים מתאימים בחוק זכויות החולה.

סעיף 6(א) — בפסק דין ת.א. 010423/97 פנטה אדנה נ' מדינת ישראל-משרד הבריאות נקבע, כי מטופל זכאי לדעת שהמטפל בו הוא מתמחה ולא רופא מומחה, גם אם ליד המטפל עמד רופא מומחה.

סעיף 6(ב) — מנכ"ל משרד הבריאות (חוזר המנהל הכללי מס' 10/97 — 5.8.97) קבע שתי דרכים עיקריות לזיהוי מטפל במוסד רפואי, הדרך השכיחה היא זיהוי באמצעות תג זיהוי, שכולל את שם המטפל, שם המוסד, תמונה עדכנית, מספר תעודת זהות ותפקיד המטפל; הדרך השניה היא זיהוי בעל-פה, שהמטפל יציג עצמו בפני החולה או בני משפחתו.

סעיף 15(2) — מספר וועדות אתיקה בישראל הפעילו סעיף זה כדי לבצע פעולות פולשניות בחולים בניגוד לרצונם. מקרה אחד של סירוב חולה לדיאליזה הגיע לבית המשפט המחוזי [ע"ש 8068/00 מחוזי ירושלים, הסתדרות מדיצינית הדסה נ' פלונית], כאשר לא ניתן היה לכנס את וועדת האתיקה של המוסד הרפואי הרלוונטי. בפסק הדין נקבע כי פנייה לבית המשפט במקום בו מכהנת ועדת אתיקה היא חריגה ביותר, וככלל יש למצות את ההליכים בפני הועדה. כמו כן העיר בית המשפט כי החוק מאפשר לכפות בכוח טיפול חד-פעמי, אך אין הוראות כיצד לנהוג בטיפולים כאלה החוזרים ונשנים בתכיפות גדולה, כמו דיאליזה.

סעיף 15(2) — בית המשפט העליון (רע"א 5587/97 היועץ המשפטי לממשלה נ' א.ב. קטין) הגביל סעיף זה לחולים בגירים בלבד, שכן לא הונחה תשתית כלשהי המלמדת כי תכלית החקיקה של סעיף 15(2) לחוק זכויות החולה מחייבת את המסקנה כי בוטל

במשתמע סעיף 68 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות. יתירה על כך, העובדה שבחוק זכויות החולה אין כל התייחסות להסדרים הקבועים בדין בנוגע לטיפול בקטינים אומרת דרשני. קשה ליישבה עם הטענה כי חוק זכויות החולה בא לבטל הסדרים אלו.

סעיף 17(א) — פסקי דין רבים מציינים את החשיבות של ניהול רשומה רפואית מפורטת, והצורך בשמירת הרשומה בצורה שתאפשר עיון בה. ראה לדוגמא: ע"א 2506/95 ליאור קליין נ' ד"ר מל (לא פורסם); ע"א 58/82 קנטור נ' מוסייב פ"ד לט (3), 253; ע"א 6330/96 אורנה בנגר נ' בית חולים הלל יפה תק-על כרך 98(1), 263; ע"א 789/89 עמר נ' קופת חולים הכללית, פ"ד מו (1), 712; ועוד.

סעיף 21(ב) — פסק דין עקרוני ביחס לשאלת החסיון של הדיונים בועדת בדיקה שמונתה על ידי מוסד רפואי נידון בהרחבה ב-רע"א 1412/94 הסתדרות מדיצינית הדסה נ' עפרה גלעד, פ"ד מט (2), 516. פסקי דין נוספים בנידון הם: בש"א 17412/99 ד"ר משה דודאי נ' משרד הבריאות ואח'; ה"פ 825/97 (שלום י-ם) יהושע גבאי ואח' נ' המנהל הכללי של משרד הבריאות.

* * *

בסעיף 24 נקבע החיוב להקמת ועדות אתיקה מוסדיות, נקבע הרכבן ופעילותן. אכן, בפועל כמעט שלא היתה כל פעילות של ועדות אלו [ראה — Wenger NS, et al, *J Med Ethics* 28:177, 2002], והרבה סיבות ניתנו לכך.

חיי עולם — ראה ערך נוטה למות; ערך סכון עצמי

חיי שעה — ראה ערך נוטה למות; ערך סכון; ערך שבת

חיים — ראה ערך נוטה למות; ערך תורת המוסר

חמץ ומצה — ראה ערך פסח

חנוכה — ראה ערך מועדים

חֲלוֹם

א. הגדרת המושג

חלום הוא חזיון לילה, מראה, מחזה, או חזון שאדם רואה לפעמים בשנתו. יש הסבורים, שכל אלו הם מושגים נרדפים[1], ויש החולקים על כך, ומבדילים בין חלום לנבואה[2].

יש מי שכתב[3], שהמושג 'חלום' נובע מלשון חלימות ובריאות, כמו 'ותחלימני והחייני'[4].

'בעל חלומות' הוא אדם שמרבה

[1] רמב"ם, מו"נ ב מא ומה; רמב"ם, יסודי התורה ז ב-ג. [2] ראה להלן חלק ה, במהות החלום. [3] רבנו בחיי בראשית מ ט. [4] ישעיה לח טז.

לחלום[5], או כינוי למלאך הממונה על החלומות[6], אשר נקרא גם 'איש החלום'[7]. יש מי שכתב, שהמלאך הזה הוא גבריאל[8].

באופן מושאל משמש החלום ככינוי לכמה מצבים: כדבר שאין לו אחיזה וקיום, והוא חולף ומתנדף בקלות[9]; כביטוי לרצון חזק שדבר יקרה, אף שאיננו במציאות[10]; או כדבר רחוק וחסר שחר[11].

הסבר החלום ומשמעותו הוא פתרון החלום[12]; או שברו של החלום[13], היינו שהחלום דומה לכלי סגור המכסה על מה שבתוכו, נשבר הכלי, כלומר נפתר החלום, נתגלה תוכנו[14]; או פשרו של החלום, שהוא לשון ארמי לפתרון[15], ויש שפרשוהו בהיפוך אותיות — 'פשר' = 'פרש'[16].

ב. רקע מדעי

כללי — המחקר על מהות החלום ומשמעותו הוא עתיק יומין. בני אדם מאז ומעולם היו נפעמים ומוקסמים מעניין החלומות, ועשו ניסיונות רבים להסביר את מהות החלום, את תפקידיו ואת פשרו[17].

ברם, למרות אלפי שנות מאמץ והתעניינות במהות החלומות ובפשרם, הצליח המדע להתקדם אך מעט מאד בהבנת הנושא.

מקור החלום ומהותו — העידן המודרני של מחקר החלום נחשב מאז פרסום ספרו של זיגמונד פרויד 'פשר החלומות' בשנת 1900[18]. פרויד טען והאמין כי כל פרטי החלום, ואפילו המגוחכים ביותר הם בעלי משמעות. לפי דעתו, עולים בחלום רגשות שונים, שהודחקו מהתודעה בגלל איסורים חברתיים שונים, וכן יש בהם תכנים של סיפוק משאלות חבויות וסמויות. בטבע האדם יש מאבקים קוטביים בין התבונה לבין הדחף. בשעות העירנות מתגברות הנטיות ההגיוניות, אך בחלום יוצאות לפועל החוויות האינסטינקטיביות, אשר נחוצות לסיפוק צרכיו של האדם. יש להדגיש, כי גישתו של פרויד היתה מבוססת על הנחות והשערות, יותר מאשר על נתונים מדעיים, ודעותיו עוררו התנגדות רבה כבר בימיו, ועוד יותר בימינו, לאור הידע החדיש על מבנה

[5] בראשית לז יט. **[6]** אבות דרבי נתן יז ו; ברכות י ב. וראה רש"י סנהדרין ל א ד"ה בעל; רש"י אסתר ד א; חסדי דוד תוספתא מע"ש פ"ב. וראה עוד רש"י יבמות כד ב ד"ה גירי חלומות. **[7]** תוספתא מע"ש פ"ב. **[8]** ס' מרגליות הים, סנהדרין ל א, על פי הזוהר ויצא דקמ"ט, וישב דקפ"ג. אמנם בשו"ת משיבת נפש ח"א סי' לה, פירש בעל החלום היינו שד, וי"ל. **[9]** 'כחלום יעוף' (איוב כ ח). **[10]** 'כאשר יחלם הרעב והנה אוכל' (ישעיה כט ח). **[11]** 'חלום באספמיא' (נידה ל ב). **[12]** בראשית מ ה, ועוד. וראה א"ע בראשית מ יב, שלא מצאנו מילת פתרון כי אם עם החלום. וראה עוד רמב"ן בראשית מ ה.

[13] שופטים ז טו. **[14]** דעת מקרא שם. **[15]** אונקלוס בראשית מ ה, ועוד. **[16]** דעת מקרא, קהלת פ"ח אות צ. לשון 'פשר חלום' שלא בהקשר לחלום נמצא בקהלת ח א, ומצוי פעמים רבות בספר דניאל. **[17]** על ההיבטים ההיסטוריים הנוגעים לגישות העמים הקדמונים לחלומות ולפתרונם — ראה G.E. Von Grunebaum and R. Callois (eds): *The Dream and Human Societies*, Berkeley, 1966; R.G.A. Lieshout: *Greeks and Dreams*, Utrecht, Hes Pub., 1980; SS.M. Oberhelman, *Bull Hist Med* 61:47, 1987; אנציקלופדיה עברית, כרך יז, ע' חלום, עמ' 7-456. **[18]** S.

השינה[19], שלא היה ידוע לפרויד.

במחצית הראשונה של המאה ה-20 התבססו מרבית מחקרי החלום על נתונים והנחות מתחום הפסיכולוגי-פסיכיאטרי, וניתנה לו בעיקר משמעות פסיכולוגית, וכך היוו החלומות בסיס לתיאוריה הפסיכואנליטית. עד היום יש פסיכיאטרים ופסיכולוגים שונים, המאמינים שלחלום יש פתרון משמעותי לחולם, ויש תיאוריות פסיכיאטריות שונות המבססות אבחונים וטיפולים על תכנים של חלומות.

רק בשנת 1953 תוארו לראשונה שלבי השינה השונים, אשר היוו את הבסיס הפיסיולוגי למבנה השינה[19]. בשנה זו אובחן השלב של ריצוד עינים מהיר[20] כשלב החלומות[21]. הקשר בין ריבוי החלומות לבין שלב ריצוד העינים המהיר תואר רק בשנת 1957[22]. מאידך, תוארו אנשים חסרי שלב זה, וחסרי חלום מודע בשינתם, ללא כל פגיעה תיפקודית[23]. מאז שנות ה-50 עבר, איפוא, מחקר החלום לתחום הפיסיולוגי, והעוסקים בו הם בעיקר פיסיולוגים, ומומחים אחרים המתמחים בהפרעות שינה. אכן, אין עדיין הוכחות מדעיות מבוססות אם החלומות הם תוצאה פסיכולוגית, תוצאה פיסיולוגית, או שילוב של שניהם, ועל כן אין עוד ידע מדעי מבוסס על מהות החלום, דרכי יצירתו ותפקידו.

בני אדם חולמים בכל שלבי השינה, אך זוכרים 80% מהחלומות כשמעירים אותם בשלב ריצוד העינים המהיר, ורק 7% כשמעירים אותם משלבי השינה האחרים. גם אנשים אשר מדווחים שאין הם חולמים כלל, או מעט מאד, אין זה אלא שאין הם זוכרים את חלומותיהם, כי כשמעירים אותם, הם מדווחים על חלומות. החלומות מורכבים בעיקר ממראות וחזיונות, אך גם עיוורים מלידה חולמים, אלא שחלומותיהם מכילים מרכיבים שמיעתיים וגופניים, ללא מרכיבים חזותיים. משך החלום מבחינת הזמן הוא קרוב למשך האמיתי של המאורעות הנחלמים, בניגוד לדעה שסברה שמאורעות ארוכים נחלמים בהרף עין. ניתן לגרום לחלום ספציפי על ידי גירוי חיצוני בזמן השינה, כגון אם שופכים מים על הישן, ומעירים אותו מהחלום, הוא מדווח על תוכן חלום שבו ירד גשם וכיו"ב[24].

טרם הובררו מבחינה מדעית מדוע נחוצים החלומות בכלל, ומהו תפקידם עבורנו. לפי התיאוריה שפיתח פרויד, תפקיד החלום הוא בהוצאת תכנים מהתת-מודע והעברתם אל המודע, ובעיקר היה סבור שמדובר בתכנים מיניים. פסיכואנליטיקנים אחרים, כמו אדלר ויונג, שיערו שהחלום נחוץ להעברת תכנים אחרים, כגון נטיות תוקפנות, או שאיפות אישיות שונות. יש הסבורים, שהתפקיד העיקרי של החלום הוא דווקא להשכיח

[19] ראה ע' Freud: *Die Traumdeutung*. **[20]** Rapid Eye שנה, ברקע המדעי. **[21]** E. Aserinski and N. Kleitman, *Science* 118:273, 1953. וראה בע' שנה, ברקע המדעי. **[22]** W.C. Dement and N. Kleitman, *J Exp Psychol* 53:339, 1957. **[23]** P. Lavie, et al, *Neurology* 34:277, 1984. **[24]** פרטים אלו לקוחים מהמאמר I. Oswald, In: P.J. Vinken and G.W. Bruyn (eds): *Handbook of Clinical*

חלק מהחומר הנלמד, ובכך לגרום ל׳ניקוי ראש׳ ולשחרור אנרגיה מוחית לקליטת חומר נוסף ושונה[25]. יש הסבורים, שתפקיד החלום הוא להעביר זיכרון שנאגר באופן זמני באזורים מוחיים תת-קליפתיים[26], לאזורים מוחיים קליפתיים, בו הזיכרון נאגר לטווח ארוך. ויש המציעים שילוב של שתי התיאוריות, היינו העברת הזיכרון מאזורים תת-קליפתיים אל אזורים קליפתיים, ובמקביל מתבצעת מחיקת הזיכרון לטווח בינוני, שנאגר באופן זמני באותם אזורים תת-קליפתיים, ובכך מתאפשרת אגירה מחודשת של זכרונות וחוויות נלמדות[27].

יש הסבורים, שצורת האגירה של זיכרון במוחנו נעשית באמצעות משלים, אלא שבהקיץ אנו מודעים מיד לפתרונם, בעוד שבשינה מהווה החלום את הביטוי לצורה הגולמית של הזיכרון. הדבר דומה לראיה ולשמיעה, אשר נכנסים לחלקי המוח ונאגרים בשיטות של אימפולסים חשמליים, ורק מוחנו הער מתרגם אותם מיד לצורות ולצלילים.

[25] F. .*Neurology*, Vol. 3, pp. 87-89, 1969 Crick and G. Mitchison, *Nature* 304:111, 1983; J.J. Hopfield, et al, *Nature* 304:158, 1983. **[26]** בעיקר מדובר על ה-hippocampus, שהוא נחשב למקור החלומות. **[27]** C.P. Maurizi, *Med Hypotheses* 23:433, 1987.

ג. החולמים במקרא ובחז״ל

החלומות במקרא — מצינו במקרא מספר תיאורים של חלומות: חלומו של אבימלך[28]; חלומותיו של יעקב[29]; חלום לבן הארמי[30]; חלומותיו של יוסף[31]; חלומותיהם של שר המשקים, ושל שר האופים[32]; חלומותיו של פרעה[33]; חלומם של שני המדיינים בעניין גדעון[34]; חלומו של שלמה[35]; חלומותיו של נבוכדנצר[36]; חלומו של דניאל[37]. במדרש מבואר, שאחשורוש חלם שהמן נטל סייף להורגו, ונבהל והקיץ משנתו[38].

כל החלומות שבמקרא נאמרו בהם גם פתרונותיהם, חוץ מחלומו הראשון של יעקב על הסולם המוצב ארצה וראשו מגיע השמימה[39].

כל שנותיו של דוד לא ראה חלום טוב, וכל שנותיו של אחיתופל לא ראה חלום רע[40].

החלומות בתלמוד — מצינו בתלמוד תיאורים של חולמי חלומות, בחלקם

[28] ויבא אלקים וגו׳ חלום הלילה (בראשית כ ג). **[29]** ויחלם והנה סלם מצב ארצה (בראשית כח יב); ואשא עיני וארא בחלום (בראשית לא י). **[30]** בראשית לא כד. **[31]** ויחלם יוסף חלום (בראשית לז ה); ויחלם עוד חלום אחר (בראשית לז ט). וראה בחזקוני עה״פ כאן, שהיה ליוסף חלום נוסף שלא התקיים, ולפיכך לא נכתב. **[32]** ויחלמו חלום שניהם (בראשית מ ה). **[33]** וייקץ פרעה והנה חלום (בראשית מא ז). **[34]** והנה איש מספר לרעהו חלום (שופטים ז יג). **[35]** נראה ה׳ אל שלמה בחלום הלילה (מל״א ג ה). וראה בשמונה פרקים לרמב״ם, פ״ז, שהוכיח מכאן ששלמה היה נביא. **[36]** חלם נבכדנצר חלמות (דניאל ב א). וראה תנחומא, מקץ ב. **[37]** דניאל חלם חזה (דניאל ז א). **[38]** אסתר רבה, רפ״ו. **[39]** ראה תו״ש, בראשית פכ״ח אות ע, בשם לקח טוב. **[40]** ברכות נה ב. וראה במשך חכמה, ריש פר׳

לגלות מציאות, ובחלקם לגלות הלכה:

רבן גמליאל[41], אביי ורבא[42], בן דמא, בר קפרא[43], רב פפא, רב הונא בריה דרב יהושע, רב ששת[44], רב יוסף[45], רב יהודה[46], רב נחמן[47], כידור[48], רבי חנינא[49], רב פפא[50], השכנים של רב[51], רבי אלעזר מהגרוניא[52], רבן יוחנן בן זכאי[53], רבי ינאי[54], שני התלמידים של רבא[55], רבי אלעזר בן רבי שמעון[56], רבי זירא[57], רב הונא בר אויא[58], רב כהנא[59], רב אשי[60], רבי נתן ורבי מאיר[61], רבי יוחנן[62], רב ספרא[63], רבי אלעזר[64].

ד. התייחסות לחלומות ולפתרונם בחז״ל

משמעות החלום והיחס אליו — חלום רע עדיף מחלום טוב, לפי שהוא מביא את האדם לידי תשובה[65].

חלום רע די לו מה שאדם מתעצב עליו שיתבטל, וחלום טוב די לו מה שאדם שמח בו שיתבטל[66].

חלום רע קשה יותר ממלקות, לפי שהחולם דואג ממנו[67].

לאדם טוב מראים לו חלום רע, כדי שידאג ולא יחטא, ושיכפר לו עצבונו, ולאדם רע מראים לו חלום טוב, כדי לשמחו שיאכל עולמו[68].

אם ראית חלומות וחזיונים רעים, קפוץ לשלושה דברים ואתה ניצול: לתפילה, לצדקה, לתשובה[69].

כל הלן שבעה ימים בלא חלום, נקרא רע[70].

חלום טוב הוא אחד משלושה דברים, שצריכים לבקש עליהם רחמים שיבואו, לפי שהם בידו של הקב״ה[71].

לעולם יצפה אדם שחלום טוב יתקיים עד כ״ב שנה[72].

אם בא לישון מתוך שמחה, מראים לו חלום טוב[73].

כל הצנוע בבית הכסא, חלומותיו מיושבים עליו[74].

חלום הוא אחד ששה דברים היפים

מקץ. וכן הוא בזוהר מקץ ד״ר ע״א. **[41]** ברכות כא א, כח א; יומא כב ב. **[42]** ברכות נו א. **[43]** ברכות נו ב. **[44]** ברכות נז א. **[45]** שבת נו ב. **[46]** שבת קנב ב. **[47]** יומא כב ב. **[48]** יומא פג ב. **[49]** יומא פז ב. **[50]** תענית ט ב. **[51]** תענית כא ב. **[52]** תענית כד ב. **[53]** חגיגה יד ב; ב״ב י א. **[54]** יבמות צג ב. **[55]** סוטה לא א. **[56]** ב״מ פד ב. **[57]** ב״מ פה ב. **[58]** ב״ב קמג א. **[59]** סנהדרין פב א. **[60]** סנהדרין קב ב. **[61]** הוריות יג ב. **[62]** מנחות פד ב; ירושלמי מגילה א יא. **[63]** חולין קלג א. **[64]** בכורות ה א. **[65]** ברכות נה א, וברש״י שם ד״ה עדיף. **[66]** ברכות נה א. **[67]** ברכות נה א, וברש״י שם ד״ה מנגדא. **[68]** ברכות נה ב, לפי גירסת רש״י שם. וראה בגמ׳ שם, שהכוונה שאדם טוב לא זוכר את חלומותיו הטובים. **[69]** ירושלמי סנהדרין י ב; קהלת רבה, ה ד. **[70]** ברכות נה ב. **[71]** ברכות נה א, ובפירש״י שם ד״ה צריכים. **[72]** ברכות נה ב. **[73]** שבת ל ב, ובפירש״י שם ד״ה לחלום. **[74]** ברכות סב א.

לחולה[75].

אדם ישן כאן, ורואה חלום באספמיא, במובן של ראיה רחוקה ובלתי מוכרת[76].

חלום של מלך, של כל העולם כולו הוא[77].

הרואה נהר בחלום, ישכים ויאמר[78] ׳הנני נוטה אליה כנהר שלום׳; הרואה ציפור בחלום, ישכים ויאמר[79] ׳כצפרים עפות כן יגן וגו׳; הרואה קדרה בחלום, ישכים ויאמר[80] ׳ה׳ תשפת שלום לנו׳; הרואה ענבים בחלום, ישכים ויאמר[81] ׳כענבים במדבר מצאתי ישראל׳; הרואה הר בחלום, ישכים ויאמר[82] ׳מה נאוו על ההרים רגלי מבשר׳; הרואה שופר בחלום, ישכים ויאמר[83] ׳והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול׳; הרואה כלב בחלום, ישכים ויאמר[84] ׳ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשונו׳; הרואה ארי בחלום, ישכים ויאמר[85] ׳אריה שאג מי לא יירא׳; הרואה תיגלחת בחלום, ישכים ויאמר[86] ׳ויגלח ויחלף שמלותיו׳; הרואה באר בחלום, ישכים ויאמר[87] ׳באר מים חיים׳; הרואה קנה בחלום, ישכים ויאמר[88] ׳קנה רצוץ לא ישבור׳; הרואה שור בחלום, ישכים ויאמר[89] ׳בכור שורו הדר לו׳[90].

הרואה באר בחלום, רואה שלום, או מצא תורה; הרואה קנה בחלום, יצפה לחכמה, או לבינה; הרואה חמור בחלום, יצפה לישועה; הרואה חתול בחלום, במקום שקוראים לו שונרא, נעשית לו שירה נאה, שינרא נעשית לו שינוי רע; הרואה ענבים בחלום, לבנות בין בזמנן בין שלא בזמנן יפות, שחורות בזמנן יפות, שלא בזמנן רעות; הרואה סוס לבן בחלום, בין בנחת בין ברדוף יפה לו, אדום בנחת יפה לו ברדוף קשה[91]; הרואה את ישמעאל בן אברהם בחלומו, תפילתו נשמעת; הרואה גמל בחלום, מיתה נקנסה לו מן השמים והצילוהו ממנה; הרואה פינחס בחלום, פלא נעשה לו; הרואה פיל בחלום, פלאות נעשה לו; הרואה פילים בחלום, פלאי פלאות נעשה לו; הרואה הונא בחלום, נס נעשה לו; הרואה חנינא, חנניא, יוחנן בחלום, ניסי ניסים נעשה לו; הרואה את המילה ׳הספד׳ בכתב בחלומו, חסו עליו מן השמים ופדאוהו; העונה יהא שמיה רבא מבורך בחלום, מובטח לו שהוא בן עולם הבא; הקורא קריאת שמע בחלום, ראוי שתשרה עליו שכינה, אלא שאין דורו זכאי לכך; המניח תפילין בחלום, יצפה לגדולה; המתפלל בחלום, וניעור משנתו קודם שסיים תפילתו, סימן יפה לו; הבא על אמו בחלום, יצפה לבינה; הבא על נערה המאורסה בחלום, יצפה לתורה; הבא על אחותו בחלום, יצפה לחכמה; הבא על אשת איש בחלום, כשלא הרהר בא מבערב, מובטח לו שהוא בן עולם הבא; הרואה חיטים בחלום, ראה שלום; הרואה שעורים בחלום, סרו עוונותיו; הרואה גפן טעונה בחלום, אין אשתו מפלת נפלים; הרואה תאנה בחלום, תורתו משתמרת בקרבו; הרואה רימונים

[75] ברכות נז ב. **[76]** נידה ל ב. **[77]** ב״ר פט ד. **[78]** ישעיה סו יב. **[79]** ישעיה לא ה. **[80]** ישעיה כו יב. **[81]** הושע ט י. **[82]** ישעיה נב ז. **[83]** ישעיה כז יג. **[84]** שמות יא ז. **[85]** עמוס ג ח. **[86]** בראשית מא יד. **[87]** שיר השירים ד טו. **[88]** ישעיה מב ג. **[89]** דברים לג יז. **[90]** כל אלו בברכות נו ב. **[91]** ראה גם סנהדרין צג א.

שנחלקו בחלום, אם תלמיד חכם הוא יצפה לתורה, ואם עם הארץ הוא יצפה למצוות; הרואה אילני זיתים בחלום, יהיו לו בנים מרובים; הרואה זית בחלום, שם טוב יוצא לו; הרואה שמן זית בחלום, יצפה למאור תורה; הרואה תמרים בחלום, תמו עוונותיו; הרואה עז בחלום, שנה מתברכת לו; הרואה עיזים בחלום, שנים מתברכות לו; הרואה הדס מחובר על כנו בחלום, נכסיו מצליחים לו, ואם אין לו נכסים, ירושה נופלת לו ממקום אחר; הרואה אתרוג בחלום, הדור הוא לפני קונו; הרואה לולב בחלום, אין לו אלא לב אחד לאביו שבשמים; הרואה אווז בחלום, יצפה לחכמה, והבא עליה נעשה ראש ישיבה; הרואה תרנגול בחלום, יצפה לבן זכר; הרואה תרנגולים בחלום, יצפה לבנים זכרים; הרואה תרנגולת בחלום, יצפה לגינה או לבית המדרש; הרואה דברים הנשברים כמו ביצים, אגוזים, כלי זכוכית שנשתברו בחלום, נעשית בקשתו; הנכנס לכרך בחלום, נעשו חפציו; המגלח ראשו בחלום, סימן יפה לו; המגלח ראשו וזקנו בחלום, סימן יפה לו ולמשפחתו; היושב בספינה קטנה על הים בחלום, שם טוב יוצא לו; היושב בספינה גדולה על הים בחלום, שם טוב יוצא לו ולמשפחתו; הנפנה ולא קינח בחלום, סימן יפה לו; העולה לגג בחלום, עולה לגדולה; היורד מגג בחלום, יורד מגדולה; הקורע בגדיו בחלום, קורעים לו גזר דינו; העומד ערום בבבל בחלום, עומד בלא חטא; העומד ערום בארץ ישראל בחלום, ערום בלא מצוות; מי ששומרים עליו בחלום, שמירה נעשית לו; נתנוהו בקולר בחלום, הוסיפו לו שמירה על שמירתו; הנכנס לאגם בחלום, נעשה ראש ישיבה; הנכנס ליער בחלום, נעשה ראש לבני כלה; המקיז דם בחלום, עוונותיו מחולים לו; הרואה נחש בחלום, פרנסתו מזומנת לו, נשכו הנחש, נכפלה לו, הרגו, אבדה פרנסתו; הרואה דוד בחלום, יצפה לחסידות; הרואה שלמה בחלום, יצפה לחכמה; הרואה אחאב בחלום, ידאג מן הפורענות; הרואה ספר מלכים בחלום, יצפה לגדולה; הרואה יחזקאל בחלום, יצפה לחכמה; הרואה ישעיה בחלום, יצפה לנחמה; הרואה ירמיה בחלום, ידאג מן הפורענות; הרואה ספר תהלים בחלום, יצפה לחסידות; הרואה ספר משלי בחלום, יצפה לחכמה; הרואה ספר איוב בחלום, ידאג מן הפורענות; הרואה שיר השירים בחלום, יצפה לחסידות; הרואה קהלת בחלום, יצפה לחכמה; הרואה איכה בחלום, ידאג מן הפורענות; הרואה אסתר בחלום, נס נעשה לו; הרואה רבי יהודה הנשיא בחלום, יצפה לחכמה; הרואה רבי אלעזר בן עזריה בחלום, יצפה לעשירות; הרואה רבי ישמעאל בן אלישע בחלום, ידאג מן הפורענות; הרואה בן עזאי בחלום, יצפה לחסידות; הרואה בן זומא בחלום, יצפה לחכמה; הרואה אחר בחלום, ידאג מן הפורענות; כל מיני חיות יפות לחלום, חוץ מן הפיל והקוף והקיפוד ללא אוכף; כל מיני מתכת יפים לחלום, חוץ ממר, פסל וקרדום, במצב שראויים למלאכתם; כל מיני פירות יפים לחלום, חוץ מפגי תמרה; כל מיני משקים יפים לחלום, חוץ מן היין; כל מיני ירקות יפים לחלום, חוץ מראשי לפתות תלושים; כל מיני צבעים יפים לחלום, חוץ מן התכלת; כל מיני

עופות יפים לחלום, חוץ מן קריא, וקיפופא וקורפראי[92]; הרואה טי״ת בחלומו סימן יפה לו[93].

פתרון חלומות — עשרים וארבעה פותרי חלומות היו בירושלים, מה שפתר זה לא פתר זה, וכולם נתקיימו[94]. בלעם בתחילה היה פותר חלומות[95]. יש מי שכתב, שהאיסיים עסקו במקצוע של פתרון חלומות[96]. יש אומרים, שמקצוע זה תלוי במזל ולא בחכמה[97], ויש מי שהשווה את פותרי החלומות לרופא המרפא תחלואים[98]. יש מי שכתב, שהיה זה מנהג והרגל בימים קדמונים, שהיו אנשים מהמתבודדים ומתעסקים בחכמת פתרון חלומות[99].

כל החלומות הולכים אחר הפה, כלומר הולכים לפי הפתרון, ובתנאי שהפתרון הוא כעין החלום[100].

בדרך כלל פותר החלום איננו חולם החלום[101].

אין חלום שאין לו פתרון[102].

חלום שלא פתרוהו, הוא כמו איגרת שלא קראו אותה, שכל החלומות הולכים אחר הפתרון[103].

ה. מהות החלום ותוקפו בהלכה ובמחשבת ישראל

משמעות החלום — ״ענייני החלומות הם דברים מכוסים וסתומים, וסיבתם נעלמה מעיני בשר ודם, וגם יש בהם דברים המתנגדים זה לזה במקרא ובדברי חז״ל״[104], ״ויש בכל הדברים האלו של פתרון חלומות, סגולות או דברים נעלמים, לא נתבארו לנו עתה סיבתם״[105]. ואמנם מצינו במקרא ובחז״ל מאמרים ודעות שמשמע מהם, שהחלום חסר משמעות, אינו צודק, אינו מתקיים, ואינו אלא תעתועי הדמיון מסיבות שונות; ולעומת

[92] כל אלו בברכות נו ב-נז ב. וראה תוס׳ חולין סג א ד״ה באות, בעניין קיפוף. וראה בברכות נו ב, תיאור של אנשים שונים, שחלמו חלומות שונים ופתרונותיהם. **[93]** ב״ק נה א. וראה בפירוש רבנו בחיי, דברים כט כח. **[94]** ברכות נה ב. וכבר דנו בשאלה איך ייתכן שיתחלף פתרון החלום לפי הפותר — ראה בשו״ת מן השמים סי׳ כב; עקדת יצחק שער כט, עלה סד; אברבנאל עה״ת פר׳ מקץ; מהרש״א ח״א ברכות נה ב; מפרשי עין יעקב ברכות שם; אור החיים עה״ת בראשית מ ח. **[95]** במדבר רבה, כ ז. **[96]** ראה בקדמוניות היהודים יז, יג, ג. וראה שם, ג, ח, ג, שאף יוסף בן מתתיהו התפאר בבקיאותו בחכמה זו. **[97]** תוס׳ ברכות נה ב ד״ה פותרי; שו״ת מן השמים סי׳ כב. **[98]** אברנבאל על פר׳ מקץ. **[99]** ס׳ מפשר חלמין לר׳ שלמה אלמולי. **[100]** ירושלמי מעשר שני ד ו; בבלי ברכות נה ב; זוהר ח״א דקצ״ד ע״ב. וראה במהרש״א ח״א ברכות שם. וראה בעל הטורים, בראשית מא יג — ׳כאשר פתר׳ בגימטריא שהחלומות הולכים אחר הפה. וראה בחידושי הגאונים על עין יעקב ברכות שם, ובספר הברית סי׳ יג, שפירש ׳אחר הפה׳, היינו אחרי אכילת פיו ממאכלים גסים וכו׳. וראה עוד במאמרו של הרב י. פחה, תחומין, ה, תשמ״ד, עמ׳ 402 ואילך. **[101]** יומא כח ב. **[102]** ספרי קרח יח יט; ב״ר סח טז. **[103]** ברכות נה א, וברש״י שם ד״ה דלא מפשר. וכן הוא בזוהר וישב קפג ב. וראה עוד על החלומות בחז״ל בספרו של אלכסנדר קרייסנפולר, חלום ופתרון חלומות בחז״ל (נד׳ תרצב/ 1932); יצחק לוין, הפסיכולוגיה של החלום (נד׳ תשמ/ 1980). **[104]** שו״ת שיבת ציון, סי׳ נב. **[105]** שו״ת הרשב״א המיוחסות

זאת יש מאמרים שמשמע מהם, שיש משמעות לחלום בידיעת העתיד, בקביעת הלכה, או בקביעה התנהגותית-מוסרית, מהם שהחלום צודק ואמיתי כולו, ומהם שהוא צודק לפחות באופן חלקי. אף במקורותיו וסיבותיו של החלום מצינו דעות שונות ומנוגדות, וכפי שיבואר להלן.

החלומות המתקיימים, שיש להם ממשות, ואשר ניתן לסמוך עליהם לקביעת הלכה או הנהגה, נקראים בלשון הראשונים חלומות צודקים[106]. ולעומתם, חלומות חסרי משמעות וחסרי שחר נקראים חלומות שווא[107], והבל[108].

החלומות הצודקים — להלן ראיות להיות החלומות צודקים, מתקיימים וממשיים:

כל החלומות שהוזכרו במקרא[109], אשר המקרא ייחס להם משמעות נבואית אמיתית; כל החלומות המוזכרים בתלמוד, אשר מתוארת בהם התחזית להתקיימותם על פי תכני החלום[110]; דיני הטבת חלום, תענית חלום, נדר בחלום, ונידוי בחלום[111], מעידים על משמעות בדרגות שונות שיוחסו לחלומות; 'נביאכם וגו' בחלום אדבר בו'[112]; 'וישאל שאול בה' וגו' גם בחלמות'[113]; חלום אחד מששים לנבואה[114]; אמר הקב"ה, אף על פי שהסתרתי פני מהם, 'בחלום אדבר בו'[115]; נובלת נבואה — חלום[116]; שלושה חלומות מתקיימים: חלום של שחרית, וחלום שחלם לו חברו, וחלום שנפתר בתוך חלום, ויש אומרים אף חלום שנשנה[117]; כל חלום שהוא סמוך לבוקר, מיד הוא בא[118]; 'בחלום אדבר בו' הוא על ידי מלאך, 'והחלומות שווא ידברו' הוא על ידי שד[119]; כיום פסקה נבואה ופסקה בת קול, ואין בני האדם משתמשים אלא בחלום[120].

יש שנתנו סימנים נוספים על אלו שמוזכרים בתלמוד, לאותם חלומות שהם צודקים ומתקיימים, כגון: חלום שבת, בגלל הנשמה היתירה[121]; אם מזכירים לו

לרמב"ן סי' רפז; שו"ת הרשב"א ח"א סי' תת. **[106]** למשל כוזרי מאמר ג, נג; שו"ת תשב"ץ ח"ב סי' קכח. **[107]** זכריה י ב. **[108]** קהלת ה ו. **[109]** ראה לעיל בחלק ג. **[110]** ראה לעיל בחלק ד. **[111]** ראה על כל אלו להלן חלק ו, בפרטי הדינים. **[112]** במדבר יב ו. **[113]** שמו"א כח ו. **[114]** ברכות נז ב; זוהר ח"א דקמ"ט ע"א ודרל"ח ע"א; ח"ג דרכ"ב ע"ב ודרל"ד ע"ב. וראה במהרש"א ח"א ברכות שם, ובהגה' מהר"ץ חיות לסוטה ה א, בהסבר המספר 'אחד מששים' בהקשר זה. **[115]** חגיגה ה ב. **[116]** בראשית רבה מד יט. וראה מחלוקת בפירוש מאמר זה בין הרמב"ם מו"נ ח"ב פל"ו, לבין האברבנאל שם בסוף הפרק, בהקדמה ג. **[117]** ברכות נה ב. וראה ברמב"ן עה"ת בראשית מא ז מספר השינה, שחלום שיחלום אחריו חלום אחר מעניין אחר בשנתו, איננו מתקיים. וראה בספר — M. Spero: *Judaism and Psychology*, Ktav Pub, New York, 1980, pp. 107-8, בניסיון להסבר מדעי-פסיכולוגי של מאמר זה. **[118]** בראשית רבה פט ו. **[119]** ברכות נה ב. וראה בשו"ת תשב"ץ ח"ב סי' קכח, שפירש ששד הוא שם מושאל לרוח רעה, שמזקת ושודדת את האדם. וראה בזוהר ריש פר' ויצא, וריש פר' וישב, ובפר' מקץ דקצ"ו ע"א, שזהו המלאך גבריאל הממונה על החלומות. וראה במשך חכמה בראשית ריש פר' מקץ. וראה עוד על מאמר זה בפירוש האברבנאל עה"ת פר' מקץ; הר"י בן חביב בפירושו 'הכותב', על עין יעקב ברכות שם; הרב י. פחה, תחומין, ה, תשמ"ד, עמ' 402 ואילך. **[120]** זוהר בראשית דרל"ח ע"ב. **[121]** ס' חפץ חיים, סי' פח; שו"ת יד

שם שמים בחלום, אפילו בכל לשון[122]; קראו בשמו לעלות לתורה[123]; נתרגש מהחלום מורה שהחלום אמיתי[124].

החלומות הצודקים באופן חלקי — יש מקורות שמשמע מהם, שאמנם אין החלום כולו ממשי ואמיתי, אך לפחות באופן חלקי יש לו משמעות צודקת ואמיתית:

כשם שאי אפשר לבר בלא תבן, כך אי אפשר לחלום בלא דברים בטלים[125]; שמואל, כשהיה חולם חלום רע אמר 'וחלומות שוא ידברו'[126], וכאשר היה חלום טוב היה תמיה ואומר, וכי חלומות שוא ידברו, והרי כתוב[127] 'בחלום אדבר בו'[128]; חלום אף על פי שמקצתו מתקיים, כולו לא מתקיים[129]; לא חלום טוב מתקיים כולו, ולא חלום רע מתקיים כולו[130]; החלומות, מהם שכולם אמת, ומהם שיש בהם אמת ושקר[131].

החלומות הבלתי-צודקים — להלן ראיות להיות החלומות בלתי צודקים, חסרי ממשות ומשמעות:

'לא תשמע וגו' אל חולם החלום ההוא'[132]; 'אשר אתו חלום יספר חלום'[133]; 'כחלום יעוף ולא ימצאהו'[134]; 'חלומות השוא ידברו'[135]; 'כי בא החלום ברב ענין'[136]; 'כי ברב חלמות והבלים ודברים הרבה'[137]; אין מראים לו לאדם בחלום, אלא מהרהורי לבו ומחשבותיו ביום[138]; אפילו בעל החלומות אומר לו לאדם למחר הוא מת, אל ימנע עצמו מן הרחמים[139]; חלום של בין השמשות בערב שבת אין בו ממש[140]; דברי חלומות אינם מעלים ואינם מורידים[141].

הבדלים בין החולמים — באופן כללי, ברור שקיים הבדל בין חלומות של נביאי האמת, שהם צודקים ואמיתיים, ומהווים ביטוי של נבואה, לבין חלומות רגילים של בני אדם, שלגביהם מצינו את הדעות השונות בחז"ל על תוקפם המציאותי וההלכתי. ויש מי שכתב, שאיש טהור שמחשבותיו בתורה ויראה, יש ממש בחלומות שמראים לו מן השמים על ידי מלאכים השומרים על האדם השלם; אבל האנשים הפשוטים, המשוקעים בהבלי

אליהו סי' לב. **[122]** שו"ת משיבת נפש ח"א סי' ל. **[123]** מנחת יהודה, פר' מקץ. **[124]** אברבנאל ומלבי"ם עה"ת פר' מקץ. **[125]** ברכות נה א. וראה רש"י בראשית לז י. ובזוהר בראשית דקפ"ג ע"א — אין חלום שלא יתערבו בו דברים כוזבים. **[126]** זכריה י ב. **[127]** במדבר יב ב. **[128]** ברכות נה ב. **[129]** ברכות נה א. וראה בתו"ש בראשית פל"ז אות פ, בגירסאות השונות של המאמר. **[130]** ברכות נה א. **[131]** זוהר ח"א דקצ"ט ע"ב. וראה בס' ראשית חכמה, שער האהבה, ו לז — שעל ידי החלום יודעים ראשי הדור הגזרות שנגזרו בעולם העליון. וראה עוד בזוהר, שמות ו ב. וראה עוד אור החיים, בראשית כח יב. **[132]** דברים יג ד. **[133]** ירמיה כג כח. **[134]** איוב כ ח. **[135]** זכריה י ב. **[136]** קהלת ה ב. **[137]** קהלת ה ו. **[138]** ברכות נה ב, ובפירש"י שם. וראה חולין צב א; פס"ז מקץ מא א. **[139]** ברכות י ב. **[140]** יומא פג ב. **[141]** תוספתא מע"ש פ"ה; גיטין נב א; סנהדרין ל א; הוריות יג ב; ירושלמי מע"ש ד ו; בראשית רבה נח טו; שם סח יב; רמב"ם מע"ש ו ו, וזכיה ומתנה י ז; טושו"ע חו"מ רנה ט. בגדרי כלל זה ראה בשו"ת תשב"ץ ח"ב סי' קכח; שו"ת שיבת ציון סי' נב; שד"ח מע' דל"ת כלל מה; שד"ח פאת השדה מע' דל"ת כלל כז; הרב י. ניומאן, הדרום, חוב' כח, תשרי תשכ"ט, עמ' 64. וראה להלן חלק ו, בפרטי

העולם הזה, שווא ידברו החלומות שלהם, שבאים על ידי שדים[142].

היחס בין חלום לנבואה — בין הראשונים והאחרונים מצינו דעות וגישות שונות ביישוב הסתירות הללו, ובהסבר מקורות החלום ומשמעותו. יש מי שכתב, שקיימת זהות מהותית בין החלום לבין הנבואה, וההבדל ביניהם אינו אלא כמותי. החלום נוצר בחלק המדמה של הנפש, ומה שמשיגים בני האדם בחלום הם "דעות שכבר היו להם, ונשארו רישומיהן חקוקים בדמיונם עם כל מה שבכוחם המדמה, וכאשר בטלו דמיונות רבים והשביתום, נשארו רישומי הדעות ההן לבד"[143]. לפי שיטה זו מתחלקת הנבואה לדרגות שונות, והחלום של הנביאים מהווה דרגות ג-ז במדרגות הנבואה. דרגות אלו הם — חלום של ראית משל, חלום של שמיעת דברים, חלום שבו מדבר עמו איש, חלום שבו מדבר עמו מלאך, וחלום שבו כאילו נראה הקב"ה מדבר אליו[144], ויש מי שכינה את החלומות האמיתיים כנבואה קטנה[145]. ולעומתם יש מי שסבור, שיש הבדל מהותי בין החלום לנבואה, והדמיון ביניהם הוא חיצוני בלבד, שכן החלום בא מכוח דמיונו הפרטי של האדם, לפי חוויותיו האישיות ומצב גופו, בעוד שהנבואה באה כהתגלות והתוודעות אלקית מלמעלה[146].

מקור החלומות — בין אם ההבדל בין הנבואה לחלום הוא איכותי-מהותי ובין אם הוא כמותי, נראה שהפוסקים והפרשנים סבורים, שרוב החלומות מתהווים בהיות הכוח המדמה בלתי בריא, או על ידי סיבה גופנית, כגון עיכול המזון המעלה אדים אל המוח, או על ידי חולשת המזג מבריאות הגוף, והם משתנים לפי הליחות של האדם, או על פי חוויותיו בעירנות, ומחשבותיו במשך היום, והחלום הוא התגלות מחשבות בלתי סדורות, שבזמן עירנות הן מדוכאות ובשינה הן משתחררות. חלומות אלו המה הבל ואין בהם ממש, ואינם מעלים ואינם מורידים, ואין לחוש להם כלל[147]. ואם יזדמן שיהיה בו דבר אמת, מעט הוא, אבל הנבואה כולה אמת אין בה שקר כלל[148]; ופעולת המדמה אף על פי שצודקת במקצת, הרבה פסולת מתערבת עמו, ואין חוששים לו עד שיתברר[149]; ודבר ידוע הוא, שרוב החלומות הם דברים בטלים, ואפילו החלומות האמיתיים הבאים מצד הנבואה והשכל, יש בהם קצת דברים בטלים[150].

הבדלים בין חלומות — יש מי שכתב,

הדינים. **[142]** ערוה"ש, או"ח רכ א. **[143]** רמב"ם מו"נ ב לו-לח. וראה בזוהר ויחי דרל"ח ע"א, פקודי דרנ"ח ע"א, פנחס דרכ"ב ע"ב, שמשמע כשיטת הרמב"ם. וראה בעל הטורים, בראשית כח יב — 'חלום' בגימטריא 'זה בנבואה'. **[144]** רמב"ם מו"נ ב מה. וראה עוד במלחמות השם לרלב"ג, מאמר שני; אור השם לר"ח קרשקש, מאמר ב כלל רביעי פ"ג. **[145]** רבנו בחיי, בראשית מא א. **[146]** אברבנאל על מו"נ, סוף פל"ו הקדמה ג. וראה שם באריכות על המחלוקת בינו לבין הרמב"ם בהסבר מקורות המקרא וחז"ל על מהות החלום, איש איש לשיטתו, עיי"ש. **[147]** אברבנאל עה"ת בראשית מ כד, וריש פר' מקץ; רבנו בחיי בראשית מא א; שו"ת תשב"ץ ח"ב סי' קכח; רד"ק ירמיה כג כח; שו"ת שיבת ציון סי' נב. **[148]** רד"ק ירמיה כג כח. **[149]** מאירי סנהדרין ל א. **[150]** לבוש אורה,

שהחלום שיש בו עניין של אמת, ועניין של נבואה, הוא דווקא כשמתייחס לעתיד, אבל אם הוא מתייחס לעבר, אין לו משמעות[151]. וכן יש מי שכתב, שבין אם חלם על עצמו, ובין אם חלם לו אחר, דברי חלומות אינם מעלים ואינם מורידים, שכלל הוא לכל החלומות[152].

חלום שהוא נבואה — יש מיעוט דמיעוט של החלומות שהם אמיתיים וצודקים, אשר אין להם יחס לסיבות גופניות, אלא שהם באים מפני חיזוק הנפש, כשהכוח המדמה חזק ובריא באדם, והם הוראה והודעה מן השמים, והם נבואה קטנה, והם אחד מששים בנבואה[153], והחלום אשר יהיה מראה הנבואה והודעה מהמודיעים שלפני ה׳ הוא אם יהיה החלום בהיר וצהיר כיום יאיר, שיהיה הדבר בעיניו כאילו הוא בהקיץ ממש, כי החלומות אשר צעירים ישחקו בו יהיה בלבול הרעיון והגזמת הנדמה[154].

פתרון חלומות — יש מי שחילק את החלומות לשלושה סוגים, מבחינת פתרונו: האחד, שפתרון החלום כולו הולך אחר הפה, ובלא הפתרון אינו לא טוב ולא רע; השני, שיש לו פתרון קרוב לאמיתו,

ויתקיים גם בלא פתרון, אלא שיכול להשתנות לפי הפתרון; והשלישי, שכולו אמת, ולא ישתנה גם לפי שינויי פתרונו[155].

התוקף ההלכתי של חלומות — כללים אחדים נאמרו ביחס לתוקפו של החלום מבחינת ההלכה:

יש שהסתפקו במהות החלומות, וכתבו שבכל חלום יש ספק אם יש בו ממש, או שאין הוא אלא דברים בטלים, ולכן בענייני ממון — ספקו להקל, הואיל והמעות הן בחזקת בעליהם, ואין להוציאם ללא ראיה ברורה, אבל בענייני איסור — ספקו להחמיר, ויש לחשוש לחלום[156]; ויש הסבורים, שאף בדבר איסור אין חוששים לחלום, כי דברי חלומות אינם מעלים ואינם מורידים[157].

בדרך כלל הולכים אחר הרוב, ורוב החלומות הם הבל, אבל בענייני סכנה אין הולכים אחר הרוב, וחוששים אף למיעוט, ולכן יש לחוש לחלום הנוגע לענייני סכנה[158].

בדברים שאינם נוגדים את הדין, יש לחוש לדברי החלום, כגון מי שחולם

פר׳ וישב. **[151]** שו״ת שיבת ציון סי׳ נב; שו״ת באר משה ח״ג סי׳ קע. **[152]** שו״ת תשב״ץ ח״ב סי׳ קכח. **[153]** אברבנאל, ריש פר׳ מקץ; רבנו בחיי בראשית מא א; שו״ת שיבת ציון סי׳ נב. **[154]** אור החיים בראשית לז ו. וראה עוד פירושו בבראשית מא א. וראה בצפנת פענח, מהדו״ת דל״ז ע״ב, שהחלום שהוא דמיון, יש שהוא פועל בעצם הגוף, ומהווה גדר מציאות. **[155]** מהרש״א ח״א ברכות נה ב. **[156]** שו״ת תשב״ץ ח״ב סי׳ קכח; העמק שאלה, שאילתא כט אות טו, לשיטת התשב״ץ; יד מלאכי, כללי דינים מערכת דל״ת, אות קסז, בשם מעבר יבק בהקדמתו; שד״ח מערכת דל״ת, כלל מה. וראה עוד בשו״ת רב פעלים ח״ב חיו״ד סי׳ לב; שו״ת חיים ביד סי׳ צב. **[157]** חי׳ ר״ן סנהדרין שם; העמק שאלה שם, לשיטת השאילתות. וראה עוד שו״ת שיבת ציון סי׳ נב; מנחת אשר, בראשית, סי׳ נ. **[158]** נחמד למראה ח״א דקע״א; שו״ת חקרי לב חחו״מ ח״א סי׳ קיח; שו״ת שיבת ציון סי׳ נב. וראה בשד״ח מערכת דל״ת כלל מה.

שמתרגשת רעה על ציבור וכיו״ב, יש לחוש לכך, ולהתענות ולחזור בתשובה[159], אבל אם מראהו החלום על ביטול מצוות מן התורה או אפילו מדרבנן, אסור לשמוע לחלום זה[160]. מי שחלמה שהבטיחה לבעלה לחזור בתשובה, צריכה לקיים הבטחתה ולחזור בתשובה[161].

יש מי שכתב, שבדבר שיש לו מתירים, יש לחשוש לחלום[162].

שאלת חלום — תוקפו של החלום בענייני הלכה נידון בהרחבה ביחס לשאלת חלום. מחלוקת הפוסקים היא, אם מותר למורה הוראה לשאול בחלום לפתור לו בעיה הלכתית, ואם ראה בחלום תשובה לבעיה הלכתית, אם שומעים לדברי החלום.

יש שהוכיחו, שבתקופת המקרא היו שערכו שאלת חלום, כגון שאול המלך[163].

יש שכתבו שהיו מהאמוראים שעשו שאלת חלום, כגון רב[164], רבא[165], חסיד אחד[166], רבי יוסי[167].

מהראשונים מצינו הרבה, שהעידו כי ראו בחלום פתרונות לשאלות הלכתיות[168].

[159] שד״ח מערכת דל״ת כלל מה; שם, פאת השדה כלל כז. וראה בס׳ חסידים סי׳ תשכז. וראה בשו״ת יביע אומר ח״א חאו״ח סי׳ מא אות כה, ובשו״ת יחוה דעת ח״ה סי׳ לט, בהע׳ בעמ׳ קפ, בשם דבש לפי מהחיד״א, מערכת נו״ן אות יב, שהחלום הוא בגדר גילוי מילתא בעלמא, ולכן מי שרוצה לסמוך עליו, ולחוש לחומרא, תבוא עליו ברכה, אבל מי שאינו רוצה לסמוך עליו, הרשות בידו. **[160]** שו״ת חיים ביד סי׳ צב; שו״ת לב חיים ח״ג סי׳ יט; שו״ת יביע אומר, ח״א חיו״ד סי׳ מא אות׳ יט-כ. **[161]** עשה לך רב, ח״א סי׳ סא. **[162]** שו״ת שיבת ציון סי׳ נב. **[163]** ראה שמו״א כח ו. וראה בפירושי הרלב״ג והרד״ק שם. וראה בפירוש רבנו בחיי דברים כט כח, מפסוק הנסתרות לה׳ אלקינו וגו׳, יוצא שם מומחה לשאלת חלום. **[164]** ב״מ קז ב, ופירוש הר״ח שם, וערוך ע׳ עבד (ב), ובשטמ״ק ב״מ שם. **[165]** ב״ב קמז א; מנחות סז א. **[166]** ברכות יח ב, ופירוש המהרש״א ח״א שם. והוסיף שם: שמעתי דגם בדורות האחרונים היו משתמשים בבעלי חלומות על ידי השבעה בשמות. **[167]** ירושלמי כלאים ט ג. וראה עוד במבוא התלמוד להמהר״ץ חיות פכ״ח, בשם כפתור ופרח. **[168]** תשו׳ מיימוני לס׳ קנין סי׳ לא (הל׳ שכירות פ״ה), בשם מהר״ם מרוטנבורג, בעניין מלמד שחלה (וראה ש״ך חו״מ סי׳ שלג סקב״ה); ראב״ן סי׳ כו, והגהות מרדכי ע״ז פ״ה סי׳ תתנח, בעניין כלי של יין נסך; סמ״ג לאווין סד, במנין הלאו של השמר לך פן תשכח (הובא במגדל עוז הל׳ דעות ב ג); שו״ת תשב״ץ ח״ב סי׳ קנט, בעניין מכה בדופן; הג״א ע״ז סי׳ מא בשם רבנו אפרים, בעניין דג ברבוט״א (וראה שו״ת נובי״ת חיו״ד סי׳ ל); מרדכי ב״ק ריש פ״א, בעניין תשלומי פועלים (וראה ש״ך חו״מ סי׳ שלו סק״ב); ב״י או״ח סי׳ תרנא בשם הרקנטי, בעניין סמיכות האתרוג ללולב (ונפסק בשו״ע או״ח תרנא ט); שו״ת הרדב״ז ח״ג סי׳ תקלב, בעניין אמירת פיוטים בתוך התפילה; שו״ת הרדב״ז ח״ו סי׳ אלפיים רפו, בעניין תפילין של רש״י ור״ת; ט״ז אבהע״ז סי׳ קכט סקל״ה, בשם ר״י אור זרוע, בעניין השם עקיבא; פרי תואר לר׳ חיים בן עטר, סי׳ פה, בעניין ארבה; מחזיק ברכה, סי׳ רי סקי״ג, חלום סבו של החיד״א בעניין עישון סיגריות ביום-טוב ובתשעה באב; שם סק״ח, חלום רבי דוד גרשון בעניין הדלקת מקטרת מנר של חלב (בצירי); שו״ת משיבת נפש להגרא״ל צינץ בתקנות עגונות סי׳ לה, בעניין סימנים להיתר עגונה; בערוה״ש או״ח כז יט מביא שר׳ חיים ויטאל בא בחלום לבנו, ואמר לו שלא יכרוך את רצועת התפילין של יד על המעברתא; בעל כף החיים העיד על כמה חלומות, שבהם נתחדשו לו חידושים, ונפתרו לו ספקות בהלכה — ראה

כמו כן יש לציין פירושים שונים בתורה שפירשו האחרונים על סמך מה שנראה להם בחלום[169]. בעיקר מפורסם הוא רבי יעקב ממרוויש מבעלי התוספות[170], ששאל ספקותיו בשאלות חלום, ופרסמם בספרו שאלות ותשובות מן השמים[171]. בשיטה זו נכתבו דרכים שונות בנוגע לדרכי עריכת שאלת החלום, ולהנהגה למעשה בהתאם לתשובה שנתקבלה[172].

מהאחרונים יש שקיבלו להלכה את תוקפם של הגילויים ההלכתיים בחלום, ובעיקר אם נפלה מחלוקת בין חכמי הדור ואין מכריע, שאז מותר לשאול מן השמים כמי ההלכה, ומותר לנהוג על פי התשובה שתתקבל[173]. אך מן הראשונים[174] ורוב האחרונים דחו זאת, כי דברי חלומות אינם מעלים ואינם מורידים, והתורה לא בשמים היא, וחלום יעוף הוא, ואין בו ממש[175]. ויש מי שכתב, שאסרו לעשות שאלת חלום בזמן הזה כדי לדעת העתיד בענייני דעלמא[176]. עוד יש מי שכתב, שמזמן הבעש״ט והלאה לא נודע שאלת חלום בפרסום, כי הוא וסיעתו ביטלו כל עניני השבעות ושימושי קבלה מעשית, וכתיבת קמיעות[177]. ועוד יש מי שכתב, שיימנע אדם משאלת חלום לידע איזה אשה יקח, ובאיזה עסק יצליח[178].

ספרו ישמח ישראל, פר׳ פנחס, עה״פ והעמדת אותו לפני אלעזר הכהן, וכן נמצא בקונטרס חלומות שלו בכי״ק. בשו״ת חיים ביד סי׳ צב, מזכיר ספר עבודת מקדש לר׳ מנחם די לונזאנו, שנכתב על סמך חלום בשנת 1572. וראה עוד על חלומות של ראשונים לבירור מציאות ולקביעת הלכה בפתיחה לשו״ת מן השמים מאת הר״ר מרגליות. **[169]** ראה ט״ז או״ח סוסי׳ תקפה; ט״ז או״ח סי׳ תרנא סקי״ד; ט״ז חו״מ סוסי׳ פח; החיד״א במדבר קדמות, מערכת כ, אות ח; יד אפרים לרא״ז מרגליות או״ח סי׳ תרצב; דברי שאול לרי״ש נתנזון עה״ת פר׳ בראשית עמ׳ לא; שו״ת מהרש״ם ח״א סי׳ כט. וראה בפתיחת הר״ר מרגליות לשו״ת מן השמים, שמביא עוד עדויות של פייטנים על חלומות שהביאום לכתיבת פיוטים. **[170]** יש המזהים אותו כר׳ יעקב מקורביל, ויש החולקים על זיהוי זה — ראה בהקדמתו של הרב ר. מרגליות לספר שו״ת מן השמים; א.א. אורבך, בעלי התוספות, עמ׳ 129. **[171]** ראה עליו בשו״ת הרדב״ז ח״א סי׳ י, וח״ב סו״ס שמ, וסי׳ תקלב; שם הגדולים להחיד״א, מע׳ גדולים, מע׳ יו״ד, אות רכד; הקדמת הר״ר מרגליות לס׳ שו״ת מן השמים. וראה באריכות בשו״ת יביע אומר, ח״א חאו״ח סי׳ מא-מב, בדעות הפוסקים אם יש לסמוך על שו״ת מן השמים להלכה. **[172]** ראה בס׳ רזיאל, הובא בא״ע שמות יד יט. וראה בהקדמתו של הרב מרגליות לשו״ת מן השמים, שאסף על כך מקורות רבים מדברי הראשונים והאחרונים. **[173]** החיד״א ביעיר אוזן ח״א סי׳ טו, ובשם הגדולים, מע׳ יו״ד אות רכד, ע׳ רבנו יעקב חסיד. **[174]** שבלי הלקט סי׳ קנז. וראה שם, שדחה את רעיון שאלת החלום, ואת שיטתו של ר׳ יעקב בשו״ת מן השמים, כי התורה לא בשמים היא, ודברי חלומות לא מעלים ולא מורידים. וראה מה שתירץ על כך בשו״ת יביע אומר ח״א חאו״ח סי׳ מא אות כה. וראה בשו״ת מהר״י אסאד חאו״ח סי׳ רכ, שכאשר מתגלים לגדולי הדור דברי חלומות, יש לחוש לו טפי, ולא אמרו בזה לא מעלים ולא מורידים. **[175]** ש״ך חו״מ סי׳ שלג סקכ״ה, בעניין חלומו של המהר״ם מרוטנברג, בדין מלמד שחלה; שו״ת נובי״ת חיו״ד סי׳ ל, תשובה מבן המחבר, בעניין חלומו של רבנו אפרים, בדין דג הברבוט״א; יפה ללב ח״ב בקונ״א סי׳ רסט; שו״ת מהרש״ג ח״ב סי׳ מ; שו״ת תורת יקותיאל חאו״ח סי׳ לא; ארצות החיים סי׳ ט סקכ״א; שו״ת יחוה דעת, ח״ה סי׳ לט, בהערה בעמ׳ קעט-קפ. **[176]** שו״ת חיים ביד סי׳ לא. וראה בשד״ח מערכת דל״ת כלל מה. **[177]** ראה במבוא לשו״ת מן השמים לבעל קסת סופר. **[178]** ס׳ חסידים סי׳ רה, וסי׳ תסט, וסי׳ תתשעג. וטעמו מהפסוק בדברים יח יג, תמים

באופן דומה יש שדנו אם לסמוך על הכרעה הלכתית, כשהעידו עליה שבאה על פי רוח הקודש[179], או על ידי מגיד מן השמים[180].

לשיטות הסוברים שיש ממשות לחלום, או שיש לחשוש למשמעות כלשהי לחלום, התפרסמו ספרים ומאמרים שונים על פתרונות לחלומות שונים ומגוונים[181]. יש מי שכתב, שנשתנו פתרונות החלומות מזמן התלמוד לזמננו, כמו שנשתנו הרפואות שבזמניהם[182].

ו. פרטי דינים

ברכת 'המפיל' — בברכת המפיל לפני השינה תיקנו לומר 'ואל יבהלוני חלומות רעים'[183], על סמך הפסוק 'לא תאנה אליך רעה'[184], שלא יבעתוך חלומות רעים והרהורים רעים[185].

דיני הטבת חלום — הרואה חלום ונפשו עגומה, ואפילו אין מרומז בו דבר רע, אלא שהוא נפשו עגומה עליו[186], ילך ויטיבנו בפני שלושה שאוהבים אותו[187],

תהיה עם ה' אלקיך. וראה במאמרו של הרב י. פחה, תחומין, ה, תשמ"ד, עמ' 402 ואילך, שכוונת ר"י החסיד על דרך עצה טובה, ולא בגדר איסור. **[179]** כמו שמבואר אצל הראב"ד, בעל ההשגות, בהל' לולב ח ה, שכתב 'הופיע רוח הקודש בבית מדרשנו מכמה שנים', ובבית הבחירה ו יד כתב 'נגלה לי מסוד ה' ליראיו', ובמשכב ומושב ז ז כתב 'ברוך ה' אשר גילה סודו ליראיו', ובספרו בעלי הנפש סוף שער המים כתב הראב"ד 'כך הראוני מן השמים', וחלק עליו בעניין זה הרמב"ן, ראה בס' דבש לפי מהחיד"א מערכת נו"ן אות יב (וראה עוד בעניין זה בשו"ת יביע אומר, ח"א חאו"ח סי' מא אות כז; שו"ת חוות בנימין, ח"ב סי' צה; שו"ת דבר יהושע, ח"ג חאבהע"ז סי' ה). **[180]** כפי שכתב רבי יוסף קארו, בעל השולחן ערוך, את ספרו 'מגיד מישרים', ורבי משה חיים לוצאטו, בעל המחבר מסילת ישרים, את ספריו 'מגילת סתרים', 'רזין גניזין', 'תיקונים חדשים'. ובהקדמת הר"ח מוואלאז'ין לספרא דצניעותא (הוצאת הוראדנא 5580), כתב שבאו להגר"א הרבה מגידים מן השמים, שרצו למסור לו הלכות ללא עמל ויגיעה, והוא סירב, כי רצה לעמול בתורה. וראה עוד בעניין רוח הקודש, בת-קול וגילוי אליהו בהקדמתו של הר"ר מרגליות לשו"ת מן השמים. וראה בשו"ת חת"ס חאו"ח סי' רח, שרק משה רבנו הותר לו לדון ולהתיר ספקות על ידי רוח הקודש. וראה עוד בתורת משה להחת"ס על פר' ברכה; שו"ת חיי אשר, סי' לט. בעניין היחס שבין רוח הקודש ונבואה לבין הוראה — ראה בכוזרי, מאמר ג, לט-מא; רמב"ם, יסודי התורה ט ה; איגרות הראי"ה, ח"ב איג' תסז. **[181]** ס' פשר חלמין, חובר על ידי שלמה אלמולי, ה"א רנ-שב/ 1490-1542, ויצא לאור בשנת רעו/ 1516. בהקדמתו לספרו כותב ר' שלמה אלמולי, שרב האי גאון חיבר שערים בפתרון החלומות. יש אומרים, שגם רש"י חיבר פתרון חלומות, ויש אומרים, שגם רב סעדיה גאון חיבר ספר פתרון חלומות, בשם מגיד עתידות. לאחרונה פורסם ספר פתרון חלומות השלם מאת מאיר בקאל, תשכ"ה/ 1965. ואגב, היוונים והרומים פירסמו הרבה ספרים על פשר החלומות, אשר נקראו oneirocritica, ומיוחסים הם גם לרופאים וגם לפילוסופים. ראה במאמר S.M. Oberhelman, *Bull Hist Med* 61:47, 1987. **[182]** שו"ע הרב או"ח סי' רפח ס"ז וסי"א. וראה ע' השתנות הטבעים הע' 128 ואילך. **[183]** ברכות ס ב; רמב"ם תפילה ז א. **[184]** תהלים צא י. **[185]** ברכות נה ב; סנהדרין קג א. **[186]** דרישה או"ח ר"ס רכ; פמ"ג או"ח סי' רכ בא"א סק"א; מ"ב שם סק"א. **[187]** ראה בשו"ת תשובות והנהגות ח"ב סי' רנו, שהביא מהגרי"ז סולובייציק מבריסק, ששלושת האוהבים יכולים להיות גם קרוביו של בעל החלום, וגם קרובים אלו לאלו, ונהג להיטיב

ויאמר להם: 'חלום טוב ראיתי', ויאמרו לו: 'טוב הוא וטוב יהיה, הקב"ה יעשהו לטוב, שבע פעמים יגזרו עליך מן השמים לטוב, ויהיה טוב', ויאמרו שלושה פסוקים שנאמר בהם שהקב"ה יהפוך רעה לטובה, שלושה פסוקי פדויות, ושלושה פסוקי שלומות[188]; יש אומרים, ששבע פעמים יגזרו עליך וכו' הוא חלק מנוסח הלחש[189], ולדעה זו אומרים את הלחש כולו שלוש פעמים[190], ויש אומרים שאין משפט זה מנוסח הלחש, אלא הכוונה שצריך לומר את הלחש שבע פעמים, וכן לענות אחריו שבע פעמים[191].

בשעת ההטבה יזכור את החלום במחשבתו[192], ויש מי שכתב שהחולם יגיד את חלומו למיטיבים, והם יפתרוהו לטוב[193].

זמן ההטבה, יש מי שכתב שהוא בסוף היום, אחרי היציאה מבית הכנסת[194], ויש מי שכתב, שהוא בשחרית[195].

נחלקו הפוסקים אם מותר לעשות הטבת חלום בשבת, והנכון שיעשו ההטבה במוצאי שבת[196].

מעיקר הדבר, טוב שירגיל אדם עצמו שלא ישים לב לחלומות, כי רובם אין בהם ממש, אלא שאם נפשו עגומה עליו ודואג מהחלום, יעשה הטבת חלום[197].

מי שראה חלום, ולא יודע מה ראה, בין אם אינו יודע אם החלום טוב או רע, ובין אם נשתכח ממנו החלום, יקום לפני הכוהנים בעת נשיאת כפיהם ויאמר: "רבונו של עולם, אני שלך וחלומותי שלך, חלום חלמתי ואיני יודע מה הוא, בין שחלמתי אני לעצמי, ובין שחלמו לי חברי, ובין שחלמתי על אחרים[198], אם טובים הם חזקם ואמצם כחלומותיו של יוסף, ואם צריכים רפואה, רפאם כמי מרה על ידי משה רבנו, וכמרים מצרעתה, וכחזקיהו מחוליו, וכמי יריחו על ידי אלישע, וכשם שהפכת קללת בלעם הרשע לברכה, כן הפוך כל חלומותי עלי לטובה"[199]. נוסח אחר הוא: "יהי רצון מלפניך ה' אלקי ואלקי אבותי, שיהו כל חלומותי שחלמתי בין בלילה הזה בין בשאר הלילות, בין שחלמתי אני, ובין

חלומותיו בפני בניו. **[188]** ברכות נה ב, ושם פירוט הפסוקים; רא"ש ברכות פ"ט סי' ה; טושו"ע או"ח רכ א. הרי"ף והרמב"ם השמיטו דין זה. וכבר העירו ביד המלך, הל' תפילה, ובמהר"ץ חיות ברכות נה ב, שהרמב"ם השמיט מחיבורו ההלכתי את הדינים הנוגעים להטבת חלום, והרבונו של עולם בברכת כוהנים, ראה להלן חלק ו, בפרטי דינים, וכן השמיט את כל תיאורי החלומות ופתרונותיהם המוזכרים בתלמוד. **[189]** תוס' שם ד"ה שבע, פירוש א; מאירי שם. **[190]** ר"י בתוס' שם; מג"א סי' רכ סק"ב. **[191]** תוס' שם, בשם י"מ; טור או"ח סימן רכ, שכן נוהגים. וראה דרכי הסבר נוספים באנציקלופדיה תלמודית, כרך ח, ע' הטבת חלום, עמ' תשנד. וראה בעולת ראיה, ח"א עמ' שלט-שמב, פירוט נוסח ההטבה והפסוקים. וראה שם, שהגראי"ה קוק היה משתדל לקבץ עשרה תלמידי חכמים שיאמרו לו פסוקי ברכת כהנים. **[192]** מג"א סי' רכ סק"א. **[193]** מאירי ברכות שם. **[194]** דרישה שם. **[195]** מג"א שם סק"ב, בשם של"ה. **[196]** פתח הדביר חלק ב' סימן רכ; שד"ח מערכת יוהכ"פ סימן ג, ד"ה אחר החיפוש. **[197]** ערוה"ש או"ח רכ ד. **[198]** יש שמחליפים הסדר, ומקדימים החלום על אחרים — ראה מג"א סי' קל סק"ב; מחצית השקל שם; מ"ב שם סק"ד. **[199]** ירושלמי ברכות ה א.

שחלמו לי אחרים, אם טובים הם, יתקיימו עלי לששון ולשמחה לברכה ולחיים, ואם לדבר אחר, כשם שהפכת את מי המרה למתיקה, ומי יריחו על ידי אלישע למתיקה, ואת קללת בלעם בן בעור לברכה, כן תהפוך את כל החלומות הקשים, ומה שחלמו אחרים עלי, לטובה לברכה ולרפואה ולחיים לשמחה ולששון ולשלום״, ומסיים יחד עם הכוהנים כשעונה הציבור אמן. והנכון לומר תפילה זו בשעה שמאריכים הכוהנים בניגון התיבות[200]. אם לא סיימו עדיין הכוהנים יאמר ״אדיר במרום, שוכן בגבורה, אתה שלום ושמך שלום, יהי רצון מלפניך שתשים עלינו שלום״[201], ויש נוהגים לסיים ״ותשמרני ותחנני ותרצני״[202], ויש נוהגים לומר ׳אדיר במרום׳ בכל פעם בשעת אמירת הש״ץ שים שלום, בשעה שאומר וטוב בעיניך[203].

ראוי לנהוג שלא לומר תפילה זו של רבונו של עולם בכל יום, אלא רק אם בא לו חלום בלילה שלפניו[204], אבל במדינות שאין הכוהנים עולים לדוכן אלא בשלוש רגלים, נוהגים כל הקהל לומר תפילה זו בשעת הדוכן, אפילו אותם שלא חלמו[205]. והטעם, שאי אפשר שלא חלם פעם אחת בין רגל לרגל. ובמקום שאין עולים לדוכן, יאמר תפילה זו בשעה שהשליח ציבור אומר שים שלום, ויסיים עם הש״ץ, כדי שיענו הקהל אמן[206]. ואם ראה שלא יוכל לסיים עם הש״ץ, יתחיל בשעה שהש״ץ אומר יברכך[207].

נוהגים לומר תפילה זו אף ביום טוב שני; ומכל מקום לא יתחיל מ׳רבון׳ אלא יתחיל מ׳יהי רצון׳[208].

יש אומרים, שמותר לומר תפילת ׳רבונו של עולם׳ להטבת החלום גם בשבת; ויש אומרים, שאין לאומרו בשבת, אלא אם חלם חלום רע באותו לילה[209].

ברכת כוהנים יש לה כוח לתקן חלום רע כשמתפללים עליו באותה שעה[210], כי זו היא עת רצון[211].

אף על פי שבשעת נשיאת כפים צריך להאזין לברכת כוהנים, ואין לומר פסוקים באותה שעה, התירו לומר תפילה על החלומות משום סכנה, שמא חלום מסוכן הוא שצריך לרפואה[212]. אכן יש מי שכתב, שלא לומר תפילה זו בשעת ברכת כוהנים, כי זה מפריע לכוונה[213]. וכבר התפשט המנהג בארץ ישראל שלא לומר תפילת ׳רבונו של עולם׳[214].

[200] שו״ת תרומת הדשן סי׳ כז; רמ״א או״ח קכח מה. **[201]** ברכות נה ב; טושו״ע או״ח קל. וראה במ״ב סי׳ קל סק״ה, שהגר״א היה נוהג לומר הרבש״ע גם בסוף פסוק ג׳, ולא היה״ר שנדפס בסידורים. **[202]** ט״ז או״ח סי׳ קל סק״א; מג״א שם סק״ב. **[203]** מ״ב סי׳ קל סק״ו. וראה עוד בערוה״ש או״ח קל ב-ג. **[204]** ט״ז ומג״א סי׳ קל סק״א. **[205]** מ״ב סי׳ קל סק״א. **[206]** ר״ן ברכות נה ב; רמ״א או״ח קל. **[207]** מ״ב שם סק״י. **[208]** ביאוה״ל סי׳ קל ד״ה מאן. **[209]** ראה מג״א קכח סק״ע; מ״ב סי׳ קל סק״ד. **[210]** ב״י או״ח סי׳ קל. **[211]** תוס׳ סוטה לט ב ד״ה אם. **[212]** תוס׳ סוטה מ א ד״ה כל. **[213]** שו״ת מהרי״ל סי׳ קמח. **[214]** הגרש״ז אויערבאך, בס׳ ועלהו לא יבול, עמ׳ צד. וראה שם הערת הגרז״נ גולדברג, שדווקא בחו״ל שנהגו הכהנים לזמר את ברכת כהנים, נוהגים לומר תפילת רבונו של עולם, מה

המקריא לפני הכוהנים לא יאמר תפילת 'רבונו של עולם' להטבת החלום, אף על פי שמובטח לו שיחזור למקומו[215].

תענית חלום — הרואה חלום רע, צריך להתענות למחר, שכן יפה תענית לחלום כאש לנעורת[216], וכל היושב בתענית, קורעים לו גזר דינו של שבעים שנה[217]. יש אומרים, שהטעם לתענית חלום הוא משום ספק סכנת נפשות[218]; ויש אומרים, שהטעם כדי שישוב ויעור במעשיו, ויחפש בהן, ויחזור בתשובה[219].

בתענית חלום מתפלל 'עננו' בכל תפילה, אף על פי שלא קיבלה מבעוד יום[220]. ובשבת אומר 'עננו' ב'אלקי נצור לשוני', קודם ל'יהיו לרצון', ובלא חתימה[221], וגם יבלה כל היום בתורה ובתפילה, ויתכפר לו[222]. וכן מי שחלם חלום רע על חברו — יתענה עבורו, ואפילו בשבת[223].

יש אומרים, שהמתענה תענית חלום חייב להשלים כל היום, ואפילו ביום ששי; יש אומרים, שבערב שבת לא ישלים תעניתו; ויש אומרים, שאפילו ביום חול לא חייב להשלים[224].

אמנם יש שכתבו, שתענית חלום היא דווקא למי שנפשו עגומה עליו ביותר, אבל אם אינו מצטער כל כך, עדיף שלא יתענה, ובוודאי שאסור לו להתענות בשבת[225]. ועוד יש מי שכתב, שנכון שלא להתענות כלל בשבת, ואף גם ביום חול אין להרגיל, כי תענית חלום נאמרה דווקא על אדם טהור, ושלא במילוי הכרס, וזולתם אין בהם ממש[226].

מותר להתענות תענית חלום אפילו בשבת, אלא שצריך לחזור ולהתענות ביום ראשון, כדי שיתכפר לו מה שביטל עונג שבת; ואם תשש כוחו, ואינו יכול להתענות שני ימים רצופים, יתענה ביום אחר[227]. יש מי שהסביר את העניין בכך, שאמנם יש מצווה לבטל החלום בשבת, אבל יש קצת עבירה כשמתענה בשבת, ולכן צריך לישב תענית על תעניתו[228]. אם חל ביום ראשון ראש חודש, חנוכה, פורים או יום טוב, ואפילו יום טוב שני, ידחה התענית ליום אחר[229]; ואם חל ביום ראשון תענית חובה, כגון י"ז בתמוז — יש אומרים, שאין התענית עולה לו, וצריך להתענות יום אחר; ויש אומרים, שהיא

שאין כן בארץ ישראל. **[215]** שו"ת מהרי"ל סי' קמח. **[216]** שבת יא א; תענית יב ב; בראשית רבה מד טו; תנחומא, בראשית ב. **[217]** ברכות לא ב, ולפי פירוש הר"ח הכוונה לתענית חלום. וראה במ"מ תעניות א יב, שכן גם דעת הרמב"ם. **[218]** שו"ת אור זרוע סי' תז; ברכי יוסף או"ח סי' רפח. **[219]** רמב"ם תעניות א יב. **[220]** רמב"ם שם. **[221]** בה"ג, הובא במ"מ שם, ובתוס' ברכות לא ב ד"ה כל; טושו"ע או"ח רפח ו, ובמ"ב שם סקכ"ב. **[222]** מ"ב סי' רפח סק"ז. **[223]** מג"א סי' רכ סק"ב, בשם ספר חסידים; שו"ת האלף לך שלמה, חאו"ח סי' קיח. **[224]** ראה שיטות הפוסקים בזה בשו"ת מהרי"ל סי' לג. **[225]** שו"ת הריב"ש סי' תקיג; של"ה דקל"ה ע"א; ילקוט יוסף, ח"ג סי' רכ ס"ב. וראה באיגרות הראיה, ח"א איג' עט, על הצורך הנפשי בתענית חלום. **[226]** ערוה"ש, או"ח רכ ח. **[227]** ברכות לא ב; רמב"ם תעניות א יב; טושו"ע או"ח רפח ד. **[228]** תוס' נזיר ב ב ד"ה ואמאי. וראה עוד שאילתות, שאילתא א; משך חכמה, במדבר ו יד. **[229]** רמ"א או"ח שם. ובעניין ר"ח ניסן — ראה מ"ב סי' רפח סק"י.

עולה לו לחובתו[230]. אם התענה בשבת תענית חלום ועבר עליו יום-הכיפורים — יש אומרים, שמכל מקום צריך לשבת בתענית על תעניתו[231]; ויש אומרים, שאינו צריך לשבת בתענית, שאם יום-הכיפורים מכפר על עשה ועל לא-תעשה, כל שכן שיכפר על זה[232].

יש אומרים, שאין להתענות תענית חלום בשבת אלא על חלום שראהו שלוש פעמים[233]; ויש אומרים שבזמן הזה אין להתענות תענית חלום בשבת כלל, שאין אנו בקיאים בפתרון חלומות לידע איזה טוב ואיזה רע. אך מכל מקום אומרים העולם, שנמצא בספרים קדמונים, שעל שלושה חלומות מתענים בשבת, ואלו הם: הרואה ספר תורה שנשרף (והיינו דווקא שנשרף אבל לא כשנפל, והוא-הדין לתפילין[234]), או יום הכיפורים בשעת נעילה[235], או קורות ביתו או שיניו שנפלו, ויש אומרים הרואה יום הכיפורים אפילו שלא בשעת נעילה, ויש אומרים הרואה שקורא בתורה, ויש אומרים הרואה שנושא אשה, וכן החלומות שאמרו בפרק הרואה במסכת ברכות שהם רעים, גם עליהם מתענים בשבת[236]. יש מי שכתב, שבכל מקרה אין לצום תענית חלום בשבת, אלא שצריך לצום שני ימים בחול, אחד לתענית חלום, ואחד תשלומים לשבת[237]. ומכל מקום אין להתענות בשבת אלא אם כן התענית עונג לו, כגון שנפשו עגומה עליו, וכשיתענה ימצא נחת רוח[238]. אם הרהר ביום וחלם לו בלילה מעין ההרהור, לא יתענה בשבת, כי ההרהור גרם לו לחלום הרע, ולא שהראוהו כן מן השמים[239].

המתענה תענית חלום ביום-טוב, שצריך להתענות תענית אחרת לכפר על מה שהתענה ביום-טוב — יש אומרים, שמתענה תענית זו ביום-טוב שני של גלויות[240]; ויש אומרים, שלא יתענה ביום-טוב שני, אלא ביום שאחריו[241].

המתענה תענית חלום ביום-טוב שני של גלויות — יש אומרים, שאינו צריך להתענות תענית אחרת לתעניתו[242]; ויש אומרים, שאף הוא צריך להתענות יום אחר[243].

חלום רע בראש השנה מצריך תענית

[230] מ״ב סי׳ רפח סק״ח. **[231]** ב״י או״ח סי׳ תקסח; שו״ע שם ה; מג״א סי׳ רפח סק״ג. **[232]** ט״ז או״ח סי׳ רפח סק״ג; שו״ת שבות יעקב ח״ב סי׳ ט. וראה ביאוה״ל סי׳ תקסח ד״ה או. **[233]** טושו״ע או״ח רפח ה. **[234]** מ״ב סי׳ רפח סקט״ז. **[235]** ראה בס׳ ביצחק יקרא על או״ח סי׳ רפח ס״ה, שמר״ח אלול עד אחרי שמחת תורה הרואה יום הכיפורים בחלום אפילו בשעת נעילה, לא יתענה דמסתמא מחשבתו עליו. **[236]** שו״ע או״ח רפח ה. **[237]** של״ה, שבת, ח״ב עמ׳ פה. וראה בשער הציון סי׳ רפח סקט״ו. **[238]** שו״ת ריב״ש סי׳ תקיג; של״ה דקל״ה ע״א; מחזיק ברכה או״ח סי׳ רפח אות יד; מ״ב סי׳ רפח סקט״ו; כף החיים סי׳ לו אות נח; ילקוט יוסף, ח״ג סי׳ רכ ס״ב וס״ה. וראה באוצר הגאונים, לברכות ל א, בשם רב האי גאון, שכשיושב בתענית על חלום רע, ומשים על ליבו שנקרע גזר דינו, אין לך עונג גדול מזה. וראה עוד באוצר הגאונים לתענית, עמ׳ 18-23. **[239]** ט״ז או״ח רפח סק״ג. **[240]** ס׳ חסידים, סי׳ רכט; ב״י או״ח סי׳ תקסח, בשם שבלי הלקט; שו״ת תרומת הדשן, סי׳ רעח, בשם מנהגי ר״א מטירנא. וראה מג״א סי׳ רפח סק״ד; מקור חסד, על ס׳ חסידים, שם. **[241]** ב״י שם; רמ״א, או״ח רפח ד. **[242]** כנה״ג או״ח סוסי׳ רפח, בהג״ט. **[243]** מג״א שם; ברית

בשני ימי ראש השנה[244].

חתן ביום חופתו, אף שזהו יום טוב שלו, אם נפשו עגומה עליו, חייב להתענות[245].

בערב יום כפור אסור לצום תענית חלום[246]. ויש מי שכתבו, שיתענה עד סעודה מפסקת[247].

מתענים תענית חלום בחודש ניסן[248], ואין צריך לישב תענית על תעניתו בחודש אייר[249]; ואם התענה תענית חלום בשבת שבתוך חודש ניסן, מותר להתענות למחרת תענית על תעניתו[250].

המתענה תענית חלום בימי חג הסוכות, אין לו לברך ברכת לישב בסוכה על השינה והשהייה בסוכה[250].

אם חלו שתי קדושות רצופות, כגון שבת ויום-טוב, סמוכים זה לזה, ואירע לאדם בשניהם תענית חלום, הסתפקו הפוסקים אם צריך להתענות תענית לתעניתו שני ימים, או די שיתענה יום אחד עבור שתי התעניות שהתענה בימי הקדושה[251]; וכן הסתפקו ביחס למי שהתענה בשבת תענית חלום, ובשבת שאחריה שוב התענה בגלל חלום אחר, אם צריך אחר כך להתענות שתי תעניות או די בתענית אחת[252]; וכן נחלקו ביחס למי שהתענה תענית חלום ביום-טוב שחל להיות בשבת, שיש באותו יום שתי קדושות[253]. יש מי שהכריע בכל הספקות הללו להתענות רק תענית אחת לתעניותיו[254].

יש מי שכתב, שהמתענה תענית חלום אין לו לאכול אפילו בסעודת מצווה[255].

עוברות ומניקות אין להורות להן להתענות תענית חלום אלא יתנו פדיון נפשן לצדקה[256].

מי שמונע להתענות תענית חלום מכשיל את הרבים[257], ועושה שקר בנפשו, ומתחייב בו מכת מרדות[258].

נידוי בחלום — מי שנידוהו בחלום, הרי זה נידוי, וצריך להתירו מנידויו[259], ועד שלא יתירו נידויו, הרי הוא ככל

עולם להחיד״א, על ס׳ חסידים סי׳ רכט. **[244]** ראה שו״ת זרע אמת ח״ג סי׳ סג; עיקרי הד״ט או״ח סי׳ ל. **[245]** שו״ת פתח הדביר אות ה. **[246]** רמ״א או״ח תרד א. וראה עוד בעיקרי הד״ט או״ח סי׳ לא; ערוה״ש או״ח תרד י; שו״ת יביע אומר, ח״א חאו״ח סי׳ לז אות׳ ב-ג; שו״ת בית דוד, חאו״ח סי׳ יט; שו״ת לב חיים, ח״ב סי׳ קיט. **[247]** מג״א סי׳ תרד סק״א; שו״ע הרב או״ח תשד א. וביחס לחג השבועות, ראה מג״א סי׳ תרד סק״א; מנ״ח מ׳ שט סק״ב; עשה לך רב, ח״ז סי׳ כד. ובס׳ חינא וחסדא, ח״א בהשמטות דל״ח ע״ב כתב כן גם ביחס לשבעת ימי המשתה. ביחס לערב פסח — ראה חזון עובדיה, ח״ב עמ׳ קסז. **[248]** רמ״א או״ח תכט ב. **[249]** מ״ב שם סקי״א. **[250]** יחוה דעת, ח״ה סי׳ מח. וראה עוד במ״ב סי׳ רפח סק״ט. **[251]** אגורה באהלך דף ו סע״ב. **[252]** שו״ת בית דוד חאו״ח סי׳ קיב. **[253]** שו״ת רב פעלים ח״א חאו״ח סי׳ כט. **[254]** שו״ת יביע אומר, ח״ח חיו״ד סי׳ לז אות׳ ב-ג. **[255]** ערוה״ש או״ח תקצז ו. **[256]** מ״ב סי׳ רפח סק״ז. **[257]** שו״ת חקרי לב חחו״מ ח״א סי׳ קטו. וראה בשד״ח מערכת דל״ת כלל מה. **[258]** שו״ת חיים ביד סי׳ צב. **[259]** נדרים ח א; שאילתות

מנודה לכל דבריו[260]. מספר טעמים נאמרו על כך — יש מי שכתב, לפי שאפשר שבשליחות המקום נתנדה[261]; יש מי שכתב, לפי שהחלום הוא כעין נבואה, יש לו לדאוג מן הפורענות[262]; יש מי שכתב, שהחלומות הם ספק, וכאן הוא איסור, ולכן מחמירים מספק[263]; ויש מי שכתב, שסימן קללה בעלמא הוא, שהרחיקוהו מן השמים, וצריך קירוב[264].

בית דין יכולים לכוף עליו התרת הנידוי[265].

אין הבדל אם הוא עצמו חלם שנידוהו, או שאחרים חלמו עליו, ובשניהם צריך התרה[266]. החולם על נידויו של חברו הוא חמור יותר מאשר החולם על נידוי עצמו[267].

נידוהו בחלום והתירוהו בחלום, צריך התרה, כי שמא ההיתר הוא מדברים בטלים[268], ואף אם נידוהו בחלום בתנאי, כגון שנידוהו אם לא יתענה, ונתקיים התנאי שהתענה, מכל מקום צריך התרה, שמא התנאי הוא מהדברים הבטלים[269].

אפילו ידע מי נידהו בחלום, אין המנדה יכול להתירו, אלא יתירו לו אחרים[270].

נידוי בחלום צריך עשרה בני אדם שיתירוהו[271].

אם נידוהו בחלום בליל שבת, מתירים את נדרו בשבת, שאין לך צורך שבת גדול מזה[272].

נוסח התרת נידוי בחלום: 'מאחר שפלוני נתנדה בחלום, מותר יהיה לו, לא יסורים ולא קללה יבואו עליו, יחי פלוני ואל ימות ויהי מתיו מספר, תודיעני אורח חיים וגו', ה' שמעתי שמעך יראתי וגו', ויאמרו שלוש פעמים ויעבור[273].

נדר בחלום — הנודר בחלום, יש אומרים שאין צריך התרה[274], ויש אומרים שצריך התרה[275]. יש שכתבו, שנדר בחלום

שאילתא כט; רמב"ם תלמוד תורה ז יב; טושו"ע יו"ד שלד לה. **[260]** ש"ך יו"ד סי' שלד סקנ"ד. **[261]** ר"ן נדרים שם. **[262]** תוס' שם. **[263]** שו"ת תשב"ץ ח"ב סי' קכח. **[264]** שו"ת הרא"ש כלל ח סי' יא. וראה עוד בשו"ת הרא"ש כלל כח סי' ה; העמק שאלה, שאילתא כט אות טו; שו"ת שיבת ציון סי' נב. **[265]** שו"ת חיים ביד סי' צב. **[266]** שאילתות שאילתא כט; בה"ג הל' נידוי; שו"ת רדב"ז ח"ד סי' אלף קעא (ק). **[267]** שו"ת תשב"ץ ח"ב סי' קכט, אם כי לחילוק זה אין מקור בגמרא. וראה עוד בשו"ת הרדב"ז ח"ד סי' אלף קעא; בעי חיי יו"ד סי' סח. **[268]** נדרים ח א; טושו"ע שם. **[269]** שו"ת תשב"ץ ח"ב סי' קכט. **[270]** נדרים שם; רמב"ם שם; טושו"ע שם. **[271]** גמ' שם; רמב"ם וטושו"ע שם. וראה שם פרטי דינים על עשרה האנשים. **[272]** שו"ת הרדב"ז ח"ד סי' אלף קעא (ק), בשם רב אחאי גאון; באה"ט או"ח סי' שמא סק"ב; שו"ת מים חיים (משאש), ח"א חאו"ח סי' קד (עמ' צח). **[273]** ב"י יו"ד סי' שלד, בשם מ"כ. והוא נוסח הגאונים — ראה אנציקלופדיה תלמודית, כרך ז, עמ' צ, הע' 109. **[274]** ר"ן נדרים ח ב; שו"ת הרא"ש כלל ח סי' יא; טור יו"ד סי' רי, בשם הרא"ש; שו"ע יו"ד רי ב, דעה א; מהר"ל, הובא בט"ז יו"ד סי' רי סק"ד. **[275]** שו"ת הרשב"א ח"א סי' תרסח, ובשם תשובת הגאונים; שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן סי' רסה; נמוק"י נדרים ח ב, בשם הריטב"א; שו"ע יו"ד רי ב, בשם י"א. וראה שו"ת תשב"ץ ח"ב סי' קכח; שו"ת שמש צדקה יו"ד סי' ה; שו"ת שיבת ציון סי' נב; תו"ש בראשית פל"ז אות פ. וראה ש"ך שם סק"ה, דהכי נהוג. ובנוסח

חמור יותר מנדר בהקיץ, ולכן צריך עשרה בני אדם להתירו[276].

יש הסבורים, שאין הבעל יכול להפר את נדרה של אשתו בחלומה, וצריכה עשרה אנשים שיתירוה, כדין נידוי[277], ויש מי שסבור שדין נדר אשה בחלום הוא כמו בהקיץ[278].

הנודר ברבים בחלום, יש לו התרה[279].

הנשבע לשקר בחלומו, או חלם שחילל שבת — יש הסבורים, שלא חייב תשובת המשקל, אך יפשפש במעשיו[280]; ויש הסבורים, שיש לו לחשוש לחלום איסור, ועליו לעשות תשובה[281].

יש מי שכתב, שלא חששו הפוסקים לנדר בחלום אלא לנדר של מצווה, אבל לא לנדר של מידת חסידות ופרישות[282].

יש מי שכתב, שאם נדר או נשבע בחלום לקיים מצווה, חייב לקיימה[283]. מי שנדר בחלום לכתוב ספר תורה לשמו, בין שחלם הוא בעצמו, ובין שאחר חלם עליו

התרת נדרים בערב ר״ה אמנם מזכירים גם נדרים שבחלום. **[276]** דעת הגאונים, הובאו בשו״ת הרשב״א שם, וראה בט״ז שם. **[277]** ב״ח יו״ד סי׳ רי; ש״ך יו״ד סי׳ רי סק״ד; שו״ת בית יהודה חיו״ד סי׳ ח. **[278]** ט״ז יו״ד סי׳ רי סק״ד. **[279]** שו״ת הרשב״א ח״א סי׳ תרסח, וח״ג סי׳ שלא. וראה בתומים סי׳ עג; שו״ת פני מבין חיו״ד סי׳ שו; שו״ת באר משה ח״ג סי׳ קעה. **[280]** שו״ת חיים ביד סי׳ נב; שו״ת באר משה ח״ג סי׳ קעב. **[281]** שו״ת רב פעלים ח״ב חיו״ד סי׳ לב; שו״ת זקן אהרן סי׳ כא; שו״ת חקרי לב חחו״מ סי׳ קיח. וראה במאמרו של הרב י. פחה, תחומין, ה, תשמ״ד, עמ׳ 402 ואילך.

שנדר כן, חייב לקיים את הנדר ולכתוב ספר תורה[284]. מי שחלם שהיתה מגבית עבור ישיבה, ונתן במגבית זו סכום מסויים, פטור מליתן הסכום הזה, כי לא חלם שנדר לתת, וגם שחלם על לשעבר ולא לעתיד[285].

בדיני ממונות — היה מצטער על מעות שהניח לו אביו, ולא אמר לו היכן הם, ואמרו לו בחלום, מעות שאתה מבקש כך וכך הם, ובמקום פלוני הם, ושל מעשר שני הם, ומצאן במקום פלוני שנאמר לו, ובמנין פלוני, זה היה מעשה ואמרו חכמים, דברי חלומות לא מעלים ולא מורידים, ואינם מעשר, ויכול להוציאם כשאר נכסיו[286]. והטעם, שאף על פי שניכרים דברי אמת בחלום, אומרים שלצערו רצה החלום, או שצדק הדמיון בחלק מהדברים, אבל חלק מהחלום אינו אלא הבל[287].

והוא-הדין כשאמרו לו בחלום, שהמעות הן של פלוני, ואפילו אם היה פיקדון ביד אביו, ואינו יודע היכן הניחו,

[282] שו״ת חת״ס חיו״ד סי׳ רכב. וראה בשו״ת באר משה ח״ג סי׳ קע; הליכות שלמה ח״ב עמ׳ שסה סק״ב. **[283]** שו״ת הרדב״ז ח״ד סי׳ אלף קע. וראה בפת״ש יו״ד סי׳ רי סק״ב וסק״ג; שו״ת באר משה ח״ג סי׳ קסט. **[284]** שו״ת חיים ביד סי׳ נב, ובספרו חפץ חיים סי׳ פח. **[285]** שו״ת דובב מישרים ח״ג סי׳ פה; שו״ת באר משה ח״ג סי׳ קעד. **[286]** סנהדרין ל א; רמב״ם מע״ש ו ו, וזכיה ומתנה י ז; טושו״ע חו״מ רנה ט. **[287]** שאילתות, שאילתא כט; מאירי סנהדרין שם; מ״מ זכיה ומתנה שם. וראה עוד בשו״ת תשב״ץ, ח״ב סי׳ קכח; שו״ת נובי״ת חיו״ד סי׳ ל; שו״ת לב חיים, ח״ג סי׳ יט; שו״ת אגודת איזוב

הרי הן שלו[288].

וכן אם אמרו לו בחלום, כך וכך מהם של הקדש, או כך וכך מהם של צדקה, הרי אלו שלו[289].

יש שכתבו הטעם, שאין סומכים על החלום, כי אין מוציאים ממון מחזקתו מספק[290], ואין לחלק בין אם מצטער או לא מצטער, ובכל מקרה אין לחוש לחלומות[291].

אפוטרופוס שמכר קרקע ולקח עבדים, ולא הניחוהו חכמים, וחלם להם, אני להרוס ואתה לבנות, ולא השגיחו בחלום, שדברי חלומות אינם מעלים ואינם מורידים[292].

בעניינים שונים — יש מי שכתב, שדברי חלומות אינם מעלים ואינם מורידים הוא דווקא לעניין מצוות, אבל אם חלם בעניין המת ובבזיונו, הולכים לפי החלום[293], וזה דווקא בתוך שלושים יום למותו של הקרוב, אבל יותר מזה אין משגיחים על החלום[294].

רופא שהיה מוכן להכין תרופה לחולה, ואמרו לו בחלום שלא יעשה לו אותה

תרופה, כי החולה עתיד למות, אם מסופק באותה תרופה, יש לחוש לדברי החלום בשב ואל תעשה, ואם ברור לו שלא יזיק לו, לא ישגיח בדברי החלום; ואם הוא מסופק, ורופא אחר איננו מסופק, לא ישגיח לדברי חלום חברו[295].

הרואה בחלום שתפילין נפלו מידו, אם התענית אינה קשה עליו — יתענה; ואם היא קשה עליו, יפדה במעות לצדקה; ובשבת לא יתענה כלל, רק ינדב לצדקה[296].

מי שחלם שספר ספירת העומר, לא יצא ידי חובתו, אפילו אם הספירה היתה נכונה, ויספור בברכה באותו לילה כשיתעורר משנתו[297].

מי שחלם שהיה צמא, ובירך ברכת 'שהכל', אינו יוצא ידי חובתו בברכה שבחלום[298].

אשה שבשנתה נדמה לה כאילו הרגישה שנפתח מקורה, והקיצה משנתה ובדקה עצמה ומצאה טהורה, והיא מסופקת שמא כל זה היה חלום גרידא, הרי היא טהורה[299].

המדברי, חיו"ד סי' כג; שו"ת שיבת ציון סי' נב; העמק שאלה, שאילתא כט. **[288]** שאילתות שם; רי"ף סנהדרין שם; רמב"ם שם; טושו"ע שם. **[289]** שאילתות שם; רמ"א יו"ד רנט ו. **[290]** שו"ת תשב"ץ ח"ב סי' קכח. וראה מרדכי ב"ב פ"א סי' תרנח. **[291]** ראה ירושלמי מע"ש ד ו; העמק שאלה שם; תו"ש בראשית פל"ז אות פ; אנציקלופדיה תלמודית, כרך ז, עמ' פו. **[292]** גיטין נב א. וראה הוריות יג ב. **[293]** ס' חסידים סי' תשכ"ז. וראה בעיקרי הד"ט יו"ד סי' לח אות ה; יד מלאכי כללי הדינים סי' קסו. **[294]** שו"ת שבות יעקב ח"ב סי' קג; שד"ח מערכת דל"ת כלל מה. **[295]** שד"ח מערכת דל"ת כלל מה, בשם ס' יד נאמן. וראה בשו"ת באר משה ח"ג סי' קעג. **[296]** שו"ת באר משה, ח"ג סי' ט סק"ד. **[297]** שו"ת לב חיים, ח"ג סי' קכא; שו"ת ציץ אליעזר, ח"כ סי' כז. **[298]** שו"ת פרי השדה, ח"ב סי' קז. **[299]** שו"ת נובי"ת חיו"ד סי' קיח; שו"ת מהרי"א אסאד, חיו"ד סי' רכ; שו"ת הרי בשמים, מהדו"ת

איש שחלם ששימש עם אשתו כשהיא בלתי טהורה, ואחר כך בדקה עצמה ומצאה טהורה, אין לחוש כלל לחלום ההוא[300].

המהרהר בלילה, וראה ששימש מיטתו בחלומו, ועמד ומצא בשרו חם, אף על פי שלא מצא שכבת זרע, הרי הוא טמא[301].

אין לקבל שום דבר מהמת בחלום, ואין לנדור לו שום דבר[302].

חֲנִיטָה

א. הגדרת המושג

חניטה היא פעולה הנעשית לשימור גופת הנפטר מפני רקבון וסרחון, על ידי מילוי חלקי הגופה בבשמים שונים. מקור השם העברי לפעולה זו הוא לשון בושם וריח טוב[1], והוא מלשון 'התאנה חנטה פגיה'[2]. הקשר הזה נובע כנראה מריחות הבשמים המתלווים למעשה החניטה, המזכירים את ריח האילן בשעת הבשלת פגי התאנה[3].

בלעז נקרא החנוט בשם מומיה[4]. שם זה נגזר מן המילה הפרסית 'מום', שפירושה זפת או שעווה. שם זה ניתן לחנוטים המצריים על ידי היוונים. השם הלאטיני למלאכת החניטה הוא imbalsamare, אשר נגזר מן in balsamum, שפירושו לתוך בשמים[5], וממנו נגזרו שמות לחניטה בשפות לועזיות שונות. Balsma הוא שמן אפרסמון, ובלשון התלמוד הוא נקרא גם פלייטון[6]. ואגב, המושג 'בושם' משותף להרבה לשונות עתיקות, כגון ערבית ולטינית, והוא מתייחס לצמח בושם, שהוא האפרסמון, ובגלל ריחו הונח המושג על כל דבר שריחו טוב.

ב. רקע היסטורי

מקורות היסטוריים — תיאורי החניטה המצרית נשתמרו בעיקר בכתביהם של ההיסטוריונים היווניים הרודוטוס (484-425 לפנה"ס)[7], ודיודורוס (בסביבות

סי' קכה. **[300]** שו"ת ציץ אליעזר, ח"כ סי' לב אות א. **[301]** נידה מג א; רמב"ם אבות הטומאות ה ה. **[302]** צוואת רבי יהודה החסיד. וראה במילי דחסידותא אות יג, פרטים שונים בעניין קבלת דברים ממת בחלום.

[1] תרגום יונתן בראשית נ ב לחניטה הוא בסמא, מלשון בשמים. **[2]** שהש"ר ב יג. כן כתבו א"ע, רשב"ם, ודעת זקנים מבעלי התוספות, בראשית נ ב. וראה חזקוני בראשית שם, שיש מפרשים אותו שמן נעשה מדבר שלא הביא שליש, והוא לשון 'התאנה חנטה פגיה', וכן שנו רבותינו (מגילה יג א) — אנפקינון, שמן זית שלא הביא שליש. **[3]** וראה בפירושו של רש"ר הירש, בראשית נ ב. **[4]** mummia. וכן הוא בדברי חלק מהפוסקים — ראה למשל משל"מ מאכלות אסורות ח יח; שם אבל ג א; שם יד כא; שו"ת הרדב"ז ח"ג סי' תתקעט; גינת וורדים חיו"ד ח"א סי' ד. בעולם העתיק ובימי הביניים שימש מונח זה לחומר רפואי עשוי משאריות של חנוטים או ממוצרי זפת שונים — ראה E. Reichman, In: F. Rosner (ed): *Pioneers in Jewish Medical Ethics*, Janson Aronson, Northvale, 1997, pp. 27ff. תוצרי זפת מים המלח הובאו למצרים לצורך שימוש בתהליך החניטה — ראה רייכמן, שם עמ' 31-33. **[5]** אנציקלופדיה עברית, ע' חניטה, כרך יז, עמ' 703. **[6]** ראה שבת סב א, וברש"י שם. בעניין זיהוי האפרסמון + בלסם — ראה מאמרו של ז. עמר, תחומין, יז, תשנ"ז, עמ' 473. **[7]** ספר שני,

40 לפנה״ס)[8]. פרטים נוספים על החניטה נתקבלו ממחקר על חנוטים רבים שנשתמרו בקברים מצריים, ונחשפו על ידי הארכיאולוגים. חלק מהחנוטים הללו נשתמרו בצורה מופלאה, כולל תוי פנים. לפירסום רב זכו החנוטים של הפרעונים תחות-ענח׳-אמון ורעמסס השני. כמו כן נשתמרו ציורי קיר שונים המדגימים את תהליכי החניטה. החנוט העתיק ביותר הידוע לנו הוא של סקר-אם-סאף, בנו של פפי הראשון, שלפי השערת הארכיאולוגים חי לפני למעלה מ-5,000 שנה, והוא נמצא כיום בגיזה שבמצרים.

שיטות החניטה — על פי סיכום התיאורים השונים הללו עולה, כי היו שלוש שיטות אפשריות לחניטה. החונטים היו מציעים למשפחות הנפטר לבחור את אחת השיטות הללו לפי מחירם — דרך יקרה, פחות יקרה, וזולה.

החניטה היקרה — החניטה בצורה היקרה נעשתה למלכים ולעשירי העם, והיא בוצעה כדלקמן: ראשית הוציאו את המוח דרך הנחיריים בוו של ברזל[9]. המוח עבר תהליכי ייבוש, ואחר כך נקבר יחד עם הגופה. לתוך חלל הגולגולת הכניסו תערובת של בשמים שונים, ואת הנחיריים סתמו היטב בכדורי פשתן. אחר כך בוצע חתך בצידה של הגופה, דרכו הוציאו את איברי החזה והבטן. האיברים נרחצו ביין של תמרים, הושרו בבשמים שונים, והושמו בכדים מיוחדים, שעליהם נכתב שמו של הנפטר. את חלל הגופה מילאו בשרף של עצים, ובעיקר עץ ארז, ובשמים אחרים כגון מור וקינמון, ואחר כך תפרו את החתך שבבטן. הגופה הושרתה באמבט של נתר למשך 70 יום, לאחר שנרחצה ביין של תמרים[10], או שתהליך החניטה נמשך 40 יום[11], או משך זמן אחר[12]. לאחר תקופה זו חזרו ורחצו את הגופה, ייבשו אותה היטב, ביצעו חתכים אורכיים בחלקים שונים של הגוף, ולתוכם הכניסו בשמים שונים. לאחר מכן עטפו את הגופה כולה, מכף רגל ועד ראש, בפיסות בגד פשתן עדין, ספוג בבשמים שונים, ומודבקים על ידי גומי. יש הסבורים, שהפשתן העדין שבו השתמשו המצרים לעטיפת החנוטים הוא אטון מצרים[13]. אחר כך היו מציגים את הגופה לאוויר, עד להתייבשותה ולהצטמקותה. חניטה זו בוצעה על ידי מומחים לדבר שנקראו במצרית ׳סנייו׳, והם ׳הרופאים׳ המוזכרים במקרא.

החניטה הפחות יקרה — הדרך הפחות יקרה היתה כדלקמן: מילאו את הבטן בשמן מעץ ארז, על ידי החדרתו בעזרת מזרק, מבלי לעשות חתך בגופה, ומבלי להוציא את איברי הבטן. לאחר מספר ימים הוציאו את השמן, אשר גרם למיסמוס האיברים הפנימיים, וכך יצא

85. **[8]** ספר ראשון, 91. **[9]** וראה בפסחים פד ב, נימנין בקרבן פסח על מוח שבראש, ופירש״י שם ד״ה ואין נימנין, מוח הראש יכול להוציא ולגוררו בקיסם דרך האף. **[10]** כך לפי הרודוטוס. **[11]** כך לפי התורה — בראשית נ ג, וראה רש״י בראשית נ ב, ורבנו בחיי בראשית נ ג. **[12]** כך לפי מסמכים מצריים שונים שבהם צויינו תקופות שונות לתהליכים של החניטה והקבורה. מכאן שהדיווח של הרודוטוס איננו מדוייק ואיננו כללי — ראה E.W. Budge, *The Mummy*, New York, 1972, p. 179. **[13]** משלי ז טז. ראה במפרשים שם. וראה *The*

תוכן הבטן החוצה. הגופה הושרתה בנתר, אשר גרם להמסת הבשר, ולא נשאר מן הגוף אלא עורו ועצמותיו.

החניטה הזולה — הדרך הזולה היתה מיועדת לעניי העם בלבד. תוך הבטן נשטף בחומר ממיס, העמידו את הגופה בנתר למשך 70 יום, ואחר כך החזירו את הגוף לקרובי הנפטר. חניטה זו בוצעה על ידי חונטים פשוטים שנקראו במצרית 'ווטיו', שפירושו גוללים, כי הם היו עוטפים את גופת המת בגלילי בד.

שיטות חניטה אחרות — המצרים שימרו גופות גם באמצעות דבש, ולפי עדות היסטורית חנטו את גופו של אלכסנדר מוקדון בדבש[14]. גם גופו של אריסטובולוס השני נשמר בדבש זמן רב, עד שאנטוניוס שלח את גופו לקבורה[15].

המומחים לחניטה — החונטים היו כת של מומחים, ובתורה הם קרויים רופאים[16]. מקצוע זה עבר בירושה מאב לבן. החונטים היו מהאנשים המכובדים בחברה המצרית. אכן, האיש שביצע את החתך בגופה להוצאת תוכן הבטן נאלץ לברוח, והסובבים אותו רדפו אחריו, זרקו עליו אבנים, וקללו אותו. הסיבה היא, שהמצרים תיעבו כל מי שפגע בגוף המת.

האמונה בחניטה — לפי אמונת המצרים הבטיחה החניטה חיים-שלאחר-המוות נעימים. לפי אמונתם, יש לשמר את הגוף לאחר המוות בצורה הטובה ביותר, כדי להכינו לקראת תחית המתים, וחזרת הנשמה לגוף המקורי. יש מי שכתב, שהמצרים היו חונטים את מתיהם בגלל אמונתם, שכל זמן שהגוף קיים יש לנפש דבקות בגוף, וכל ענינם היה לדרוש אל המתים[17].

שימור מתים כיום — כיום נוהגים המטפלים במתים במדינות שונות להזריק פורמלין לכלי הדם, כדי לשמר את הגופה.

ג. החניטה במקרא ובפרשנות ישראל

החנוטים במקרא — תיאור החניטה מוזכר במפורש במקרא רק אצל יעקב[18], ואצל יוסף[19]. אמנם על פי המדרש היו התרפים של לבן בעצם חנוטים, שהיו מביאים אדם בכור ושוחטים אותו ומולחים אותו במלח ובבשמים, וכותבים על ציץ של זהב שם רוח טומאה, ומניחים הציץ במכשפות תחת לשונו, ומניחים אותו בקיר, ומדליקים לפניו נרות ומשתחווים לו, ומדבר עמו בלחש[20].

יש מי שכתבו, שעלה בדעתו של יעקב לחנוט את רחל כדי להביאה לקבורה בארץ, אך לא היו הרופאים שיכלו לעשות

Mummy, p. 179. **[14]** *The Mummy*, p. 183. **[15]** יוסף בן מתתיהו, מלחמות היהודים, ספר א, 1:9; הנ"ל, קדמוניות היהודים, ספר יד, 4:7. **[16]** בראשית נ ב. ואגב, בתרגום השבעים קראו לרופאים אלו entaphiastai, שפירושו חופרי קברים. **[17]** יערות דבש, ח"א דרשה ז. **[18]** בראשית נ ב. בעניין חניטת יעקב מבחינה השקפתית, ראה יערות דבש, ח"א דרשה ז, ופירושי המלבי"ם ורש"ר הירש, בראשית נ ב. **[19]** בראשית נ כו. **[20]** פרקי דרבי אליעזר,

זאת[21].

יש מי שמשמע מדבריו שגם אסא המלך נחנט לאחר מותו[22],[23].

יש מי שכתב, שרמז יעקב על החניטה עוד לפני מותו[24]; יש מי שכתב, שעשה כן יוסף משום כבוד אביו, כי כן משפט הנכבדים ומכל שכן גדולי המלכות, או כדי שלא יטעו בו כשלא יחנטוהו שלא מת, או שמת ולא הסריח, ובכך ימנעו מלהעלותו לארץ ישראל לקבורה[25]; ויש מי שכתב, שכיוון שציווה יעקב לקברו במערת המכפלה, והיה גלוי שלא יוכלו לנושאו ימים רבים בדרך רחוקה, ואי אפשר להתקיים בלא חניטה, הרי זה כאילו ציווה במפורש לבניו שיחנטו אותו[26]. נחלקו תנאים אם עשה יוסף כהוגן כשחנט את אביו[27]. הראשונים נחלקו בשאלה מי חנט את יעקב — יש אומרים, שהרופאים חנטו אותו; ויש אומרים, שהשבטים חנטו אותו לפי הוראות הרופאים, אך לא נגעו הרופאים המצריים בגופו של יעקב[28].

ביחס ליוסף מצינו מחלוקת תנאים אם הרופאים חנטו אותו, או השבטים חנטו אותו[29].

שיטת החניטה — נחלקו המפרשים והפוסקים, כיצד היתה החניטה אצל יעקב ויוסף. יש שכתבו, שהיו חותכים את כריסו של הנפטר, ומוציאים את בני מעיו שלא יסריח[30]. והכוונה שהיו מוציאים את כל האיברים הפנימיים כגון המוח, הלב, הכבד והמעיים, והיו מושחים את כל הגוף מבפנים ומבחוץ בשמן אפרסמון, וממלאים אותו במיני בשמים המייבשים את הגוף, והיו צריכים להחליף הבשמים יום-יום, עד שהגוף התקשה והתייבש, ואינו מתעפש ואינו מסריח[31], ואף שלשיטה זו חתכו את הבטן והוציאו האיברים, כתבו חלק מהפוסקים, שאין כאן לא משום צער למת, ולא משום בזיון[32], משום שהדבר נעשה לכבודו ולצורכו של המת[33]; יש שכתבו, שלא הוציאו את האיברים הפנימיים בשעת חניטה, אלא שמרחו את האפרסמון על הטבור, ודרכו הוא נכנס לתוך הגוף[34],

פל״ו. **[21]** ראה רמב״ן עה״ת בראשית מט ז; תורת משה להחת״ס פר׳ ויחי. **[22]** ראה רבנו בחיי בראשית נ ב, שכתב כן בעניין מה שנאמר באסא המלך (דבהי״ב טז) ׳וישכיבהו במשכב אשר מלא בשמים וזנים מרקחים במרקחת מעשה׳, וזה היה אחר הרחיצה. **[23]** יש מקורות אגדיים המתייחסים ל׳תרפים׳ (בראשית לא יט) כחנוטים — ראה מדרש לקח טוב, שם. וראה בנידון במאמרו של ד. שפרבר, בר-אילן, כו-כז, תשנ״ה, עמ׳ 371 ואילך. וראה עוד על משמעות התרפים בספרו של מ. אידל, גולם, הוצאת שוקן, תשנ״ו, עמ׳ 267-270. **[24]** רמב״ן, בראשית מט ז. והוא נרמז כבר בדברי חז״ל בבראשית רבה ק ד. **[25]** אור החיים, בראשית נ ב. **[26]** שו״ת חבלים בנעימים ח״ד חיו״ד סי׳ מ. וראה במלבי״ם, בראשית נ ב טעם נוסף מדוע חנט יוסף את יעקב. **[27]** בראשית רבה ק ד. וראה בתורת משה לחת״ס על פר׳ ויחי. וראה עוד בהעמק דבר ובהרחב דבר, בראשית נ ב. וראה במסילת ישרים פ״ד, יוסף עצמו על שחנט את אביו בלי רשותו של מקום וכו׳ מת לפני אחיו. **[28]** ראה — זוהר, ויחי, ר״נ ב; רבנו בחיי בראשית נ ב; לקט הקמח, פסחים סופ״ה; ס׳ חסידים הוצאת מק״נ סי׳ שפג. **[29]** בראשית רבה ק יב. א״ע בראשית נ כו, כתב שהרופאים חנטו את יוסף. **[30]** שו״ת הרשב״א ח״א סי׳ שסט. **[31]** אברבנאל בראשית נ ב. וראה מדרש אגדה, הובא בתו״ש ויחי פ״נ אות ו, ובהערות שם; תויו״ט פסחים ד ט. **[32]** שו״ת הרשב״א שם; שו״ת הרדב״ז ח״א סי׳ תפד. **[33]** שו״ת עמק הלכה ח״א סי׳ מח. **[34]** זוהר ח״א פר׳ ויחי עה״פ ויחנטו אותו, דר״נ ע״א. וראה בדעת

או שהכניסו את הבשמים דרך הטבור לתוך חלל הבטן[35], אבל חיתוך הגוף והוצאת האיברים לשיטת חלק מהפוסקים הוא בזיון למת; יש מי שכתב, שכך עשו רק אצל יעקב, אבל אצל יוסף חנטו כרגיל[36], ויש מי שחלק על כך[37]; ויש מי שכתב, שהחניטה היתה על ידי סוגי בשמים אשר שרפו את הבשר, והשאירו את העצמות[38],[39].

בתלמוד מסופר, שהורדוס המלך טמן בדבש למשך שבע שנים את גופתה של

זקנים מבעלי התוספות, בראשית נ ב, שהמתיקו גופו לאחר שהשליכו בו הסמים המרים, כדי להוציא טנף שבמעיו, וכדי שלא יסריח השליכו בתוכו אחרי כן סמנים מתוקים להריח ריח טוב, ומשמע ששיטתם כדעת הזוהר. וכן כתב הרב שעוועל, בפירושו על רבנו בחיי בראשית נ ב, שלשיטת הרבנו בחיי משמע שלא היו מוציאים מבפנים כלום. **[35]** שו״ת חת״ס חיו״ד סי׳ שלו, על פי לקט הקמח על משניות פסחים סופ״ה. **[36]** שו״ת חת״ס חיו״ד סי׳ שלו. ואגב, מה שכתב שם, שאין טעם לשפוך שמן אפרסמון לתוך גוף מלא קיא וצואה, ועל כן אי אפשר בלי הוצאת בני המעים הפנימיים, לכאורה לא דק, כי מטרת החדרת הבשמים לבטן, לפי השיטה השניה שתוארה לעיל חלק ב, ברקע ההיסטורי, היתה למוסס את האיברים הפנימיים. **[37]** שו״ת עמק הלכה ח״א סי׳ מח, שהעיר שבזוהר כתוב במפורש, שגם ביוסף עשו כן. **[38]** תויו״ט פסחים ד ט. ולדעתו זוהי הכוונה של מה שכתוב אצל שאול ויקחו את גוית שאול וכו׳ וישרפו אותם — שמו״א לא יב, וראה בפירוש הרד״ק שם, וכן מה שנאמר ששורפים על המלכים — ע״ז יא א, הוא בדרך זו. וכן בשו״ת צפנת פענח, ח״א סי׳ כ, שהחניטה אצל יעקב היתה ללא חיתוך בגופו, אלא כמו הך דנזיר נא ב, דאשקוה מי דקלים וסכיא נשא, ושלקו במי טבריא, היינו שהשתמשו בחומרים שהמיסו את הבשר. וראה לעיל חלק ב, ברקע ההיסטורי, שכל הדרכים הללו אכן היו נהוגים במצרים הקדומה. וראה להלן חלק ד, בפרטי דינים. **[39]** ואגב, בעניין שריפת המלכים, המוזכרת אצל אסא (דבה״י טז יד), וצדקיהו (ירמיה לד ה. וראה גם עמוס ב א — על שרפו עצמות מלך אדום לשיד) בנוסף לשאול, ששיטת התויו״ט היא, שהכוונה לחניטה השורפת, יש מהראשונים שכתבו שהכוונה היא לשריפת כלי תשמישם ומיטותיהם — ראה שמו״א לא יב; רמב״ם אבל יד ה; טושו״ע יו״ד שמה א, וראה סנהדרין נב ב. ובעניין שריפת מתים בישראל בכלל הוא דבר האסור, מטעם ניוול המת, מניעת מצות קבורה, איסור בל תלין, פגיעה באמונה בתחיית המתים, ומשום בחוקותיהם לא תלכו, והאיסור הוא מן התורה. ואם שרפו המת בניגוד להלכה, יש הסבורים שמותר לקבור את אפר הנשרף בבית הקברות — דעת הרבנים הראשיים של אנגליה נתן אדלר, הרמן אדלר ויוסף הרץ, הובאו דבריהם במאמרו של הרב ה. רבינוביץ, הרופא העברי, שנה לה, חוב׳ ב, 1962, עמ׳ 127, אך בשו״ת מלמד להועיל ח״ב סי׳ קיג-קיד פיקפק אם נאמרו הדברים הללו. ואמנם רוב ככל הפוסקים סוברים, שיש לגדור ולאסור את קבורת האפר — שו״ת צפנת פענח ח״ב סי׳ כ, ותשובת הראגצ׳ובר במוריה, שנה ז, גליון ח-י, תשל״ח, עמ׳ טז; שו״ת בית יצחק ח״ב חיו״ד סי׳ קנה; שו״ת מחנה חיים ח״ג סי׳ מב; שו״ת אחיעזר ח״ג סי׳ עב אות ד; גשר החיים ח״א פט״ז אות ט; כל בו על אבלות ח״א פ״א סי׳ ג אות כא; שו״ת מלמד להועיל שם; שו״ת מחזה אברהם ח״ב חיו״ד סי׳ לח-לט; שו״ת מנחת אלעזר ח״ב סי׳ לד; שו״ת באר חיים מרדכי ח״ג חיו״ד סי׳ לב; שו״ת דעת כהן סי׳ קצז-קצח; שו״ת משפטי עוזיאל מהדו״ת ח״ג סי׳ קיא; שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״ג סי׳ קמז אות ב; שם, ח״ד סי׳ נו. ויש שכתבו להתיר קבורת האפר בהרחקה ח׳ אמות משאר הקברים, וגם לעשות גדר סביב — שו״ת שרידי אש ח״ב סי׳ קכג-קכד (וראה גם בכתבי הגרי״י וויינברג ח״א סי׳ כ); שערים המצויינים בהלכה סי׳ קצט סוסק״א. וראה בשו״ת אחיעזר שם, שיש לקבור האפר בקרקע משום תקלה, אבל לא יקברוהו בבית קברות יהודי. וראה גם בשו״ת מלמד להועיל שם. ועוד כתבו בגשר החיים ובכל בו על אבלות שם, שהמצווה לשורפו אין רשאים לציית לציוויו, והוא על פי

בת חשמונאי, אשר התאבדה בגללו[40].

ד. פרטי דינים

חניטה מותרת או אסורה — בשאלה זו נחלקו הפוסקים.

יש הסבורים, שאין כל איסור במעשה החניטה, גם אם עושים אותה בדרך של חיתוך הבטן והוצאת האיברים, כי הדבר נעשה לכבודו של המת, ולכן אין כאן צער למת ולא בזיון[41]; יש הסבורים, שחניטה בדרך של חתך בבטן והוצאת האיברים אסורה היא משום בזיון וניוול המת, ומשום ביטול קבורה של חלקי גוף[42], אבל אם מחדירים הסממנים דרך נקבים בגוף אין חשש בזה; יש מי שכתב לאסור כל חניטה, אפילו בלא חיתוך והוצאת איברים, משום שעיכול בשר המת הוא חלק מהכפרה למת[43], ואם כן בחניטה כשמונעים את עיכול הבשר מעכבים את כפרת המת[44]. מבין האוסרים חניטה יש מי שהתירו הקפאת המת, כיוון שאין עושים שום דבר בגוף המת[45]; ויש מי שאסר

ירושלמי כתובות יא א. וראה עוד בנידון שריפת מתים בשו״ת סתרי ומגיני סי׳ לט; שו״ת אבן יקרה תנינא סי׳ סד; שו״ת ערוגות הבושם סי׳ שמז; שו״ת אמרי יושר ח״ב סי׳ מה; שו״ת חדות יעקב (מייזליש) ח״ב סי׳ קמ; שו״ת שבט מנשה סי׳ כ וסי׳ מז; שו״ת ממעמקים ח״ג סי׳ ג; שו״ת חלקת יעקב ח״ב סי׳ ד; שו״ת מעשה אי״ש חיו״ד סי׳ ה-ו; שו״ת מאורות נתן, סי׳ עט; שו״ת חיי אשר סי׳ סח; שו״ת קול מבשר ח״א סי׳ ע; שו״ת משברי ים לאאמו״ר סי׳ קז; פרויס, בתרגומו האנגלי של רוזנר, עמ׳ 521-523; F. Rosner, *Modern Medicine and Jewish Ethics*, 1986, pp. 306-308. ובשו״ת אחיעזר שם, הביא שבשנת תרס״ח יצאה לאור חוברת בשם ׳חיי עולם׳, מהרב דאלטונא, ובו קובץ תשובות מגדולי ישראל בכל התפוצות, האוסרים לקבור את האפר בבית קברות יהודי. אמנם מי שנשרף עקב אסון, ובוודאי אפר של קדושים שנשרפו על קידוש השם, מצווה לקבור — שו״ת דעת כהן שם; שו״ת הר צבי חיו״ד סי׳ רעה; שו״ת עמק הלכה ח״א סי׳ מט-נ; שו״ת תירוש ויצהר סי׳ קב; שו״ת ציץ אליעזר ח״ח סי׳ לה; גשר החיים שם. ומכל מקום אין לקבור את האפר בתוך קבר אחר — שו״ת יביע אומר ח״ג חיו״ד סי׳ כב אות כב. ובענין אפר הקדושים שנשרפו על ידי הנאצים ימ״ש ראה תקנותיו של הרב מנחם מנדל קירשבוים מפרנקפורט, פורסמו בספר אלה אזכרה (בעריכת יצחק לוין) תשכ״ג, כרך ה, עמ׳ 21, ובספר השואה במקורות רבניים, עמ׳ 23. וראה עוד בשו״ת משפטי עוזיאל ח״ג סי׳ קטז; שו״ת שם הכהן ח״ג סי׳ טו; שו״ת מנחת יצחק ח״א סי׳ ל; שו״ת חלקת יעקב ח״א סי׳ לב; שו״ת מעמק הבכא סי׳ ב; שו״ת מגיא ההריגה סי׳ ט. וראה בס׳ השואה במקורות רבניים, עמ׳ 367-368. **[40]** ב״ב ג ב. וראה לעיל חלק ב, ברקע ההיסטורי, על חניטה בדבש. וראה בספר Preuss J, *Biblical and Talmudic Medicine* (trans. F. Rosner), p. 513. **[41]** שו״ת הרשב״א ח״א סי׳ שסט; שו״ת הרדב״ז ח״א סי׳ תפד; שו״ת נובי״ת חיו״ד סי׳ רי. ומשמע לכאורה שגם החת״ס חיו״ד סי׳ שלו מודה לכך, ולכן לשיטתו עשו כן ליוסף, אלא שליעקב לא הוצרכו לכך, עיי״ש. וכן משמע כשיטה זו לפי המפרשים שהחניטה אצל יעקב ויוסף היתה בחיתוך הבטן והוצאת האיברים, ראה לעיל חלק ב ברקע ההיסטורי. וראה בשו״ת המצרף, ח״ב סי׳ רז, שנטה להתיר החניטה. **[42]** שו״ת צפנת פענח ח״א סי׳ כא (הובאו דבריו גם בשו״ת עמק הלכה ח״א סי׳ מט); שו״ת מהר״ץ חיות סי׳ ו; שו״ת חבלים בנעימים ח״ד סי׳ מ; שו״ת בית אב חמישאה, סי׳ שנה. וראה בשו״ת חת״ס חיו״ד סי׳ שלו. **[43]** כמבואר בסנהדרין מז ב. וראה בשו״ת אגרות משה חיו״ד ח״ג סי׳ קמג-קמד, באיסור קבורה במוזוליאום בגלל מניעת עיכול בשר. **[44]** שו״ת עמק הלכה ח״א סי׳ מח. וכתב שם, שרק יעקב ויוסף לא נצרכו לכפרה זו, ולכן יכלו לחנוט אותם. וראה בס׳ כל בו על אבלות ח״א פ״א סי׳ ג אות יט, שחלק עליו בזה. **[45]** עמק הלכה שם; כל בו על אבלות

הקפאת המת, כי יש בזה אי שוויון בין עשירים לעניים, שאסור בענייני קבורה[46], אלא אם כן צריכים להעביר את המת למקום רחוק[47]. לשיטת האוסרים את החניטה, יש מי שכתב, שגם אם ציווה הנפטר לפני מותו שיחנטו אותו, אין שומעים לו[48].

פעולות לשימור גוף המת — בישראל לא נוהגים לבצע כל פעולת שימור לגוף המת. אכן אם צריך להוליך את המת לקבורה למקום רחוק, נוהגים לבצע פעולות שימור, כגון החדרת סממנים שונים דרך הנחיריים, כדי לעכב את רקבונו וסרחונו. אם יש צורך בפעולת שימור יעילה יותר, כדי להוליך את המת למרחקים גדולים, נוהגים להחדיר לדמו חומרים משמרים, ורצוי לאסוף את הדם והלחלוחית שהוציאו מגוף המת בצנצנת, ולשולחה עם המת להיקבר עמו, ומכל מקום אין להוציא איברים פנימיים מגופו של המת[49]. יש מי שכתב, שאמנם מעיקר הדין אין כל איסור בשימור כזה, אבל בגלל שפריצי עמינו פקרו מאד בכבוד הנפטרים אין להתיר אלא רק בצורך גדול[50].

טומאת מת של חנוטים — בדין טומאת מת של החנוטים המצריים, יש מי שכתב שהם מטמאים עד היום בטומאת מגע ומשא, כי עצמותיהם אינם נפרכים, ובקושי נשברים, אבל אינם מטמאים באוהל, כדין מת עכו"ם[51]. ובעניין יעקב ויוסף, כתבו מרבני דורנו, שהם מטמאים ככל המתים[52].

טומאת כהן לחנוטים — כהן אסור להיטמא לחנוטים[53].

שימוש בחנוטים לצרכי רפואה — יש מי שהתירו להשתמש לצורך רפואה ב'תרופה' שהוכנה מזפת ששימשה לחניטה, אף שכללה בתוכה חלקי גופות של חנוטים[54]; ויש מי שאסרו[55].

שם. **[46]** שו"ת חמדת צבי ח"ג סי' מד. **[47]** כמבואר במו"ק כז א, ובשו"ע יו"ד שנג. **[48]** שו"ת עמק הלכה ח"א סי' מח. וראה עוד בכל זה בע' נתוח מת. **[49]** גשר החיים, ח"א פ"ה אות ז. **[50]** שו"ת שבט הלוי, ח"ב סי' רג. וראה בשו"ת משברי ים לאאמו"ר סי' קח, מה שכתב בנידון. **[51]** משל"מ אבל ג א. וראה מה שכתב על דבריו בחשק שלמה, בסוף הש"ס על סדר טהרות. וראה עוד בשו"ת מהרש"ם ח"א סי' רטו, ובשו"ת מנחם משיב דף קיז, בעניין החנוטים המצריים ובעניין טומאת כהנים להם. **[52]** תו"ת שמות יג אות עג; תו"ש שמות יג אות רע. והוכיחו כן מסוכה כה א, פסחים סז א, ונזיר מה א, בעניין טומאת עצמות יוסף שהיה חנוט. ואאמו"ר בתורת הטור, אות כט, דחה ראיות אלו, עיי"ש. ויש להעיר, שלכאורה מדוע ייגרע חנוט מסתם מת לעניין טומאה, ומדוע הוצרכו לראיות על כך. **[53]** גינת וורדים יו"ד כלל א סי' ד-ה. וראה בשו"ת מהרש"ם ח"א סי' רטו. **[54]** שו"ת הרדב"ז ח"ג סי' תתקעט. ראה במאמר E. Reichman, In: F. Rosner (ed): *Pioneers in Jewish Medical Ethics*, Janson Aronson, Northvale, 1997, pp. 45-46, דיון על המשמעות המעשית וההיסטורית של תשובה זו. וראה עוד בנידון במאמרו של א.א. שמש, אסיא, חוב' סט-ע, תשס"ב, עמ' 140 ואילך; מהריק"ש סי' שצא סק"א; בן איש חי, שנה ב, פר' אמור, סק"ו. וראה על השימוש הרפואי בחנוטים בספרם של ז. עמר וא. לב, רופאים ותרופות בירושלים במאות העשירית עד השמונה עשרה, תש"ס, עמ' 9-138. וראה עוד על השימוש המסחרי-רפואי במומיות במאמר ז. עמר, אסיא, עג-עד, תשס"ד, עמ' 32 ואילך. **[55]** גינת וורדים, שם.

מכירת חנוט — אסור למכור חנוט יהודי, כי מת אסור בהנאה[56].

חֲצִיצָה בִּטְבִילָה

א. הגדרת המושג

חציצה היא הבדלה והפסקה בין שני דברים, במקום שהצריכה התורה שלא יהיה הפסק ביניהם, והוא מלשון מחיצה.

כל הטעון טבילה במקווה, בין אדם ובין כלים, לא יהא דבר חוצץ בינו לבין המים; ואם היה דבר חוצץ, לא עלתה לו טבילה, והרי הוא טמא כשהיה[1].

תנאים בדיני חציצה — באופן כללי, הגדירו חז״ל והפוסקים תנאים שונים בדיני חציצה:

רובו ומקפיד — דבר תורה, דבר החופה את רובו של הטובל, והוא מקפיד עליו ורוצה להעבירו, הרי זה חוצץ, ואם אינו מקפיד עליו, או שהיה חופה רק מיעוטו — אינו חוצץ; ומדרבנן גזרו על מיעוטו ומקפיד, וכן על רובו ואינו מקפיד; אבל אם היה הדבר חוצץ במיעוטו ואינו מקפיד עליו, אינו פוסל אפילו מדרבנן[2]. אכן, כתבו הפוסקים שנהגו להחמיר ולהסיר הדבר החוצץ, אף שהוא מיעוט ואינו מקפיד[3], אבל אם אי אפשר להסירו, הרי זה כדיעבד ומותר לטבול[4].

גדרי הקפדה — מספר כללים נאמרו בגדרי ההקפדה: מקפיד היינו שדעתו להסירו, ואינו מקפיד, היינו שאינו שם לבו אליו אם עבר מגופו או לא, ואין סופו ליטלו[5]; היה מקפיד לפעמים, אף על פי שבשעת הטבילה אינו מקפיד, הרי זה חוצץ[6]; אם כל אדם אינו מקפיד בכך, אף על פי שזה מקפיד בדבר לפעמים, יש אומרים שאין זה חציצה, אם אינו מקפיד בזמן הטבילה[7], ויש חולקים[8]; דבר חוצץ שרוב בני האדם מקפידים עליו, או דבר שרוב בני האדם אינם מקפידים עליו, והוא מקפיד עליו לפעמים, נחלקו הפוסקים אם דבר זה חוצץ לגביו או לא[9]; דבר חוצץ המשמש לרפואה, יש כתבו שכיוון שרצונו להסירו אלא שאינו יכול, הרי זה נקרא

[56] משל״מ אבל יד כא. וראה שם שדן בשאלת מכירה של חנוט נכרי, ותלה הדבר במחלוקת הפוסקים אם מת עכו״ם אסור בהנאה.

[1] סוכה ו א; ב״ק פב א; חולין י א; רמב״ם מקוואות א יב; מאירי נידה סו ב. ושם מקורות שונים ללימוד דין זה מהתורה, ומהלכה למשה מסיני. וראה עוד באנציקלופדיה תלמודית, יז, ע׳ חציצה, אות א; שם, יח, ע׳ טבילה, עמ׳ תמג.

[2] עירובין ד ב; נידה סז א; רמב״ם מקוואות א יב. ובשאלה אם כלל זה נאמר ביחס לשיער בלבד או ביחס לכל הגוף — ראה ר״ן הל׳ נידה בפ״ב דשבועות, בעניין מחלוקת רש״י ור״ת בנידון, וראה עוד בס׳ האשכול הל׳ מקוואות ח״א עמ׳ 150 בשם הגאונים, וכן בריטב״א ומאירי, עירובין ד ב. וראה באריכות בגדרי כלל זה בשו״ת מנחת שלמה, ח״ב סי׳ עד.

[3] ספר התרומות סי׳ עט; סמ״ג עשין כז, ולאווין קיא; סמ״ק סי׳ רצג; מרדכי שבועות סי׳ תשמח; רוקח סי׳ שעו; רמ״א יו״ד קצח א; ט״ז שם סק״ד.

[4] חכמת אדם קיט ג; ערוה״ש יו״ד קצח ט.

[5] ר״ח סוכה ו ב; ר״ש מקוואות ט ז; רמב״ם מקוואות א יב.

[6] בעלי הנפש שער הטבילה, דיני חציצה; ראי״ש הל׳ מקוואות סי׳ כה; רמ״א או״ח קסא ג.

[7] סדרי טהרה סי׳ קצח סק״ד, בדעת הט״ז.

[8] סדרי טהרה שם.

[9] ראה סיכום הדעות באנציקלופדיה תלמודית, כרך יז,

מקפיד עליו וחוצץ[10], אך רבים חולקים וסוברים שאינו נקרא מקפיד ואינו חוצץ[11]; דבר חוצץ שאי אפשר להסירו מחמת הסכנה, אינו חוצץ[12], אבל אם הסכנה היא רק בשעת הטבילה, יש שכתבו שחוצץ[13]; דבר שהוא מצטער בנטילתו אינו חוצץ[14]; דבר העשוי לנוי, יש אומרים שאינו חוצץ, ויש חולקים[15]; אם אינו יכול להסירו אלא על ידי אומן, אינו חוצץ[16]; אם אינו מקפיד על עצם הדבר החוצץ, רק מסירו לפעמים בגלל סיבות אחרות, אינו חוצץ[17].

דבר העומד להינטל — מחלוקת תנאים ופוסקים היא אם כל העומד להינטל חוצץ או לא[18].

בית הסתרים — בית הסתרים, אף שאין צריך שיבואו בו מים בשעת הטבילה, צריך שיהא ראוי לביאת מים, ולכן אסור שיהא בו דבר החוצץ[19]. נחלקו ראשונים אם היה דבר חוצץ בבית הסתרים, אם פסולה הטבילה מן התורה או רק מדרבנן[20]. יש מהאחרונים שנסתפקו בהגדרת בית הסתרים — יש מי שסבור, שלא חילקו חכמים בין המקומות השונים, וכל מקום צריך שיהא ראוי לביאת מים[21]; ויש הסבורים, שבית הסתרים שלעולם אינו מתגלה, כגון חלל הגוף וכיו״ב, אינו צריך להיות ראוי לביאת מים[22].

מקום הבלוע — מקום הבלוע, שאף פעם לא מגיעים מים לשם, אינו צריך שיהא ראוי לביאת מים, ואם יש בו דבר חוצץ, אינו פוסל את הטבילה[23].

דבוק ומהודק — יש דברים החוצצים

ע׳ חציצה, עמ׳ טז-יז. **[10]** חכמת אדם כלל קיט, בבינת אדם בית הנשים אות יב; לחם ושמלה סי׳ קצח סק״ס. **[11]** פחד יצחק ע׳ אשה; שו״ת צמח צדק חיו״ד סי׳ קס; שו״ת כתב סופר חיו״ד סי׳ צא; שו״ת שואל ומשיב מהדו״ק ח״ג סי׳ כז; שו״ת אבני נזר חיו״ד סי׳ רנט; שו״ת משיב דבר סי׳ לו; שו״ת פנים מאירות ח״א סי׳ קמז; שו״ת מהרש״ם ח״א סי׳ עט; נחל אשכול סי׳ סה אות ו; שו״ת בית יצחק חיו״ד סי׳ יט. וראה להלן חלק ב, בפרטי דינים. **[12]** או״ז סי׳ שסב אות יא; לבוש יו״ד סי׳ קצח אות ו; שו״ת פנים מאירות ח״ב סי׳ קמז; שו״ת זכרון יוסף סי׳ ט-י; שו״ת רעק״א סי׳ ס; שו״ת חת״ס חיו״ד סי׳ קצב; סד״ט יו״ד סי׳ קצח סקי״ט. **[13]** חזו״א יו״ד סי׳ צב סק״א וסק״ח. וראה להלן חלק ב, בפרטי דינים. **[14]** ספר התרומות סי׳ קג; סמ״ג לאוין קיא; מרדכי שבועות סי׳ תשמח; סמ״ק סי׳ קפא, וסי׳ רצג; שו״ת דברי חיים חיו״ד ח״ב סי׳ סה. **[15]** ראה — רשב״א תורת הבית הקצר סוף בית ז, ובתשו׳ המיוחסות סי׳ קכד; רא״ש הל׳ מקוואות סי׳ כז; חכמת אדם כלל קיט, בבינת אדם שער הנשים אות יב; שו״ת הר צבי חיו״ד סי׳ קצח; שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״א סי׳ קד. וראה עוד באנציקלופדיה תלמודית שם עמ׳ מז-מח. **[16]** שו״ת מהרש״ם ח״א סי׳ עט; גידולי טהרה סי׳ כב. **[17]** שו״ת חת״ס חיו״ד סי׳ קצב. **[18]** ראה באריכות באנציקלופדיה תלמודית, כרך יז, ע׳ חציצה אות ד. **[19]** קידושין כה א; נידה סו ב; רמב״ם מקוואות א י; בעלי הנפש, שער הטבילה דיני חציצה; טושו״ע יו״ד קצח כה. וראה עוד באנציקלופדיה תלמודית שם אות ה. **[20]** ראה באנציקלופדיה תלמודית שם. **[21]** שו״ת רעק״א סי׳ ס. **[22]** שו״ת רמ״ע מפאנו סי׳ קי; חכמת אדם כלל קיט, בבינת אדם בית הנשים אות יא. וראה באנציקלופדיה תלמודית שם עמ׳ לג, פירוט המקומות הכלולים בבית הסתרים. **[23]** ר״ש מקוואות סופ״י; ס׳ האשכול הל׳ מקוואות סי׳ סה; או״ז סי׳ ע, וסי׳ שסב; מרדכי שבועות סי׳ תשנ-תשנא; טושו״ע יו״ד קצח יא. וראה עוד שו״ת נובי״ק חיו״ד סי׳ סד; שו״ת נובי״ת חיו״ד סי׳ קלה; שו״ת זכרון יוסף חיו״ד סי׳ י; סד״ט סי׳

בגלל שהם דבוקים לגופו של הטובל, כגון טיט הדבוק באדם[24], ויש דברים החוצצים בגלל שהם מהודקים לגופו, אף על פי שאינם דבוקים. דברים מהודקים, אם הם רפויים, שהמים נכנסים בינם לבין גופו, נחלקו הפוסקים אם הם חוצצים או לא[25]. יש מי שכתב, שדבר החוצץ שהוא רק מונח על הגוף, ולא דבוק לו, הוא חוצץ רק במקומות הגלויים, אבל בבית הסתרים הוא מותר לכתחילה[26].

זמן קצוב וקצר — אם הדבר החוצץ הוא לזמן קצוב וקצר, אין להיכנס לקולות, ויש להמתין בטבילה עד שהדבר החוצץ יסולק[27]; ויש המקילים כאשר יש חשש למכשול, וכאשר יש עוד סניפים להקל[28].

בערך זה יידונו בפירוט המצבים הרפואיים המהווים בעיה הלכתית ביחס לחציצה בטבילת אשה לטהרה מנידתה. כמו כן יידונו בקצרה עניני חציצה בתחומים הלכתיים אחרים, והשלכתם על בעיות רפואיות.

ב. פרטי דינים[29]

אוזניים — אחת הבעיות הקשות בהלכות חציצה רפואית היא במצב של דלקת אוזניים כרונית, הדורשת הימנעות ממגע עם מים. לצורך זה יש לסתום את תעלת האוזן החיצונית מפני מגע מים, דבר המהווה חציצה. המצבים הרפואיים המהווים בעיה הלכתית הם כאשר קיים חור בעור התוף, או כאשר תעלת האוזן נכרתת בניתוח יחד עם עור התוף ועצמות השמע, וקיים חלל משותף של האוזן התיכונה והעצם שמאחורי האוזן[30].

מרבית הפוסקים נדחקו להיתרים שונים, בצירוף תנאים הלכתיים שונים, כדי להציל את האשה מכבלי העיגון[31], ויש מי שכתב שבמקום צורך גדול, וכל שכן במקום עיגון, וודאי מחוייבים להורות אם רק נראה להתיר, ואסור להיות מן הענווים ולעגן בת ישראל, או לגרום להכשיל באיסורים[32].

יסודות ההיתר בנויים על החשש מפני עיגון האשה, או מפני הכשלת הזוג באיסור נידה; צמר הגפן שבתוך תעלת האוזן הוא מיעוט; תעלת האוזן היא בית הסתרים; השימוש נעשה לצורכי רפואה ולמניעת סכנה.

מצינו בין האחרונים תנאים שונים הנחוצים להיתר, או שיכולים לשמש 0סניפים להיתר: האשה משתמשת בצמר הגפן כל הזמן, ולא רק בשעת הטבילה, שאז הוא אצלה כדבר שאינו מקפיד, ומשך זמן זה הוא שבעה ימים רצופים, שלושים יום, או חצי שנה, לפי דעות שונות; צריכה להקפיד להכניס את צמר הגפן עמוק

קצח סוסקכ״ג. **[24]** מקוואות ט ב; רמב״ם מקוואות א יב; טושו״ע יו״ד קצח יד. **[25]** ראה באנציקלופדיה תלמודית שם אות ח. **[26]** ראה באריכות בשו״ת אגרות משה חיו״ד ח״א סי׳ צח-קג. **[27]** שו״ת כתב סופר חיו״ד סי׳ צא; שו״ת מנחת יצחק ח״ו סי׳ פה. **[28]** שו״ת דברי חיים ח״ב חיו״ד סי׳ סה; שו״ת לבושי מרדכי חיו״ד סי׳ קכה-קכו; שו״ת מנחת יצחק ח״ז סי׳ פו. **[29]** הנושאים נידונים לפי סדר א״ב. **[30]** י. ברמה, תחומין, ה, תשמ״ד, עמ׳ 275 ואילך. **[31]** ראה — א. שטינברג, הלכה ורפואה, ד, תשמ״ה, עמ׳ רמ ואילך. **[32]** שו״ת

לתעלת האוזן, כדי שיהא בבית הסתרים; תרפה מעט את צמר הגפן, כך שיהא ראוי לביאת מים; תלחלח אוזנה במי המקווה קודם הטבילה; תלחלח אצבעה במי מקווה ותסתום את אוזנה באצבע זו; תנקה היטב את תעלת האוזן לפני הכנסת צמר הגפן; תשתמש בחומר חדיר למים; תשתמש בשמן דגים[33].

אכן, יש פוסקים שונים, שבשעת הצורך הסכימו להתיר הטבילה גם בהיעדר חלק מהתנאים האמורים לעיל: יש שהתירו הטבילה, גם אם מכניסה את צמר הגפן רק בשעת הטבילה[34], או שמרגילה עצמה ללכת עם צמר הגפן באוזנה שבוע לפני הטבילה[35]; יש שהתירו לטבול את צמר הגפן גם בשמן, כדי למנוע חדירת מים לאוזן[36]; יש שהתירו גם ללא הרטבת האוזן או צמר הגפן במי המקווה[37]; יש שהתירו אפילו בהידוק צמר הגפן בתוך תעלת האוזן[38]; יש מי שהתיר אפילו כשצריכה לצמר הגפן רק ליתר זהירות, ולאו דווקא בסכנה או ספק סכנה[39].

לעומתם, יש מן הפוסקים שהחמירו והגבילו יותר את התנאים האמורים לעיל, כגון שדווקא אשה אחרת תטבול אצבעה במקווה ותסתום את אוזנה של הטובלת, ולא הטובלת עצמה[40]; אם זקוקה לצמר הגפן רק בשעת הטבילה, אסורה לטבול כך אפילו אם יש לחשוש שתעבור על איסור נידה, או שתצטרך להתגרש מבעלה[41]; שהאצבע הסותמת או צמר הגפן הסותם יהיו רפויים, כדי שיהיה ראוי לביאת מים[42]; ויש שאסרו בכלל שימוש בצמר גפן בעת הטבילה[43].

הפוסקים דנו באמצעים שונים, המשמשים כיסוי לאוזן מפני חדירת מים. הדרך המקובלת, שרובם דנו בה, היא על ידי הכנסת צמר גפן, וכמבואר לעיל; אפשרות אחרת היא שימוש בפקק מיוחד לסתימת האוזן. אם הפקק גדול ממידת תעלת האוזן, אין להשתמש בו, ואם הוא

אגרות משה חיו"ד ח"א סוסי' קא. **[33]** שו"ת חלקת יואב חיו"ד סי' ל; שו"ת אמרי יושר ח"א סי' קצה, וסי' קצז; שם ח"ב סי' פב; שו"ת אבני שוהם ח"ג סי' לא; שו"ת מהרש"ם ח"א סי' ז; שו"ת מהר"ש ענגיל ח"ב סי' סח; שו"ת חבצלת השרון מהדו"ת סי' מז; שו"ת אבני נזר חיו"ד סי' רסב; בן איש חי שנה ב פר' שמיני סק"י; שו"ת רב פעלים ח"ב חיו"ד סי' כז; שו"ת דובב מישרים ח"א סי' עא; שו"ת חזון נחום סי' סח; שו"ת לבושי מרדכי מהדו"ת חאו"ח סי' קעח; שו"ת עני בן פחמא חיו"ד סי' יח; שו"ת עמק שאלה סי' מו; שו"ת עצי ברושים סי' מא; שו"ת מהר"י שטייף סי' מו; שו"ת הר צבי חיו"ד סי' קע; שו"ת מלמד להועיל חיו"ד סי' ע; חזו"א יו"ד סי' צד סק"ח; שו"ת משפטי עוזיאל מהדו"ת חיו"ד ח"א סי' כט; שו"ת שרידי אש ח"ב סי' פג; שו"ת מהרש"ג ח"ג סי' נה; שו"ת שואלין ודורשין ח"א סי' לח; שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"א סי' צח-קג; שו"ת חלקת יעקב ח"א סי' קלח-קלט; שו"ת שבט הלוי ח"ב סי' צה; שו"ת ציץ אליעזר ח"ה סי' לא; שם ח"ו סי' מא; שערי טבילה סי' מא. **[34]** שו"ת אמרי יושר שם; שו"ת אגרות משה שם; שו"ת ציץ אליעזר שם. וכן משמע משו"ת מלמד להועיל שם. **[35]** שו"ת הר צבי שם. **[36]** חזו"א שם. וכתב שיתכן שצריכה לטבול במים פושרים דווקא, שמחלחלים ביתר קלות; שו"ת אגרות משה שם. **[37]** שו"ת משפטי עוזיאל שם; שו"ת שרידי אש שם. **[38]** שו"ת מהר"ש ענגיל שם; שו"ת אגרות משה שם. **[39]** שו"ת אגרות משה שם. **[40]** בן איש חי שם. **[41]** שו"ת מהרש"ם שם. **[42]** בן איש חי שם; שו"ת חבצלת השרון שם; שו"ת מלמד להועיל שם. **[43]** בן איש חי שם; שו"ת צפנת

מתאים במיוחד לאשה, כך שניתן להכניסו לעומק תעלת האוזן בלי שיבלוט החוצה, דינו כמו צמר גפן[44], ויש מי שאסר חציצה בפקק באוזן, ששמים אותו רק לצורך הטבילה[45]; אפשרות נוספת היא שימוש בטיפות שומניות המגינות מפני חדירת מים, ובזה מצינו הבדלים בין סוגי הטיפות השונות: יש שהתירו טיפות משמן דגים, מכיוון שברייתו של הדג מהמים, דינו כמים[46], ויש הסבורים ששמן דגים מהווה חציצה, מכיוון שהוא דבר שומני, ואינו מתערב עם המים[47], יש שהתירו טיפות העשויות מגליצרין מכיוון שהן עשויות מנפט, ויש הסבורים שמכיוון שהנפט נובע מהקרקע, יש לו דין של מעין[48], ויש מי שכתב, שזה הטיפול המומלץ מבחינה רפואית במקרים של חסר גדול ונרחב של תעלת האוזן והאוזן התיכונה[49], ובסתם טיפות שמן נחלקו אם הם חוצצים או לא[50]; ניתוח השתלת עור התוף, במקרה של חור בעור התוף, הוא הדרך העדיפה מבחינה רפואית והלכתית כאחת, שאז פותרים את הבעיה ההלכתית בצורה מלאה, כי אחרי הניתוח אין עוד חשש מפני חדירת מים[51]. עוד יש מי שהציע, שאשה אחרת תטבול אצבעה במים סטריליים שאובים, ותכניס את האצבע הרטובה לאוזן האשה החולה, ולאחר הטבילה תנגב האשה את האוזן היטב[52].

התקן תוך-רחמי — ההתקן עצמו (במקום שהוא מותר כאמצעי למניעת הריון[53]) אינו חוצץ, שכן הוא מונח במקום הבלוע, ואף כי יש חוטים היוצאים דרך צוואר הרחם לתוך הפרוזדור, אף הם אינם חוצצים בטבילה[54], אלא שיש להיזהר שהחוטים לא יהיו דבוקים לכותלי הרחם[55]. יש מי שכתב, שיקפיד הרופא לקצר עד כמה שאפשר את החוטים[56], ויש מי שכתב שעדיף לסדר את ההתקן התוך-רחמי ללא חוטים, אבל אם אי אפשר, יש להתיר הטבילה גם עם החוטים[57].

טבעת המוכנסת לעומק הפרוזדור — יש אומרים שהיא חוצצת, כי בזמן לידה ובזמן הווסת האשה מוציאה אותה, אלא אם כן היא בעומק רב, במקום שאין השמש דש בו[58]; ויש אומרים, שאין היא חוצצת גם אם צריכה להסירה ללידה, אלא

פענח סי׳ סד. **[44]** שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״ב סי׳ פה; שו״ת ציץ אליעזר שם. **[45]** שו״ת מנחת שלמה, ח״ב סי׳ עה אות ב. **[46]** שערי טבילה סי׳ מא. וראה במאמרו של הרב מ. קליינמן, הלכה ורפואה, ה, תשמ״ח, עמ׳ רסב ואילך. **[47]** הגרש״ז אויערבאך, הובא בס׳ שערי טבילה, סי׳ ד. **[48]** הגרי״ש אלישיב, הובאו דבריו במאמרו של הרב קליינמן שם. **[49]** י. ברמה, תחומין, ה, תשמ״ד, עמ׳ 275 ואילך. **[50]** ראה במאמרו של הרב קליינמן שם. וראה שו״ת דברי משה סי׳ נז-נט וסי׳ סד סקי״ח, שהתיר לשים טיפות שמן, אלא שכתב שעדיף שיהיו משמן דגים. **[51]** י. ברמה, תחומין, ה, תשמ״ד, עמ׳ 527 ואילך. **[52]** נשמת אברהם ח״ה חיו״ד סי׳ רא סק״א. וראה שם, שהתייעץ עם מומחים רפואיים, ואמרו לו שהדבר אפשרי מבחינה רפואית, והסכים עמו הגרי״ש אלישיב מבחינה הלכתית. **[53]** ראה ע׳ מניעת הריון הע׳ 301 ואילך. **[54]** שערי טבילה סי׳ מ. **[55]** שו״ת ציץ אליעזר חי״א סי׳ סג. **[56]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חיו״ד סי׳ קצח סקי״ב (1); שו״ת קובץ תשובות ח״ג סי׳ קעד. **[57]** שערי טבילה סי׳ מ. **[58]** שו״ת מנחת יצחק ח״ו סי׳ פז.

אם כן מסירה אותה בכל ווסת[59]; ויש מי שהבדיל לעניין חציצת הטבעת, אם היא במקום כזה שבתינוקות היושבות בפישוק רגלים ניתן לראותה, יש להחמיר, ואם עמוק מכך, מותר[60]. ובימינו אין משתמשים עוד בטבעת כזו, אלא מנתחים את האשה הסובלת מצניחת רחם.

עיניים — עין תותבת שלא ניתן להסירה ממקומה, איננה חוצצת[61]. הפוסקים נימקו דין זה בכמה טעמים: העין התותבת בטלה למקום המושב; היא עשויה לנוי; האשה בושה להסירה, ואדרבה גנאי הוא לה להסירה; המקום ראוי לביאת מים; מושב העין הוא מקום הבלוע, ולא בית הסתרים; דבר מהודק אך לא דבוק בבית הסתרים אינו חוצץ. אם ניתן להסיר את העין התותבת — יש הסבורים, שלכתחילה צריכה להסירה קודם הטבילה, ובדיעבד אם לא הסירה, עלתה לה טבילה[62]; ויש הסבורים, שגם לכתחילה לא צריכה להסירה[63]. יש מי שכתב, שאם נוהגת להסיר את העין המלאכותית בלילה, הרי היא חוצצת[64], ויש מי שהבדיל בין אם העין התותבת מהודקת היטב או רפויה[65].

עדשות מגע — לעניין הלכות חציצה בטבילה יש להבחין בין שני סוגים של עדשות מגע: כאלו שאינן קבועות, היינו שיש להוציאן מהעין כל יום, שאם לא כן יכול להיגרם נזק לעין (בסוג זה יש עדשות קשות, ויש עדשות רכות); כאלו שהן קבועות לזמן רב, היינו שאין צורך להוציאן מהעין אלא אחרי חודשיים ויותר (בסוג זה יש עדשות קבועות-רכות, שלאחר זמן מנקים אותן ומחזירים אותן, ויש עדשות חד-פעמיות, שלאחר זמן זורקים אותן)[66].

בעניין העדשות שאינן קבועות — יש מי שסבור, שהן חוצצות בטבילה, ואפילו בדיעבד לא עלתה לה טבילה וצריכה לחזור ולטבול[67]; ויש הסבורים, שלכתחילה צריכה להסיר העדשות, אבל בדיעבד עלתה לה טבילה[68]. אם עצמה

[59] שו״ת נובי״ק חיו״ד סי׳ סד; שו״ת נובי״ת חיו״ד סי׳ קלה. **[60]** שו״ת זכרון יוסף חיו״ד סי׳ י; שו״ת רעק״א סי׳ ס; שו״ת חת״ס חיו״ד סי׳ קצב-קצג; שו״ת מהר״ש ענגיל ח״ג סי׳ י; שו״ת הר צבי חיו״ד סי׳ קנג; שו״ת חשב האפוד ח״ב סי׳ קיח; שו״ת לבושי מרדכי חיו״ד סי׳ קכז; שו״ת משפטי עוזיאל מהדו״ת חיו״ד סי׳ ל-לא. וראה עוד בעניין טבעת בשו״ת בנין ציון סי׳ עא; שו״ת עמק שאלה חיו״ד סי׳ מד; שו״ת מהרש״ם ח״א סי׳ ז; שו״ת זכרון יהודה ח״ב סי׳ נא; שו״ת בית יצחק חיו״ד ח״ב סי׳ כ; שו״ת חזון נחום סי׳ סז; שו״ת עני בן פחמא חיו״ד סי׳ יז; שו״ת שואלין ודורשין, ח״א סי׳ לט. **[61]** שו״ת מהרי״א אסאד חיו״ד סי׳ רכט; שו״ת שואל ומשיב מהדו״ת ח״ג סוסי׳ קח; יד שאול יו״ד סי׳ קצח; שו״ת כוכב מיעקב סי׳ קלא; שו״ת זכר שמחה סי׳ קיח; שו״ת הר צבי חיו״ד סי׳ קסא; שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״א סי׳ קד; שו״ת מנחת יצחק ח״ג סי׳ פב; שו״ת באר משה ח״ב סי׳ נו; שערי טבילה סי׳ לט. **[62]** שו״ת שואל ומשיב שם; שו״ת מנחת יצחק שם. **[63]** שו״ת כוכב מיעקב שם; שו״ת הר צבי שם; שו״ת אגרות משה שם. **[64]** שו״ת זכר שמחה סי׳ קיח. **[65]** שערי טבילה סי׳ לט. **[66]** ראה א. הראל, תחומין, יח, תשנ״ח, עמ׳ 115 ואילך. **[67]** שו״ת מנחת יצחק ח״ו סי׳ פט; הרב ח.פ. שיינברג, הובאו דבריו בשו״ת דברי חכמים, עמ׳ קצה; דרכי טהרה, עמ׳ קנג; שערי טבילה סי׳ לט (ב). **[68]** שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״א סי׳ קד (וראה עוד שם סי׳ צו); הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם ח״ד חיו״ד סי׳ קצח סק״א; תורת הטהרה, יד יח; בדי השולחן סי׳ קצח; שו״ת בית אב״י סי׳ קא;

עיניה בצורה חזקה, יש מי שכתב שצריכה לחזור ולטבול, אלא אם כן לנה כבר עם בעלה[69]. הטעם לאיסור טבילה עם עדשות מגע הוא, מכיוון שמקפידים להוציאן כל לילה, נחשבים הם כמיעוט המקפיד.

ואם מדובר בעדשות מגע קבועות, שלא מסירים אותן זמן רב — יש אומרים, שמותר לטבול אתן לכתחילה[70]; ויש אומרים, שלכתחילה צריכה להסיר גם אותן, ואם שכחה להסירן, תעשה שאלת חכם[71].

ליפלוף שבעין, אם הוא הליחה בתוך העין החולה, אינה חוצצת, ואם היא חוץ לעין בעפעפיים, הרי היא חוצצת; אם הליפלוף לח הוא אינו חוצץ, ואם הוא יבש, הרי הוא חוצץ[72].

אשה הסובלת ממחלת עינים, שאסרו לה הרופאים להרטיב את העינים, העצה היעוצה היא שאשה אחרת תדיח ידיה במי המקווה, ותכסה את עיני האשה הטובלת[73]; ויש מי שכתב, שהאשה עצמה יכולה להדיח אצבעותיה במי המקווה ולכסות את עיניה בשעת הטבילה[74].

פצעים ונגעים — עור עבה או יבלת ברגלים, אף אם נוהגת לחתוך אותו, אינו חוצץ[75].

איבר ובשר המדולדלים, שעומדים להיחתך, יש אומרים שאינם חוצצים[76], ויש אומרים שהם חוצצים[77].

דם יבש שעל המכה, הרי הוא חוצץ[78], וכן דם שנסרך בבשר, היינו שמתחיל להתייבש ולהידבק קצת כשתולים בו אצבע[79]. דם שנצרר תחת העור אינו חוצץ[80], וכן מוגלה שבתוך הפצע, איננה חוצצת[81].

אשה שקיבלה חיסון נגד אבעבועות או שחפת, ואזור החיסון הפך לפצע שאסור לגרדו, צריכה לרככו במים חמים ואחר תטבול, ואם אסור לה לרככו, תמתין עד שיתרפא[82].

אאמו״ר בספרו הלכות נשים פי״ט הע׳ 46. **[69]** שו״ת שבט הלוי ח״ב סי׳ צז; שיעורי שבט הלוי סי׳ קצח ס״ז סק״ב. **[70]** הגרש״ז אויערבאך, שם; תורת הטהרה יד כ; דרכי טהרה, עמ׳ קנג. וראה א. הראל, תחומין, שם. **[71]** הגרי״י נויבירט, אוהל שרה ח״ב סי׳ ג אות ז. **[72]** מקוואות ט ד; נידה סז א; רמב״ם מקוואות ב יד; טושו״ע יו״ד קצח ז. וראה באנציקלופדיה תלמודית שם עמ׳ נז-נח, בפרטי הדינים. **[73]** שו״ת שיבת ציון סי׳ מב. **[74]** שו״ת אבני נזר חיו״ד סי׳ רסב. **[75]** רמ״א יו״ד קצח כב; לחם ושמלה יו״ד קצח סקנ״ד; חכמת אדם קיט טז; שו״ת שבט הלוי ח״ג סי׳ קכז; שו״ת תשובות והנהגות, ח״א סי׳ תקח סק״ל. אך ראה בשו״ת פני יהושע ח״ב סי׳ לב; שערי טבילה סי׳ ה. **[76]** ר״ש מקוואות ט ד; רוקח סי׳ שעה; סמ״ג עשין רמח; תורת הבית הארוך בית ז שער ז; ב״ח יו״ד סי׳ קצח. **[77]** רא״ש הל׳ מקוואות סי׳ כו; רמב״ם מקוואות ב ב; רבנו ירוחם נתיב כו ח״ה; כלבו סי׳ פו; טושו״ע יו״ד קצח כב; שו״ת פני יהושע סי׳ לו. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך יז, ע׳ חציצה עמ׳ כט, אם החציצה היא במקום החיבור לגוף או במקום הפרישה. **[78]** טושו״ע יו״ד קצח ט. **[79]** טושו״ע שם טז, ובש״ך שם סק״כ. וראה בשערי טבילה סי׳ ו, בשם הגרי״ש אלישיב. **[80]** שערי טבילה שם. **[81]** שערי טוהר יח ו. **[82]** הגרש״ז אויערבאך והגרי״ש אלישיב, הובאו

ציפורן חודרנית, ששמו פתיל תחבושת להגביהה, יש בזה חשש חציצה[83].

גלד המכה, כל זמן שעדיין לא נתרפא הפצע שתחתיו, הרי הוא כעור הבשר ואיננו חוצץ, וכשנתרפא תחתיו, הרי הוא חוצץ[84]. גלד המכה, צריך לרככו היטב במים חמים, כדי להסיר את החלקים שמחוץ לפצע עצמו[85], ואם מצטערת בהסרת הגלד שמעל הפצע ממש, אין זה חציצה, ומותרת לטבול אף לכתחילה[86].

אשה שיש לה צמר גפן בעומק פצע ניתוח, וצריך להיות שם לזמן מוגדר, אף על פי שהוא בעומק הפצע, קשה להתיר[87].

אשה שעשו לה ניתוח, ואסור לה להרטיב מקום הניתוח — יש מי שהתיר לחבוש את המקום בעור של דג, מכיוון שדג ברייתו מן המים, אין הוא חוצץ[88]; ויש מי שאסר, ועליה להמתין עד להחלמתה[89].

אשה הסובלת ממחלות עור, כגון אקזמה, שאסור לה להרטיב הפצעים — יש מי שהתיר למרוח שמן דג, שדוחה את המים, ומכיוון שברייתו מן המים והוא מרוסק, אין זה מהווה חציצה[90]; ויש מי שהתיר למרוח גם שמן אחר כגון ווזלין, כיוון שהוא מקום מועט, לצורך רפואה, ושעת הדחק[91].

גבס על האצבע לזמן ממושך, לא חוצץ[92]. אמנם אם אפשר לדחות את הטבילה עד להסרת הגבס, תבוא עליה ברכה, אבל כשיש חשש שיבוא להרהור עברה אין לעכב הטבילה[93]; ויש מי שסבור, שגבס חוצץ, אפילו אם הוא לזמן ארוך[94].

רטיה על פצע חוצצת בטבילה[95], ובפרט אם מחליפים אותה מזמן לזמן[96], והיינו דווקא אם האגד שעל המכה מהודק, אבל אם הוא רפוי, אינו חוצץ[97]. אם אי אפשר להסיר את התחבושת שעל הפצע מחמת ציווי הרופא, או מחמת

דבריהם בשערי טבילה סי׳ ו. **[83]** שו״ת שבט הלוי ח״ב סי׳ צג אות ב. **[84]** ש״ך יו״ד סי׳ קצח סקט״ו; חזו״א יו״ד סי׳ צד אות׳ ג-ז. וראה בשו״ת באר משה ח״ג סי׳ קלו. **[85]** קיצושו״ע קסא ג. **[86]** שו״ת מנחת יצחק ח״ה סי׳ קי אות א; שו״ת השיב משה סי׳ מד; וכן משמע מחכמת אדם קיט ו, וראה בסדרי טהרה שם סקכ״ג, שו״ת וישב משה ח״ב סי׳ קטז, ובנשמת אברהם חיו״ד סי׳ קצח סק״ג. וראה עוד בדיני גלד המכה באנציקלופדיה תלמודית כרך יז ע׳ חציצה, עמ׳ ס-סב. **[87]** שו״ת מנחת יצחק ח״ו סי׳ פה. **[88]** שבט מיהודה, שער חמישי, עמ׳ שעה; הרב נ. טלושקין, הובאו דבריו בס׳ שערי טבילה סי׳ ב; שו״ת מנחת יצחק ח״ז סי׳ פו. ועיי״ש שהוא בצירוף סניפים שונים להקל. **[89]** חזו״א יו״ד סי׳ צד סק״א; שו״ת מנחת שלמה, ח״ב סי׳ עה אות א; שערי טבילה, שם. וראה שם נימוקים שונים לאיסור זה. **[90]** שערי טבילה סי׳ ג. וראה מה שכתב על כך בשו״ת וישב משה ח״א סי׳ צה. **[91]** שו״ת מהר״ם מבריסק ח״ג סי׳ לג. **[92]** שו״ת הר צבי חיו״ד סי׳ קסה; שו״ת ציץ אליעזר ח״ד סי׳ ט אות א,ובהשמטות שם; שערי טבילה סי׳ לח; שו״ת בנין אריאל עמ׳ 76. **[93]** שו״ת הר צבי, שם; שו״ת בנין אריאל שם. **[94]** שיעורי שבט הלוי, סי׳ קצח סכ״ד סק״ב. **[95]** מקוואות ט ב; רמב״ם מקוואות ב א; טושו״ע יו״ד קצח י; חכמת אדם קיט ז. **[96]** שערי טבילה סי׳ לח. **[97]** רמב״ם מקוואות ב ד; טושו״ע יו״ד קצח כג; וראה שו״ת אבני נזר חיו״ד סי׳ רנט; משנה אחרונה מקוואות

הצער, אינו חוצץ בטבילה[98], אך אם נשארו עוד מספר ימים עד להסרת הרטיה, יש להחמיר ולהמתין[99], ויש מי שכתב, שיש להחמיר עד שלושה חדשים, ורק אם הרטיה עליה יותר מפרק זמן זה, אין היא חוצצת[100]. יש שחילקו בין פצע שאין וודאות שיתרפא, שאז הרטיה אינה חוצצת, לבין פצע העומד להתרפא, שהרטיה חוצצת[101]; ויש מי שסבור, שאף אם הרטיה היא לזמן ארוך, הרי היא חוצצת בטבילה[102].

רטיה להפחתת כאבי ראש[103], או רצועות להפחתת נפיחויות בגפיים[104], הרי אלו חוצצים, כי אין להניח שזה טיפול למצב של סכנה, וכן יש להניח שהסרת התחבושת או הרצועות לזמן מועט בעת הטבילה לא יגרמו לנזק. ואמנם מבחינה רפואית אין כל וודאות שסוג כזה של טיפולים יש לו יעילות כלשהי, ובוודאי שאין כל חשש להסרה זמנית של התחבושת או הרצועות.

חוטי תפרים של פצעים, שצריך רופא להוציאם — חוצצים, אבל אם הם בבית הסתרים, אפשר להקל בשעת הדחק[105]. ואם החוטים עשויים מחומר שנמס בעצמו, ואין צורך להוציא את התפרים, אין הם חוצצים[106].

צנתרים ופתחים — פיום הקיבה[107], היינו החדרת צינור דרך דופן הבטן אל הקיבה, כדי להאכיל דרכו את החולה, יכולה האשה לטבול עם הצינור ואין זה חציצה, ואל לה לסתום את פתח הצינור, כי אין נזק בכניסת מים דרכו[108].

דין זה נכון גם בפיום המעי הגס[109], שיכולה לטבול כרגיל, ללא השקית, כי אין חשש מפני כניסת מים, ותיזהר לנקות היטב סביב הפתח[110].

במקרה של פיום המעי הדק[111], מאחר ויש הפרשה מתמדת מהמעי הדק, לא יכולה לטבול כך מחמת לכלוך מי המקווה, ויכולה היא לטבול עם סתימה רפויה של פתח הצינור על ידי טמפון או גזה[112].

במקרה של פיום הקנה[113], שנעשה לצורך הנשמה, צריך לסתום את פתח הכניסה, כדי שלא יחדרו מים, וסתימה זו על ידי פקק או רטיה מהווה חציצה, ויש מי שהסתפק לומר שאין לאשה זו

ט ב; חזו״א ידים סי׳ א סקכ״ה. **[98]** שו״ת דברי חיים חיו״ד ח״ב סי׳ סה; טהרת ישראל סי׳ קצח ס״ו; שו״ת הר צבי חיו״ד סי׳ קסט; שו״ת יד הלוי חיו״ד סי׳ פח; שו״ת מהרש״ג ח״ב סי׳ קצז; שו״ת יחוה דעת (חזן) ח״א חיו״ד סי׳ ג; שו״ת ציץ אליעזר ח״כ סי׳ לב אות ב; שו״ת יביע אומר ח״ג חיו״ד סי׳ יג. **[99]** שו״ת יביע אומר שם. **[100]** שו״ת וישב משה ח״ב סי׳ קטז. **[101]** שו״ת אבני נזר חיו״ד סי׳ רנג; שו״ת דברי מלכיאל ח״ה סי׳ קח. וראה עוד בספר הלכות נשים פי״ט הע׳ 52. **[102]** שו״ת תשובה מאהבה ח״ג הל׳ נידה קצח ס״י. וראה שו״ת כתב סופר חיו״ד סי׳ צא. וראה בשו״ת מנחת יצחק ח״ו סי׳ פה, בעניין רטיה בתוך מורסה עמוקה בשד. **[103]** שו״ת כתב סופר שם. **[104]** שו״ת קובץ תשובות סי׳ פט. **[105]** שו״ת דובב מישרים ח״ג סי׳ מ. **[106]** שו״ת תשובות והנהגות, ח״א סי׳ תקח סקל״ו. **[107]** gastrostomy. **[108]** שערי טבילה סי׳ ל. **[109]** colonos- tomy. **[110]** נשמת אברהם חיו״ד סי׳ קצח סקי״ב (3). **[111]** ileostomy. **[112]** נשמת אברהם חיו״ד סי׳ קצח סקי״ב (4). **[113]** trache-

תקנה[114].

אשה הזקוקה לצנתר[115] לשלפוחית השתן, יכולה לטבול עם הצנתר, אם צריכה להשאירו באופן קבוע[116].

אשה הזקוקה לדיאליזה, אם מדובר בדיאליזה צפקית[117], מחדירים צינור לחלל הבטן, ודרכו מבצעים את הדיאליזה. הצינור עצמו איננו חוצץ אם אין עליו תפירות; ואם זקוקה להמודיאליזה, ומתקינים לה ביד דלף עורקי-ווריד, הדלף אינו חוצץ, אם אין תפירות, אלא שצריכה למנוע מגע ישיר עם המים, ולכן יכולה לחובשו בתחבושת רפויה[118].

מנקז שהכניסו הרופאים בפצע, כדי שינקז המוגלה החוצה, או מנקז לאחר ניתוח כגון בהוצאת אבני מרה, אינם חוצצים, ומותר לסתום את פי המנקז על ידי הכנסת פקק לתוכו, כדי למנוע חדירת מים באותם מנקזים שאסור למים להיכנס[119].

חולת קצרת[120], שאיננה יכולה להכניס כל ראשה למים מפאת קוצר נשימה, יש מי שהתיר שתשתמש בצינור שקצהו האחד עשוי מעור דגים, ואותו תכניס לפיה אחרי שירטיבוהו במי המקווה, וקצהו השני יצא מחוץ למים[121].

ציפורניים — נהגו הנשים ליטול ציפורניהם בשעת טבילה, כיון שמצוי שיש תחתיהן טיט ובצק, או כיון שאינן יודעות להבחין מה נקרא כנגד הבשר ומה אינו כנגד הבשר[122]. בדיעבד אם טבלה ללא קציצת הציפורניים, אם בדקה קודם הטבילה ולא היה בה דבר חוצץ, עלתה לה טבילה[123], אך מכיוון שכבר נהגו ליטול ציפורניים, אם נשאר בידה אפילו ציפורן אחת וטבלה, צריכה טבילה אחרת[124]. אך אם כבר לנה עם בעלה, לא תחזור ותטבול[125]. קציצת הציפורניים היא עד מקום שהשחרות שתחתיהן ניכרת, ויותר מזה אף דקדוק מצווה אין כאן[126].

נשים המגדלות ציפורניים לנוי או לצורך מלאכתן, לכתחילה צריכות לגוזזן, ובדיעבד אינן חוצצות[127].

ציפורני הידיים והרגליים שעומדות להינטל — יש הסבורים, שהאשה צריכה ליטלן קודם טבילה, שכיוון שעתידות להינטל הרי הן חוצצות[128]; אך רוב הפוסקים סבורים, שאין היא חוצצת, לפי שהיא מגוף האדם, או מפני שאינו מקפיד

ostomy. **[114]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בשערי טבילה סי׳ ח-טו. וראה שם, שמחבר הספר הסתפק להתיר מטעם עיגון, ובתוספת עצות כגון שימוש בכיסוי מעור דג. **[115]** catheter. **[116]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חיו״ד סי׳ קצח סקי״ב (5). **[117]** peritoneal dialysis. **[118]** נשמת אברהם חיו״ד סי׳ קצח סקי״ב (6). **[119]** שערי טבילה סי׳ ל. **[120]** asthma. **[121]** שבט מיהודה, שער חמישי עמ׳ שעה. **[122]** ס׳ התרומות סי׳ קד; סמ״ג לאווין קיא; רוקח סי׳ שעו; מרדכי שבועות פ״ב סי׳ תשמז; רא״ש הל׳ מקואות סי׳ לה; שערי דורא הל׳ נידה סי׳ טו. **[123]** הגה׳ שערי דורא, הל׳ נידה סי׳ טו; שו״ע ורמ״א יו״ד קצח כ. **[124]** רמ״א שם, וכתב ׳וכן נוהגין׳. **[125]** ט״ז יו״ד סי׳ קצח סקב״א; בן איש חי, שמיני סק״ד. **[126]** חכ״א קכא א. **[127]** שו״ת אחיעזר ח״ג סי׳ לג; דרכי טהרה עמ׳ קסג-ד. וראה בשו״ת תשובות והנהגות, ח״א סי׳ תקיט. **[128]** ראב״ן סי׳ שכו,

עליה[129].

ציפורן המדולדלת אינה חוצצת[130]. יש אומרים, שהכוונה דווקא כשפירשה רובה, אבל אם רק מיעוטה נדלדלה, הרי היא חוצצת[131]; ויש אומרים, שאין הבדל בגודל הפרישה של הציפורן, ובין מיעוטה ובין רובה, אינה חוצצת[132].

אשה שצובעת את ציפורני ידיה, צריכה לכתחילה להסיר את הצבע ולנקות את הציפורניים היטב; ואם אינה יכולה בשום אופן לנקותן מהצבע, לא תדחה את הטבילה, אלא תצבע את כל הציפורניים בצורה טובה, ולא תשאיר צבע סדוק או מקולף, כיון שהנשים מקפידות שלא יהיה על ציפורניהן צבע שאינו מושלם[133].

לכתחילה אין לטבול עם ציפורניים מלאכותיות, שמדביקים לנוי על הציפורניים הטבעיות, אבל בדיעבד אם טבלה כך, או אם הסרת הציפורניים תגרום לדחיית הטבילה, כי קשה להסיר את הדבק, או אם אי-הדבקתן תגרום שתהא מאוסה על בעלה — מותר; ואם נפלה ציפורן אחת, הרי השאר חוצצות, כי אין זה עוד בגדר נוי[134].

שיניים — יש התקנים שמוכנסים לתוך השיניים או עליהן על ידי רופא, באופן קבוע, ויש צורך ברופא להוציאם; יש המוכנסים לשן או עליו, שניתן להכניסם ולהוציאם בקלות על ידי החולה עצמו, ללא צער וללא נזק; ויש דברים המוכנסים לשן או עליו באופן זמני, אך לא ניתן להסירם בקלות או ללא צער.

סתימה קבועה בשן — יש שאסרו את הטבילה, אם היא נעשית לצרכי רפואה[135], אך כבר מוסכם להלכה בין הפוסקים שאיננה חציצה, מפני שנעשית בקביעות, מתבטל לשיניים ונעשה כגוף השיניים, אין הקפדה להסירה לעולם, וגם שהוא בית הסתרים ומיעוט[136], והיתר זה פשוט בכל העולם, ואין חוששים לזה אף חסידים ואנשי מעשה, כי כמעט שאין בזמננו אשה

הובא בש"ך יו"ד סי' קצז סק"א וסי' קצח סקכ"ה. **[129]** ס' התרומות סי' קד; רוקח סי' שעו; מרדכי שבועות סי' תשמז; או"ז סי' שסג אות יא; שו"ע יו"ד קצח כ. **[130]** מקואות ט ד. **[131]** טושו"ע יו"ד קצח כא. **[132]** או"ז סי' שסג. וראה באריכות שיטות שונות בדין ציפורן המדולדלת באנציקלופדיה תלמודית, כרך יז, ע' חציצה, עמ' כה-כח. **[133]** דרכי טהרה, עמ' קסד. **[134]** במראה הבזק, ח"ג, סי' קטו. **[135]** שו"ת בנין ציון החדשות סי' נז; חכמת אדם כלל קיט, בבינת אדם שער הנשים אות יב; לחם ושמלה סי' קצח סק"ס. **[136]** דרכי תשובה יו"ד סי' קצח סקע"ו; דעת תורה שם סקכ"ד; טהרת ישראל שם סק"צ; לחם ושמלה סי' קצח סק"ס; שו"ת מהרש"ם ח"א סי' עט; שו"ת שואל ומשיב מהדו"ק ח"ג סי' כז, ומהדו"ת ח"ג סי' קח; שו"ת לבוש מרדכי חיו"ד סי' קכח; שו"ת בית יצחק חיו"ד ח"ב סי' יט; שו"ת אבני נזר חיו"ד סי' רנח; שו"ת צמח צדק חיו"ד סי' קסו; שו"ת אמרי יושר ח"ב סי' קצג; שו"ת צפנת פענח סי' סז; בן איש חי שנה ב, פר' שמיני סק"ט, ובשו"ת רב פעלים ח"ד חיו"ד סי' יג; מצודת דוד על קיצושו"ע סי' קסא סקי"א; שו"ת חסד לאברהם (תאומים) חיו"ד סי' מז; שו"ת הרי בשמים מהדו"ת סי' קכח (וראה במהדו"ק סי' קכג שאסר, וחזר בו); שו"ת מנחת יצחק ח"א סי' כג אות ה, וח"ו סי' פו; שו"ת שבט הלוי ח"ב סי' צח; שערים המצויינים בהלכה סי' קסא סקי"ג.

שאין לה סתימה בשן[137]. ואם הסתימה התרופפה — יש מי שכתב, שאם היא עדיין יעילה, דינה כסתימה טובה, אבל אם מחמת רפיון הסתימה אין היא מועילה, או שיכולה האשה להכניסה ולהוציאה, יש מי שנסתפק שתהא חוצצת[138]; ויש מי שכתבו, שאם היא מתנדנדת ועומדת להוציאה, הרי היא חוצצת[139]. עוד יש מי שכתב, שאם יש כאב באזור הסתימה או דלקת בשן, והסתימה עומדת להיות מוצאת, חוצצת מיד[140]. יש מי שכתבו, שאם יש סתימות, אפילו קבועות, ברוב השיניים, הרי זה חוצץ[141], ויש מי שחולק, שבכל מקרה אין סתימות קבועות חוצצות[142].

סתימה זמנית בשן, אשר נעשית כשלב ביניים עד לסתימה קבועה, כגון בשלבי טיפול-שורש, נידונה בהרחבה בין הפוסקים. אותם פוסקים שאסרו הטבילה עם סתימה קבועה כשנעשית לרפואה (ראה לעיל), כל שכן שאוסרים סתימה זמנית, ויש מי שכתבו, שדווקא סתימה זמנית פוסלת לטבילה, ואין לחפש קולות לזמן מועט[143]. יש מהפוסקים שהחמירו בסתימה זמנית, ואסרו הטבילה[144], ויש מי שכתב, שאם הסתימה נעשית לרפואה, וגם נעשית בצורה טובה, כך שנוח ללעוס עמה, כולם מודים שאין זו חציצה[145]. אכן, רוב הפוסקים סבורים להלכה, שסתימה זמנית שנעשית לצורך רפואה איננה חוצצת, וכתבו נימוקים שונים להיתר זה: אחרי הסתימה הזמנית תבוא סתימה קבועה, ועל כן יש לראות את השן כסתומה באופן המשכי, וזהו רצונה של האשה; להלכות שבת נחשבות השיניים כדבר שיש בו סכנה, ומפני הסכנה איננה מקפדת; כשצריך אומן להסיר את החציצה, ויש כאב וצער בכך, אין הקפדה; הסתימה בשן היא בבית הסתרים והיא מיעוט; יש לראות את הסתימה כמחוברת לגופה[146]. יש כתבו להתיר סתימה זמנית בתנאים שונים: דווקא כשיש לאשה צער להסיר את הסתימה, או שצריך רופא לעשות זאת, אבל אם אין לה צער, ויכולה להסיר הסתימה בעצמה, הרי זה חוצץ[147];

[137] שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״א סי׳ צז. **[138]** שו״ת מנחת יצחק ח״י סי׳ ע״ט. **[139]** שו״ת קובץ תשובות סי׳ פו סק״ב; שו״ת תשובות והנהגות, ח״א סי׳ תקח סקל״ב. **[140]** שו״ת תשובות והנהגות, ח״ג סי׳ רע סק״ב. **[141]** שו״ת אבני נזר חיו״ד סי׳ רנז; שו״ת תשובות והנהגות, ח״ג סי׳ רע סק״ג. **[142]** שו״ת קובץ תשובות שם. **[143]** טהרת ישראל סי׳ קצח ס״צ; מצודת דוד סי׳ קסא סקי״א; שו״ת אמרי יושר ח״ב סי׳ קיב. **[144]** חזו״א, הובאו דבריו בס׳ ההלכה במשפחה, פ״ד סי״ג; שו״ת שבט הלוי ח״ה סי׳ קיז, שכתב שמעיקר הדין אין סתימה זמנית חוצצת, אך למעשה יש מחמירים. וראה מה שכתב בשיעורי שבט הלוי סי׳ קצח סכ״ד סק״ב. **[145]** שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״א סי׳ צז. **[146]** פחד יצחק ע׳ אשה; שו״ת צמח צדק חיו״ד סי׳ קס; שו״ת אלף המגן ח״ב סי׳ כו; שו״ת שואל ומשיב מהדו״ק ח״ג סי׳ כז, ומהדו״ת ח״ג סי׳ קח, וביד שאול יו״ד סי׳ קצח; שו״ת אבני נזר חיו״ד סי׳ רנט; שו״ת מהרש״ם ח״א סי׳ עט; שו״ת דברי מלכיאל ח״ה סי׳ קח; נחל אשכול הל׳ מקוואות סי׳ סה אות ו; שו״ת בית יצחק חיו״ד ח״ב סי׳ יט; שו״ת חלקת יעקב ח״א סי׳ קלז, וח״ב סי׳ קעג; שו״ת אמרי יושר ח״ב סי׳ קיב אות ב; שו״ת תשורת שי סי׳ סט; שו״ת הר צבי חיו״ד סי׳ קסט; שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״א סי׳ צז, ושם חיו״ד ח״ב סי׳ סא; שו״ת מנחת יצחק ח״ו סי׳ פו; שו״ת קובץ תשובות סי׳ פו סק״ב; שו״ת רבבות אפרים, ח״ח סי׳ שנו. וראה עוד שערי הלכה ומנהג, ח״ג סי׳ מה. **[147]** גידולי טהרה סי׳ כב; שו״ת מהרי״א אסאד חיו״ד סי׳ רכט.

דווקא כאשר הסתימה עשויה בצורה טובה ונוחה, ויכול ללעוס עמה כרגיל[148]; שלא תהא הסתימה בולטת מעל גובה השן, ועדיף שתהא שקועה קצת[149]; דווקא כאשר הסתימה הזמנית נעשית כשלב בטיפול-שורש[150]. בעניין משך הזמן שעל הסתימה הזמנית להישאר בשן, כדי שלא תיחשב כחציצה נחלקו הפוסקים — יש מי שכתב, שיומיים-שלושה בוודאי הוי חציצה[151]; יש שדרשו לפחות שבעה ימים[152]; יש שכתבו שהמנהג כיום שאם הסתימה נשארת למשך שלושים יום, איננה חוצצת[153]; יש מי שכתב, שיש צורך בחצי שנה[154]; ויש מי שכתב, שאין כוונת העניין לחלק בזמנים קצרים או ארוכים, אלא אם יש זמן קבוע להסרת הסתימה, אין היא חוצצת[155]. מבחינה רפואית יש לציין, שפעמים רבות תלוי משך הטיפול בסתימה הזמנית בזמנו של הרופא ובעומס המתרפאים, ואינו תלוי בגורמים רפואיים. כיום פוחת והולך השימוש בסתימה זמנית כשלב ביניים לסתימה סופית, וכמו כן יש להדגיש, שהחומרים בהם משתמשים כיום לסתימה זמנית יכולים להחזיק מעמד חדשים רבים[156].

שיניים תותבות[157] הקבועות לחניכיים, ואין מסירים אותן לעולם, בוודאי אינן חוצצות[158]. יש מי שכתב, שאם רוב השיניים הן תותבות, הרי הן חוצצות[159], ויש מי שחלק עליו בתוקף[160]. שינים תותבות שעשויות להכניס ולהוציא בכל זמן בקלות, בוודאי חוצצות[161]. תותבות שלפעמים מסירים אותן, אבל הוא טורח

[148] שו״ת אגרות משה שם. **[149]** שו״ת אבני צדק סי׳ פט; מי נידה למהרש״ק מהדו״ק סי׳ קצח; לחם ושמלה סי׳ קצח סק״ס; שו״ת בית יצחק חיו״ד ח״ב סי׳ יט; שו״ת מנחת יצחק ח״ה סי׳ קיא אות ב; שו״ת חלקת יעקב ח״א סי׳ קלז, וח״ב סי׳ קעג; שו״ת שבט הלוי ח״ב סי׳ צח. **[150]** שו״ת שבט הלוי שם. וראה עוד בדיני חציצה של סתימה בשן בדרכי תשובה יו״ד סי׳ קצח סקע״ה-ע״ו; שו״ת רב פעלים ח״ד חיו״ד סי׳ יג; שו״ת אמרי אש חיו״ד סי׳ עה; שו״ת מהרש״ם ח״א סי׳ ז, וסי׳ מו; שו״ת אמרי יושר ח״א סי׳ נד; שד״ח מערכת טבילת נידה כלל ב אות ג; שערים המצויינים בהלכה סי׳ קסא סקי״ג; שו״ת וישב משה ח״ב סי׳ קטו-קטז; הלכות נשים פי״ט סע׳ כח-לא. **[151]** שו״ת לבושי מרדכי ח״א חיו״ד סי׳ קכח, ומהדו״ת חאו״ח סי׳ קעח, וח״ד סי׳ נד. **[152]** שו״ת חלקת יעקב חיו״ד סי׳ ל; הגרש״ז אויערבאך והגרי״ש אלישיב, הובאו דבריהם בס׳ שערי טבילה סי׳ לד; שו״ת תשובות והנהגות, ח״א סי׳ תקח סקל״א (אמנם ראה שם ח״ג סי׳ רע סק״א, שכתב חודש ימים). וראה בקובץ תשובות סי׳ צ. **[153]** שערי טבילה שם. **[154]** שו״ת אבני נזר חיו״ד סי׳ רסב, וסי׳ רנג; הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בס׳ מנחת פרי (רוטנברג) סי׳ קצח סוסי׳ ו. **[155]** שו״ת אגרות משה שם. **[156]** מ. טל, אסיא, ה, תשמ״ו, עמ׳ 94-98. **[157]** ראה שבת סד ב, וברש״י שם ד״ה שן, ששיניים תותבות היו מוכרות כבר בזמן התלמוד, והיו עשויות מזהב. **[158]** שו״ת מהרי״א אסאד חיו״ד סי׳ רכט; דרכי תשובה יו״ד סי׳ קצח סקע״ה; טהרת ישראל סי׳ קצח ספ״ז; שו״ת בנין ציון החדשות סי׳ נז; חכמת אדם כלל קיט, בבינת אדם שער הנשים אות יב; שו״ת מהרש״ם ח״א סי׳ עח; שו״ת רב פעלים ח״ד חיו״ד סי׳ יג; שו״ת אבני נזר חיו״ד סי׳ רנט; שו״ת הרי בשמים ח״ב סי׳ קכח; שו״ת אמרי אש חיו״ד סי׳ עה; עיקרי הד״ט יו״ד סי׳ כב; שו״ת שמלת בנימין סי׳ יד; שו״ת זרע אמת סי׳ פה; שערי טבילה סי׳ לב. אולם ראה בשו״ת בית יצחק חיו״ד ח״ב סי׳ יט, שמחמיר. **[159]** שו״ת אבני נזר שם. **[160]** שו״ת אמרי יושר ח״ב סי׳ קצג. **[161]** בן איש חי שנה ב פר׳ שמיני סק״ח-ט; שו״ת רב פעלים ח״ב חיו״ד סי׳ יג; שו״ת מהר״ם אש סי׳ עה-עו; שו״ת מהרש״ם ח״א סי׳ עח; שערים המצויינים בהלכה סי׳ קסא סקי״ג; חוקת הגר פ״י הע׳ 10; שערי טבילה שם.

גדול ובושה, יש שכתבו שהן חוצצות בטבילה[162], ויש מי שהתיר הטבילה עמן[163]. אם מסירה את התותבות כל לילה, הרי הן חוצצות[164], ואם רק מסירה לזמן קצר כדי לנקותן, יש מי שסבור שהן חוצצות[165], ויש הסבורים שאין הן חוצצות[166]. יש מי שכתב, שאם רגילה להוציא את שיניה התותבות בעת רחיצה, אם לא הוציאה אותם בעת הטבילה, חייבת לחזור ולטבול, אך לא תברך שנית[167], אבל אם ספק לה אם הוציאה או לא, איננה צריכה לחזור ולטבול[168].

כתרים וגשרים סופיים וקבועים, אינם חוצצים, בין אם הם שלמים ובין אם הם חלקיים[169]. כתרים וגשרים זמניים, אם הם דומים לקבועים, אלא שעשויים מחומרים המחזיקים מעמד פחות זמן, אם הם ניתנים להסרה רק על ידי רופא, ואם הם עשויים על שן חיה שלא עברה טיפול-שורש, אין הם חוצצים[170]. אכן צריכה האשה לנקות היטב את הגשר קודם הטבילה, ולא תסתפק בניקוי במברשת שינים[171].

שן טבעית מתנדנדת — יש מי שכתב שהיא חוצצת, אלא אם יש כאב בהוצאתה[172], אך רוב הפוסקים סבורים שאיננה חוצצת, אף אם כבר החליטה האשה בדעתה להוציאה[173].

תפרים בתוך הפה, כגון לאחר הוצאת שן, אינם חוצצים[174]; ויש מי שהבדיל בין תפרים בתוך הבשר ואינם נראים לעין, שאינם חוצצים, לבין תפרים מגולים, שהם חוצצים[175]; ויש מי שכתב, שאף שמעיקר הדין אין החוטים חוצצים, אפילו כשהם גלויים, מכל מקום עדיף לדחות את הטבילה, כי הם מיועדים למספר ימים בלבד[176].

פלטת פלסטיק, שמדביקים על החניכיים לאחר ניתוח, וכל שבוע מחליפים אותה, יש לסדר את הטבילה באותו זמן שמסירים אותה לצורך

[162] שו״ת שואל ומשיב מהדו״ק ח״ג סי׳ כז; שו״ת מהרש״ם שם; שו״ת אמרי אש סי׳ עה. **[163]** בן איש חי שם. וראה בשו״ת שארית ישראל חיו״ד סי׳ יב; שערי טבילה שם. **[164]** שו״ת מהרש״ם ח״א סי׳ עח; שערי טבילה שם. **[165]** שו״ת אבני נזר חיו״ד סי׳ רנט אות ה. **[166]** טהרת ישראל סי׳ קצח ספ״ז; שו״ת אמרי אש סי׳ עה; שו״ת רב פעלים ח״ד חיו״ד סי׳ יג; נחל אשכול הל׳ מקוואות סי׳ סב אות ו. **[167]** שו״ת מנחת יצחק ח״ה סי׳ כא. **[168]** שו״ת שבט הלוי ח״ג סי׳ קכח אות א. וראה בשו״ת באר משה ח״ה סי׳ כ אות יב; שו״ת ציץ אליעזר חי״ב סוסי׳ סז. **[169]** שו״ת חבצלת השרון סי׳ סו; שו״ת תשובות והנהגות, ח״א סי׳ תקח סקל״ד. **[170]** ראה דרכי תשובה יו״ד סי׳ קצח סקע״ה; חכמת אדם כלל קיט, בבינת אדם שער בית הנשים אות יב; שו״ת מהר״ם ח״א סי׳ עח; הרב א. זלוטוויץ, הפרדס, אייר תשל״א. **[171]** ס׳ ההלכה במשפחה, עמ׳ קכ, ובשו״ת תשובות והנהגות, שם. וראה בשו״ת שבט הלוי ח״ב סי׳ צח. **[172]** מהרש״ם בדעת תורה יו״ד סי׳ קצח. **[173]** שו״ת אבני נזר חיו״ד סי׳ רס; שו״ת דובב מישרים ח״א סי׳ פד; שו״ת יד שלום סי׳ לו; שו״ת באר משה ח״א סי׳ נד; שו״ת שבט הלוי ח״ב סי׳ צו. וראה בשו״ת קובץ תשובות סי׳ פו סק״ב. **[174]** שו״ת דובב מישרים ח״ג סי׳ י. **[175]** שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״ב סי׳ פז; שו״ת תשובות והנהגות, ח״ג סי׳ רע סק״ה. וראה בשו״ת קובץ תשובות סי׳ פח, שתפרים גלויים על העור — חוצצים. **[176]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בס׳ שערי טבילה סי׳ לה ס״ד. וראה עוד מאמרו של הרב א. חפוטא, תחומין, ב, תשמ״א, עמ׳ 337 ואילך. וראה עוד בנידון בשו״ת רבבות אפרים, ח״ז סי׳ שנט.

החלפתה[177].

התקנים אורטודונטיים שונים, הנעשים כדי ליישר את השיניים לנוי, או כדי לחזקם כשהם רופפים, נעשים לזמן ממושך, ולא ניתן להוציאם אלא על ידי רופא. כאשר הם רפויים, אינם חוצצים, וכאשר הם מהודקים היטב, אם מטרתם לחזק את השיניים לצורך רפואה אינם חוצצים, בתנאי שאינם מעכבים באכילה, אבל אם הם רק כדי ליפות את השיניים, הרי הם חוצצים[178]; ולעומתם יש מי שכתב, שאם הטבעות והחוטים הם על רוב השיניים, מותר רק בדיעבד, אבל לכתחילה צריכים להתיישב אם כדאי לאשה להכניס עצמה לספק זה[179].

ג. חציצה בעניינים אחרים, ופירוט הדינים הקשורים לנושאים רפואיים בהם

נטילת ידיים — כל דבר שחוצץ בטבילה בגוף, חוצץ בנטילת ידיים לחולין[180], וכן חוצץ בטבילת ידיים[181].

היה על ידו גלד, אם אינו מקפיד עליו, היינו שמצטער בהסרתו, אינו חוצץ[182], ואם אינו מצטער בהסרתו, צריך להסירו[183].

רטיה על היד, אם היא רק בגלל מיחוש קל, ואין לו צער בהסרת הרטיה, הרי היא חוצצת, וצריך להסיר הרטיה[184], אבל אם הרטיה מחמת מכה, די לו שיטול שאר היד שלא במקום הרטיה, וצריך להיזהר שלא יגע ברטיה, שלא יחזרו המים שעל הרטיה ויטמאו היד[185], ואם לא יכול ליטול ידיו כלל מחמת החולי, יכרוך ידיו במפה[186].

מי שידו האחת מלאה חבורות ופצעים, וכרוכה כולה בתחבושת, ואוכל בידו השניה, חייב ליטול את ידו השניה לסעודה, ויברך על נטילת ידיים[187]. וכן מי שיש לו גבס על ידו האחת, יטול היד השניה, ויברך על נטילת ידיים[188].

[177] שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ב סי' פח. [178] שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"א סי' צו; שו"ת בית אב"י ח"ב סי' סח; שו"ת מנחת יצחק ח"ו סי' פו; שערים מצויינים בהלכה סי' קסא סקי"ב; הגרש"ז אויערבאך והגרי"ש אלישיב, הובאו דבריהם בס' שערי טבילה סי' לה; שו"ת שבט הלוי ח"ה סי' קיז, וח"י סי' קנ; שו"ת רבבות אפרים, ח"ח סוסי' שנו. וראה במאמרו של מ. טל, אסיא, ה, תשמ"ו עמ' 94-98. [179] שו"ת מנחת יצחק ח"ו סי' פו. וראה עוד בשו"ת תשובות והנהגות, ח"ג סי' רע סק"ו; שו"ת שבט הלוי ח"י סי' קמט. [180] חולין קו ב; תוספתא ידיים פ"א; רמב"ם ברכות ו ד, ומקוואות יא ב; טושו"ע או"ח קסא א. אמנם ברמ"א שם מביא דעה, שאין שייך חציצה לנטילה, אך מסכים להלכה כדעת המחבר. וראה פרטי דינים באנציקלופדיה תלמודית, כרך יז, ע' חציצה, אות י. [181] רמב"ם מקוואות שם. [182] רמ"א או"ח קסא ב. [183] ס' התרומות סי' עט; סמ"ק סי' קפא. [184] מ"ב סי' קסא סק"ה. [185] טושו"ע או"ח קסב י, ובמ"ב שם סקס"ח. וראה עוד בילקוט יוסף ח"ג סי' קסא ס"ה; נשמת אברהם ח"ד חאו"ח סי' קסא סק"א, בשם הגרש"ז אויערבאך; שו"ת תשובות והנהגות, ח"ג סי' ג. וראה בערוה"ש או"ח קסב כט, שאם שופך רביעית בבת אחת — לית לן בה, שהרי לא נטמאו המים, ולכן אין אנו נזהרים מבלי לשפוך על מקום הרטיה, מפני ששופכים בבת אחת. [186] מ"ב שם סקס"ט. [187] שו"ת רב פעלים ח"א סי' ח; שו"ת יחוה דעת ח"ב סי' יט. [188] ילקוט יוסף, ח"ב סי' קסא ס"ז. וראה הע' ביצחק יקרא על שו"ע קסב י, במי שאינו יכול

קידוש ידים ורגליים במקדש — כל דבר שחוצץ בטבילת נידה, הרי זה חוצץ בקידוש ידיים ורגליים במקדש[189].

עבודת כהן בבית המקדש — אסור שיהא דבר חוצץ בין יד הכהן לבין הכלי שהוא עובד בו; שלא יהא דבר חוצץ בין הכהן או הבעלים לבין הקרבן — בסמיכה, בתנופה, בהזאה ובקמיצה וכיו״ב; שלא יהא דבר חוצץ בין הכהן לבין רצפת העזרה; בגדי כהונה לא יהא דבר חוצץ בינם לבין בשרו[190].

בכור בהמה טהורה — אם היה דבר חוצץ בינו לבין הרחם, אינו קדוש בבכורה[191].

קבלת גט — נוהגים שלא יהא שום דבר חוצץ בידה בשעת קבלת הגט[192]. אכן, אם היה גבס או רטיה ותחבושת על מקצת ידה, אין להקפיד על זה, ובוודאי שאין זה מעכב[193].

קידושי אשה — יש להקפיד שלא תהא חציצה בין הטבעת לאצבע[194], אך בדיעבד אין זה מעכב[195], ולכן כלה שיש לה תחבושת או גבס על ידה, יכולה לקבל קידושיה, כי זה נקרא דיעבד[196].

נטילת לולב — חציצה בין היד ללולב פוסלת[197],ויש חולקים[198]. יש מי שכתב, שאם כרוך בגד על ידו משום חבורה, צריך להסירה קודם הברכה משום חציצה[199], ואפילו אם אין כל היד מכוסה, יש שפסקו שיש הקפדה על זה משום חציצה[200]. אם יש לו רטיה על ידו, ואינו יכול להסירה, רשאי ליטול הלולב בברכה[201]. אם יש לו גבס על היד, כך שיכול רק להרים את הלולב או האתרוג באצבעותיו, יש מי שכתב שיברך, ואחר כך יטול את הלולב והאתרוג, האחד ביד הבריאה, והשני באצבעות היד שבגבס, או זה אחר זה ביד הבריאה[202]; ויש מי שכתב, שאין הקפדה להסיר הגבס, ולכן יכול יטול הלולב והאתרוג באצבעותיו[203].

ליטול אלא יד אחת, אם יברך על נטילת ידיים או על נטילת יד. ולכאורה, מכיוון שלא מצינו מטבע כזו של ברכה, לא ישנה ממה שקבעו חז״ל, וי״ל. **[189]** חולין קו ב; תוספתא ידיים פ״א; ר״ש ידיים ב ב; רמב״ם ביאת מקדש ה טז. וראה פרטי דינים באנציקלופדיה תלמודית, שם, אות יא. **[190]** ראה פרטי דינים ומקורות באנציקלופדיה תלמודית שם, אות יד. **[191]** חולין ע א. וראה עוד ברמב״ם בכורות ד יז; טור יו״ד שטו; שו״ת אבני נזר חיו״ד סי׳ שצא-שצד. וראה פרטי דינים באנציקלופדיה תלמודית שם, אות טו. **[192]** רמ״א אבהע״ז קלט יד. **[193]** שו״ת יביע אומר ח״ב חאבהע״ז סי׳ טז. וראה עוד בשו״ת ציץ אליעזר ח״כ סי׳ כו סק״ג. **[194]** פת״ש אבהע״ז סי׳ כז סק״א. **[195]** שו״ת פרי השדה ח״א סי׳ צג; שאילת שלום מהדו״ת סי׳ קכד; ערוה״ש אבהע״ז לא ד. וראה בשד״ח מע׳ חתן וכלה אות כו; בן איש חי שנה א פר׳ שופטים סע׳ ז; שו״ת יביע אומר ח״ה חאבהע״ז סי׳ י — בעניין המנהג שכלה שפרסה נידה תלבש כפפות בעת קבלת הקידושין. **[196]** נשמת אברהם חאבהע״ז סי׳ לא אות א, בשם הגר״י נויבירט. **[197]** ראה סוכה לז א, ורש״י ותוס׳ שם ד״ה דבעידנא; טושו״ע או״ח תרנא ז. **[198]** ריטב״א, ר״ן ומאירי סוכה שם. וראה במג״א סי׳ תרנא סקט״ז. **[199]** בן איש חי שנה א פר׳ האזינו סע׳ יג. **[200]** מ״ב סי׳ תרנא סקל״ו. **[201]** הגרש״ז אויערבאך, הובא בנשמת אברהם חאו״ח סי׳ תרנא אות ה. הובא גם בהליכות שלמה ח״ב פי״א סט״ו. וראה שם באריכות בהע׳ כה. **[202]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם שם. **[203]** הע׳ הגר״ע יוסף, בסוף ספר נשמת אברהם חאו״ח.

תפילין — יש הסבורים שחציצה פוסלת, בין בתפילין של יד, ובין בתפילין של ראש[204], יש סבורים שאין חציצה מעכבת בהם[205], ויש הסבורים שחציצה פוסלת בתפילין של יד, ואינה פוסלת בתפילין של ראש[206].

חֵרֵשׁ

א. הגדרת המושג

שמיעה היא שם משותף לשמיעה פיסית על ידי האוזן[1], לקבלת דברים[2], ולידיעת דבר[3].

ירידה בכושר השמיעה נקראת חרשות, ומספר סוגים של חרשים נידונים בחז״ל: יש חרש שאינו שומע ואינו מדבר, היינו חרש-אילם, וזהו החרש שדיברו בו חכמים בכל מקום[4], והשוו אותו לשוטה וקטן, שאינם בני דעת[5]. אמנם יש מי שכתב, שכלל זה נאמר רק במקום שחרש כתוב יחד עם שוטה וקטן, אבל כשהתנא שונה חרש לבד, הוא כולל בו גם מי שמדבר ואינו שומע[6]; יש חרש המדבר ואינו שומע[7], היינו שהיה פיקח מתחילתו, ולמד לדבר, ואחר כך נתחרש[8], והוא כפיקח לכל דבר, והוא ככל האדם[9], אלא שנתמעט ממצוות אחדות, אם בגלל שבאופן מעשי יש בהם צורך בשמיעה, או שנתמעט מלימוד מיוחד; יש חרש באוזנו האחת, שדינו כשומע לכל דבר, ואפילו בדברים שחרש המדבר ואינו שומע אינו ראוי לקיימם מחמת חסרון שמיעתו[10], פרט למצוות הקהל וראיה, שיש מיעוט מיוחד, שהתורה מיעטה אף חרש באוזנו אחת[11]; מי שכבדו אוזניו משמוע, אבל שומע קצת, ונושא ונותן יפה, ומבין מה שמדברים עמו, אין דינו כחרש לכל הדעות[12]. יש שחרש נקרא מי ששומע ואינו מדבר, היינו אילם[13].

המושג ההפוך לחרש הוא פיקח, היינו אדם שהוא שלם בדעתו, ואינו לא חרש,

[204] רא״ש הל׳ תפילין סי׳ יח, ושו״ת הרא״ש כלל ג סי׳ ד; שו״ת תשב״ץ ח״א סי׳ ל; שו״ת הריטב״א סי׳ כד; יראים סי׳ שצט; מאירי מגילה כז ב; טושו״ע או״ח כז ד. וראה עוד בביאור הגר״א או״ח סי׳ כז ס״ד. **[205]** שו״ת הרשב״א ח״ג סי׳ רפב, ובתשובותיו המיוחסות סי׳ רלג; שו״ת הריב״ש סי׳ קלז. **[206]** ריטב״א ור״ן סוכה לז א. וכן משמע שיטות רש״י ערכין ג ב ד״ה שלא; תוס׳ שם ד״ה שלא.

[1] כגון והקל נשמע בית פרעה (בראשית מח טז). **[2]** כגון ולא שמעו אל משה (שמות ו ט). וראה בס׳ חובות הלבבות, התחלת שער הייחוד. **[3]** כגון גוי אשר לא תשמע לשונו (דברים כח מט). וראה במו״נ א מה. **[4]** תרומות א ב; חגיגה ב ב; נידה יג ב; רמב״ם אישות ב כו. **[5]** יבמות צט ב. וראה להלן חלק ד, בפרטי הדינים. **[6]** חי׳ תבואות שור לגיטין נט ב, בדעת הרמב״ם. וראה בר״ש ורע״ב תרומות א א, שכתבו שאין זה כלל בכל מקום. וראה עוד בנידון בשו״ת נובי״ק חאבהע״ז סי׳ נג; שו״ת צמח צדק חאבהע״ז סי׳ שכג; שד״ח מע׳ חי״ת כלל ל, וכלל קו-קז. **[7]** תוספתא תרומות פ״א; חגיגה ב ב; גיטין עא א. **[8]** רש״י חגיגה ב ב ד״ה מדבר; רש״י נידה יג ב ד״ה מדברת. **[9]** חגיגה וגיטין שם; רמב״ם אישות ב כו. וראה בשד״ח מערכת חי״ת כלל לא. **[10]** פרמ״ג בפתיחה כוללת ח״ב אות ח. **[11]** ראה חגיגה ג א; רמב״ם חגיגה ב א-ג. **[12]** שו״ת הרא״ש סוף כלל פה; טושו״ע חו״מ רלה יט. וראה להלן בחלק ד, בפרטי דינים. **[13]** מנחות סד ב, ובפירש״י שם; פיהמ״ש לרמב״ם תרומות א ב; שנות אליהו תרומות א ב. וראה בע׳ אלם.

ולא שוטה[14], ולא סומא[15]. משמעות המושג 'פיקח' הוא הסרת מכסה מדבר שקיים ביסודו, אלא שהוא מכוסה[16].

מכיוון שהחרש בדרך כלל הוא גם אילם, לכן השותק נקרא מחריש[17], ומי שצריך לנהוג בשקט ובסוד הוא איש חרש[18].

ב. רקע מדעי

אנטומיה ופיסיולוגיה של השמיעה — השמיעה היא החוש המתעורר בתגובה לגירויי קול בעלי תדירות ועוצמה מוגדרים. תנודות של גלי הקול מועברות אל האוזן הפנימית, דרך האוזן החיצונית והתיכונה. גלי הקול מכוונים לתעלת השמע החיצונית על ידי אפרכסת האוזן, ושם הם מרעידים את קרום עור-התוף. הרעדה זו מועברת אל שלושת עצמות השמע, ואלו מעבירים את אנרגית גלי הקול אל הנוזל שבתעלת שבלול-השמע באוזן הפנימית, אשר מרעידים את תאי השערה. תאי חוש השמע השעירים, והקצוות של עצב השמיעה, ממוקמים בבסיס השבלול, והם מופעלים על ידי רעידת הקרום. באוזן האדם ישנם כ-17,000 תאי שערה, שאליהם מגיעים ומחוברים כ-25,000 תאי עצב. לאזורים השונים בקרום הבסיס ישנה היענות שונה לשינויי הלחץ. בדרך זו מושגת הפרדה ברורה לפי תדירות גלי הקול, ומכאן היכולת להבדיל בין תדירויות שונות.

האנרגיה המכאנית של תנודות גלי הקול מותמרת לאנרגיה חשמלית, ונקלטת על ידי תאי העצב, אשר מעבירים את האנרגיה הזו למוח. גוף התא של סיבי עצב השמיעה מצוי באוזן הפנימית. שלוחתו המרכזית עוברת לגזע המוח, לגרעין השמע. מגזע המוח עולה מסלול השמיעה אל קליפת המוח באונה הרקתית.

בגלל המבנה המיוחד של עצבי השמע והגרעינים השונים, קיימת היכולת להבחין בין תדירויות שונות, עוצמות קול שונות, וקביעת מקור הקול במרחב. בדרך זו ניתן להבחין בצירופים ובגוונים רבים מאד של מילים וצלילים.

סוגי חרשות וסיבותיו — חרשות היא פגיעה חלקית או מלאה ביכולת השמיעה, והיא מסווגת לפי דרגת הירידה בשמיעה. כאשר ליקוי השמיעה הוא חמור ומוקדם, הוא גורר בעקבותיו גם ליקוי חמור בדיבור, ומכאן הצירוף של חרשות-אלמות.

פגיעה באוזן החיצונית, או התיכונה, יכולה לגרום לחרשות עקב ליקוי בהולכת גלי הקול אל האוזן הפנימית, והיא מכונה חרשות הולכתית. פגיעה באוזן הפנימית, או במסלול ההולכה העצבי מהאוזן אל המוח, גורמת לחרשות המכונה עצבית-תחושתית. סיבה אחרת ונדירה לחרשות היא פגיעה באונה הרקתית של המוח, והרס מרכז השמיעה המוחי, מצב המכונה חרשות מרכזית.

[14] רמב"ם אישות ב כו. **[15]** א"ע שמות ד יא. **[16]** מלבי"ם, בראשית ג ז; הנ"ל, שמות כג ח. **[17]** כגון ואם החרש יחריש לה (במדבר ל טו); אל תחרש ואל תשקט אל (תהלים פג ב). **[18]** כגון וישלח יהושע וגו' מרגלים חרש (יהושע ב א); וחכם חרשים ונבון לחש (ישעיה ג ג).

מבחינים בין חרשות מלידה לבין חרשות נרכשת:

חרשות מלידה יכולה לנבוע מסיבות אחדות: חרשות תורשתית — קיימות צורות תורשתיות שונות. יש מצבים תורשתיים שהפגיעה היא בשמיעה בלבד, ויש שהחרשות היא אחת המרכיבים בתיסמונות המלוות בפגיעה במערכות אחדות; חרשות על רקע פגיעות במערכת השמיעה בזמן ההריון, כגון מחלה ויראלית של האם בהריון, ובעיקר אדמת, אשר יכולה לגרום לחרשות לעובר; חרשות על רקע פגיעות סביב הלידה — כגון לידה קשה, הגורמת לירידה באספקת החמצן למוח, או נזק אחר לאזור השמיעה.

חרשות נרכשת נגרמת כתוצאה מפגיעה במנגנוני השמיעה לאחר הלידה, כגון צהבת היילוד עם רמה גבוהה וממושכת של בילירובין[19], דלקות אוזנים חוזרות, דלקת קרום המוח, חזרת, שימוש בתרופות רעילות למערכת השמיעה, גידולים באוזנים או בעצב השמיעה, חבלה באוזניים, חשיפה ממושכת לרעשים בעוצמות רבות, ירידה הדרגתית בכושר השמיעה בגיל הזיקנה[20].

שכיחות החרשות — שכיחות החרשות המלאה באוכלוסיה משתנה לפי הגדרת רמת החרשות, ולפי הגיל. השכיחות הכללית של חרשות באוכלוסיה היא כ-0.1%. בארה״ב נמצא, כי בגיל 6 שנים כ-0.2% מכלל הילדים סובלים מנכות שמיעתית בדרגה המצריכה הערכת מומחה; בגיל 18 שנה עולה מספר זה ל-2.5-3%. באנגליה נמצא כי 0.1% מהילדים סובלים מחרשות קשה, ו-0.7% מהם סובלים מחרשות בדרגה המצריכה טיפול.

טיפול ושיקום — עד המאה הט״ז למניינם לא היו אמצעי שיקום וטיפול בחרשים-אילמים, וחלקם אף הוחזקו במוסדות לחולי נפש. מן המאה הט״ז ואילך התמסרו אנשים שונים למציאת דרכי שיקום וטיפול בחרשים-אילמים. חואן פאבלו דה-בונט מספרד, היה הראשון שפרסם ספר להוראת הלשון לחרשים-אילמים בשנת 1620. שארל מישל דה ל׳אפה הצרפתי, היה הראשון שניסה לנצל את חוש הראיה כתחליף לשמיעה, ובעזרת תנועות ידים פיתח א״ב חזותי. הוא היה החלוץ בפיתוח שפת תנועות וסימנים לחרשים, ויישם את שיטתו זו בבית ספר לילדים חרשים-אילמים, שייסד בפאריס בשנת 1755.

כיום קיימות שיטות שיקום והוראה רבות, וכן בתי ספר מיוחדים לחרשים-אילמים, אשר מצליחים מאד בהקניית ידע והשכלה לחרשים-אילמים, עם יכולת שילובם בחברה הבריאה.

חרשות הנגרמת על ידי הפרעות הולכה ניתנת לתיקון או לשיפור באמצעות מכשירי שמיעה שונים, המגבירים את עוצמת הקול. היינו כאשר סיבת החרשות היא כתוצאה מפגיעה באוזן החיצונית או

[19] Kernicterus. [20] Presbycusis.

התיכונה. גלי הקול המגיעים אל מכשיר השמיעה מומרים לאנרגיה חשמלית, אשר עוברת למגבר בתוך הכשיר, שהופך שוב לגלי קול, אלא שהפעם גלי הקול מגיעים בעוצמה חזקה יותר. לעומת זאת, ברוב מקרי החרשות הקשים על רקע הפרעה עצבית לא ניתן לתקן את השמיעה על ידי אמצעי עזר. יחד עם זאת גם אצל החרשים הקשים נשארת מידה מסויימת של יכולת שמיעה, עובדה המאפשרת ניצול יעיל לצורכי שיקום.

חלק מהחרשים יכולים להיעזר בניתוחים שיקומיים שונים, כגון שתל שבלול. מדובר במכשיר שמיעה המושתל בניתוח לתוך הגולגולת של החרש. השתל הראשון הושתל בשנת 1978, והמכשירים הללו הלכו והשתכללו עם השנים. שתלים אלו עוזרים לחרשים הסובלים מנזק משמעותי באוזן הפנימית, אך מערכת ההולכה העצבית שלהם תקינה.

ג. החרש במקרא ובחז״ל

החרשים המוזכרים במקרא ובתלמוד — מספר החרשים המוזכרים במקרא ובתלמוד הוא מועט ביותר: חושים בנו של דן היה כבד שמיעה[21]; בניו של רבי יוחנן בן גודגדא היו חרשים, והיו כל הטהרות שבירושלים נעשים על גביהם[22]; בשעה שנולד יצחק וכו׳, נתפתחו החרשים[23]; במעמד הר סיני לא היו חרשים בבני ישראל[24]; לעתיד לבוא תיפתחנה אוזני החרשים[25].

סיבות לחרשות — הסיבה העיקרית לחרשות היא גזרת הקב״ה: ׳מי ישום וגו׳ חרש וגו׳, הלא אנכי ה׳[26].

חז״ל מנו גורמים אחדים לחרשות: חבלה ישירה באוזן, או חבלה אקוסטית[27]; חרשות בזיקנה[28]; חוסר צניעות בעת קיום יחסים[29]. וכן משמע שידעו על נטיה משפחתית-תורשתית[30].

חרשות זמנית — חז״ל ידעו, שיש אפשרות לחרשות זמנית, ולכן דיברו על חרש שנתפקח, או פיקח שנתחרש וחזר ונתפקח[31]. ואכן יש מצבים רפואיים של חרשות זמנית, כגון קרע בעור התוף שנסגר מאליו, חרשות זמנית כתוצאה ממחלה נגיפית או הרעלה, וכן במחלת מניאר יכולה להיות ירידה זמנית וחולפת בשמיעה.

היחס לחרש — היחס של חז״ל לחרש הגמור הוא החמור ביותר מבין כל בעלי המומים והנכויות, שכן נחשב החרש

[21] סוטה יג א. [22] תוספתא תרומות פ״א; ירושלמי תרומות א א. וראה בבלי חגיגה ג א, שבני אחותו של רבי יוחנן בן גודגדא היו אילמים. [23] תנחומא, וירא לז. [24] מכילתא יתרו פ״ט; ויקרא רבה יח ד. [25] ישעיה לה ה. [26] שמות ד יא. וראה במלבי״ם שם. [27] ב״ק פה ב; ב״ק צא א; ירושלמי תרומות א א; ירושלמי כלאים ח ב. וכן יד לאוזן תיקצץ, יד מחרשת — שבת קח ב. וראה בב״ק פו א, שלדעת חז״ל לא יכולה להיות חרשות ללא חבלה באוזן עם דימום. [28] שבת קנב א. וראה בע׳ זקן הע׳ 219-218. [29] חרשים מפני מה הויין, מפני שמספרים בשעת תשמיש — נדרים כ א. [30] בניו של רבי יוחנן בן גודגדא — תוספתא תרומות פ״א; ירושלמי תרומות א א. [31] ראה להלן חלק ד, בפרטי דינים.

כחסר דעת, ופטור באופן עקרוני מכל המצוות והחיובים, והוא מהאומללים והשפלים שבעם[32]. זאת בניגוד לבעלי מומים אחרים, כגון אילם, אנדרוגינוס, חיגר, סומא וכיו״ב, שאמנם פטורים הם ממצוות וחיובים שונים, אך הפטור איננו עקרוני, כי אם מעשי, היינו בגלל המגבלות הפיסיות שלהם, או לעיתים בגלל גזירת הכתוב.

אכן, למרות היחס השלילי לחרש ביחס ליכולתו לקיים מצוות וחיובים, דורשת ההלכה התייחסות אנושית לחרש — אסור לקללו[33], וחייבים להגן עליו, ולטפל בו ככל אדם[34].

חרש כלול במושג ׳איש׳ המוזכר בתורה[35], ובכל מקום בתורה שכתוב ׳איש׳ אין זה ממעט אלא קטן[36], וכן כלול חרש במושג ׳נפש׳[37], ובמושג ׳אדם׳[38]. יש מי שכתב, שלחרש יש נשמה, ובר מצוות הוא, ופיקחים מוזהרים עליו[39].

סיבות לפטור החרש ממצוות — חלק מהפוסקים התלבטו בטעם הדבר, שהחרש שאינו שומע ואינו מדבר הופלה לרעה מכל בעלי המומים והנכויות האחרים, אף שקשה לנו להבין מנין ידעו חז״ל לפוטרו באופן עקרוני מהמצוות[40]. יש שכתבו, שכך מקובל להם לחכמים, שמי שאינו שומע ואינו מדבר, אינו בן דעת[41], והיינו אף שאין בו סימני שוטה[42]; יש מי שכתבו, שקרוב לוודאי שהוא הלכה למשה מסיני[43]; יש מי שכתב, שהגדרת חרשות מבחינת ההלכה איננה תלויה בשכל או בהבנת המדובר, אלא זו גזירת הכתוב[44]; ויש שכתבו, שידעו חז״ל ברוב חכמתם, שחרש שאינו שומע ואינו מדבר הוא איש כזה שאי אפשר לראותו כאחראי על כל מעשיו, ולכן אין מתחשבים במעשיו, אפילו אם לפי סברתינו הוא זריז וממולח[45], וכן שאין לדון בשאלה זו על פי אמות מידה מדעיות, שמידת הדעת הצריכה לאדם לקיום המצוות היא אחרת לחז״ל מאשר לחכמי המדע[46]. וכבר קבעו הפוסקים, שאף על פי שהחרש נראה כמי שדעתו נכונה ומיושבת עליו, והוא פיקח וממולח, ונראה שהוא מבין ומכיר בכל הדברים, וגם יודע בענייני מצוות, אבל אינו מדבר, בכל זאת נחשב הוא כשוטה[47].

אכן, למרות שהחרש נחשב כחסר דעת, ופטור מכל המצוות והחיובים, ואין לו מחשבה וכוונה, והוא משותף לשוטה וקטן, בכל זאת סבורים החכמים, שאין הוא נחשב כחסר דעת לחלוטין, אלא כמי שדעתו קלושה, היינו דקה ומועטת, שאינו מחודד להבין כשאר בני אדם[48], ובכך

[32] סנהדרין סו א, וברש״י שם. **[33]** סנהדרין שם, על פי ויקרא יט יד. **[34]** ראה להלן חלק ד, בפרטי דינים בפירוט. **[35]** ראה ירושלמי תרומות א א; בבלי יבמות קד ב; סוטה כו א; ועוד. **[36]** מנ״ח מ׳ לד. **[37]** מנ״ח שם. **[38]** בית האוצר, ע׳ אדם, כלל ז. וראה שבת קנג א. **[39]** ב״י אבהע״ז סי׳ א. **[40]** שו״ת מנחת שלמה סי׳ לד. **[41]** רש״י חגיגה ב ב ד״ה חרש. **[42]** שו״ת חת״ס חאבהע״ז ח״ב סי׳ ב. **[43]** שו״ת חת״ס שם; שו״ת דברי מלכיאל ח״ו סי׳ לה. **[44]** שו״ת אגרות משה, חיו״ד ח״ד סי׳ מט אות א. **[45]** שו״ת מנחת שלמה שם. **[46]** הרב י.י. ויינברג, שנה בשנה, תשכ״ה, עמ׳ 125 ואילך. **[47]** ב״י אבהע״ז סי׳ קכא; שו״ת צמח צדק סי׳ עג; שו״ת מנחת שלמה סי׳ לד. **[48]** יבמות קיג א, וברש״י שם ד״ה קלישתא.

עדיף הוא על שוטה, שאין בו דעת כלל[49], אף על פי שהוא נמנה עמו בהרבה נושאים[50]. ואמנם אף שחרש הושווה לשוטה וקטן, ובדרך כלל נידונים שלושתם כאחד, יש דברים שאין הוא דומה להם, כי בכל זאת יש בו דעת קצת, וכפי שיבואר להלן בחלק ד, פרטי דינים שונים.

מעמד חרשים בזמננו, שלמדו בבית ספר לחרשים — לאור החידושים המדעיים-טכנולוגיים ביחס לחרש בדורות האחרונים, ובעיקר לאור השיפור ביכולת השיקומית-חינוכית שלו בבתי ספר לחרשים, התעוררה שאלה עקרונית בדבר יחסה של ההלכה לחרש. יש הסבורים, שמעמדו של החרש בהלכה לא יכול להשתנות מהקביעה העקרונית של חז״ל, שהוא נחשב כחסר דעת וכפטור מכל המצוות, ועל כן לא מועיל השינוי בחינוכו לשנות את מעמדו. ולעומתם יש הסבורים, שחז״ל דיברו בחרש של זמנם, שלא שמע ולא דיבר, ועל כן אמנם היה חסר דעת וחסר חינוך, מה שאין כן בחרש של זמננו, שלמד בבית ספר לחרשים, ומסוגל לדבר ולהתבטא, שאין הוא נחשב לחסר דעת, ודינו כפיקח[51].

ד. פרטי דינים

כללים

פטור החרש ממצוות ומעונשים — חרש שאינו שומע ואינו מדבר פטור מכל המצוות האמורות בתורה, ואינו בן מצוות[52], ואף מדרבנן פטור[53], ולכן אינו מוציא אחרים ידי חובתם, אפילו בחיובים מדרבנן[54]. אמנם יש מי שכתב, שגזרות ותקנות חכמים שייכות לחול גם על חרש[55]. אכן, יש מי שכתב, שגם חרש שמצד הדין פטור מכל המצוות, ישתדל לקיים את המצוות, כי אין זה הגון שיפטור עצמו בטענה שמצד הדין הוא פטור[56]. כמו כן אין החרש מצווה באיסורים, ואין בית דין מצווים להפרישו מאיסורים[57], אבל אסור להאכילו איסור בידים[58].

חרש אינו בר עונשים[59], לא בעולם הזה ולא בעולם הבא[60], ואף אינו צריך לעשות תשובה לכשיתפקח[61].

כשאחרים עומדים על גביו — יש הסבורים, שיש לחרש דעה קלושה, ולכן בעניינים מסויימים יש לו מקצת כוונה, כאשר אחרים עומדים על גביו[62]; ויש

[49] רש״י שבת קנג א ד״ה לשוטה. **[50]** ראה לקמן בפרטי דינים, מיגוון הלכות שחז״ל חייבו את החרש, או הכשירו אותו. **[51]** ראה להלן הע׳ 68 ואילך. וראה עוד בע׳ השתנות הטבעים הע׳ 149 ואילך. **[52]** חגיגה ג א; רמב״ם חגיגה ב ד; רמב״ם עדות ט יא. **[53]** פרמ״ג או״ח פתיחה כוללת ח״ב אות א. **[54]** פרמ״ג פתיחה כוללת ח״ה אות ט; שם, או״ח סי׳ רסו במשב״צ סק״ד. **[55]** שו״ת עין יהודה חאבהע״ז סי׳ א. **[56]** שו״ת אגרות משה, חיו״ד ח״ד סי׳ מט אות ב. **[57]** יבמות קיד ב ובמאירי שם; רמב״ם יבום ז יח. **[58]** שבת קנג א, ותוס׳ שם ד״ה מי; מ״מ שבת כ ז, בשם ראשונים; פמ״ג פתיחה כוללת ח״ב אות א; שד״ח מערכת חי״ת כלל קטו, בשם אחרונים. **[59]** רמב״ם מלכים י ב. **[60]** פמ״ג שם. **[61]** שו״ת מקום שמואל סי׳ כה. **[62]** רמב״ן יבמות קד ב; רשב״א חולין יב א. וראה בס׳ תורת הרפואה, עמ׳ 280 ואילך.

חולקים וסבורים, שאין לחרש דעת כלל, ולא מועיל אף כאשר בית דין עומדים על גביו[63].

היודע לכתוב — חרש היודע לכתוב, אבל אינו יודע לדבר, דינו כחרש לכל דבר[64].

חרשות מלידה, חרשות נרכשת — יש הסבורים, שחרש שדינו כשוטה וקטן הוא דווקא אם נולד כך ממעי אמו, אבל אם נתחרש אחר כך, ספק אם נידון כשוטה וקטן[65]; אבל רוב הפוסקים סוברים, שאין הבדל בין חרש מלידה לחרש לאחר הלידה[66].

כבד-שמיעה — חרש, שדינו כקטן ושוטה, הוא דווקא כשאינו מדבר ואינו שומע כלל, אבל שומע קצת דינו כפיקח[67].

בית ספר לחרשים — חרש גמור מעיקרו, שנתחנך בבית ספר לחרשים, ולמד לדבר באופן שהשומע מבין את דיבורו, וכן למד להבין את דברי המדברים אליו על ידי תנועות וסימנים, והוא עוסק במלאכתו בחכמה ככל אדם — יש הסבורים, שדינו כחרש המדבר ואינו שומע, והרי הוא כפיקח לכל דבריו[68]; יש שכתבו, שהוא ספק אם דינו כפיקח, ולפחות לעניין מצוות דרבנן יש לחייבו ולצרפו[69]; יש מי שכתב, שחרש המדבר בשפת סימנים הוא כגדול עומד על גביו[70]; יש מי שכתב, שחרש כזה חייב במצוות, שכן מעשיו מוכיחים עליו שהוא

[63] רמב"ן ורשב"א שם; משכנות יעקב חאו"ח סי' כא. וראה להלן חלק ד, פרטי דינים שונים. **[64]** גיטין עא א, מחלוקת; רמב"ם גירושין ב יז; טושו"ע אבהע"ז קכ ה, קכא ו. **[65]** פרמ"ג או"ח בפתיחה כוללת ח"ב אות ד-ה. וראה בפיהמ"ש לרמב"ם תרומות א ב, שאם נעשה חרש לאחר שהיה שומע, מותר לו לתרום תרומה. וראה בתוס' רעק"א על המשנה שם, מה שהקשה על שיטתו זו. **[66]** ב"ח יו"ד סי' א; ש"ך יו"ד סי' א סקכ"ב; שו"ת צמח צדק החדש, חאבהע"ז סי' לה אות ד; ס' מלאכת חרש, בפתיחה; הגאון בעל שו"ת שואל ומשיב בהסכמתו לס' מלאכת חרש; שו"ת קרן לדוד חאו"ח סי' כז; תפארת ישראל, תרומות פ"א אות י; שד"ח מערכת חי"ת כלל קג; שולחן העזר סי' ח בשמלה לצבי סק"ד; ביאוה"ל או"ח סי' נה ס"ח ד"ה הוא. וראה בפרמ"ג יו"ד סי' א בשפ"ד סקכ"ב, שסותר מה שכתב בפתיחה הכוללת. **[67]** שו"ת קול גדול סי' נ; שו"ת הלכות קטנות ח"ב סי' כה; שו"ת בית שלמה חאו"ח סי' צה. וראה בשו"ת ציץ אליעזר חט"ו סי' מו. **[68]** שו"ת דברי חיים ח"ב חאבהע"ז סי' עב-עג; שו"ת שבט סופר חאבהע"ז סי' כא; שו"ת מהרש"ם ח"ב סי' קמ; הריעב"ץ בסידורו, הל' קריאת התורה, ס"כ; שו"ת בית שלמה חאו"ח ח"ב סי' צה; עזרת נשים עזרה שתים עשרה שער שלישי; שו"ת היכל יצחק ח"ב חאבהע"ז סי' מז; הרב י. ויינברג, שנה בשנה, תשכ"ה, עמ' 125 ואילך (וראה גם בכתבי הגרי"י ווינברג, ח"א סי' א); שו"ת מהרא"ש סי' יד; שו"ת מנחת שלמה סי' לד, ובמאמרו של הגרש"ז אויערבאך, מוריה, אלול תשמ"ב, עמ' סה ואילך, וכתב שם, שגם הגרי"ש אלישיב הסכים שדינו כפיקח (והוא בקובץ תשובות סי' י); הגרח"פ שיינברג, מוריה, שם, עמ' נא ואילך; שו"ת כנסת יחזקאל (גרובנר), ח"א סי' לט-מב, וכן הסכים עמו הגרז"נ גולדברג. וראה עוד שו"ת מנחת יצחק ח"א סי' קלא-קלב. **[69]** שו"ת שבט סופר חאבהע"ז סי' כא, בשם אביו בעל הכתב סופר; שו"ת מהר"י שטייף סוסי' רלט; שו"ת נחלת בנימין סי' לא; שו"ת קרן לדוד, סי' כז; שו"ת היכל יצחק חאבהע"ז ח"ב סי' מז; יחוה דעת ח"ב סי' ו. וראה קריינא דאיגרתא סי' קלו, שלא הכריע בשאלה זו. וכן ראה בס' מלאכת חרש, בקונטרס שבסוף הספר, ששאל שאלה זו את גדולי הדור, והסתפקו בזה. **[70]** שו"ת מהר"ם שיק חאבהע"ז סי' עט. וראה בס' שולחן העזר סי' ח סעיף ד כלל א,

מבין, אבל לעניין קידושין, גיטין וקניינים אין זה מועיל, כי בהם צריך רצון מבורר[71]; ויש הסבורים, שגם חרש כזה דינו כחרש לכל דבריו, שספק אם הוא באמת פיקח ככל אדם, וכן משום שאין לחלק בין החרשים[72]. ואם לימדו את החרש לדבר בשפת סימנים, באופן שהדברים מובנים רק לאנשים שרגילים לדבר אתו ולא לאחרים, יש מי שהסתפק אם נחשב כמדבר או לא[73].

מכשיר שמיעה — חרש מעיקרו, שלא שמע ולא דיבר, והרכיבו לו מכשיר שמיעה, ועל ידי זה מצליח לשמוע ולמד לדבר — יש הסבורים, שדינו כמדבר ואינו שומע, היינו שנחשב על ידי זה כפיקח וכבן-דעת[74], אך אינו נחשב כשומע לאותם דינים שצריכים שמיעה, כיוון ששמיעתו היא באמצעים מלאכותיים[75], ולפיכך אינו יכול לצאת ידי חובת ברכות ותפילות שהוא עצמו חייב לאומרם כאשר הוא שומע אותם מאחרים באמצעות מכשיר השמיעה[76]; ויש הסבורים, שיוצא ידי חובה גם בכל הדברים הצריכים שמיעה[77], או בחלק מהם[78]. ועוד יש מי שכתב, שמכל מקום יכול להצטרף למנין, אף אם הוא העשירי, וכן יכול להיות שליח ציבור[79].

שתל השבלול — יש מי שסבור, כי מי שהושתל לו שתל כזה, דינו שפיקח לכל דבר, ויוצא ידי חובת כל המצוות, גם אלו שצריכים שמיעה, כולל תקיעת שופר, וכל זה גם לשיטות הפוסקים שלא יוצאים ידי חובת מצוות בצריכות שמיעה עם מכשיר שמיעה[80].

חרש קטן — יש מי שכתב, שאין לגביו

ובשו״ת מנחת שלמה סי׳ לד, שדחו דבריו, כי בזמנינו וודאי דעת עצמו היא, ולא דעת מלמדו. **[71]** שו״ת תשובות והנהגות, ח״א סי׳ תשע. **[72]** שו״ת הלכות קטנות ח״ב סי׳ לח; שו״ת צמח צדק הישן, סי׳ עז; שו״ת צמח צדק החדש חאבהע״ז סי׳ לה; שו״ת רבי אליהו גוטמאכר חאו״ח סי׳ יד; שו״ת מהר״ם שיק חאבהע״ז סי׳ עט; שו״ת צור יעקב סוסי׳ טז; שו״ת דברי מלכיאל ח״ו סי׳ לה; שו״ת זכר שמחה סי׳ ט; שו״ת שער הזקנים ח״ב סי׳ קלה; פרמ״ג פתיחה כוללת ח״ב אות ג; שו״ת הלכה למשה סי׳ רסב; שו״ת נאות דשא סי׳ קלב; שו״ת משפטי עוזיאל ח״ב חאבהע״ז סי׳ פט; הגר״מ פיינשטיין, הובאו דבריו בספר הלכות נידה להר׳ ש. איידר, ח״א, עמ׳ כה, אות כה, ושו״ת אגרות משה, חיו״ד ח״ד סי׳ יז אות כה; שו״ת דבר יהושע ח״ג חאבהע״ז סי׳ לז. **[73]** שו״ת מנחת שלמה סי׳ לד. וראה עוד בנידון בס׳ תורת הרפואה, עמ׳ 802 ואילך; א. אנצ׳לוביץ, תחומין, כא, תשס״א, עמ׳ 141 ואילך. **[74]** שו״ת דברי חיים חאבהע״ז ח״ב סי׳ עב-עג; שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ג סי׳ לג; טהרת הבית ח״ב סי׳ יג, במשמרת הטהרה אות ח; שו״ת ציץ אליעזר חט״ו סי׳ מו. **[75]** שו״ת אגרות משה, שם; שו״ת מנחת שלמה ח״א סי׳ ט. וראה בס׳ וזאת הברכה, חלק שו״ת סי׳ טז. **[76]** שו״ת מנחת שלמה, ח״ב סי׳ ד אות ל. **[77]** ראה שו״ת יביע אומר ח״ז חאו״ח סי׳ יח; שם חאבהע״ז סי׳ יז; שו״ת מנחת יצחק ח״ג סי׳ מא. **[78]** שו״ת ציץ אליעזר ח״ח סי׳ יא — בכל המצוות פרט לתקיעת שופר; שו״ת שבט הלוי, ח״ח סי׳ רעז אות א — בברכת אירוסין; שו״ת תשובות והנהגות, ח״א סי׳ קמט — בקריאת התורה. **[79]** שו״ת תשובות והנהגות, ח״א סי׳ מא. וראה הגראי״ה קוק, אורח משפט, הל׳ ברכות סי׳ מח. **[80]** ראה י. ברמה, תחומין, כד, תשס״ד, עמ׳ 173 ואילך. נימוקו — השתל הקוכליארי שונה ממכשיר שמיעה בדרך פעולה, שכן אין הוא ממיר אנרגיה חשמלית לאנרגיתץ קול ואין בו מעבר פאזות, ולפיכך הוא מחקה את השמיעה הרגילה, בעוד שמכשיר

חיוב לחינוך, כיוון שלא יבוא לעולם לכלל חיוב[81]; ויש מי שסוברים, שכיוון שיש לחרש דעה קלושה, יש חיוב לחנכו[82].

חרש בן-נח — גם בן נח חרש, שאינו שומע ואינו מדבר, פטור מכל החיובים ומכל העונשים[83], ואפילו נראה שהוא חריף וממולח[84].

חיובים כלפי החרש — בדרך כלל החרש הוא כישראל גמור ביחס לחיובים של אחרים כלפיו[85].

בענייני אורח חיים

נטילת ידיים — חרש כשר ליטול ידים לחולין או לתרומה[86].

ציצית — חרש פסול בטוויית ציצית[87], ולכתחילה לא יטווה אפילו אם גדול עומד על גביו; ואם אי אפשר בעניין אחר, מותר אף על ידי חרש, אלא שלכתחילה צריך להחמיר[88]. יש מי שכתב, שאם ישראל עומד על גביו ומלמדו לעשות — כשר[89], ויש מי שכתב שאף בדיעבד לא מועיל[90].

חרש פסול מלהטיל ציצית בבגד[91].

תפילין — חרש פטור מהנחת תפילין, אבל אם רוצה להניחן אין מוחים בידו[92]. אך יש מי שכתב, שאין ליתן לחרש תפילין, כי בוודאי לא ידע להיזהר בקדושתן[93]. ואם חרש זה למד בבית ספר לחרשים, והוא מבין דבר, חייבים לקנות לו תפילין, ולהשגיח שיניח אותם, כי קרוב לוודאי שמחוייב הוא בהנחת תפילין[94].

ברכות — בברכת הנותן לשכוי בינה, יש אומרים שחרש לא יברך, כיוון שאינו יכול לשמוע, והדבר חסר בגופו[95], ויש אומרים שיכול לברך ברכה זו, כיוון שהיא ניתקנה על סדר העולם, ואין שמיעת האוזן מוזכרת בברכה זו[96].

בעניין קיום מצוות שיש חיוב ברכה עליהם, כגון שחיטה, טבילת כלים, עשיית מעקה לגג, קביעת מזוזה או מילת בנו, יש מי שהסתפק אם צריכים לכתחילה לקיימם

שמיעה יוצר קולות חדשים, וי״ל. **[81]** מנ״ח מ׳ ה אות ב. **[82]** פרמ״ג פתיחה כוללת ח״ב אות ט; ערוך לנר יבמות קיג א ד״ה גזירה. **[83]** רמב״ם מלכים י ב. **[84]** שו״ת מנחת שלמה סי׳ לד. **[85]** שו״ת מהרי״ל סי׳ קצו. **[86]** ידים א ה; רמב״ם ברכות ו יג; טושו״ע או״ח קנט יא. **[87]** ביאוה״ל סי׳ יא ס״ב ד״ה טוואן. **[88]** מ״ב סי׳ תס סק״ג, ובביאה״ל סי׳ יא ס״ב ד״ה טוואן, בשם אחרונים. **[89]** ערוה״ש או״ח יא ו. **[90]** שו״ת משכנות יעקב חאו״ח סי׳ כא. **[91]** ערוה״ש או״ח לד ז. **[92]** מ״ב סי׳ לז סקי״ב; כף החיים סי׳ לח סק״ג; א״ר שם סק״א. וראה בכף החיים שם, בשם הכנה״ג, שבקושטנטינה היו כמה מהם שהניחו תפילין, ולא מיחו בהם חכמים. וראה בנשמת אברהם חאו״ח סי׳ לח סק״ח, בשם הגרש״ז אויערבאך, והגר״י נויבירט. **[93]** ערוה״ש או״ח לז ד. **[94]** שו״ת בית שלמה חאו״ח סי׳ צה; שו״ת שבט סופר חאבהע״ז סי׳ כא, בשם אביו הכתב סופר; שו״ת מהר״י שטייף סי׳ רלט; שו״ת ציץ אליעזר חט״ו סי׳ לב אות ב. **[95]** הגהמ״י תפילה פ״ז, בשם התוס׳. **[96]** מג״א סי׳ מו סקי״ד; רב שו״ע או״ח מו ז; דרך החיים סי׳ ד; בן איש חי, שנה א, פר׳ וישב ס״ד; מ״ב סי׳ מו סקכ״ה. ומביא במ״ב שם, בשם החיי אדם, שהחרש ימתין עד שיאור היום. וראה עוד בפמ״ג, חי׳ רעק״א, ויד אפרים או״ח סי׳ מו. וראה בילקוט יוסף להגר״ע יוסף הל׳ ברכות השחר ס״ח.

על ידי אחרים דווקא ולא על ידי חרש, מפני שאינו יכול לברך עליהם[97].

כאשר החרש מתפלל או מברך, ישתדל להוציא מילים מפיו כפי יכולתו, ורק במקרה שאינו יכול לדבר כלל, יתפלל על ידי עשיית סימנים בידיו, וזה עדיף מאשר יחשוב רק בלבו[98].

מנין וזימון — בכל דבר שבקדושה שצריך עשרה, כגון קדיש, קדושה וברכו, אין החרש מצטרף למניין[99]. וכן אין החרש מצטרף לזימון, בין לשלושה ובין לעשרה[100]. אבל חרש ששומע בעזרת מכשיר שמיעה ונמצא בבית הכנסת, הרי הוא נגרר אחרי הציבור, ועונה אמן על כל הברכות, וגם מצטרף למניין[101].

עליה לתורה — לכתחילה עדיף שלא להעלות חרש לתורה, אבל כאשר הדבר מוכרח, כגון בבר-מצווה שלו, או כשנעשה חתן, יעלוהו לתורה בהוספות, כך שיהיו לפחות שבעה קרואים פיקחים, וכן אין להעלותו למפטיר. ואם הוא כהן או לוי יעלוהו אחרון אחרי שבעה קרואים. אחרי עליית החרש יקראו לקורא הבא שוב את הפסוקים שקראו לחרש[102].

כהן — יש מי שמשמע מדבריו, שאין מצווה לקדשו ולכבדו[103]; ויש מי שסובר, שמצווה לכבדו ככל כהן[104].

שבת — יש מי שהסתפק אם מחללים את השבת על חרש[105], וכבר דחו דבריו[106] והכריעו שמחללים את השבת להצלת חרש[107].

מי שהחשיך לו בדרך בערב שבת, והיו אצלו מעות, מותר לו לתיתם לחרש, רק אם אין עמו בהמה ושוטה[108].

השולח עירובו ביד חרש להוליכו לסוף אלפים אמה, אינו עירוב, שאין בו כוח לקנות שביתה[109]. ואם עומד ורואהו, מחלוקת הראשונים אם מועיל העירוב[110].

פסח — חרש פסול ללישה, אפיה ועריכה של מצה לפסח, כיוון שהיא צריכה שימור לשם מצה[111]; ואם גדול עומד על גביו — יש מי שסבור, שהדבר מועיל[112]; ויש אומרים, שאין הדבר מועיל[113].

[97] מעדני ארץ, תרומות פ״ד ה״ד אות א. **[98]** שו״ת אגרות משה, חיו״ד ח״ד סי׳ מט אות ג. **[99]** שו״ת מהרי״ל סי׳ קצו; שו״ע או״ח נה ח. וראה בשו״ת יחוה דעת ח״ב סי׳ ו. **[100]** מ״ב סי׳ קצט סקכ״ח. וראה עוד בערוה״ש או״ח קצט ד. **[101]** שו״ת מנחת שלמה, ח״ב סי׳ ד אות ל. **[102]** שו״ת אגרות משה, חיו״ד ח״ד סי׳ מט אות ו. **[103]** מג״א סי׳ רפב סק״ו בקטן, ומשמע שהוא הדין בחרש ושוטה. **[104]** מנ״ח מ׳ רסט סק״א. **[105]** שו״ת הלכות קטנות, ח״ב סי׳ לז. **[106]** ביאוה״ל סי׳ שכט ס״ד ד״ה אלא לפי; גליוני הש״ס להר״י ענגיל, יומא פה ב; דעת תורה להמהרש״ם, או״ח שכח ב; שו״ת שבט הלוי, ח״ח סי׳ סט אות ג. **[107]** הפוסקים בהערה קודמת, וכן שו״ת קול גדול סי׳ נ; אמרי בינה חאו״ח הל׳ שבת סי׳ ט; מנ״ח מ׳ לב, מוסך השבת סי׳ לט. **[108]** שבת קנג א; רמב״ם שבת כ ז, וראה במ״מ שם; טושו״ע או״ח רסו ד-ה. **[109]** עירובין לא ב; רמב״ם עירובין ו כב; טושו״ע או״ח תט ח. **[110]** ראה תוס׳ שם ד״ה כאן; מג״א שם סקט״ו. **[111]** טושו״ע או״ח תס א; מג״א ריש סי׳ תס. **[112]** שו״ת רשב״א ח״א סי׳ כו, וסי׳ תקצג, בדעת רבנו יונה, ובדעת התוס׳. **[113]** שו״ת

חרש שיש לו חמץ ברשותו, איננו עובר על בל יראה ובל ימצא, ואין בית דין מצווים להפרישו[114].

יש מי שכתב, שיש איסור מיוחד בהאכלת חמץ בפסח לחרש[115], ובעניין זה יש מי שכתב, שאיסור האכלת חמץ בידים לחרש הוא דווקא בפסח[116], ויש מי שכתב שהאיסור הוא גם בערב פסח[117].

חנוכה — נר חנוכה שהדליקו חרש, לא עשה ולא כלום, אף על פי שהניחה גדול, ואפילו אם אחרים עומדים על גבו[118]. ואף שלא יוצאים ידי חובת המצווה בהדלקה של חרש, מכל מקום נחשב לנר של מצווה ואסור להשתמש לאורו[119]. ויש מי שכתב, שאם פיקח עושה חרש שליח להדליק בשבילו, מועילה הדלקת החרש מדין שליחות[120].

בענייני יורה דעה

שחיטה — חרש לא ישחט לכתחילה, אפילו אם אחרים עומדים על גביו, ואם שחט — שחיטתו כשרה, בתנאי שאחרים רואים אותו שלא קלקל בשחיטתו[121]. ויש מי שהסתפק אם לכתחילה צריך לשחוט אחר דווקא, מפני שהחרש אינו יכול לברך על השחיטה[122].

אותו ואת בנו — לעניין איסור אותו ואת בנו, אם שחט החרש בינו לבין עצמו את הראשון מותר לשחוט השני אחריו, ולא חל איסור אותו ואת בנו[123]; ואם אחרים רואים את שחיטתו, אסור לשחוט אחריו[124].

כיסוי דם — חרש ששחט בינו לבין עצמו, ואין אחרים רואים אותו, פטור מלכסות דם שחיטתו[125]. יש מי שכתב, שהכוונה שאינו רשאי לכסות הדם[126]; ויש מי שכתב, שאין איסור אם יכסה[127]. אבל אם אחרים רואים אותו חייבים הם לכסות את הדם[128]. ומכל מקום אם החרש שחט, אין הוא חייב למסור את כיסוי הדם לאחר כדי שיברך על המצווה כראוי[129].

אכילת איסור — אסור להאכיל חרש דבר איסור בידים[130].

הרשב"א שם; מ"מ חמץ ומצה ה ט; ביאור הגר"א או"ח סי' תס. וראה עוד באור שמח, מקוואות, א א; מקראי קודש (פרנק), פסח, ח"ב סי' א. **[114]** מנ"ח מ' יא אות ג. **[115]** מנ"ח מ' יט. **[116]** פרמ"ג או"ח סי' תמח בא"א סק"ט. **[117]** פר"ח או"ח סי' תמח סק"ו. **[118]** שבת כג א; רמב"ם חנוכה ד ט; טושו"ע או"ח תרעה ג; מ"ב שם סקי"א. **[119]** שו"ת מנחת שלמה ח"ב סי' נח אות מב. **[120]** שו"ת חסד לאברהם, חאו"ח סי' פ. וראה מקראי קודש (פרנק), חנוכה, סי' יא. **[121]** חולין יב ב; רמב"ם שחיטה ד ה; טושו"ע יו"ד א ה. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך יז, ע' חרש שוטה וקטן, עמ' תקנה-ו. **[122]** הליכות שלמה, פכ"ב ס"ב, על פי מעדני ארץ, תרומות פ"ד ה"ד אות א. **[123]** חולין פו א; רמב"ם שחיטה יב ד; טושו"ע יו"ד טז ט. **[124]** חולין שם; רמ"א יו"ד שם. **[125]** חולין פו א; רמב"ם שחיטה יד י; טושו"ע יו"ד כח יז. **[126]** ש"ך יו"ד שם, סקכ"ד. **[127]** שו"ת פנים מאירות ח"א סי' טו. **[128]** חולין שם, וברש"י ד"ה ואחרים; ש"ך שם סקכ"ג. וראה בש"ך שם, שדן לעניין הברכה. **[129]** הליכות שלמה, פכ"ב ס"ב, על פי מעדני ארץ, תרומות פ"ד ה"ד אות א. **[130]** שבת קנג א, ותוס' שם ד"ה מי; מ"מ שבת כ ז, בשם ראשונים; פמ"ג פתיחה כוללת ח"ב אות א;

נידה — פיקחות בודקות את האשה החרשת ומטבילות אותה, כדי לטהרה לטהרות, ולהתירה לבעלה[131]. יש מי שכתב, שחרשת צריכה בדיקה לתרומה מעיקר הדין, אבל לבעלה רק מדרבנן[132]. ואף בימינו, כשהחרשת יודעת ומבינה על ידי שלמדה בבית ספר לחרשים, צריכות פיקחות להשגיח עליה[133].

פדיון הבן — חרש שנולד לו בן בכור — יש מי שכתבו, שאינו פודה אותו[134]; יש מי שכתבו, שיכול לפדות את בנו, אבל לא יברך, ויכתבו לו את הנוסח מאי בעית טפי וכו', והוא יכתוב חפץ אני וכו'[135], ויכתבו לו הנוסח בלשון המובנת לו[136]; ויש מי שכתב, שעדיף שבית דין יפדוהו, כיון שהחרש פטור מן המצוות[137].

חרש שלא נפדה בזמנו והגדיל, יש מי שנסתפק אם אביו או מאן דהוא חייב לפדותו[138].

צדקה — בית-דין פוסקים צדקה על חרש, היינו שיתן לצדקה מממונו אם היה ראוי[139].

תרומה — חרש כהן אוכל בתרומה[140], אבל אין חולקים לו תרומה בבית הגרנות, אלא משגרים לו התרומה לביתו[141]. יש מי שהסתפקו, אם שיגרו את התרומה לחרש אם הוא זוכה בתרומה, ואם המשגר להם תרומה קיים בכך מצות נתינה[142].

כהן חרש, שנשא בת ישראל פיקחת, שאין נישואיו אלא מדרבנן[143], אינו מאכילה בתרומה[144], ואף בתרומה דרבנן אינה אוכלת[145].

בת ישראל חרשת, שנישאת לכהן פיקח, אינה אוכלת בתרומה[146], ואף בתרומה דרבנן אינה אוכלת[147].

חרשת קטנה או נערה, שהשיאה אביה

שד"ח מערכת חי"ת כלל קטו, בשם אחרונים. **[131]** נידה יג ב; רמב"ם איסורי ביאה ח טו, ומשכב ומושב ד ט; טושו"ע יו"ד קצו ח. **[132]** חזו"א חיו"ד סי' עט אות א. **[133]** הגר"מ פיינשטיין, הובאו דבריו בספר הלכות נידה להר' ש. איידר ח"א סי' כה (אמנם ראה בשו"ת אגרות משה, חיו"ד ח"ד סי' מט אות ה, שכתב שאף חרשת שלדינא נחשבת חרשת, יכולה לעשות בדיקה, אם ברור לבעלה שעושה הבדיקות כדין, וצ"ע); טהרת הבית ח"ב סי' יג, במשמרת הטהרה ס"ח. וראה לעיל בהע' 68-72, בהגדרת חרש שלמד בבית ספר לחרשים. **[134]** עיקרי הד"ט יו"ד סי' לג סע' יא; שו"ת שדה הארץ, חיו"ד סי' כב; זכור לאברהם אות פ, בשם ס' פרי האדמה ח"א דקל"ט; ליקוטי פנחס, יו"ד סי' שה סקנ"ו, בשם כמה פוסקים; שו"ת חמדת אפרים, חיו"ד סי' מה. **[135]** שו"ת שואל ומשיב מהדו"ב ח"א סי' ל; שו"ת מנחם משיב סי' ב; ליקוטי פנחס, סי' שה סקנ"ו, בשם הגרי"ל צירלסון. **[136]** נשמת אברהם חיו"ד סי' שה סק"א, בשם הגרש"ז אויערבאך. **[137]** שו"ת שבט הלוי ח"ג סי' קנב. עיי"ש שתלה הדבר במחלוקת הט"ז והש"ך, יו"ד שה י, במקרה שמת האב, אם יכולים בית דין לפדותו, או שיפדה עצמו כשיגדיל. **[138]** ראה ס' אוצר פדיון הבן, פ"ג הע' לד, ושם פ"ח סי"ג. **[139]** רמב"ם נחלות יא יא; שו"ע חו"מ רצ טו. **[140]** רמב"ם תרומות סופי"ב. **[141]** יבמות צט ב; רמב"ם שם. **[142]** קצוה"ח סי' רמג סק"ד; נתה"מ שם סק"ח. **[143]** ראה להלן הע' 167 ואילך. **[144]** יבמות סז ב; רמב"ם תרומות ח א,ט; טור יו"ד שלא. **[145]** יבמות קיג א; גיטין נה א; רמב"ם שם. **[146]** יבמות שם; רמב"ם תרומות ו ד. **[147]** תוס' רי"ד וריטב"א גיטין שם.

לכהן, שקידושיה מן התורה — יש אומרים, שאוכלת בתרומה, וכן אוכלת חזה ושוק, ככל נשות הכהנים[148]; ויש אומרים, שאף בזו גזרו שלא תאכל בתרומה, ואפילו בתרומה דרבנן[149].

בת ישראל פיקחת, שנישאת לכהן חרש, או חרשת שנישאת לכהן פיקח, אף על פי שאינה אוכלת בתרומה, אם יש לה זרע ממנו, אוכלת בשביל בנה[150], ואפילו אם היה הבן חרש[151].

בת כהן פיקחת, שנישאה לישראל חרש, אינה אוכלת בתרומה[152].

מעשר עני — אסור לתת לחרש מעשר עני, כיוון שאיננו קונה[153].

נדרים וערכין — החרש אינו נודר ואינו מעריך, מפני שאין בו דעת[154].

חרש נידר ונערך, שאם אמר מישהו עליו דמיו עלי, שמים אותו כעבד הנמכר בשוק, ואם אמר ערכו עלי, נותן לפי ערכו הקצוב בתורה, בהתאם לשנים שלו[155]. יש אומרים, שהיינו דווקא חרש בידי שמים[156]; יש אומרים, שהיינו דווקא בחרש שיכול להתרפא[157]; ויש אומרים, שהיינו דווקא כשיש לו אומנות[158].

כתיבת סת״ם — חרש פסול לכתחילה בכתיבת ספר תורה, תפילין ומזוזות[159], ולא מועיל גם אם גדול עומד על גביו[160]. יש מי שכתב, שאם אחרים עומדים על גביו, והזהירוהו לכתוב לשמה, והפיקח כותב שמות הקדושים בקדושה, אין לפסול מה שכתב, אך יניחו תפילין אלו ללא ברכה[161], ויש מי שמכשיר תפילין שכתבם חרש[162].

מילה — חרש פטור מלמול את בנו[163], ויש מי שנסתפק, אם יכול חרש למול אחרים לכתחילה[163].

גירות — חרש שבא להתגייר, אין מקבלים אותו, מפני שאינו כשר להתנות עליו, והוא אינו בן דעת, ופטור ממצוות[164], ואם למד בבית ספר לחרשים, יש מי שכתב שמותר לקבלו[165].

בענייני אבן העזר

פריה ורביה — המוליד חרש, קיים בו אביו מצות פריה ורביה[166].

[148] מנ״ח מ׳ רפ אות ד, בדעת רש״י ותוס׳. **[149]** רמב״ם תרומות ו ד; מאירי יבמות קיג א; מנ״ח שם, בדעת הרמב״ם. **[150]** תוספתא יבמות פ״ט; רמב״ם תרומות ח י. **[151]** רדב״ז על הרמב״ם תרומות ח יג. **[152]** יבמות סז ב; רמב״ם תרומות ח ט; טור יו״ד שלא. אך ראה בירושלמי יבמות ז ד, שאוכלת בתרומה. **[153]** מנ״ח, מ׳ תעד. **[154]** ערכין ב א. **[155]** ערכין ב א; רמב״ם ערכין ו ו. **[156]** תוס׳ ערכין שם ד״ה חרש, ותוס׳ ב״ק פה ב ד״ה חרשו, בשם ר״ת. **[157]** תוס׳ ערכין שם בתי׳ ב. וראה בשו״ת נובי״ק חאבהע״ז סי׳ נג. **[158]** תוס׳ ב״ק שם בתי׳ ב; רא״ש ב״ק פ״ח סי׳ ה; שו״ע חו״מ תכ כה. **[159]** בכור שור גיטין מה ב; שו״ת אגרות משה, חיו״ד ח״ד סי׳ מט אות ה. **[160]** שו״ת כתב סופר חאו״ח סי׳ ז; שע״ת או״ח סי׳ לט סק״א; מ״ב שם סק״ח. **[161]** שו״ת שיבת ציון, סי׳ ד. **[162]** פמ״ג בפתיחה כוללת ח״ב אות ג. **[163]** מנ״ח מ׳ ב אות ב. **[164]** טור יו״ד רסח, בשם בה״ג; תורת הגר אות לז; פסד״ר ח״י עמ׳ קצג. **[165]** נחלת צבי, עמ׳ נח. **[166]** ב״י אבהע״ז סי׳ א; שו״ת מהרי״ל

קידושין ונישואין — חרש שנשא פיקחת, או פיקח שנשא חרשת, או חרש שנשא חרשת, אין קידושיהם קידושין גמורים מן התורה, אבל חכמים תיקנו להם קידושין ונישואין[167]. הטעם שחכמים תיקנו קידושין לחרשת, כדי שלא ינהגו בה מנהג הפקר, ובחרש אם לא היו מתקנים לו קידושין לא יגיע לעולם לכלל נישואין, ויבטל מפריה ורביה[168]; אבל קטן חרש אין לו נישואין אפילו מדרבנן, שדינו כסתם קטן[169]. ולעומת זאת, חרשת קטנה או נערה שהשיאה אביה לפיקח, הרי היא אשת איש גמורה מן התורה[170].

יש הסבורים, שדווקא קידושי כסף הם תקנת חכמים, אבל אם קידש החרש בביאה, הרי אלו קידושין גמורים[171]; ויש שכתבו, שאין לסמוך על שיטה זו[172].

יש מהפוסקים הסבורים, שאם פיקח קידש אשה לחרש, הרי קידושין אלו הם מן התורה, מדין זכיה בדעת אחרת מקנה[173]; ויש הסבורים, שאין קידושי חרש מן התורה, גם בדעת אחרת מקנה[174].

יש מי שכתב, שאם גדול עומד על גבי החרש בעת שהוא מקדש, הרי אלו קידושין גמורים[175], אך דחו דברים אלו בתוקף[176].

חרש שלמד בבית ספר לחרשים והוא מבין דבר — יש הסבורים, שקידושיו הם מן התורה[177]; ויש הסבורים, שגם בחרשים כאלו אין קידושיהם מן התורה[178].

יש אומרים, שחרש יכול לקדש על ידי שליח[179], ויש מי שחולק[180].

בסדר קידושי חרש, הוא כונס ברמיזה, היינו שרומז בידיו בעיניו ובראשו, שרצונו לקדש את האשה העומדת לפניו, עד

שם; רמ״א אבהע״ז א ו; מנ״ח מ׳ א. **[167]** יבמות קיב ב; רמב״ם אישות ד ט; טושו״ע אבהע״ז מד א; ט״ז שם סק״א. **[168]** לבוש אבהע״ז סי׳ מד. **[169]** שו״ת הרשב״א ח״א סי׳ אלף רג, הובא בב״י אבהע״ז סי׳ קנה. **[170]** רש״י גיטין נה א ד״ה שהשיאה; רמב״ם אישות ג יא; טושו״ע אבהע״ז לז א. **[171]** כן משמע שיטת הירושלמי יבמות יד א. וראה בשיטת ירושלמי זו בב״י אבהע״ז קכא; קרבן נתנאל יבמות פי״ד אות ב, בשם הרשב״א; משל״מ גירושין ב יז; שו״ת שואל ומשיב מהדו״ד ח״א סי׳ כד; שו״ת מהרש״ם ח״א סי׳ רכ; תו״ש ויקרא פ״ה אות לח. **[172]** ב״י שם; מאירי יבמות קיב ב; פר״ח אבהע״ז סי׳ קכא סקט״ז; שו״ת בית יצחק ח״ב סי׳ י אות ז; שו״ת תורת חסד האבהע״ז סי׳ כג אות ה; שו״ת נאות דשא ח״א סי׳ קלב. וראה עוד באוצה״פ סי׳ מד סק״ב אות ג. **[173]** שו״ת נאות דשא ח״ב סי׳ קמג; שו״ת שואל ומשיב מהדו״ת ח״ג סי׳ סח. **[174]** שו״ת מהרש״ם ח״א סי׳ רכ; שו״ת הרי״מ מגור חאבהע״ז סי׳ כג. וראה בשו״ת נובי״ק חאבהע״ז סי׳ סג-סד. **[175]** הנוב״י, הובאו דבריו בבית מאיר אבהע״ז סי׳ קכא ס״ו. וראה שו״ת משכנות יעקב חאו״ח סי׳ כא. **[176]** בית מאיר שם; שו״ת חת״ס חאבהע״ז ח״ב סי׳ קנ; אור שמח מקוואות א ח אות יב; שו״ת מנחת ברוך סי׳ ד סוף ענף ב. וראה עוד בחי׳ ר״ח הלוי יבום ד טז; שערי יושר שער ז פ״ו; חי׳ ר״ש שקופ ב״מ סי׳ כ; קובץ שיעורים יבמות אות תשיב. **[177]** שו״ת דברי חיים ח״ב חאבהע״ז סי׳ עב-עג; שו״ת מהרש״ם ח״ב סי׳ קמ; עזרת נשים עזרה שתים עשרה שער שלישי. **[178]** שו״ת מהר״ם שיק חאבהע״ז סי׳ עט. **[179]** ט״ז אבהע״ז סי׳ קכא סק״י; שו״ת צמח צדק החדש סי׳ קיח. **[180]** מלאכת חרש ח״ז אות יג.

שמתרצית לו[181], או שכותב בכתב ידו ׳הרי את מקודשת לי בכסף זה׳[182]. יש מי שכתב, שכתיבה עדיפה על רמיזה[183]; ויש מי שכתב, שרמיזה עדיפה על כתיבה[184]; ואם קשה להבין היטב את רמיזתו, טוב לעשות שניהם, היינו גם כתיבה וגם רמיזה[185]. ונוהגים שהולך עמו לחופה מי שהוא רגיל עמו ומכיר ברמיזותיו, ומראה לו ברמיזה עניין הקידושין, והחרש מושיט הטבעת לאשה ומקדשה[186], ודרך זו של רמיזה נכונה גם ביחס לחרש שלמד בבית ספר לחרשים, כדי שלא לחלק בין החרשים[187].

החרש יכול לקדש אשה בשטר, על ידי שירמוז לאחרים לכתוב עבורו, או שכותב בעצמו, כשגדול עומד על גביו[188].

בעניין ברכת אירוסין, אם חרש נשא פיקחת — יש מי שהסתפק אם יברכו הברכות, מכיוון שהמקדש אינו שומע[189]; יש הסבורים שלא יברך, מכיוון שעיקר הברכות להוציא את החתן, והוא פטור[190]; ויש הסבורים שפשוט שיברך, מכיוון שאף האשה שייכת בברכה זו, והיא פיקחת, או שגם ברכת האירוסין נתקנה על הנועדים[191]. ואם חרש נשא חרשת — יש הסבורים שאין מברכים, מכיוון שאין כאן אף אחד מהחייבים ששומע[192], ויש הסבורים, שבכל מקרה מברכים, מכיוון שהברכה היא ברכת השבח וההודאה, ונתקנה לכל הנועדים[193]. חרש שמשתמש במכשיר שמיעה, לכל הדעות יכולים לברך ברכת אירוסין[194]. ולעניין טעימת היין, יש מי שכתב שיטעום מסדר הקידושין, ולא החתן והכלה כנהוג בנישואין רגילים, כי הם אינם בני מצוות[195].

ברכת חתנים יש לברך גם בנישואי חרש וחרשת[196]. והטעם, שברכות אלו לא

[181] יבמות קיב ב; גיטין עא א; רמב״ם גירושין ב יז; שו״ת פני יצחק ח״א סי׳ יג. וראה בשו״ת צמח צדק חאבהע״ז סי׳ עז, הובא בפת״ש אבהע״ז סי׳ מד סק״א. **[182]** ב״ש סי׳ קכא סק״ט; מלאכת חרש ח״ז סי״ב הע׳ יב. **[183]** מלאכת חרש ח״ב אות ט. **[184]** שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״א סי׳ פז. **[185]** שו״ת אגרות משה שם. **[186]** שו״ת צמח צדק שם; שו״ת פני יצחק שם; שו״ת יביע אומר, ח״ז חאבהע״ז סוסי׳ יז. וראה עוד במלאכת חרש ח״ז. **[187]** שו״ת צמח צדק שם; שולחן העזר סי׳ ח סק״ח. וראה עוד בשו״ת בית מרדכי סי׳ סה, מה שהעיר על תעודת הנישואין הממשלתית בישראל ביחס לקידושי חרש. **[188]** מלאכת חרש ח״ב אות׳ ז,ט. **[189]** שו״ת נובי״ת חאבהע״ז סי׳ א. **[190]** דברי חזקיהו ח״ב חחו״מ עמ׳ כה; שו״ת דבר משה מהדו״ת סי׳ קט. **[191]** שו״ת בית שלמה חאבהע״ז סי׳ פא; תבואות שור יו״ד סי׳ א סקנ״ט; שו״ת נטע שורק חאבהע״ז סי׳ יב; שו״ת מהר״ש ענגיל ח״ב סי׳ כח; מלאכת חרש ח״ז סי״ד. **[192]** שו״ת נובי״ת חאבהע״ז סי׳ א; שו״ת רב פעלים, ח״ד חאבהע״ז סי׳ ה; שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״א סי׳ פז; שו״ת יביע אומר, ח״ז חאבהע״ז סי׳ יז. **[193]** הגה׳ רעק״א יו״ד סי׳ א בט״ז סקי״ז; תבואות שור יו״ד סי׳ א סקנ״ט; טיב קידושין אבהע״ז סי׳ מד סק״ב; דברי יששכר חאבהע״ז סי׳ קמד; מלאכת חרש שם. וראה עוד בשולחן העזר סי׳ ח סק״ט. ובשיטת רעק״א, שבהגה׳ יו״ד כתב שיש לברך, ובהג׳ לאבהע״ז ריש סי׳ לד כתב שלא יברך — לדעת האגרות משה שם, עיקר שיטתו כבאבהע״ז, ולדעת אוצה״פ סי׳ מד סק״א הע׳ א העיקר כביו״ד. ולענין חרש שלמד בבית ספר לחרשים, ראה בשו״ת לבושי מרדכי ח״ב סי׳ מה; נשמת אברהם חאבהע״ז סי׳ לד סק״א. **[194]** שו״ת שבט הלוי, ח״ח סי׳ רעז אות א. **[195]** מלאכת חרש ח״ז סט״ו. וראה בנשמת אברהם חאבע״ז סי׳ לד סוסק״א. **[196]** שו״ת נטע שורק סי׳ יב;

נתקנו לחתן לברך, אלא על כל המסובים.

חרש שנשא פיקחת, ובא פיקח אחר וקידשה, מקודשת לשניהם קידושין גמורים, ואסורה לשניהם[197]. נתן לה הפיקח גט — יש סבורים, שמותרת לבעלה החרש[198], ובשיטה זו יש מי שסבור, שצריך החרש לקדשה שנית[199]; יש הסבורים, שאינו צריך לקדשה שנית[200]; ויש מי שסבור, שאסורה לחרש לעולם[201]. נתן לה החרש גט לאחר שקידשה הפיקח, מתורת לפיקח[202].

כתובת אשת חרש — חרש שנשא פיקחת, אין לה עליו מזונות, ולא כתובה[203], ואף אם כתב החרש כתובה מעצמו, אין הקנאתו כלום, לפי שאינו בר-דעת[204]. ומכל מקום אם בית דין הם שהשיאוהו, וכתבו לה כתובה על נכסיו, נוטלת כל מה שכתבו לה בית דין[205]. ויש לבית דין לכתוב נוסח כתובה המיוחד לחרש[206], ואם כתב בנוסח הרגיל הרי זה כחרס בעלמא, ואין בה שום מועיל[207].

חרשת שנישאת לפיקח, לא תיקנו לה כתובה, וכן אין לה מזונות, ולא תנאי מתנאי הכתובה, אבל אם כתב לה כתובה מעצמו, כתובתה קיימת[208].

ירושה — בעל חרש שנשא אשה פיקחת — יש אומרים, שהוא יורש אותה[209]; ויש אומרים, שאין הוא יורש אותה[210].

איש פיקח שנשא אשה חרשת — יש אומרים, שהוא יורש אותה[211]; ויש אומרים, שאין הוא יורש אותה, ואפילו אם היתה חרשת בשעת הקידושין ונתפקחה אחר כך, אינו יורשה[212].

שו״ת חיי עולם נטע סי׳ סא; שו״ת לבושי מרדכי ח״ב סי׳ מה; מלאכת חרש ח״ה אות מו; דברי חזקיהו ח״ב חחו״מ עמ׳ כה; שולחן העזר סי׳ ח סע׳ ד כלל א; שו״ת מנחת יצחק ח״א סוסי׳ קלא; שו״ת הר צבי חאו״ח סי׳ מד; שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״א סי׳ פז; שו״ת יביע אומר, ח״ז חאבהע״ז סי׳ יז; הרב ס. אדלר, שבילין גלוין יח-יט, עמ׳ לא. **[197]** ירושלמי יבמות יד א; רמב״ם אישות ד ט; סמ״ג עשין מח; טושו״ע אבהע״ז מד א. **[198]** רמב״ם שם; סמ״ג עשין מח; טושו״ע שם ובנו״כ. **[199]** שו״ת רדב״ז סוסי׳ לט. **[200]** יד המלך על הרמב״ם שם; חזו״א נשים סי׳ קכט. **[201]** הראב״ד בהשגות שם. **[202]** ט״ז אבהע״ז סי׳ מד סק״ב. וראה באוצה״פ סי׳ מד סק״ד אות ד, ובאנציקלופדיה תלמודית כרך יז ע׳ חרש עמ׳ תקה, בדיני פיקח שנשא חרשת, ובא פיקח אחר וקידשה. **[203]** ירושלמי כתובות א ב; יבמות קיג א; רמב״ם אישות יא ו; טושו״ע אבהע״ז סז י. וראה פרטי דינים בכתובת חרש באוצה״פ סי׳ סז סקי״ז-סקכ״ה. **[204]** מאירי וריטב״א יבמות קיג א. **[205]** רמב״ם וטושו״ע שם. **[206]** ראה בנחלת שבעה מהדו״ב לט ב; פת״ש אבהע״ז סי׳ קכא סק״ז; שו״ת אבני נזר חאבהע״ז סי׳ קמו; גינת וורדים אבהע״ז כלל א סי׳ יג-טו; שו״ת שבט בנימין סי׳ ריט, וסי׳ רכג — בנוסחי הכתובה של בית דין. וראה עוד בשו״ת צמח צדק סי׳ סח; שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״א סי׳ פז; פסקי דין רבניים, כרך ה, עמ׳ 298 ואילך; שם, כרך ח, עמ׳ סה. וראה באריכות בנוסחי כתובת חרש באוצה״פ סי׳ סז ס״י. **[207]** שו״ת ישכיל עבדי ח״ז חאבהע״ז סי׳ יז. **[208]** יבמות קיג א; רמב״ם אישות יא ד; טושו״ע אבהע״ז סז ח. **[209]** ירושלמי כתובות א ב; רמב״ם אישות כב ד, ונחלות א ח; טושו״ע אבהע״ז צ ג. **[210]** ראב״ד אישות כד ד. **[211]** ח״מ אבהע״ז סי׳ צ סקי״א; ב״ש שם סקי״ז. **[212]** ירושלמי כתובות א ב; רמב״ם אישות כב ד ונחלות א ט;

חיובי חרש לאשתו וילדיו — חרש שנשא פיקחת, אין לה עליו כלום מכל שאר חיובי הבעל לאשתו, כגון שאר, כסות ועונה, וכן מזונותיה, ופדיונה אם נשבית[213].

חרש שנשא פיקחת, אין מעשי ידיה שייכים לבעל החרש, כיוון שאינו חייב במזונותיה[214]. ואף אם כתבו בית דין בכתובתה, שהוא חייב לתת לה מזונות, אינה חייבת לעשות לו מלאכות שאשה עושה לבעלה, אלא אם כן כתבו במפורש, שמעשי ידיה שייכים לו[215].

יש מי שכתב, שמתוקף תקנת חכמים אין בחרש חיוב מזונות גם עד גיל שש שנים, ואין חיוב זה אלא מדין צדקה[216]; ויש מי שכתב, שהחיוב נשאר כתקנת חכמים גם בחרש[217].

יש מי שכתבו, שעל חרש לא חל כלל חרם דרבנו גרשום שלא לשאת אשה על אשתו, ושלא לגרש את אשתו בעל-כורחה, ואף אם כתבו חיובים אלו בכתובה, אין זה מחייב[218].

חרש שנשא פיקחת ומתה — יש אומרים, שהוא יורש אותה[219]; ויש מי שסבור, שאינו יורשה[220].

חרשת שנישאת לפיקח ומתה, אינו יורשה, ואפילו נתפקחה לאחר שנישאת[221].

כהן פיקח שנשא חרשת, אינו מיטמא לה[222].

אשת איש של חרש וחרשת אשת איש — חרש שבא על אשת איש, יש מי שנסתפק אם הוולד ממזר, מפני שאין להם קידושין כלל, ודומים בזה לעכו״ם ועבד, או שבעצם בן מצוות הוא, אלא שאין לו דעת לקנות[223], ויש שכתבו שבוודאי עושה ממזר[224].

חרש שגירש את אשתו, והלכה ונישאה לחרש אחר, אסורה לחזור לבעלה החרש הראשון, כי מחזיר גרושתו שייך גם בתקנת חכמים בנישואי חרש[225]; ואם היתה נשואה לפיקח ונתגרשה, ונישאה לחרש ונתגרשה — יש אומרים, שיכולה

טושו״ע אבהע״ז צ ג. **[213]** מנ״ח מ׳ מו. וראה אנציקלופדיה תלמודית כרך יז ע׳ חרש עמ׳ תקכא. **[214]** הפלאה סי׳ צ; אור שמח אישות יא ז. **[215]** הגרי״ש אלישיב, פסקי דין רבניים, כרך ה, עמ׳ 298 ואילך. **[216]** הגרי״ש אלישיב, פסקי דין רבניים, כרך ה, עמ׳ 298 ואילך (נדפס בשו״ת קובץ תשובות סי׳ קסח, והובאו דבריו גם בשו״ת חוות בנימין, ח״ב סי׳ מג). **[217]** הגר״א גולדשמידט, והגר״ש ישראלי, פסקי דין רבניים שם; הגר״ש ישראלי, בספרו חוות בנימין, שם. **[218]** פסד״ר ח״ח עמ׳ סה. **[219]** רמב״ם אישות כב ד, ונחלות א ח; טושו״ע אבהע״ז צ ג. **[220]** הראב״ד בהשגות שם. וראה בבני אהובה אישות שם, ובאור שמח אישות יא ז. **[221]** ירושלמי כתובות א ב; רמב״ם אישות כב ד, ונחלות א ט; טושו״ע אבהע״ז צ ג. וראה בחלקת מחוקק שם סקי״א; ב״ש שם סקי״ז; אור שמח אישות שם — בדין נתייחד עמה. **[222]** מנ״ח מ׳ רסד. **[223]** פרמ״ג בפתיחה כוללת ח״ב אות ז. בהגה׳ רעק״א אבהע״ז סי׳ ד סי״ט, ציין לפרמ״ג זה. **[224]** אמרי בינה חאו״ח הל׳ שבת סי׳ ט; שו״ת ציץ אליעזר ח״י סי׳ מג-מד. **[225]** ירושלמי יבמות יד א; רמב״ם גירושין יא טו; טושו״ע אבהע״ז י ב. אמנם ביש״ש יבמות פי״ד סי׳ ב פסק, שמותרת לחזור לבעלה החרש הראשון, עיי״ש.

לחזור לבעלה הראשון[226]; ויש אוסרים[227].

הבא על אשת חרש, או על חרשת אשת פיקח, הרי זה פטור, כי הקידושין הם רק מדרבנן, ואם בא עליה במזיד מכים אותו מכת מרדות[228].

חרש שנשא פיקחת וזנתה — יש סוברים, שאסורה לבעל ולבועל, והטעם שתיקנו חכמים כעין דאורייתא[229]; ויש סבורים, שלא קנסו חכמים לאוסרה על בעלה[230].

חרשת אשת איש שזנתה, דינה כקטנה וכאונס, ואינה אסורה על בעלה[231].

אשת חרש, או חרשת אשת איש, שזנתה וילדה — יש מי שאומר, שהוולד ממזר מדרבנן[232]; ויש הסבורים, שאין ממזר מנישואי דרבנן[233].

האשה שהלך בעלה למדינת הים, ובאו ואמרו לה מת בעלך ונישאת, ואחר כך בא בעלה, בין שהיה בעלה פיקח בין שהיה חרש, ובין שנישאת לפיקח ובין שנישאת לחרש, תצא משניהם, וצריכה גט משניהם, ונאסרת על שניהם עולמית[234].

חרש שנשא פיקחת, או פיקח שנשא חרשת, גם עליהם גזר רבנו גרשום שלא ישא אשה על אשתו[235].

גיטין — חרש שנשא פיקחת, אם רצה להוציא מוציא, ומגרשה בגט על ידי רמיזה[236], היינו כשנותן הגט לידה רומז לה בידיו או בראשו[237]. וכתיבת הגט גם היא נעשית ברמיזה, היינו שהחרש רומז לסופר, והוא כותב[238]. יש אומרים, שבגירושין צריך דווקא רמיזה[239], ויש אומרים שמועיל גם בקפיצה, אלא שרמיזה עדיפה[240]. יש הסבורים, שאם כתב בכתב ידו, שיכתבו גט לאשתו — מועיל, שכתיבה עדיפה מרמיזה[241], ויש חולקים שלא מועילה כתיבה, כי אין כאן ציווי לסופר שיכתוב[242].

[226] רמב״ם שם. **[227]** ראב״ד בהשגות שם. **[228]** יבמות קיג א; רמב״ם איסורי ביאה ג א. **[229]** ב״ש סי׳ מד סק״ב; בית מאיר שם; עצי ארזים שם; שו״ת צמח צדק החדש סי׳ לה. **[230]** בית הלל, הובא בב״ש שם; תשו׳ ר״י באסאן סי׳ פ, הובא במשל״מ אישות יא ח; ברכ״י אבהע״ז סי׳ י סק״א. **[231]** משל״מ אישות יא ח; הגה׳ רעק״א אבהע״ז סי׳ קעח סק״א. אך ראה שו״ת מקום שמואל סי׳ כה, הובא בפת״ש אבהע״ז סי׳ קעח סק״ז. **[232]** שו״ת חיים ושלום ח״ב סי׳ צז. **[233]** שו״ת אחי וראש סי׳ ט; שו״ת נדיב לב סי׳ ג. וראה עוד בפרמ״ג פתיחה כוללת ח״ב אות ז, ובשו״ת חלקת יואב חאו״ח סי׳ א. **[234]** ירושלמי יבמות יד א; רמב״ם גירושין י ה. **[235]** שו״ת בית יצחק חאבהע״ז ח״ב סי׳ י אות ז; שו״ת מהרש״ם ח״ג סי׳ צג; שו״ת עין יהודה חאבהע״ז סי׳ א. וראה עוד באוצה״פ סי׳ א סקס״ג אות ג; פסקי דין רבניים כרך ח, עמ׳ 70. **[236]** יבמות קיב ב; רמב״ם גירושין ב יז; טושו״ע אבהע״ז קכא ו. וראה במאירי יבמות שם; ב״י אבהע״ז שם, משל״מ גירושין שם — בשיטת הירושלמי בנידון. **[237]** ירושלמי יבמות יד א; רש״י גיטין נט א ד״ה רמיזה. **[238]** ריטב״א גיטין נט א; ב״ש סי׳ קכא סק״ט. **[239]** ספר העיטור מאמר ז ח״א בשם הר״ח; חלקת מחוקק סי׳ קכא סק״ט; ב״ש סי׳ קכא סק״ט. **[240]** ספר העיטור שם; ראי״ש גיטין נט א סי׳ יח. **[241]** מאירי גיטין נט א; ב״ח אבהע״ז סוסי׳ קכא, בדעת התוס׳; מלאכת חרש ח״ב חקירה ב. **[242]** ב״ח אבהע״ז סי׳ קכ; ב״ש סי׳ קכא סק״ט; ט״ז אבהע״ז סי׳ קכא סק״ר; הגה׳ רעק״א אבהע״ז סי׳ קכא סק״ד; תורת

המקובל בסידור הגט, שהסופר מקנה לבעל את כלי הכתיבה, ואחר כך חוזר הבעל ומקנה לסופר את כלי הכתיבה, כדי שיוכל לכתוב בהם גיטין אחרים. ומנהג זה חל גם בבעל חרש, שהסופר מקנה לחרש את כלי הכתיבה ברמיזה, ולאחר מכן חוזר החרש ונותנם במתנה לסופר[243].

יש אומרים, שצריך לבדוק את החרש המגרש כבדיקת האילם[244]; ויש סוברים, שאין החרש צריך בדיקה, ומוציא ברמיזה[245].

בנוסח הגט של חרש, יש שכתבו בשם הגאונים, שהנוסח הוא שונה מהגט הרגיל כדלקמן[246]:

ב... בשבת... לירח... שנת... לבריאת העולם למנין שאנו מנין כאן במתא... במותב תלתא כחדא הוינא כד אתא קדמנא פלוני בר פלוני ורמזנא ליה ורמז להוציא פלונית בת פלוני דאינסבא ליה ברמיזא ומדרמז לנא כתבנא ליה גיטא דנא למהוי

מגורשת גמורה ותהא רשאה ושלטאה בנפשה למהך להתנסבא לכל גבר די תיצבי ואנש לא ימחא בידה מן יומא דנן ולעלם ודן די יהוי לה גט פיטורין ואיגרת שבוקין וספר תירוכין כתקנתא דרבנן והרי היא מותרת לכל אדם כדת משה וישראל

יש מי שכתב, שבנוסח גט חרש צריך לכתוב רק 'הרי את מותרת לכל אדם', אבל שבקית ופטרית וכל הנוסח שהוא פוטרה ממנו לא שייך כלל בגט חרש[247].

יש מי שכתבו, שבזמננו אין משנים את נוסח הגט של חרש[248]; ויש הנוהגים לתת שני גיטין, הראשון בנוסח הרגיל, והשני בנוסח המיוחד[249].

בגט חרש לא נהגו לסדר ביטול מודעא, וביטול נדרים ושבועות, כפי שנהוג בגט רגיל[250].

יש הסבורים, שחרש צריך לגרש בעצמו דווקא, ואינו יכול לגרש על ידי

גיטין אבהע"ז סי' קכ סקכ"ד. **[243]** ס' גנזי חיים דנ"ז ע"ב. וראה בנידון בס' שער המפקד, בקונ' כלי חרש על מים רבים, סק"ד; שו"ת ציץ אליעזר חט"ו סי' א אות ב. **[244]** ראה ע' אלם הע' 27 ואילך. **[245]** ב"י אבהע"ז סי' קכא. **[246]** ראה ברבנו ירוחם נתיב כד, בשם בעל העיטור, ושכן נמצא בגאונים; קונטרס לגיטין בסו"ס הלכות קטנות ח"ב; מלאכת חרש ח"ג; נחלת שבעה מהדו"ב דף לז-לט; אגרת שבוקין סדר השמיני עמ' קצב-רל; ויאמר יצחק, ח"א רכ"ג ב; שו"ת ישכיל עבדי ח"ו חאבהע"ז סי' פו; אנציקלופדיה תלמודית, כרך יז, ע' חרש, עמ' תקיא. וראה במקורות אלו שינויים קלים בנוסחי גט זה. **[247]** שו"ת צפנת פענח ח"א סי' מד, ובצפנת פענח מהדו"ת ד"ו ע"א. **[248]** תויו"ט, הובאו דבריו בשו"ת צמח צדק סי' סח; שו"ת משיב דבר חאבהע"ז סי' מז; חסד לאברהם מהדו"ת חאבהע"ז סי' נז. **[249]** שו"ת דברי חיים ח"ב סי' עט; שו"ת צמח צדק החדש חאבהע"ז סי' קנא; שו"ת נובי"ק חאבהע"ז סי' פד; הסכמת הגאון ר' ראובן מדענאבארג לס' מלאכת חרש; שו"ת ישמח לבב חאבהע"ז סי' כז; שו"ת זקן אהרן ח"ב סי' קכב. וראה עוד בנידון בשו"ת צמח צדק סי' סח; שו"ת שבות יעקב ח"א סי' קפג; שו"ת בית יצחק חאבהע"ז ח"ב סי' י; שו"ת נטעי נעמנים סי' לח; שו"ת אפרקסתא דעניא ח"א סי' נד. **[250]** שו"ת צמח צדק סי' סח, בשם התויו"ט; שו"ת נחלת שבעה מהדו"ב לז ב;

שליח[251], וסידור הגט בין חרש לחרשת צריך להיעשות בפני בית דין, וצריכים הדיינים עצמם למסור הגט לאשה, ויאמר לה הדיין "הרי זה גיטך, והתקבלי גיטך זה, שרמז לנו בעלך פלוני בן פלוני לכותבו ולחותמו וליתנו לך, ובו תהיי את מגורשת מבעלך פלוני בן פלוני הנזכר, והרי את מותרת לכל אדם"[252]; ויש הסבורים, שיכול לגרש על ידי שליח הולכה, ואפילו על ידי שליח קבלה, בפרט במקום עיגון[253], ובוודאי נכון דין זה בחרש שלמד בבית ספר לחרשים, והוא מבין היטב[254].

פיקח שנשא חרשת, אם רצה להוציא מוציאה[255], ונוסח הגט בחרשת הוא ככל גט אחר, ואין צריך לשנות בו[256].

מיאון — קטנה חרשת, שהיא יתומה מאביה, והשיאוה אמה או אחיה, יכולה לצאת במיאון, שלא חילקו חכמים בדבר זה בין חרשת לפיקחת[257].

כתיבת גט — חרש פסול לכתיבת גט, אבל אם גדול עומד על גביו, ומזהירו לכתוב לשמה, וניכר שעושה על דעת הגדול, כתיבתו כשרה[258]. יש אומרים, שמה שהכשירו כתיבת גט כשגדול עומד על גביו הוא דווקא בטופס, אבל בתורף אפילו גדול עומד על גביו פסול[259]; יש הסוברים, שאין הבדל בין תורף לטופס, ותמיד מועיל כשגדול עומד על גביו; ויש אומרים שאין הבדל אם גדול עומד על גביו או לא, אלא שהחרש יכול לכתוב הטופס ולא התורף[260].

שליחות בגט — חרש אינו כשר להיות שליח הולכה בגט, או שליח קבלה[261], וכן אינו יכול להיות שליח לקידושין[262].

חליצה וייבום — חרש וחרשת פסולים לחליצה בכל מקרה, ואם חלצו — חליצתם פסולה, מפני שצריך קריאה, ואינו יכול לקרוא, או מפני שאין להם דעת כלל[263]. יש הסבורים, שחליצה הנעשית בבית דין כשרה גם בחרש, כי בית דין עומדים על גביו, ומורים לו לעשות החליצה כתיקנה[264]; ויש הסבורים, שחליצת חרש פסולה בכל מקום, ולא

מלאכת חרש ח"ב חקירה ה. **[251]** מלאכת חרש, ח"א. **[252]** ס' שער המפקד פ"ז; שו"ת מערכי לב סי' קג. וראה בשו"ת ישכיל עבדי ח"ו חאבהע"ז סי' פו. **[253]** שו"ת רידב"ז סי' א; שו"ת בית יצחק חאבהע"ז ח"ב סי' י-יא; שו"ת משיב דבר חאבהע"ז סי' מז; שו"ת ציץ אליעזר ח"ה סי' כח. **[254]** שו"ת ישכיל עבדי שם. **[255]** יבמות קיב ב. **[256]** שו"ת שבות יעקב ח"א סי' קכג; שו"ת נובי"ק חאבהע"ז סי' פד; ישועות יעקב אבהע"ז סי' קכא; מלאכת חרש, ח"א סי' מ-מא. **[257]** שו"ת הרשב"א ח"א סי' אלף רג. **[258]** גיטין כב ב-כג א; ירושלמי תרומות א א. **[259]** ר"ן גיטין כג א, ורא"ש גיטין פ"ב סי' כה, בדעת הרי"ף; רמב"ם גירושין ג טז,יח; מאירי גיטין שם, בשם יש מפרשים והרמב"ם; טושו"ע אבהע"ז קכג ג, ועיי"ש בביאור הגר"א סק"י. **[260]** ראה בשיטות הפוסקים באנציקלופדיה תלמודית, כרך ה, ע' גט, עמ' תקפב-ד. **[261]** גיטין כג א; רמב"ם גירושין ו ו; טושו"ע אבהע"ז קמא לא. **[262]** רמב"ם אישות ג יז; טושו"ע אבהע"ז לה ו. **[263]** יבמות קד ב, קי ב; רמב"ם יבום ו ג; טושו"ע אבהע"ז קעב יא-יב; רמב"ן יבמות שם; רשב"א חולין יב א. **[264]** תוס' יבמות קד ב ד"ה והא; תוס' גיטין כב ב ד"ה והא; תוס' חולין יב ב ד"ה מאן; רשב"א חולין שם, בדעת התוס'.

מועיל מה שבית דין עומדים על גביו[265]. ואם היה חרש מעיקרו, ולמד לדבר בבית ספר לחרשים, אף שדיבורו עילג, יכול לחלוץ[266].

יש הסבורים, שכיוון שחרש אינו יכול לחלוץ, מותר לו לייבם אף בזמן הזה, שלא אמרו שעכשיו מצות חליצה קודמת אלא כשאפשר בחליצה, אבל אם אי אפשר בחליצה, מצות ייבום במקומה עומדת[267].

חרש שנשא פיקחת, ונפלה לייבום לפני אחיו הפיקח, הרי היא כשאר כל היבמות, אם רצה חולץ, ואם רצה מייבם[268].

שני אחים, אחד חרש ואחד פיקח, ומת הפיקח בלא בנים, ונפלה אשתו לייבום לאחיו החרש, כונס אותה לאשה, ואם בא עליה — קנאה ופטר את צרתה, כדין כל ייבום, והרי היא אשת איש גמורה[269], ואין החרש יכול להוציא לעולם את יבימתו, שבעילתו עושה אותה אשת איש גמורה, ואין גיטו יכול להפקיעה[270]. ויש מי שכתב, שאף אם היבם החרש שומע קול מצילתיים וכד', אבל אינו מבין דיבור, לא יכול לגרש את יבימתו[271].

שני אחים חרשים, שמת אחד מהם, ונפלה אשתו לייבום לאחיו החרש, יכול לייבמה, אבל אם רצה להוציא בגט — מוציאה[272].

חרשת, בין אשת פיקח ובין אשת חרש, שנפלה לייבום, בין לפני אח חרש ובין לפני אח פיקח — מתייבמת, ואם רצה היבם לגרשה בגט לאחר הייבום, הרי זה מגרש[273].

אשת חרש או חרשת לא מתייבמת במקום שהיא אסורה על היבם איסור ערווה, כגון שהיבם נשוי לאחותה, ובזה דינה ככל אשה, ואין עליה זיקת ייבום כלל, ומותרת לשוק[274].

אונס ומפתה חרשת — יש הסבורים, שאין לה קנס, ואין לה בושת ופגם; ויש הסבורים, שיש לה קנס, ויש לה בושת ופגם[275].

[265] רמב"ן יבמות שם סוד"ה והא; רשב"א חולין שם, בשם רבנו יונה; ריטב"א ור"ן גיטין כב ב; קרית ספר, יבום פ"ד. וראה עוד באנציקלופדיה תלמודית, כרך טו, ע' חליצה, עמ' תרל-תרלג. **[266]** שו"ת מהרש"ם ח"ב סי' קמ; שו"ת דבר יהושע ח"ג חאבהע"ז סי' לז; שו"ת בנין אב, ח"ג סי' נח. **[267]** ראה שו"ת שב יעקב, חאבהע"ז סי' לו; שו"ת שבות יעקב, ח"א סי' קכז, וח"ג סי' קלה; שו"ת כנסת יחזקאל סי' סח. **[268]** יבמות קיב ב; רמב"ם יבום ו ז; טושו"ע אבהע"ז קעב יג. **[269]** ירושלמי יבמות ו א; רמב"ם יבום ו ג; טושו"ע אבהע"ז קעב יב. **[270]** יבמות קיב ב; רמב"ם וטושו"ע שם. **[271]** שו"ת נפש חיה, חאבהע"ז סי' נב.

[272] יבמות, רמב"ם וטושו"ע שם. וראה בב"ש אבהע"ז סי' קעב סקי"ד; משל"מ גירושין ב יז; ערוך לנר יבמות קיב ב; שו"ת שואל ומשיב מהדו"ד ח"א סי' כד — בשיטת הירושלמי בנידון. **[273]** יבמות קיב ב; רמב"ם יבום ו ו; טושו"ע אבהע"ז קעב יא. **[274]** יבמות קיב ב; רמב"ם יבום ז טז-יז; טושו"ע אבהע"ז קעה י-יד. **[275]** תוספתא כתובות פ"ג; כתובות לו א; רמב"ם וראב"ד נערה בתולה א ט, ובכס"מ שם; טור אבהע"ז קעז. וראה במל"מ אישות יא ח, דעות הפוסקים בשני הכיוונים. ראה ברמב"ם נערה בתולה ב י,יא, שכלל חרשת בין הנערות שיש להן צער באונס, אבל אין להן בושת ופגם, וראה במנחת חינוך מ' סא, שהקשה למה אין לה

ענייני חושן משפט

עדות — חרש פסול לעדות[276], ואף אינו יכול להעיד בעדות אשה, אף על פי שהיא עגונה, לא על ידי הרכנה, ולא על ידי כתיבה[277].

שבועה — אין נשבעים על טענת חרש[278].

טוען ונטען — אין נזקקים לחרש לכל טענה, לא לטענתו על אחרים, ולא לטענת אחרים עליו[279].

מציאה — מציאת חרש היא שלו, ויש בה גזל מפני דרכי שלום, אבל אם עבר אחר וגזלה מידו, אינה יוצאה בדיינים, ואם כפר בה ונשבע, אינו חייב חומש[280].

מקח וממכר — חרש שאינו מדבר ואינו שומע, מן התורה אין מקחו מקח, ואין ממכרו ממכר, אבל חכמים תיקנו שיהא נושא ונותן ומעשיו קיימים[281]. יש הסבורים, שחרש מוכר וקונה מטלטלין ברמיזה, היינו בידיו, בראשו ובעיניו, אבל לא בקפיצה, היינו בעקימת שפתים ובקפיצת פה[282]; ויש הסבורים, שחרש קונה ומוכר אף בקפיצת הפה[283]. מכירתו וקנינו של חרש מועילים רק לאחר בדיקתו[284].

יש הסבורים, שחרש קונה ומקנה רק במטלטלין ולא בקרקע, ואף במטלטלין לא יתקיימו מעשיו, עד שבודקים אותו בדיקות רבות, ומתיישבים בדבר[285]; ויש הסבורים, שאף בקרקע מקחו מקח וממכרו ממכר[286].

במתנה, יש סבורים שחרש זוכה לעצמו, כשדעת אחרת מקנה אותו, אבל אינו זוכה לאחרים[287]; ויש אומרים, שאין זוכה אף לעצמו[288].

זכיה — מחלוקת הפוסקים אם זכין לחרש — יש אומרים, שאם מזכה לו על ידי גדול בן דעת — זכה[289]; ויש

בושת. **[276]** תוספתא שבועות ג ו; ב״ב קכח א; רמב״ם עדות ט א,יא; טושו״ע חו״מ לה יא. וראה בפרישה שם סי״ג, ובביאור הגר״א שם סקכ״א. **[277]** פת״ש אבהע״ז סי׳ יז סקנ״ה, בשם הרא״ש; ערוה״ש אבהע״ז יז עד. **[278]** שבועות לח ב; רמב״ם טוען ונטען ה ט; טושו״ע חו״מ צו א. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך יז ערך חרש שוטה וקטן, עמ׳ תקמג-ד. **[279]** רמב״ם טוען ונטען ה יב; טושו״ע חו״מ צו ה. **[280]** גיטין נט ב; שם סא א; רמב״ם גזלה יז יב; טושו״ע חו״מ רע א. וראה עוד בקצוה״ח סי׳ רמג סק״ה. **[281]** רמב״ם מכירה כט א, על פי גיטין נט א. **[282]** רמב״ם מכירה כט ב; טושו״ע חו״מ רלה יז. **[283]** העיטור מאמר ז ח״א, בדעת הרי״ף והר״ח; רא״ש גיטין נט א, בדעת הרי״ף. וראה הסוגיא בגיטין שם. **[284]** רמב״ם שם; טושו״ע שם. **[285]** רש״י גיטין נט א ד״ה קמ״ל; רמב״ם שם; סמ״ג עשין פב; טושו״ע שם. **[286]** הראב״ד בהשגות שם; מאירי גיטין נט א. **[287]** רמב״ם זכיה ד ו-ז; טושו״ע חו״מ רמג יז. וראה במנ״ח מ׳ פד, שהסתפק בשדה של חרש, שניתן לו בירושה או במתנה, שהוא שלו לשיטות אלו, האם פירות השדה הם הפקר בשביעית, כי הוא אפקעתא דמלכא, או שאין הם הפקר, וחייבים בתרומות ומעשרות, כי החרש פטור מהמצוות. וראה עוד בקצוה״ח סי׳ רמג סק״ד. **[288]** רשב״א קידושין ח א, ובמחנה אפרים שלוחין סי׳ כד בדעתו; שו״ת רידב״ז סי׳ א. וראה בשו״ת ציץ אליעזר חט״ו סי׳ א אות א, בעניין הקנאת אתרוג לחרש, אם דינו כקטן או עדיפא מיניה, עיי״ש. **[289]** טור חו״מ סי׳ רמג, ובב״י שם; מ״מ זכיה

הסבורים, שאין מזכים לחרש, כיוון שלא יבוא לכלל שליחות[290].

הונאה — אסור להטעות חרש[291], ואיסור הונאה במקח וממכר שייך גם ברכושו של חרש[292].

שכיר — השוכר חרש למלאכה, חייב לשלם לו שכר טרחתו, ומוציאים אותו בדיינים[293].

גנבה וגזלה — הגוזל מחרש דבר הקנוי לו מן התורה, הרי זה גזל גמור[294].

חרש שגנב או שגזל, מחזיר את הקרן לבעלים אם הוא בעין, ואם אינו בעין — פטור[295].

חרש שגנב, ואין לו מה לשלם, איננו נמכר כעבד עברי[296].

הגונב מחרש והודה לו, אינו נפטר בהודאתו מהקנס, אם באו עדים אחר כך, כי הודאה בפני חרש כאילו היא הודאה שלא פניו[297].

טבח ומכר על ידי חרש, כשפיקח עומד על גביו והשחיטה כשרה, יש שהסתפקו אם חייב המשלח[298].

שומרים — חרש שהפקיד ביד שומר, חייב השומר כדינו, וכל דין שומרים נוהג בו[299].

בושת — חרש יש לו בושת, והמבייש חרש חייב[300], ומכל מקום אינו דומה המבייש חרש למבייש פיקח[301].

נזיקין וחבלות — חרש פגיעתו רעה: החובל בו חייב, והוא שחבל באחרים פטור[302], אלא שמכל מקום יש לדיינים לייסר אותו, כדי להסיר היזקו מבני אדם[303].

החובל בחרש, חייב בתשלומי בושת, צער וריפוי[304], ופטור מנזק ושבת[305].

צעק באוזנו של חברו וחרשו, פטור מדיני אדם, וחייב בדיני שמים[306]; אחזו ותקע באוזנו וחרשו, או שהכהו באוזנו וחרשו, נותן לו דמי כולו, אם אינו בעל אומנות, כי אין החרש ראוי לכלום, ואם הוא בעל אומנות, וראוי עדיין לאותה אומנות, רואים כמה נפחתו דמיו, ונותן

ומתנה ד ז, וראה בקצוה״ח סי׳ רמג סק״ו; ביאור הגר״א חו״מ סי׳ רמג סקכ״ח; אמרי בינה קנינים סי׳ כד; באר יצחק חאו״ח סי׳ א ענף ה. **[290]** קצוה״ח שם, ואמרי בינה שם, בדעת הרא״ש כתובות פ״ב סי׳ יד. וראה בשו״ת הרי״מ מגור חאבהע״ז סי׳ כג. **[291]** ראה במשל״מ מאכלות אסורות יז סוף הלכה כז, בקטן, ומשמע בוודאי בחרש. **[292]** מנ״ח מ׳ שלז. **[293]** קצוה״ח רמג סק״ו. **[294]** תוס׳ סנהדרין סח ב ד״ה קטן. **[295]** סמ״ע חו״מ סי׳ שמט סק״ו. וראה בביאור הגר״א שם. **[296]** מנ״ח מ׳ מב. **[297]** מנ״ח מ׳ נד. **[298]** קצוה״ח סי׳ רצב סק״א; נתיבות סי׳ קפב סק״א; מנ״ח מ׳ לד. **[299]** מנ״ח מ׳ נז, ומ׳ ס. **[300]** ב״ק פו ב, מחלוקת; רמב״ם חובל ג ד; טושו״ע חו״מ תכ לז. **[301]** רמב״ם ושו״ע שם. **[302]** ב״ק פז א; רמב״ם חובל ד כ; טושו״ע חו״מ תכד ח. **[303]** פיהמ״ש לרמב״ם ב״ק שם. וראה רמב״ם גניבה א י; ב״ח או״ח סוסי׳ שמג. **[304]** רא״ש ב״ק פ״ח סי׳ ה. **[305]** ישׁ״ש כתובות פ״ג סי׳ ח. **[306]** ב״ק צא א; רמב״ם חובל ב ז,יב; סמ״ג עשין ע; טושו״ע חו״מ תכ כה,לב.

לו[307]. יש מי שכתב, שיש צורך להמתין זמן רב כדי להיווכח שהוא אכן חרש, ולא עושה עצמו[308]. ויש לעיין, מה הדין כיום, שאפשר להוכיח באמצעות בדיקות מדוייקות, אם גם כן צריך לחכות.

מי שהכה את אביו או את אמו על אוזנם וחרשם, חייב מיתה[309].

שור של פיקח, שנגח שור של חרש, חייב כדינו, בין תם ובין מועד[310]; ושור של חרש, שנגח שור של פיקח — פטור[311].

שור תם של חרש שהזיק — פטור, כיוון שבעל השור אינו בר-חיוב, או לפי שבעל השור אין בו דעת לשומרו[312], אבל מעמידים אפוטרופוס, וגובה הניזק חצי נזק מגוף השור, כל מה שיזיק לאחר מינוי האפוטרופוס, אבל לא מה שהזיק לפני כן[313]; ויש חולקים וסוברים, שאין מעמידים להם אפוטרופוס לגבות מגוף השור[314].

רודף — חרש רודף, מצווה להורגו, כמו כל רודף אחר[315].

רציחה — ההורג חרש — יש מי שכתב, שאין נהרגים עליו[316], וחלקו עליו, והוכיחו שנהרגים עליו[317], כי הוא נקרא נפש[318].

הצלה — מצות 'לא תעמד על דם רעך'[319] חלה גם לגבי חרש[320].

קללה — אסור לקלל חרש[321].

שליחות — חרש אינו בר שליחות, היינו שאינו עושה שליח, ואינו נעשה שליח[322]. לפיכך, חרש איננו זוכה עבור אחר מדין זכין לאדם שלו בפניו, כיוון שאינו בר שליחות, וזכיה היא מטעם שליחות[323].

השולח אש ביד חרש, ויצאה והזיקה, פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים, לפי שאין החרש בר שליחות. והיינו דווקא אם מסר לו גחלת והוא ליבה אותה, אבל אם מסר לו שלהבת, חייב המשלח, לפי שמעשיו גרמו לנזק[324]. יש שכתבו, שאם

[307] ב"ק פה ב, וברש"י שם; תוס' שם ד"ה חרשו; רמב"ם שם; טושו"ע שם. [308] רמב"ם שם ב ח. [309] ב"ק פו א; רמב"ם ממרים ה ו; סמ"ג לאוין ריט; טושו"ע יו"ד רמא ב. [310] ב"ק לט א. וברמב"ם לא נזכר, כי הוא פשוט ככל הניזקין שפגיעתן רעה — מנ"ח מ' נא אות א. [311] ב"ק לט א; רמב"ם נזקי ממון ו ג; טושו"ע חו"מ תו ה. [312] ב"ק לט א, ובנמוק"י וריא"ז שם. [313] ב"ק לט ב, מחלוקת; שיטמ"ק שם, בשם הר"מ מסרקסתא; רמב"ם נזקי ממון ו ג-ד. וראה באור שמח, ובאבן האזל שם. [314] מאירי, וראי"ש ב"ק שם; ראב"ד בהשגות שם; טור חו"מ שצו.

[315] מנ"ח, מ' תר. [316] שו"ת הלכות קטנות ח"ב סי' לז. [317] שו"ת מהרי"ל סי' קצו; שו"ת קול גדול סי' עו; אמרי בינה חאו"ח הל' שבת סי' ט. [318] מנ"ח מ' לד. [319] ויקרא יט טז. [320] ביאוה"ל סי' שכט ס"ד ד"ה אלא. [321] ויקרא יט יד; שו"ת מהרי"ל שם. וראה בסנהדרין סו א; פירש"י ורמב"ן עה"ת שם; סהמ"צ לרמב"ם ל"ת שיז; שערי תשובה שער ג סי' מו. [322] מעילה כא א; רמב"ם שלוחין ב ב; טושו"ע חו"מ קפח ב. וראה רש"י גיטין ה א ד"ה חוץ. [323] רמב"ם זכיה ד ו-ז; טושו"ע חו"מ רמג יד-יז; ביאור הגר"א שם סקכ"ח. [324] ב"ק נט ב, מחלוקת; ירושלמי ב"ק ו ד;

שלח את החרש על מנת להזיק באש, הרי הוא חייב[325], ויש מי שפוטר אפילו במצב כזה[326].

השולח את הבעירה ביד חרש, אם אמר לו להזיק, המשלח חייב, כיוון שהחרש יעשה מה שציווה לו[327].

המועל בשליחות יד בפיקדון, על ידי שליחות של חרש, או הגונב שור ומכרו או טבחו, על ידי שליחות של חרש, הרי זה חייב, שאף על פי שאין החרש בתורת שליחות, כיוון שנעשתה שליחותו על ידו, הרי זה חייב[328].

בור — חרש שחפר בור ברשות הרבים, פטור מנזקי הבור; ויש מי שכתב, שאפשר שמעמידים להם אפוטרופוס לעניין זה[329].

המוסר בור לחרש לשמור עליו, אפילו היה הבור מכוסה, בעל הבור חייב בנזקים[330]; ויש שפסקו להלכה דווקא אם הבור לא היה מכוסה[331]. ובעניין הכיסוי — יש אומרים, דווקא כשכיסהו שלא כראוי[332]; ויש אומרים, שאפילו אם כסהו כראוי חייב[333].

המוסר שור לחרש, אף על פי שהיה השור קשור, הבעלים חייבים בנזק[334]. יש אומרים, שדין זה נכון גם אם היה השור קשור כראוי[335]; ויש אומרים, שדווקא אם השור לא היה קשור כראוי[336].

כופר — שור של חרש שהרג אדם, אין החרש חייב בכופר[337].

חזקת קרקע — חרש שהחזיק בקרקע של אחרים — יש הסוברים, שאין להם חזקת שלוש שנים, לפי שאינו בר מחאה, שאף אם ימחה המערער, לא יזהר החרש בשטרו, ולכן אינו מוחה[338]; ויש הסוברים, שיש לו חזקה, שטעם המחאה הוא לא רק שיזהר בשטרו, אלא שאם אמת הדבר שהקרקע שלו היה לו למחות[339].

רמב״ם נזקי ממון יד ה; סמ״ג עשין סט; טושו״ע חו״מ תיח ז. וראה בתוס׳ ב״מ י ב ד״ה אשה; שיטמ״ק שם, בשם תלמידי הר״פ; תוס׳ הרא״ש שם. **[325]** שיטמ״ק ב״ק שם; מחנ״א נזקי ממון סי׳ ז; נתה״מ סי׳ קפב סק״א. וראה סמ״ע סי׳ תיח סקכ״ז; ש״ך שם סק״ט. **[326]** מאירי ב״ק שם. וראה בתו״ש שמות פכ״ב אות קלא. **[327]** ריטב״א, הובאו דבריו בשיטמ״ק ב״מ י ב; שו״ת תשב״ץ, ח״א סי׳ קנו. וראה עוד — רמ״א חו״מ סוסי׳ שפח; ש״ך שם סק״ז; מחנה אפרים, הל׳ נזקי ממון סי׳ ז; סמ״ע סי׳ תיח סקכ״ז; נתיבות סי׳ קפב סק״ב. **[328]** נתה״מ סי׳ קפג סק״א. וראה בקצוה״ח סי׳ רצב סק״א. **[329]** מנ״ח מ׳ נג סוסק״א, על פי רמב״ם נזקי ממון ו ג-ד. **[330]** ב״ק ט ב, מחלוקת; רמב״ם נזקי ממון יב ח; טושו״ע חו״מ תי ל.

[331] רי״ף ב״ק נט ב, בשם ואיכא מאן דאמר; מאירי בשיטמ״ק ב״ק שם, בשם רוב המפרשים. **[332]** ראב״ד בהשגות שם. **[333]** רשב״א בשטמ״ק שם; רמב״ם ושו״ע שם. וראה בב״י וסמ״ע שם סקמ״ה. **[334]** ב״ק ט ב; רמב״ם נזקי ממון ד ו; סמ״ג עשין סז-סח; טושו״ע חו״מ שצו ו. **[335]** רמב״ם שם; רשב״א, הובאו דבריו במ״מ ובמגדל עוז שם; טושו״ע שם. וראה בסמ״ע שם סק״י. **[336]** ראב״ד בהשגות שם. וראה עוד בנידון — פרישה חו״מ סי׳ שצו סק״ה; חזו״א, ב״ק סי׳ יב סק״ה. **[337]** מדרשים, הובאו בתו״ש שמות פכ״א אות תקכח; רמב״ם נזקי ממון י ו. **[338]** מ״מ טוען ונטען יג ב, בשם קצת מפרשים. **[339]** רמב״ן, רשב״א, ריטב״א, ר״ן, נימוק״י — ב״ב מב א, בדין קטן, ומשמע שהוא-הדין בחרש.

אין מועילה חזקת שלוש שנים בקרקע של חרש, לפי שמה שלא מיחה החרש הוא מפני שאין בו דעת למחות[340].

בענייני הלכות עתידות

טבילה לטהרה — חרש מטבילים אותו, ומעריב שמשו, ואוכל בתרומה, ומשמרים אותו שלו יישן אחר הטבילה, שאם ישן, הרי הוא טמא, אלא אם כן עשו לו כיס של נחושת, שיכולים לבדוק אותו, שמא יראה קרי[341].

הסך משמן המשחה שעשה משה על חרש שאיננו כהן — חייב, כמו בסך על כל אדם[342].

שמירה מטומאה — דברים הצריכים שמירה מחשש טומאה, כגון תרומה וקדשים, מועילה שמירת חרש[343].

זיבה — חרש וחרשת אף הם מיטמאים בזיבה[344], ומביאים עליהם כפרה, כדי להאכילם בקדשים, וחטאתם נאכלת[345].

קרבן פסח — בשאלה אם מותר להימנות חרש לחבורה של אכילת קרבן פסח, יש מי שכתב, שהדבר תלוי במחלוקת הראשונים[346].

שמירת המקדש — חרש כהן או לוי יכול להיות משומרי המקדש, ומתקיימת בכך מצות העשה של שמירת המקדש[347].

הקהל — טף שהוא חרש, חייבים הגדולים להביאו למצות הקהל, אף שכשיגדל יהיה פטור ממצוות, כי החיוב הוא על המביאים[348].

עבודה במקדש — כהן חרש פסול לעבודה במקדש[349], אבל אם עבד, אין עבודתו מחוללת, שזהו מן המומים המיוחדים באדם ולא בבהמה[350].

חרש ששחט קדשים, הרי הם פסולים, שאין לו כוונה לשמה[351]; ואם עשה מעשה המוכיח שיש לו כוונה — יש אומרים, ששחיטתו כשרה[352]; ויש אומרים, שאף באופן זה שחיטתו פסולה[353]. ואם גדול עומד על גביו — יש הסבורים, שאף אז אין הדבר מועיל[354]; ויש מי שמשמע

[340] רמב״ם טוען ונטען יג ב; טושו״ע חו״מ קמג ד, בשוטה, ומשמע שהוא-הדין בחרש. **[341]** נידה יג ב; רמב״ם תרומות ז ה. **[342]** מנ״ח מ׳ קח. **[343]** ירושלמי תרומות א א. **[344]** זבים ב א; רמב״ם מחוסרי כפרה ג ו. **[345]** רמב״ם שם. **[346]** מנ״ח מ׳ ה, אות ב. ותלה במחלוקת הר״ן נדרים לו א ד״ה א״ר, שמן התורה קטן לא מחויב להימנות, אך יכול להימנות שלא מדעתו, ואם כן הוא הדין לגבי חרש, שאין איסור להמנותו, ולעומתו תוס׳ פסחים פח א ד״ה שה, כתבו שיש איסור להאכיל קטן מקרבן פסח, ורק משום חינוך התירו, משמע שבחרש אסור. **[347]** מנ״ח, מ׳ שפח. **[348]** מנ״ח, מ׳ תריב. **[349]** תו״כ אמור פ״ג ב; בכורות מה ב; רמב״ם ביאת המקדש ח טז. וראה בנידון בשו״ת אחיעזר ח״ג סי׳ נב; חזו״א זבחים סי׳ כ אות י; הגהות הגר״א לתו״כ שם. **[350]** בכורות מג ב; רמב״ם שם ו ו. **[351]** מאירי חולין יג א; מנ״ח מ׳ רעה אות א. **[352]** רש״י חולין יב ב ד״ה אמר; מאירי שם. **[353]** תוס׳ חולין שם ד״ה ותיבעי; לח״מ פסולי המוקדשין א ו, בדעת הרמב״ם. **[354]** רמב״ם פסולי המוקדשין א ו, בקטן, וה״ה בחרש; מנ״ח מ׳ קטו.

מהם, שגדול עומד על גביו מועיל[355]. בשאר העבודות, היינו קבלה, הולכה וזריקה — פסול החרש, אבל אינו מחלל את העבודה[356]; ויש מי שכתב, שדין זה אמור בחרש שאינו גמור[357], או שמדובר כשגדול עומד על גביו[358].

ולעניין מחשבת פיגול, היינו שבשעת השחיטה חשב לזרוק את דמו חוץ לזמנו — יש מי שכתב שהרי זה פיגול, כי יש לו מחשבה לחומרה[359]; ויש מי שכתב, שהיינו פיגול מדרבנן בלבד, ודווקא פיגול של חוץ לזמנו, אבל לא לעניין מחשבת הזבח, או חוץ למקומו[360]

חרש פסול לסמיכה על קרבן[361].

המועל בהקדש, על ידי ששלח שליח חרש ועשה שליחותו — מעל, שאף על פי שאינו בר שליחות, כיוון שנעשתה שליחותו על ידו, ונוח לו בכך — מעל[362].

יובל — במצות שילוח עבדים ביובל יש גם דין 'אפקעתא דמלכא', היינו שחלה הפקעות בעלות על העבדים מכוח מצות הקב"ה. לפיכך, עבד של חרש, אף על פי שאין אדוניו חייב במצוות, הרי הוא יוצא לחירות ביובל[363].

עבדים — כהן חרש שקנו לו עבדים, אינם אוכלים בתרומה, כי אין הוא קונים מן התורה; אבל אם קנו לו בית דין, או אפוטרופוס, או שנפלו לו בירושה, הרי אלו אוכלים[364].

המכה עבד כנעני על אוזנו וחרשו, הרי הוא יוצא בכך לחירות; אבל אם הכהו כנגד אוזנו ואינו שומע, אין העבד יוצא בכך לחירות[365].

עבד חרש יוצא בכסף או בשטר, כי אחרים נותנים הכסף לרבו, ואין צורך בדעתו של עבד לשחררו[366].

נגעים — כהן חרש איננו יכול לראות נגעים לטהר או לטמא, מפני שאינו יכול להגיד בפה[367]; אבל אם היה כהן פיקח שטיהר או טימא, יכול גם כהן חרש לטהר את המנוגע בציפורים[368].

[355] חזו"א זבחים סי' כ אות יא, בדעת התוס'. **[356]** בכורות מה ב. וראה בשו"ת רעק"א מהדו"ת סי' סד; אור שמח מקוואות א ח, אות ט; חזו"א זבחים סי' כ סקי"א; שו"ת אחיעזר ח"ב סי' ד, וח"ג סי' נב; שו"ת חלקת יואב חאבהע"ז סי' יט. **[357]** שד"ח מערכת חי"ת כלל קז, בשם מלבושי יו"ט. **[358]** אור שמח שם. **[359]** כס"מ פסולי המוקדשין א ו, בקטן, וראה במנ"ח מ' רעה אות א, שה"ה בחרש. וראה בלח"מ שם א ו, שחלק על הכס"מ. **[360]** משל"מ פסולי המוקדשין יד ב. **[361]** מנחות צג א; רמב"ם מעשה הקרבנות ג ח. **[362]** מעילה כא א; רמב"ם מעילה ז א; רש"י מעילה שם ד"ה אבל, וד"ה ור' יוחנן. וראה מה שכתב בנידון בשו"ת אגרות משה, חיו"ד ח"ד סי' ז אות ב. **[363]** מנ"ח מ' מב ומ' שלה. **[364]** תוספתא יבמות פ"ט; רמב"ם תרומות ז טו. **[365]** קידושין כד ב; ב"ק צא א; רמב"ם עבדים ה ז; טושו"ע יו"ד רסז לד. וראה בתוס' בכורות לז א ד"ה מה, ותוס' ב"ק צח א ד"ה מתיב. **[366]** מנ"ח מ' שמז סק"א. **[367]** מנ"ח מ' קסט אות יב, לשיטת הרמב"ם. וראה שם, שתלה במחלוקת הראשונים, אם יועיל שכהן חרש יכתוב טמא או טהור. **[368]** מנ"ח מ' קעג אות יג.

נרות המקדש — חרש שערך והדליק את נרות המקדש, אף על פי שאין זו עבודה, ההדלקה פסולה[369].

מחצית השקל — חרש פטור ממצות נתינת מחצית השקל, כמו שהוא פטור מכל המצוות; ואם בדקו אותו, מועילה נתינתו[370].

אפר פרה אדומה — חרש פסול בהזאת מי חטאת על טמא מת[371], ופסול בנתינת אפר הפרה על המים[372], ובאסיפת אפר הפרה[373].

טומאת כלים — אין כלי מקבל טומאה אלא אם כן נגמרה מלאכתו, וכל הכלים יורדים לידי טומאתם במחשבה, שחשב עליהם שזה יהיה גמר מלאכתם[374], אבל מחשבת חרש אינה מועילה בהם, ואינם נעשים כלי, גם כשמעשיו מוכיחים שהתכוון לגמר מלאכתו[375].

הכשר טומאה — משקים שנפלו על אוכלים ברצון חרש, אינם מכשירים את האוכלים לקבל טומאה[376]; וכן אם נתלשו המים מן הקרקע ברצון החרש, אין הם ראויים להכשיר אוכלים לקבלת טומאה, לפי שרצון החרש איננו נחשב לרצון[377].

ספק טומאה — חרש שנמצא במבוי שיש בו טומאה, וספק נגע בטומאה ספק לא נגע, הרי הוא טהור, שכל שאין בו דעת לישאל, ספיקו טהור[378].

אמה עבריה — אין האב יכול למכור את בתו לאמה לחרש, כי אין החרש בדין ייעוד כלל[379].

בן סורר ומורה — היו אביו או אמו חרשים, אינו נעשה בן סורר ומורה[380], משום שהאכזריות מצויה בהם[381]; וכן אינו נעשה בן סורר ומורה אם הוא עצמו חרש[382].

כהן גדול — כהן גדול המותר רק בבתולה, אסור לשאת לאשה חרשת, כיוון שאינו קונה אותה דבר תורה[383].

ה. חרש שנתפקח, או פיקח שנתחרש

גדרו — מי שנולד פיקח ונתחרש, באופן שאינו לא שומע ולא מדבר — יש אומרים, שדינו כחרש מעיקרו[384]; ויש אומרים, שהדבר הוא ספק[385].

פריה ורביה — חרש שהוליד בן ובת,

[369] מנ״ח מ׳ צח. [370] מנ״ח מ׳ קה. [371] תוספתא פרה פי״ב; רמב״ם פרה י ו. [372] פרה ה ד; רמב״ם פרה ו ב. [373] יומא מג א; רמב״ם פרה ד יז. [374] משנה כלים כה ט. [375] כלים יז טו; חולין יב ב; רמב״ם כלים ב א, כה יא; רש״י חולין שם ד״ה שיש; תוס׳ חולין שם ד״ה ותיבעי. וראה טהרות ח ו, ומכשירין ג ח, שחרש יש לו מעשה, ואין לו מחשבה. [376] מכשירין ו א; רמב״ם טומאת אוכלין יד ב. [377] מכשירין ג ח; רמב״ם שם יג ד. [378] טהרות ג ו; רמב״ם אבות הטומאה טז ב. [379] מנחת חינוך מ׳ מג אות א. [380] סנהדרין עא א; רמב״ם ממרים ז י. [381] מאירי סנהדרין שם. [382] ערוך לנר סנהדרין שם. [383] משל״מ איסורי ביאה יז טו ד״ה נסתפקתי במקצת. [384] שו״ת צמח צדק החדש חאבהע״ז סי׳ לה אות ד; שו״ת מהר״ם שיק חאבהע״ז סי׳ עט אות ב; מלאכת חרש בפתיחה לספר, ובהסכמת הגרי״ש נתנזון. [385] פמ״ג בפתיחה כוללת ח״ב אות׳ ד-ה. וראה

ואחר כך נתפתח, הרי זה קיים המצווה, אף על פי שהמצווה נעשתה בעת שהיה פטור מן המצווה[386].

קידושין וכתובה — חרש שנשא פיקחת ונתפקח, ובא עליה, אינו צריך קידושין אחרים[387].

פיקח שנשא פיקחת ונתחרש, אינו מוציאה עולמית, הואיל וקידושיה קידושין גמורים היו, ואין כוח בגירושי חרש להפקיע קידושין גמורים, ואין סומכים על רמיזתו, ולא על כתיבתו[388].

חרש שנשא פיקחת ונתפקח אחרי הנישואין, אין לאשתו עליו כלום, אלא שאם רצה לקיימה משנתפקח, כתובתה מנה, כדין בעולה[389].

חרשת שנישאה לפיקח ונתפקחה, יש לה כתובה ותנאי כתובה, וכתובתה מנה, כדין בעולה[390].

גירושין — פיקח שנשא פיקחת ונתחרשה, אם רצה להוציאה בגט יוציא[391], ודין זה נכון גם בזמן הזה למרות חרם דרבנו גרשום שלא לגרש אשה בעל כורחה, כי יכולה החרשת להסכים ברמיזה[392].

שליח לגט שהיה חרש כשקיבל הגט ונתפקח — פסול, אבל היה פיקח ונתחרש וחזר ונתפקח — כשר, מפני שתחילתו וסופו בדעת[393].

תרומה — בת ישראל פיקחת, שנתארסה לכהן פיקח, ולא הספיק לכונסה עד שנתחרש, שנישואיהם מדרבנן, אינה אוכלת בתרומה[394], אבל אם כנסה ואחר כך נתחרש, אוכלת בתרומה[395].

עדות — היה חרש בשעה שנמסרה לו העדות, ובריא בשעת העדאת העדות, או להיפך, הרי זה פסול; אבל אם היה בריא בשעה שנמסרה לו העדות ובשעת העדאת העדות, אף על פי שבאמצע היה חרש, מאחר שתחילתו וסופו בכשרות, הרי זה כשר[396].

נזיקין — מי שהזיק בהיותו חרש, ואחר כך נתפקח, אינו חייב לשלם את

בפיהמ"ש לרמב"ם תרומות א ב, שמשמע שיש הבדל בין חרש מעיקרו לבריא ונתחרש, וראה רדב"ז תרומות ד ד, ותוס' רעק"א משנה תרומות שם. וראה באריכות בשד"ח מע' חי"ת כלל קג. וראה בשו"ת ממעמקים ח"ג סי' ב, ביהודי שהכוהו הנאצים ימ"ש עד שנעשה חרש-אילם, אך נשאר פיקח ויכול להביע מחשבותיו בכתב, שהעלה שחרש גמור שלמד לדבר, אפילו בשפת עילגים, עדיף על חרש שאינו מדבר כלל, אף על פי שיכול לכתוב. **[386]** מנ"ח מ' א. **[387]** תשו' מיימוניות אישות סי' יח, בשם הר"ש משאנץ. **[388]** יבמות קיב ב; רמב"ם גירושין ב יז; טושו"ע אבהע"ז קכא ו; רשב"א גיטין עא א. **[389]** יבמות קיג א; רמב"ם אישות יא ו; טושו"ע אבהע"ז סז י. **[390]** ירושלמי כתובות א ב; רמב"ם וטושו"ע שם. וראה ביאור הגר"א שם סק"ז. **[391]** יבמות קיד ב, מחלוקת; רמב"ם גירושין י כג; טושו"ע אבהע"ז קיט ו. **[392]** שו"ת מהר"ם פדובה סי' ח, הובא בפת"ש אבהע"ז סי' קיט סקי"ג. **[393]** גיטין כג א; רמב"ם גירושין ו ח; טושו"ע אבהע"ז קמא לב. **[394]** יבמות נו א, מחלוקת; ירושלמי יבמות ו א; רמב"ם תרומות ח י. **[395]** יבמות ורמב"ם שם. **[396]** ב"ב קכח א; רמב"ם עדות יד ב;

נזקו[397].

ו. חרש המדבר ואינו שומע; כבד שמיעה; חרש באוזנו האחת

כללים

גדרו — חרש המדבר ואינו שומע, שדינו כפיקח לכל דבריו — יש הסבורים, שהיינו דווקא כששומע קצת, אבל אם אינו שומע כלום, דינו כחרש גמור[398], וכן יש הסבורים שמה שאמרו, שדינו כפיקח לכל דבריו, הוא דווקא לדברים שנאמר כך בפירוש[399]. אך אין נראה כן מדעת הפוסקים, ואפילו אינו שומע כלל, אם נראה שהוא בר-דעת, דינו כפיקח לכל דבר, פרט לאותם דברים שצריך להשמיע לאוזניו[400].

עוד יש מי שכתב, שחרש המדבר ואינו שומע שדינו כפיקח הוא דווקא אם מדבר מילים שמובנות בנקל, אבל חרש שאינו יכול לדבר מילים שיהיו מובנות לרוב האנשים נחשב כחרש, אף אם יכול לדבר בידיו או בכתיבה[401]. ויש מי שכתב, שגם אם דיבורו הוא נלעג, הרי הוא בכלל מי שמדבר ואינו שומע, והוא כפיקח[402].

יש מי שכתבו, שמדבר ואינו שומע אינו חריף ככל אדם, ולכן אינו יכול למכור קרקעות[403], ויש מי שכתב שדעתו פחותה משל אילם[404].

חרש המדבר ואינו שומע, אף על פי שדינו כפיקח, מצינו כמה מצוות וחיובים שנתמעט מהם, אם בגלל לימוד מיוחד, או שאינו יכול לקיימם בגלל חרשותו.

בעניני אורח חיים

מצוות התלויות בדבור — מצוות רבות תלויות בדיבור, כגון קריאת שמע, ברכות ותפילות, קידוש והבדלה, נשיאת כפים, סיפור יציאת מצרים, מקרא מגילה, ועוד. בכל אלו צריך לכתחילה שישמיע לאוזנו מה שאומר[405], אבל אם לא השמיע לאוזנו — יצא[406]. על כן, חרש המדבר ואינו שומע, חייב בכל המצוות התלויות בדיבור, אף שאינו יכול להשמיע לאוזניו[407].

גזלת ברכה — הגוזל ברכה מחרש המדבר ואינו שומע, צריך לשלם לו עשרה זהובים, אף על פי שברכתו אינה מתוקנת

סמ״ג לאוין רטו; טושו״ע חו״מ לה יג.
[397] רמב״ם חובל ד כ; מ״מ מלוה ולווה כו י, בשם הגאונים; שו״ת הרשב״א ח״ב סי׳ רצט; מאירי ב״ק פז א; רא״ש ב״ק פ״ח סי׳ ט, ושבועות פ״ו סי׳ כג; טושו״ע חו״מ תכד ח; ישׁ״ש ב״ק פ״ח סי׳ כז. **[398]** כס״מ מכירה כט ב, וב״י חו״מ סי׳ רלה, בדעת הרמב״ם; סמ״ע חו״מ סי׳ רלה סקמ״ו. **[399]** כס״מ וב״י שם. **[400]** פמ״ג בפתיחה הכוללת ח״ב אות ג; שו״ת מנחת שלמה סי׳ לד; שו״ת קובץ תשובות סי׳ י; ילקוט יוסף, הל׳ קדיש וקדושה, ס״ז. **[401]** שו״ת אגרות משה, חיו״ד ח״ד סי׳ מט אות א. **[402]** שו״ת מהרש״ם ח״ב סי׳ קמ. **[403]** נתה״מ סי׳ רלה ביאורים סק״ב; שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ג סי׳ לג. **[404]** שו״ת בית הלוי ח״ג סי׳ ב אות ב. **[405]** ברכות טו ב, בעניין קריאת שמע; רמב״ם ברכות א ז, בעניין ברכות; טושו״ע או״ח קפה ב, בעניין ברכת המזון; שם רו ג, בעניין שאר ברכות, ועוד. **[406]** ברכות טו ב, מחלוקת; רמב״ם קריאת שמע ב ח; טושו״ע או״ח סב ג — בעניין קריאת שמע; רמב״ם ברכות א ז; טושו״ע או״ח רו ג — בעניין ברכות. **[407]** ראה ט״ז

כראוי[408].

תפילין — חרש המדבר ואינו שומע חייב להניח תפילין[409].

מניין — חרש המדבר ואינו שומע מצטרף למניין עשרה לכל דבר שבקדושה, כגון בקדיש, ברכו וקדושה[410], ויש מי שחולק[411]. ולעניין חזרת הש״ץ — יש הסבורים, שאם אין שם אלא תשעה והוא, אין מצרפים אותו, אלא אם כן הוא מכווין הברכות, וכשרואה שעונים אמן הוא עונה עמהם[412]; ויש הסבורים, שיכול להצטרף ללא הגבלה[413].

נשיאת כפיים — כהן חרש המדבר ואינו שומע כשר לנשיאת כפים[414].

ברכת המזון — חרש המדבר ואינו שומע מצטרף לזימון עשרה בברכת המזון[415], אבל אינו מצטרף לזימון בשלושה[416]. ולא יהיה החרש המזמן לכתחילה[417], ויש מי שסבור שיכול להיות המזמן אף לכתחילה[418].

שליח ציבור חרש המדבר ואינו שומע — יש אומרים, שיכול להיות שליח ציבור[419], אך בימים נוראים יש להחמיר[420]; ויש האומרים, שגם בשאר ימות השנה אינו יכול להיות ש״ץ, ואינו מוציא אחרים ידי חובתם לכתחילה במצוות התלויות בדיבור[421]. אם כבדה שמיעתו, אבל שומע קצת, לכל הדעות יכול להיות שליח ציבור[422].

קריאה בתורה — חרש המדבר ואינו שומע יכול לקרוא בתורה בציבור, להוציא אחרים ידי חובת הקריאה, ולברך את ברכות העולה לתורה[423]. ואם שפתו עילגת, ואינו יכול לברך כראוי, אין להעלותו לתורה[424]. ויש מי שכתב, שלמעשה נהוג בעולם להקל להעלות לתורה חרש המדבר ואינו שומע[425], ובוודאי שמותר להעלות למפטיר ילד בר-מצווה שהוא חרש המדבר ואינו

או״ח סי׳ תרפט סק״א; שו״ת שאגת אריה סי׳ ו-ז; פרמ״ג פתיחה לאו״ח ח״ב אות׳ ג-ד; אור שמח, ברכות ה ג, ד״ה ומה אי; מנ״ח מ׳ כא אות ו. **[408]** מעדני ארץ, תרומות פ״ד ה״ד אות א. **[409]** מ״ב סי׳ לז סקי״ב. **[410]** שו״ת מהרי״ל סי׳ קו; שו״ע או״ח נה ח; שו״ע הרב או״ח נה יא. וראה בשו״ת יחוה דעת ח״ב סי׳ ו. **[411]** ט״ז או״ח סי׳ קכד סק״ב. **[412]** פר״ח או״ח סי׳ נה ס״ח. **[413]** מ״ב סי׳ נה סקל״ח, בשם הרבה אחרונים. **[414]** פתח הדביר ח״א סי׳ קכח אות כב; שד״ח מערכת חי״ת כלל קז; כף החיים או״ח סי׳ קכח סקקע״ה. **[415]** מהרי״ל הל׳ סעודה; רמ״א שו״ע או״ח קצט י. **[416]** שו״ע הרב או״ח קצט י. **[417]** ר״ח מגילה כ א; מאירי מגילה יט ב; ביאוה״ל סי׳ קצט ד״ה מצטרפין. **[418]** ראה ביאוה״ל שם. **[419]** שו״ת תשב״ץ ח״ג סי׳ קיג; שו״ת רשב״ש סי׳ תד. **[420]** שע״ת או״ח סי׳ נג סקי״ח. **[421]** פרמ״ג בפתיחה הכוללת ח״ב אות ג, ופרמ״ג בא״א או״ח נג ח; רעק״א או״ח סי׳ נג; מ״ב סי׳ נג סקמ״א. וראה בביאוה״ל סי׳ נה ס״ח ד״ה חרש, שמסתפק אם ראוי להורידו מש״ץ. וראה ר״ח מגילה כ א, שאין מעמידים חרש שיהא פורס על שמע. **[422]** שע״ת שם. וראה בשו״ת תשובות והנהגות, ח״א סי׳ קנ, וח״ד סי׳ מד, שהסתפק אם יכול להיות בעל קורא. **[423]** הגריעב״ץ בסידורו, הל׳ קריאת התורה ס״כ; שו״ת לב אריה ח״ב סי׳ א; הגרי״ד סולובייציק, הובאו דבריו בנפש הרב, עמ׳ קלז; שו״ת אגרות משה, חיו״ד ח״ד סי׳ מט אות ו. **[424]** שו״ת קרן לדוד חאו״ח סי׳ כז; הגרש״ז אויערבאך, מוריה, אלול תשמ״ב, עמ׳ סה ואילך. **[425]** שו״ת אגרות משה, שם.

שומע[426].

קידוש בשבת — חרש המדבר ואינו שומע יכול להוציא אחרים ידי חובת קידוש בשבת[427].

סיפור יציאת מצרים — יש מי שהסתפק אם חרש המדבר ואינו שומע חייב במצות סיפור יציאת מצרים בליל הסדר[428].

שופר — יש מי שכתבו, שחרש המדבר ואינו שומע, אף על פי שהוא כפיקח, פטור מתקיעת שופר, שהמצווה היא בשמיעה[429]; ויש מי שסבור, שהוא עצמו חייב בתקיעת שופר, אבל לא יברך[430]. ואם רק כבדו אוזניו משמוע, לדברי הכל חייב בתקיעת שופר[431]. גם לשיטות שהחרש עצמו חייב בתקיעת שופר, מכל מקום אינו מוציא אחרים ידי חובתם[432]; ויש מי שכתב, שיכול להוציא אחרים[433].

חרש המדבר ושומע על ידי מכשיר שמיעה — יש שכתבו, שאינו יוצא חובת מצות שמיעת קול שופר, לפי שצריך לשמוע קול שופר בלבד, וכאן יש תערובת קול אחר[434]; יש מי שכתבו, שיכול לתקוע ולהוציא אחרים ידי חובתם[435].

קריאת המגילה — חרש המדבר ואינו שומע, חייב בקריאת המגילה[436]; ויש מי שכתב, שצריך לקרוא המגילה בעצמו, כי אינו יוצא חובת קריאת המגילה על ידי הש"ץ[437]. יש אומרים, שאינו מוציא אחרים ידי חובתם כלל[438]; יש אומרים, שבדיעבד יצאו ידי חובה[439]; ויש אומרים, שאפילו לכתחילה יכול להוציא אחרים ידי חובתם[440].

מי שכבדו אוזניו משמוע, וצריכים לצעוק אליו בקול רם, חייב בקריאת

[426] שו"ת תשובות והנהגות, שם. **[427]** שו"ת בנין ציון, ח"ג סי' יב-יד. **[428]** מנ"ח מ' כא. וראה ימי יוסף בתרא סי' כב; משנת יעב"ץ, חאו"ח סי' יח. **[429]** שו"ת תשב"ץ ח"ג סי' קיג; אשל אברהם או"ח סי' נג אות ח; לבושי שרד או"ח תקפט ב. **[430]** ערוה"ש או"ח תקפט ו. **[431]** שו"ת הלכות קטנות ח"ב סי' מה, הובאו דבריו במ"ב שם סק"ד. וראה במקראי קודש (פרנק), ימים נוראים, סי' טז אות ה. **[432]** שו"ע או"ח תקפט ב; שו"ת תשב"ץ ח"ג סי' קיג; שו"ת אבני נזר סי' תלט; שו"ת שמע שלמה ח"ד חאו"ח סי' יט. **[433]** מאירי ר"ה כט ב. **[434]** הגרצ"פ פרנק, הובא בשו"ת מנחת יצחק ח"ב סי' קיג; הנ"ל, מקראי קודש, דיני פורים, סי' יא; הגרש"ז אויערבאך, סיני, כרך כב, תש"ח, עמ' קלט, ובספרו קובץ מאמרים בענייני חשמל בשבת, עמ' 37, ובשו"ת מנחת שלמה ח"א סי' ט אות א. וראה עוד בהליכות שלמה ח"ב פ"ב סי"ח והע' כז. וכתב שם, שעל כל פנים אינו רשאי לברך על שמיעה זו. וראה בשו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ג סי' לג. **[435]** ילקוט יוסף הל' הימים הנוראים, מי הם המחוייבים בתקיעת שופר, ס"א; שערי הלכה ומנהג, ח"ב סי' רמה; הליכות שלמה, פכ"ב הע' כד. **[436]** מאירי מגילה יט ב; מ"ב סי' תרפט בביאה"ל ד"ה חרש. **[437]** אשל אברהם או"ח סי' נג אות ח. **[438]** רמב"ם מגילה א ב; ב"י וב"ח או"ח תרפט, בדעת הרמב"ם, הרי"ף והרא"ש; טושו"ע או"ח תרפט ב. וראה בנו"כ השו"ע; שו"ת שאגת אריה סי' ז; שו"ת קובץ תשובות ח"ג סי' קו. **[439]** מאירי מגילה יט ב; ב"ח או"ח תרפט; מג"א סי' תרפט סק"ג. **[440]** אורחות חיים מגילה אות ג; כלבו סי' מה; שו"ת תשב"ץ ח"ג סי' קיג. וראה בחידושי רעק"א על או"ח סי' נג, מה שהקשה על התשב"ץ. ובדין אשה המדברת

המגילה, וגם מוציא אחרים ידי חובתם[441].

השומע בעזרת מכשיר שמיעה, יש הסבורים שאינו נקרא חרש, ויוצא ידי חובת קריאת המגילה, ומוציא אחרים ידי חובתם בקריאת המגילה[442]; יש הסבורים, שאינו יוצא חובת קריאת המגילה, ועל כל פנים לא יברך על שמיעה זו[443]; ויש מי שחילק, שאם שומע גם בלי עזרת המכשיר כאשר מדברים אליו בקול רם, יוצא ידי חובתו בעזרת המכשיר, אך אם אינו שומע כלל בלי המכשיר, הדבר הוא ספק אם יוצא ידי חובתו, ובדיעבד יש להקל[444].

שבת — בעניין שימוש במכשיר שמיעה בשבת — ראה ערך שבת.

בענייני יורה דעה

שחיטה — חרש המדבר ואינו שומע לא ישחט לכתחילה, לפי שאינו יכול להשמיע לאוזניו את הברכה, אבל אם שחט, אפילו בינו לבין עצמו, שחיטתו כשרה[445]. ואם כבר בירך הברכה, ועדיין לא שחט, תלוי במחלוקת האחרונים, אם מותר לו לשחוט לכתחילה אם לאו[446]. יש מי שסבור, ששחיטת חרש כשרה בדיעבד דווקא אם נתחרש לאחר לידה, אבל מי שנולד חרש, אף אם הוא מדבר, שחיטתו פסולה[447].

נידה — חרשת המדברת ואינה שומעת בודקת לעצמה וטובלת, כדי להיטהר לטהרות ולבעלה; ואם בקיאה היא במראה דם טהור וטמא, יכולה לראות דמים של חברותיה[448].

הפרת נדרים — אב או בעל חרשים, גם כאשר הם מדברים ולא שומעים, אינם יכולים להפר נדרי הבת או האשה[449].

הפרשת תרומה — חרש המדבר ואינו שומע, לא יתרום לכתחילה, כי צריך להשמיע לאוזניו את הברכה, אבל בדיעבד תרומתו תרומה[450]. יש מי שכתב, שהיינו דווקא שלא יעשוהו שליח לתרום, הואיל

ואיננה שומעת — ראה מקראי קודש (פרנק), פורים, סי׳ כט. **[441]** שו״ת שבות יעקב ח״ב סי׳ לג; מקראי קודש להגרצ״פ פרנק, פורים, סי׳ כז-כח; ילקוט יוסף, הל׳ מקרא מגילה ס״ח, עפ״י שו״ת הרא״ש סוף כלל פה. וראה בשו״ת צמח צדק חאבהע״ז סי׳ שכג, שחולק בזה. **[442]** הגרצ״פ פרנק, הובא בשו״ת מנחת יצחק ח״ב סי׳ קיג, וראה במקראי קודש להגרצ״פ פרנק, פורים, סי׳ כז-כח; ילקוט יוסף הל׳ קריאת המגילה ס״ט. **[443]** הגרש״ז אויערבאך, סיני, כרך כב, תש״ח, עמ׳ קלט, ובספרו קובץ מאמרים בענייני חשמל בשבת, עמ׳ 37; עדות לישראל, סי׳ כ. וראה בשו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ג סי׳ לג. **[444]** שערים מצויינים בהלכה סימן קצג סקי״א. **[445]** רמב״ם שחיטה ד ט, ובמ״מ שם; רא״ש חולין פ״א סי׳ ג; טושו״ע יו״ד א ו. אך ראה באו״ז ח״א סי׳ שסז, שאין אוכלים משחיטתו. וראה עוד באריכות יד אברהם על שו״ע שם; שו״ת יד הלוי (במברגר), חיו״ד סי׳ ג; שו״ת הר צבי, חיו״ד סי׳ ג; שו״ת קובץ תשובות סי׳ י. **[446]** שו״ת הר צבי, חיו״ד סי׳ ד. **[447]** דרכי תשובה יו״ד סי׳ א סקקע״ד, בשם ס׳ יריעות שלמה. וראה בתבו״ש שם סקנ״ז; שפ״ד שם סקכ״ג; שו״ת מחנה יהודה סי׳ יג; נשמת אברהם חיו״ד סי׳ א סק״ה. **[448]** נידה יג ב; רמב״ם איסורי ביאה ח טו, ומשכב ומושב ד ט; סמ״ג לאווין קיא; טושו״ע יו״ד קצו ח. **[449]** נדרים עג א; רמב״ם נדרים יב יג; טושו״ע יו״ד רלד כה. וראה בט״ז שם סקכ״ז, ובתו״ת במדבר פ״ל אות מד. **[450]** תרומות א ב; רמב״ם תרומות ד ד; טושו״ע יו״ד שלא לב. וראה שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״א סי׳ ריא-ריב.

ואפשר על ידי אחר, אבל החרש עצמו תורם את שלו לכתחילה[451].

בענייני אבן העזר

קידושין — חרש המדבר ואינו שומע, קידושיו קידושין גמורים מן התורה[452]. יש הסבורים, שאף אינו צריך בדיקה[453]; ויש הסבורים, שצריך בדיקה[454].

חרש המדבר ואינו שומע — יש מי שכתב, שעדיף שיברך בעצמו ברכת האירוסין מתוך הסידור[455]; ויש מי שכתב, שיברך מסדר הקידושין, כמו בכל נישואין[456]. ואם יש לחתן מכשיר שמיעה, עדיף שהוא יברך בעצמו, שכן לדעת הרבה פוסקים אין אדם יוצא ידי חובתו כששומע באמצעות מכשיר שמיעה[457].

מומי אשה — חרשת המדברת ואינה שומעת היא מום באשה, ואם קידשה על מנת שאין בה מומים, או שכנסה סתם, ונמצאת חרשת, תצא בלא כתובה; ואפילו אינה חרשת לגמרי, אלא שכבדו אוזניה משמוע, הרי זה מום באשה. והוא הדין אם שידך אשה, ונתחרשה אחר כך, שיכול לבטל השידוך בלא קנס[458]. אכן, למרות שזה מום, אינו יכול לגרשה בעל-כורחה, ודין זה וודאי נכון אם נולד מום זה לאחר הנישואין[459]. ואם שידך אשה בקניין ושבועה, ונמצא החתן חרש, פטורה הכלה משבועתה[460].

גיטין — המדבר ואינו שומע, דין פיקח יש לו לעניין גיטין, ויכול הוא לגרש אף אם נשא את האשה כשהיה שומע, וכל שכן אם נשא כשלא היה שומע, ויש לסדר לו גט בנוסח הרגיל[461].

מי שנתחרש בעלה, ושמעו בית דין שמרננים אחריה, קוראים ואומרים לה אל תיסתרי עם איש פלוני, ואם באו עדים אחר כך שנסתרה עמו, ושהתה כדי טומאה, אוסרים אותה על בעלה לעולם, לא כדי להשקותה, אלא כדי לפוסלה מכתובתה, וקורעים כתובתה, וכשיבריא בעלה יתן לה גט[462].

חליצה — חרש וחרשת המדברים ואינו שומעים — יש מי שכתבו שחליצתם פסולה[463]; ויש הסבורים שחליצתם כשרה[464].

[451] שו״ת מהרי״ל דיסקין בקו״א סי׳ קפא. וראה בס׳ מעדני ארץ הל׳ תרומות פ״ד מ״ד; שו״ת ציץ אליעזר חי״ז סי׳ לב אות א. [452] כנה״ג אבהע״ז סי׳ מד בהגה״ט אות א; אוצה״פ סי׳ מד סק״א. [453] ב״י אבהע״ז סי׳ קכ, וכס״מ גירושין ב טז, בדעת הרמב״ם. [454] שם ושם, בדעת הר״ן גיטין סופ״ו. וראה ביאור הגר״א אבהע״ז סי׳ קכ סקט״ו. [455] שו״ת נטע שורק חאבהע״ז סי׳ יב. [456] טיב קידושין אבהע״ז סי׳ לד סק״ב. וראה בשולחן העזר סי׳ ח ס״ד בשמלה לצבי סק״ט; שו״ת שבט הלוי, ח״ז סי׳ רד. [457] נשמת אברהם חאבהע״ז סי׳ לד סק״א. [458] שו״ת נובי״ק חאבהע״ז סי׳ נג; מלבושי יו״ט סי׳ ד; שו״ת חיים ושלום, ח״ב סי׳ ב; שו״ת דברי מלכיאל, ח״א סי׳ צח. [459] שו״ת מחזה אברהם, ח״ב חאבהע״ז סי׳ י. [460] שו״ת חיים ושלום ח״ב סי׳ כ; שד״ח מערכת חי״ת כלל קז. [461] שו״ת יחוה דעת (חזן), ח״ב חאבהע״ז סי׳ יז. [462] סוטה כד א; רמב״ם סוטה א י; טושו״ע אבהע״ז קעח יג. [463] ריטב״א יבמות קד ב; ר״ש תרומות א ג. וראה חי׳ רמב״ן יבמות שם; בית הלוי ח״ג סי׳ ב אות ד. [464] רמב״ן שם; שו״ת אבני נזר חאבהע״ז סי׳ רכה, בדעת

בענייני חושן משפט

דיין — חרש המדבר ואינו שומע פסול לשמש כדיין בסנהדרין[465], אבל אם רק כבדו אוזניו משמוע — כשר[466].

עדות — חרש המדבר ואינו שומע פסול לעדות[467], והוא פסול הגוף, ופסול לחתום בשטר, ויש לו דין תחילתו בפסול[468]. ומכל מקום כשר החרש להעיד על אשה שמת בעלה, כדי להתירה להינשא[469].

מקח וממכר — חרש המדבר ואינו שומע, אף על פי שהוא כפיקח לכל דבריו, מוכר ולוקח ברמיזה רק במטלטלין, אבל לא בקרקע[470]. ואם הוא כבד שמיעה, הרי הוא כפיקח לכל דבריו[471], והוא הדין אם שומע על ידי מכשיר[472].

בענייני הלכות עתידיות

סוטה — אשה שאינה שומעת, או שהיתה אשתו של מי שאינו שומע, אף על פי שהם מדברים, אינה שותה מי המרים בדין סוטה[473]. ואם בשעת הקרבת המנחה לא היתה חרשת, ואחר כך קודם השתיה נעשתה חרשת, משקים אותה[474]. חרש וחרשת גמורים אינם בתורת קינוי וסתירה[475].

עבודה במקדש — האחרונים הסתפקו בדין כהן חרש המדבר ואינו שומע, אם פסול לעבודה או לא[476]. ואם רק כבדו אוזניו משמוע — כשר[477].

הקהל וראיה — במצות הקהל, ובמצות ראיה, פטור החרש, אף אם הוא מדבר ואינו שומע, ואפילו חרש באוזנו אחת[478]. יש מי שכתב, שאף אם כבדו אוזניו משמוע פטור מהקהל[479], ויש מי שסבור שדווקא חרשות פוטרת[480].

חגיגה — יש הסבורים, שחרש המדבר ואינו שומע פטור אף ממנה[481]; ויש סבורים, שחייב בחגיגה[482].

ראשונים; שו״ת בית הלוי שם; שו״ת שאגת אריה סוסי׳ ז. וראה עוד בשו״ת דברי חיים ח״ב חאבהע״ז סי׳ עב; שו״ת צור יעקב סי׳ קעד; שו״ת דבר יהושע ח״ג חאבהע״ז סי׳ לז. **[465]** שו״ת רעק״א מהדו״ת סי׳ סד. **[466]** שו״ת חת״ס חאבהע״ז ח״ב סי׳ צב. **[467]** תוספתא שבועות ג ו; רמב״ם עדות ט יא; טושו״ע חו״מ לה יא. וראה ביאור הגר״א שם סקכ״א; תו״ש ויקרא פ״ה אות טז. **[468]** קצוה״ח סי׳ מו סקי״ט. **[469]** פת״ש סי׳ לה סקנ״ה, בשם מראות הצובאות; עצי ארזים שם סק״מ; ערוה״ש אבהע״ז יז עד. **[470]** רמב״ם מכירה כט ב; סמ״ג עשין פב; מאירי גיטין נט א; שו״ע חו״מ רלה יז. **[471]** טושו״ע חו״מ רלה יט. **[472]** דיני ממונות ח״ב עמ׳ רכ סע׳ יא. **[473]** רמב״ם סוטה ב ב-ג. וראה בכס״מ שם, ובתוויו״ט סוטה ד ה. וראה בתו״ת במדבר פ״ה אות קו, שמקורו של הרמב״ם בירושלמי סוטה א א. וראה מה שכתב במנ״ח מ׳ שסה. וראה במדבר רבה, ט יח. **[474]** מנ״ח מ׳ שסו. **[475]** תוויו״ט שם. **[476]** ראה שו״ת נובי״ק חאבהע״ז סי׳ נג; שו״ת חלקת יואב חאבהע״ז סי׳ יט; שו״ת רעק״א מהדו״ת סי׳ סד; שו״ת מלבושי יו״ט חאבהע״ז סי׳ ד; שד״ח מערכת חי״ת כלל קז; עין יהודה חלק קדשים סי׳ ג. **[477]** שו״ת חת״ס חאבהע״ז ח״ב סי׳ צב. **[478]** חגיגה ג א; רמב״ם חגיגה ב א-ג; סמ״ג עשין רכח. **[479]** שו״ת צמח צדק החדש חאבהע״ז סי׳ שכג. **[480]** שו״ת חת״ס חאבהע״ז ח״ב סי׳ צב. **[481]** רמב״ם חגיגה ג ד; מאירי חגיגה ב א. **[482]** תוס׳ חגיגה ב ב ד״ה שומע. וראה בטורי אבן חגיגה קונטרס אבני שוהם חגיגה ג א ד״ה ההוא.

שמחה — במצות שמחה חייב לדברי כולם[483].

קרבן פסח — החרש באזנו אחת, יש מי שמשמע מדבריהם שפטור מקרבן פסח[484], אך חלקו על דבריהם[485].

ז. רקע משפטי

כללי — במשפט האזרחי בישראל לא הוצא החרש-אילם מכלל כשירות לפעולות משפטיות, אלא אם מומו גרם לליקוי בשכלו, והוא הוכרז על ידי בית המשפט כפסול דין.

עדות — חרש-אילם כשיר למתן עדות בכל משפט, לרבות משפט פלילי, בתנאי שהוא מבין בטיב השבועה, ויכול להביע עצמו על ידי שפת סימנים, או על ידי כתיבה.

אחריות פלילית — חרש-אילם נושא באחריות פלילית מלאה על מעשיו, אלא אם כן הוא אינו מסוגל להבין את הליכי המשפט[486].

[483] חגיגה שם; רמב״ם שם. **[484]** תוס׳ פסחים ג ב ד״ה מאליה. **[485]** משל״מ קרבן פסח א א; מנ״ח מ׳ ה אות ז. **[486]** אנציקלו-פדיה עברית, כרך יח, ע׳ חרשות-אלמות.

טֻמְטוּם

א. הגדרת המושג

המושג טומטום איננו מקראי, והוא מוזכר לראשונה במשנה. משמעות המושג היא מלשון אטום וסתום[1]. ויש מי שכתב, שטומטום קוראים בלשון יוונית אטומיטוס, שפירושו מי שאינו מחותך[2]. בעברית המודרנית משמש המושג 'מטומטם' לציון סתימה של דרכי המחשבה, והוא מושג מעליב ובלתי מנומס[3].

הטומטום והאנדרוגינוס מוזכרים בש"ס יחד, ואמנם ביחס למרבית ההלכות הם שווים, אך בכל זאת יש הבדלים ביניהם, הן במהותם הרפואית, והן בחלק מדיניהם, והשימוש המשותף שלהם הוא לעתים רק בגלל שיגרת הלשון[4].

בערך זה יובאו רק ההלכות המיוחדות לטומטום, וכן דינו לאחר שנקרע, והתבררה זהותו המינית. ההלכות המשותפות לטומטום ולאנדרוגינוס, הנוגעות להיותם ספק זכר ספק נקבה, נידונו בערך אנדרוגינוס.

ב. רקע מדעי

המצב הרפואי — טומטום הוא אחד הצורות של 'מין מטושטש'[5], היינו מצב שבו המין איננו מוגדר, ו/או איננו מלא[6].

על פי התיאור בחז"ל, מדובר במצב בו המין איננו מוגדר מחמת קרום אשר מכסה את איברי המין החיצוניים, ולכן אין לדעת את מינו, אף על פי שבמהותו הוא זכר או נקבה, וניתן לברר את מצבו כשקורעים את הקרום הזה[7]. מצב כזה הוא נדיר ביותר, ורופא בן זמננו תיאר ילד ערבי, שהיה לו עור עבה החל מהצלעות התחתונות, ועד השליש העליון של עצמות הירכים, ובאמצע הכרס בגובה הטבור נמצא נקב

[1] ערוך ע' טם; רמב"ם אישות ב כה; רשב"ם ב"ב קמ ב. ובמשנה חלה ג א — 'ותטמטם בשעורים', וכתב הרמב"ם בפיהמ"ש שם, שידבקו חלקם קצתם בקצתם, עד שיהיו גוף אחד, וראה שם בתויו"ט ובתוס' אנשי שם. ובפסחים מב א — 'כותח הבבלי מטמטם את הלב', ופירש"י שם ד"ה מטמטם, לשון סתימה. וכן ביומא לט א — 'עבירה מטמטמת לבו של אדם', ופירש"י שם ד"ה מטמטמת, אוטמת וסותמת מכל חכמה.

[2] מוסף הערוך שם. [3] ראה בפסק דינו של שופט בית המשפט העליון, חיים כהן, ע"פ 523/72 עזראן נ' מדינת ישראל, פ"ד כח(1) 128, 136.

[4] ראה בכורות מב א, שבעניינים שונים אמנם נשנו יחדיו, והתלמוד קבע 'סמי מכאן טומטום', היינו שדינו שונה מהאנדרוגינוס. וראה ע' אנדרוגינוס. וראה עוד פרטי דינים באנציקלופדיה תלמודית, כרך יט, ע' טומטום. [5] ambiguous genitalia. [6] ראה ע' אנדרוגינוס. [7] ראה

שדרכו מוציא הילד שתן, ולא היה ברור אם הוא זכר או נקבה[8].

מצב אחר של טומטום מתואר בחז״ל והוא שהאשכים נראים בשק האשכים, ורק איבר המין מכוסה על ידי קרום. מצב זה מבחינה רפואית מוגדר כזכר.

יש מי שכתב, שברפואה אין אנו מבדילים בין טומטום לאנדרוגינוס, כי כולם ספק זכר או נקבה, עד שיוחלט מה הם לפי מספר סימנים: איברי המין החיצוניים והפנימיים; ההפרשות ההורמונליות; בדיקת הכרומוזומים; נטיותיו והתנהגותו כמבוגר. על כן מבחינה רפואית עלינו לדון בכל המקרים כאנדרוגינוס ולא כטומטום, כי בכולם קיים ספק גם אחרי פתיחת הבטן, כי בדרך כלל בכולם קיימים איברים פנימיים לא מפותחים, גם זכריים וגם נקביים[9].

ג. תיאור הטומטום בחז״ל

התיאור — טומטום הוא מי שאיברי המין החיצוניים שלו אטומים[10], היינו שמקום הזכרות או הנקבות מכוסה בעור, ויש בו כמין פתח, שדרכו הוא מטיל מים[11], אבל במהותו האמיתית הוא או זכר או נקבה. יש שרק הגיד מכוסה בקרום, אבל ביציו נראות מבחוץ, ואף הוא נקרא טומטום[12].

אישים במקרא ובחז״ל — הטומטום היה ללא ספק מקרה נדיר ביותר, ומצינו רק תיאורים בודדים של אנשים שהוגדרו כטומטומים: אברהם ושרה היו טומטומים[13]; יוסף היה טומטום בעת ששהה בבית פוטיפר[14]; בתלמוד מסופר על טומטום, ממקום שנקרא בירי, שהושיבוהו על כסא, וקרעו את הקרום המכסה אותו, והוליד שבעה בנים[15].

ד. גדרי הטומטום בהלכה

הגדרתו ההלכתית — פעמים שטומטום הוא איש, ופעמים שהוא אשה, היינו ספק איש ספק אשה[16]. הטומטום שונה מהאנדרוגינוס, שכן האחרון יש לו זכרות ונקבות, והוא ספק לעולם, או שהוא בריה בפני עצמה[17]; בעוד שהטומטום יש לו איברי זכר או איברי נקבה, אלא שהם מכוסים, ואין אנו יודעים כעת את מינו, ועל כן הוא ספק זכר ספק נקבה[18].

להלן הע׳ 10 ואילך. **[8]** ד. מרגלית, קורות, ו, תשל״ח, עמ׳ 777. **[9]** נשמת אברהם חאבהע״ז סי׳ מד אות ג. לדעה זו, הכוונה לאנדרוגינוס מדומה — ראה ע׳ אנדרוגינוס ברקע המדעי ובהע׳ 17 ואילך. אכן המחבר העיר בשם הגרש״ז אויערבאך, ש״פשוט הדבר בטומטום הנזכר בש״ס היינו שיש עור המכסה את איבר המין״. **[10]** רמב״ם אישות ב כה. **[11]** תפא״י יבמות סופ״ח. **[12]** ראה חגיגה ד א; יבמות עב א. וראה להלן הע׳ 23 ואילך. **[13]** יבמות סד א. וראה יבמות סד ב, שלדעה אחרת שרה היתה אילונית. וראה בע׳ אילונית הע׳ 14 ואילך. **[14]** מדרש המובא בתוס׳ שאנץ סוטה לו ב. **[15]** יבמות פג ב. וראה שם, שלשיטת ר׳ יהודה שטומטום זכר סריס הוא, היה חשד שאין אלו בניו. וראה עוד בשו״ת הרא״ש כלל לג סי׳ ב, שאדם שטען שאשתו היא טומטום וסירב לפרוע את כתובת אשתו, עיי״ש. **[16]** סוף מס׳ בכורים; תוספתא בכורים פ״ב. **[17]** ראה ע׳ אנדרוגינוס. **[18]** רמב״ם אישות ב כה. אמנם ראה בכורות מב ב, מחלוקת אם גם בטומטום אומרים אנו שהוא ספק זכר ספק נקבה,

טומטום הוא ספק מיוחד לכל מקרה, שלפעמים יתברר שהוא זכר, ולפעמים יתברר שהוא נקבה, ולכן צריכה התורה למעטו במקומות שיש צורך במצב וודאי של זכר או נקבה[19].

בירור מצבו — הגדרתו המינית של הטומטום יכולה להתברר, שאם יקרע ונמצא זכר, הרי הוא זכר וודאי, ואם יקרע ונמצא נקבה, הרי היא נקבה וודאית[20]. ויש מי שכתב, שכשנקרע הטומטום אין הוא נעשה זכר או נקבה למפרע, אלא מכאן ולהבא[21].

בזמן שהטומטום עדיין מכוסה בקרום, הרי הוא ספק זכר ספק נקבה, ונותנים עליו חומרי האיש וחומרי האשה בכל מקום[22].

מי שביציו ניכרות מבחוץ, אלא שהגיד מכוסה על ידי קרום, הרי הוא זכר וודאי[23], ונתמעט רק ממצות ראיה[24]; יש מי שסבור, שאין לחלק בין טומטום שביציו מבחוץ או מבפנים, ובשני המקרים אינו כזכר גמור[25]; ויש הסבורים, שגם במקרה זה איננו וודאי זכר, אלא ספק זכר, ספק אנדרוגינוס, אף על פי שמידי ספק נקבה יצא[26].

דינו כערל — טומטום מצד זכרותו הוא ספק ערל, ולכן פסול בדברים שערל פסול בהם, כגון לאכול תרומה[27], לאכול קדשים[28], לאכול קרבן פסח[29], וכן לעניין קידוש מי חטאת[30].

דינו כסריס — טומטום מצד זכרותו, מחלוקת תנאים אם הוא סריס או לא[31]. ולהלכה — יש הסבורים, שאין חוששים בו שהוא סריס[32]; ויש הסבורים, שחוששים בו שהוא סריס[33]. לדעת החוששים שהוא סריס, כשנקרע ונמצא זכר, הרי הוא סריס, אף אם אין בו סימני סריס[34]; ויש הסבורים, שדווקא טומטום שלא נקרע הוא ספק סריס, אבל כשנקרע ונמצא זכר, אם אין לו סימני סריס, אין הוא סריס[35].

ה. פרטי דינים

בענייני אורח חיים

ברכת כהנים — יש מי שכתב,

או שהוא בריה בפני עצמה, ולהלכה נפסק שהוא ספק זכר ספק נקבה — ראה טושו״ע יו״ד שטו ב, ובש״ך שם סק״ז. וראה בפרמ״ג או״ח בפתיחה כוללת ח״ב אות כד. **[19]** תוס׳ יומא עד א ד״ה איצטריך. **[20]** רמב״ם אישות ב כה. **[21]** צפנת פענח אישות ב כה, ויבום ו ד, ושו״ת צפנת פענח סי׳ קמד. **[22]** בכורות מא-מב, מחלוקת; רמב״ם עבודה זרה יב ד, ואישות ב כה, ובכורות ב ה, ועוד. **[23]** ראה חגיגה ד א; יבמות עב א; פרמ״ג או״ח שם. **[24]** חגיגה שם. **[25]** כס״מ תרומות ז יד, לשיטת הרמב״ם. אך במשל״מ שם הקשה עליו, ולדעתו ביציו מבחוץ זכר גמור הוא. **[26]** ראה מנ״ח מ׳ רפ סק״ד. וראה מור וקציעה או״ח סי׳ תרפט; הגה׳ חת״ס על מג״א סי׳ תרפח סק״ח. **[27]** יבמות עב א; רמב״ם תרומות ז יא. וראה תוס׳ יבמות ע א ד״ה הערל; שו״ת פרי יצחק ח״א סי׳ לג. **[28]** רמב״ם מעשה הקרבנות י ט. **[29]** מנ״ח מ׳ יז. **[30]** תוספתא פרה ה ה; יבמות עב ב. **[31]** יבמות פא א; בכורות מב ב. **[32]** ב״י וב״ח אבהע״ז סי׳ קעב, בדעת הרי״ף והרמב״ם; ביאור הגר״א שם סקי״ט. **[33]** רא״ש יבמות סופ״ח, וטור אבהע,ז סי׳ קעב, בשמו; שו״ע אבהע״ז קעב ב, בשם יש מי שאומר. **[34]** לבוש אבהע״ז סי׳ קעב. **[35]** בה״ג, הל׳ יבום. וראה בתשובות הגאונים שערי צדק שער א סי׳ מא;

שטומטום כהן אינו עולה לדוכן[36]; ויש מי שהסתפק בכך[37].

ברכת הזימון — טומטום אינו מזמן בברכת המזון כלל, אפילו לא למינו, שלכשיקרע ימצא זה זכר וזו נקבה או להיפך[38], אבל אם יש שם שלושה אנשים אחרים, יכול הטומטום להצטרף, שאינו גרוע מנשים[39].

תקיעת שופר — טומטום אינו מוציא אחרים בתקיעת שופר, ואפילו את מינו אין הוא מוציא[40].

טומטום חייב בשמיעת שופר[41], ומכל מקום לא יברך[42], ומוציא הוא את עצמו[43].

מגילה — טומטום אינו מוציא אחרים בקריאת המגילה, ואפילו את מינו איננו מוציא[44], וכן אינו מוציא אפילו את עצמו במקרא מגילה[45]. אין אשה יכולה להוציא טומטום חובת קריאת המגילה[46]; ויש הסבורים, שטומטום מוציא אחרים ידי חובת מגילה, ואפילו אנשים[47].

בענייני יורה דעה

מילה — טומטום אינו בר מילה כלל, אבל אם נקרע ונמצא זכר, מחוייב במילה[48].

טומטום שנקרע ונמצא זכר — יש שפסקו שמילתו דוחה שבת[49]; ויש שפסקו שאין מילתו דוחה שבת[50].

יש הסבורים, שטומטום אינו חייב מעיקר הדין לקרוע את העור כדי למול עצמו, ואפילו מי שביציו מבחוץ[51]; ויש הסבורים, שחייב לקרוע כדי למול[52].

פדיון הבן — כהן טומטום שיש לו בכור, אינו צריך ליתן פדיונו לכהן

שו״ת פרי יצחק ח״א סי׳ מו. **[36]** פרמ״ג או״ח סי׳ קכח במשב״ז סק״ב. **[37]** מנ״ח מ׳ שעח. **[38]** רמב״ם ברכות ה ז; טושו״ע או״ח קצט ט. **[39]** מ״ב סי׳ קצט סקכ״ב, ועיי״ש בשעה״צ סקי״א. לעניין ברכת המזון ראה שיטות הפוסקים באנציקלופדיה תלמודית, כרך יט, ע׳ טומטום, עמ׳ קפט. **[40]** ר״ה כט א; רמב״ם שופר ב ב; טושו״ע או״ח תקפט ד. וראה עוד בטורי אבן ויום תרועה, ר״ה שם; תוס׳ רעק״א על משניות ר״ה סופ״ג; שו״ת אורח משפט סי׳ מד. **[41]** ר״ה כט א; רמב״ם שופר ב א. **[42]** ראה מ״ב סי׳ תקפט סק״ו. **[43]** מאירי ר״ה שם. **[44]** תוספתא מגילה ב ד; טושו״ע או״ח תרפט ג. **[45]** ב״י או״ח סי׳ תרפט; רמ״א או״ח תרפט ג. אך ראה במ״ב שם, שדין זה מתייחס לחציו עבד וחציו בן חורין. **[46]** פרמ״ג או״ח סי׳ תרפט בא״א סק״ט. **[47]** ב״ח או״ח סי׳ תרפט; ביאור הגר״א שם, בדעת הרמב״ם; שו״ת שאגת אריה סי׳ ו. **[48]** מנ״ח מ׳ ב סק״ג. **[49]** ראה״ש ב״ב קכז א; מאירי ב״ב שם; ב״י יו״ד סי׳ רסו; אור שמח איסורי ביאה י יח, בדעת הרמב״ם; רמ״א יו״ד רסו ו, דעה א. וראה עוד מקורות באנציקלופדיה תלמודית, כרך יט, ע׳ טומטום, הע׳ 130. **[50]** רוב הראשונים על ב״ב קכז א; ב״י יו״ד סי׳ רסו, בשם בעל העיטור; רמ״א שם, בשם ויש אוסרים; שו״ת נובי״ת חיו״ד סי׳ קסג, בדעת הרמב״ם; דבר אברהם ח״א סי׳ כב אות ג, בדעת הרמב״ם. וראה עוד באנציקלופדיה תלמודית, שם, הע׳ 131-137. **[51]** תוס׳ פסחים כח ב ד״ה ערל, דמסברא אין לקרוע; תוס׳ ותוס׳ הרא״ש יבמות ע א ד״ה הערל; מאירי יבמות עב א, בשם יש חולקים; הגה׳ רעק״א על שו״ע יו״ד רסב ג, בשם המהריק״ש; משך חכמה בראשית יז ג. וראה בשו״ת פרי יצחק ח״א סי׳ לב. **[52]** מאירי שבת קלד ב, ויבמות עב א. וראה

מספק[53].

בענייני אבן העזר

פריה ורביה — טומטום פטור ממצות פריה ורביה, כי אינו יכול להוליד[54].

אשת איש — טומטום אינו בן ביאה, ולכן אינו בגדר חיוב אשת איש[55].

ייחוד — האיש מתייחד עם הטומטום[56], וכן האשה מתייחדת עם הטומטום[57].

'לא ילבש וגו' — טומטום חייב בלאו של 'לא ילבש גבר שמלת אשה'[58].

קידושין וגירושין — קידושי טומטום עד שלא נקרע הם קידושי ספק, וצריך גט מספק[59]. וכן טומטום שנתקדש, הרי אלו קידושי ספק[60]. ולעניין גט, יש הסבורים שאין צורך בגט[61], ויש שכתבו שגם טומטום שנתקדש צריך גט[62].

טומטום שקידש ונקרע, ונמצא זכר או נקבה, התברר למפרע מה היה מינו, וקידושיו וודאיים[63].

טומטום, שביציו ניכרות מבחוץ — יש הסבורים, שאף על פי שאינו ראוי לביאה, חופתו חופה, כיוון שראוי להיקרע[64], ויש חולקים[65]. וטומטום שאף ביציו אינם מבחוץ, אין לו חופה כלל, ולכן אין אשתו נשואה כלל[66].

אשת טומטום — יש הסבורים, שהבא על אשת טומטום פטור משום אשת איש, אלא שאם היו מזידים מכים אותם מכת מרדות[67]; ויש מי שכתב, שחייב מיתה[68].

יבום וחליצה — טומטום פוטר את אשת אביו מן היבום, שאף הוא בכלל הדרשה 'ובן אין לו' — 'עיין עליו'[69].

טומטום חולץ ולא מייבם, לפי שהוא ספק; ואם נקרע ונמצא זכר, נחלקו הדעות בין התנאים[70]. להלכה — יש מי שסבור, שאם רצה חולץ, ואם רצה מייבם[71]; ויש

בפרי יצחק שם. **[53]** מנ"ח מ' יח. ואם תפסו כהן — תלוי בשיטות דתקפו כהן, ב"מ ו ב, וראה טושו"ע יו"ד סא כג. **[54]** מנ"ח מ' א סק"ג. **[55]** מנ"ח מ' לה סק"ג. **[56]** רמב"ם איסורי ביאה כב יא; טושו"ע אבהע"ז כב יב. וראה בטעם הדבר במנ"ח מ' קפח סק"ג; זכות משה סי' פד; עצי ארזים סי' מד סק"י. **[57]** ביאור הגר"א אבהע"ז סי' מד סקי"ט; מנ"ח שם. **[58]** מנ"ח מ' תקמג. **[59]** יבמות עב א; רמב"ם אישות ד יא; טושו"ע אבהע"ז מד ה. וראה ב"ח אבהע"ז סי' מד. וראה במנ"ח מ' לה סק"ג, בדין טומטום שביציו מבחוץ. **[60]** גמ', רמב"ם וטושו"ע שם. **[61]** ראב"ד שם. **[62]** רמב"ם וטושו"ע שם. וראה במ"מ שם, עצי ארזים אבהע"ז סי' מד סק"י; זכות משה סי' פא. **[63]** תוס' יבמות פג א ד"ה ברירה; רדב"ז תרומות ז יד. **[64]** תוס' יבמות עב א ד"ה מבחוץ, וראה במאירי שם, בשם י"א. **[65]** כס"מ ומשל"מ תרומות ז יד, בדעת הרמב"ם. וראה במשל"מ אישות ג יא ד"ה ודע דלפי. וראה במנ"ח מ' רסז, שהסתפק אם חופתו מועילה לפוסלו מתרומה. **[66]** מנ"ח מ' מו. **[67]** רמב"ם איסורי ביאה ג א; מנ"ח מ' רפ סק"ד. **[68]** משל"מ תרומות ז יד. וראה מאירי יבמות עב א, ששאלה זו היא מחלוקת ראשונים. **[69]** מדרש הגדול דברים כה ה; קובץ שיעורים ב"ב קמ ב. **[70]** יבמות פא א, ושם פג ב; בכורות מב ב. **[71]** רמב"ם יבום ו ד.

אומרים, שאינו חולץ ומייבם, כי הוא ספק סריס[72].

בענייני חושן משפט

עדות — טומטום פסול לעדות מחמת ספק אשה, ואין לחייב ממון בעדותו; אבל אם עדים כשרים מחייבים לאחד ממון, או בדיני נפשות, ובאו עדים שהם טומטומים, והזימו או הכחישו את הכשרים, וודאי אין מוציאים ממון על ידי הכשרים, ואין הורגים על פיהם; ואם ביציו מבחוץ דינו כזכר[73].

טומטום שהוא קרוב או פסול, פוסל עדים כשרים אחרים בצירופו, שמא הוא זכר[74].

ירושה — אם אין שם יורש אלא הטומטום, הרי זה יורש את הכל[75].

בכור אדם שנולד טומטום, אף על פי שאחר כך נקרע ונמצא זכר, אינו נוטל פי שניים בירושה. וכן בן פשוט שנולד טומטום, ואחר כך נקרע ונמצא זכר, אינו ממעט בחלק בכורה. כיצד, הרי שהיו לו בן בכור, שני פשוטים, וזה הטומטום שנקרע ונמצא זכר, הבכור נוטל רביע הממון, וכאילו אין עמו אלא שני פשוטים בלבד, והשלושה רבעים הנשארים חולקים אותו לשני הפשוטים עם הנקרע ועם הבכור בשווה[76].

בענייני הלכות עתידיות

קרבן פסח — טומטום פטור מקרבן פסח, כיוון שהוא ספק ערל[77]. וכן אינו אוכל קרבן פסח, משום ספק ערלות[78].

מי שיש לו זכר טומטום, אינו מעכב את אביו או את רבו לעשות קרבן פסח[79].

קדשים — טומטום אסור לאכול בקדשים, אפילו קדשים קלים, לפי שהוא ספק ערל[80].

תרומה — טומטום אינו אוכל בתרומה, משום ספק ערל[81].

כהן טומטום שנשא בת ישראל, אינו מאכילה בתרומה[82].

שמחה — טומטום פטור משמחת יום-טוב באכילת בשר קדשים[83], אבל במצות שמחה בשאר מיני שמחה, הרי הוא חייב מספק[84].

[72] ראש יבמות פ״ח סי׳ ט; שו״ע אבהע״ז קעב ט. וראה באריכות באנציקלופדיה תלמודית, כרך יט, ע׳ טומטום, עמ׳ רג ואילך. **[73]** מנ״ח מ׳ עה. **[74]** מנ״ח שם. **[75]** ב״ב קמ ב; רמב״ם נחלות ה א; טושו״ע חו״מ רפ ז. **[76]** ב״ב קכו ב-קכז א; רמב״ם נחלות ב ג; טושו״ע חו״מ רעז ד. וראה בסמ״ג עשין צו. **[77]** מנ״ח מ׳ ה סק״ז, על פי יבמות עב א, ורמב״ם מעשה קרבנות י ט. ומה שבמכילתא פ׳ בא פרשה ג מרבינן טומטום ממכסת נפשות — ראה ביד איתן על הרמב״ם שם יז. **[78]** מנ״ח מ׳ יז. **[79]** יבמות עא ב, ובראשונים שם; רמב״ם קרבן פסח ט ט. **[80]** יבמות ע א. וראה ברמב״ם מעשה הקרבנות י ט, בעניין אנדרוגינוס. **[81]** יבמות עב א; רמב״ם תרומות ז יא. **[82]** יבמות שם; רמב״ם שם יד. ואם ביציו מבחוץ — מחלוקת אמוראים ביבמות שם, אם מאכילה בתרומה. וראה עוד באנציקלופדיה תלמודית, כרך יט, ע׳ טומטום, עמ׳ רא-רב. **[83]** שו״ת שאגת אריה סי׳ סה-סו. **[84]** מנ״ח מ׳ תפח.

חגיגה — טומטום פטור ממצות חגיגה ברגלים[85], ואפילו אם ביציו מבחוץ, פטור הוא מחגיגה[86].

משכב זכור — הבא על הטומטום אינו חייב עליו סקילה כדין הבא על הזכר, אלא מכים אותו מכת מרדות[87].

בן סורר ומורה — טומטום, גם כשנקרע ונמצא זכר, אינו נעשה בן סורר ומורה[88], ואם נקרע קודם התראה — חייב, ונידון כבן סורר ומורה[89]; ויש אומרים, שגם אם נקרע קודם התראה, אינו נידון כבן סורר ומורה[90].

טומאת מת — טומטום שטימא עצמו למת, ונקרע ונמצא זכר, אינו לוקה, כי אין זו התראה כלל[91].

מום — טומטום אם הוא נחשב כבעל מום באדם ובבהמה, מצינו בכך דעות חלוקות[92].

טומאת זב וזבה — טומטום נותנים עליו חומרי האיש וחומרי האשה, מטמא בלובן כאיש, ובאודם כאשה, וטומאתו בספק. לכן אם נגע בתרומה אין שורפים אותה, אלא אם כן ראה אודם ולובן כאחד[93]. יש מהאחרונים שכתב, שהטומטום מטמא בשניהם כשיראה דרך ערוותו, ובאנדרוגינוס מטמא בדם דרך נקבותו, ובלובן דרך זכרותו[94]; ויש מי שכתב, שגם באנדרוגינוס לא משנה מהיכן רואה[95].

קרבן עולה — טומטום שעבר על מצות עשה שהזמן גרמא, ואחר כך נקרע ונמצא זכר, אפשר שראוי להביא עולה שמכפרת על עשה[96].

טְחוֹל

א. הגדרת המושג

הטחול הוא איבר פנימי, המשמש במערכות הדם והלימפה. הטחול איננו מוזכר כלל במקרא, והוא מוזכר לראשונה במשנה.

ייתכן ששורש המונח 'טחול' הוא 'טחון' בחילוף אותיות, כי תפקידו לטחון את הדם.

[85] חגיגה ד א; רמב"ם חגיגה ב ג, וראה בלח"מ ומשל"מ שם; שו"ת שאגת אריה סי' קד, ובטורי אבן חגיגה שם; מנ"ח מ' פח — מה שכתבו בשיטת הרמב"ם. **[86]** חגיגה שם. והרמב"ם לא הביא דין זה — ראה במנ"ח שם. **[87]** רמב"ם איסורי ביאה א טו. וראה במנ"ח מ' רט. **[88]** ב"ב קכו ב; רמב"ם ממרים ז יב; מס"ג לאוין רכ; ס' החינוך מ' רמח. וראה במנ"ח שם סקט"ז-י"ז. **[89]** רמב"ם שם. וראה בלח"מ שם. **[90]** רשב"ם ב"ב קכו ב ד"ה הויה; ס' החינוך מ' רמח, לפי המנ"ח שם סק"ו. **[91]** פרמ"ג או"ח פתיחה כוללת ח"ב אות כה. **[92]** לפי רש"י בכורות מא א ד"ה אין לך, שמשמע בבירור שדווקא אנדרוגינוס הוא מום, אבל טומטום אינו מום. אך בשיטת הרמב"ם נמצאו דעות אחדות — ראה בשיטתו בלח"מ איסורי מזבח ג ג, בכורות ב ה, אישות ד יא; מנ"ח מ' רעה סק"א. **[93]** משנה זבים ב א; בכורים ד ב-ג; רמב"ם מחוסרי כפרה ג ז, ומטמאי משכב ומושב א ז. וראה בחזו"א יו"ד סי' קטז אות' ד-ז. **[94]** משנה אחרונה, זבים ב א. **[95]** מנ"ח מ' קמח. וראה ע' אנדרוגינוס. **[96]** פרמ"ג או"ח פתיחה כוללת

ב. רקע היסטורי

תפקיד הטחול — דעות הרופאים הקדמונים ביחס לתפקידו של הטחול היו חלוקות. גלינוס (129-200 לספירתם) ואריטיאוס (המאה השניה לספירתם) החשיבו את הטחול לאיבר חיוני, שבלעדו אין הגוף יכול להתקיים. לפי דעתם, מנקה הטחול את הדם מחלאת המרה השחורה והמרה הירוקה, שמקורן בכבד[1]. לעומתם, סברו ארזיסטרטוס (המאה השלישית לפני ספירתם) ורופוס (המאה שהניה לספירתם), שאין לטחול שום שימוש ושום תפקיד, והוא נוצר רק לצורך שיווי משקל של הגוף מצד שמאל, כנגד הכבד המונח בצד ימין[2].

חיוניותו — פליניוס (23-79 לספירתם) וצליוס אאורליאנוס (המאה החמישית לספירתם) ידעו, שיש אפשרות לחיות ללא טחול, אם כי סברו שכריתת טחול היא תיאורטית בלבד, ולא ידוע להם על מקרה ממשי[3].

כריתת טחול ניתוחית בוצעה לראשונה על ידי זקרילי בשנת 1549 למניינם, ואחריו על ידי זמבקרי בשנת 1680 למניינם[4].

ג. רקע מדעי

מיקום — הטחול נמצא ברום הבטן השמאלית, מאחורי הצלעות התחתונות. הוא מונח בקרבת הקיבה, הכליה השמאלית והמעי הגס.

מבנה — צבעו סגול-אדום, מחמת שפע הדם המצוי בו. הטחול מוקף בקופסית נוקשה של רקמת חיבור. תוכו מורכב מקשרי לימפה המייצרים לימפוציטים, ובעיקר מכיל תוך הטחול רשת של חללי דם, המוקפים בתאי רטיקולו-אנדותל.

הדם מגיע לטחול על ידי עורק-הטחול, הוא זורם באיטיות בתוך החללים, ובא במגע הדוק עם תאי הרטיקולו-אנדותל, ואחר כך יוצא ממערכת הטחול דרך וריד-הטחול.

תיפקוד — בעובר עד גיל ששה חודשי הריון, מהווה הטחול חלק ממערכת יצירת כדוריות הדם הלבנות והאדומות. במבוגר אין הוא עושה כן, אלא בתנאי מחלות מסויימות, אך הוא ממשיך לייצר לימפוציטים ונוגדנים גם בחיים המבוגרים.

בבעלי חיים נמוכים מהווה הטחול מאגר של דם, ובעזרת רקמת שרירים הוא יכול להתכווץ ולהזרים דם ומוצריו בשעת הצורך. באדם, בתנאים רגילים, אין לתפקיד זה חשיבות, שכן כמות השרירים בטחול היא מועטה, ולכן יכולתו להתכווץ היא קטנה. כמו כן כמות הדם החופשי בתוך הטחול היא קטנה.

ח״ב אות כה.

[1] ראה בספר התלמוד וחכמת הרפואה, עמ׳ 105; א. שטינברג, אסיא, ו, תשמ״ט, עמ׳ 254 ואילך. **[2]** ראה J. Preuss, *Biblical and Talmudic Medicien* (trans. By F. Rosner), p. 99; א. שטינברג, אסיא, שם. **[3]** ראה א. שטינברג, שם. **[4]** ראה B. Moynihan, *The Spleen and Some of its diseases*, 1921, p.5.

תפקידיו העיקריים של הטחול באדם לאחר הלידה הם שניים: האחד, לסלק ממחזור הדם כדוריות אדומות זקנות (היינו בנות 120 יום), פגועות או חולניות, וטסיות פגועות או חולניות. כמו כן יכול הוא לסלק גופיפים תוך-תאיים מהכדוריות האדומות, מבלי להרוס את הכדורית התקינה; והשני, תפקיד הגנתי-חיסוני במלחמה נגד חיידקים, בעיקר באנשים עם מערכת חיסונית בלתי תקינה, והשתתפות ביצירת נוגדנים מסויימים.

הפרעות חולניות — במצבים חולניים שונים, כגון זיהומים כרוניים, מחלות של מערכת הדם ומוח-העצמות, מחלות כבד, אי ספיקת לב, ומחלות מטבוליות שונות, נעשה הטחול פעיל במיוחד, ועקב כך הוא גדל בנפחו. עקב גדילתו הוא גם מגביר את פעילות ההרס של מרכיבי הדם, ויכול לגרום להפחתה חולנית של מרכיבי הדם השונים.

ד. הטחול בחז״ל

מיקום — הטחול נמצא בצד שמאל של הגוף[5]. יש מהראשונים שדיווחו בשם מדעני דורם כי באנשים איטרים נמצא הטחול בצד ימין[6]. ויש להעיר, שאמנם יש אנשים עם היפוך איברים[7], שאצלם הטחול אמנם נמצא בימין גופם, אך אין קשר בין ידניות שמאלית לבין מצב זה.

מבנה — מעטפת הטחול נקראת ׳קרום׳, וכלי הדם שבתוכו נקראים ׳חוטים׳[8].

חז״ל הבחינו בשני חלקים של הטחול בבהמה: החלק הדק, והחלק העבה[9]. החלק העבה הוא אותו חלק של הטחול הדבוק לכרס, והוא נמצא למעלה, לצד ראש הבהמה[10], והוא נקרא דד הטחול[11]; כל שאר חלקי הטחול שאינם דבוקים לכרס מוגדרים כחלק הדק[12]. יש מי שכתב, שהגבול בין שני חלקים אלו הוא בערך באמצע הטחול[13], אם כי אין קו אנטומי חד וברור, המחלק בין שני החלקים[14].

טחול העוף הוא עגול כמו עינב, ואינו דומה לטחול הבהמה[15].

ניטל הטחול — חז״ל ידעו, שנוכחות הטחול איננה חיונית לחיים, ולכן פסקו שאם ניטל הטחול, הבהמה כשרה[16], וכן דרשו חז״ל על הנאמר אצל אדוניה בן חגית ׳וחמשים איש רצים לפניו׳[17], כולן נטולי טחול וחקוקי כפות רגלים היו[18],

[5] תמיד ד ג; רמב״ם מעשה הקרבנות ו ח. וראה בערוך ע׳ טחל. **[6]** ראה שער השמים, פ״ט; כנפי יונה סי׳ מו. **[7]** situs inversus. **[8]** חולין צג א. וראה להלן הע׳ 85 ואילך. **[9]** חולין נה ב; רמב״ם שחיטה ו יט; טושו״ע יו״ד מג ב. **[10]** רש״י חולין מג ב ד״ה אבל ניקב; מאירי חולין נה א. **[11]** רש״י חולין צג א ד״ה על הדד; רמב״ם מאכלות אסורות ז יא. **[12]** ראב״ן חולין סי׳ רנה; שו״ת אור זרוע ח״א סי׳ תכב, בשם הראבי״ה; מרדכי חולין פ״ג סי׳ תריח; או״ה כלל נב דין יא, בשם הגאונים; טושו״ע יו״ד מג ג. וראה בכנה״ג שם אות ב. **[13]** מאירי חולין נה א. **[14]** י.מ. לוינגר, מדריך להלכות טריפות, עמ׳ 53-54. **[15]** רמב״ם שחיטה י י; טושו״ע יו״ד מג ו. וראה ב״ח יו״ד סי׳ מד ד״ה כתב הר״י. **[16]** משנה חולין ג ב. וראה להלן הע׳ 53 ואילך. **[17]** מל״א א ה. **[18]** סנהדרין כא ב; ע״ז מד

שהטחול מכבידו לאדם[19], וכן נאמר הדבר ביחס לבני הרמכים של המלך אחשורוש 'ושלח פתקין בידא דרהטנין וכו', דאיתנטילו טחוליהון, ואתקדרו פסת רגליהון'[20].

יש מהחוקרים שכתב כי דין ניטל הטחול הוא הלכה שיש לה רק ערך עיוני, אך הלכה למעשה לא היתה מעולם[21]. אכן אין הכרח לומר כן, כי אמנם כריתת הטחול היא פעולה ניתוחית מורכבת, אך היו בתקופת התלמוד מנתחים מעולים שביצעו ניתוחים גדולים, לכל הפחות בבעלי חיים, כגון כריתת הרחם של פרות וחזירות במצרים[22]. עוד יש להעיר מה שכתב גדול הפרשנים של התלמוד שנטילת הטחול היתה על ידי סם[23], ויתכן שהכוונה היא לביצוע הניתוח בעזרת הרדמה[24].

ניקב / נחתך / ניטל הטחול — חז"ל ידעו להבחין בין נטילת הטחול לבין נקיבתו[25], ובצדק הכשירו את הבהמה שניטל טחולה, כי יכולה היא לחיות כך, והטריפו בהמה שניקב טחולה, מכיוון שבהמה כזו תמות משטף דם[26]. יש מי שכתב בטעם ההחמרה בנקב וחתך, שאין סופו להתרפאות[27], ויש מי שכתבו הטעם, לפי שהנקב בטחול יגרום לכרס או למעיים שסביבו שיתנקבו[28].

חז"ל הבדילו בין ניקב הטחול לבין נחתך הטחול — ניקב טריפה, נחתך כשרה[29], אמנם יש מהראשונים שלא גרסו זאת[30], ומכל מקום להלכה נפסק על ידי רוב הפוסקים שבין ניקב ובין נחתך — טריפה[31], ואמנם כך מסתבר יותר מבחינת הבנתנו הרפואית כיום.

עוד נפסק בחז"ל ובפוסקים שדווקא נקב בחלק העבה של הטחול מטריף את הבהמה, אבל אם ניקב החלק הדק של הטחול, הבהמה כשרה[32]. אמנם דין זה איננו מתיישב עם ידיעותינו הרפואיות כיום, שכן נקב בכל חלק של הטחול שווה בסיכון הכרוך במצב זה, היינו שטף דם קטלני.

מן הראשונים יש מי שפסק שדווקא ניקב הטחול בבהמה — טריפה, אבל

א. **[19]** רש"י שם. **[20]** תרגום למגילת אסתר ח י. **[21]** התלמוד וחכמת הרפואה, עמ' 105. **[22]** בכורות כח ב. וראה בע' רחם הע' 85. **[23]** רש"י סנהדרין כא ב. **[24]** כפי המבואר בב"מ פג ב, בעניין הניתוח של רבי אלעזר ב"ר שמעון, עיי"ש. וראה עוד במאמרו של א. שטינברג, אסיא, ו, תשמ"ט, עמ' 254 ואילך. **[25]** חולין נה א. וראה להלן הע' 53 ואילך. **[26]** ראה רש"י חולין שם ד"ה הוא הדין — 'דחמיר ניקב ונחתך מניטל לגמרי, שעל ידי הנקב הוא הולך ומוסיף מכאוב, והחולי רב בגופה'. **[27]** ר"י לוניל בפירושו על המשנה חולין נד א. **[28]** פרישה יו"ד סי' מג סק"ו; פליתי שם סק"ח. **[29]** חולין נה א. **[30]** ראה ב"י יו"ד סי' מג סוד"ה ועל מ"ש רבנו, וכס"מ שחיטה ו יט — בדעת הרמב"ם והטור. וראה עוד בתורת הבית הארוך לרשב"א דל"ט ע"ב; ביאור הגר"א יו"ד מג ב. **[31]** ראה מאירי חולין שם. וראה מאמרו של א. שטינברג, אסיא, ו, תשמ"ט, עמ' 254 ואילך. **[32]** חולין, נה ב; רמב"ם שחיטה ו יט; טושו"ע יו"ד מג ב. אמנם שיטת רב עוירא בשם רבא, חולין נה א, שאין הבדל בין נקב בחלק העבה או בחלק הדק של הטחול, וראה פר"ח יו"ד סי' מג סק"ד; שו"ת נובי"ק חיו"ד סי' יז.

ניקב הטחול בעוף — כשר[33]. יש שפסקו כדעה זו משום ׳שכבר הורה זקן׳[34]; יש שהחמירו לכתחילה, או על כל פנים לעצמו[35]; ויש שחלקו על פסק זה, וסבורים שגם נקב בטחול של עוף — טריפה[36], וכדעה זו מסתבר מבחינה רפואית.

תפקיד — לפי חז״ל, תפקידו של הטחול הוא לשחוק[37]. יש מפרשים שהטחול גורם לצחוק, וגורסים ׳לשחוק׳ בשי״ן שמאלית[38]. ההסבר לתפקידו זה של הטחול מבוסס על התפיסה שהטחול מנקה את הגוף מליחות[39], ולפי שכוחו הטבעי של הטחול הוא לנקות את הדם ואת רוח החיים מעכירות ומסתימה, בהיות שני אלה נקיים תבוא השמחה ואיתה השחוק[40]; לעומתם, יש גורסים ׳לשחוק׳ בשי״ן ימנית, מלשון שחיקת סממנים[41], ואולי פירושו שהטחול טוחן את מרכיבי הדם.

הטחול כתרופה — טחול יפה לכאב שיניים, וקשה לבני מעיים[42], ומותר לאוכלו בשבת לכאב שיניים[43], לפי שאינו ניכר שלרפואה הוא עושה[44], כיוון שהוא מאכל בריאים[45].

שמואל אכל תבשיל של טחול ביום שבו עשה הקזת דם[46].

מחלות — חז״ל קבעו[47], שמשקה העשוי מאספרגוס, היינו הגבעול של הכרוב[48], טוב למחלות טחול, בתערובת של יין[49], בתנאי שאיננו משכר.

מי שהטחול שלו גדול ונפוח מחמת חולי[50], יקח שבע עלוקות של מים, וייבש אותן בצל, וכל יום ישתה שניים או שלושה מהם ביין; ואם לא יכול לעשות זאת, יקח טחול של עז נקבה שלא ילדה, ויטיח אותו בתנור, ויעמוד כנגדו ויאמר, ׳כשם שיבש הטחול הזה, כן ייבש הטחול

[33] רמב״ם שחיטה י י. **[34]** ר״ן חולין נה ב; רשב״א בתוה״א; שו״ע יו״ד מג ו. **[35]** ישׁ״ש חולין פ״ג סי׳ פה; ט״ז יו״ד סי׳ מג סק״ט; ש״ך שם סק״י; חכמת אדם מג ו. **[36]** פר״ח יו״ד סי׳ מג סקי״א. **[37]** ברכות סא ב; ויקרא רבה ד ד; קהלת רבה ז יט; מדרש תהלים קג. **[38]** רש״י ברכות שם ד״ה שוחק; ראבי״ה ברכות סי׳ קס; שו״ת באר שבע סי׳ סז. **[39]** ראה פרקי משה לרמב״ם (בעריכת ז. מונטנר), עמ׳ 34; חובות הלבבות שער הבחינה פ״ה. ואגב, יש להדגיש כי התיאוריה על ארבע הליחות המהווות את מקור המחלות היא מבית מדרשם של רופאי יוון ורומי, אך בתלמוד לא נמצא לכך רמז כלשהו — ראה הערת א.מ. מזיא לספרו של מ. פרלמן, מדרש הרפואה, ח״א פ״א אות׳ ג,ט. אמנם בזוהר נמצאו רמזים לתיאורית הליחות. וראה בספרו של פרויס, עמ׳ 99, על דעות הרופאים הקדמונים ביחס לתפקידו של הטחול בהקשר של צחוק. **[40]** כוזרי, מאמר רביעי, כה. **[41]** ראבי״ה שם. וראה אבות דרבי נתן פל״א שכתב על הטחול ׳נמסים באדם׳ — זה טחולו של האדם, והיינו שמנמס את הדם. וראה עוד בספרו של פרויס שם. וראה במלבי״ם פר׳ תרומה, ברמזי המשכן, שהסירות והיעים שבכלי המקדש, אשר מטרתם להוציא את האפר לחוץ, הם כנגד הטחול, המעיים והכליות, שמטרתם לנקות את הגוף והדם מפסולת. **[42]** ברכות מד ב. **[43]** שבת קי א. וראה במג״א סי׳ שכח סקמ״ב. **[44]** ראבי״ה שבת סי׳ רמא. **[45]** ר״י מלוניל שבת פי״ד מ״ג. **[46]** שבת קכט א, וראה ברש״י שם ד״ה דטחלי; חולין קיא א. **[47]** ברכות נא א. **[48]** ראה משנה נדרים ו י. וראה בספר של י. פליקס, הצומח החי וכלי חקלאות במשנה, עמ׳ 86. **[49]** ראה על כך בספרו של פרויס, עמ׳ 570. **[50]** רש״י גיטין סט ב ד״ה לטחלא.

של פלוני בן פלונית׳; ואם אין לו תנור, יטיח את הטחול בין הכתלים של בית חדש, וייבשו שם, ויאמר כנ״ל; ואם לא יכול לעשות זאת, יטרח ויחפש מי שמת בשבת, ויקח את ידו של המת ויניחנו על טחולו של החולה ויאמר, ׳כשם שיבשה יד זו, כן ייבש טחולו של פלוני בן פלונית׳; ואם לא יכול לעשות זאת, יקח דג ביניתא, ויצלנו בגחלים שלפני הנפח, ויאכל וישתה ממי הנפח, שמכבה בהם את הברזל. יתכן שסברו שהגדלת הטחול נבעה מאנמיה על רקע של חוסר ברזל, ושתיית מי נפחים המכילים שבבי ברזל תהווה טיפול למצב זה[51]; ואם לא יכול לעשות זאת, יקנה חבית של יין, וישתה יין טוב תמיד הרבה[52].

ה. פרטי דינים

בדיני טריפות

ניטל הטחול — כשרה[53], בין שניטל בחולי או ביד[54], ובין שנבראה כך[55].

מצב זה של היעדר מולד של טחול[56] הוא נדיר בבעלי חיים, אך תוארו מקרים אחדים בספרות, הן בבעלי חיים והן בבני אדם[57].

ניקב הטחול — ניקב הטחול בראש העבה — טריפה, ואם ניקב בראש הדק — כשרה[58], ואף במקרה שניקב הטחול ואחר כך ניטל לגמרי, אינה חוזרת להכשירה[59].

הנקב המטריף הוא דווקא אם הוא מפולש, אבל אם נשתייר בעובי דופנו כעובי דינר זהב, הרי הבהמה כשרה[60].

נחתך הטחול — מחלוקת הפוסקים אם דינו כניקב הטחול וטריפה[61], או שניקב לחוד ונחתך לחוד, והבהמה כשרה[62].

מצבי טריפה אחרים — הפוסקים הוסיפו מצבים חולניים שונים בטחול, שדינם כמו ניקב הטחול, כגון נימוק, נימוח, הבשר רע ונרקב, שינויים בצבע

[51] ראה L.O. Leibowitz, *Isr J Med Sci* 9:1, 1973. **[52]** כל זה בגיטין סט ב. וראה בספרו של פרויס, עמ׳ 188, כמה הערות על טיפולים אלו. וראה עוד בע׳ השתנות הטבעים הע׳ 106 ואילך. **[53]** תו״כ שמיני פרשתא ב פ״ג; חולין נד א; רמב״ם שחיטה ו כ, ואיסורי מזבח ב יא; טושו״ע יו״ד מג א. וראה לעיל הע׳ 16 ואילך. **[54]** רמב״ם שם. **[55]** בה״ג הל׳ טריפות; רוקח סי׳ שצט; או״ה כלל נב סי׳ יא, בשם תשובות הגאונים; ט״ז יו״ד סי׳ מג סק״ב ונקוה״כ שם ד״ה והשבותי; דרכ״ת יו״ד סי׳ מג סק״א. וראה בפרמ״ג שם בשפ״ד סק״י, שאף לבעל נפש אין להחמיר. congenital asplenia **[56]** ראה — א. שטינברג, אסיא, ו, תשמ״ט, עמ׳ 254 ואילך. **[57]** חולין נה ב; רמב״ם שחיטה ו יט; טושו״ע יו״ד מג ב. וראה לעיל הע׳ 25 ואילך. **[58]** ר״ן חולין עו א ד״ה אמר רב יהודה. וראה בספרו של אאמו״ר שערי משה ח״ב סי׳ לב. **[59]** חולין נה ב; רמב״ם וטושו״ע שם. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך יט, ע׳ טחול, עמ׳ תט-תי, בהגדרת העובי לפי דעות הפוסקים. וראה מה שכתב הגרי״ש אלישיב בהערות למס׳ סוכה יג א. **[60]** חולין נה ב; רמב״ם וטושו״ע שם. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך יט, ע׳ טחול, עמ׳ תט-תי, בהגדרת העובי לפי דעות הפוסקים. וראה מה שכתב הגרי״ש אלישיב בהערות למס׳ סוכה יג א. **[61]** בה״ג הלכות טריפות; אור זרוע ח״א סי׳ תכב, בשם הגאונים; ס׳ האשכול הל׳ טריפות סי׳ כ; רוקח סי׳ שצג; חי׳ רשב״א חולין סח א; מאירי חולין נה א; מ״מ שחיטה ו יט; טור יו״ד סי׳ מג; ישׁ״ש חולין פ״ג סי׳ פה; ב״י וב״ח יו״ד סי׳ מג, בשם ראשונים. **[62]** ס׳ העיטור ח״ב שער ב, הל׳ שחיטה; רשב״א חולין סח א, בדעת רש״ר; רבנו ירוחם, נתיב טו ח״ה אות ט, בדעת

הטחול[63].

מבחינה רפואית יכולים מצבים אלו להתאים לאוטם זיהומי בטחול, גידולים שונים, וכיסיות נמקיות, אך הזיהוי הרפואי המדוייק הוא קשה בהעדר נתונים מפורטים יותר[64]. ולכאורה קשה כיצד הוסיפו הפוסקים טריפות שלא נזכרו בתלמוד, ואף שניתן לדמות מצבים אלו לנקב בטחול, אך הכלל הוא שאין מדמים בטריפות, ואין מוסיפים על הטריפות[65].

מים בטחול, אפילו עכורים וסרוחים, אם הבשר שסביבו שלם — כשרה[66]. תיאור זה יכול להתאים לכיסית אכינוקוקלית[67].

סירכא הנמשכת מעוביו של הטחול — כשרה[68], ומכל מקום יש לבדוק את הטחול שלא ניקב[69].

מספר טחולים בבהמה — כשרה[70], ויש המחמירים, אם הטחולים דבוקים זה לזה בחלקם העבה[71].

מצב של עודף טחולים[72] תואר גם בבני אדם וגם בבעלי חיים, ומבחינה רפואית צדקו המכשירים, שכן אין בתוספת טחולים משום סיכון חיים. ולכאורה גם מבחינה הלכתית, על פי הכלל שאין להוסיף על הטריפות שלא נימנו על ידי חז״ל, אין מקום להטריף במצב זה.

שינוי צורה של הטחול — הבהמה כשרה[73].

טחול העוף — יש הסבורים, שאין נקב פוסל בו, ובכלל אין טריפות בטחול העוף[74]; ויש הסבורים, שנקב פוסל בטחול העוף בכולו, שאין בו חלוקה לחלק עבה ודק[75].

בדיני הכשרו לאכילה

אכילה ומליחה — הטחול, אף על פי שנראה כריבוי דם, דינו כשאר בשר, שאינו דם אלא בשר הדומה לדם[76], וכשר לאכילה לאחר מליחה, ואין צריך לקורעו שתי וערב, ומותר לבשלו לאחר מליחה,

הרי״ף. וראה לעיל הע׳ 25 ואילך. **[63]** אור זרוע, שם; הג״א חולין פ״ג סי׳ מה; ראב״ן חולין סי׳ רנו; רשב״א בתוה״א בית ב שער ג; רמ״א יו״ד מג א-ב. **[64]** ראה א. שטינברג, אסיא, ו, תשמ״ט, עמ׳ 254 ואילך. **[65]** וראה עוד בע׳ טרפה הע׳ 170, וע׳ השתנות הטבעים, הע׳ 146. **[66]** או״ז ח״א סי׳ תכב; רמ״א יו״ד מג ב. וראה עוד בדרכ״ת יו״ד סי׳ מג סקכ״ג. **[67]** echyno-coccal cyst — ראה א. שטינברג שם. **[68]** ישׁ״ש חולין פ״ג סי׳ יח; פר״ח יו״ד סי׳ לז סקל״ב. **[69]** שמלה חדשה סי׳ לט אות עא. **[70]** בה״ג, הלכות טריפות, הובא ברמב״ן חולין נח ב ד״ה אבל; שבלי הלקט הל׳ טריפות סי׳ ט, בשם ר״ח; רוקח סי׳ שצה וסי׳ שצט; או״ז ח״א סי׳ תכב; רמב״ם שחיטה ו כ; טושו״ע יו״ד מג ה. **[71]** רמ״א שם; ב״ח יו״ד סי׳ מג; ישׁ״ש שם; ש״ך שם סק״ט; ט״ז שם סק״ח. וראה עוד באנציקלופדיה תלמודית, כרך יט, ע׳ טחול, תיג-ד. **[72]** accessory spleens. **[73]** חכמת אדם יד לב. **[74]** רמב״ם שחיטה י י; רשב״א בתוה״א בית ב שער ג; מאירי חולין נה א; שו״ת מהרי״ל החדשות סי׳ לח אות ג; טושו״ע יו״ד מג ו. **[75]** בדק הבית להרא״ה בתוה״א שם; ר״ן חולין נה א; ישׁ״ש חולין פ״ג סי׳ פה; פר״ח יו״ד סי׳ מג סק״י; ב״ח יו״ד סי׳ מג; ש״ך שם סק״י; ט״ז שם סק״ט. וראה עוד בשו״ת שבט הלוי ח״ב סי׳ יז. וראה לעיל הע׳ 9 ואילך. **[76]** חולין קיא א — טחלא שומנא בעלמא. וראה גם

ואפילו עם בשר[77]. אמנם יש שכתבו מנהג שלא לאכול טחול אלא צלי ולא מבושל[78].

דם הטחול — אסור, כמו כל דם איברים[79].

חלב הטחול — יש הסבורים, שהוא אסור מן התורה, אף על פי שאינו קרב על המזבח[80]; ויש הסבורים, שאין איסור חלב אלא על החלבים הקרבים על המזבח, ולכן אין איסור חלב בטחול[81].

הקרום שעל דד הטחול, היינו מקום עוביו[82], בין צד עוביו הדבוק לכרס, ובין הצד האחר של עוביו, שאינו דבוק בו[83], אסור מן התורה, וחייבים עליו כרת[84].

חוטי הטחול וניקורו — החוטים שבטחול[85], יש הסבורים שהם הווורידים[86], ואסורים משום שראשי החוטים סמוכים לחלב המכסה את הקרב[87]. המנקר נוטל ראש הגיד שבתוך הטחול, וכשמושך נמשכים עמו שלושה חוטים שבתוכו, וצריך לשרש אחריהם, וצריך שלא יפסוק שום חוט מהם[88].

איבר מן החי — הטחול מוגדר כאיבר לעניין איסור אכילת איבר מן החי[89].

בדיני קרבנות

חסר הטחול — פסול לקרבן, מדין בעל מום, מחוסר איבר, ושאינו תמים[90].

חלב הטחול איננו קרב על המזבח[91].

בדיני טומאה

לעניין טומאת אוהל אין הטחול של האדם נחשב כאיבר, מכיוון שאין לו עצמות, ודינו כשאר בשר[92].

טעות הרופא — ראה ערך רשלנות רפואית

בויקרא רבה כב י, ובתוס׳ חולין קט ב ד״ה נדה; רמב״ם מאכלות אסורות ו ט; תוה״א בית ג שער ג; טושו״ע יו״ד עד א. **[77]** חולין שם, וברש״י ד״ה והני; רמב״ם ומ״מ מאכלות אסורות שם. אמנם בריטב״א חולין קיא א כתב בדעת רש״י, שטחול מותר אף בלא מליחה, אך תמה עליו. **[78]** יש״ש חולין פ״ז סי׳ יא. **[79]** כריתות כא ב; תוס׳ חולין קיא א ד״ה אבל; מ״מ מאכלות אסורות ו ט. **[80]** ראה להלן הע׳ 91. **[81]** ראה אנציקלופדיה תלמודית, כרך טו, ע׳ חלב, עמ׳ קג ואילך. **[82]** מ״מ מאכלות אסורות ז ה, בשם הרשב״א; טושו״ע יו״ד סד י. **[83]** ט״ז יו״ד סי׳ סד סק״י, ופר״ח שם. **[84]** חולין צג א; רמב״ם מאכלות אסורות ז ה; טושו״ע יו״ד סד י. וראה עוד בדיני חלב הטחול באנציקלופדיה תלמודית, כרך טו, ע׳ חלב, עמ׳ קכ-קכא. **[85]** חוטים בגוף בעלי חיים, יש שאסורים משום חלב, ויש שאסורים משום דם — ראה אנציקלופדיה תלמודית, כרך יג, ע׳ חוטין. **[86]** אורחות חיים ח״ב עמ׳ 349; כלבו סי׳ קד. **[87]** ב״י יו״ד סי׳ סד. **[88]** טושו״ע יו״ד סד יא. וראה עוד בס׳ תורת הניקור הירושלמי. **[89]** חולין סט א; רמב״ם מאכלות אסורות ה ב. **[90]** רמב״ם איסורי מזבח ב יא. **[91]** רמב״ן עה״ת ויקרא ג ט. אך ראה בס׳ תורת הניקור הירושלמי, עמ׳ ב, שצידד שלשיטות מסויימות הוא קרב על המזבח. **[92]** על פי חולין קכח ב; רמב״ם טומאת מת ב ג.

טְרֵפָה

א. הגדרת המושג

המונח טריפה או טרף במקרא מתייחס לבעל חיים שהומת על ידי בעל חיים טורף[1], או בעל חיים הנוטה למות מחמת מכותיו, והוא מסוכן וקרוב למות, ואף על פי שעדיין לא מת[2].

למונח טריפה מספר מקורות לשוניים אפשריים: מלשון שבר[3], מלשון הכאה[4], מלשון עירבוב[5], שקורה בעת המאבק בין בעל החיים הדורס לבין קרבנו; מלשון חטיפה[6].

יש הבדל בין המונח 'דרס' למונח 'טרף', שהראשון כוונתו שהטורף לא הרג את בעל החיים אלא אכלו מחיים, וטרף כוונתו שהרג ואחר כך אכל[7].

ההלכה הגדירה את מושג הטריפה באופן רחב יותר, וכללה פגיעות שונות במבנה האיברים, שבגללן לא יוכל בעל החיים לחיות י"ב חודש[8], שכן אין לחלק בנוטה למות בין שטרפתה חיה ושברתה, בין שנפלה מן הגג ונשתברו רוב צלעותיה, ובין שנפגעו איבריה מחמת חולי, בין שהיה הגורם בידי בשר ודם, ובין שהיה בידי שמים[9].

אכן, יש מצבים שהבהמה מסוכנת וקרובה למות, כגון שאכלה סם המוות, או שהכישה נחש, ובכל זאת איננה כלולה במושג טריפה[10], כי הגדרת טריפה עיקרה מפורש בתורה, אבל פירוש פרטיו הוא הלכה למשה מסיני[11], שמן התורה למדנו שהטריפה אינה חיה, אבל פרטי הטריפות לידע איזו היא הממיתה, ואיזו היא שאיננה ממיתה, לא נתבאר בפירוש בתורה, אלא הם הלכה למשה מסיני[12].

ביתר הרחבה משמש המושג טריפה לכל מאכל בלתי כשר, האסור באכילה, ואפילו כלים בלתי כשרים מכונים בשם טריפה.

באופן מושאל משמש המונח טרף למזון ואוכל[13], ולהטריף משמעות

[1] בראשית לא לט; שם לז לג; במדבר כג כד. [2] שמות כב ל; ערוך, ע' טרף (ב); רש"י חולין נו א ד"ה או שטרפה; תוס' חולין לז א ד"ה ודלמא. וראה באריכות ברמב"ם מאכלות אסורות ד ו-ט, וס' החינוך מ' עג. וראה דרשות שונות להלכה מפסוק זה בחולין סח א; חולין עג ב; חולין קב ב; זבחים פב ב; תרגום אונקלוס עה"פ. אך כבר כתב רש"י חולין מב א ד"ה ובשר, שמכל מקום טריפה משמע טריפה ממש, וראה בס' החינוך שם. [3] ראה אונקלוס שמות כא יב, ובמכילתא שם. [4] ראה רש"י ברכות נט א ד"ה כטרפא. [5] ראה להלן הע' 16. [6] ראה רש"י יומא לט א ד"ה טרף. וראה עוד במלבי"ם שמות פכ"ב אות קצד. [7] ראה בב"ק טז ב, וברש"י שם. [8] ראה להלן הע' 38 ואילך, והע' 150 ואילך, מחלוקת בדבר זה. [9] רמב"ם מאכלות אסורות ד ח. [10] חולין לז א; שם נח ב. [11] מ"מ מאכלות אסורות ד ו. [12] מ"מ שחיטה ה א. וראה להלן בהגדרת טריפת בהמה. [13] 'טרף נתן ליראיו' (תהלים קיא ה); טרף לישנא דמזוני היא (עירובין יח ב), על הפסוק והנה 'עלה זית טרף בפיה' (בראשית

להמציא טרף ומזון[14]. לעומת זאת, בחז״ל ובפוסקים משמעות המונח להטריף הוא לקבוע שהבהמה או העוף הם טריפה ואסורים באכילה[15].

מושג מושאל אחר לטרף הוא ערבוב[16] ובלבול[17].

מושג מושאל נוסף הוא טורף, שמשמעותו הוא פסק דין הנותן זכות למלווה לטרוף ולגבות את נכסי הלווה[18].

בערך זה יידונו ההגדרות ופרטי הדינים הנוגעים לאדם טריפה, וכן יידונו ההגדרות והדינים הכלליים הנוגעים לבעל חיים טריפה. ענייני טריפות בבהמה ובעוף הנוגעים לאיברים ספציפיים נידונים בפירוט בערכים המייחסים לאיברים השונים.

ב. טריפת אדם

הגדרות

חי או מת — אדם טריפה מוגדר כחי, אלא שסופו למות[19]. היינו, כשדנים על האדם אם חי הוא, גם טריפה נקרא חי, ולכן חייב הוא בכל חיובי התורה; אבל אם דנים על החיות עצמה, לא נחשב מצבו כחיות, ולכן ההורגו פטור, כי רוצים לחייב את ההורג על נטילת החיות מהטריפה, בעוד שהחיות של טריפה לא נחשבת חיות[20].

ביחס לגדר ׳חי׳ המוזכר במצוות התורה — יש מי שכתב[21], שאמנם טריפה כלולה בהגדרה זו, אלא אם כן מיעטו חז״ל במפורש את הטריפה[22].

מחלה שיש לה רפואה — כל מחלה, אפילו מסוכנת ביותר, אם יש לה רפואה, אין האדם מוגדר בגינה כטריפה[23].

שיטות בהגדרת טריפת אדם — יש אומרים, שהגדרת טריפה באדם זהה להגדרתה בבהמה[24], היינו כדי להגדיר טריפה באדם צריך שילקה באחד מי״ח טריפות המנויות בבהמה[25]; יש שכתבו, שבאופן עקרוני זהים טריפות אדם וטריפות בהמה, אך לא בכל י״ח

ח יא). **[14]** ׳הטריפני לחם חקי׳ (משלי ל ח). **[15]** וראה בזבחים פח א, סכין מטרפת היתה במקדש, ופירש״י שם ד״ה סכין, שהיתה רכה ליפגם פגימות דקות תמיד, ומטרפת את הקדשים. **[16]** כגון טרף יין ושמן (שבת יט ב); טרף בקלפי (משנה יומא ד א); לא יענה אמן אחר הכהנים מפני הטירוף (ברכות לד א), כלומר מפני בילבול. וראה לעיל הע׳ 5. **[17]** שנטרפה דעתה (משנה נידה ב א). וייתכן שהמקור לשימוש זה הוא בגלל התנועות שעושה הנטרף לפני מותו. **[18]** ראה רש״י ב״מ יד ב ד״ה דאמר ליה. **[19]** רמב״ם איסורי ביאה א יב. וראה בתוס׳ רי״ד שבת קלו א. **[20]** שו״ת ארץ צבי סי׳ צו. **[21]** שו״ת חקרי לב חאבהע״ז סי׳ יא. **[22]** ראה ע״ז ה ב — ׳מכל החי׳, למיעוטי טריפה; חולין מב א — ׳זאת החיה׳, למיעוטי טריפה; חולין קמ א — ׳שתי צפרים חיות׳, למעט טריפה. וראה תוס׳ חולין קמ א ד״ה טרפות, שאולי יש לחלק בין חי לחיות. **[23]** הרב מ. הרשלר, הלכה ורפואה, ב, תשמ״א, עמ׳ מט ואילך. וראה בע׳ נוטה למות (ב), על ההבדלים שבין שכיב מרע, גוסס, מסוכן וטריפה. **[24]** ראה להלן הע׳ 148 ואילך. **[25]** רש״י ב״ק נא א ד״ה נעביד, ורש״י סנהדרין עח א ד״ה הכל מודים, ורש״י מכות ז א ד״ה אם תמצא; תוס׳ ערכין כ א ד״ה לאתויי; הר״י מיגאש, הובאו דבריו בשיטמ״ק ב״ק כו ב; יד

הטריפות[26]; יש מי שכתב, שלפי שלאדם יש מזל[27], אין טריפות שלו שווה לטריפות בהמה[28]; יש הסבורים, שטריפות אדם מוגדרת בשילוב שני תנאים: גם שיסבול מאחד מי״ח טריפות, וגם שיאמרו הרופאים שאין תרופה למחלה זו, וממנה ימות אם לא ימיתנו דבר אחר[29]; ויש הסבורים, שטריפת אדם מוגדרת אך ורק לפי מה שיאמרו הרופאים, שאין תרופה למחלה זו, וממנה ימות אם לא ימיתנו דבר אחר[30]. אכן לכל הדעות יש חילוק גדול בין הגדרת טריפות בבהמה ביחס לדיני איסור אכילה, לבין הגדרת טריפות באדם ביחס לדיני רציחה, שכן בבהמה, הטריפות שנמנו על ידי חז״ל כהלכה למשה מסיני הן קבועות וקיימות לעולם, גם אם יתברר מדרכי הרפואה בדורות אחרים, שחלק מהטריפות אינן ממיתות, ויכולים לחיות עמהן, או להיפך, שיש מצבים שלא נימנו בגדר הטריפות, ואף על פי כן אין יכולים לחיות עמהן[31], מה שאין כן באדם, שהגדרת הטריפה משתנה לפי מה שהמציאות ידועה באותו זמן[32]. ואמנם יש מי שכתבו שבימינו לא ניתן לקבוע שאדם הוא טריפה, שכן יכולה להימצא תרופה למחלתו או לפציעתו, ויוכל לחיות הרבה שנים, גם כאשר מצבו הבסיסי בשנים עברו היה מביא למותו בתוך י״ב חודש. ואף אם באותו זמן ובאותו מקום לא ידוע לרופאים תרופה למחלתו, ייתכן שתימצא לו תרופה יותר מאוחר או במקום אחר[33]. ומכל מקום יש טריפות שהוזכרו בתלמוד במפורש ביחס לאדם, ודנו הפוסקים מה דינו של אדם כזה בימינו[34].

רמה, סנהדרין עח א; מרדכי, חולין, רפ״ג; רמב״ן וריטב״א מכות ז א; שו״ת צמח צדק החדשות סי׳ עה; עצי ארזים אבהע״ז סי׳ יז סוסקקל״ב. **[26]** תוס׳ חולין מב ב ד״ה ואמר, ותוס׳ בכורות לז ב ד״ה כדי; רמב״ן גיטין נו ב. וראה רמב״ן והרשב״א יבמות קכ ב. **[27]** שבת נג ב; ב״ק ב ב. וראה בתו״ת שמות פכ״א אות קפט. **[28]** ר״ת בתוס׳ חולין מב ב ד״ה ואמר. וראה עוד בתבו״ש סי׳ לא סק״ו; פלתי שם סק״ה; שו״ת חת״ס חיו״ד סי׳ נב; מראות הצובאות סי׳ יז סקקכ״ה; אוצה״פ סי׳ יז סל״ב סקרס״ח אות ב. **[29]** שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״ג סי׳ לו; שו״ת ציץ אליעזר חט״ז סי׳ לב אות ב; שו״ת מעשה חושב ח״ד סי׳ כג וסי׳ כו — אליבא דרמב״ם רוצח ב ח. וראה עוד שו״ת מהר״ם שיק חאו״ח סי׳ רסח. **[30]** הרב מ. הרשלר, הלכה ורפואה, ב, תשמ״א, עמ׳ מט ואילך; ד. פרימר, הלכה ורפואה, ד, תשמ״ה, עמ׳ שג — אליבא דרמב״ם רוצח ב ח. ושיטות אלו חלוקות בהבנת שיטת האחיעזר בדעת הרמב״ם הנ״ל — ראה שו״ת אחיעזר חיו״ד סי׳ טז אות ו; שם ח״א סי׳ יב אות ה; שם, ח״ג סי׳ סה אות יד. וראה עוד בשו״ת עמודי אור סי׳ מח. וראה עוד עבודת הגמר של ד״ר יעקב אילני, כמילוי חלקי של הדרישות לשם קבלת תואר דוקטור לרפואה מטעם ביה״ס לרפואה של האוניברסיטה העברית והדסה, ירושלים, תשמ״ח, עמ׳ 31-35; י. רבינזון, אסיא, נו, תשנ״ו, עמ׳ 30 ואילך. וראה מנ״ח מ׳ לד אות ד, שההבדל בין טריפת אדם לטריפת בהמה אליבא דהרמב״ם היא מסברא או שמצא כן באיזה מקום; ובצפנת פענח מהדו״ת יסודי התורה ה ה כתב שהאומד בנהרג אם היה בן קיימא אין זה גדר דין רק גדר טבעיות, וזה שייך לרופאים. **[31]** רמב״ם שחיטה י יב-יג. וראה בע׳ השתנות הטבעים 138 ואילך. **[32]** שו״ת אגרות משה חחו״מ ח״ב סי׳ עג אות ד. ולכאורה לדעתו זו אין טעם בהגדרת טריפת אדם לפי כללי הטריפות בבהמה, כי בין כך ובין כך מה שיקבע הוא מה שיאמרו הרופאים, וי״ל. וראה עוד בחזו״א נשים הל׳ אישות סי׳ כז סק״ג. **[33]** חזו״א יו״ד סי׳ ה סק״ג, ואישות סי׳ כז סק״ג; שו״ת אגרות משה, שם. **[34]** ראה ב״ש סי׳ יז סקצ״ז; שו״ת מהר״ם שיק חאו״ח סי׳ רסח.

טריפות אלו כוללים את המצבים הבאים: נחתכה רגלו מן הארכובה ולמעלה[35], מרה שניקבה[36], כבד שניטל[37].

משך חיות אדם טריפה — יש הסבורים, שאדם טריפה יכול לחיות יותר מי״ב חודש, אף על פי שבהמה טריפה איננה חיה י״ב חודש[38]; יש מי שכתב, שרק בטריפת ארכובה ולמעלה היה ידוע לחז״ל שגם אדם לא יחיה י״ב חודש, אבל ביתר הטריפות יכול האדם לחיות יותר זמן[39]; יש מי שכתבו, שאמנם יש חילוק בטריפות עצמם בין אדם לבהמה, אבל מה שהוא טריפה וודאי באדם אינו חי י״ב חודש[40]; ויש מי שכתבו, שאמנם באופן טבעי גם טריפת אדם לא חי יותר מי״ב חודש, שוודאי אדם חלוש יותר מבהמה, ועל כן אם טריפת בהמה איננה חיה יותר מי״ב חודש, כל שכן באדם שימות, אלא הכוונה שיש לאדם מזל בכך שנותנים לו תרופות ומרפאים אותו[41].

פרטי דינים

חיובו במצוות — אדם טריפה, אף על פי שאינו יכול לחיות, הרי הוא כחי לכל דבר, וחייב הוא בכל המצוות שבתורה, לבד מזה שההורגו אינו נהרג[42]. ולפיכך גיטו גט, קידושיו קידושין, מקחו מקח, ממכרו ממכר, נוחל ומנחיל, אשתו היא אשת איש ואסורה לשוק[43].

בענייני אורח חיים

מניין — אדם טריפה ראוי להצטרף למניין עשרה, ולכל דבר שבקדושה[44].

שליח ציבור — יש מי שנסתפק, אם אדם טריפה, בסוג טריפות הניכר לעין, ראוי להיות שליח ציבור[45].

ברכת הגומל — חולה שנתרפא מחוליו, אבל נשאר טריפה באיבריו

[35] יבמות קכ ב, ובראשונים שם; נידה כד א, וברש״י שם. וראה בשו״ת חת״ס חיו״ד סי נב, וח״ו סי׳ סד, שאם עשו לו רפואה, יכול לחיות; וראה בחזו״א אישות סי׳ כז סק״ג, שבזמננו שמנתחים מצב כזה, בטל דינו כטריפה. וראה עוד באנציקלופדיה תלמודית, כרך כא, ע׳ טרפה, עמ׳ ח-ט. **[36]** חולין מג א. וראה בפיהמ״ש לרמב״ם בכורות מה ב. **[37]** ערכין כ א. וראה באנציקלופדיה תלמודית שם, עמ׳ ח, עוד מצבים שמנו הפוסקים כטריפת אדם. **[38]** ר״ת בתוס׳ זבחים קטז א ד״ה ודילמא. וראה עוד בתוס׳ חולין מב ב ד״ה ואמר, עירובין ז א ד״ה כגון (וראה בתוי״ט יבמות טז ד), גיטין נו ב ד״ה וניקר, ב״ק נא א ד״ה נעביד, בכורות לז א ד״ה כדי; פסקי תוס׳ סוף זבחים; רשב״א ע״ז ו א; כס״מ גירושין יג טז; ב״ח יו״ד סי׳ קצד; שו״ת אחיעזר ח״א סוסי׳ יב; מנ״ח מ׳ לד. וראה להלן בהגדרות טריפת בהמה. **[39]** ב״ש אבהע״ז סי׳ יז סקצ״ז. וראה בחזו״א נשים הל׳ אישות סי׳ כז סק״ג. וראה באריכות באוצה״פ סי׳ יז סל״ב סקרס״ח. **[40]** מ״מ גירושין יג טז, בשם הירושלמי, הרמב״ן והרשב״א; הרח״ש בקו״ע דס״ג טור ב; שו״ת פנים מאירות ח״א סי׳ מח; פר״ח יו״ד סי׳ לא סק״ז. וראה עוד ביד רמה, סנהדרין עח א; הר״י מיגאש, בשיטמ״ק ב״ק כו ב; טושו״ע אבהע״ז יז לב. **[41]** שו״ת חת״ס חיו״ד סי׳ נב; כרתי ופליתי יו״ד סי׳ לא סק״ה; קרן אורה יבמות קכ ב; חזו״א נשים הל׳ אישות סי׳ כז סק״ג. וראה עוד בגדרי י״ב חודש בטריפת אדם באנתציקלופדיה תלמודית, כרך כא, ע׳ טרפה, עמ׳ א-ד. **[42]** תוס׳ רי״ד שבת קלו א ד״ה מאי לאו; שו״ת חת״ס ח״ו סי׳ סד; שו״ת אגרות משה חחו״מ ח״א סי׳ סא. **[43]** תוס׳ רי״ד שם. **[44]** פתח הדביר או״ח סי׳ קצט אות ט, וסי׳ שכח אות ו. **[45]** פתח הדביר או״ח סי׳ קצט אות ט, וסי׳ שכח אות ו.

הפנימיים — יש מי שכתב, שיברך ברכת הגומל בלא שם ומלכות[46]; אבל אם אין הוא יודע שנשאר טריפה, יש להורות לו לברך ברכת הגומל בשם ומלכות, כדי שלא תיטרף דעתו[47].

שבת — מחללים את השבת להצלת אדם טריפה[48].

העושה אדם טריפה בשבת, באופן שאינו יכול לחיות, ואין רפואה למכה זו, חייב מדין שוחט, כי נחשב לנוטל נשמה[49].

החובל בטריפה בשבת — יש אומרים שאין בזה איסור של נוטל נשמה, כמו בחובל בבריא[50], ויש מי שחולק[51].

ההורג אדם טריפה בשבת — חייב[52].

בעניני יורה דעה

המכה את אביו או את אמו שהם טריפה — יש מי שנראה בדעתו, שאינו חייב משום מכה אביו ואמו[53], ויש שכתבו שחייב[54]; ואם הבן המכה הוא טריפה, אין הורגים אותו על פי עדים, אלא אם כן הכה את אביו או את אמו בפני בית דין[55].

המקלל את אביו, או את אמו, או את חברו שהם טריפה — יש מי שכתב, שהוא פטור[56]; ויש מי שכתב, שהדבר פשוט שחייב[57].

בן סורר ומורה טריפה — אינו נידון כבן סורר ומורה[58].

מילה — תינוק טריפה חייבים למולו, בתנאי שיעידו הרופאים שעל ידי כך אין מקרבים מיתתו[59], ומלים אותו בזמנו, ואפילו בשבת[60].

פדיון הבן — בכור אדם, שנעשה טריפה בתוך שלושים יום ללידתו, ואפילו הוא ספק טריפה, אינו חייב בפדיון הבן, ואפילו הקדים ונתן לכהן הפדיון, יחזירנו

[46] פתח הדביר או״ח סי׳ ריט אות ג, הובא בשד״ח מערכת ברכות סי׳ יב. **[47]** שו״ת ציץ אליעזר ח״י סי׳ כה פכ״ז. וראה בע׳ ברכות ותפלות הע׳ 155 ואילך. **[48]** תוס׳ רי״ד שבת קלו א ד״ה מאי לאו; פתח הדביר או״ח סי׳ קצט אות ט, וסי׳ שכח אות ו; שו״ת מהר״ם שיק חיו״ד סי׳ קנה; שו״ת אחיעזר ח״ג סי׳ סה אות יד; שו״ת אגרות משה חחו״מ ח״א סי׳ סא; הרב מ. שטרן, בשבילי הרפואה, ח, תשמ״ב, עמ׳ לט ואילך; שו״ת ציץ אליעזר ח״י סי׳ כה פכ״ז. וראה במנ״ח מ׳ רצו, ובמ׳ תר, שנסתפק בדבר, ותלה השאלה במחלוקת הראשונים, ובמ׳ לב, בדיני פיקוח נפש, כתב שמחללים עליו את השבת. **[49]** מנ״ח מוסך השבת, בדיני שוחט. **[50]** ריב״ם, הובא בתוס׳ רי״ד שבת קלו א; מנ״ח מ׳ לב, במלאכת שוחט. **[51]** תוס׳ רי״ד שם. **[52]** שו״ת צפנת פענח סי׳ קמה אות ב; ס׳ ברכת אהרן על מס׳ ברכות סי׳ רפו אות ד. ולא אומרים שהרג גברא קטילא, ומכל מקום יש כאן נטילת נשמה, ודלא כדעת המנ״ח מוסך השבת אות כט. **[53]** רמב״ן ריש מכות, ד״ה ואי קשיא. **[54]** מנ״ח מ׳ מח סק״ב; פרי תבואה, קונטרס הראיות סי׳ כו; שו״ת מחזה אברהם, ח״ג חחו״מ סי׳ כט. וראה מאמרו של א. בוכמן, הלכה ורפואה, א, תש״מ, עמ׳ ריט ואילך. **[55]** מנ״ח מ׳ מח סק״ב. **[56]** מנ״ח מ׳ רס סקי״א. **[57]** שו״ת מחזה אברהם שם. וראה בשו״ת בית יצחק חלק או״ח סי׳ יח אות טז. **[58]** מנ״ח מ׳ רמח סקי״ד. **[59]** שו״ת חת״ס ח״ו סי׳ סד; שו״ת מהר״ם שיק חיו״ד סי׳ רמג; שו״ת יהודה יעלה חיו״ד סי׳ רנב; ס׳ יד דוד, ח״א, שו״ת שבסוף הספר, סוסי׳ ג; זוכר הברית סי׳ י סקל״ו. **[60]** תוס׳ רי״ד שבת קלו א; שבלי

לו[61]. יש מי שסבור, שדווקא אם נעשה טריפה לאחר לידתו, אבל אם נולד טריפה מתחילת ברייתו, חייב בפדיון[62].

יש מי שסבור, שלגבי פדיון הבן קובע אם יש לתינוק מום של טריפה, שאז אין פודים אותו, ואפילו אם יכול לחיות ימים רבים[63]; ויש הסבורים להיפך, שקובע אם יכול לחיות, ואין זה משנה אם הוא מוגדר כטריפה או לא[64].

יש הסבורים, שאם חי יותר מי״ב חודש, חייב בפדיון[65]; יש מי שסבור, שגם אם חי י״ב חודש, פטור מפדיון[66]; ויש מי שכתב, שתינוק שנולד טריפה ונשאר בחיים, יפדוהו בלא ברכה, ובמתנה על מנת להחזיר[67].

יש מי שכתב, שתינוק שתחבו לו הרופאים מחט לחלל הלב לצורך רפואה ועשוהו טריפה, והוא נרפא, שיפדוהו בלא ברכה[68]; ויש מי שכתב, שתינוק שעשוהו טריפה, אבל לדעת הרופאים יכול לחיות, פודים אותו בברכה[69].

אבלות — אדם טריפה שמת, פשוט שחייבים להתאבל עליו, וכן יילוד שנולד אם מום המגדירו כטריפה, אם חי יותר משלושים יום, ויצא מדין נפל[70],חייבים להתאבל עליו[71]; ויש מי שהסתפק בזה[72].

בענייני אבן העזר

פריה ורביה — שאלת חיובו של אדם טריפה במצות פריה ורביה, תלויה בעובדה אם טריפה מוליד אם לאו, שאם הוא יכול להוליד, בוודאי חייב במצות פריה ורביה, כי טריפה חייב בכל המצוות בתורה; ואם אינו מוליד — פטור[73].

בדיני עגונה — מי שקשרוהו בידיו ושלשלוהו אל הים, ולא עלה בידם אלא רגלו מארכובה ולמעלה, משיאים את אשתו לאחר י״ב חודש, שטריפה אינה חיה י״ב חודש[74]. יש הסבורים, שדווקא בטריפה זו משיאים את אשתו, ולא בשאר

הלקט הל׳ מילה סי׳ א; זוכר הברית סי׳ ז סקכ״ו; שו״ת חת״ס שם. וראה בשו״ת מהר״ם שיק שם, שהסתפק בכך. וראה עוד באור שמח מילה א יד; כורת הברית סי׳ רסה סקכ״ה, וסי׳ רסו סק״ל. וראה עוד בע׳ מילה הע׳ 661 ואילך. **[61]** ב״ק יא ב, לפי תוס׳ שם ד״ה בכור; רמב״ם בכורים יא יז; סמ״ג עשין קמד; טושו״ע יו״ד שה יב; ש״ך יו״ד שה סקט״ז. **[62]** שיטמ״ק ב״ק יא א, בשם המאירי. **[63]** ש״ך יו״ד סי׳ שה סקט״ז. **[64]** הגה׳ יד שאול יו״ד שם; מגדול עוז, בדיני פדיון הבן, ברכת הורי פלג א אות ל; כלי חמדה פר׳ במדבר סוף אות ב. **[65]** ש״ך שם; מגדל עוז, שם. וראה מה שכתב הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חיו״ד סי׳ שה אות ג. **[66]** יד אברהם על הש״ך שם. וראה עוד בשו״ת אבני נזר חיו״ד סי׳ שצט. **[67]** שו״ת באר משה ח״ח סי׳ קכא, וציין שם לעיין בס׳ ליקוטי פנחס על יו״ד שה יב באריכות. וראה עוד באנציקלופדיה תלמודית, כרך כא, ע׳ טרפה, עמ׳ כח-ל. **[68]** שו״ת מנחת יצחק ח״ז סי׳ צט. וראה בנשמת אברהם חיו״ד סי׳ שה אות ג, ובהע׳ 26, מה שהקשה על תשובה זו. **[69]** שו״ת ציץ אליעזר חט״ז סי׳ לב. וראה עוד בע׳ פדיון הבן הע׳ 48 ואילך. **[70]** ראה ע׳ יילוד הע׳ 288 ואילך. **[71]** שו״ת דברי מלכיאל, ח״ב סוסי׳ צח; שו״ת מנחת יצחק ח״ט סי׳ קכ. **[72]** שו״ת תשובות והנהגות, ח״א סי׳ תרפב. **[73]** מנ״ח מ׳ א סק״ב. **[74]** יבמות קכא א; רמב״ם גירושין יג טז — וגירסתו שם ׳והעלו ממנו איבר שאי אפשר שינטל מן החי ויחיה׳; טושו״ע אבהע״ז יז

טריפות[75]; יש הסוברים, שגם בכל הטריפות שהבהמה נטרפת בהם, יש להתיר באדם לאחר י״ב חודש[76]; ויש שכתבו, שבזמנינו אין מעידים על טריפה, אפילו לאחר י״ב חודש, ואף בטריפות שמן הארכובה ולמעלה, כי באדם יש לחוש לרפואה, ואפילו אם הרופאים אומרים שאין כיום רפואה ידועה לטריפה ההיא, גם כן אי אפשר לסמוך ולומר בוודאות שמת, כיוון שבעצם יש לה רפואה, אולי נזדמן לו סם רפואה על ידי איזה רופא[77].

מי שנפצע בידי אדם ונעשה טריפה, או ספק טריפה, ואין הוא נמצא לפנינו, כתבו ראשונים שדינו כגוסס, וחוששים שמא מת[78], ולא אמרו שחולה הוא בחזקת חיים, אלא בחולה בידי שמים[79].

קידושין ונישואין — אם נעשתה אשתו טריפה, אף על פי כן אסור לשאת את אחותה בחייה[80].

איש שקידש אשה טריפה, או אשה טריפה שנתקדשה לאיש, קידושיהם תופסים, והאשה היא אשת איש גמורה, וחייבים עליה חנק[81].

חליצה — אדם טריפה פוטר ומחייב בחליצה[82].

משכב זכור ומשכב בהמה — הבא על הטריפה, בין שבא על זכר טריפה, או ששכב עם בהמה טריפה — חייב[83]. טריפה שרבע בפני בית דין — חייב, שלא בפני בית דין — פטור[84].

המסרס את הטריפה אינו לוקה[85].

הפלה — עובר טריפה אסור להפילו, כמו עובר בריא, לשיטות הסוברים שהפלה היא מדין רציחה[86].

לב. וראה לעיל בהגדרות. **[75]** כס״מ גירושין יג טז; ב״ש אבהע״ז סי׳ יז סקצ״ז. וראה באריכות באוצה״פ סי׳ יז סל״ב סקרס״ח. **[76]** פר״ח יו״ד סי׳ לט סק״ז; עצי ארזים אבהע״ז סי׳ יז סוסקקל״ב. **[77]** קרן אורה יבמות קכ ב; חזו״א נשים הל׳ אישות סי׳ כז סק״ג. וראה לעיל בהגדרת אדם טריפה. **[78]** שלטי גבורים גיטין כח א; רמ״א אבהע״ז קמא סח. **[79]** ראה בע׳ חולה הע׳ 105 ואילך. **[80]** שו״ת מגיד מראשית, חיו״ד סי׳ ב. על דעתו של הר״ח אלפאנדרי יש מספר גירסאות — ראה הגרי״ש נטנזון בהסכמתו לשו״ת שבות יעקב, ובשו״ת שואל ומשיב מהדו״ק ח״ג סי׳ רא; ברכ״י אבהע״ז סי׳ טו אות ד; עין הרועים, ערך טריפה; שו״ת חקרי לב חאבהע״ז סי׳ יא; פת״ש אבהע״ז טו סקי״א; שו״ת צפנת פענח ח״א סי׳ כח אות ב; אוצה״פ סי׳ טו סק״ס; שו״ת ציץ אליעזר ח״י סי׳ כה פכ״ז. **[81]** שו״ת שואל ומשיב מהדו״ק ח״ג סי׳ רא; טיב קידושין סי׳ לז סק״ב; משנת אברהם ח״ב סי׳ ט; שו״ת ארץ צבי סי׳ צו; שו״ת אגרות משה חחו״מ ח״א סי׳ סא. **[82]** תוס׳ רי״ד שבת קלו א. וראה בגינת ורדים אבהע״ז כלל ב סי׳ ד, שטריפה אינו פוטר מחליצה וזוקק לייבום, ותמה עליו בשו״ת חקרי לב חאבהע״ז סי׳ נז. וראה עוד בשו״ת אחיעזר ח״ג סי׳ לג אות ג; שו״ת בית יצחק חיו״ד ח״ב סי׳ צט אות ז; שו״ת דברי אברהם (העליר) סי׳ כט-מב. **[83]** סנהדרין עח א; רמב״ם איסורי ביאה א יב. והיינו, אף על פי שהבא על אחת העריות כשהיא מתה, פטור מכלום (יבמות נה ב; סנהדרין סו ב; רמב״ם שם), וטריפה סופה למות מחולי זה, אך כל זמן שהיא חיה יש לו הנאה מביאתו. **[84]** סנהדרין עח א. ותימה שהרמב״ם השמיט דין זה. **[85]** מנ״ח מ׳ רצא סק״א. **[86]** ראה תורת היולדת,

בענייני חושן משפט

עדות — אדם טריפה פסול לעדות בדיני נפשות[87]. בטעם הדבר יש מי שכתב, שהוא משום שטריפה הוא פסול הגוף[88]; ויש מי שכתב, שהטעם הוא משום עדות שאי אתה יכול להזימה[89]. ועל כן עדים שהם טריפה, שהעידו באדם שלם שנתחייב מיתה והוזמו, אינם נהרגים[90], אבל אין הוא פסול בצירוף, אם יש שם עדים כשרים אחרים[91]. בדיני ממונות, יש מי שמשמע ממנו, שאין אדם טריפה פסול לעדות, שכן זו עדות שאתה יכול להזימה[92]; ויש מי שכתבו, שגם בדיני ממונות אדם טריפה פסול לעדות, שכן פסול טריפה הוא פסול הגוף[93].

רציחה וחבלה — אדם טריפה שהרג את הנפש, אם עשה כן שלא בפני בית דין — פטור, שזו עדות שאי אתה יכול להזימה[94]; ואם עשה כן בפני בית דין — חייב, מדין 'ובערת הרע מקרבך'[95]. והיינו דווקא כשהרג בפני בית דין ביום, אבל ראוהו הורג בלילה, אינו נהרג[96]. ויש הסבורים, שאף אם הטריפה הרג בפני בית דין, אינו נהרג על ידם[97].

העושה אדם טריפה — יש מי שסבור שאינו נהרג על כך[98], ואף אם מת המוכה לאחר זמן, יש מי שנסתפק אם הורגים את המכה[99]; יש מי שנסתפק בשאלה זו, אם חיוב מיתה מדין רוצח הוא דווקא עד שימות הנרצח, או מכיוון שעשהו טריפה, וטריפה אינו חי, דינו כרוצח[100]; ויש מי שכתבו, שזה שעשה את האדם טריפה חייב כדין רוצח, גם אם בא אחר והרגו אחר כך[101]. ולשיטה זו, יש מי שכתב, שהיינו גם אם אחר כך נשאר המוכה בחיים תקופה ארוכה, כגון כשהרופאים עשוהו טריפה לצורך טיפול, כמו השתלת

מהדו"ב פ"ס הע' ז. **[87]** ראה רמב"ם רוצח ב ט; תוס' יבמות כה ב ד"ה הוא, ותוס' סנהדרין ט ב ד"ה לרצונו; מרדכי סנהדרין סי' תרצה. וראה עוד בתומים חו"מ סי' לג סקי"ב; חיד' הרי"מ שם סק"ח; אור שמח עדות כ ז. **[88]** ב"י חו"מ סי' לג. **[89]** ש"ך שם סקט"ז. ובתומים שם סקי"ב המליץ עבורו. **[90]** סנהדרין עח א מחלוקת; רמב"ם עדות כ ז. וראה עוד בשו"ת נובי"ק חאבהע"ז סי' עד; שו"ת צפנת פענח (וורשא) סי' נד. **[91]** תומים שם. **[92]** דרכי משה חו"מ סי' לג אות ט; סמ"ע שם סקכ"ו; ש"ך שם סקט"ז; אורים שם סקכ"ה; תומים שם סקי"ב. **[93]** ב"י חו"מ סי' לג, והאחרונים בהע' קודמת בדעתו. וראה עוד לח"מ עדות כ ז; תומים שם. וראה באריכות בס' מצות ראיה, חו"מ סי' לג סט"ז. **[94]** סנהדרין עח א, וברש"י שם; רמב"ם רוצח ב ט. **[95]** דברים יג ו. סנהדרין שם; רמב"ם רוצח שם. ואם שיטה זו היא אליבא דרבי טרפון בלבד, או גם אליבא דרבי עקיבא, במחלוקתם בסנהדרין שראו באחד שהרג את הנפש (ר"ה כו א, וב"ק צ ב) — ראה ברמב"ן וריטב"א מכות יב א; מאירי סנהדרין עח א; תומים סי' ז סק"ז; טורי אבן ר"ה כו א; ערוך לנר סנהדרין עח א. וראה עוד באור שמח, רוצח ב ט; קובץ שיעורים ח"ב סי' לט; חוות בנימין ח"ב סי' פט. וראה בצפנת פענח קונטרס השלמה עמ' 63, בגדרי ההבדל בזה. **[96]** תוס' סנהדרין עח א ד"ה בפני; רמ"ה ומאירי, סנהדרין שם. ובגדר מצות בית דין להרוג אדם טריפה, שהרג את הנפש בפניהם — ראה בערוך לנר סנהדרין עח א; דינא דחיי, לאווין רב; שו"ת בית יצחק חחו"מ סי' ב אות יב; אבן האזל נזקי ממון י ז; קובץ שיעורים ח"ב סי' לט. **[97]** ראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך יד, ע' חיבי מיתות בית דין, עמ' תרכה. **[98]** מים חיים להפר"ח, הובא בשו"ת ציץ אליעזר ח"י סי' כה פכ"ה. **[99]** מנ"ח מ' לד. **[100]** לימודי השם, לימוד קסח. **[101]** תוס' חולין מב ב ד"ה ואמר; יד רמה, סנהדרין עח א; שו"ת ריב"ש סי'

לב, ובגלל הטיפול האריך יותר ימים[102]; ויש מי שסבור, שבמקרה כזה לא נאמרו הדברים, אלא אם על ידי עשיית הטריפה נתקצרו חייו, אבל אם על ידי עשיית הטריפה התארכו חייו, אין בזה גדר טריפה[103].

המכה אדם טריפה, אם הכהו מכה שיש בה שווה פרוטה, חייב חמישה דברים; ואם הכהו מכה שאין בה שווה פרוטה, חייב מלקות[104]. הטעם הוא, שאין הבדל בין המכה בריא למכה טריפה, וכן שלא הוזכר בשום מקום שמכה טריפה פטור[105].

ההורג את הטריפה — פטור[106], ואין זה משום שסופו למות, שהרי גם באדם שאיננו טריפה, אם ברור לנו שימות בתוך זמן קצר, ההורגו חייב, אלא שזה גזירת הכתוב בטריפה[107].

בפטור זה של ההורג את הטריפה — יש הסוברים, שפטור מדיני אדם אבל חייב בדיני שמים[108]. ולשיטה זו יש הסבורים, שאע״פ שההורג טריפה פטור מדיני אדם, אבל אין זה מוציא את ההורג מגדר רוצח, ובהריגת אדם טריפה יש גם משום שפיכות דמים, רק שדמו לא מסור בידי בית דין להמיתו[109]; יש הסבורים, שאין בהריגת אדם טריפה משום שפיכות דמים, אלא שיש מצות עשה של הצלה, או לאו של ׳לא תעמד על דם רעך׳ גם במניעת הצלתו של אדם טריפה[110]; ויש מי שסבורים, שההורג את הטריפה אין בו שום גדר רציחה והצלה, ופטור אפילו בדיני שמים[111], ואף איננו לוקה[112], ויש

רנא; צפנת פענח ערכין א א. וראה עוד בפתח הדביר או״ח ח״ב סי׳ קצט. **[102]** שו״ת ציץ אליעזר ח״י סי׳ כה פכ״ה. **[103]** מ. הלפרין, עמק הלכה-אסיא, א, תשמ״ו, עמ׳ 84 ואילך; הנ״ל, אסיא, ה, תשמ״ו, עמ׳ 55 ואילך. **[104]** תוס׳ רי״ד שבת קלו א; שו״ת הלכות קטנות ח״ב סי׳ לז; מנ״ח מ׳ לד; ערוך לנר סנהדרין פה א; שו״ת אחיעזר חאבהע״ז סי׳ יט אות ב. וראה עוד באור שמח עדות כ ז; חיד׳ הגרי״ז הלוי, רוצח א יג. **[105]** אמנם ראה במנ״ח מ׳ מט, שכתב שהמכה טריפה אינו מוזהר בלאו של החובל בחבירו ואינו לוקה, ודינו כמי שיוצא ליהרג, שהמכהו פטור, כמבואר בסנהדרין פה א, וברמב״ם ממרים ה יב, וצ״ע. **[106]** סנהדרין עח א, אפילו למי שסובר שטריפה חיה; רמב״ם רוצח ב ח. **[107]** מנ״ח מ׳ לד. **[108]** רמב״ם רוצח ב ח, שכתב ׳פטור מדיני אדם׳; ס׳ מלחמה ומצווה להתשב״ץ; מאירי סנהדרין שם; שו״ת אחיעזר חאבהע״ז סי׳ יט (אך ראה מאמרו של מ. הלפרין, אסיא, ה, תשמ״ו, עמ׳ 55 ואילך, הע׳ 82, שלדעת האחיעזר חיו״ד סי׳ טז אות ו משמע, שסובר שאין איסור רציחה בטריפה); שו״ת פורת יוסף סי׳ עב; קול צופיך, עמ׳ שעו; שו״ת ציץ אליעזר ח״י סי׳ כה פ״ה. וראה עוד בס׳ המפתח לרמב״ם, הוצאת פרנקל, על הרמב״ם שם. **[109]** שו״ת נובי״ת חחו״מ סי׳ נט; אור שמח רוצח ב ד; חי׳ הגרי״ז הלוי על רמב״ם רוצח א ג; שו״ת אגרות משה חחו״מ ח״ב סי׳ עג אות ד; שו״ת ציץ אליעזר ח״ט סי׳ יז פ״ו, ושם ח״י סי׳ כה פ״ה ופכ״ז. וראה עוד הרב מ. שטרן, בשבילי הרפואה, ח, תשמ״ב, עמ׳ לט ואילך; הרב פרימר, הלכה ורפואה, ד, עמ׳ רצא ואילך. **[110]** שו״ת תפארת צבי סי׳ יד; הגרז״נ גולדברג, מוריה, ח (ד-ה), עמ׳ נג-נד. וראה עוד במאמרו של הרב מ. הרשלר, הלכה ורפואה, ב, תשמ״א, עמ׳ מט ואילך. **[111]** מנ״ח מ׳ נא; עמוד הימיני סי׳ לב אות ב. וראה באריכות בשו״ת אור גדול סי׳ א. **[112]** מנ״ח מ׳ מט.

מי שסבור שעל כל פנים לוקה עליו[113].

יש מי שכתב, שדין זה שההורג את הטריפה פטור ממיתת בית דין איננו אלא מכוח ספק, אולי אותו נרצח שהוא טריפה לא היה חי י״ב חודש, אבל אם ידענו בו שהוא חי, היה הרוצח חייב מיתה ככל רוצח[114].

ההורג אדם שהוא ספק טריפה, אף הוא פטור מדיני אדם[115].

ההורג את הטריפה, חייב לשלם דמיו ליורשים[116], מכיוון שאינו חייב מיתה, אין כאן דין של קם ליה בדרבה מיניה.

כהן שהרג את הטריפה — לא ישא כפיו, כדין כהן שהרג את הנפש[117], ואף שההורג טריפה פטור, מכל מקום יש בזה גדר רציחה[118].

בן נוח שהרג את הטריפה, נהרג עליו[119]. ויש מי שכתב, שהיינו משום איסור חמור, אבל לא משום רציחה[120].

ההורג בן נוח טריפה — יש מי שכתב, שחייב מיתה, אף על פי שההורג ישראל טריפה אינו נהרג עליו[121].

בדין חיוב הצלה של אדם טריפה — לשיטות הסוברים שחייבים על הריגתו מדין רציחה, בוודאי חייבים להצילו; יש שכתבו, שחייבים בהצלתו, אף על פי שאין חייבים עליו משום שפיכות דמים[122]; יש מי שכתב, שאין חוששים כל כך להצלתו[123]; ויש שמשמע ממנו, שאין כלל חיוב הצלה באדם טריפה[124].

טריפה שהוא נוטה למות — לשיטת הסוברים, שיש חיוב רציחה באדם טריפה, דינו של אדם כזה כשהוא נוטה למות כדין כל חולה אחר במצב זהה[125]; ולשיטת הסוברים, שאין חיוב הצלה כלל באדם טריפה, מותר להפסיק מכשיר הנשמה מאדם טריפה שסובל סבל רב, שכן אין חיוב הצלה באדם שמוטב לו מותו מחייו[126].

מסירת טריפה להריגה — בדרך כלל הדין הוא שאם עכו״ם אמרו לישראל ״תנו לנו אחד מכם ונהרגנו, ואם לאו נהרוג כולכם״, ייהרגו כולם, ואל ימסרו להם נפש אחת מישראל[127]. נחלקו הפסוקים במקרה שיש ביניהם אחד שהוא טריפה

[113] שו״ת בית יצחק חאו״ח סי׳ יח אות טז. **[114]** שם אות טו. **[115]** המאירי סנהדרין עח א. וראה עוד בשו״ת שבט הלוי ח״ה קונט׳ המצוות סי׳ טז אות ב. **[116]** מנ״ח מ׳ לד; שו״ת מהר״ם שיק חאו״ח סי׳ רסח; שו״ת אחיעזר ח״א סי׳ ט אות ב. אך ראה במנ״ח שם, שהסתפק אם אנו אומרים שאין דמים לבן חורין, פטור מתשלום ליורשים גם בטריפה. **[117]** ברכות לב ב; רמב״ם תפילה טו ג; טושו״ע או״ח קכח לה. **[118]** ס׳ ברכת אהרן (ר׳ אהרן לעווין) על מס׳ ברכות, סי׳ רפו אות ד. **[119]** רמב״ם מלכים ט ד; מאירי סנהדרין עב ב. וראה במנ״ח מ׳ רצו, שלא נמצא מקור לשיטה זאת. **[120]** מנ״ח מ׳ רצו. וראה שם שהסתפק בדין רודף בבן נוח טריפה. **[121]** ספר המקנה, ח״א כלל ח פרט יא. **[122]** שו״ת תפארת צבי סי׳ יד; שו״ת מחנה חיים ח״ב חחו״מ סי׳ ב; הגרז״נ גולדברג, מוריה, שם. **[123]** המאירי שם. **[124]** מנ״ח מ׳ נא. **[125]** ראה הגרי״ל הילפרין, הלכה ורפאוה, ב, תשמ״א, עמ׳ קמו ואילך; הנ״ל, עמק הלכה, ב, תשמ״ט, עמ׳ 183 ואילך. **[126]** הגרז״נ גולדברג, שם. **[127]** ירושלמי

— יש הסבורים, שימסרוהו ואל ייהרגו השלמים, אפילו אם לא ייחדוהו, משום שלדעתם אין בהריגת אדם טריפה משום שפיכות דמים, ומותר להורגו כדי להציל את הבריא, כי חיי שעה במקום חיי עולם אינם כלום[128]; ויש הסבורים, שבכל מקרה אין להרוג את הטריפה, אף שסיכוייו הם רק לחיי שעה, כדי להציל את הבריא, הגם שסיכוייו לחיי עולם, מפני שיש איסור שפיכות דמים גם בהריגת טריפה, "ואטו מי הותר להרוג את הטריפה להציל את השלם, וזה לא שמענו מעולם. ומה בכך שעל הטריפה אינו חייב, מכל מקום איסור בידיים עושה להרוג טריפה, ואפילו שבת החמורה מחללים על חיי שעה"[129], או מפני שיש חיוב הצלה גם בטריפה[130], שאין דוחים נפש מפני נפש, ואפילו טריפה עבור שלם[131]. יש מי שכתב, שעיקר המחלוקת היא, שלדעת המתירים יסוד האיסור להציל עצמו בשפיכות דמים של אחר הוא מהסברה שמה ראית שדמך סמוק יותר, שמא דמו של חברך סמוק יותר[132], ובטריפה אמנם דמו סמוק פחות מהשלם; או שמקור איסור רציחה הוא ממסורת קדומה, כגון הלכה למשה מסיני, ולא רק משום סברת מה ראית וכו', ולכן האיסור שייך גם בטריפה[133].

השתלת איברים — לשיטת הסוברים, שאיסור רציחה שייך גם בטריפה, ואסור להציל נפשו של אדם בריא בנפשו של טריפה, על כן אסור גם לקחת איבר מאדם טריפה כדי להשתילו באדם בריא[134], ואף אם מבקש הטריפה שישתמשו באיבריו כדי להציל אדם אחר, אין שומעים לו[135].

רודף אחר הטריפה — יש אומרים, שמותר להרוג את הרודף ככל דיני רודף;

תרומות ח ד. וראה ע' קדימויות בטפול רפואי הע' 47 ואילך. **[128]** מאירי סנהדרין עב ב, והובאו דבריו גם בשיורי כנסה"ג יו"ד סי' קנז הגהב"י אות לו, ובמגדול עוז להיעב"ץ, אבן בוחן, פינה א אות עט. ויש להעיר מדברי המאירי סנהדרין ע א שכתב, סיעה של בני אדם שפגעו בהם עכו"ם והיה ביניהם טריפה, אסור להרוג את הטריפה כדי להציל את השאר; מנ"ח מ' רצו. אמנם ראה במנ"ח מ' תר, שהשאיר בצ"ע; תפארת ישראל, בועז, יומא סופ"ח; שו"ת בית יצחק חיו"ד ח"ב סי' קסב. וראה בשו"ת בית יצחק חאו"ח סי' יח סקט"ו. **[129]** שו"ת נובי"ת חחו"מ סי' נט. וראה גם בשו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי' קנה; שו"ת אור גדול סי' א; שו"ת אגרות משה חחו"מ ח"ב סי' סט אות ד. **[130]** שו"ת תפארת צבי סי' יד. **[131]** ראה בשו"ת תורת חסד חאבהע"ז סי' מב אות ז; שו"ת ציץ אליעזר ח"י סי' כה פ"ה; הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חיו"ד סי' רנב הע' 24. **[132]** פסחים כה ב, יומא פב ב, סנהדרין עד א, וראה בפירש"י פסחים כה ב ד"ה מאי חזית. **[133]** ראה במאמרו של מ. הלפרין, עמק הלכה-אסיא, א, תשמ"ו, עמ' 84 ואילך; הנ"ל, אסיא, ה, תשמ"ו, עמ' 55 ואילך. **[134]** שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ב סי' קעד; שו"ת מנחת יצחק ח"ה סי' ז-ט; דברי מנחם, סי' כז; הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חיו"ד סי' רנב אות ב; שו"ת ציץ אליעזר ח"י סי' כה פכ"ה; שם חי"ז סי' י, וסי' עב; הרב מ. שטרן, בשבילי הרפואה, ח, תשמ"ב, עמ' לט ואילך. וראה עוד בע' השתלת אברים הע' 269. **[135]** הרב מ. שטרן, בשבילי הרפואה, שם; וראה מאמרו של מ. הלפרין, באסיא, ה, תשמ"ו, עמ' 55 ואילך, שכתב שלשיטת הסוברים שלא שייך באדם טריפה סברת מאי חזית וכו', ומותר להציל את הבריא בנפשו של הטריפה, אולי מותר להשתמש באיברי אדם טריפה כדי להציל אחרים. ויש להעיר על דבריו, שלענין השתלות לא תועיל סברא זו, שכן גם המושתל הוא בדרך כלל טריפה, ואם כן חוזרת סברת מאי חזית וכו'

ויש אומרים, שאסור להורגו, כי הוא רודף אחרי גברא קטילא[136].

קדימויות בהצלה — במקרה שיש לפנינו שני פצועים או חולים, אחד טריפה ואחד אינו טריפה, יש קדימות להצלת זה שאינו טריפה על פני הטריפה[137].

בעניינים עתידיים

חלל שהוא טריפה, שנמצא בין שתי ערים, חייבים להביא עליו עגלה ערופה, כמו בכל חלל[138].

גואל הדם יכול להרוג את הטריפה שהרג את קרובו[139].

מיתת בית דין — יש מי שכתבו, שאין הורגים את מי שעשה אדם טריפה אלא לאחר שימות המוכה[140]; ויש מי שחולק[141].

כהן שהוא טריפה, כשר לעבודה במקדש[142].

שור שהרג אדם טריפה, אינו נהרג[143]; ואם הרג שלושה בני אדם טריפה, נחלקו הפוסקים אם נעשה בכך מועד לאדם שלם[144].

שור טריפה שהרג אדם, או שבעל השור שהרג אדם הוא טריפה, אין השור נהרג; אבל אם הרג בפני בית דין, הרי הוא נהרג[145].

ההורג **עבד כנעני** טריפה, חייב בתשלומי דמיו לרבו[146].

שור שנגח עבד כנעני טריפה, בעל השור פטור מקנס של שלושים כסף[147].

ג. טריפת בהמה

הגדרות וטעמים

הטריפה המתוארת בתורה — טריפה האמורה בתורה היא שטרפה אותה חית היער ושברה אותה, ונטתה למות, ועדיין לא מתה, ואף על פי שקדם ושחטה קודם שתמות, הרי זו אסורה משום טריפה[148].

למעיקרא, שלגבי שניהם הדין שווה. **[136]** ראה —שו״ת אחיעזר ח״א סי׳ יט; מנ״ח מ׳ רצו, ומ׳ תר; שו״ת פורת יוסף סי׳ עב; שו״ת תירוש ויצהר סי׳ ד; מנחת סולת על מנ״ח מ׳ לד; פרשת דרכים דרוש יז; תפא״י סוף יומא. וראה עוד שו״ת חוות בנימין ח״ב סי׳ פט. **[137]** שו״ת ציץ אליעזר חי״ז סי׳ י, וסי׳ עב; הרב מ. וינברגר, עמק הלכה-אסיא, א, תשמ״ו, עמ׳ 109 ואילך. וראה בע׳ קדימויות בטפול רפואי הע׳ 172 ואילך. **[138]** מאירי סוטה מה ב. וראה בדבר אברהם סי׳ ה אות ד. **[139]** מנחת סולת על החינוך מ׳ לד. **[140]** דבר אברהם ח״א סי׳ ה אות ג; צפנת פענח על הרמב״ם, ערכין א א. **[141]** שו״ת שרידי אש, ח״א, הימום בהמות בנספח א. **[142]** משנה בכורות ז ז; רמב״ם ביאת מקדש ו ז. וראה עוד ברמב״ם איסורי מזבח ב י, בכס״מ שם. **[143]** ב״ק מא א; רמב״ם נזקי ממון י ג. **[144]** ב״ק שם, ובפירש״י שם ד״ה הוי. אך ראה ברמב״ם שם, שפסק שמועד לטריפה הרי הוא מועד לשלם, וראה במ״מ שם, ובמאירי ב״ק שם. **[145]** סנהדרין עח א; רמב״ם וראב״ד נזקי ממון י ז. וראה במנ״ח מ׳ נא, שהסתפק בשור של שותפין, שאחד מהם הוא טריפה, אם נהרג. **[146]** מנ״ח מ׳ לד. **[147]** גיטין מג א. ותימה שהרמב״ם לא הביא דין זה. **[148]** רמב״ם מאכלות אסורות ד ח-ט.

הרחבה הלכתית — להלכה אין הבדל בין אם טרפה אותה חית יער, או שנפלה מהגג ונטרפה, או שחלתה במחלה ונטרפה, בין אם הגורם היה בידי בשר ודם, ובין שהיה בידי שמים, אלא כל שאין כמוה חיה י״ב חודש, הרי זו טריפה[148]. ואמנם עיקר הטריפה שאיננה חיה מפורש הוא בתורה, אלא שפירוט הדברים המטריפים נאמרו למשה בסיני[149].

זמן חיותה של בהמה טריפה — נחלקו חז״ל אם טריפה חיה אם לאו: יש אומרים, שאין היא חיה יותר משלושים יום; יש אומרים, שאינה חיה יותר מי״ב חודש; ויש אומרים, שיכולה לחיות מספר שנים[150]. להלכה נפסק כשיטת הסוברים, שטריפה איננה חיה י״ב חודש[151].

יש מהפוסקים שכתבו, שטריפת בהמה לעולם איננה חיה יותר מי״ב חודש, והאומרים אחרת טועים הם[152], ואם הבהמה חיה י״ב חודש על כורחך הוא נס[153]; יש אומרים, שברוב המקרים אין טריפה חיה י״ב חודש, אבל מיעוטא דמיעוטא חיה יותר מי״ב חודש, אף על פי שהיא טריפה[154]; יש מי שכתב, שלא נאמר שיעור י״ב חודש אלא בספק טריפה, אבל טריפה וודאית אפילו חייתה י״ב חודש הרי היא טריפה, שאין העניין אלא אקראי בעלמא וסיבה נסתרת, ואנו על הרוב אנו דנים[155]; ויש מי שסובר, שאמנם אפשר שתחיה בהמה המוגדרת כטריפה, או שלא תחיה בהמה שלא הוגדרה כטריפה, וכללי הטריפות אינם אלא הלכה למשה מסיני[156], ולא נאמרו הכללים והפרטים הללו אלא לפי מה שהיה במציאות בזמן מתן תורה, או בזמן התנאים והאמוראים, ואף על פי שהשתנו הטבעים בזה, אין ההלכה משתנה ביחס להגדרת הטריפות בבהמה[157]. יש מי שכתב, שחז״ל קבעו זמן של י״ב להגדרת טריפה משום שהכתוב תלה טריפות בחיות, ומסתבר שהיא צריכה לחיות פרק זמן של שנה, כך שעוברים עליה כל עונות השנה ותעמוד הבהמה במצבי מזג אוויר קר וחם, לח ויבש[158]; ויש מי שכתבו, שחז״ל קבעו שיעור זה לפי ניסיונם, שבדקו בעלי חיים רבים עם מחלות ופגיעות שונות, ומצאו שלא חיו יותר מי״ב חודש[159].

מספר מצבי הטריפות — שמונה סוגי טריפות נאמרו למשה מסיני[160], ואחד מהם, היינו הדרוסה, נאמר בפירוש

[149] מ״מ שם, ומ״מ שחיטה ה א. [150] חולין נז ב. [151] רמב״ם מאכלות אסורות ד ט; רמב״ם שחיטה יא א; טור יו״ד כט. וראה עוד בגדרי טריפה אינה חיה בשו״ת משפטי עוזיאל מהדו״ת חיו״ד סי׳ ג. ולעניין שנה מעוברת — ראה ש״ך יו״ד סי׳ נז סקי״ח; פר״ח שם. [152] שו״ת הרשב״א ח״א סי׳ צח; שו״ת הריב״ש סי׳ תמז. [153] ש״ך יו״ד סי׳ נז סקמ״ח. [154] יש״ש חולין פ״ג סי׳ פ. וראה בש״ך שם. [155] מאירי חולין מב א. [156] רמב״ם שחיטה י יב-יג. וראה עוד בנידון בפלתי יו״ד סי׳ נז סק״י; פרמ״ג יו״ד סי׳ נז בשפ״ד סקמ״ח; מלוא הרועים ח״א אות ט, טריפה חיה; שו״ת חת״ס חחו״מ סי׳ לה ד״ה אני איני. [157] חזו״א יו״ד סי׳ ה אות ג; שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ב סי׳ ג ענף ב; שם חיו״ד ח״ג סי׳ לו; שם חחו״מ ח״ב סי׳ עג אות ד. וראה עוד פירוט הלכות אלו בע׳ השתנות הטבעים, הע׳ 140 ואילך. [158] ס׳ יראים סי׳ סו. [159] רמב״ן ור״ן, חולין ריש פ״ג. [160] חולין מג א; רמב״ם שחיטה ה ב;

בתורה[161]. יש מחז״ל שמנו שמונה עשרה מיני טריפות[162], אלא שבעצם הם כלולים בשמונה הטריפות[163]. פירוט הטריפות האפשריות בבהמה וחיה הם שבעים טריפות[164].

יתר כנטול — הלכה היא שכל איבר בבהמה או בעוף שאילו היה ניטל היתה הבהמה או העוף טריפה, אם נבראה הבהמה או העוף עם איבר נוסף כזה, הרי הם טריפה, והיא הלכה למשה מסיני[165].

טעמי איסור אכילת טריפה — מצינו מספר טעמים ביחס לאיסור אכילת טריפות: יש שכתבו, שיש בטריפה ארס הדורס, וכדמות סם רע שיזיק תולדות האדם[166], וידוע הדבר מדרכי הרפואה, שבשר כל הטריפות האסורות לנו מוליד הפסד אל גוף אוכלו, מחמת שהטריפות מורה חולי בבהמה[167]; יש מי שכתב, שאיסור מאכלות האסורות אינו אלא לצורך בריאות הנפש, לפי שהן מתעבות ומשקצות את הנפש הטהורה המשכלת, ומולידות במזג האנושי אטימות וקלקול התאוות[168]; ויש מי שכתב, שאיסור הטריפה כלול במצווה ׳ואנשי קדש תהיון לי׳, שאין בה שיקוץ, אבל יש בשמירה ממנה קדושה[169].

קביעות מצבי הטריפות — באופן כללי ידוע, שהיו ויהיו דעות מדעיות שונות ומנוגדות למה שנקבע בש״ס ובפוסקים ביחס להלכות טריפות, אך אין מדמים בטריפות, ואין אומרים בטריפות זו דומה לזו, שהרי חותכה מכאן ומתה, חותכה מכאן וחיה[170], ואין להוסיף ואין לגרוע על הטריפות, ואין בדעות המדעיות כדי לשנות את ההלכה[171].

ידיעות חז״ל בווטריניריה — יש מחכמי ישראל מי שציין במיוחד את הלכות שחיטה וטריפות כדוגמא לידיעתם המקיפה של חז״ל בכל החכמות[172], ואמנם על פי הידיעות הנוגעות להלכות טריפות יש לראות בחז״ל את מפלסי הדרך בענף

סמ״ג עשין סג; טושו״ע יו״ד כט. **[161]** שמות כב ל; רמב״ם שם ג. וראה בדרכי משה, בדגול מרבבה יו״ד סי׳ כט, ובפרמ״ג פתיחה להל׳ טריפות, למה צריך הלכה למשה מסיני בדרוסה, אם הוא מפורש בתורה. **[162]** חולין מב א. **[163]** ראה ביאור הגר״א יו״ד סי׳ כט סק״א. **[164]** רמב״ם שחיטה י ט. וראה בס׳ מזון כשר מן החי, עמ׳ 279-292, סיכום דרכי המיון השונות של הטריפות. **[165]** חולין נח ב; רמב״ם שחיטה ו ב; שם ח יא; טושו״ע יו״ד מא י; שם נ ב; שם נה ד. דין זה מוסכם על כולם ואין חולק עליו — ראה רש״י חולין שם ד״ה והיכא; רא״ש שם סי׳ נד; שו״ת הרשב״א ח״א סי׳ צח. על הנימוקים והגדרים של כלל זה ראה באריכות באנציקלופדיה תלמודית, כרך כו ע׳ יתר עמ׳ רנו ואילך. **[166]** חזקוני וא״ע שמות כב ל. **[167]** ס׳ החינוך, מ׳ עג. **[168]** אברבנאל ויקרא יא יג. **[169]** רמב״ן עה״ת שמות כב ל. וראה עוד בע׳ בריאות הע׳ 32. **[170]** חולין מח ב; ב״ב קל ב. וראה ברש״י חולין נה ב ד״ה שהרי, ובתוס׳ ב״ב קל ב ד״ה שהרי, בדוגמאות לכלל זה. **[171]** ראה — רמב״ם שחיטה י יב-יג; חזו״א יו״ד סי׳ ה אות ג; שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ב סי׳ ג ענף ב, חיו״ד ח״ג סי׳ לו, וחחו״מ ח״ב סי׳ עג סע׳ ד. ואגב יש לציין, שבמספר הלכות מצינו חריגה מכלל זה, היינו שהוסיפו הפוסקים טריפות שלא נמצאו בש״ס — ראה בע׳ השתנות הטבעים, הע׳ 144. **[172]** כוזרי, מאמר רביעי, לא: ״ומזה כל מה שנזכר בהלכות שחיטה והלכות טריפות, שיש בהן מן החכמות מה

האנטומיה הפתולוגית, כ-1,500 שנה לפני פיתוחו ברפואה העולמית[173]. בסיס התיאורים הפתולוגיים של חז״ל הנוגעים להלכות טריפה היה סטרוקטורלי, היינו מבוסס על שינויים במבנה האיברים, על בסיס של צבע, צורה, מיקום, גודל, פגיעות חבלתיות, נוכחות טפילים, וגופים זרים, שהוא ההסבר הקרוב ביותר להשקפת המדע החדיש[174]. זאת בניגוד לידע ולדעות המועטות, שרווחו בעולם העתיק בהסבר מחלות ופגעים שונים[175].

דינים כלליים

גרימת טריפה — יש מי שכתב, שאסור לגרום טריפות לבהמה טהורה בידיים[176]; ויש חולקים וסבורים שאין איסור כזה[177].

טריפות בהמה חיה ועוף — בדרך כלל כל הטריפות שוות בבהמה, בחיה ובעוף[178], היינו בכל האיברים המצויים בצורה שווה בבהמה, בחיה ובעוף, דינם שווה, חוץ מטריפות באיברים שאינם מצויים בהם, ושהם שונים ביניהם[179], וחוץ משתי טריפות, שהעוף יתר בהן על הבהמה, אף על פי שיש להם אותם איברים[180].

דגים אין במינם טריפות[181], אך אם נולדו בהם סימני טריפות, ונטמאו כשהם מתנדנדים, הרי יש בדבר ספק אם הם נחשבים כמתים הואיל ונטרפו, או שאינם מקבלים טומאה עד שידמו כאבן ולא יתנדנדו[182].

האם טריפה יולדת — נחלקו חז״ל אם טריפה יולדת או שאיננה יולדת[183], ונפסק להלכה שטריפה איננה יולדת[184], והיינו שאם ראינו נקבה בבהמה או בעוף שילדו, בידוע שאינן טריפה[185], והיינו דווקא אם נתעברה לאחר שנטרפה[186]. ויש להעיר, שמבחינה רפואית תלוי מה סיבת הטריפה, ואי אפשר לומר כלל בכל הטריפות אם יולדת אם לאו.

יש מי שכתב, שהכוונה שאיננה מתעברת, ואיננה יולדת[187]; ויש הסבורים, שדווקא איננה יולדת, אך יכולה היא

[173] מבחינה היסטורית, הרופא הראשון שכתב אנטומיה פתולוגית בצורה פחות או יותר ברורה ושיטתית היה Giovanni B. Morgagni (1682-1771), והפתולוגיה הפכה להיות ענף מוגדר ונפרד ברפואה רק במאה ה-19 למניינם, על ידי הפתולוג הצרפתי Jean Cruveilhier (1791-1874) — ראה א. שטינברג, פרקים בפתולוגיה בתלמוד ובנושאי כליו, עמ׳ 5-7; הנ״ל, אסיא, ו, תשמ״ט, עמ׳ 193 ואילך. **[174]** ראה א. שטינברג, שם. **[175]** כגון: humoralism — היפוקרטס; solidism — אסקלפיאדס; pneumatism — גלינוס. **[176]** רש״י ע״ז יא א ד״ה עיקור. **[177]** תוס׳ ע״ז שם ד״ה עיקור. וראה חידושי הריטב״א ע״ז שם. **[178]** חולין נו א; רמב״ם שחיטה ו יז; טור יו״ד מט. וראה בתוס׳ חולין כ א ד״ה אילימא. **[179]** רמב״ם שחיטה י י, וראה שם פירוט מצבים אלו. **[180]** רמב״ם שם י יא. וראה בראב״ד ובנו״כ שם. **[181]** חולין עה א. **[182]** חולין שם; רמב״ם טומאת אוכלין ב ו — בעיה שלא נפשטה. **[183]** תוספתא חולין ג ו; חולין נז ב-נח א; ע״ז ה ב; זבחים קטז א. **[184]** תוס׳ חולין נח א ד״ה והלכתא; רמב״ם מאכלות אסורות ג יא, ושחיטה יא א; טושו״ע יו״ד נז יח, ושם פו ט. **[185]** תוס׳ חולין נז ב ד״ה סימן; רמב״ם שם. **[186]** חידו׳ רעק״א ליו״ד סי׳ פז ד״ה נסתפקתי. **[187]** פר״ח יו״ד סי׳ נז.

להתעבר[188].

יש מי שסבור שטריפה זכר אינו מוליד[189]; ויש מי שסבור שטריפה זכר מוליד[190]. ומבחינה רפואית אי אפשר לקבוע כללים בזה, כי תלוי מה היא הטריפות, ואיך היא משפיעה על איברי המין, ועל ההפרשות ההורמונליות.

זהירות בטריפות — באופן כללי נזהרו חז״ל בפסיקותיהם בענייני טריפות, ומסופר על רב אשי, שכאשר הגיעה אליו שאלה של טריפות, היה מכנס ומביא את כל טבחי מתא מחסיא, ומחליט יחד עמם בשאלה הנידונה, כדי להתחלק באחריות[191]. ואמנם היו בתקופת חז״ל מומחים לטריפות, שנהגו להתייעץ עמם, כגון רבי יוחנן, ששלחו לו הרבה שאלות בטריפות[192], ודימו אליו כל מי שהיה חכם בטריפות[193]; טרופאי דמערבא[194], שהיו מורי הוראות בטריפות[195]; וטבחי מתא מחסיא, אשר היו בקיאים בטריפות[196].

איסור אכילה — בהמה, חיה ועוף שנמצאה בהם טריפה, אסורים באכילה, בין לישראלים ובין לכהנים[197], והאוכל כזית מבשר בהמה או חיה או עוף טהורים שנטרפו — לוקה[198].

האוכל מן הטריפה חלקים שאינם ראויים לאכילה, כגון עצמות וגידים, אף על פי שהוא אסור, הרי זה פטור מעונש, ואין חלקים אלו מצטרפים עם בשר טריפה ראוי לאכילה לשיעור כזית[199].

חשיבות ההקפדה בענייני טריפות — ההקפדה בענייני טריפות היא סמל להנהגה טובה[200]; ואפילו אם הורה חכם בבהמה מסברא, ולא נמצא הדין בפירוש שהיא מותרת, בעל נפש לא יאכל ממנה[201], אלא אם יש לו קבלה שהיא מותרת[202]. מאידך, אוכלי טריפות הם דוגמא לאפיקורסים ומומרים לתיאבון או להכעיס[203].

פסול לעדות — אוכל טריפות פסול לעדות, ואין הוא חוזר לכשרותו אלא עד שייראה ממעשיו שניחם על רעתו, וילבש שחורים ויכסה שחורים, וילך למקום שאין מכירים אותו, ויחזיר אבדה בממון חשוב, או יוציא טריפה מתחת ידו בדבר חשוב[204]. יש מי שכתב, שדין זה הוא דווקא בטבח ששוחט ובודק לעצמו ומוכר לאחרים, אבל השוחט לאחרים ויצאה טריפה מתחת ידו, כיוון שעשה תשובה, חזר להכשרו[205]; ויש מי שכתב, שהיינו דווקא אם עשה כן במזיד, או שמוחזק

[188] ישׁ״ש חולין פ״ג סי׳ פ; שו״ת כתב סופר חיו״ד סי׳ כט. **[189]** שער המלך, שחיטה יא א; שו״ת מים חיים, סי׳ ב. וראה בשד״ח מערכת טי״ת כלל כח. **[190]** אבני מילואים שו״ת סי׳ ח. וראה בכרתי ופלתי יו״ד סי׳ נז סק״ח; שו״ת כתב סופר חיו״ד סי׳ כט; שו״ת רעק״א סי׳ רד; שו״ת בית הלוי ח״ב סי׳ ל; מחזיק ברכה יו״ד סי׳ כז אות יג. **[191]** סנהדרין ז ב; הוריות ג ב. **[192]** חולין צה ב. **[193]** חולין נ א. **[194]** חולין נה ב. **[195]** רש״י שם ד״ה טרופאי. **[196]** סנהדרין ז ב; הוריות ג ב. **[197]** שמות כב ל; יחזקאל מד לא; חולין מב א; חולין קב ב; מנחות מה א. **[198]** רמב״ם מאכלות אסורות ד ו; סמ״ג לאוין קלג-קלד. **[199]** רמב״ם מאכלות אסורות ד יח, על פי חולין קיז ב. **[200]** יחזקאל ד יד; חולין לז ב. **[201]** רמ״א יו״ד קטז ז. **[202]** ש״ך שם סק״ח. **[203]** הוריות יא א. **[204]** סנהדרין כה א; רמב״ם עדות יב ט; טושו״ע חו״מ לד לד. וראה טושו״ע יו״ד קיט טו. **[205]** כס״מ, עדות שם.

לכך, אבל אם אפשר לומר שבטעות נעשה הדבר, יש לו תקנה שילמד ויחכם, ויקבל דברי חברות, היינו שיקבל עליו עניני פרישות, שאין נוהגים כן רוב המון העם, ויעשה תשובה[206].

סופיות הטריפה — בהמה כיוון שנטרפה, שוב אין לה היתר[207].

טריפה / נבלה — כל שנפסלה בשחיטתה, הרי היא נבלה; וכל ששחיטתה כראוי, ודבר אחר גרם לה להיפסל, הרי היא טריפה[208].

חזקת היתר — בהמה שנשחטה, בחזקת היתר עומדת, עד שייוודע לך במה נטרפה[209], היינו שכל בהמה, חיה ועוף בחזקת בריאים הם, ואין חוששים להם שמא יש בהם טריפה, לפיכך כשישחטו שחיטה כשרה, אינם צריכים בדיקה שמא יש בהם אחת מן הטריפות, אלא הרי הם בחזקת היתר עד שייוולד להם דבר שחוששים לו, ואחר כך בודקים על אותו דבר בלבד[210]. מכל מקום המנהג הפשוט בישראל, שצריך לבדוק את הריאה בבהמה וחיה אם יש בה סירכה[211], מפני שהטריפות שכיחות בריאה[212].

כתיבת תפילין — כותבים תפילין על עור בהמה חיה ועוף טהורים, גם אם הם טריפה[213].

שבת — העושה אחד מבעלי החיים טריפה בשבת, אפילו אם יחיה איזה זמן, חייב מדין שוחט, כי נחשב לנוטל נשמה; ואם יש רפואה למכה זו, אינו חייב[214].

יום-טוב — עגל שנולד מבהמה טריפה ביום טוב, מותר לשוחטו ולאוכלו, ואין הוא מוקצה[215].

וולד של טריפה — שחט בהמה טריפה, ומצא בה בן תשעה חי, צריך שחיטה להתירו, ואין שחיטת אמו מועלת לו; ואם הוא בן תשעה מת, או שלא גמרו חודשיו, אף על פי שהוא חי במעי הטריפה, הרי זה אסור, מפני שהוא כאיבר אמו[216]; ויש מי שכתבו, שאם נמצאת האם טריפה, טוב לאסור כל הוולדות שנמצאו בתוכה, מספק שמא אינן בני תשעה חדשים[217].

אפרוח או עגל מן הטריפה — אפרוח שנולד מביצת טריפה, או עגל שנולד מפרה טריפה, מותרים באכילה[218]; ויש מי שכתב, שנוהגים להחמיר באפרוח שנולד

[206] רמ״א יו״ד קיט יח; ט״ז שם סקי״ז. **[207]** חולין סח ב. וראה ברא״ש חולין פ״ד סי׳ ז; כו״פ יו״ד רסי׳ נו; שערי משה לאאמו״ר ח״ב סי׳ לב — מחלוקת אם מועילה פעולת אדם להחזיר טריפה לכשרותה. **[208]** חולין לב א. **[209]** ביצה כה א; חולין ט א. **[210]** רמב״ם שחיטה יא ג. **[211]** רמב״ם, שם ז; שו״ע יו״ד לט א. וראה עוד בע׳ ראות הע׳ 135 ואילך. **[212]** ש״ך שם סק״ב. **[213]** שבת קח א; רמב״ם תפילין א י; סמ״ג עשין כב,כה; טושו״ע או״ח לב יב; שם יו״ד רעא א. **[214]** מנ״ח מוסך השבת, בדיני שוחט. **[215]** ביצה ו א. **[216]** חולין עה א-ב; רמב״ם מאכלות אסורות ה טו; טושו״ע יו״ד יג ג. **[217]** סמ״ג סוף לאווין קלו; או״ה סוף כלל נה; הגהמ״י מאכלות אסורות ה טו; רמ״א יו״ד יג ג. **[218]** חולין נח א; תמורה לא א; רמב״ם מאכלות אסורות ג יא; טושו״ע יו״ד פו ז. אך ראה בתפא״י עדויות ה א, ביכין אות ט, שחילק בין אפרוח מביצת טריפה שכשר, לבין וולד של בהמה טריפה שאסור,

מביצת טריפה[219], אך יש מי שכתב, שאין טעם לחומרה זו[220].

ביצת טריפה, אפילו נגמרה כולה, אסורה באכילה, ואפילו נתערבה באלף כולן אסורות[221], ואיסור זה הוא מן התורה[222]. היה העוף ספק טריפה, כל הביצים שתלד בערימה ראשונה, משהים אותן, אם טענה ערימה שניה והתחילה ללדת, הותרו הראשונות, שאם היתה טריפה לא היתה יולדת עוד, ואם לא ילדה, הרי הן אסורות[223].

אין מוכרים ביצת טריפה לעכו״ם, שמא יחזור וימכרנה לישראל[224], ומכל מקום אין לקנות מן העכו״ם ביצים טרופות כלל[225].

חלב מבהמה טריפה — אסור, כמו בשרה[226].

בהמה כשרה שינקה מן הטריפה, או טריפה שינקה מן הכשרה, חלב הנמצא בקיבתן מותר[227]; ויש האוסרים בחלב צלול הנמצא בקיבת כשרה שינקה מן הטריפה[228], ולשיטה זו אין חוששים שמא ינקה מן הטריפה, והכל מותר, כל זמן שאין יודעים בוודאי שינקה מן הטריפה[229].

גבינה — אסור להעמידה בקיבת בהמה טריפה[230].

גבינות שנעשו מחלב בהמה, ואחר כך נמצא שהבהמה טריפה, אם אפשר להניח, שהטריפות אירעה סמוך לשחיטתה, הגבינות מותרות; ואם יש מקום להניח שהיתה טריפה שלושה ימים קודם שחיטתה, הגבינות אסורות[231]. דין זה נכון גם בביצים מתרנגולת שנשחטה ונמצאה טריפה[232].

שיעורים — טריפה מצטרפת עם נבילה לשיעור אכילה, אף על פי שאיסורים משני לאווין שונים אינם מצטרפים זה עם זה, הרי נבלה וטריפה יוצאים מן הכלל הזה, הואיל והטריפה תחילה נבלה[233].

ולכאורה מטושו״ע יו״ד עט ג, משמע שלא כדבריו, וי״ל. **[219]** רמ״א יו״ד פו ז. **[220]** ש״ך שם סקכ״א. וראה בערוה״ש יו״ד פו ב. **[221]** עדיות ה א; חולין נח א; תמורה לא א; טושו״ע יו״ד פו ג. **[222]** ש״ך שם סק״ח; ערוה״ש יו״ד פו ג. וראה בתוס׳ ב״ק מז א ד״ה מאי, שחילקו בין שנולדה מיד לאחר שנטרפה, לבין שנולדה זמן מה לאחר שנטרפה. **[223]** חולין נז ב-נח א; רמב״ם מאכלות אסורות ג יא; טושו״ע יו״ד פו ט. וראה עוד בנידון בשו״ת אגרות משה חיו״ד ח״א סי׳ כא. **[224]** חולין סד א; טושו״ע יו״ד פו י. וראה בכס״מ מאכלות אסורות ג יט. וראה בשו״ע, רמ״א וש״ך שם סק״ל, אם מותר למכור לעכו״ם ביצת טריפה טרופה בקערה. וראה עוד בשו״ת חת״ס חיו״ד סי׳ יט. **[225]** רמב״ם מאכלות אסורות ג יט. **[226]** חולין קטז ב; טושו״ע יו״ד פא א; ביאור הגר״א שם סק״א. **[227]** חולין קטז א-ב; טושו״ע יו״ד פא ו. **[228]** ר״ת בתוס׳ חולין קטז ב ד״ה הכי; רא״ש שם; טושו״ע שם, בשם יש אוסרים; רמ״א שם ׳והכי נהוג׳. **[229]** רמ״א שם. **[230]** רמב״ם מאכלות אסורות ט טז; טושו״ע יו״ד פז יא. וראה שם ובנו״כ טעמים שונים לאיסור זה. **[231]** טושו״ע יו״ד פא ב. וראה באריכות בנו״כ שם. **[232]** רמ״א יו״ד פו ג. **[233]** רמב״ם מאכלות אסורות ד יז; שם יד ה. וראה באבני מילואים בשו״ת סי׳ ד, שהביא מקור לדין זה של הרמב״ם מספרי דברים יד כא.

איסורי אכילה נוספים — האוכל מחלב של טריפה, חייב משום אוכל חלב, ומשום אוכל טריפה[234]. וכן האוכל איבר מן החי מן הטריפה, חייב משום שניהם[235]. וכן האוכל גיד הנשה של טריפה, חייב משום שניהם[236]. גדרי האיסורים הללו הם משום איסור חל על איסור בכולל, במוסיף או בבא בבת אחת.

השוחט אותו ואת בנו, ונמצא אחד מהם טריפה, בכל זאת חייב משום ׳אותו ואת בנו׳ ולוקה[237].

כיסוי הדם — השוחט חיה או עוף ונמצאו טריפה, הרי הם פטורים מכיסוי הדם[238].

מכירה — השוחט את הפרה ומכרה לחברו, ואחר כך נודע שהיא טריפה, מה שאכל — אכל, ויחזיר לו את הדמים; ומה שלא אכל, יחזיר את הבשר לטבח, ויחזיר לו את הדמים[239].

גנב, טבח ומכר — מי שגנב בהמה ושחט אותה ונמצאה טריפה, אף על פי כן משלם תשלומי ארבעה וחמישה[240]. וכן אם גנב בהמה טריפה, וטבח או מכר אותה, משלם תשלומי ארבעה וחמישה[241].

מתנות כהונה של זרוע לחיים וקיבה, אינם חלים בבהמה טריפה[242], ואפילו בספק טריפה, פטור ממתנות כהונה[243].

ראשית הגז נוהג גם בבהמה טריפה[244].

במצות שילוח הקן, אם היתה האם טריפה, חייב לשלחה, אבל אם היו האפרוחים טריפה, פטור משילוח[245].

קרבנות — בהמה טריפה אסורה לקרבן על המזבח[246]. ואף על פי שאינה ראויה לקרבן, אין פודים אותה, אלא תירעה עד שתמות ויקברוה[247]. אבל וולד שנולד לבהמה טריפה, מותר למזבח[248]. וכן אפרוח שנולד מביצת יונה טריפה,

וראה עוד בנידון במנ״ח מ׳ תעב; כתבי הגר״ח על הש״ס עמ׳ רנה-רנו; חידושי הגרי״ז הלוי על הרמב״ם דע״ט ע״א ד״ה מכתבו. **[234]** חולין לז א-ב; שם קג א; רמב״ם מאכלות אסורות ז ב. **[235]** חולין קג א; רמב״ם שם ה ה. **[236]** חולין שם; רמב״ם שם ח ו. וראה באריכות בנו״כ הרמב״ם, ובאנציקלופדיה תלמודית, כרך א, ע׳ אין איסור חל על איסור. **[237]** חולין פא ב, מחלוקת; רמב״ם שחיטה יב ה; סמ״ג לאווין קמט. **[238]** חולין פה א, מחלוקת; רמב״ם שחיטה יד י; טושו״ע יו״ד כח יז. **[239]** בכורות לז א; רמב״ם מכירה טז יב; טושו״ע יו״ד קיט יג; שם חו״מ רלד ב. **[240]** ב״ק ע א; רמב״ם גניבה ב ח; טור חו״מ שנ. **[241]** ב״ק עז ב; רמב״ם שם ב ט; טור שם. **[242]** ספרי דברים יח ג; חולין קלו ב; נידה נא א; טושו״ע יו״ד סא ו. וראה ברש״י ור״ן חולין שם, על המקור לפטור זה.

וראה בתו״ת דברים פי״ח אות י, שתמה על כי הרמב״ם השמיט דין זה, וכבר קדמו בזה בשו״ת בנין ציון החדשות סי׳ ק, וראה מה שתירץ בזה. וראה עוד ביד אברהם יו״ד שם, מה שכתב בנידון. **[243]** ש״ך יו״ד סי׳ סא סק״ג. **[244]** חולין קלו ב; נידה נא א — מחלוקת; רמב״ם בכורים י ז. וראה בר״ן חולין שם, ובכס״מ שם, מה שכתבו בשיטת הרמב״ם. **[245]** חולין קמ א; רמב״ם שחיטה יג ט,יא; טושו״ע יו״ד רצב א,ז. **[246]** מנחות ה ב; תמורה כט א; רמב״ם איסורי מזבח ב י. וראה בגמ׳ ורמב״ם וכס״מ שם, דרשות שונות למקור הלכה זו. וראה בשו״ת התשב״ץ ח״א סי׳ סז, חקירה ארוכה איך היו עושים בקדשים בבדיקות הריאה ושאר טריפות. וראה עוד במשך חכמה ויקרא ד י; שם יז י. **[247]** תמורה ל ב; רמב״ם שם. **[248]** תמורה שם; חולין נח א; רמב״ם שם ג יב.

מותר למזבח[249].

בהמת קדשים שנשחטה ונמצאה טריפה, הרי זו תצא לבית השריפה[250].

שחט קרבן פסח בשבת, ונמצא טריפה במקום סתר — פטור[251].

בכור תמים שנשחט, ונמצא טריפה אחר שהופשט, העור יישרף, והשבר יקבר; ואם נשחט במומו, הבשר יקבר, והער יינתן לכהנים[252].

המולק עוף קדשים ונמצא טריפה, הרי זו נבלה לכל דבר, שאין המליקה מתרת ומטהרת אלא דבר שהוא כשר למזבח[253].

מצורע שהביא שתי ציפורים לטהרתו, ושחט אחת מהן, ונמצא שהיא טריפה, יקח זוג ציפורים לשניה[254].

בהמה טריפה דומה לבהמה בעלת מום בהלכות קדשים, בכך שאין שניהם ראויים כקרבנות אם אמר 'הרי זה עולה'[255]. אכן, בכמה הלכות נתקדשו בעלי מומים, וטריפה איננה קדושה גם בהם, כגון מעשר בהמה, שהטריפה פטורה[256]; וכגון תמורה, שהממיר קרבן בבהמה טריפה, אין הקדושה חלה עליה, ולפיכך אינו לוקה[257]. והיינו, משום שבעל מום אין חסרונו אלא לגבוה, מה שאין כן בטריפה, שאסור אף להדיוט[258].

טומאה — טריפה בחייה איננה מטמאה[259].

טריפה שנשחטה שחיטה כשרה, אף על פי שהיא אסורה באכילה, הרי היא טהורה[260]. אבל אם נגע בה הקודש, נטמא מדברי סופרים, וזו מעלה יתירה שעשו בקודש[261].

משכב בהמה — השוכב עם בהמה טריפה — חייב, ככל שוכב עם בהמה[262].

טרמינלי — ראה ערך נוטה למות

[249] תמורה לא א; רמב"ם שם ג יג. **[250]** פסחים פב ב; רמב"ם איסורי מזבח ב יא. וראה בתוי"ט זבחים יב ד ד"ה וחכמים. **[251]** פסחים עב ב; רמב"ם שגגות ב י. וראה תוס' פסחים עג א ד"ה שחטו. **[252]** זבחים קג-קד; רמב"ם בכורות ג י. וראה בשיטות אלו בלח"מ שם, ובתוי"ט שם. **[253]** זבחים סט א; רמב"ם פסולי המוקדשין ז ג. **[254]** נגעים יד ה; רמב"ם טומאת צרעת יא ט. וראה שם מחלוקת הרמב"ם והראב"ד, אם רק הראשונה מותרת בהנאה, או ששתיהן מותרות, עיי"ש. **[255]** תמורה כג ב; רמב"ם מעשה קרבנות טו ו. **[256]** בכורות נז א; רמב"ם בכורות ו יד; שם י יד; סמ"ג עשין ריב. וראה במשל"מ בכורות שם. **[257]** תמורה יז א; רמב"ם תמורה א יז. וראה בכס"מ ולח"מ שם. **[258]** משך חכמה שמות כב ל. **[259]** תוס' זבחים סט ב ד"ה אי. **[260]** חולין עב ב; רמב"ם אבות הטומאות ב ו. **[261]** חולין עג א; רמב"ם שם ח. **[262]** רמב"ם איסורי ביאה א יב. וראה בע' מיניות, הע' 733 ואילך.

יָד

א. הגדרת המושג

יד האדם במובן הלכתי נידונה בתורת איבר של אדם או בעלי חיים. כמו כן משמש המושג יד במובן של קניין בדברים הניתנים ביד; במובן של דבר נספח בענייני טומאה והכשר לטומאה;

ובמובן של דיבור קטוע בענייני נדרים ונזירות.

בלשון תורה משמש המושג 'יד' לעתים באופן מצומצם לכף היד[1], וכן הוא ביחס לקידוש ידים ורגלים של כהנים במקדש, ש'יד' הוא עד הפרק[2], או לחלקים אחרים של הגפה העליונה, כגון בתפילין ש'ידך' היא הקיבורת[3]; ולעתים 'יד' משמש במושג רחב של הגפה העליונה כולה, כגון בנשיאת כפים של כהנים ש'יד' כוללת גם קנה וזרוע[4].

לעומת זאת בזמן התלמוד התייחס המושג 'יד' בלשון בני אדם לכף היד ולאמה עד המרפק[5].

המושג 'יד' בתורה מתייחס בדרך כלל ליד אנטומית, אלא אם כן לא ניתן לפרש את המושג בצורה הראשונית, שאז מתפרש המושג באופן מושאל[6].

'כף היד' הוא החלק של היד שאליו מחוברות האצבעות. במובן מצומצם כף היד הוא החלק הפנימי של היד, בניגוד לגב היד, שהוא החלק החיצוני[7]. 'פס היד'[8] הוא קצה היד או כף היד.

למושג 'יד' פירושים מושאלים אחדים: חלק הבולט מן הכלי לצורך אחיזה[9], בדומה ליד בגוף. משימוש זה של יד לקוח המושג 'יד' (ובלשון רבים: 'ידות') הכלי, היינו ידית של כלי, או דבר המחובר לכלי וטפל לו, במובנים מסויימים. וכן 'יד' (ובלשון רבים: 'ידות') האוכלים, היינו דבר המחובר לאוכל ומשמש לאחוז

[1] ראה תרגום אונקלוס ויקרא יד טו; רש"י מנחות לז ב ד"ה ידך. [2] חולין קו ב; ערכין יט ב. [3] ערכין שם. [4] סוטה לח א. [5] ערכין יט ב. [6] ראה ב"מ נו ב. [7] שבת קט א. [8] דניאל ה ה,כד. [9] שמות כו יז.

בו את האוכל, כגון עוקצי פירות וכיוצא. בהשאלה מצינו ״ידות׳ אף לאדם ולבעלי חיים, כגון השיער והשיניים והציפורניים וכיוצא, שאף כלפיהם משתמשים במושג כללי של ידות. מתוך ידות הכלים לקוח בהשאלה גם המושג ״ידות נדרים׳ או ״ידות נזירות׳ (ולעתים: יד או ידים), היינו דיבור מקוטע שניתן להבין ממנו כוונת המדבר אף על פי שלא ביאר דבריו בשלימות[10].

כמו כן משמש המושג ״יד׳ באופן מושאל לחלק או מנה[11], צד[12], מצבת זכרון[13], ברשות או באמצעות[14]. כמו כן הושאל המושג ״יד׳ גם כלפי הקב״ה[15], והוא רק על דרך ההשאלה להורות לנו שהקב״ה עושה פעולות[16].

בעניין קטוע יד — ראה ערך גדם.

ב. רקע מדעי

ייחודיות — הידיים של בעלי חיים הן הגפיים הקדמיות, המשמשות לעמידה ולהליכה כמו הרגליים, שהן הגפיים האחוריות. לעומת זאת הידיים של בני אדם איבדו את משמעותן כאיברי עמידה והליכה, פרט לתינוקות בשלבי הזחילה. הידיים משמשות בעיקר לתפיסה ולאחיזה של עצמים, להתגוננות, ומיקום של קולטני חוש המישוש והטמפרטורה. העובדה שידי אדם בנויות לפעילויות מתוחכמות, כשהן חופשיות מהצורך לשימוש בהליכה ובעמידה, היא אחת התכונות החשובות המבדילות את בני האדם משאר היצורים בעולם.

אנטומיה

יד האדם, במובן של הגפה העליונה, מחולקת לארבעה חלקים: הזרוע, האמה, כף היד, האצבעות.

הזרוע — היא החלק המחבר את הגפה העליונה לעצם השכמה. הזרוע מורכבת מעצם הזרוע[17], שעליה מורכבים שרירים המניעים את הזרוע ואת האמה. ביניהם יש לציין את שריר הדלתא[18], שריר הזרוע הדו-ראשי[19], ושריר הזרוע התלת-ראשי[20]. מיפרק השכם[21] של הזרוע והשרירים המורכבים סביבה מאפשרים תנועות מגוונות ביותר של הזרוע לכל כיוון.

האמה — היא החלק המתחבר לזרוע ולכף היד. האמה מורכבת משתי עצמות: החישור[22] והגומד[23]. מספר שרירים מתחברים לעצמות אלו, והן מאפשרים תנועות כיפוף ויישור במיפרק במרפק[24], וכן תנועות פנימה והחוצה[25]. עצמות האמה מתחברות לעצם הזרוע במיפרק המרפק, ולשורש כף היד, במיפרק שורש

[10] ראה אנציקלופדיה תלמודית, כרך כא, עמ׳ תרנא. **[11]** בראשית מג לד. **[12]** דברים ב לז. **[13]** שמואל ב יח יח. **[14]** בראשית ל לה; שמות כב ג, ובמכילתא שם; במדבר כא כו. וראה רש״י סנהדרין פה ב ד״ה שיכניסנו. **[15]** שמות ט ג. **[16]** רמב״ם, מו״נ א מו. וראה עוד משמעויות ופרשנויות שונות של המושג ״יד׳ בדברי השופט אלון בג״צ 461/81 דויד נ׳ בית הדין המשמעתי הארצי של לשכת עורכי הדין בישראל פ״ד לו(1) 779. **[17]** humerus. **[18]** deltoid. **[19]** biceps brachii. **[20]** triceps brachii. **[21]** scapula. **[22]** radius. **[23]** ulna. **[24]** flexion and extension. **[25]** pronation and supination.

כף היד.

כף היד — שורש כף היד[26] מכיל מספר עצמות קטנות, המסודרות בשני טורים, ויוצרים מצד אחד מיפרק עם שתי עצמות האמה, ומצד שני לחמש עצמות גלילי כף-היד, אשר יחד עם השרירים, הגידים והעור הם המהווים את כף היד[27]. כל אחת מעצמות גלילי כף-היד מתחברות עם גליל גרמי של אחת האצבעות. לארבע אצבעות יש שלושה גלילים לכל אחת, ולאגודל שני גלילים בלבד.

כף היד מכילה מספר רב של שרירים קצרים, המאפשרים תנועות רבות ומגוונות של חלקי כף היד.

עור השטח הכפי של כף היד הוא עבה וחסר שערות ובלוטות חלב. לעומת זאת הוא עשיר בבלוטות זיעה. העור בשטח הכפי הדוק לרקמות העמוקות, ולא מאפשר תנועה רבה. על פני העור הכפי ישנם חריצים ורכסים רבים, המסודרים בצורה מיוחדת ואופיינית לכל אדם ואדם. טביעתם של קווים אלו הם 'טביעת האצבעות' המשמשת לזיהוי בני אדם, בגלל סידורם המיוחד והייחודי לכל אדם.

עור השטח הגבי עדין יותר עם יכולת תנועתית רבה יותר. הוא מכיל שערות עד גליל האצבעות השני; העור מעל גליל האצבעות האחרון חסר שערות, והוא נושא את הציפורניים. מתחת לעור השטח הגבי ניתן לראות ווריד וגידים, ובאזור זה יש מיעוט שרירים.

תיפקוד כף היד בכלל והאגודל בפרט הוא ייחודי לבני אדם. האזור התנועתי בקליפת המוח באדם אשר מייצג ומפעיל את כף היד הוא גדול מאד ומיוחד לאדם. עקב כך יש לאדם יכולת הפעלה עדינה ומגוונת מאד של כף היד בכלל ושל האגודל מול האצבעות בפרט. עובדה זו מאפשרת לאדם פעילויות מדוייקות ועדינות, שבהם מותנים עיקר הישגיו הטכניים והאומנותיים. התנועה המיוחדת של האדם להפעיל את האגודל באופן מנוגד לשאר האצבעות היא המאפיינת את האדם (ובמידה פחותה חלק מהקופים), והיא המקנה לאדם כושר תפיסה ואחיזה יעילים ביותר של היד, ובין השאר מאפשרת את יכולת הכתיבה.

ג. היד במקרא ובחז"ל

אנטומיה

לאדם שתי ידיים — יד ימנית ויד שמאלית. אצל רוב בני האדם היד החזקה היא הימנית, בעוד שהיד השמאלית היא יד כהה[28], היינו יד חלשה[29].

במבנה הגפה העליונה מנו חז"ל את החלקים הבאים:

כף היד, שיש בה חמש **אצבעות**, ולהם יש שמות נפרדים[30]: זרת[31], ונקראת כך מלשון זערת, היינו קטנה וזעירה. אצבע זו נקראת גם אצבע קטנה[32]; קמיצה, היא

[26] carpus. [27] metatarsus. [28] מנחות לז א. [29] רש"י שם, פירוש ב. וראה ע' אטר, ברקע המדעי. [30] כתובות ה ב; מנחות יא א. [31] שמות כח טז. [32] מל"א יב י; שבת סד

האצבע שבה קומצים את המנחה; אמה, הנקראת כך, כי היא משלימה את מידת האורך 'אמה', ששיעורה מהמרפק ועד קצה האצבע השלישית, שהיא הארוכה באצבעות כף היד. אצבע זו נקראת גם צרדה[33]; אצבע, שם זה משמש הן לאצבע השניה-המורה, והן לכל אחד מהאצבעות ביד וברגל[34]; גודל[35], או אגודל[36], או בוהן[37]. **קשרי האצבעות** הם הפרקים [חוליות] של חלקי האצבעות[38].

עצם הקנה או האמה — במקרא ובחז"ל יש התייחסות רק לעצם אחת בין הזרוע לבין כף היד, והיא עצם הקנה או האמה. אכן יש לציין כי למעשה יש שתי עצמות בין פרק המרפק לבין שורש כף היד[39].

הקנה כעצם ראשית ביד מוזכרת רק במקום אחד במקרא[40]. במקומות אחרים במקרא משמש המושג 'קנה' לגבעול של צמח[41], לצמח בר הגדל על מים[42], ולזרוע של המנורה במקדש[43].

המושג 'אמה' במקרא מתייחס למידת אורך, כאורך הקנה, אך לא מוזכר מושג זה כעצם של היד. בימינו המושג 'אמה' משמש כשם כולל לחלק הגפה העליונה שבין פרק המרפק לבין שורש כף היד, והוא כולל את שתי העצמות, ואת כל הרקמות האחרות.

המרפק[44] הוא המיפרק המחבר את הזרוע עם שתי עצמות האמה. 'מרפק' הוא לשון ארמי, שמקורו נגזר כנראה מהמילה 'מתרפקת'[45], שפירושו נשענת על המרפק. השם העברי של אזור זה הוא אציל[46] או עציל[47].

הזרוע — הוא חלק היד מפרק הכתף ועד המרפק. החלק השרירי המוגבה במרכז הזרוע נקרא קיבורת[48], שכן קיבורא בארמית היא לשון פקעת וציבור. הקיבורת היא המרכז של שריר הזרוע הדו-ראשי. 'זרוע' משמש בהשאלה לתכונת הגבורה והכוח באופן כללי[49].

מומים ביד ובאצבעות

לעניין כהן — חז"ל מנו מספר מומים ביד, אשר מתייחסים להגדרת מומי כהן[50]:

מי שנשברה עצם ידו, והוא שיהא ניכר[51].

ב. **[33]** משנה יומא א ז. וראה שם במשמעות השם. **[34]** שמו"ב כא כ; דניאל ב מא-מב, ה ה. **[35]** יומא לח ב. **[36]** שבת סב ב. **[37]** שמות כט כ, והכוונה הן ליד והן לרגל. **[38]** סוטה לט ב, וברש"י שם ד"ה לכוף. **[39]** ראה לעיל ברקע המדעי. **[40]** איוב לא כב. **[41]** בראשית מא ה. **[42]** ישעיה יט ו. **[43]** שמות לז יט. וראה בספרו של פרויס, עמ' 50, על גלגולי המושג 'קנה' בימי הבינים. **[44]** elbow. **[45]** שיר השירים ח ה. **[46]** יחזקאל מד יח; סנהדרין סה ב; זבחים יח ב. **[47]** ראה שיטמ"ק ורגמ"ה ערכין יט ב. אמנם רש"י שבת צב א ד"ה מרפקו, ונידה ל ב ד"ה אצילין, תירגם שני מושגים אלו אישיל"א או אישיליש, שפירושו בית השחי, אך ראה באריכות בתוס' שבת צב א ד"ה במרפקו, שחלקו על רש"י ותירגמו מרפק כמשמעו בימינו. **[48]** עירובין צה ב; מנחות לז א; ערכין יט ב. **[49]** דברים כו ח; איוב כב ח. **[50]** המומים סוכמו בבכורות מ א; שם מה א; רמב"ם ביאת מקדש ז ט; שם ח יא. **[51]** גמ' ורמב"ם שם. וראה כס"מ שם; חזון נחום בכורות פ"ו מ"ח.

אצבעות מורכבות זו על זו.

אצבעות קלוטות, היינו אצבעות שמחוברות ביניהן, מצב המכונה אידקות האצבעות[52]. מדובר בחיבור עד למטה מן הפרק, ודווקא בפרק הראשון הסמוך לכף היד. ניתן לחתוך ולהפריד בין האצבעות[53], ולפיכך אם חתכן והפרישן עד למטה מן הפרק — כשר.

מי שיש לו שש אצבעות בידיו או ברגליו, היינו מצב של ריבוי אצבעות[54]. זה היה מצבו של הפלשתי שהרגו יהונתן בן שמעה אחי דוד[55], וכן מתואר איש כזה שבא לפני רבי טרפון[56]. קיימים סוגים שונים של ריבוי אצבעות, לעתים הן נספרות עם שאר האצבעות על גב היד, ולעתים אינן נספרות; לעתים יש להן ציפורן ולעתים אין להן ציפורן[57]. מי שיש בידו אצבע יתירה וחתך את היתירה — כשר, אבל אם היה בה עצם, אפילו חתכה — פסול.

מי שחסר אצבע מידו.

מי שפיקה יוצאת מגודלו.

לעניין טומאה — אצבע יתירה שפרשה מן המת, דינה כשאר האיברים, שאם יש בה ציפורן היא מטמאה במגע ובמשא ובאוהל, אפילו יש בה פחות מכזית בשר[58]. לעומת זאת אצבע יתירה של מת שאין בה ציפורן, ואינה נספרת על גב היד, ואין בה כזית בשר, מטמאה רק במגע ובמשא ולא באוהל[59].

ד. היד בהלכות שונות

יד ימין — כל מקום שנאמר יד בתורה אינה אלא ימין[60], והיינו דווקא בענייני עבודת המקדש[61], אבל בדינים אחרים כל מקום שנאמר בו יד אינה אלא שמאל[62].

רוב המצוות והחיובים הקשורים ביד מתקיימים דווקא ביד ימין, אך יש מיעוט מצוות המתקיימות דווקא ביד שמאל[62]. יש מצוות וחיובים שהיעדר יד אחת או היעדר שתי הידיים גורמות לביטולן או לשינוי בהם[63].

להלן רשימת נושאים הלכתיים שיד האדם משמשת בהם מקום המצווה:

הנחת **תפילין** של יד[64]. המיקום הוא על הקיבורת שבזרוע[65].

קידוש ידיים (ורגליים) של הכהנים במקדש[66]. המיקום הוא עד פרק החיבור שבין היד והקנה, היינו שורש כף היד[67].

[52] syndactyly. **[53]** בכורות מה א. **[54]** polydactyly. **[55]** שמו״ב כא כ. **[56]** בכורות מה ב. וראה שם מחלוקת תנאים, אם זה יתרון או חסרון לאדם. **[57]** נידה מט ב. **[58]** נידה מט ב; רמב״ם טומאת מת ב ז. **[59]** בכורות מה א; רמב״ם שם. וראה מנ״ח מ׳ רסג אות ח; אור שמח על הרמב״ם שם. **[60]** זבחים כד א; מנחות י א. **[61]** פיהמ״ש לרמב״ם רפ״ב דזבחים. **[62]** ראה ע׳ אטר. **[63]** ראה ע׳ גדם. **[64]** שמות יג ט; שם יג טז; דברים ו ח. **[65]** ערכין יט ב; רמב״ם תפילין ד ב; טושו״ע או״ח כז א. **[66]** שמות ל יח-כא. **[67]** תוספתא ידיים רפ״ב; חולין קו ב; ערכין יט ב. וראה רש״י ותוס׳ חולין שם.

נטילת ידיים — מעיקר הדין חייבים בנטילת ידיים במקרים הבאים: כהנים לפני נשיאת כפיים[68]; כל אדם כשיבוא לאכול פת שמברכים עליו 'המוציא'[69]; כל אדם לפני שעומד לתפילה[70]. בכל אלו נוטל ידיו עד הפרק שבין שורש כף היד לבין האמה.

יש עוד מצבים שבהם תיקנו נטילת ידיים, אם משום נקיות ואם כדי להסיר רוח רעה השורה על הידיים[71]. יש מי שסיכם את הדברים הצריכים נטילה (של הידיים) במים כדלקמן: הקם מהמיטה לאחר שינה[72], והיוצא מבית הכסא, אפילו לא עשה צרכיו[73], ובוודאי לאחר עשיית צרכיו, והיוצא מבית המרחץ, אפילו לא רחץ שם[74], והנוטל צפורניו, והחולץ מנעליו אם נגע בהם בידיו, והנוגע ברגליו, והחופף ראשו, וההולך בין המתים בבית הקברות, ומי שנגע במת, ומי שמוציא כינים מבגדיו, והמשמש מיטתו, והנוגע בכינה, והנוגע בגופו בידו במקומות המטונפים, שיש בהם מילמולי זיעה[75]. ובכל אלו צריך ליטול ידיו עד הפרק שבין שורש כף היד לבין האמה, ועל כל פנים עד סוף קשרי האצבעות[76].

ברכת כהנים[77] נעשית בדרך של נשיאת כפיים, היינו הכהנים מגביהים ידיהם כנגד כתפותיהם, ומגביהים יד ימנית קצת למעלה מהשמאלית, ופושטים ידיהם, וחולקים אצבעותיהם, ומכוונים לעשות חמישה אווירים, ופורשים כפיהם כדי שיהא תוך כפיהם כנגד הארץ ואחורי ידיהם כנגד השמים[78].

ארבע מינים — בסוכות נוטלים לולב, הדס וערבה ביד ימין ואתרוג ביד שמאל[79].

גט וקניינים — משקיבלה האשה את הגט לידה, הרי היא מגורשת[80]; וכן לעניין גניבה, משנטל לידו את החפץ, נתחייב בגניבה[81]; וכן באבדה, משהגיע החפץ ליד המוצא, זכה בו[82]; וכן לעניין קידושין, משהגיע כסף הקידושין או שטר הקידושין ליד האשה, הרי היא מקודשת[83]; וכן גט שחרור של עבד כנעני, שמשעה שהגיע שטר השחרור לידו, יצא לחירות[84]; וכן בקניין, משהגיע החפץ ליד הקונה הרי זה שלו, אלא שנחלקו הראשונים אם קניין-יד הוא בעצם ההגעה ליד, או דווקא אם הגביה או משך[85].

נהגו הסוחרים לגמור קניין על ידי תקיעת כף, וזה נחשב כקניין[86].

והרמב"ם השמיט פרט זה. **[68]** סוטה לח א; רמב"ם תפילה טו ה; טושו"ע או"ח קכח ו. **[69]** חולין קה א; רמב"ם ברכות ו ב; טושו"ע או"ח קנח א. **[70]** ברכות טו א; רמב"ם תפילה ד ב; טושו"ע או"ח צב ד. **[71]** ראה מ"ב סי' ד סקי"ח וסקמ"א. **[72]** ראה ברכות ס ב; רמב"ם תפילה ז ד; טושו"ע שם א; שם מו א. **[73]** מ"ב שם סק"מ. **[74]** מ"ב שם. **[75]** כל זה בטושו"ע או"ח ד יח. **[76]** מ"ב סי' ד סקל"ח. **[77]** ויקרא ט כב. **[78]** סוטה לח א; רמב"ם תפילה יד ג; טושו"ע או"ח קכח יב. **[79]** רמב"ם לולב ז ו; טושו"ע או"ח תרנא ב. **[80]** דברים כד א; גיטין עז א; רמב"ם גירושין ה א; טושו"ע אבהע"ז קלט א. **[81]** שמות כב ג; גיטין עז א; טושו"ע חו"מ שמח ד. **[82]** ב"מ ט א; רמב"ם גזלה ואבדה יז א; טושו"ע חו"מ רסח א. **[83]** רמב"ם אישות ד כא; טושו"ע אבהע"ז ל א. **[84]** קידושין כג א; רמב"ם עבדים ה ג; טושו"ע יו"ד רסז מד. **[85]** ראה אנציקלופדיה תלמודית, כרך כא, ע' יד (קנין), עמ' תרפד ואילך. **[86]** ראה טושו"ע

טומאת ידיים — חכמים גזרו גזרה מיוחדת על טומאת ידיים[87], מכיוון שידיים עסקניות הן[88]. שלמה המלך ובית דינו גזרו על טומאת ידיים לטמא את הקודש, הלל ושמאי הוסיפו אף לעניין תרומה, אלא שגזרתם לא התקבלה, עד שבאו תלמידיהם וחזרו וגזרו על הידיים במסגרת שמונה עשר דבר[89].

בשבועה — בתקופת התורה נשבעו בהרמת יד[90], או שימת יד הנשבע תחת ירך המשביע[91]. על פי ההלכה, הנשבע אוחז ספר תורה בזרועו, והוא עומד ונשבע בשם או בכינוי בשבועה או באלה מפיו או מפי הדיינים[92], ואם השביעוהו הדיינים בלא נקיטת חפץ בידו, חוזר ונשבע וספר תורה בידו[93].

סמיכה לשררה — מינוי סמכותי והאצלת סמכות נעשתה על ידי סמיכת ידיים[94], ואף שכיום אין נוהגים כן, נשאר המושג 'סמיכה' למינוי לרבנות או דיינות.

סמיכה בקרבנות — סמיכת ידיים של המקריב על ראש הקרבן[95]. כל קרבנות בהמה שיקריב היחיד, בין חובה בין נדבה, סומך עליהן כשהם חיים[96], וצריך הסומך לסמוך בכל כוחו בשתי ידיו על ראש הבהמה[97].

בנזיר — תנופת הזרוע של איל נזיר, החזה והשוק, וחלת מצה ורקיק מצה. כל אלו מניחים על יד הנזיר, והכהן מניח ידיו תחת ידי הבעלים ומניף[98].

בסוטה — מביא עשרון קמח שעורים, נותנו בכפיפה מצרית, ונותנו ביד האשה כדי לייגעה; אחרי שמקשים את הסוטה את מי המרים המאררים, לוקח כלי שרת שבו המנחה, ונותנו על ידיה, וכהן מניח ידו תחתיה ומניפה במזרח[99].

אצבעות בהלכה — הזאת דם קרבנות של חטאות הנאכלות, היינו חטאת יחיד, על ארבע קרנות מזבח החיצון נעשות על ידי טבילת אצבע הכהן הימנית הסמוכה לאגודל, עד שיכלה כל הדם שבאצבעו, וצריך לטבול אצבעו על כל קרן וקרן. כמו כן הזאת דם חטאות הנשרפות, כמו פר ושעיר של יום הכיפורים, פר כהן משיח, פר העלם דבר של ציבור, ושעירי עבודה זרה, שמזים את דמם על מזבח הזהב ועל הפרוכת המבדלת בין הקודש ובין קודש הקדשים, דינם כמבואר לעיל[100]; וכן בפרה אדומה לאחר שחיטתה, מזה באצבעו הימנית מן הדם שבכפו השמאלית שבע פעמים כנגד בית קדשי הקדשים[101]; הזאת שמן על מצורע המיטהר אף היא

חו"מ רא ב, ובנו"כ שם. **[87]** משנה זבים ה יב; שבת יג ב; פסחים יט ב; רמב"ם אבות הטומאות ח ח. ומסכת מיוחדת, מסכת ידיים, חוברה על דיני טומאת ידיים ונטילתן. **[88]** שבת יד א. **[89]** שבת יד ב-טו א. **[90]** בראשית יד כב. **[91]** בראשית כד ב; שם מז כט. **[92]** שבועות לח ב; רמב"ם שבועות יא ח; טושו"ע חו"מ פז יד-יז. **[93]** רמב"ם שם יא. **[94]** במדבר כז יח; דברים לד ט. **[95]** ויקרא א ד ועוד. **[96]** מנחות צב-צג; רמב"ם מעשה הקרבנות ג ו. **[97]** מנחות שם; רמב"ם שם יג. **[98]** במדבר ו יט-כ; רמב"ם מעשה הקרבנות ט ט. **[99]** במדבר ה כה; רמב"ם סוטה ג יב,טו. **[100]** ויקרא ד ו,יז,ל; שם טז יד,יט; זבחים נג ב; רמב"ם מעשה הקרבנות ה ז-טז. **[101]** במדבר יט ד; רמב"ם

נעשית באצבע[102]; ראשי אצבעות הם ראשי איברים שאינם מטמאים משום מחיה בטומאת צרעת[103], ועבד כנעני יוצא בהם לחירות[104]; בעת טהרת המצורע מטומאתו נותן כהן מדם האשם על תנוך אזנו הימנית, ועל בהן ידו הימנית ועל בהן ורגלו הימנית של המצורע[105].

כל מקום בתורה שנאמר אצבע אינה אלא בימין[106].

במצורע — אם אין לו בהן יד ימין (או בהן רגל ימין או אוזן ימין), נחלקו תנאים בדבר: יש אומרים, שאין לו טהרה עולמית; יש אומרים, שנותן הדם על מקום הגדם; ויש אומרים שנותן על בהן שמאל[107]. הלכה שאין לו טהרה עולמית[108]. יש אומרים, שהיינו דווקא אם נקטע הבהן לאחר שהוזקק לטהרה, אבל אם נקטע קודם לכן, לדברי הכל נותן על מקומו ונטהר[109]; ויש אומרים, שאף אם היה הבהן קטוע לפני כן, אין לו טהרה עולמית[110].

ברכה — היד שימשה לברכה[111], ומכאן המנהג לברך את הילדים בליל שבת על ידי הנחת שתי הידיים על ראש כל ילד, ואומרים 'ישימך אלקים כאפרים וכמנשה', ויכולים להוסיף ברכות כפי צחות לשונו[112].

כוס של ברכה — המברך נוטל את הכוס בשתי ידיו, ונותנו לימינו, ולא יסייע בשמאלו[113], ונכון להעמיד את הכוס על כף ימינו כשאצבעותיו זקופות סביבה[114]. דין זה נכון בכוס של ברכת המזון[115], והוא הדין בכוס של קידוש בליל שבת[116], ובכוס של הבדלה[117], ובוודאי הוא הדין בכל כוס ברכה, כגון בקידושי אשה, בברית מילה וכיו"ב.

'היד' בבהמה

שתי הגפיים הקדמיות בבהמה מכונות ידיים.

בדיני טריפות — באופן עקרוני נקבע על ידי הפוסקים שאין שום טריפות בידיים של הבהמה[118]. כלל זה נלמד מהדין בתלמוד שבהמה שיש לה רק יד אחת, או שהיו לה שלוש ידיים, מותרת באכילה ואיננה טריפה[119]. וכן מהדין בתלמוד ששמוטת יד בבהמה — כשרה[120], והכוונה לשמוטת הכתף[121]. בדין שמוטת

פרה אדומה ג ב. וראה בראב"ד ובכס"מ שם. **[102]** ויקרא יד טז. **[103]** נגעים ו ז; רמב"ם טומאת צרעת ג ח. **[104]** קידושין כה א; רמב"ם עבדים ה ה; טושו"ע יו"ד רסז כז. **[105]** ויקרא יד יד. **[106]** זבחים כד א; מנחות י א; חולין כב א. **[107]** נגעים יד ט; סנהדרין מה ב. **[108]** רמב"ם מחוסרי כפרה ה א. **[109]** תוס' סנהדרין מה ב. וראה גם בראש, ר"ש ורע"ב נגעים שם. **[110]** תוס' יו"ט נגעים שם, בדעת הרמב"ם. וראה עוד שו"ת חות יאיר סי' קסז; חזו"א נגעים סי' יב סקכ"א.

[111] בראשית מח יד. **[112]** סדור יעבץ, הנהגת ליל שבת, אות ז. **[113]** ברכות נא א; טושו"ע או"ח קפג ד. **[114]** מ"ב שם סקט"ו. **[115]** המקורות בהערות קודמות. **[116]** ראה שמירת שבת כהלכתה פמ"ז סכ"ט. **[117]** ראה שמירת שבת כהלכתה פ"ס סכ"ד. **[118]** או"ה סי' עה; מאירי חולין נז א. **[119]** חולין נח ב; רמב"ם שחיטה ח יא; טושו"ע יו"ד נג א (והזכיר רק שלוש ידיים ולא יד אחת). **[120]** חולין נז א; רמב"ם שם י ד; טושו"ע שם. **[121]** רש"י חולין שם.

היד — יש אומרים, שאפילו נשמטה הכתף ממקום חיבורה לצלעות ולשדרה, הבהמה כשרה, ואין חוששים שמא ניקבה הריאה[122]; יש אומרים, שמכל מקום אם עברה המכה מעבר לצלעות — טריפה, כי חוששים שמא ניקבה הריאה[123]; ויש אומרים, שהבהמה כשרה דווקא אם נשמטה היד בקצה התחתון, במקום החיבור לארכובה התחתונה, אבל אם נשמטה ממקום חיבורה בכתף — טריפה[124], ויש מי שכתב שפירוש זה הוא נגד דברי הגמרא, ואין הלכה כן[125].

הפוסקים הוסיפו שגם אם נשברה היד — כשרה[126]. וכן נחתכה היד, אפילו בתוך הארכובה או למעלה מהארכובה, או בתוך צומת הגידים — כשרה, שאין טריפות צומת הגידים אלא ברגליים ולא בידיים[127].

ניקור — חוטי הדם (עורקים ווורידים) שביד אסורים משום דם, וצריכים ניקור[128].

מומים הפוסלים בהמה לקרבן — יד יתרה; יד חסרה; אם היתה אחת מפרסות היד עגולה כשל חמור, אף על פי שהיא סדוקה ופרוסה; אם היתה ידה קלוטה כשל חמור; נגממו טלפיה וזכרותם עמם; נשברה עצם ידה[129].

במתנות כהונה — הזרוע היא אחת מהמתנות שמצווה ליתנן לכהן מבהמה טהורה לאחר השחיטה[130]. הגדרת הזרוע לעניין זה: מן הפרק של הארכובה ועד כף של יד, ודווקא של יד ימין[131].

נזיר — ביום שנגמרה נזירותו חייב להביא שלשה קרבנות, וביניהם איל לשלמים. באיל נזיר יש דין מיוחד, שלאחר שנתבשל בשר האיל, לוקח הכהן את הזרוע הבשלה מן האיל וחלת מצה אחת מן הסל ורקיק מצה אחד יחד עם החזה והשוק והאימורים, ומניח הכל על ידי הנזיר, והכהן מניח ידיו תחת ידי הנזיר ומניף[132]. הזרוע ויתר החלקים המשתתפים בתנופה נקראים 'המורם מאיל נזיר'[133], ואינם נאכלים אלא לכהנים, לנשיהם, לבניהם ולעבדיהם[134].

[122] ראה רמב"ם, טושו"ע ומאירי שם; מרדכי חולין סי' תרלד; כס"מ שחיטה י ד; ש"ך יו"ד סי' נג סק"א. **[123]** ראבי"ה סי' אלף פט; או"ה כלל נ אות ו; הג"א חולין פ"ד סי' ז; רמ"א יו"ד נג א. **[124]** ב"ח יו"ד סי' נג; רמ"א שם; תפא"י חולין פ"ד ביכין סוף אות מח. **[125]** ישו"ש חולין פ"ג סי' צט. **[126]** טושו"ע שם. **[127]** ראה תוס' חולין שם ד"ה שמוטת; רמב"ם וטושו"ע שם; או"ה הארוך, כלל ג אות ו; סמ"ק מ' רא; ספר העיטור הל' שחיטה ד"ה ארכובה; ראבי"ה חולין סי' אלף פט; או"ז ח"א סי' תמב; ריקנאטי סי' רה. **[128]** חולין צג א; רמב"ם מאכלות אסורות ז יג; טושו"ע יו"ד סה א. וראה בהגדרת מיקום החוטים ברש"י חולין שם; רוקח סי' תט; רשב"א, ר"ן ומאירי, חולין שם; טושו"ע שם. **[129]** בכורות מ א; שם מד א; רמב"ם אסורי מזבח ב ה; שם ביאת מקדש ז ט. **[130]** דברים יח ג. **[131]** תוספתא חולין פ"ט; חולין קלד ב; רמב"ם בכורים ט יח; טושו"ע יו"ד סא ב. **[132]** במדבר ו יט כ; רמב"ם מעשה הקרבנות ט ט. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך א, ע' איל נזיר, בפרטי הדינים, ובדרך הבישול. **[133]** רמב"ם שם יב. **[134]** זבחים נה א.

יוֹם-הַכִּפּוּרִים

דיני יום-הכיפורים הנוגעים לחולה רבים הם, ולפיכך נתייחד להם ערך נפרד.

בערך זה יידונו העניינים המיוחדים לחולה ביום-הכיפורים. ביחס להלכות הכלליות הנוגעות לחולה בשבת וביום-טוב — ראה ערך שבת וערך מועדים ותעניות.

א. דיני חולה בערב יום-כיפורים

מצווה לאכול בערב יום-הכיפורים[1].

חולה לאחר ניתוח — אכן, חולה לאחר ניתוח, שאסור לו לאכול במשך היום, די לו לאכול פעם אחת בסעודה המפסקת[2].

חולה שאינו מתענה כלל ביום-הכיפורים — יש הסבורים, שהוא פטור ממצות אכילה בערב יום-הכיפורים[3], על פי הטעם לאכילה בערב יום-הכיפורים, שהוא כדי שנוכל לצום ביום-הכיפורים[4]; יש מי שחילק בין חולה שאוכל חצאי שיעורים, שלא איבד תעניתו בכך, וחייב לאכול בערב יום-הכיפורים, לבין חולה שאוכל כדרכו[5]; ויש מי שכתבו, שבכל מקרה חייב לאכול בערב יום-הכיפורים, משום תעניתו בלילה לשעות[6], או משום שהטעם לסעודת ערב יום-הכיפורים הוא לכבוד יום-הכיפורים[7], או משום שעל ידי האכילה בערב יום-הכיפורים יתכן שאף החולה הזה יוכל להימנע מכמות מסויימת של אכילה ביום-הכיפורים[8].

אשה חולה, שאינה יכולה לצום ביום-הכיפורים, פטורה מאכילה בערב יום-הכיפורים[9]. ויש מי שכתב, שאף כאן יש לחלק בין אוכלת חצאי שיעורים לבין אוכלת כדרכה[10].

חולה, שהאוכל עלול להזיק לו — פטור ממצות אכילה בערב יום-הכיפורים[11]. ודין זה נכון גם אם האוכל רק יגרום בחילות או הרגשה כללית רעה[12].

[1] יומא פא ב; טושו״ע או״ח תרד א. וראה בבטאון מסורה, חוב׳ טו, תשנ״ט, עמ׳ לט, מה שהביא בשם הגרי״ד סולובייציק בשאלה אם דין זה חל גם בערב תשעה באב. מבחינה רפואית אין נתונים בדוקים על הרכב המזון הרצוי באכילה שלפני התחלת הצום. יש נתונים חלקיים על השפעת הרכב המזון על הפיסיולוגיה ועל התחושה הסובייקטיבית במהלך הצום בהתאם לחלק היחסי של אבות המזון בסעודות שלפני הצום, ולא נמצאו הבדלים מובהקים ומשמעותיים בין סעודות עתירות-חלבון, עתירות פחמימות או עתירות שומן — ראה Blodheim DS, et al, *IMAJ* 3:657, 2001; Berner YN, *IMAJ* 3:667, 2001. **[2]** שבת שבתון, סקל״ב, על פי מ״ב סי׳ תרד סק״ב. **[3]** שאילתות שאילתא קסז ובהעמק שאלה שם; שו״ת כתב סופר חאו״ח סי׳ קיב, שכתב כן להלכה ולא למעשה; תו״ת ויקרא פכ״ג אות צז. **[4]** רש״י יומא פא ב; רא״ש יומא פ״ח סי׳ כב. **[5]** מקראי קודש, ימים נוראים, סי׳ לז. **[6]** שו״ת יביע אומר ח״א חאו״ח סי׳ לז אות יג. **[7]** ראה שערי תשובה לרבנו יונה שער ד אות ח. **[8]** שבת שבתון סקל״ב. וראה עוד בשו״ת אבן יעקב סי׳ נג; שו״ת דברי ישראל ח״א סי׳ קעד. **[9]** שו״ת כתב סופר שם. **[10]** מקראי קודש שם. וראה עוד בשו״ת רעק״א סי׳ טז, ובאורחות חיים סי׳ תרד, בשם מנ״ח מ׳ שיג, בעצם חיוב נשים במצות אכילה בערב יום-הכיפורים. **[11]** שו״ת רעק״א סי׳ טז. **[12]** שבת שבתון סל״ג.

שקילה ומדידה — מותר לשקול ביום הכיפורים את שיעורי המאכלים והמשקים הדרושים לחולה[13], אך כשידוע מראש שיצטרך לאכול ביום הכיפורים, רצוי שימדוד ויבדוק את השיעורים מבעוד יום[14].

התרת נדרים — חולה המאושפז בבית חולים בערב יום-כיפורים, מצווה שיביאו לו שלושה אנשים כדי שיתיר נדריו, כפי המנהג; ואם אין אפשרות כזו, יכתוב בכתב ידו לבית הדין שיתירו לו נדריו[15].

'כל נדרי' — בליל יום-הכיפורים יכול חולה לומר בנוסח כל נדרי 'מיום כיפורים שעבר ועד יום כיפורים זה' רק אם יש שלושה אנשים שאומרים יחד את ההתרה. אם החולה נמצא לבדו, יאמר רק 'מיום כפורים זה עד יום כיפורים הבא עלינו'[16].

המנהג לומר **וידוי בערב יום-הכיפורים**, ולקבל על עצמו את חמשת העינויים של התענית[17], ובין השאר אומרים 'הריני מקבל עלי לענות נפשי וגופי ביום הכיפורים הזה, כאשר ציווני יוצרי'. יש מי שכתב, שחולה שיצטרך לאכול פחות מכשיעור ביום-הכיפורים, כדאי שישמיט את המילים הללו, ובמקומם יאמר הנוסח 'הריני מקבל עלי מעתה איסור מלאכה וחמישה עינויים, איסור אכילה ושתיה כשיעור וכו'[18].

דרכי הקלה על הצום — יש מי שכתב, שאדם בריא רשאי לאכול בערב יום-הכיפורים יותר מהרגלו, ויש בכך אף מצווה, אבל אם הוא עושה תחבולות שונות להקל או למנוע את עינוי הצום, כגון על ידי עירוי או לקיחת ויטמינים, הרי זה כעין נבל ברשות התורה, אבל אין בזה איסור. אולם מי שהוא חולה שאין בו סכנה מותר לו לקחת ויטמינים כדי להקל מעליו את הצום, ואם בדרך רגילה היה צריך לאכול ביום-הכיפורים פחות מכשיעור, ויכול על ידי פעולות בערב יום-כיפורים לצום כראוי, מותר לו לעשות זאת, אבל אין שום חיוב בזה[19]; ויש מי שכתבו, שמותר לבלוע כדורים מערב יום הכיפורים כדי להקל על הרגשת הצום ביום הכיפורים[20].

ב. חולה ביום-כיפורים — הגדרות וכללים

חיוב חולה שיש בו סכנה לאכול — חולה שיש סכנה אם יצום, מחוייב לאכול או לשתות ביום-הכיפורים. יש הסבורים, שמצוות האכילה של חולה ביום-הכיפורים היא מדין 'וחי בהם', ומדין

[13] ס' החינוך מ' שיג; כף החיים סי' תריח סקל"ז וסק"מ. **[14]** מטה אפרים תריח יא; מ"ב סי' תריח סקכ"א; יחוה דעת ח"ו סי' לט; שמירת שבת כהלכתה פל"ט סי"ט, ופמ"ב סע"א. וראה עוד בס' שבת שבתון, בפתיחה אות' ו-ט. וראה להלן בחלק ד, בהגדרת השיעורים. **[15]** שבת שבתון סל"ט. **[16]** שבת שבתון סמ"א. **[17]** ראה חיי אדם קמד כ. **[18]** שו"ת מנחת יצחק ח"ו סי' נח; שם ח"י סי' לא אות י. וראה עוד בס' שבת שבתון סמ"ג. **[19]** שו"ת מנחת שלמה ח"ב סי' נח אות כה. **[20]** שו"ת חלקת יעקב ח"ב סי' נח; שו"ת אבן פנה ח"ב סי' ע. וראה בשד"ח מע' יום הכפורים סי' א אות יח, בעניין סגולות שלא להרגיש את הצום, שנטה

'ונשמרתם מאד לנפשותיכם'[21].

הגדרות חולה לחיוב אכילה — חז"ל והפוסקים נתנו הגדרות שונות לחולה שיש בו סכנה לעניין חיובו באכילה או בשתיה ביום-הכיפורים:

החיוב לאכול איננו רק אם הרופא אומר שחיי החולה יהיו בסכנה ממשית אם לא יאכל, אלא אפילו אם אומר הרופא שיכבד חוליו, נותנים לו לאכול[22].

הוא-הדין אם הרופא אומר שתחול נסיגה בהחלמתו של החולה אם לא יאכל[23].

חולה המוטל במיטה, ואינו יכול לרדת ממנה, והוא נראה לרוב בני אדם שהוא מסוכן מחמת חולשתו, וכן אם הוא עצמו חושש שיכבד עליו החולי[24], ואין שם רופא שיכול לחוות דעתו על מצב החולה[25], הרי הוא נחשב כחולה שיש בו סכנה; ויש מי שכתב, שאפילו חולה שנפל למשכבו שלושה ימים, אין מאכילים אותו ביום הכיפורים ללא אומדן[26]. אבל כשברור שהוא חולה שאין בו סכנה, אף ששוכב במיטה, אין להאכילו כלל, אפילו פחות מכדי שיעור[27]. ויש מי שמשמע ממנו, שמותר להאכיל פחות מכשיעור אף לחולה שאין בו סכנה[28].

כל אדם שהריח מאכל ונשתנו פניו, הרי הוא מסוכן אם לא יאכל ממנו, ומאכילים אותו ביום-הכיפורים[29]. ומכל מקום מאכילים אותו רק עד שתתיישב דעתו, אבל לאחר שנתיישבה דעתו אין לו לאכול שאר היום[30]. ואם לא השתנו פניו, אין מאכילים אותו, אפילו אם אומר שצריך לאכול[31]. ומכל מקום האדם עצמו יודע מרת נפשו, ומותר לו לקחת לעצמו מאכל אם חש שהוא מסוכן, אלא שאין אחרים מאכילים אותו במצב כזה[32]. ואף שאסור לאחר להאכילו, מכל מקום מותר לו לומר לחולה שהוא עצמו יכול לקחת לעצמו אוכל[33].

אדם שהחוויר מחמת הצום, ונראה לרוב בני האדם שהוא צריך לאכול, מאכילים אותו אפילו אם לא הריח שום מאכל[34]. וכן מי שחשכו עיניו ומרגיש שהוא עומד להתעלף, מאכילים אותו ביום הכיפורים[35].

לאסור, עיי"ש. **[21]** נזירות שמשון או"ח סי' תריח; הגה' מהרש"ם יומא דפ"ה. וראה בשמירת שבת כהלכתה פל"ט ס"א; תורת היולדת, פנ"ב הע' כח. ביחס לכמויות האכילה או השתיה — ראה להלן בחלק ד. **[22]** טושו"ע או"ח תריח א ובמ"ב שם סק"ב. **[23]** שבת שבתון סקי"ב. **[24]** רמ"א או"ח תריח ו; ערוה"ש או"ח תריח יב. **[25]** ערוה"ש או"ח תריח א. וראה בשערים המצויינים בהלכה סי' קלג סק"י. **[26]** שו"ת הרשב"א ח"ג סי' ריד. הובא בב"י יו"ד סוסי' קלד. **[27]** משל"מ יסודי התורה פ"ה ד"ה ודע שעדיין; פר"ח או"ח סי' תסו ס"א; מנ"ח מ' שיג סק"ה.

[28] ראה מנ"ח שם, בדעת ס' החינוך, וכתב שם, שהיא דעת יחיד. וראה במטה אפרים סי' תריח בקצה המטה סק"ז; שד"ח מערכת יוהכ"פ סי' ג אות יג; חי' הגרי"ז הלוי, הל' שביתת העשור, פ"ב; מקראי קודש, ימים נוראים, סי' מב. **[29]** טושו"ע או"ח תריז ג. **[30]** מ"ב שם סק"ז. **[31]** מג"א סי' תריז סק"א; חיי אדם קמה כח; מ"ב סי' תריז סק"ו, וכתב שם שהישוע"י מפקפק בזה. וראה בס' שבת שבתון סקס"א. **[32]** שו"ת חת"ס חאבהע"ז ח"ב סי' פב. **[33]** הגרי"ש אלישיב, הובאו דבריו בס' שבת שבתון סקס"א. **[34]** שבת שבתון סק"ס. **[35]** שו"ת אגרות

יש מצבים, כגון חום גבוה, שהם כשלעצמם אינם בגדר של סכנה, אבל מניעת מאכלים או משקים מהחולה עלולים לסכן את חייו. במקרים אלו מותר לחולה לאכול או לשתות ביום-הכיפורים פחות-פחות מכשיעור; וכן מותר לפעמים לבריאים לאכול או לשתות ביום-כיפורים, כשיש חשש סביר שמניעת המאכל ממנו תחשוף אותו לרגישות למחלה שיש בה סכנה[36].

כמו כן יש מצבים שמותר לבריא לאכול או לשתות פחות מכשיעור, והיינו במצבים שהצום עלול לגרום לפיקוח נפש לזולת. כגון אחות העובדת ביחידה לטיפול נמרץ פגים, וחוששת שבגלל הלחץ הפיסי והנפשי בטיפול בפגים במצב קשה עלול הצום להפחית את עירנותה בעבודה, ובכך עלול להיגרם פיקוח נפש לפגים; או אחות אחראית-מחלקה הסובלת מסוכרת נעורים ללא צורך באינסולין, שבגלל זה כשלעצמו יכולה לצום, אבל הלחץ הנוסף של העבודה והאחריות המוטלת עליה עלולים להחמיר את מצבה; או מנתח שצריך לבצע ניתוח דחוף, קשה וממושך ביום-הכיפורים והוא חושש שבגלל הצום עלולה עירנותו להיפגע[37].

בכל מקרה שהרופאים קובעים שמדובר במצב של סכנה או ספק סכנה[38], וכן בכל החולים המוגדרים כחולים שיש בהם סכנה לעניין חילול שבת עבורם[39].

מחלות ספציפיות — רבנים ורופאים דנו במחלות ספציפיות או בקבוצות מחלות מוגדרות, וקבעו גישות כלליות בשאלה אם המצב מחייב אכילה, שתיה או שניהם. אכן, יש להדגיש, כי כל הנאמר בנידון הוא בגדר כלל ועקרון, אבל בכל מקרה צריך לדון לגופו מבחינת חומרת המחלה ומצבו של החולה וכיו״ב, וההחלטה אם הוא יכול לצום או חייב לאכול או לשתות צריכה להיעשות בדיון לגופו.

חולי לב הסובלים מאי-ספיקת לב[40] ונזקקים לתרופות — אם מצבם קל, יכולים לצום אחרי התייעצות עם הרופא, ואם מצבם בינוני לא יצומו, אם כי לפעמים יכולים להסתפק באכילה ושתיה פחות מכשיעור ויותר מאכילת פרס, ועל פי התייעצות עם רופא.

חולי לב הסובלים מהפרעות בקצב הלב — אם אין מחלת רקע לבבית משמעותית, ואם הם מאוזנים היטב עם תרופות תקופה ארוכה, ובדיקת הולטר מאשרת שהם מאוזנים יכולים לצום, וכן אם השתילו להם קוצב לב, והוא מתפקד היטב יכולים לצום; אבל אם סובלים מהפרעות למרות הטיפול התרופתי, אסור להם לצום.

חולי לב הסובלים ממומי לב — אם מצבם יציב, ואין הם סובלים מאי-ספיקת לב, מותרים לצום, אך אם מדובר במום לב כחלוני, אסור לצום, וכן חולים שעברו

משה חאו״ח ח״ד סי׳ קכא; הגרי״ש אלישיב, הובאו דבריו בס׳ שבת שבתון סקס״ג. והוא מדין מי שאחזו בולמוס — יומא פג ב; טושו״ע או״ח תריח ט. **[36]** שמירת שבת כהלכתה פל״ט ס״ז. וראה להלן הע׳ 171 בעניין הכולירע. **[37]** שבת שבתון סעיפים כז-כח. **[38]** ראה להלן בחלק ה כשאין הסכמה בין הרופאים. **[39]** ראה ע׳ שבת הע׳ 278 ואילך. **[40]** congestive heart

השתלת מסתם מלאכותי ומקבלים תרופות נוגדות קרישה, בדרך כלל לא יכולים לצום.

חולי לב הסובלים מתיסמונת תעוקתית[41] על רקע חסימת כלי דם כליליים[42] — אם מדובר במצב קל, ללא כאבים וללא הפרעה תיפקודית בלב, יכולים לצום, אך צריכים להימנע ממאמץ; ואם מדובר במצב בינוני, עם חסימה מפושטת של כלי הדם, ואם כאבים גם במאמץ קל, אסור להם לצום.

חולי לב לאחר אוטם בשריר הלב — לא יצומו לפחות בשלשת החודשים הראשונים לאחר האירוע, אך אם מצבו יציב לחלוטין, יש מקום לשקול אכילה ושתיה לשיעורין. בכל מקרה שהחולה מרגיש לא טוב, אפילו אם הוא מוגדר כחולה קל, וכן כאשר יש גורמי סיכון נוספים, כגון גיל מתקדם, מחלת סוכרת וכיו״ב, אין לצום[43].

חולה לב בדרגה בינונית, שעל פי מצבו צריך לאכול ביום-הכיפורים, אף אם לוקח תרופות אשר מקילות על מצבו והופכות אותו לחולה קל, בכל זאת צריך לאכול לשיעורים, כי שם חולה עליו[44].

בדין חולה שוטה — ראה ערך שוטה.

מי שחלה בעיניו, ואמרו לו הרופאים, שאם יתענה ביום הכיפורים יש סכנת עיוורון, מותר לו לאכול[45].

בדין נכפה — ראה ערך מערכת העצבים.

במחלות אורולוגיות, בדרך כלל אין צורך באכילה ביום-הכיפורים, פרט לשלבי ההחלמה מיד לאחר ניתוח. לעומת זאת, חשוב מאד לשתות במצבים אלו, כאשר טיב הנוזלים איננו חשוב, אבל הכמות צריכה להיות בסביבות 2-3 ליטרים ליממה למבוגר. המצבים הרפואיים המחייבים שתיה ביום צום כוללים מחלות שונות בכליות ובדרכי השתן, כגון זיהומים בדרכי השתן; אי-ספיקת כליות; חולים לאחר הטיית זרם השתן למעיים; חולים עם צנתר בדרכי השתן; חולים לאחר ניתוחים אורולוגיים, עד חודש לאחר הניתוח; חולים עם אבני כליות, שיש להם נטיה להישנות האבנים, או שיש להם כעת אבנים, או שהמצב קשור עם זיהומים בדרכי השתן[46].

חולים לאחר השתלת כליה — אם הכליה פועלת כתיקנה, אין כל מניעה שיצומו כרגיל[47].

במחלות אנדוקרינולוגיות, יש מצבים שהצום מהווה בהם סכנה, כגון מצבים של תת-פעילות של יותרת המוח[48], תת-פעילות של יותרת-הכליה[49], תפלת

[41] angina pectoris. [42] coronary heart disease. [43] כל הפרטים הללו לקוחים מהס׳ שבת שבתון סע׳ ד סק״ד, בהתייעצות עם רופא לב. [44] הגרי״ש אלישיב, הובאו דבריו בס׳ שבת שבתון שם. [45] חכמת שלמה או״ח סי׳ תריח; שו״ת שערי דעה ח״ב סי׳ רנב. [46] ראה מ. קן, אסיא, ב, תשמ״א, עמ׳ 252-3. [47] A.H. Rashed, et al, *Lancet* 1:1396, 1989. [48] hypophysis. [49] adrenals.

השתן[50], גידולים בלבלב, אשר גורמים לירידה ברמת הסוכר הדם[51], תת- או יתר-פעילות בלוטת התריס[52] במצב קשה[53].

המחלה האנדוקרינית השכיחה והנפוצה ביותר היא סוכרת. מחלה זו היתה ידועה כבר לרופאי העולם העתיק, והיא תוארה בצורות שונות על ידי הרופאים הקדמונים. אכן, לא היתה להם הבנה לבסיס המחלה, וכמובן לא היה ידוע טיפול יעיל. התיאור הראשון של תסמינים שונים של מחלת הסוכרת מצוי בכתביו הרפואיים של אריטאוס מקפדוקיה. הוא אף היה הראשון שהזכיר את השם 'דיאבטס' ביחס לסוכרת. משמעות השם 'דיאבטס' ביוונית הוא סיפון, משום שחולה סוכרת מאבד נוזלים בשתן כמו דרך צינור פתוח. אריטאוס התייחס למחלה זו כ'חולי מופלא', לא שכיח, שסיבתו לא ברורה. הוא ניסה לתת הסברים שונים (ומשונים!) למחלה זו. רוב הרופאים הקדמונים, כולל גלנוס, אבן סינא והרמב"ם, ייחסו את המחלה להפרעה בכליות, כי שמו לב שחולי הסוכרת נותנים שתן בכמות מרובה. הרמב"ם תיאר את מחלת הסוכרת בקצרה בכמה מכתביו הרפואיים: "כשהיה השתן דומה למים מהירה[54], והיא בעילה (=מחלה) הנקראת דיאבטי, והנה זה הרע שבשתנים הבלתי מבושלים, ויהיה זה ממיתת (=הפרעה או קלקול) שני הכוחות — מהכוח הטבעי והמשנה (=חילוף חומרים)"[55]. וכן "העילה (=המחלה) הנקראת 'התרת השתן'[54], ורבים קראוה דיאבטס, ורבים אחרים יקראוהו 'הצמא החזק', ובעל העילה (=החולה) הזאת יצמא צמא גדול, ושתה שתיה רב, וישתין מה ששתה מהרה, ומדרגת העילה (=המחלה) הזאת בכליות והמקווה (=שלפוחית השתן) כמו המעדת המים (=שלשול) מן האיצטומכא (=הקיבה) והמעיים"[56]. בימי הביניים איבחנו הרופאים את מחלת הסוכרת על ידי טעימת השתן המתוק (!), וכבר לעג על כך מולייר בספורו "הרופא המשוטט". לאור העובדה שמתיקות השתן היא הסימן של מחלת הסוכרת, הוסב שם המחלה לדיאבטס מליטוס[57], היינו דיאבטס המתוק. עד סוף המאה הי"ח למניינם התייחסו לסוכרת כמחלה חסרת תקווה, שאיננה מגיבה לשום טיפול. רק בסוף המאה הי"ט למדו להכיר שהמחלה נגרמת עקב בעיה בלבלב. לנגרהנס תאר לראשונה את האיים בלבלב הקרויים על שמו. מרינג ומינקובסקי הוכיחו סופית כי היעדר הלבלב הוא הגורם האחראי להיווצרות סוכרת. בשנת 1900 תיאר אופי את הקשר בין סוכרת ואיי לנגרהנס בלבלב. בשנת 1916 הציע שפר האנגלי את השם אינסולין לחומר המופרש על ידי הלבלב למחזור הדם. מקור השם 'אינסולין' הוא מלטינית, שבה אינסולה הוא אי, היינו החומר המופרש מהאיים שבלבלב. בנטינג ובסט בודדו לראשונה את האינסולין בשנת 1922, והילד הראשון בעולם טופל בחומר זה ביום 11.1.1922 בטורונטו[58].

חולי סוכרת שנזקקים למנות גדולות

[50] diabetes insipidus. **[51]** כגון insulinoma. **[52]** thyroid. ראה ש. גליק, אסיא, ב, תשמ"א, עמ' 4-253. **[53]** ראה ש. **[54]** polyuria. **[55]** פרקי משה, מאמר 5, #13. **[56]** שם, מאמר 23 #94. **[57]** diabetes mellitus. **[58]** הנתונים לקוחים ממאמרו של

של אינסולין, או תרופות מיוחדות אחרות הם בגדר חולים שיש בהם סכנה, ואסור להם לצום[59]. לעומת זאת, חולי סוכרת שאינם תלויים באינסולין, אין הצום פוגע בהם לרעה[60]. אכן יש מי שכתב, שחולה סוכרת המאוזן בתרופות או במינון נמוך של אינסולין מוגדר כבריא שעלול לחלות, ודינו דומה למעוברת, שאין היא בגדר חולה אלא שעלולה לחלות. לפיכך במקרים אלו לכל הדעות יש להשתדל באכילה או שתיה לשיעורין[61]. במקרים אלו יש להתייעץ עם רופא על הפחתת מינון האינסולין ביחס לכמויות המזון. אם יש לחולה סוכרת ברירה בין אכילה פחות מכשיעור לבין צום אך בדיקות דם חוזרות במהלך היום לבירור מצב הסוכרת, יש מי שכתב, שעדיף לאכול פחות מכשיעור מאשר לעשות את בדיקות הדם החוזרות[62].

מצבים אורתופדיים אשר מחייבים הפסקת הצום הם נדירים, אלא אם כן החולה סובל גם ממחלות אחרות, שאז דינו כסובל מאותה מחלה.

חולים זקנים עם שברים, בדרך כלל זקוקים לשתיה, אך לא לאכילה[63].

חולה **במחלה דלקתית של המעיים** מסוג קרון[64] צריך לאכול ביום-הכיפורים, גם אם מחלתו איננה פעילה באותו זמן, אך ישתדל לאכול מאכלים בעלי ערך קלורי גבוה בכמויות קטנות[65].

חולה הסובל מהתקף של **אבני כיס מרה** והקאות מרובות, צריך לשתות ביום-הכיפורים, ורצוי שישתה פחות מכשיעור[66].

חולה הסובל **מצהבת זיהומית**, כל עוד לא חזרו תיפקודי הכבד לרמה תקינה, ובוודאי כאשר הוא עדיין מרגיש חלש ותשוש, יאכל פחות משיעור[67].

חולה לאחר **כוויות** קשות ונרחבות, שהרופאים אומרים שיש לו צורך בתזונה מועשרת ועתירת קלוריות ושתיה מרובה, יאכל וישתה ביום-הכיפורים לפי הצורך[68].

חולה **במחלה ממארת**, הזקוק לטיפול כימותרפי, ועקב טיפול זה יסבול מחולשה, הקאות וכיו״ב, ולכן יצטרך לאכול ביום-הכיפורים, אין לדחות את התחלת הטיפול, כדי שיוכל לצום[69].

בדין זקן ביום הכיפורים — ראה ערכו.

בעניין מעוברת, יולדת ומינקת — ראה ערכיהם.

[59] ש. גליק, א. עורי, הרפואה 143:123, 1992. **[60]** ראה M. Aslam and M.A. Healy, שם. *BMJ* 1:1746, 1985. וראה עוד על חולי סוכרת שאינם תלויים באינסולין וצום הרמדן — J. Belkhadir, et al, *BMJ* 307:292, 1993. **[61]** הגרי״ש אלישיב, הובאו דבריו בס׳ שבת שבתון סקי״ג. **[62]** הגר״מ פיינשטיין, הובאו דבריו בס׳ מקראי קודש (הררי), הל׳ יוה״כ, נספח יג אות יא. **[63]** ראה מאמרו של מ. יצחקי, אסיא, ב, תשמ״א, עמ׳ 254. וראה עוד בס׳ שבת שבתון סקי״ד. **[64]** Crohn's disease. **[65]** ס׳ שבת שבתון, ס״ט. **[66]** ס׳ שבת שבתון סק״ט. **[67]** שבת שבתון סע׳ י״א. **[68]** שבת שבתון סע׳ י״ב. **[69]** הגרי״ש אלישיב, הובאו דבריו

חולה לאחר ניתוח — יש מי שכתב, שתלוי בסוג הניתוח: אם מדובר בניתוח קל כגון ניתוח לתיקון בקע, ניתוח לכריתת טחורים או כריתת שקדים, וכיו״ב, לא יצום בשלושה הימים הראשונים לאחר הניתוח, ואחר כך יכול לצום; אם מדובר בניתוח בינוני, כגון ניתוח לכריתת כיס מרה בגלל אבנים, כריתת תוספתן לא מודלק, ניתוח קיסרי, או ניתוח להרחקת ירוד וכיו״ב, לא יצום בשבעה הימים הראשונים לאחר הניתוח, ואחר כך יכול לצום; ואם מדובר בניתוח קשה, כגון כריתת גידולים ממאירים, דלקות קשות בבטן, ניתוח לב, ניתוח כליות, ניתוחי ראש וכיו״ב, לא יצום לפחות שלושים יום לאחר הניתוח[70].

אם מדובר בניתוח קל בהרדמה מקומית, יכול לצום גם בתוך שלושה הימים הראשונים, ולעומת זאת יש ניתוחים קשים שאין לצום גם יותר משלושים יום לאחר הניתוח[70].

גדרי החיוב באכילה — אין בזה שום מידת חסידות לחולה שיש בו סכנה להחמיר על עצמו ולהתענות, ואינו אלא שופך דמים[71], וחולה שצריך לאכול ואינו אוכל, הרי הוא מתחייב בנפשו[72], ויש בזה משום מצווה הבאה בעבירה[73], ואם אינו רוצה לאכול, מאכילים אותו בעל-כורחו, ומייסרים אותו בדברים שהוא מחוייב על פי התורה לאכול, ואם לא יאכל וימות הרי הוא כמאבד עצמו לדעת, ואין לו חלק לעולם-הבא[74]. אמנם מובא בפוסקים על בודדים מגדולי ישראל שצמו או ביקשו לצום אפילו במצב של סכנה[75]. יש שכתבו, שאין ראוי ללמוד מזה אפילו מידת חסידות[76], ויש מי שכתב, שבמקום חשש סכנה מותר לאדם להחמיר על עצמו ולצום ביום הכיפורים, ובפרט אם הוא אדם חשוב[77].

אם הרופאים אומרים שאם החולה לא יאכל וודאי ימות, ואם יאכל שמא יחיה, מאכילים אותו; ואם הוא מסוכן ביותר

בשבת שבתון סקט״ו. **[70]** שבת שבתון סק״כ. **[71]** רמב״ן מלחמות סנהדרין עד ב, ובתורת האדם שער הסכנה; ר״ן יומא פג ב; מאירי חיבור התשובה עמ׳ תעא; או״ה כלל ס סי׳ ח; שו״ת הרדב״ז ח״ג סי׳ תמד; שו״ת יביע אומר ח״ד חחו״מ סי׳ ו אות ד, וח״ו חיו״ד סי׳ יג, ויחוה דעת ח״א סי׳ סא. **[72]** מ״ב סי׳ תריח סק״ה. וראה בשמירת שבת כהלכתה פל״ט הע׳ ד; שו״ת תשובות והנהגות ח״ב סי׳ רצא. וראה עוד בנידון בע׳ חולה הע׳ 76 ואילך והע׳ 90 ואילך. **[73]** שו״ת מהרי״א אסאד חאו״ח סי׳ קס; שו״ת מהר״ם שיק חאו״ח סי׳ רס. וראה עוד בעונג יו״ט סי׳ מא. **[74]** ערוה״ש או״ח תריח ד. **[75]** ראה לדוגמא העובדה של הריב״א, שהביא הרקנטי בסי׳ קסו, שהרופאים אמרו לו שאם לא יאכל ביום-הכיפורים וודאי ימות, ואם יאכל שמא יחיה, והוא לא רצה לאכול ונפטר; על אביו של האדמו״ר מסוכטשוב, בעל אבני נזר — במאמרו של הרב ש.ב. ורנר, בשבילי הרפואה, א, תשל״ט, עמ׳ נח ואילך, במכתב שציטט בעמ׳ ס; מכתבו של האדמו״ר ר׳ יהושע מבעלז למחותנו האדמו״ר בעל צמח צדיק מוויז׳ניץ, הובא בס׳ שבת שבתון סקקט״ז. **[76]** שו״ת הרדב״ז שם. וראה מה שכתבו בזה במטה אפרים סי׳ תריח, באלף למטה סק״ז, בשו״ת דבר יהושע ח״ב סי׳ צד, ובמאמרו של הגרא״י אונטרמן, שנה בשנה, תשכ״ג, עמ׳ 139 ואילך. **[77]** שו״ת האלף לך שלמה חאו״ח סי׳ שנא. וראה בצפנת פענח יסודי התורה ה ו, שכתב לחלק בין מצב שהצום מזיק לחולה, לבין מצב שהוא חולה, וצריך לרפאות עצמו על ידי

וקרוב למיתה, והוא רוצה להחמיר על עצמו — יש מי שכתב, שהדבר מותר[78].

החיוב על בן — יש מי שכתב, שמצווה על בן לשהות עם אביו החולה או הזקן בבית חולים או בבית אבות, אשר זקוק לאכילה פחות מכשיעור ביום-הכיפורים, אף אם על ידי זה הוא מתבטל מתפילה בציבור[79].

כפיה לאכול — חולה שיש בו סכנה, שמתעקש ואינו רוצה לאכול ביום-הכיפורים, כופים אותו, ומאכילים אותו בעל כורחו[80].

כפרה — חולה שאכל ביום הכיפורים על פי הוראת רופא, אינו צריך כפרה כלל לאחר מכן[81].

חולה שנאנס לאכול ביום-הכיפורים בגלל מחלתו, אין אכילתו מעכבת את הכפרה, ויום-הכיפורים מכפר עליו[82].

בתיאבון — חולה שאוכל ביום-הכיפורים מותר לומר לו 'בתיאבון'[83].

החיוב על הרבנים — מצווה על גדולי ישראל וחכמיו להיות נוכחים בשעת האכלתו של החולה שיש בו סכנה, פן יפשעו אנשים אחרים בנפשו, בחושבם שאינו צריך לאכול[84], וחובה על הרבנים להסביר לחולה זה, שלא יחמיר על עצמו בדבר זה[85]. וכן מצווה על רבנים לנסוע לחולים בערב יום-כיפורים כדי לשכנעם לאכול, אם ידוע להם שהם מסרבים לעשות כן[86].

דינים אלו חייב כל מורה הוראה שיהיו שגורים בפיו, שאם מעשה בא לידו, לא יצטרך לעיין הרבה בספרים, ועליו להזדקק לשאלות אלו מיד, ולדחות כל שאר עניינים מפניהן, שפעמים מתוך שהייה כל שהיא, נפש הוא חובל. לא היה הדין ברור בעיני הנשאל, וצריך הוא לעיין בספרים, וחכם אחר עומד אצלו, והוא יודע שמותר להאכיל החולה, אין לו להמתין עד שיתיישב המורה בדעתו, אלא ישיב לשואל מיד, שאין חולקים כבוד לרב במקום פיקוח נפש[87].

קטן וגר — קטן שהגדיל באמצע יום-הכיפורים, או גר שנתגייר ביום-הכיפורים — יש מי שכתב, שחייב לצום משעה שהגדיל או שהתגייר[88]; ויש מי שכתבו, שמן התורה אינו צריך להתענות[89].

אכילה ביום-הכיפורים. **[78]** מטה אפרים תריח ז. **[79]** שבת שבתון סע' קיג. **[80]** הרב ש.ב. ורנר, בשבילי הרפואה, א, תשל"ט, עמ' נח ואילך, באות ג. **[81]** שו"ת בנין ציון החדשות סי' כה; מ"ב סי' תריח סק"ה. **[82]** לבושי שרד סי' תרד סע' טו. וראה שבת שבתון סקצ"ט. **[83]** שבת שבתון סע' קכא, על פי קובץ הערות סי' תלא. **[84]** דעת תורה סי' שכח סי"ב. **[85]** הגרא"י אונטרמן, שנה בשנה, תשכ"ג, עמ' 139 ואילך. **[86]** ס' שבת שבתון, פתיחה אות א; התורה המשמחת, על הנהגתו של הגרש"ז אויערבאך. **[87]** מטה אפרים תריח טז. **[88]** משך חכמה ויקרא כג כט-ל. ובעצם השאלה אם טבילת גר מותרת בשבת וביוהכ"פ — ראה שו"ת חזון נחום סי' פט; ס' חוקת הגר לאאמו"ר פ"כ ס"א. **[89]** ישועות יעקב, או"ח סי' תרח; שו"ת צפנת פענח ח"ב סי' לב, ובמכתבי תורה, צפנת פענח סי' קנד-קנה, ובמפענח צפונות פ"ג ס"י. בדיני קטן ביום-הכיפורים ראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך טז, ע' חנוך עמ' קפג ואילך; שו"ת אגרות

רפואה — באופן כללי, כל דיני רפואה הנוהגים בשבת, נוהגים גם ביום-הכיפורים[90].

חיוב הרופא — חולה הזקוק לעזרה רפואית, והוא נמצא במקום שאין בו מנין, ויכול לנסוע לבית חולים, או יכול להזעיק רופא לביתו, אלא שהרופא לא יוכל להתפלל במניין, אין חיוב על הרופא להיענות לבקשת החולה, וצריך החולה לנסוע לבית החולים[91].

חולה בבית חולים — חולה שיכול להשתחרר מבית החולים בערב יום-הכיפורים, אך אם יעזוב את בית החולים יחסר עשירי למניין, מידת חסידות שיישאר בבית החולים, כדי לזכות את האחרים במניין[92].

ניתוח לא-דחוף — חולה הזקוק לניתוח לא-דחוף מיד לאחר יום-הכיפורים, כגון תיקון בקע, הוצאת ירוד או ניתוח פלסטי, ועקב כך יצטרך לאכול ביום-הכיפורים, יש לדחות את הניתוח, כדי שיוכל לצום. אבל אם הוא כבר ממתין זמן רב לניתוח, ודחייתו יגרום לעיכוב ממושך, והוא יסבול כאבים ויסורים, מותר לו להסכים לניתוח מיד אחר היום-הכיפורים, אף אם עקב כך יצטרך לאכול ביום-הכיפורים[93].

ברית מילה — מבוגר שעדיין לא נימול, ויכולים למולו בערב יום-הכיפורים, אלא שאז יצטרך לאכול ביום-הכיפורים, מכל מקום אין לדחות את הברית, וימולו אותו בערב יום-הכיפורים[94].

ג. דיני אכילה ושתיה לחולה ביום-כיפורים

כמות או איכות — יש מי שסבור, שאיסורי אכילה נמדדים בכמות ולא באיכות, שכן אין חייבים על ריבוי ההנאה, אלא על ריבוי השיעור. על כן מותר לחולה ביום-הכיפורים לאכול בשר שמן כמו לחם יבש, ובלבד שיקפיד על השיעורים[95]. אכן, יש מי שכתב, שאין חיוב לחולה להשתדל לחשב את מספר הקלוריות שבאוכל, ובכך לחסוך מספר אכילות, אבל אם הוא רוצה בכך, תבוא עליו ברכה[96]; ולעומתם יש מי שכתב, שריבוי הנאה גורם שחתיכת האיסור נחשב כאיסור חמור יותר, ולכן חולה אסור לאכול בריבוי הנאה, שעל זה אין הוא אנוס[97]. ולפיכך, יש מי שכתבו, שכדאי לחולה שצריך לאכול ביום-הכיפורים לאכול אוכל עשיר בקלוריות, ואז יתכן שיוכל להסתפק בפחות מכשיעור, או

משה חאו״ח ח״א סי׳ קעו; שו״ת תשובות והנהגות, ח״ג סי׳ קעט. וראה בס׳ מרחשת סי׳ יז אות א, ובמקראי קודש, ימים נוראים, סי׳ מג — ביסוד הגדר של פטור קטן מצום ביום-הכיפורים. וראה עוד בע׳ קטן הע׳ 394 ואילך. **[90]** מ״ב סי׳ תריג סק״ו, ובשעה״צ שם סקי״ג, ומ״ב סי׳ תריד סק״ב. וראה פרטי דיני רפואה בשבת בע׳ שבת. **[91]** הגרי״ש אלישיב, הובאו דבריו בס׳ שבת שבתון, פתיחה, אות יב. **[92]** הגרי״ש אלישיב, שם אות יג. **[93]** ס׳ שבת שבתון סע׳ ב, ובהערות שם. **[94]** שבת שבתון שם בהערה, והסכים עמו הגרי״ש אלישיב. **[95]** אור שמח מאכלות אסורות יד יד; שו״ת מחנה חיים ח״ג סי׳ מה; שו״ת אבן ישראל ח״ז סי׳ לו אות ז. וראה מקראי קודש, ימים נוראים סי׳ ס; תורת היולדת פנ״ב ס״ב, ובהע׳ יד באריכות; שבת שבתון סקק״ב. **[96]** שו״ת מנחת שלמה ח״ב סי׳ נח אות כו. **[97]** הגרי״י נויבירט, הובאו דבריו

שיצטרך לאכול פחות פעמים ביום[98].

שתיית מים — יש מי שכתב, שכאשר החולה צריך לשתות, עדיף שישתה מים[99]; ויש מי שכתב, שאין צורך להקפיד דווקא שישתה מים, אלא מותר לו לשתות כל משקה[100].

הגדרת מאכלים ומשקים — הפוסקים דנו במצבים שונים של מאכלים ומשקים אם דינם כאוכל או כשתיה. חשיבות ההגדרה היא ביחס לצירוף וביחס לשיעור:

מאכל שהומס, כגון פירות וירקות שרוסקו והפכו לנוזלים — יש מי שכתב, שאינם אסורים מן התורה[101]; יש מי שכתב, שדינם כמשקה, ואיסורם מן התורה[102]; ויש מי שהסתפק, אם דינם כמאכל או כמשקה[103].

ביצה חיה — יש אומרים, שדינה כמאכל[104]; ויש הסבורים שדינה כמשקה[105].

חמאה קרושה, או רגל קרושה, כשהם קרושים היטב, דינם כמאכל[106].

יוגורט ולבן דינם כמשקה, ובוודאי כשהם מנוערים היטב[107].

שמנת וגלידה — יש מי שסבור, שיש להחשיבם כמאכל לעניין יום-הכיפורים[108]; ויש מי שסבור שדינם כמשקה[109].

דייסה דלילה — אם רובה מאכל, דינה

בנשמת אברהם חאו״ח סי׳ תריב סק״ו; שבת שבתון, פתיחה, אות ו. **[98]** שו״ת עמודי אור סי׳ ל אות ט, וסי׳ לד. וראה מאמרו של הרב ש. טנא, בשבילי הרפואה, ב, תשל״ט, עמ׳ יט ואילך. **[99]** נפש חיה, תריח יז, על פי שו״ת הלכות קטנות ח״ב סי׳ רפב. **[100]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם ח״ד חאו״ח סי׳ תריב סק״א. וראה שו״ת יביע אומר ח״ב חאו״ח סי׳ לא. וראה בס׳ שבת שבתון סקפ״ו שהסתפק בזה. **[101]** פתחי עולם סי׳ תריב סק״ט, בשם הגר״ש קלוגר (שנות חיים סי׳ לט). **[102]** שו״ת מנחת שלמה ח״א סי׳ כא. וראה בס׳ הליכות שלמה ח״ב פ״ה ס״א ובהערות. **[103]** תורת היולדת פנ״ב ס״ג. וראה עוד בנידון בשו״ת הרדב״ז לשונות הרמב״ם סי׳ אלף תקיח (קמה). **[104]** שו״ת חת״ס חיו״ד סי׳ יט; אור שמח טומאת אוכלין ח יג; מטה אפרים סי׳ תריב בקצה המטה סקי״ב; קובץ שיעורים, ח״א, ביצה סק״ב; שו״ת הר צבי חאו״ח ח״א סי׳ קא; חזו״א טבול יום סי׳ ד סוסק״י; שיעורי תורה להגרא״ח נאה דקמ״ג; ס׳ תקנת עזרא על מס׳ מעילה אות כד, ושהסכים עמו הגרי״א מקאוונא; שמירת שבת כהלכתה פל״ט הע׳ סב; שו״ת אבן פינה ח״א סי׳ נח. ולכאורה משמע כן בפשטות במשנה מכשירין ו ג, ורמב״ם טומאת אוכלין ח ד. וכן בגמ׳ ביצה ג א, ביצה אוכלא וכו׳ לאפוקי משקין. **[105]** ס׳ החיים הל׳ יוהכ״פ סי׳ תריב; שו״ת הרי בשמים מהדו״ג סי׳ עג; גינת וורדים כלל א סי׳ יז; מעשה רוקח מאכלות אסורות יד ט; שו״ת צפנת פענח ח״א סי׳ יא; שו״ת חבלים בנעימים ח״ג חאו״ח סי׳ כז אות ב. וראה עוד בשד״ח מערכת יוהכ״פ סי׳ ג כלל כב; שו״ת מנחת שלמה ח״ב סי׳ נח אות כז; שו״ת יביע אומר ח״א חאו״ח סי׳ יא סק״ב, וח״ט חאו״ח סי׳ כ; אפיקי ים ח״ב סי׳ יג. וראה עוד בשו״ת משנת יעבץ חאו״ח סי׳ ס, שמאחר ששאלה זו היא מחלוקת הפוסקים, יש לתת עליה שתי החומרות — חומרת מאכל וחומרת משקה. **[106]** מ״ב סי׳ קנח סקי״ד; חזו״א טבול יום ד ט. **[107]** תורת היולדת פנ״ב ס״ה. **[108]** שו״ת מנחת שלמה ח״ב סי׳ נח אות כז. וראה בס׳ הליכות שלמה ח״ב פ״ה ס״ב ובהערות. **[109]** הגר״מ אליהו, הובאו דבריו

כמאכל; ואם רובה משקה, דינה כמשקה[110].

רוטב של דגים, בין קרוש ובין נימוח — נחשב כאוכל[111].

הנאת גרונו / הנאת מעיו — יש הסבורים, שאיסור אכילה ביום-הכיפורים גם הוא תלוי בהנאת גרונו, כמו בשאר איסורים[112]. ולשיטה זו יש מי שכתב, שאין הכוונה שמיד כשהחיך התחיל ליהנות כבר עבר על האיסור, אף אם מיד פלט אותו, אלא שגם לשיטה זו צריך שייגמר כל מה שהגרון יכול ליהנות, עד שיגיע ממש אל בית הבליעה במקום שלא יכול להחזירו, ואז אף אם הקיא לפני שהגיע המאכל אל המעים, נחשב כאכילת איסור[113]; יש הסבורים, שצריך הנאת גרונו והנאת מעיו ביחד[114]. ויש הסבורים, שביום הכיפורים הנאת מעיו היא הקובעת[115]. ולשיטה זו יש מי שכתב, שהאיסור הוא דווקא אם אכל דרך גרונו, אלא שהיה זה שלא כדרך הנאה, אבל אם אין כלל הנאת גרונו רק הנאת מעיו, אין איסור כלל[116], ויש מי שכתב, שהאיסור חל גם כשיש הנאת מעיו בלבד, ללא הנאת גרונו[117].

אכילה שלא דרך הפה — לדעת רוב הפוסקים, הכנסת מזון לגופו של חולה שלא בדרך אכילה, ושלא דרך פיו, אינה נקראת אכילה, ואין בה איסור ביום-הכיפורים.

לפיכך, אם מכניסים מאכלים או משקים בחוקן לתוך המעיים, או אם זה חולה שיש לו פתח בקיבה[118], שדרכו מאכילים אותו, או שמאכילים את החולה דרך צינור (זונדה)[119] ישר לקיבה, או שנותנים לו זריקות, מותר להאכילם ביום הכיפורים בדרך זו[120].

יש מי שכתב, שאם אפשר רצוי שיאכילוהו בפחות מכשיעור, גם כשמאכילים את החולה שלא דרך הפה,

בס׳ מקראי קודש (הררי) הל׳ יוה״כ פ״ו סי״ג. **[110]** שפת אמת יומא עג ב. בפרטי דיני דבש לענין הגדרתו כמאכל או כמשקה — ראה תורת היולדת פנ״ב ס״ו. ויש להעיר משבת יט ב, שהגמרא קוראת לדבש אוכל. **[111]** שולחן שלמה, ח״ב סי׳ שיח סק״ס(א). ולעניין שמן, אם הוא כמאכל או כמשקה — ראה תוס׳ פסחים יד ב ד״ה אפילו. **[112]** שו״ת אמרי אש סי׳ יב, ואמרי בינה יומא עט ב; שו״ת לחם שלמה חאו״ח סי׳ קט; חלקת יואב ח״א יו״ד סי׳ ט; שו״ת מהרש״ם ח״א סי׳ קכד; אור שמח שביתת עשור ב ד; שו״ת מחזה אברהם חאו״ח סי׳ קכט; אחיעזר ח״ג סי׳ סא, וחאו״ח סי׳ לא; אפיקי ים ח״ב סי׳ לא; שו״ת דובב מישרים ח״ג סי׳ פח; שו״ת עמק שאלה חאו״ח סי׳ יז; שו״ת חלקת יעקב ח״ג סי׳ סח. **[113]** שו״ת מנחת שלמה ח״א סי׳ צא אות יז. **[114]** אגלי טל, מלאכת טוחן סקס״ב אות ב. **[115]** שו״ת חת״ס חאו״ח סי׳ קכז; חי׳ חת״ס כתובות ל ב, וחולין קג ב; שו״ת כתב סופר חאו״ח סי׳ קיז; שו״ת לחם שלמה חאו״ח סי׳ קט; שו״ת בית שערים חאו״ח סי׳ רצט; שו״ת מהרש״ם ח״א סי׳ א; שו״ת משיב דברים חאו״ח סי׳ קלו; שו״ת בית יצחק חיו״ד סי׳ פח; מנ״ח מ׳ שיג. וראה עוד בשו״ת תפארת ידידיה סי׳ יח. **[116]** אחיעזר, שם. **[117]** עמוד הימיני סי׳ מג. **[118]** gastrostomy. **[119]** naso-gastric tube; feeding tube. **[120]** אחיעזר ח״ג סי׳ סא; שו״ת מהרש״ם ח״א סי׳ קכג-קכד; שו״ת מחזה אברהם ח״א סי׳ קכט; שו״ת יד שלום סי׳ נא; שו״ת ארץ צבי (פרומר) סי׳ כח; שו״ת דובב מישרים ח״ג סי׳ פח; שו״ת אגרות משה חאו״ח ח״ד סי׳ קכא; שו״ת חלקת יעקב ח״ג סי׳ סח; שו״ת ציץ אליעזר ח״י סי׳ כה פכ״א; שמירת שבת כהלכתה פל״ט סכ״ט; שבת

ואם לאו יאכילוהו כמנהגם[121]; ויש מי שכתב, שלא צריך לשהות כדי אכילת פרס בהאכלה שלא דרך הפה[122]. ודין זה נכון גם בחולה שאין בו סכנה[123].

שימוש בשיטות להקלת איסור האכילה — אכן, אף שדרכי האכלה שלא דרך הפה קלים יותר מבחינת איסור אכילה ביום-הכיפורים, אין צורך להדר ולהשתדל להאכיל חולים ביום-הכיפורים בדרכים כאלו, אלא אם צריכים הם לאכול, יאכלו דרך הפה, על פי השיעורים והזמנים שיבוארו להלן[124].

כמו כן אין חיוב להשתמש בתרופה, שאמורה להקל על הצום, כגון בפתילה בפי הטבעת, או בזריקה, כי אין שום חיוב על אדם כשהוא צריך לאכול, שיסתכן בשימוש בתרופות שלא מרפאות כלום, ואין הוא משתמש בהם אלא רק לעניין זה שיוכל לקיים מצות התענית, וממילא יתכן שיש אף איסור מגזרת שחיקת סממנים, או איסור חבלה בגופו שלא לצורך רפואה[125]. אבל אם החולה מצטער מאד בגלל שהוא צריך לאכול ביום הצום, ועל ידי נתינת התרופה לא יצטרך לאכול, וממילא לא יצטער, הרי זה מותר, ובפרט אם ההערכה הרפואית היא, שאין סכנה בצום רק צער רב, שכיוון שמצטער הרבה אין איסור רפואה[126].

כמו כן רשאי החולה שיש בו סכנה לאכול כהרגלו, ואין צריך לאכול שלא כדרך אכילה, כגון שיתן דבר מר במאכל וכיו"ב[127].

וביחס לחולה שצריך לשתות ביום-הכיפורים באופן מניעתי, כגון מי שסובל מאבני כליות, או מעוברת שיש חשש להפלה וכיו"ב, שיכולים לתת להם את כמויות הנוזלים הדרושות להם בדרך של עירוי לתוך הווריד, וברור שבדרך זו אין כל איסור של שתיה ביום-הכיפורים, שהרי אין כאן הנאת גרונו והנאת מעיו, יש מי שפסקו, שצריך להשתדל שיכניסו להם עירוי עם נוזלים בערב יום-הכיפורים, כדי שיוכלו לצום ביום-הכיפורים[128], אך גם לדעתם אין לעשות זאת בחולה שצריך נוזלים בגין מחלתו, וכן אין עדיפות לדרך זו על פני שתיה בשיעורים[129]. כמו כן גם

שבתון סצ"ט. **[121]** שו"ת מהרש"ם שם. **[122]** שו"ת יד שלום סי' נא. **[123]** שו"ת ציץ אליעזר ח"י סי' כה פכ"א. **[124]** שו"ת מהרש"ם ח"א סי' קכג; שו"ת דובב מישרים ח"ג סי' פח; שו"ת ציץ אליעזר ח"י סי' כה פכ"א. וראה להלן בחלק ד ביחס לשיעורים. **[125]** שו"ת דובב מישרים ח"ג סי' פח; שו"ת מלמד להועיל חאו"ח סי' קיט; שו"ת אגרות משה חאו"ח ח"ג סי' צ, וחאו"ח ח"ד סי' קכא; שו"ת ציץ אליעזר ח"י סי' כה פכ"א; שמירת שבת כהלכתה פל"ט ס"ל. וראה עוד בשו"ת דברי ישראל ח"ג סי' נא-נב. **[126]** שו"ת אגרות משה, שם. ולעניין נטילת כדור בערב יום-כיפורים כדי להקל על הצום, דעת רבני דורנו שהדבר מותר אפילו לבריא — ראה שו"ת חלקת יעקב ח"ב סי' נח; שו"ת משנה הלכות ח"ז סי' פב; שו"ת ציץ אליעזר ח"ז סי' לב; שו"ת רבבות אפרים ח"ג סוסי' תיג; שו"ת יביע אומר ח"ט חאו"ח סי' נד. ודלא כדעת הרה"ג מ"נ אוירבך, הובאו דבריו בשד"ח מע' יוהכ"פ סי' א אות יח. **[127]** שו"ת דובב מישרים ח"ג סי' פח; שו"ת יביע אומר ח"ט חאו"ח סי' נה. וראה בחיד' הגרי"ז הלוי על הרמב"ם פ"ב מהל' שביתת העשור; המועדים בהלכה עמ' פב. **[128]** שמעתי בשם הגרי"ש אלישיב. וראה בס' שבת שבתון סקל"ה, סע' צה וסע' ק. **[129]** שבת שבתון שם.

לשיטה זו אם מדובר בחולה ממש, כגון לאחר ניתוח, ואפילו היה לו ממילא עירוי נוזלים אלא שהגיע הזמן להעבירו לאוכל דרך הפה, אין להמשיך את העירוי רק כדי למנוע האכלתו דרך הפה, וינהגו בו כבכל חולה במצבו[130]. ולשיטה זו אם הכניסו עירוי בערב יום-הכיפורים והעירוי התקלקל ביום-הכיפורים, עדיף שימשיך לאכול פחות מכשיעור בהפסקות מאשר לומר לנכרי לחדש את העירוי, שיש בזה איסור של אמירה לנוכרי, ואין כל איסור לחולה באכילת פחות מכשיעור[131]; ויש מי שכתב, שהיינו דווקא אם אכילה רגילה מסייעת להחלמתו, אבל אם אין הבדל בין המשך העירוי לבין אכילה כדרכו ביחס להחלמתו, עדיף להמשיך העירוי ביום-הכיפורים[132]. אכן רוב הפוסקים סבורים, שאם מדובר במצב שיש בו צורך לשתיה, אין לעשות שום תחבולות ופעולות שלא כדרך הטבע, ואין לעשות דברים שלא עושים ביום חול, ואין בזה אף מידת חסידות, ועל כן אין לתת עירוי נוזלים כשאין לכך צורך מבחינה רפואית[133], ובוודאי שאין להכניס לחולה עירוי ביום-הכיפורים עצמו, כי יש בזה איסור חובל[134]. יתר על כן, במתן עירוי נוזלים דרך הווריד, ובפרט שהמדובר הוא למשך כל היממה של יום-הכיפורים, יכולים להיות סיבוכים שונים: יציאת המחט מהווריד, כניסת אוויר למחזור הדם, זיהום, דימום, עודף נוזלים. סיבוכים אלו אף משמעותיים יותר כאשר מדובר בסוגי חולים שיש להם נטיה מוגברת לזיהומים (כגון חולי סוכרת, חולים עם חסר חיסוני, חולים המקבלים תרופות המחלישות את המערך החיסוני), או לדימומים (חולים הסובלים ממחלות דם ומהפרעות קרישה, חולים עם מחלות ממאירות, חולים הנוטלים תרופות נוגדות קרישה ודילול הדם), וכן חולים שעודף נוזלים יכול לסכן את חייהם עקב בצקת ריאות (חולים באי-ספיקת לב, חולים באי ספיקת כליות).

חולה ביום-כיפורים שמקבל עירוי נוזלים בגלל סיבה רפואית, אין צורך בשום הפסקות ושיעורים בדרך זו[135].

אכילה להנאה — אף חולה שמותר לו לאכול כדרכו מחמת מחלתו, מכל מקום דברי מתיקה שהם להנאה גרידא — אסור[136].

אכילה בבוקר או בעת הצורך — חולה ביום הכיפורים, שהרופאים קבעו שאם יאכל פחות מכשיעור כבר בשעות הבוקר, לא יגיע לכלל סכנה, אבל אם יצום כמה שעות הוא יסתכן, ואחר כך יצטרך לאכול כדרכו — יש מי שכתב, שאסור לו לעבור על האיסור הקל של חצי שיעור, כל זמן שאין סכנה, אפילו כדי להימנע מאיסור

[130] שבת שבתון סק״כ. **[131]** שו״ת שבט הלוי ח״י סי׳ צא. **[132]** שו״ת תשובות והנהגות, ח״ב סי׳ רפז. **[133]** שמעתי בשם הגרש״ז אויערבאך, וראה בשו״ת מנחת שלמה ח״ב סי׳ סט אות ב, ובדברי תשובתו של הגרש״ז אויערבאך שפורסמו בשו״ת אמרי צבי (הרב צבי דומב) ח״ב סי׳ קנ; וכן כתבו במכתב תשובה כת״י הגר״ש וואזנר והגר״נ קרליץ; שו״ת מעשה חושב ח״ג סי׳ כא; שו״ת תשובות והנהגות, ח״ב סי׳ רצ. **[134]** שו״ת אגרות משה חאו״ח ח״ד סי׳ קא אות ג; שו״ת ציץ אליעזר חי״ד סי׳ נז. **[135]** שו״ת קנין תורה בהלכה ח״ד סי׳ סח. **[136]** הגרש״ז

חמור אחר כך[137]; ויש שכתבו, שעדיף שיאכל בבוקר פחות מכשיעור, כדי למנוע את הצורך לאכול מאוחר יותר שיעורים שלימים[138].

חולה שהבריא — חולה שיש בו סכנה, שאכל ביום-הכיפורים, וכבר הבריא, או שכבר אכל כל צורכו — רוב הפוסקים סבורים, שאסור לו להמשיך ולאכול לאחר מכן[139]; ויש מי שכתבו, שגם כשכבר עברה הסכנה, מותר לו לאכול עוד[140]. ואם היה מתחילה במצב של סכנה ונתרפא, אבל לא הבריא לגמרי, יש מי שכתב, שעדיין דינו כחולה שיש בו סכנה[141].

הקפדה על השיעור — יש הסבורים, שצריך לדקדק עם החולה שלא יאכל יותר מן ההכרח[142]; ויש הסבורים, שאין צורך לדקדק בכך[143].

אוכל בתוך כמוסה — האוכל דבר שמונח בתוך כמוסה[144] — יש מי שצידד לומר, שאין זו אכילה כלל, כי לא נהנה הגרון ממנו[145]; ויש מי שכתב, שאכילת דבר בתוך כמוסה, דינה כדין בולע מאכל, כי הכמוסה בטלה לגבי המאכל שבתוכה, כיוון שהיא עשויה להקלת הבליעה[146].

דרכי אכילה של חולה שאין בו סכנה — יש מי שכתב, שחולה שאין בו סכנה אסור לאכול אפילו מאכלים שאינם ראויים לאכילה, או לשתות משקים שאינם ראויים לשתיה[147]. ומכל מקום גם לשיטה זו, צריך שיעבור האוכל או המשקה דרך הגרון, אבל כל שלא עבר כלל דרך הגרון, אין כלל איסור[148]; ויש מי שכתב, שחולה

אויערבאך, בהערות לספר אוצר הברית ח״א עמ׳ יז. **[137]** תשובת רב שרירא גאון בשו״ת שערי תשובה סי׳ שכה; שו״ת מטעמי יצחק חאו״ח סי׳ לח. **[138]** קול סופר על המשניות, בסוגיא דמאכילין אותו הקל הקל; שו״ת אגרות משה חאו״ח ח״ד סי׳ קכא. וראה בחיי אדם קמה כט; ביאוה״ל רסי׳ תריח; ס׳ מרחשת ח״א סי׳ יד; שו״ת ציץ אליעזר ח״י סי׳ כה פט״ו; ס׳ שבת שבתון סקפ״א. **[139]** חיד׳ הרשב״א קידושין כא ב; רבנו מנוח על רמב״ם שביתת העשור ב ט; שו״ת שואל ומשיב מהדו״ד ח״א סי׳ כ; שו״ת מחזה אברהם חאו״ח סי׳ קלב; שו״ת שערי דעה ח״ב סי׳ רנב; לחם הפנים על קיצושו״ע סי׳ קלג; שו״ת מהרש״ם ח״א סי׳ קכג; הר״י פערלא על ספר המצוות לרס״ג ח״ג עונש ג; שו״ת הר צבי חאו״ח ח״א סי׳ קנה, ובמקראי קודש, ימים נוראים סי׳ לט; שו״ת דברי ישראל ח״ג סי׳ קכט סק״ב; שו״ת להורות נתן ח״ה סי׳ לח; יחוה דעת ח״ו סי׳ לט. וראה מ״ב סי׳ תריז סק״ז. **[140]** ערוך לנר, כריתות יח ב. וראה בשו״ת בנין ציון ח״א סי׳ לד, שמשמע שחזר בו; שו״ת שם משמעון חאו״ח סי׳ כ; שו״ת הרב״ז סי׳ יא, שמותר אחר כך פחות מכשיעור. וראה עוד בשו״ת אבני נזר חאו״ח סי׳ תנה; שו״ת הלל אומר חאו״ח סי׳ שא; תר״ש כי תשא פל״א אות ס; שו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ יב-יג. **[141]** ב״י יו״ד רסי׳ רסב, בשם המהרי״ק. וראה בשמירת שבת כהלכתה פל״ט הע׳ פט. **[142]** שו״ת בנין ציון ח״א סי׳ לד; ביאה״ל סי׳ תריח ס״ז ד״ה ואם. וראה עוד בס׳ שבת שבתון סע׳ קי. **[143]** ט״ז או״ח סי׳ תריח סק״ט; מג״א שם סק״ח. **[144]** capsule. **[145]** הרב א.ש. שמרלר, בשבילי הרפואה, ב, תשל״ט, עמ׳ כז ואילך. **[146]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו במאמרו של הרב שמרלר, שם. **[147]** שו״ת שאגת אריה סי׳ עה-עו. אמנם הוא פטור עליהם, אבל בגלל שאחשביה לרפואה, יש איסור גם באכילה שלא כדרכה. וראה מה שהקשו על שיטתו מדברי הרמב״ם יסודי התורה א ח — בשו״ת כתב סופר חאו״ח סי׳ קיא; קובץ על הרמב״ם שם; האדמו״ר מצאנז, בשבילי הרפואה, ג-ד, תש״מ, עמ׳ ט ואילך. **[148]** אחיעזר ח״ג סי׳ סא.

שאין בו סכנה, שאוכל מאכלים שלא כדרך הנאתן — מותר[149]. יש מי שמשמע ממנו שחולה שאין בו סכנה יכול לאכול פחות מכשיעור ביום-הכיפורים[150], אך רבים חולקים עליו וסבורים שאין להתיר חצי שיעור שאיסורו מן התורה לחולה שאין בו סכנה, ולא נאמר שיעור זה אלא לחולה שיש בו סכנה[151].

בדין הקל-הקל[152] — נחלקו הפוסקים אם הוא חל גם לגבי יום-הכיפורים. יש הסבורים, שדין זה נאמר רק בדחיית אכילת שאר איסורים לחולה[153], אבל בחולה ביום-הכיפורים אין הקפדה להאכילו הקל תחילה, ויכול לאכול איזה איסור שירצה[154]. טעמם: שהרי עצם האכילה ביום-הכיפורים חיובה בכרת, ובכל זאת הותרה לחולה, ולכן הותר גם גוף איסור המאכל מסיבות אחרות; ויש הסבורים, שגם ביום-הכיפורים חל הכלל של הקל-הקל תחילה[155]. טעמם: שכן לא מסתבר, שחולה שיכול לאכול מאכל כשר ביום-הכיפורים, ויכול להימנע מתוספת איסור, שלא יעשה כן.

יש מי שנסתפק, אם הדין של הקל-הקל נאמר רק למאכיל, אבל אם החולה עצמו אוכל, אינו צריך לדקדק כלל[156]; ויש מי שכתב, שאדרבה על החולה עצמו להקפיד יותר על הקל-הקל תחילה מאשר על המאכיל[157].

מדין הקל-הקל יש מהפוסקים שקבעו דרגות שונות להאכלת חולים ביום-הכיפורים. להלן הדירוג מהקל אל החמור: הכנסת המזון או השתיה לגופו של החולה שלא דרך הפה, כגון בצינור לקיבה או בעירוי לווריד, שאין זה כלל דרך אכילה[158]; אכילת מזון או שתיית משקה הנמצאים בתוך כמוסה[159]; אכילת מאכלים ושתיית משקים שאינם נחשבים כדרך אכילה וכדרך שתיה, אם החולה

[149] שו״ת כתב סופר חאו״ח סי׳ קיא. **[150]** ס׳ החינוך מ׳ שיג, על פי המנ״ח שם סק״ה. **[151]** מנ״ח שם; משל״מ יסודי התורה ה ח. וראה באריכות ביחס לשיטה זו בשד״ח מע׳ יום הכיפורים סי׳ ג אות יג; שו״ת צמח צדק חאו״ח סי׳ סג; שו״ת הרב״ז סי׳ יא אות ד; שבת שבתון סקע״ט. **[152]** ראה יומא פג א, במי שאחזו בולמוס, שמאכילים אותו הקל-הקל תחילה. וראה שו״ת מהר״ש ענגיל ח״ב סי׳ יא. **[153]** ראה ע׳ כשרות הע׳ 28 ואילך. **[154]** יד המלך שביתת העשור ב ט; שו״ת חסד לאברהם מהדו״ת חאו״ח סי׳ סז; שו״ת שואל ומשיב מהדו״ג ח״ב סי׳ קצב. **[155]** ב״י וב״ח או״ח סי׳ תריז; כס״מ מאכלות אסורות יד יד; שו״ת נובי״ק חאו״ח סי׳ לו; שיח יצחק יומא דפ״ג על מי שאחזו בולמוס; שו״ת דובב מישרים ח״ג סי׳ פח; אפיקי ים ח״ב סי׳ לב; קובץ הערות סי׳ יח אות ה ואילך; שו״ת חשב האפוד סי׳ עא; שו״ת משנה הלכות ח״ד סי׳ עה; יחוה דעת ח״ו סי׳ לט. וראה עוד במקראי קודש, ימים נוראים סי׳ ס-סב; עמוד הימיני סי׳ מד; שו״ת מנחת יצחק ח״ה סי׳ ד, וח״י סי׳ מו-מז; הרב מ. שטינברג, מוריה, קעג-קעד, אדר תשמ״ו, עמ׳ לו ואילך; הרב ש. טנא, בשבילי הרפואה, ב, תשל״ט, עמ׳ יט ואילך; שו״ת שבט הלוי ח״ח סי׳ קלו וסי׳ קלח. **[156]** אור שמח מאכלות אסורות יד יד. **[157]** ס׳ המקנה, קונט׳ קול סופר בסוף הספר אות ז. וראה מקראי קודש, ימים נוראים סי׳ סא; הערות הגרא״י וולדינברג בסוף נשמת אברהם ח״ד, הע׳ ב. **[158]** שו״ת מהרש״ם ח״א סי׳ קכג; שו״ת אחיעזר ח״ג סי׳ סא. וראה לעיל הע׳ 115 ואילך, בדרך אכילה זו. **[159]** ראה שו״ת אחיעזר ח״ג סי׳ לא; שו״ת דובב מישרים ח״ג סי׳ פח; הגרי״ש אלישיב, הובאו דבריו בס׳ שבת שבתון סקצ״ז.

יכול לאכול או לשתות אותם[160]; פגימת המים או המאכל שהחולה צריך לאכול על ידי דבר מר, שאז אין באכילתו איסור תורה[161]; אכילה או שתיה פחות מכשיעור ויותר מכדי אכילת פרס[162].

פחות-פחות מכשיעור — רוב הפוסקים סבורים, שחולה שיש בו סכנה, אשר אוכל או שותה ביום-הכיפורים, צריך לאכול פחות-פחות מכשיעור[163], אם אין בכך סכנה עבורו[164]. ולשיטה זו יש להכין מערב יום-הכיפורים מאכלים ומשקים מדודים בפחות מכשיעור, כך שביום-הכיפורים יאכל וישתה כמויות אלו בהפרשים של יותר מכדי אכילת פרס[165]. ואם שכחו לעשות כן, מותר לשקול ולמדוד אותם ביום-הכיפורים[166].

לעומתם, יש הסבורים, שדין פחות-פחות מכשיעור נאמר דווקא במעוברת שצריכה לאכול ביום-הכיפורים, אבל חולה שיש בו סכנה אוכל כדרכו כל הצריך לחיזוק גופו, ואף דברים שאינו זקוק להוציאו מסכנתו, ולא צריך להקפיד על פחות מכשיעור, ולא צריך להמתין כדי אכילת פרס בין אכילה לאכילה[167].

אכן, רוב פוסקי זמנינו הכריעו, שגם חולה שיש בו סכנה צריך להקפיד על אכילה ושתיה בפחות מכשיעור, וביותר מכדי אכילת פרס[168]. ומכל מקום לכל הדעות מאכילים את החולה את עצם

[160] ראה דוגמאות שונות בס׳ שבת שבתון, סעיפים פד-צד. **[161]** שבת שבתון סקפ״ד. **[162]** ראה להלן בחלק ד, בשיטת אכילה ושתיה זו. **[163]** ראה להלן בחלק ד, בהגדרת השיעורים. **[164]** רמב״ן תורת האדם שער הסכנה; רא״ש יומא פ״ח סי׳ יג; ר״ן יומא פ״ח; מ״מ שביתת העשור ב ח; המחבר בשו״ע או״ח תריח ז. והוא על פי המבואר בכריתות יג א, בדין מעוברת האוכלת מאכל איסור מפני הסכנה, שעליה לאכול פחות-פחות מכשיעור. **[165]** ראה להלן בחלק ד בשיעורו. **[166]** ראה לעיל הע׳ 14-13. **[167]** הגר״ח מבריסק, הובאו דבריו על ידי בנו הגרי״ז הלוי, בפ״ב מהל׳ שביתת העשור (וראה עוד בס׳ המועדים בהלכה, עמ׳ פב, ובס׳ אישים ושיטות עמ׳ 64. והסביר הגרי״ז את שיטת אביו הגר״ח על פי המ״מ שבת ב יד, שמותר לחלל שבת עבור חולה שיש בו סכנה בכל צרכיו, ואפילו אין במניעת הדבר ההוא משום סכנה, וכן כתב במג״א סי׳ שכח סק״ד, ואם כן חולה שיש בו סכנה וצריך לאכול ביום-הכיפורים, הרי האכילה היא מכלל צרכיו, ואיך ניתן לו פחות מכשיעור, והבדיל בין מעוברת שעדיין איננה חולה, אלא שאם לא תאכל תבוא לידי סכנה, שאז יש להאכילה פחות מכשיעור, לבין חולה שיש בו סכנה, שהוא כבר מסוכן, ולכן יש להאכילו כל צרכו, והוכיח כן גם מהמנ״ח מ׳ שיג; העמק שאלה, פר׳ ברכה, שאילתא קסז סקי״ז, והעיד שם, שגם הגר״ח מוואלוז׳ין הורה כן למעשה. טעמו: הרי״ף והרמב״ם לא כתבו דין זה ביחס לחולה שיש בו סכנה, והדין בכריתות נאמר דווקא במעוברת, וראה עוד בהעמק שאלה שאילתא לח אות ה; אור שמח מאכלות אסורות יד יד. וראה עוד בשו״ת תשובות והנהגות ח״א סי׳ שמט; שם ח״ב סי׳ רפח. **[168]** ערוה״ש או״ח תריח טו; שו״ת חשב האפוד סי׳ עא; הרב מ. שטינברג, מוריה, קעג-קעד, אדר תשמ״ו, עמ׳ לו ואילך; שו״ת משנה הלכות ח״ד סי׳ עה; יחוה דעת ח״ו סי׳ לט — שהבדילו בין שבת לבין יום-הכיפורים, על פי הסתירה שבין המ״מ שבת ב יד, והמ״מ שביתת העשור ב יד; או בין צרכים שיש בהם תועלת לחולה, לבין אכילה בפחות מכשיעור, עיי״ש. וראה עוד שו״ת אבני נזר חאו״ח סי׳ תנג; קובץ הערות יבמות סי׳ יח; ביאוה״ל סי׳ שכח ס״ד; מקראי קודש, ימים נוראים, סי׳ מב; מועדים וזמנים השלם ח״א סי׳ ס; שו״ת דברי ישראל ח״ג סי׳ פד סק״ג; שם סי׳ פו, וסי׳ קיח; שו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ יב-יג; שמירת שבת כהלכתה פל״ט הע׳ כ; שבת שבתון

המאכל שנצרך לו על פי דעת הרופא, ודווקא במעוברת שנשתנו פניה, תוחבים לה לפיה כמה טיפות של רוטב, ואם לא נתיישבה דעתה, נותנים לה רוטב פחות מכשיעור, ורק אם גם בזה לא נתיישבה דעתה, נותנים לה מהמאכל עצמו[169].

אכילת פרס — אף ביום-הכיפורים, ששיעור אכילתו הוא לא בכזית אלא בככותבת, מכל מקום שהיית אכילתו היא בכדי אכילת פרס, ואם שהה מתחילת אכילתו ועד סופה יותר מכדי אכילת פרס אינו חייב[170].

בזמן מגיפת כולירע, שהרופאים אומרים שהתענית תזיק לבריאים, מותר לכולם לאכול כדי צורכם[171], וצריך להכריז ולהודיע ברבים שאין להתענות, וגם אין צריך תשלומים לתענית[172]; ויש חולקים בדין זה[173].

ד. שיעורי אכילה ושתיה לחולה ביום-הכיפורים

בענייני שיעורים בכלל — יש מי שכתב: "ולא הביישן למד, לא אבוש מלכתוב מה שאני נבוך לעניין כל שיעורי תורה לאכילה וכו', ולעניין טומאה, ולעניין שבת"[174]. אכן, גדולי הפוסקים בכל הדורות האריכו לברר ולהגדיר את השיעורים שקבעו חז"ל, לפי המידות הנהוגות בכל דור[175].

סקפ"ג. **[169]** רמב"ן, תורת האדם, שער הסכנה; רא"ש יומא פ"ח סי' יג; מ"ב סי' תריז סק"ד. **[170]** תוספתא יומא ד ד; רמב"ם שביתת עשור ב ד; טושו"ע או"ח תריח ז. וראה כריתות יב ב. וראה להלן בחלק ד בהגדרת שיעור זה. **[171]** שו"ת חת"ס ח"ו סי' כג; שו"ת רמ"ץ חאו"ח סי' לט; שו"ת דברי נחמיה חאו"ח סי' מ-מא. ומספרים על ר' ישראל סלנטר, אבי תורת המוסר, שבעת מגיפת כולירע הוא בעצמו עלה על הבימה, ודרש שהקהל לא יתענה, ויש מוסיפים שהוא בעצמו טעם בפניהם — שו"ת מצפה אריה מהדו"ת חחו"מ סי' מה; המועדים בהלכה עמ' פג; ס' ימים נוראים לש"י עגנון, עמ' רעג. אמנם ראה בהליכות שלמה ח"ב פ"ה הע' 58, שיש עדויות שר' ישראל סלנט בעצמו לא אכל. וראה בשו"ת אגרות משה חאו"ח ח"ג סי' צא, שהגאון ר' ישראל סלנטר ציווה בשעת מחלת כולירע מתפשטת, שכל בני העיר, אף שהיו בריאים, יאכלו ביום הכיפורים, כדי שלא יחלו, מפני שהרעבים עלולים להדבק יותר. וכן מסופר, שבשעת המגיפה בשנת תר"ח הכריז הרב הצדיק ר' שלום מבעלזא, שכל מי שמרגיש חולשה רבה, ישתה או יאכל כפי הצורך לחזק ליבו — ימים נוראים לש"י עגנון, עמ' רעג. ובשו"ת מצפה אריה שם מביא, שבעל השואל ומשיב אף הוא הורה לקהילת אסטראה בשנת תרל"ג שלא להתענות, הן חולים והן בריאים, ויאכלו פחות-פחות מכשיעור. **[172]** שו"ת דברי מלכיאל ח"ג סי' כו. **[173]** בס' ראשית בכורים דל"ג, הובא בס' המועדים בהלכה עמ' פד, כתב להודיע הדבר הגדול הזה לדורות עולם, אשר בתלתא הוי חזקה, מאלפים ורבבות אנשים ונשים ת"ל, התענו כולם בצום כיפור דשנת תקצ"ט, ות"ט, ותרכ"ז בכל מדינתנו אז, ולא קרה להם כל רע חלילה, ונודע זאת כמעט בכל העולם אז. ובשו"ת מצפה אריה שם, הביא שחלקו רבני ווילנא על ר' ישראל סלנטר. וראה בביאוה"ל סי' תריח ס"א סוד"ה חולה. **[174]** מנ"ח מ' לב, מוסך השבת, מלאכת הטוחן. **[175]** ראה באריכות בענייני שיעורים — צל"ח פסחים קטז א; הגר"א, מעשה רב סי' קז; שו"ת רעק"א סי' לט; שו"ת חת"ס חאו"ח סי' קכז, וח"ו סי' טז; שו"ת תורת חסד חאו"ח סי' לב; שו"ת מצפה אריה תניינא חחו"מ סי' מה; מנ"ח מ' שיג; קובץ שיעורים ח"ב סי' מו ס"ג; חזו"א חאו"ח סי' לט, קונטרס השיעורים; שיעורי תורה (הגרא"ח נאה), נד' תש"ג; שיעורין של תורה הגרי"י קנייבסקי, נד' תשט"ז; המועדים בהלכה עמ' פב; אנציקלופדיה

השיטות לקביעת השיעורים — באופן כללי ישנן שתי שיטות עיקריות הנהוגות בזמננו ביחס לקביעת השיעורים: שיטת החזון איש[176], המבוססת על שיטות הפוסקים הסבורים שהביצים בימינו התקטנו במחצית לעומת גודלם בימי חז״ל, ולכן כל מקום שנזכר שיעור ביצה, הכוונה לשתי ביצים בינוניות בימינו[177]; מנהג ירושלים, ושיטת הגרא״ח נאה[178], שלא חל כל שינוי בגודל הביצים, ויש לשער הכל כפי גודלם בימינו[179]. יש מי שכתב, שאף שנתקטנו הביצים, מכל מקום לעניין שיעורי תורה יש לשער בכל דור ודור לפי זמנו ומקומו מבלי להתחשב בשינויים[180]. יש מהאחרונים שהכריעו לקבל מספק את שתי השיטות, ולפיכך בשיעורים הנוגעים לחיובים מן התורה יש להחמיר, ובשיעורים הנוגעים לחיובים מדרבנן יש להקל, בין שהחומרה היא בשיעור הגדול ובין שהחומרה היא בשיעור הקטן[181].

שיעור אצבע — אחד השיעורים היסודיים בקביעת הנפחים של מרבית השיעורים השונים הוא מידת אצבע, ובענייני שיעורים הכוונה לאגודל במקום הרחב ביותר שבו[182]. שיעור אצבע במידות שבימינו הוא 2 ס״מ[183], או 2.25 ס״מ[184],

תלמודית ע׳ אכילת פרס, וע׳ ביצה (ב); שמירת שבת כהלכתה פל״ט יח-כז; חזון עובדיה ח״א כרך א סי׳ יב; שם כרך ב, סי׳ כח, עמ׳ תקטז בהע׳; יחוה דעת ח״ד סי׳ נה; ילקוט יוסף ח״ג סי׳ קפד סט״ז; מועדים וזמנים השלם, ח״ג סי׳ רסו הע׳ א; אוצר המכתבים ח״א סי׳ רעא; תורת היולדת פנ״ב. וראה מאמרו של מ. כסלו, בד״ד, 16, תשס״ה, עמ׳ 77 ואילך, על גודל כזית. **[176]** חזו״א חאו״ח סי׳ לט, קונטרס השיעורים. **[177]** חושב מחשבות, קונט׳ מקוה טהרה פכ״ז; צל״ח פסחים קטז א; הגר״א במעשה רב סי׳ קה וסי׳ קז; שו״ת רעק״א החדשות סי׳ לט; שו״ת חת״ס חאו״ח סי׳ קכז; שו״ת משיב דבר ח״א סי׳ כד; חזו״א קונטרס השיעורים; ס׳ שיעורין של תורה. וראה עוד בפתח הדביר ח״א סי׳ קצ. וראה בדעת תורה להמהרש״ם יו״ד סי׳ לה, שהביצים התקטנו כבר בימי חז״ל, וראה בשיעורין של תורה שם. **[178]** שו״ת מנחת ברוך סי׳ עה-עו; ס׳ שיעורי תורה. וראה בשו״ת יחוה דעת ח״ד סי׳ נה, ובחזון עובדיה ח״א כרך א, סי׳ יב, בהע׳ עמ׳ קפז, שרוב האחרונים סוברים כן. **[179]** ראה אוצה״ג עירובין סי׳ קסז; רב שרירא גאון, הובאו דבריו באוצר תשובות הגאונים (ב.מ. לוין), בריש מס׳ ביצה. וראה שם בסוף הספר מהגראי״ה קוק, שנמצאו ביצי תרנגולת חנוטים במצרים, וגודלם כביצים שבימינו; ערוה״ש או״ח קסח יג, ושם תעב יב; ביאוה״ל סי׳ רעא סי״ג ד״ה רביעית. וראה אנציקלופדיה תלמודית, שם, עמ׳ קמה. וראה באריכות במאמריו של פרופ׳ א.י. גרינפילד, על פי השוואות למידות שהיו נהוגות בין היוונים והרומים בימי חז״ל, ומסקנתו שנפח הביצה היה ונשאר כ-50 סמ״ק — ראה מוריה, תמוז, תשמ״ב; תחומין, ה, תשמ״ד, עמ׳ 379 ואילך; המעין, תמוז, תשמ״ח, עמ׳ 62 ואילך; תחומין, יד, תשנ״ד, עמ׳ 396 ואילך; המעין, טבת תשנ״ה, עמ׳ 60 ואילך; תחומין, טז, תשנ״ו, עמ׳ 433 ואילך; בד״ד, 16, תשס״ה, עמ׳ 91 ואילך. **[180]** שו״ת חת״ס חאו״ח סי׳ קפא. וראה עוד בשו״ת חת״ס חאו״ח סי׳ קכז וחיו״ד סי׳ קפד. **[181]** ראה ראש אפרים על טרפות, קונטרס התשובות סי׳ טז, ובמטה אפרים סי׳ תרו באלף למטה; מ״ב סי׳ רעא סי״ג בביאוה״ל, ובסי׳ תפו סק״א. וראה גם בחזו״א קונטרס השיעורים סקט״ו. **[182]** בכורות לט ב, ובפירש״י שם; רמב״ם נשיאת כפים טו ד, ורמב״ם שבת יז לו; אור זרוע ח״ב סי׳ קכז; ב״י יו״ד סי׳ רפג; שו״ע הרב או״ח לב סג. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך ב, ע׳ אצבע, עמ׳ קנ. **[183]** לפי שיטת הגרא״ח נאה. **[184]** לפי החישוב העולה משו״ת אגרות משה חאו״ח ח״א סי׳ קלו.

או 2.4 ס״מ[185].

משקל / נפח — לדעת רוב הפוסקים משערים את כל המדידות לפי נפח, ולא לפי המשקל[186]. ובעניין מאכלים שיש בהם חללי אוויר, כגון לחם — יש מי שכתב, שצריך להפחית מהשיעור את כל החללים[187], ויש מי שכתב, שדווקא חללים גדולים ממעטים, אבל חללים רגילים נכללי בשיעור[188]. אמנם לעניין יום-כיפור יש מי שכתב, שמדידת נפח האוכל לחולה הוא במיעוך, שלא מסתבר לומר שבפת שיש בה אווירים יש בזה יישוב הדעת[189].

שיעור איסור האכילה ביום-הכיפורים מן התורה הוא ככותבת הגסה[190], ועל כן חולה מסוכן מאכילים אותו ביום הכיפורים פחות מככותבת הגסה בבת אחת[191], והוא כנפח 30 סמ״ק מכל מאכל, שכן נפח הכותבת הגסה הוא פחות מכביצה מעט[192], וביצה בינונית שלנו עם קליפתה משקלה 45-50 גרם לפי הערכת האחרונים. ולעניין חולה נפסק שיאכילוהו כשני שליש ביצה בינונית[193], נמצא ששיעורו הוא כ-30 גרם[194]. ויש מי שכתב, שאם הדבר אפשרי, לא יאכל החולה בפעם אחת יותר מ-25 גרם[195]. אמנם לדעת רוב הפוסקים[196] יש לשער את השיעורים לפי הנפח, ולא לפי המשקל, ולפיכך ישתנה השיעור בהתאם לכל מאכל על פי נפחו.

כל המאכלים מצטרפים לשיעור, אפילו

[185] לפי שיטת החזו״א. וראה בשו״ת שבט הלוי ח״ח סי׳ ג, שכתב שבדרך כלל אנו מחמירים בשיעור אגודל לכתחילה שהוא 2.5 ס״מ. **[186]** ראה פיהמ״ש לרמב״ם חלה ב ו, ועדויות א ב, וטהרות ג ד; רמב״ם חמץ ומצה ה יב, ובמ״מ שם; שו״ת תשב״ץ ח״ב סי׳ רצא; טושו״ע או״ח תנו א, ובמ״ב שם סק״ג; כף החיים שם סק״י, בשם כמה פוסקים; שו״ת אבקת רוכל סוסי׳ נג; פר״ח יו״ד סי׳ צט סק״ו; חזו״א, או״ח קונטרס השיעורים; שיעורי תורה להגרא״ח נאה סי׳ א והע׳ א; אור לציון פי״ב ס״ג ופי״ד סי״ח; הגרי״ש אלישיב, הובאו דבריו בס׳ סידור פסח כהלכתו, ח״ב, פ״ח הע׳ 17, ובס׳ וזאת הברכה, עמ׳ 8; אנציקלופדיה תלמודית, כרך ג, ע׳ ביצה (ב), עמ׳ קמד-קמה. אמנם ראה בכף החיים סי׳ קסח סקמ״ו, ושם סי׳ תפו סק״א, שהביא מהחיד״א ומכמה גדולים, שמשערים במשקל ולא בנפח, וכן משמע בבן איש חי פר׳ פנחס אות יט ופר׳ שמיני אות א. ובילקוט יוסף סי׳ קפד סקי״ז כתב בשם הגר״ע יוסף שאף על פי שהעיקר לשער בנפח, אך למעשה יש לשער במשקל, וכן דעת הגר״מ אליהו, הובאו דבריו בס׳ וזאת הברכה, עמ׳ 208. **[187]** שו״ת זרע אמת ח״א סי׳ כט. **[188]** מ״ב בשעה״צ סי׳ תפו סק״ג. וראה עור במ״ב סי׳ רי סק״א. אמנם לא נברר לשיטה זו מה ההגדרה של חלל גדול וחלל קטן לעניין השיעור — ראה בס׳ איפת צדקה להגרי״י קנייבסקי ענף יח. וראה עוד בס׳ שונה הלכותלהגר״ח קנייבסקי, סי׳ תפו ס״ד. **[189]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בחוב׳ מבקשי תורה, ג, קובץ טז-יז, תשנ״ה, עמ׳ שעד. **[190]** יומא עג ב; רמב״ם שביתת העשור ב א; טושו״ע או״ח תריב א. וראה בט״ז שם סק״א. **[191]** טושו״ע או״ח תריח ז. **[192]** רמב״ם שם, וראה במ״מ שם, וטושו״ע תריב א. **[193]** כמבואר בטושו״ע תריח ז, וראה במג״א שם סק״ו. **[194]** שיעורין של תורה, פרק שיעורי המצוות, אות כא; שמירת שבת כהלכתה פל״ט סי״ח. וראה בנשמת אברהם ח״ה חאו״ח סי׳ תריב סק״א, שכתב בשם הגרש״ז אויערבאך, שמקובל אצל מורי הוראה מדורי דורות ש-30 גרם נקרא פחות מכשיעור. וראה מאמרו של הרב ב. נאה, שנה בשנה, תשכ״ב, עמ׳ 91, ששיעור זה הוא לפי הגרא״ח נאה, וקרוב מאד גם לפי החזו״א. **[195]** הגרי״ש אלישיב, הובאו דבריו בס׳ שבת שבתון סק״ד. **[196]** ראה לעיל הע׳ 186 ואילך.

מלח שעל הבשר, וציר שעל הירק[197].

לצורך הגדרת השיעור של כותבת אין להחשיב מה שדבוק בין החניכיים, אלא מה שנבלע ומגיע למעיים[198].

שיעור האכילה ביום-כיפורים הוא קבוע ושווה לכל אדם, בין ננס ובין ענק[199].

שיעור השתיה לחיוב ביום-הכיפורים הוא מלוא לוגמיו[200], ועל כן שיעור השתיה לחולה מסוכן ביום-הכיפורים הוא פחות מכמלוא לוגמיו[201], ובאדם בינוני שיעור זה הוא כ-40 גרם מים[202], ושאר משקים מודדים בכלי המחזיק שיעור כזה של מים, שהוא בערך חמישית כוס, בכוס רגילה המכילה 200 סמ"ק[203].

כל המשקים מצטרפים לשיעור[204].

שיעור השתיה ביום-הכיפורים איננו שווה לכל אדם, אלא משתנה לפי כמות הנוזלים הממלאת את פיו, כדי הבלטת לחי אחת[205]. ועל כן ראוי לחולה שצריך לשתות ביום-הכיפורים, שימלא פיו מים כדי הבלטת לחי אחת בערב יום-הכיפורים, וימדוד כמות זו, וביום-הכיפורים ישתה פחות מכמות זו בכל פעם שיצטרך, בהפרש הזמנים של יותר מכדי אכילת פרס[206]. יש מי שכתב, שבשתיית מים יש להקל לחולה שימתין רק שיעור כלשהו בין שתיה לשתיה[207].

שיעורי צירוף — צירוף אכילות שונות הוא דווקא כשיש מתחילת אכילה ראשונה ועד סוף אכילה אחרונה כדי אכילת פרס[208]. ולעניין שיעור הזמן לצרף שתיות שונות — יש אומרים, שאף בזה שיעורו כדי אכילת פרס[209]; יש אומרים שבשתיה השיעור הוא כדי שתיית רביעית[210]; ויש אומרים, שלכתחילה ימתין גם בשתיה כדי אכילת פרס, שהוא שיעור גדול יותר, ואם אינו יכול, ישהה לפחות כדי שיעור רביעית בין שתיה לשתיה[211]. ולעניין שיעור זמן שתיית רביעית, שיעורו בכדי שישתה את הרביעית בשתי פעמים[212].

שיעור כדי אכילת פרס — בעניין שיעור כדי אכילת פרס נחלקו התנאים

[197] רמב"ם שם; טושו"ע או"ח תריב ב. **[198]** שו"ת חת"ס חאו"ח סי' קכז. **[199]** טושו"ע או"ח תריב א. **[200]** יומא עג ב; רמב"ם שביתת העשור ב א; טושו"ע או"ח תריב ט. **[201]** טושו"ע או"ח תריח ז-ח. **[202]** לפי שיטת החזו"א — ראה שיעורין של תורה, שיעורי המצוות אות כג. **[203]** הרב ב. נאה, שנה בשנה, תשכ"ב, עמ' 91. **[204]** רמב"ם שם; טושו"ע או"ח תריב ב, לענין אוכלים, וה"ה לענין משקים. **[205]** טושו"ע או"ח תריב ט, ומ"ב שם סקכ"ד; טושו"ע או"ח תריח ז, ובמ"ב שם סקכ"א. וראה בשמירת שבת כהלכתה פל"ט הע' עה. **[206]** מ"ב סי' תריח סקכ"א. וראה עוד בנידון בשמירת שבת כהלכתה פל"ט הע' פב. **[207]** שו"ת יביע אומר ח"ב חאו"ח סי' לא. **[208]** טושו"ע או"ח תריב ג. וראה יומא פ ב. וראה מה שכתב בנידון בשו"ת מנחת שלמה ח"ב סי' ד אות כה; שמירת שבת כהלכתה פל"ט הע' סז. **[209]** ראב"ד תרומות י ג; פר"ח או"ח סי' תריב ס"י; ביאור הגר"א שם סק"י. **[210]** רמב"ם שביתת העשור ב ד; שעה"צ סי' רי סקי"ב. וראה בשו"ע תריב י, שהביא שתי הדעות. וראה הערות הגר"ע יוסף לס' נשמת אברהם, חאו"ח, מהד' שניה, עמ' שלו, לסי' תריב ס"י. **[211]** חיי אדם קמה ל. **[212]** שעה"צ סי' קי סקי"א. וראה עוד במג"א סי' קעח סקי"ג;

והראשונים, אם השיעור הוא כזמן אכילת שלוש ביצים שוחקות, או ארבע ביצים[213]. ולעניין שיעורו במדידות זמן נחלקו הפוסקים, ונתנו לו זמנים שונים: תשעה רגעים[214]; שמונה רגעים[215]; שבעה וחצי רגעים[216]; שבעה רגעים[217]; ששה רגעים[218]; חמישה רגעים[219]; שלושה או ארבעה רגעים[220]; שני רגעים[221]; ויש הסבורים, שבכלל אין ליתן שיעור קצוב לאכילת פרס, שאין שיעור זה שווה, והוא משתנה בכל מאכל לפי הזמן שאדם בינוני אוכל אותו מאכל[222].

שיעור רביעית הוא כביצה ומחצה עם קליפתה[223], ונחלקו פוסקי דורנו אם שיעורו הוא 86.4 סמ"ק[224], או 149.3 סמ"ק[225].

זמן ההמתנה בין אכילה לאכילה, או בין שתיה לשתיה, הוא מסוף כל אכילה או שתיה[226]. הזמן של כדי אכילת פרס הוא דווקא בין אכילה לאכילה, ובין שתיה לשתיה; אבל בין אכילה לשתיה אין צריך להמתין, שכן אין האכילה והשתיה מצטרפות זו לזו[227], וכן רשאי לאכול ולשתות בבת אחת, ואינם מצטרפים זה עם זה[228].

התייחסות השיעורים לכל חולה — כל השיעורים נאמרו רק במקרים שהם מספיקים לחולה, או שהוא כבר מרגיש שאכל או שתה דיו, ויכול להסתפק

א"ר שם סקי"ב; שו"ת אור לציון ח"ב פי"ד סי"ז, ובהערות שם. **[213]** ראה טושו"ע שם ד, וביאור הגר"א שם. **[214]** שו"ת חת"ס ח"ו סי' טז; שו"ת מהר"ם שיק חאו"ח סי' פה; מ"ב סי' תריח סקכ"א; שיעורין של תורה, שיעורי מצוות אות כט, בדעת החזו"א; שמירת שבת כהלכתה פל"ט סי"ח. **[215]** גולות עיליות על משנה מקוואות י ז, בקבלה מבעל התניא; שד"ח אכילה, אות ג, בשם דרכי הוראה; שו"ת מלמד להועיל חאו"ח סי' קיג אות ה. **[216]** ביכורי יעקב או"ח סי' תרלט סקי"ג; מועד לכל חי סי' כ אות לג. **[217]** כף החיים סי' רי סק"ח. **[218]** ערוה"ש או"ח תריח יד; שו"ת צמח צדק החדש, במילואים סי' ט. ועיי"ש שבעל פה הסכים לשבעה רגעים. **[219]** שו"ת מצפה אריה מהדו"ת חאו"ח סי' מ; תכלת מרדכי, פתיחה אות י; שו"ת תשובות והנהגות ח"ב סי' רפט, בשם הגאון ר' יצחק אלחנן ספקטור. **[220]** ערוה"ש או"ח רב ח; כף החיים או"ח סי' רי סק"ח, וסי' תריח סקמ"ג; שיעורי תורה עמ' רג-רד; יחוה דעת ח"א סוסי' יז; שו"ת אבן ישראל ח"ז סי' לו אות ד. וראה שו"ת אגרות משה חאו"ח ח"ד סי' מא, שהוא פחות מג' רגעים. **[221]** שו"ת חת"ס ח"ו סי' כג. וראה שמירת שבת כהלכתה פל"ט הע' עא.

[222] מנ"ח מ' שיג סק"ב; שו"ת תורת חסד חאו"ח סי' לב; אורחות חיים סי' תריב סק"ד; מ"ב סי' פא סק"ג. ומה שכתב המ"ב סי' תריח סקכ"א, שמשערים כדי אכילת פרס בכל אדם, עי' בחזו"א או"ח סי' לט סקי"ח, שהכוונה לאדם בינוני, ואין משערים כדי אכילת פרס בכל אדם. וראה עוד בס' שבת שבתון סקק"ו. וראה עוד בשו"ת צפנת פענח סי' קפ. וראה באריכות באנציקלופדיה תלמודית, כרך א, ע' אכילת פרס, עמ' תשצו-ז. וראה עוד בשו"ת אור לציון ח"ב פי"ד סי"ז, ובהערות שם. **[223]** מ"ב סי' רעא סקס"ח. וראה עוד בשו"ת חת"ס חאו"ח סי' קנג, בחישוב שיעור רביעית. **[224]** הגרא"ח נאה, שיעורי תורה שער ג. והסימן הוא גימטריא 'כוס'. **[225]** חזו"א, או"ח קונטרס השיעורים אות טז. והסימן הוא גימטריא 'כוס הגון'. וראה בשו"ת מנחת שלמה ח"א סי' צא אות ז, שהעיר שכל השיעורים הללו הם גדולים מידי. וראה עוד בס' סידור פסח כהלכתו, ח"ב, פ"ג ס"ג. **[226]** חזו"א או"ח סי' לט סוסקי"ח; שמירת שבת כהלכתה פל"ט סי"ח, והע' סז; הרב מ. שטינברג, מוריה, קעג-קעד, אדר תשמ"ו, עמ' לו ואילך. **[227]** טושו"ע או"ח תריב ב; מ"ב סי' תריח סקכ"א. **[228]** הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו

בשיעורים, אבל אם הוא מרגיש שאין השיעורים מספיקים לו, או שרופא קובע שצריך לאכול או לשתות כדרכו, יאכל וישתה כדי צורכו כביום חול[229].

יש אומרים, שנוהגים לתת לפני החולה מאכל ואומרים לו: יום-כיפורים היום, ואם אתה חושש מסכנה אם לא תאכל כשיעור בבת אחת — אכול כרגיל, ואם לאו — אכול פחות מכשיעור בכל פעם[230]; ויש מי שכתב שלא נוהגים כן[231].

ה. דיני נאמנות הקביעה לצורך באכילה ושתיה

סתם אדם — במקום שאין רופא, נאמן כל יהודי המבין קצת בענייני רפואה לקבוע שהחולה צריך לאכול ביום-הכיפורים[232], אלא שאדם כזה אינו נאמן להכחיש מומחה, אפילו להקל[233].

רופא יהודי, אם הוא בקי קצת, הרי הוא נאמן לקבוע, שהחולה צריך לאכול ביום-כיפורים; אבל אם הרופא אינו מכיר את החולה, או את המחלה, הרי הוא כאדם סתם, ודבריו אינם מעלים ואינם מורידים[234].

רופא יהודי שאינו שומר מצוות — יש שכתבו, שבזמנינו אפילו רופאי ישראל, שהם עצמם אינם צמים וכופרים בתורה, אין לסמוך עליהם, ואין להאמינם[235], שרופא שאינו שומר מצוות, ומחלל שבת, אין למהר לסמוך עליו מבלי להתייעץ עם רופא דתי, שמאחר שהוא מחלל שבת, יתכן שהוא מעוניין להכשיל את החולה להאכילו שלא במקום חשש סכנה כלל[236], ולכן יש להתייעץ דווקא עם רופא דתי[237]. ואם הוא רופא הגון, שאף על פי שהוא עובר לתיאבון אינו רוצה שייכשלו אחרים על ידו, אפשר לסמוך עליו להאכיל את החולה[238], והדבר תלוי בראות עיני המורה בבקיאות הרופאים וברוב עיונם[239]. ויש מי שכתב, שאם אין רופא אחר, אלא רופא מחלל שבת, ואומר שהחולה צריך לאכול, שומעים לו כדין ספק, אלא שאם אפשר להתייעץ עם רופא שומר מצוות, יש לפנות אליו[240].

בשמירת שבת כהלכתה פל״ט הע׳ פו. **[229]** טושו״ע או״ח תריח ח. וראה בשו״ת באהלה של תורה, חאו״ח סי׳ פ, שהציע עבור מי שאינו יכול להסתפק בשתיה לשיעורין ויותר מכדי אכילת פרס לפגום את טעמו של המשקה, עיי״ש. **[230]** מג״א סי׳ תריח סק״ח; מטה אפרים תריח י; מ״ב שם סקכ״ד. **[231]** ערוה״ש או״ח תריח טו. **[232]** רמ״א או״ח שכח י; מ״ב סי׳ תריח סק״א. וראה רמב״ם שביתת העשור ב ח. **[233]** מטה אפרים תריח ח. **[234]** חיי אדם קמה כט; מטה אפרים תריח ו; סידור בית יעקב, הל׳ יוהכ״פ, שער העין, שער העליון. וראה בערוה״ש או״ח תריח יג, בעניין רופאים הנקראים פעלשארעס, שאין להם הסמכה ממשלתית, לעומת דוקטורים, שהם רופאים מוסמכים, עיי״ש. **[235]** שד״ח מערכת יוה״כ סי׳ ג כלל ה; תפא״י יומא ח ה, ובהלכתא גבירתא שם; ס׳ רוח חיים סי׳ תקנא סק״ד; שו״ת האלף לך שלמה חאבהע״ז סי׳ עב; שו״ת הרמ״ץ סי׳ לט אות יא; ביאוה״ל סי׳ תריח ס״א ד״ה חולה. **[236]** ילקוט יוסף, מועדים, הל׳ הימים הנוראים, דין קטן וחולה ביום הכיפורים, ס״ה. **[237]** עשה לך רב, ח״ז, עמ׳ שכט, סי׳ לז. **[238]** ילקוט יוסף שם. **[239]** מטה אפרים תריח ב; ביאוה״ל סי׳ תריח ס״א ד״ה חולה. וראה בשמירת שבת כהלכתה פל״ט הע׳ טו. וראה עוד בע׳ נאמנות הרופאים. **[240]** הגרי״ש אלישיב, הובאו דבריו בס׳ שבת שבתון, ס״ג סק״ג.

יש מי שאומרים, שבענייני פיקוח נפש אין צורך להעדיף רופא ירא שמיים, אלא קובעת המומחיות והבקיאות של הרופאים, ועניין יראת השמים של הרופא לא מעלה ולא מוריד[241].

רופא גוי — אינו נאמן, עד שיהיה בקי[242]; ואם הוא בקי, הרי הוא ככשר שבישראל לעניין זה, בין להקל בין להחמיר, ונאמן להכחיש רופא הכשר שבישראל[243], ומעשים בכל יום שאנו סומכים על דברי רופאים גויים להאכיל חולה ביום-הכיפורים[244].

חילוקי דעות — חז"ל והפוסקים דנו במצבים שונים, שיש בהם חילוקי דעות בין החולה לרופא, או בין הרופאים לבין עצמם, ונקבעו כללים שונים להכרעה במצבים אלו:

אם רופא אמר לחולה שיכול לצום ביום-הכיפורים, והחולה עצמו חושש מהצום, מותר לו לשאול עוד רופא, שאולי יאמר לו שצריך לאכול, ואין זה גדר של התחמקות מקיום המצווה[245].

רופא אחד אומר, שהחולה צריך לאכול, שאם לא יאכילו את החולה, אפשר שיכבד חוליו[246], והחולה אומר שאינו צריך לאכול, שומעים לרופא, ואפילו הוא גוי[247], ואפילו אם החולה בעצמו הוא רופא מומחה[248]. הטעם הוא שמא נתקף החולה בשטות או בטרידות הדעת[249], ולא אומרים במקרה כזה 'לב יודע מרת נפשו'[250]. יש מי שכתב, שבמקום שאין רופא, סומכים על אחות או חובש גם נגד החולה[251].

החולה אומר, שהוא צריך לאכול[252], או אפילו אמר שאינו צריך, ואחר כך חזר ואמר שהוא צריך, ואפילו כשאינו אומר כן אלא רק לאחר ששאלוהו על כך[253], אזי אפילו מאה רופאים אומרים שאינו צריך, מאכילים אותו על פי עצמו, עד שיאמר די, כי 'לב יודע מרת נפשו'[254], והיינו בתנאי שמזכירים לו תחילה שהיום יום-כיפורים, והכוונה להזכיר לו רק באופן שאין חשש שייבהל ויפחד מזה, כשאומרים לו שהיום יום-כיפורים[255]; ואם

[241] הגרי"ז סולובייציק מבריסק, הובאו דבריו על ידי הגרש"י זוין, הלכה ורפואה, ב, עמ' צב. וראה הרחבת דברים על ידי האדמו"ר מ"מ שניאורסון מלובביטש, הובאו דבריו בספר 'מה רבו מעשיך ה', בעריכת הרב י. גינזבורג ופרופ' י. ברנובר, מהד' שניה, תש"ס, עמ' 119 ואילך. [242] מ"ב שם. [243] מטה אפרים תריח א; שו"ע הרב או"ח תריח ו. [244] מהר"י קולון, שורש קנט. וראה עוד בס' שבת שבתון סקע"ה. [245] ס' שבת שבתון, ס"א סק"א. [246] מ"ב סי' תריח סק"ב. [247] יומא פג א; רמב"ם שביתת העשור ב ח; טושו"ע או"ח תריח א. [248] פרמ"ג או"ח סי' תריח במשב"צ סק"ב; מ"ב שם סק"ג. [249] רש"י יומא שם ד"ה תונבא; ערוך ע' תנב. [250] רי"ף וראש"ש יומא שם. [251] שבת שבתון סקע"ה. [252] ואם צריך דווקא שיאמר שיסתכן או לא — ראה הגה' מיימוניות שביתת העשור פ"ב אות ה. וראה במטה אפרים סי' תריח בקצה המטה סק"ב, לעניין מומר שדורש לאכול, בטענה שהוא חולה שיש בו סכנה, אם מאכילים אותו. וראה בנידון בראש יומא פ"ח סי' יג, ובדעת התוס' שהביא שם. וראה בקרבן נתנאל שם. [253] מטה אפרים תריח א. וראה ביאוה"ל שם ד"ה ואם. [254] יומא פג א; רמב"ם שם; טושו"ע שם. [255] הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בשמירת

בכל זאת מבקש לאכול, אין צריך לדקדק עליו יותר[256]. אכן כל זה דווקא בחולה שיש בו סכנה, שהוויכוח בינו לרופא הוא ביחס לדרגת החומרה של מצבו; אבל אם החולה רוצה לאכול כי הוא חושב שיש לו מחלה פלונית, שהיא מסוכנת, והרופא אומר שאין לו כלל מחלה זו אלא הפרעה אחרת שאין היא מסוכנת ולכן יכול לצום, אין שומעים לחולה[257].

אם החולה ורופא אחד אומרים שצריך הוא לאכול, אף על פי שמאה רופאים אומרים שאינו צריך לאכול, מאכילים אותו[258], ואפילו הרבים יותר בקיאים מהרופא שמצטרף לחולה[259].

אם החולה אומר שהוא צריך לאכול, והרופאים אומרים שהמאכל יזיק לו — יש הסבורים, שאף במקרה כזה שומעים לחולה[260]; יש מי שכתב, שבמקרה כזה שומעים לרופאים[261]; ויש מי שחילק, שדווקא בבעלי מיחוש שהולכים בשוק שומעים לחולה, אבל חולה שנפל למשכב, שומעים תמיד לרופא[262].

אם החולה אומר, שהוא צריך לתרופה פלונית, ורופא אומר שאותה תרופה תזיק לו, לכל הדעות שומעים לרופא[263]. ואם החולה אומר שהוא צריך תרופה מסויימת, והרופא אומר שאינו צריך, אך התרופה לא תזיק, שומעים לחולה[264].

רופא אחד אומר, שהחולה צריך לאכול, ורופא אחד אומר שאינו צריך, מאכילים אותו, משום שספק נפשות להקל[265], והוא הדין בשני רופאים שאומרים צריך, ושני רופאים שאומרים שאינו צריך, מאכילים אותו[266]; וכל זה בתנאי שהחולה שותק, או אומר שאינו יודע, אבל אם החולה מצטרף ואומר שאינו צריך, אין מאכילים אותו[267]. הטעם הוא שמצרפים דעת החולה לדעת הרופא שאומר שאינו צריך, ואחד במקום שנים אינו כלום.

רופא 'רגיל' אומר שצריך לאכול ורופא מומחה אומר שיכול לצום, אם הם מסכימים על העובדות, ורק חלוקים ביניהם בשיקול הדעת של משמעות העובדות, שומעים לרופא הרגיל, ומאכילים את החולה; ואם הם חלוקים בעצם האבחנה, שלדעת הרופא הרגיל האבחנה היא פלונית, ולכן מצב החולה מחייב אכילה, ולדעת המומחה האבחנה היא פלמונית, ולכן הוא יכול לצום, שומעים למומחה, ולא יאכילו את החולה[268].

רופא אחד אומר, שהחולה צריך לאכול, ושני רופאים אומרים שאין הוא

[256] מ"ב שם סק"ה. **[257]** שבת שבתון סקע"ז. **[258]** רמ"א או"ח תריח ד. **[259]** מטה אפרים שם ד; מ"ב שם סקי"ב. **[260]** שו"ת הרדב"ז סי' אלף קלח (סו); מג"א סי' תריח סק"ג; חיי אדם קמה כט; שו"ת שבט הלוי ח"א סי' קסד. **[261]** שמירת שבת כהלכתה פל"ט ס"ד. **[262]** ערוה"ש או"ח תריח ב,ה-ו. **[263]** שו"ת הרדב"ז שם; מג"א סי' שכח סק"ו; חיי אדם שם; ערוה"ש שם; שו"ת שבט הלוי שם. וראה עוד בשו"ת שבט הלוי ח"ח סי' עד, מה שכתב לחלק בין מאכל לבין תרופה, עיי"ש. **[264]** חיי אדם שם. **[265]** יומא שם; רמב"ם שם; טושו"ע או"ח תריח ב. **[266]** רמ"א שם. **[267]** טושו"ע או"ח תריח ג. **[268]** שבת

צריך לאכול, אף על פי שבפיקוח נפש אין הולכים אחר הרוב[269], אבל אחד במקום שנים, אין דבריו כלום, ולכן לא יאכילו את החולה[270].

מקצת הרופאים אומרים שהחולה צריך לאכול, ומקצתם אומרים שאינו צריך — יש הסבורים, שהולכים אחר הרוב, או אחר הבקיאים, בין להחמיר ובין להקל; ואם היו כולם בקיאים ושווים במניין, מאכילים אותו[271]; ויש הסבורים, שאם שני רופאים אומרים שהחולה צריך לאכול, אפילו מאה רופאים אומרים שאין הוא צריך לאכול, אין שומעים להם, ואפילו החולה מצטרף לאומרים שאינו צריך[272]; ואם שני הרופאים האומרים שהחולה צריך לאכול מנמקים את דעתם בנימוקים שונים, כגון שאחד אומר שצריך לאכול בגלל בעיית לב, והשני אומר שצריך לאכול בגלל בעיית כליות, בכל זאת מאכילים את החולה, ואפילו הוא עצמו אומר שאינו צריך[273].

אם הרופאים החלוקים הם שקולים במניין — יש אומרים שהולכים אחר המקילים, גם אם המחמירים יותר בקיאים[274]; ויש אומרים, שאם הם שווים במניין, הולכים אחרי הבקיאים גם להחמיר[275].

אם הרופאים האומרים שהחולה אינו צריך לאכול הם גם יותר מופלגים בחכמה וגם יותר מרובים — יש אומרים, שהולכים כדעתם, ואין מאכילים את החולה[276]; ויש אומרים, שגם אז הולכים להקל[277].

אם הרבים אומרים, שהחולה צריך לאכול, והמעטים אומרים שאינו צריך לאכול, אבל הם יותר בקיאים מהרבים, מאכילים את החולה[278].

החולה אומר שאינו צריך לאכול, והרופא מסופק, היינו שמכיר את המחלה, אבל אינו יודע אם הצום יסכן את

[269] יומא פד ב. וראה ע׳ פקוח נפש הע׳ 32 ואילך והע׳ 47 ואילך. **[270]** רמב״ן תורת האדם שער הסכנה; ר״ן על הרי״ף, יומא פג א ד״ה וכללא; רא״ש יומא פ״ח סי׳ יג; מאירי יומא פג א; טושו״ע או״ח תריח ג. וראה עוד בשו״ת ציץ אליעזר ח״ה סי׳ יא אות ב; שבת שבתון סקע״ג. ואם האחד שאומר צריך הוא רופא כשר, והשניים שאומרים שאין צריך הם נשים או פסולים — יש מי שכתב, שגם אז שומעים להם — מנחת זאב סי׳ טז, ויש מי שחולק — שו״ת ציץ אליעזר ח״ה סי׳ יא אות ב. **[271]** רמב״ם שביתת העשור ב ח. וראה במ״מ שם, שכן גם דעת השאילתות (והיא בפר׳ שמות שאילתא לח). וראה עוד בראׁש יומא פ״ח סי׳ יג. **[272]** רמב״ן תורת האדם שער הסכנה; מ״מ שביתת העשור ב ח, בשם מקצת הגאונים ואחרונים; טושו״ע או״ח תריח ד. וראה בהעמק שאלה שאילתא לח אות ד. **[273]** שבט מיהודה, שער חמישי, עמ׳ שנ ואילך. ואין דין הרופאים דומה לדין הפוסקים שנחלקו הרמ״א חו״מ כה ב, והש״ך שם סקי״ט, אם הולכים אחר רוב הפוסקים, גם כשהם מנמקים את שיטותיהם בטעמים שונים. שכן בנידון ענייני רפואה העיקר היא המסקנה ולא הדיון, וכן מפני שבנידוננו מדובר בספק פיקוח נפש. וראה עוד בס׳ שבת שבתון סקע״ג. **[274]** רמ״א תריח ב. **[275]** מג״א סי׳ תריח סק״ד; מ״ב שם סק״ח. **[276]** מטה אפרים תריח ג. **[277]** ראה בשעה״צ שם סקי״א, בדעת הרמ״א. **[278]** מ״ב שם סק״ח. וראה עוד בדין בקיאים לעומת רבים בנושאי כלי הרמב״ם שביתת העשור ב ח, ובנושאי כלי טושו״ע או״ח תריח ב. וראה

החולה[279], מאכילים אותו; הרופא אומר שהחולה אינו צריך לאכול, והחולה מסופק, אין מאכילים אותו[280]; ואם החולה הוא עצמו רופא, הרי שבספק שלו גם כן מאכילים אותו, אפילו אם רופא אחר אומר שאינו צריך לאכול[281], ויש מי שפקפקו בזה[282].

אם רופא אומר שהחולה אינו צריך לאכול, ורופא אחר מסופק, מאכילים אותו[283]; ואם שני רופאים אומרים שהחולה אינו צריך לאכול, ושני רופאים אחרים מסופקים, אין מאכילים אותו[284]; ויש מי שהסתפק בדין זה[285].

רופא אומר שלא צריך לאכול, ואחות או חובש אומרים שצריך לאכול, מאכילים אותו[286].

ו. דינים כלליים לחולה ביום-הכיפורים

נוסח לפני אכילה — חולה שצריך לאכול או לשתות ביום-הכיפורים, טוב שיאמר לפני האכילה או השתיה הראשונה נוסח זה:

"הנני מוכן ומזומן לקיים מצוות אכילה ושתיה ביום-הכיפורים, כמו שכתבת בתורתך 'ושמרתם את חוקותי ואת משפטי אשר יעשה אותם האדם וחי בהם, אני ה'[287], ובזכות קיום מצווה זו, תחתום אותי, ואת כל חולי עמך ישראל לרפואה שלימה, ואזכה ביום-הכיפורים הבא לקיים שוב 'ועניתם את נפשותיכם', כן יהי רצון, אמן"[288].

לאכול בצינעה — חולה שצריך לאכול ביום-הכיפורים או בשאר תעניות, אסור לו להתראות בפני המתענים כשבע, כדי שלא יצטערו[289].

מי נחשב כמתענה — חולה שאוכל פחות מכשיעור, וביותר מכדי אכילת פרס, עדיין נחשב כמתענה[290].

במאמרו של הרב א. חפוטא, נועם, ה, תשכ"ב, עמ' קצה ואילך. **[279]** מ"ב סי' תריח סקי"ג. **[280]** ירושלמי יומא ח ד; רמב"ן תורת האדם שער הסכנה; מ"מ שביתת העשור ב ח; טושו"ע או"ח תריח ה. והרמב"ם השמיט דין זה — ראה ערוה"ש או"ח תריח ח-ט, ומאמרו של הרב י. קוליץ, בשבילי הרפואה, ב, תשל"ט, עמ' נה. **[281]** ט"ז שם סק"ח; מטה אפרים שם ה. **[282]** ראה מטה אפרים תריח באלף למטה סק"י; מ"ב שם סקט"ו. וראה עוד בס' שבת שבתון סקע"ב. **[283]** פרמ"ג שם משב"ז סק"ח; מ"ב שם סקט"ו. וראה בשעה"צ שם סקי"ח; מטה אפרים באלף למטה סי' תריח סק"ד; הרב קוליץ שם. וראה במאמרו של הרב קוליץ שם, שנסתפק במקרה שהאומר אינו צריך הוא יותר בקי ומופלג בחכמת הרפואה מהאומר שאינו יודע, האם גם אז אומרים שמאכילים אותו, או שאז דעת האומר איני יודע כאילו לא קיימת. **[284]** מטה אפרים תריח ה. **[285]** ראה במאמרו של הרב קוליץ, שם, שייתכן שהדין צריך להיות שמאכילים אותו. **[286]** ערוה"ש תריח יג; שבת שבתון סק"ע. **[287]** ויקרא יח ה. **[288]** הועתק ממחזור עתיק — ראה תורת היולדת, פנ"ב ס"י. **[289]** ב"ק צב ב. וראה בטושו"ע או"ח תקעד ג. **[290]** שו"ת ריב"ש סי' רפז, ושם, בשם הרא"ה; מג"א סי' תקסח סק"ב; מרחשת ח"א סי' יד; מקראי קודש, ימים נוראים, סי' לט; הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בשמירת שבת כהלכתה פל"ט הע' קטו. ולעניין השיעור שבו איבד תעניתו, אם הוא ככותבת, או כזית — ראה בשו"ת הריב"ש שם; מג"א שם, ובמחצית השקל שם, סק"ב; ברכ"י או"ח סי' תקסח אות ב.

נטילת ידיים — חולה שצריך לאכול לחם ביום-הכיפורים, צריך ליטול ידיים עד פרק הזרוע, ואין בזה איסור רחיצה[291].

ברכות שלפניהם ושלאחריהם — יש אומרים, שחולה האוכל ביום הכיפורים חייב לברך כל הברכות הצריכות לפניהם ולאחריהם[292]; אבל אם אוכל פחות מכשיעור, ומפסיק בין אכילה לאכילה בשיעור אכילת פרס, אין זה נחשב היסח דעת, ואין צריך לברך בכל פעם ברכה שלפניה[293], ויש מי שנסתפק בדין זה[294]; וכן לא יברך ברכה אחרונה אחרי כל אכילה[295]; ויש אומרים, שלא מברך כלל, לא לפני האוכל ולא לאחריו[296].

'יעלה ויבוא' ו'רצה והחליצנו' בברכת המזון — יש אומרים, שחולה שיש בו סכנה, שאכל ביום-הכיפורים צריך לומר בברכת המזון 'יעלה ויבוא' וכו', 'ביום הכיפורים הזה'[297], ואם חל בשבת אומר גם 'רצה והחליצנו'[298], ואם שכח אין צריך לחזור[299]. ובברכה מעין שלוש יוסיף ויאמר 'וזכרנו ביום-הכיפורים הזה'[300]; ויש אומרים, שלא יאמר יעלה ויבוא בברכת המזון[301]; ויש מי שכתב, שאם יש טורח לחולה, רשאי להקל ולא לומר 'יעלה ויבוא', או 'רצה והחליצנו'[302]. ולעניין קטנים שאוכלים ביום-הכיפורים — יש אומרים, שיגידו 'יעלה ויבוא'[303]; ויש מי שסבור, שאף לשיטות המחייבים לומר 'יעלה ויבוא', נהגו שלא להרגיל ילדים האוכלים ביום הכיפורים לומר יעלה ויבוא[304].

[291] שו"ת יד סופר ח"א סי' ז אות ד; שו"ת לבושי מרדכי מהדו"ת חיו"ד סי' יא אות ג; שו"ת ישכיל עבדי ח"ח חאו"ח סי' כ אות לה; הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בשמירת שבת כהלכתה פל"ט סל"א, והע' קא שם; שו"ת שבט הלוי ח"ח סי' קלט; שו"ת ציץ אליעזר ח"י סי' יז אות ו. וראה בשו"ת מהרי"ל דיסקין בקו"א אות סח; שו"ת ושב הכהן סי' ג. וראה מאמרו של הרב ח.י. אייזנבך, הלכה ורפואה, ג, תשמ"ג, עמ' רסה ואילך. [292] ב"י או"ח סי' תריח, בשם הגהות מיימוניות; שעה"צ סי' רד סק"מ; קיצושו"ע קלג יח; שערי הלכה ומנהג ח"ב סי' רנב. [293] שו"ת מהרש"ם ח"ו סי' מה, והגה' מהרש"ם סי' קעח אות ה, ואורחות חיים סי' תריח סק"ז; שו"ת שבט הלוי ח"י סי' צ; הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בס' מעדני שלמה ח"א עמ' סה. וראה עוד בנידון בשו"ת מנחת יצחק ח"ה סי' קב; שו"ת יביע אומר ח"ו חאו"ח סי' כז. [294] האדר"ת, הובאו דבריו במקראי קודש, ימים נוראים, סי' נח. [295] שמירת שבת כהלכתה פל"ט סכ"א; תורת היולדת פנ"ב סי"ד, ובהע' לד שם. [296] שיטמ"ק ברכות מה א.

[297] שו"ת מהר"ם מרוטנברג, פראג, סי' עא; טור או"ח תריח, בשם הרא"ש; ב"י או"ח סי' תריח, בשם הגהות מיימוניות; שו"ע או"ח תריח י; מ"ב שם סקכ"ט. וראה עוד שו"ת מהרי"ל החדשות סי' קג. [298] כנה"ג או"ח סי' תריח בהגה"ט; מג"א שם סקי"א; שו"ע הרב שם יח; מ"ב שם. [299] חיי אדם קמה לב; פרמ"ג סי' תריח בא"א סק"י; מ"ב סי' תריח סקכ"ט. וראה בס' ועלהו לא יבול ח"ב עמ' רעח. [300] שמירת שבת כהלכתה פל"ט סל"א, ובשם הגרש"ז אויערבאך, שם הע' קו. וראה בתורת היולדת פנ"ב סי"ג. [301] שבלי הלקט השלם סי' רסז, וסי' שיב; תניא רבתי סי' פ, בשם ר' אביגדור כץ; ט"ז או"ח סי' תריח סק"י. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך ד, ע' ברכת המזון, עמ' תצו הע' 330. וראה עוד בשו"ת דברי מנחם להרב כשר ח"ד סי' צג. וראה בערוה"ש או"ח תריח יז, שסיים "ולא ידעתי איך החולים נוהגים בזה". [302] מטה אפרים תריח יז. [303] מטה אפרים סי' תריח; מ"ב שם סקכ"ח. [304] ראה בס' 'ועלהו לא יבול', עמ' סז, בדעת הגרש"ז אויערבאך.

קידוש — חולה שאוכל ביום-הכיפורים, לא יקדש — לא על היין, ולא על הלחם, מחשש לברכה לבטלה[305].

יש מי שכתב, שאם חל יום-הכיפורים בחול לא יקדש, אבל אם חל בשבת, הרי הוא חייב בקידוש[306]. ולשיטה זו יש מי שכתב, שיקדש על הלחם, ולא על היין, אם אין לו הכרח מחמת מחלתו לשתות יין[307]. ועוד יש מי שכתב לשיטה זו, שלא צריך שיעור רביעית יין בבת אחת, אם הוא חולה ולא יכול לשתות כל השיעור[308]; ויש הסבורים, שגם אם חל יום-הכיפורים בשבת לא יקדש[309].

לחם משנה — יש הסבורים, שאין צריך לחם משנה ביום-הכיפורים[310], ומכל מקום אם יש לו שתי ככרות לחם, נכון לבצוע עליהם[311]; ויש מי שכתבו, שגם ביום-הכיפורים צריך לבצוע על לחם משנה אם הוא חולה שחייב לאכול[312].

זימון — שלושה חולים שצריכים לאכול ביום-הכיפורים, ייזהרו לכתחילה שלא לאכול יחד, כדי שלא יתחייבו בזימון[313]. ואם אכלו יחד, עדיף שלא יזמנו[314].

הליכה לבית הכנסת — מי שהוא חלש ומתקשה לצום, עדיף שישכב בביתו, ויתפלל ביחידות, וימשיך בצום, מאשר שילך לבית הכנסת ויפסיק הצום[315], ואפילו כדי להימנע פעם אחת בלבד משתיה פחות מכשיעור, עדיף שישכב בבית, ולא יתפלל בציבור[316].

שליח ציבור וקורא בתורה — יש מי שכתב, שחולה שאינו צם ביום-הכיפורים לא יכול לעבור לפני התיבה, ולא לקרוא בתורה, אבל פיוטים וסליחות יכול

[305] שבלי הלקט סי׳ שיא-שיב; מג״א סי׳ תריח סק״י; מטה אפרים תריח יז; ערוה״ש או״ח תריח יז; מ״ב שם סקכ״ט; שמירת שבת כהלכתה פל״ט סל״א. **[306]** הגרעק״א, בהגהותיו על המג״א שם; תו״ש מילואים לכרך יד, אות יז, הע׳ ב; שו״ת משנת יעבץ חאו״ח סי׳ נט. וראה שו״ת מנחת שלמה ח״ב סי׳ נח אות ד. **[307]** הרב ש.ב. ורנר, בשבילי הרפואה, א, תשל״ט, עמ׳ נח ואילך. **[308]** שו״ת ישכיל עבדי ח״ח חאו״ח סי׳ כ אות לד. **[309]** אור שמח עבודת יוה״כ ד א; חיי אדם קמה לב; שו״ע הרב תריח יח; שעה״צ סי׳ תריח סקכ״ב; שו״ת ישכיל עבדי שם; שו״ת הר צבי חאו״ח ח״א סי׳ קנה; שו״ת אגרות משה חחו״מ ח״א סי׳ נט; שמירת שבת כהלכתה פל״ט סל״א; שו״ת אבן פינה ח״א סי׳ נז. וראה מקראי קודש, ימים נוראים, סי׳ נד; מאמרו של הרב מ. הרשלר, הלכה ורפואה, ג, תשמ״ג, עמ׳ רסג-ד; תורת היולדת פנ״ב הע׳ כט. וכן הורה הגרש״ז אויערבאך — ראה הליכות שלמה ח״ב פ״ד הע׳ ה והע׳ 16. **[310]** מג״א סי׳ תריח סק״י; חיי אדם קמה לב. **[311]** מטה אפרים סי׳ תריח בקצה המטה סקט״ז; סידור בית יעקב, הל׳ יוהכ״פ, שער העין, שער העליון. **[312]** כנה״ג או״ח סי׳ תריח בהגה״ט; מור וקציעה או״ח סי׳ תריח. **[313]** כף החיים סי׳ קצו סק״ט; שמירת שבת כהלכתה פל״ט סל״א; שבת שבתון סע׳ קלה. **[314]** כף החיים שם; שו״ת יד מרדכי סי׳ ו אות ג; שו״ת רבבות אפרים ח״ד עמ׳ רעז אות טו, ועמ׳ רצב אות ו; הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בשמירת שבת כהלכתה, שם, הע׳ קה, ובס׳ ועלהו לא יבול, עמ׳ סז. **[315]** שו״ת חת״ס ח״ו סי׳ כג. **[316]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בשמירת שבת כהלכתה פל״ט הע׳ צד. וראה בנשמת אברהם ח״ד חאו״ח סי׳ תריח סק״ב. וכן הובאו הדברים בס׳ הליכות שלמה ח״ב פ״ד ס״ו. וראה עוד בשד״ח מערכת

לומר[317]; יש מי שכתבו, שיכול להיות שליח ציבור, ובפרט אם אוכל פחות מכשיעור[318]; יש מי שכתב, שדווקא אם אוכל פחות מכשיעור יכול להיות שליח ציבור, אבל אוכל שיעורים שלימים, אין ראוי שיהא שליח ציבור[319]; ויש מי שכתב, שיכול להמשיך להיות שליח ציבור רק אם עושה כן לפרנסתו, ולא יפרסמו שהוא אוכל, ומכל מקום לכתחילה אין למנות שליח ציבור שצריך לאכול[320].

תפילה בעמידה — חולה שקשה לו לעמוד זמן רב, יתפלל ברכת אבות בעמידה, וימשיך לעמוד עד כמה שיכול, והשאר יתפלל בישיבה[321].

קיצור נוסח התפילה — חולה שאינו יכול להאריך בתפילה, יקצר בתפילת העמידה ויאמר:

׳ובכן תן פחדך ה׳ אלקינו על כל מעשיך ואימתך על כל מה שבראת, קדוש אתה ונורא שמך ואין אלו׳ מבלעדיך וכו׳ ברוך אתה ה׳ המלך הקדוש׳, וישתדל לומר את סדר הוידוי החל מהמילים ׳אבל אנחנו ואבותינו חטאנו, אשמנו, בגדנו וכו׳, על חטא וכו׳[322].

וידוי — מעיקר הדין צריך לומר את הוידוי בעמידה[323]. חולה שהעמידה קשה לו, חייב להתאמץ לעמוד; ואם אינו יכול או אינו רשאי, ינסה לומר לפחות חלק מהוידוי בעמידה; ואם גם זאת לא יכול, יאמר את הוידוי בישיבה או בשכיבה. ומכל מקום אם אחר כך התחזק, ראוי שיחזור ויאמר את הוידוי בעמידה[324].

עליה לתורה — חולה שיש בו סכנה, שאכל ביום-הכיפורים, אפילו אכילה כדרכו, יכול לעלות לתורה בשחרית[325]. ומכל מקום יש מי שכתבו, שאין לקרוא לחולה שאכל לפרשיות האחרונות שבקריאת הבוקר, מכיוון שקוראים בהם פסוק ׳תענו את נפשותיכם׳, ומאותו הטעם לא יקראוהו למפטיר[326].

ולעניין מנחה — יש מי שכתב, שאין ראוי לעלות לתורה לכתחילה[327]. ולשיטה זו יש מי שכתב, שמכל מקום ביום-הכיפורים שחל להיות בשבת יכולים להעלות לתורה במנחה גם חולה שאינו צם[328]. ועוד יש מי שכתב, שאם קראוהו לעלות לתורה, וכן אם רגיל לעלות לתורה בכל שנה, ועקב מחלתו נאלץ לאכול בשנה אחת, יכולים לקרוא לו לתורה מפני הבושה[329]; ויש הסבורים, שבכל מקרה

[317] עשה לך רב ח״ו סי׳ נב. [318] פסקי תשובה סי׳ קב, בהערה; שבת שבתון סקקל״ג. [319] שו״ת תשובות והנהגות, ח״ג סי׳ קעו. [320] הגר״מ פיינשטיין, הובאו דבריו בס׳ מקראי קודש (הררי) הל׳ יוה״כ נספח יג, אות ד. [321] שו״ת שבט הלוי ח״י סי׳ יט אות א. [322] שבת שבתון סמ״ו. וראה רמ״א תרז ג ומ״ב שם סקי״ב. [323] יומא פז ב. וראה פר״ח או״ח סי׳ תרז מה שהקשה מדוע השמיט הרמב״ם דין זה. [324] שבת שבתון סקמ״ז. [325] שו״ת רעק״א סי׳ כד, ובמפתחות; שד״ח מע׳ יוה״כ סי׳ ב אות ז; שו״ת מים חיים סי׳ לג. [326] שו״ת לב חיים ח״ג סי׳ קלב; אלף המגן סי׳ תריט סקנ״ג. וראה בשד״ח מערכת יוהכ״פ סי׳ ב סק״ז. [327] שו״ת רעק״א שם. [328] מרחשת ח״א סי׳ יד אות ג. וכן משמע בשיטת רעק״א שם. [329] שו״ת מים חיים שם.

מותר לעלות לתורה גם במנחה[330]. ואף לשיטת המתירים להעלות לתורה מי שאנוס שלא לצום במנחה, מכל מקום לא יעלה למפטיר[331].

אם אכל רק פחות מכשיעור, לכל הדעות יכול לעלות לתורה בכל הקריאות[332].

כהן שאוכל שיעורין מחמת מחלה — יכול לעלות לדוכן הן בשחרית והן במנחה, כי הוא נחשב כמתענה, ואין שכיחות של שכרות ביום הכיפורים[333].

'יזכור' — חולה שנמצא בביתו או בבית חולים ללא מנין, יכול לומר תפילת 'יזכור' ביחידות, כי אין זה דבר שבקדושה שצריכים לו מנין[334].

תרופות — מותר גם לחולה שאין בו סכנה לבלוע תרופות שטעמם מר[335], אבל אסור לו לשתות מים, ואפילו מים מזוקקים שאין להם טעם רגיל של מים[336], כדי להקל על הבליעה, אלא אם כן הוא חולה שיש בו סכנה, או שעלול לבוא למחלה אחרת שהיא מסוכנת, ויש בכוח הכדור למנוע את התפתחות המחלה המסוכנת, שאז מותר לו לבלוע אפילו עם מים כדרכו[337]. במקרה כזה יש מי שנטה לומר שחייב לברך ברכת 'שהכל' על המים[338].

כדי לצאת כל הדעות רצוי לעטוף את הכדורים בנייר דק, ולבולעם כשהם עטופים[339]. ויש מי שכתבו, שאם אינו יכול לבלוע התרופה ללא מים, יפגום את טעם המים על ידי מעט סבון, או אפילו

[330] סידור יעב"ץ, דיני מנחה של יוה"כ, אות ג; שו"ת שנות חיים ח"ג סי' שמב; שו"ת חת"ס חאו"ח סי' קנז; שו"ת שארית חיים סי' ב. וראה עוד בשו"ת מנחת אלעזר ח"ב סי' עד; ס' מרחשת ח"א סי' יד סק"ד; ילקוט יוסף, מועדים, הל' הימים הנוראים, דין קטן וחולה ביום הכיפורים, סי"ט. ודלא כר' חיים פלאג'י שו"ת לב חיים ח"ג סי' קלה, שאסר גם בשחרית. וראה עוד בקרן לדוד סי' קמה; שו"ת ציץ אליעזר, חט"ו, סי' לב אות ט; שו"ת באהלה של תורה חאו"ח סי' פג. **[331]** מרחשת ח"א סי' יד אות ב. **[332]** ס' מרחשת שם; הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בשמירת שבת כהלכתה פל"ט הע' קטו. וראה גם בשו"ת דודאי השדה סי' יב. **[333]** תשובות בהלכה, ח"א סי' ו. **[334]** ס' שבת שבתון סע' נז. **[335]** ישועות יעקב סי' תריב; שד"ח מערכת יוהכ"פ סי' ג אות ח; שו"ת כתב סופר חאו"ח סי' קיא; פת"ש יו"ד סי' קנה סק"ו; שו"ת שואל ומשיב מהדו"ד ח"א סי' נה; שו"ת חסד לאברהם מהדו"ת חאו"ח סי' סו; שו"ת ארץ צבי סי' פח; אורחות חיים סי' תריח סק"א; אלף המגן סי' תריח סקט"ו בהגה"ה; שו"ת אגרות משה חאו"ח ח"ג סי' צא; שו"ת משנה הלכות ח"ה סי' עה; שו"ת ציץ אליעזר ח"י סי' כה פכ"ב; שמירת שבת כהלכתה פל"ט ס"ח; שו"ת מעשה חושב ח"ג סי' כב. וראה בשו"ת הלכות קטנות ח"ב סי' צז, שהתיר מה שמותר בשבת משום רפואה. וראה בשו"ת שבט הלוי ח"י סי' פט, שהתיר לקחת גלולה למניעת הריון, בתנאי שאין לה כל טעם והיא כעץ, וללא מים. וראה בשו"ת משיב שלום סי' קעט, ובשו"ת כתונת יוסף סי' ד — שהסתפקו בדין זה. וראה עוד בתורת היולדת פנ"ב ס"ט, ובהע' כז שם. **[336]** הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם ח"ה חאו"ח סי' תריב הע' 8. **[337]** שו"ת אגרות משה שם. **[338]** הגרי"ש אלישיב, הובאו דבריו בס' שבת שבתון, פתיחה, אות יא. ולכאורה יש לומר, שאינו חייב לברך על שתיית המים, שכן נפסק בשו"ע או"ח רד ז, ובמ"ב שם סקמ"ב, שדווקא אם כוונתו גם להרווות צמאונו, חייב לברך, אבל ביום-הכיפורים בוודאי אין כוונתו להרווות צמאונו, וי"ל. **[339]** הגרש"ז אויערבאך,

על ידי המסת הכדור המר בתוך המים, ואין צורך לפגום את המים עד כדי בחילה, אלא די בפגימה מעטה שירגיש טעם המרירות[340]. יש שהציעו הוספת חומרים שונים הפוגמים את המים, כגון חינין, עשבי מרפא מרים, אפר, סבון[341]. מכל מקום יש מי שכתב, שעדיף להמיס את התרופה במים, שבזה נפגמו המים וגם הפכו להיות חלק מהתרופה, מאשר בליעת התרופה לחוד עם מים פגומים על ידי חומרים אחרים[342]. ועוד יש מי שכתב, שאם אינו יכול לבלוע התרופה ללא מים, עדיף שישתמשו במים חמים, שאין בהם הנאת גרונו, ואין בהם משום יישוב הדעת[343].

מי שהוא כעת בריא, אבל אם לא יקח כדור, הרי הוא עלול להגיע למחלה שאין בה סכנה, כגון אדם שסובל ממיגרנה, מותר לו לבלוע כדור ללא מים, כדי למנוע את ההתקף[344]. וכן מותר לשים פתילה לצורך השקטת כאב ראש הבא מחמת התענית, ויכניס הפתילה בדרך שינוי[345]. וכן אדם בריא, שצריך לשמש חולה שמחלתו מדבקת, וכדי שלא ידבק ממנו הוא צריך לרפואה מונעת, מותר לקחת תרופה כזו[346].

חולה, אף שאין בו סכנה, החש בגרונו, והוא צריך לגרגר תרופה מרה המעורבת במים, מותר לו לעשות כן, ובלבד שייזהר לא לבלוע מן המים[347]. וכן מי שיש לו פצע על הלשון, וצריך לשים טיפות להרגעת הכאב — מותר, בתנאי שיזהר שלא יבלע כלל[348].

בנוסח 'מי שבירך' לחולה ביום-הכיפורים, מזכיר 'לכבוד יום-הדין', אבל אין לומר 'יום-טוב הוא מלזעוק', ואם חל יום-הכיפורים בשבת לא יאמר 'שבת היא מלזעוק', אלא יתפלל לשלום החולה כרגיל בימות החול[349].

ז. דיני חולה בשאר עינויים

רחיצה — רוב הפוסקים סבורים, שהחולה אפילו אין בו סכנה, רוחץ כדרכו[350], ובלבד שאין ברחיצה זו איסור

הובאו דבריו בשמירת שבת כהלכתה שם. **[340]** הגרש"ז אויערבאך והגרי"ש אלישיב, הובאו דבריהם בנשמת אברהם ח"ה חאו"ח סי' תריב סק"ב; שבת שבתון סקפ"ה. וראה בשערים המצויינים בהלכה סי' קצב סקי"ב, שהסתפק בדבר. **[341]** ראה ס' שבת שבתון, פתיחה, אות י. **[342]** שבת שבתון סקפ"ד. **[343]** שו"ת מים חיים (הלוי) סי' מו. וראה בס' רוח חיים או"ח סי' שכח אות ו. **[344]** הגרי"י נויבירט, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאו"ח סי' תריב סק"ז. **[345]** שו"ת חלקת יעקב ח"ב סי' פג. וראה במאמר A. Mosek and A.D. Korczyn, *Neurology* 45:1953, 1995, שצוים הוא גורם חזק להתעוררות כאבי ראש, בפרט באנשים הסובלים מכאבי ראש חוזרים כמו מיגרנה. **[346]** שו"ת אגרות משה חאו"ח ח"ג סי' צא. **[347]** שו"ת דובב מישרים ח"א סי' קכד אות ג; שו"ת ארץ צבי סי' פח; שמירת שבת כהלכתה פל"ט ס"ט. **[348]** שו"ת דובב מישרים ח"א סי' קכג. **[349]** מטה אפרים סי' תרכא ס"א, ובקצה המטה על מטה אפרים, דט"ז ע"א; שמירת שבת כהלכתה פ"מ סמ"ח, על פי סידור הגר"א. **[350]** רמב"ם שביתת העשור ג ב; חיבור התשובה למאירי, עמ' 481; עץ חיים הל' יוה"כ פ"א; רמ"א או"ח תריג ט; מ"ב שם סק"י; מטה אפרים תריג ג. וראה באלף למטה שם סק"ג. וראה בערוה"ש תריג ט, שהיינו דווקא כשרוחץ לצורך בריאות, אבל אם הוא לתענוג בלבד, גם

משום רפואה בשבת[351]; ויש מי שכתב, שלא הותרה רחיצה ביום-הכיפורים אלא לחולה שיש בו סכנה[352].

יש מי שכתב, שהחולה יכול להתרחץ ביום-הכיפורים אף להנאתו, שכן לא נאסרה רחיצה בחולה כלל[353]; ויש שכתבו, שאינו מותר אלא אם אינו מתכוין לתענוג, שלא הותרה רחיצה אלא לצורך בריאות[354].

מי שסובל מדלקת עיניים, מותר לתת טיפות בעיניו, או לנקותן במים[355].

מותר לרופא לרחוץ ידיו לפני בדיקת חולה ואחריה[356].

סיכה לצורך רפואה — אם גם בריאים נוהגים לסוך, ואם היא בצורה שאינה אסורה בשבת, הרי היא מותרת ביום-הכיפורים, אף שסתם סיכה אסורה כאחד מהעינויים ביום-הכיפורים[357], שכל דבר שמותר בשבת מותר אף ביום-הכיפורים[358]. לפיכך, חולה, אפילו

אין בו סכנה, או מי שיש לו חטטים בראשו, מותר בסיכה[359]; והיינו דווקא במקרים שאפילו בריאים נוהגים לסוך בחול, אבל במקום שאין הבריאים נוהגים כן, אסור לחולים לסוך, כי מוכח שעושים לשם רפואה[360].

כאשר יש צורך שבריא ירחץ או יסוך את החולה, יעשה זאת על ידי כפפות, כי לבריא אסור ליהנות מהרחיצה או הסיכה[361].

נעלי עור — חולה, אפילו אין בו סכנה, או מי שיש לו מכה ברגליו, וקשה להם ללכת בלי נעלי עור, מותרים בנעילת הסנדל[362], משום שהצינה קשה להם[363]; ואם יש לו מכה רק ברגל אחת, מותר לנעול מנעל עור רק באותה רגל[364]. ובזמנינו, שיש נעלים טובות שאינן עשויות מעור, יש מי שהסתפק, אם ההיתר הזה נכון גם כיום[365].

וכן מי שיש לו כאבי רגליים חזקים, מותר לו לשים מדרסים בתוך נעלי ספורט,

בחולה אסור. **[351]** מג"א סי' תריג סק"ד. **[352]** ביאור הגר"א או"ח תריג ב, על פי הירושלמי ברכות ב ז. אך ראה מאירי ברכות טז ב, ר"ש סיריליאו, פירוש בעל ס' חרדים על הירושלמי שם, ונשמת אדם קמה א, שלא משמע כן להלכה. **[353]** חיבור התשובה, שם; שו"ת לבושי מרדכי תנינא חיו"ד סי' יא אות ג. **[354]** רבנו מנוח, שביתת העשור שם; ערוה"ש או"ח תריג ט. **[355]** שו"ת מהרי"ל דיסקין קו"א סי' פט. **[356]** תורת היולדת פנ"ב סט"ו. **[357]** יומא עז ב; רמב"ם שביתת עשור ג ט; טושו"ע או"ח תריד א. **[358]** שו"ת גור אריה יהודה חאו"ח סי' לז; רש"ש יומא עז ב. **[359]** רא"ש יומא עז א; טושו"ע או"ח תריד א. וראה תוס' יומא שם ד"ה דתנן. **[360]** מ"ב שם סק"ב. **[361]** שבת שבתון סקקמ"ג. **[362]** רמב"ם שביתת העשור ג ח; מאירי חיבור התשובה, עמ' 487 ועמ' 491; רבנו ירוחם נתיב ז ח"ב; טושו"ע או"ח תריד ג; שו"ע הרב שם ה. **[363]** מ"ב שם סק"י. **[364]** ערוה"ש או"ח תריד ו. וראה בשמירת שבת כלכתה פל"ט הע' קיג, בקושיית הגרש"ז אויערבאך. **[365]** הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם ח"ד חאו"ח סי' תריד סק"א. וראה שו"ת מנחת שלמה ח"ב סי' נג אות ג, שאין איסור מראית עין בחולה שמותר לו ללבוש מנעל עשוי מעור.

אף אם המדרסים מצופים בעור[366].

יולדת — ראה ערך לדה

יום-טוב — ראה ערך מועדים

יִחוּד

א. הגדרת המושג

ייחוד הוא מלשון יחד, ומשמעותו בהלכה היא הימצאותם של איש ואשה יחד בבידוד, על פי התנאים וההגדרות ההלכתיים, כפי שיבוארו להלן .

יש להבחין בין ייחוד במובן זה לבין ייחוד מלשון יחידות ואחדות, שמיוחס לקב״ה, שהוא אחד ואין יחיד כייחודו, ומכאן המושגים ייחודו של עולם, ייחוד השם, לשם ייחוד, שיר הייחוד ועוד.

כמו כן יש להבחין בין הייחוד במובן הנידון בערך זה לבין יחוד דבר, בדיבור או במחשבה, לשימוש מסויים, שחל עליו תורת כלי או תורת אוכל ומשקה, או שייחד דבר לשימוש מסויים שאסור בשימושים אחרים.

בערך זה יידונו עקרונות וכללים הנוגעים לדיני ייחוד, וכן פרטי הדינים שיש להם שייכות למצבים רפואיים[1].

ב. גדרים כלליים

יסודות האיסור וחלותו

מקור האיסור — רוב הפוסקים סוברים, שאיסור ייחוד עם אשה שאסורה עליו משום ערווה הוא מן התורה[2]. מקור האיסור הוא מהפסוק ׳כי יסיתך אחיך בן אמך וגו׳ בסתר לאמר׳[3], ודרשת חז״ל, שמכאן רמז לייחוד מן התורה[4]. לשיטה זו יש שכתבו, שאין הוא אלא לאו הבא מכלל עשה, ודינו כעשה[5], ויש מי שכתב, שאין בו לא לאו ולא עשה, אלא איסור

[366] שו״ת חלקת יעקב ח״ב סי׳ פג אות ב; שו״ת פאת שדך סי׳ סא.

[1] פרטים הלכתיים נוספים בדיני ייחוד ניתן למצוא בחיבורים וקבצים מיוחדים להלכות ייחוד: ספר יחוד, הלכותיו בקצרה; דבר הלכה, על הלכות יחוד; הלכות יחוד; אוצה״פ סי׳ כב; שו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ; דברי סופרים, על שו״ע הלכות יחוד; אנציקלופדיה תלמודית, כרך כג, ע׳ יחוד. **[2]** ר״ח ע״ז לו ב, וסנהדרין כא ב; רבנו יונה, סנהדרין שם; סמ״ג לאווין קכו; תוס׳ שבת יג א ד״ה מה, וסוטה ז א ד״ה נדה, וסנהדרין לז א ד״ה התורה; יראים סי׳ קצב; שו״ת הרשב״א ח״א סי׳ תקפז, וסי׳ אלף קעח; הרמב״ן על ס׳ המצוות שורש ג; שו״ת הרדב״ז ח״ז (הנקרא דברי דוד) סוסי׳ לב; מאירי קידושין פ ב; טור אבהע״ז סי׳ כב; ב״ח שם; שו״ת ריב״ש סי׳ תכה; ארעא דרבנן מע׳ יו״ד אות רפח; חכ״א קכו א; ערוה״ש אבהע״ז כב ב. וראה באריכות באוצה״פ סי׳ כב סק״א אות א, ובדבר הלכה סי׳ א סק״א-ג. **[3]** דברים יג ז. **[4]** קידושין פ ב; סנהדרין כא ב; ע,ז לו ב; ירושלמי קידושין ד יא; ירושלמי סוטה א א. וראה בפנ״י קידושין שם. וראה באבות דר״נ פ״ב ה״ב; סמ״ג לאווין קכו; ס׳ החינוך מ׳ קפח — שלמדו איסור ייחוד מהפסוק ׳איש איש אל כל שאר בשרו לא תקרבו לגלות ערוה׳ (ויקרא יח ו), וראה מה שכתב בנידון הגרא״י אונטרמן באוצה״פ, הערות בסוף כרך ט, עמ׳ 260, אות א. וראה במאמרו של הרב ע. ברזון, תחומין, י, תשמ״ט, עמ׳ 302 ואילך (אות ב). **[5]** זוהר הרקיע לתשב״ץ, עשין אות עח;

תורה סתם[6]; יש מי שכתב, שאיסור ייחוד הוא הלכה למשה מסיני[7]; יש מי שסבור, שאיסור ייחוד עם הערווה הוא מדברי קבלה[8], ונחלקו המפרשים בדעתו, אם כוונתו שהאיסור הוא מן התורה או מדרבנן[9]; ויש מי שסבורים, שאיסור ייחוד הוא מדרבנן[10], אלא שהיא גזרה קדמונית שקדמה לדוד ובית דינו[11], ואיסורו חמור משאר איסורי דרבנן[12].

לשיטת הסוברים, שאיסור ייחוד הוא מן התורה — יש הסבורים, שהוא הדין גם בחייבי לאווין מהעריות[13], והוא הדין בחייבי עשה[14]; ויש הסבורים, שבנשים אלו האיסור הוא רק מדרבנן[15].

גוי — אסור לאשה ישראלית להתייחד עם גוי, אפילו במקום שאין איסור ייחוד עם ישראל[16], ואיסור זה הוא גם כאשר האשה חולה[17]. אכן, נחלקו הפוסקים אם איסור זה חל גם ביחס לאשה חשובה וקרובה למלכות[18], וכן כשהאשה היא בעלת כוח, או כשנמצא ישראל בסמוך[19].

פנויה וגויה — יש נשים שאינן בכלל עריות, ואסרו חכמים להתייחד עמהן, ואלו הן:

פנויה, שגזרו עליה דוד ובית דינו[20]. יש אומרים, שהאיסור הוא מגזרת חכמים דווקא כשהיא איננה נידה, אבל בזמנינו שכל הפנויות הן נידות, איסור הייחוד עמן כדין ייחוד עם אשת איש, היינו לשיטות הסוברים שאיסור ייחוד בעריות הוא מן התורה, גם פנויה נידה אסורה מן התורה[21]; ויש הסבורים, שבין פנויה

פנ״ר קידושין פא א; ביאור הגר״א אבהע״ז סי׳ כב סק״ד; מנ״ח מ׳ קפח סק״ב. וראה בשו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פ״א. **[6]** חקרי לב אבהע״ז סי׳ יז סוד״ה ולכאורה. **[7]** נר מצוה (ר״י שיד) ח״א סי׳ י אות קסב. **[8]** רמב״ם איסורי ביאה כב ב. **[9]** ראה מ״מ שם; משל״מ סוטה ב א; ב״ש סי׳ כב סק״א; עצי ארזים שם סק״ד; שו״ת אמרי כהן סי׳ כו; שו״ת טוטו״ד מהדות״ל ח״א סי׳ ה; שו״ת עין יצחק חאבהע״ז סי׳ ח סק״ד; ארעא דרבנן מע׳ יו״ד אות רפח; מנ״ח מ׳ קפח סק״ב. וראה בסמ״ג לאווין קכז, ובב״י אבהע״ז סי׳ כב. וכדעת הרמב״ם משמע בלבוש אבהע״ז כב א. וראה עוד באנציקלופדיה תלמודית, כרך כג, ע׳ יחוד, הע׳ 31. **[10]** סמ״ק מ׳ צט; הגהה בפרישה אבהע״ז סי׳ מד סקט״ו. וראה בהע׳ קודמת. **[11]** עצי ארזים סי׳ כב סק״ד. **[12]** שו״ת עין יצחק ח״א חאבהע״ז סי׳ ח אות ד. **[13]** פרישה אבהע״ז סי׳ כב סק״א; ב״ש שם סק״א; פני משה שם סק״א; שער המלך, הל׳ אישות קונט׳ חופת חתנים ס״ט; ערוה״ש אבהע״ז כב ב; נתיבות השלום באורחות חיים נתיב ט סע׳ א; חזו״א נשים סי׳ לד אות ו. **[14]** מנ״ח מ׳ קפח סק״ב; שו״ת חקרי לב חאבהע״ז סי׳ יח; שו״ת תורת חסד (לובלין) חאבהע״ז סי׳ יב אות ג. וראה בשו״ת עמק הלכה סי׳ י, שתמה על שיטה זו. **[15]** קרית ספר איסורי ביאה פכ״ב; אפי זוטרי אבהע״ז סי׳ כב סק״א; עצי ארזים שם סק״א; נתיבות לשבת שם סק״א; שו״ת חקרי לב חאבהע״ז סי׳ יח; שו״ת תורת חסד (לובלין) חאבהע״ז סי׳ יב; מנ״ח מ׳ קפח סק״ב. וראה באוצה״פ סי׳ כב סק״א אות ג; אבי עזרי על איסורי ביאה כב יב; ס׳ דברי סופרים ח״ב סי׳ א. **[16]** ע״ז כה ב; רמב״ם איסורי ביאה כב ד; טושו״ע אבהע״ז כב ג; שם יו״ד קנג ד. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך ה, ע׳ גוי, עמ׳ שנ-שנא. וראה בשו״ת צור יעקב סי׳ טז ובשו״ת חלקת יעקב ח״ב סי׳ יז, אם איסור זה הוא מן התורה. **[17]** שו״ת חת״ס חיו״ד סי׳ עו. **[18]** ראה טור יו״ד שם; ש״ך שם סק״ב. **[19]** חזו״א נשים סי׳ לה אות׳ א-ב. **[20]** סנהדרין כא א; ע״ז לו א; רמב״ם איסורי ביאה כב ג; טושו״ע אבהע״ז כב ב. **[21]** שו״ת

טהורה ובין פנויה נידה, אינה אסורה אלא מגזירת חכמים[22].

גויה היא בין שמונה עשרה דבר שגזרו תלמידי בית שמאי ובית הלל[23], והכוונה שגזרו על ייחוד עם גויה[24]. יש מי שכתב, שהיינו דווקא בגויה פנויה, אבל גויה אשת איש איסור הייחוד עמה הוא מן התורה[25], ויש שחלקו עליו[26].

זכר עם זכר — מעיקר הדין אין איסור ייחוד של זכר עם זכר[27], משום ׳שהעם הזה הטהור לא תתקפהו תאוותו לשני מעשים אלו (היינו משכב זכור ומשכב בהמה) שהם מחוץ לגדר הטבע׳[28]. אכן בדורות האחרונים שרבו הפריצים, יש שכתבו שצריך להתרחק מייחוד עם זכר[29], והדבר תלוי במצב הצניעות באותו זמן ובאותו מקום, שאם פרוצים בכך, וחשודים על משכב זכור, אסורים בייחוד[30].

אין כלל איסור ייחוד עם הנשים הבאות: אמו ובתו[31], שהייחוד עמהן מותר אפילו בדירת קבע[32]; אחותו — יש שאסרו הייחוד עמה[33], יש התירו רק בדירת ארעי ולא בדירת קבע[34], ויש שהתירו בכל מקרה[35]; אשתו נידה[36].

עונש — העובר על איסור ייחוד, חייב מלקות מרדות[37], ומכריזים עליהם שלא זינתה אלא נתייחדה[38]; אבל מי שנתייחד עם אשת איש, אין מלקים ואין מכריזים על כך, כדי שלא להוציא לעז על בניה[39].

ריב״ש סי׳ תכה; מהר״ש אבוהב, ספר הזכרונות, הל׳ נידה וזכרון י; שו״ת חקרי לב חאבהע״ז סי׳ יז; שו״ת מהרי״א הלוי ח״א סי׳ טז; שו״ת טוטו״ד מהדות״ל ח״א סי׳ ה; מ״ב סי׳ עה סקי״ז; בינת אדם שער בית הנשים סע׳ יז (כח); נתיבות השלום באורחות חיים נתיב ט, בדרך התשובה סק״ג; ערוה״ש אבהע״ז כב א,ג; הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאבהע״ז סי׳ כב סק״ג. וראה באריכות באוצה״פ סי׳ כב סק״ח אות ב, ובדבר הלכה סי׳ א סק״ח. **[22]** בית משה אבהע״ז סי׳ כב סק״א; שו״ת אמרי כהן סי׳ כו-כז. וראה באריכות בשו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פ״ח סק״ו-ח ופכ״ה סק״א-ג, ובאוצה״פ סי׳ כב סק״ח אות ב. **[23]** שבת יז ב. **[24]** ע״ז לו ב, מחלוקת; רמב״ם איסורי ביאה כב ג; טושו״ע אבהע״ז כב ב; ס׳ החינוך מ׳ קפח. וראה בב״ש סי׳ כב סק״ב; מנ״ח שם סק״ג. **[25]** מנ״ח מ׳ קפח סק״ג. **[26]** שו״ת יד שלום סי׳ סט אות טו, הובאו דבריו באוצה״פ סי׳ כב סק״ט אות ג. **[27]** קידושין פב א; רמב״ם איסורי ביאה כב ב; טושו״ע אבהע״ז סי׳ כד. **[28]** רמב״ם פיהמ״ש סנהדרין ז ג. **[29]** טושו״ע שם. **[30]** ראה ב״ח אבהע״ז סי׳ כב; חכ״א קכו יד. וראה בח״מ סי׳ כב סק״ו. וראה עוד בע׳ מיניות הע׳ 650 ואילך. **[31]** קידושין פ ב; רמב״ם איסורי ביאה כב א; טושו״ע אבהע״ז כב א. **[32]** ראה פרישה אבהע״ז סי׳ כב סק״ג; ב״ש שם סק״א; ערך שי אבהע״ז שם; משל״מ סוטה א ג סוד״ה קינא; שו״ת אמרי יושר ח״ב סי׳ מג; מנ״ח מ׳ קפח סק״ג; חכ״א קכו יב. **[33]** הרמב״ם והחינוך השמיטו אחותו מרשימת הנשים שהייחוד מותר עמהן. **[34]** ראה הפוסקים בהע׳ 32 לעיל. **[35]** דבר הלכה סי׳ ב סק״ה, בשם החזו״א. וראה באריכות באוצה״פ סי׳ כב סק״ד, ובשו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פ״כ. **[36]** סנהדרין לז א; רמב״ם וטושו״ע שם. בטעם ההיתר — ראה תוס׳ שם ד״ה התורה; יראים סי׳ קצב; תורת הבית לרשב״א ז ב; רא״ש סוף נידה; ב״י יו״ד סי׳ קצב ד״ה חתן. וראה באריכות באוצה״פ סי׳ כב סק״ה. ביחס לקרובות אחרות — ראה בשו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פ״כ; אוצה״פ סי׳ כב סק״ד אות׳ ג-ו. **[37]** ואם מלקים גם את האשה — ראה שיטות הפוסקים באוצה״פ סי׳ כב סק״י אות א. **[38]** קידושין פא א; רמב״ם איסורי ביאה כב ג; סמ״ג לאוין קכז; טושו״ע אבהע״ז כב ב. **[39]** קידושין שם, מחלוקת;

ויש סבורים, שגם בפנויה שנתייחדה אין מכריזים[40].

אשה שעברה על איסור ייחוד אפילו פעם אחת נקראת עוברת על דת משה[41], אך גם אם לא עשתה האשה על פי סניפי ההיתר הנדרשים למניעת איסור ייחוד, איננה נאסרת על בעלה, שאין אוסרים על הייחוד[42].

יסוד איסור הייחוד הוא מפני שדבר זה גורם לגלות ערווה[43]. יש מי שכתב, שיסוד הדין הוא להתרחק ממצב שיש בו אפשרות לבוא לעבירה בעריות, ולפי זה עולה בפשטות, שאיסור ייחוד הוא משום גדר וסייג, שלא יבוא לידי עבירה[44]; ויש מי שכתב, שאיסור ייחוד הוא איסור עצמי[45].

יש הסבורים, שהאיסור הוא מחשש לבעילת זנות מרצון, בפיתוי ובהסתה, אך לא מחשש לבעילת זנות באונס[46]; יש הסבורים, שהחשש הוא אף מפני האונס[47]; ויש מי שכתב, שדבר זה הוא מחלוקת ראשונים[48].

ועוד יש הסבורים, שיסוד האיסור הוא מחשש לביאה כדרכה, ולא מחשש לביאה שלא כדרכה, או לחיבוק ונישוק, או שאר ענייני קירוב, אף אם פעולות אלו באשת איש אסורות מן התורה[49]; ויש מי שכתב, שגם לענייני קריבה אלו חוששים לאיסור ייחוד[50].

ועוד יש שכתבו, שיסוד החשש בייחוד הוא רק לפי המצב הנוכחי, ולא לפי מה שיכול להיות. ולכן מותרים איש ואשה לעמוד זמן רב על יד חלון הפתוח לרשות הרבים, אף על פי שהבית סגור לגמרי, ואין אנו חוששים שיכול לפתותה לעבור למקום סתר; וכן מותר להם לעמוד מול חלון שקוף, אף על פי שיכולים ללכת לקרן זוית, וכיו"ב[51].

יש מי שכתב, שבאיסור ייחוד יש שני גדרים: האחד הוא גדר קריבה לעריות,

רמב"ם וטושו"ע שם. וראה באוצה"פ סי' כב סקט"ז. **[40]** מאירי קידושין פא א; טור אבהע"ז סי' כב, שלא הזכיר הכרזה. וראה באוצה"פ סי' כב סקי"ב. **[41]** ב"ש אבהע"ז סי' קטו סק"כ. **[42]** ראה בשו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ד סי' סה אות א. **[43]** רמב"ם איסורי ביאה כב א; סמ"ג לאווין קכו; ס' החינוך מ' קפח; מאירי קידושין פ ב; טושו"ע אבהע"ז כב א. וראה בשו"ת טוטו"ד מהדות"ל ח"א סי' ה; שו"ת ציץ אליעזר ח"ו סי' מ פכ"ב סק"א. **[44]** אוצה"פ סי' כב סק"א סוף אות ז, בשם הגרא"י אונטרמן. **[45]** אבי עזרי על איסורי ביאה כב יב. ובחזו"א שם, חלק עליו, ואף הוא סבור שהוא משום גדר וסייג. וראה עוד בדברי סופרים ח"ב סי' א. וראה בשו"ת שער יוסף שהוסיף לדון ביסוד איסור ייחוד מחשש שמא יבוא לידי הוצאת זרע לבטלה, עיי"ש. **[46]** פרישה אבהע"ז סי' כב סק"ד, בשיטת הראב"ד; בינת אדם כלל קכו אות טז; חזו"א נשים סי' לה אות ג, ויו"ד סי' סו אות ג; שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ד סי' סה אות יט. **[47]** ב"ש אבהע"ז סי' כב סקי"ד; בית משה שם סק"ג. **[48]** ב"ח אבהע"ז סי' כב ד"ה והא דנקט, שלדעת הרמב"ם חוששים לאונס, ולדעת הטור אין חוששים לאונס. **[49]** שו"ת אגרות משה שם אות טז; שו"ת מנחת שלמה ח"א סי' צא אות כא. **[50]** שו"ת זקן אהרן ח"ב סי' כט. וראה בדבר הלכה, עמ' כ. בעצם דין חיבוק ונישוק קרובות גדולות וקטנות — ראה הרב י.ה. הנקין, תחומין, כא, תשסא, עמ' 374 ואילך; הרב ד. קדרון, תחומין, כה, תשס"ה, עמ' 216 ואילך. **[51]** חזו"א נשים סי' לה אות א; שו"ת ציץ אליעזר ח"ו סי' מ פי"א סק"ז; שו"ת מנחת שלמה

והשני הוא חשש לתקלה[52].

ייחוד ופיקוח נפש — יש מהפוסקים הסבורים, שאין איסור ייחוד באשת איש נדחה אפילו בפיקוח נפש, מפני שהוא מאביזרייהו של גילוי עריות[53]; יש הסבורים, שאיסורי לאו אינם בגדר אביזרייהו של גילוי עריות, ולכן איסור ייחוד נדחה מפני פיקוח נפש[54]; ויש מי שכתב, שאף אם איסורי לאו נכללים באביזרייהו של גילוי עריות, בכל זאת אין איסור ייחוד כלול בזה, כי אין בו כלל מעין העבירה עצמה[55].

יש מי שכתב, שבאיסורי ייחוד מדרבנן, כגון בפנויה, או בשתי נשים וכיו״ב, אין בזה גדר אביזרייהו של גילוי עריות לכל הדעות[56]; וכן יש שכתבו, שאם אין הייחוד דרך חיבה, אלא לאיזה צורך אחר, כגון נסיעה לבית חולים, אין זה בגדר אביזרייהו של גילוי עריות לכל הדעות, אף על פי שהדבר אסור משום ייחוד[57].

תנאים לחלות האיסור

מעיקר הדין אסור לאיש לשהות יחד עם אשה האסורה עליו במקום מבודד וסגור.

פתח פתוח לרשות הרבים — אם במקום שהם נמצאים יחד יש פתח פתוח לרשות הרבים, אין חוששים משום ייחוד[58], ואין איסור ייחוד אפילו לכתחילה[59].

חלון הפתוח לרשות הרבים, דינו כפתח פתוח[60]. אכן, דבר זה מועיל למניעת איסור ייחוד רק אם אפשר לראות דרכו את הנעשה בתוך החדר, כגון שהוא בגובה שיכולים אנשים לראות דרכו את המתרחש בבית, או להרגיש מה שנעשה באותו חדר[61], ודווקא בחלון שקוף[62]. יש מי שכתב, שאפילו החלון למעלה מקומת איש, וצריך כסא לעמוד עליו כדי לראות בתוך החדר, יש להקל, אם מדובר בבית דירה וביום[63].

שם. **[52]** צפנת פענח, איסורי ביאה כא ד. **[53]** שו״ת צור יעקב סי׳ טז; פסקי תשובה, ח״א די״ג ע״א הע׳ ל; שו״ת זרע אברהם חיו״ד סי׳ ה. וכן משמשע משו״ת טוטו״ד מהדו״ק סי׳ קצב. וראה באוצה״פ סי׳ כב סק״א אות ז. וראה עוד בע׳ פקוח נפש הע׳ 128-129. **[54]** שו״ת שם אריה חאבהע״ז סי׳ לג; זר זהב על או״ה כלל נט אות ב; עיון יעקב סנהדרין כב; שו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פ״א סקט״ז; תורת היולדת פי״ד הע׳ ד. וכן משמע בתוספת יוהכ״פ יומא פב א; שו״ת חות יאיר סי׳ קפב. **[55]** הגרא״י אונטרמן, קול תורה, כסלו תשי״ט, הובאו דבריו באוצה״פ סי׳ כב סק״א סוף אות ז. וראה שם בהערות לכרך ט, עמ׳ 260, אות א. **[56]** שו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פ״א סקי״ב-י״ג. **[57]** שו״ת שם אריה חאבהע״ז סי׳ לג; שו״ת שבט הלוי ח״ו סי׳ לח אות ד. **[58]** קידושין פא א; רמב״ם איסורי ביאה כב יב; טושו״ע אבהע״ז כב ט. **[59]** ראה להלן הע׳ 90 ואילך, בבעלה בעיר. וראה בשער יוסף בשו״ת סי׳ ג, שבפתח פתוח גם רש״י מודה שההיתר הוא לכתחילה, אמנם בשו״ת נשמת כל חי ח״ב סי׳ א, נסתפק בכך. וראה באוצה״פ סי׳ כב סקל״ה אות א; שו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פי״א סקכ״א. וראה בערוה״ש אבהע״ז כב ו, ומה שתמה עליו בשו״ת ציץ אליעזר שם. **[60]** שו״ת נובי״ק חאבהע״ז סי׳ עא; שו״ת יד יצחק ח״ג סי׳ רכ אות ב; מסגרת השולחן על קיצושו״ע סי׳ קנב סק״י. **[61]** שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ד סי׳ סה אות ב; שו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פי״א סק״ח. **[62]** שו״ת שבט הלוי ח״ה סי׳ רג אות ז. **[63]** שו״ת מהרש״ם ח״ב במפתחות סי׳ עו. וראה בשו״ת ציץ אליעזר שם.

יש מי שכתב, שפתח פתוח מועיל דווקא אם הוא פתוח לרשות הרבים, אבל אם הוא פתוח לחצר שגרים בו רק שלושה בני אדם, איננו מועיל[64]; יש מי שכתב, שאם גרות בחצר רק נשים, אין זה מועיל, אבל אם גרים שם גם אנשים, ובפרט אם נמצא שם שכן עם אשתו, אין איסור ייחוד[65]; ויש מי שכתב, שהכל תלוי בנסיבות המקרה, שאם מתייראים שבכל עת יבוא אדם לחדר, הרי זה מועיל, ואם לאו — אין זה מועיל[66].

פתח שהוא נעול איננו מציל מאיסור ייחוד. אמנם יש מי שכתב, שאם נכנסים ויוצאים אנשים, הדבר מועיל גם כאשר הפתח נעול[67]; ויש מי שכתב, שלעניין ייחוד לא מועיל מה שנכנסים ויוצאים אנשים אם הפתח נעול[68].

אכן נחלקו הפוסקים בפתח סגור ולא נעול — יש הסבורים, שבמצב כזה אין בו דין ייחוד[69]; יש הסבורים, שצריך להיות פתוח ממש[70]; ויש הסבורים, שהדבר תלוי במקום, שאם הדרך היא שבאים ויוצאים אנשים, גם בלא הודעה מוקדמת, אין איסור ייחוד כאשר הדלת סגורה אך לא נעולה, ואם אין באים שם אנשים, הרי גם כשהדלת סגורה בלבד יש איסור ייחוד[71]. ומכל מקום, גם האוסרים בפתח סגור ולא נעול, יודו להתיר בצירוף סניפים אחרים, כגון בעלה בעיר[72].

אם הדלת נעולה, אבל יש מפתח לחדר בידי אחד מבני הבית, או אדם כשר, ויכול להיכנס בכל עת, דינו כפתח פתוח[73], ואף אם כעת לא נמצא האיש עם המפתח[74].

פתח פתוח מועיל רק ביום, אבל לא בלילה[75]. יש מי שכתב, שהכוונה אחרי 2-3 שעות מתחילת הלילה[76]; ויש מי שכתב, שהכוונה עד שעה עשר בערב,

[64] שו״ת בנין ציון סי׳ קלח, בשם הבית מאיר. **[65]** שו״ת נחפה בכסף ח״ב חאבהע״ז סי׳ יא; שער יוסף בשו״ת סי׳ ד. **[66]** שו״ת בנין ציון שם. וראה בחכמת אדם קכו ז, שנשאר בצ״ע בדין זה. וראה בשו״ת ישכיל עבדי ח״ד סי׳ ג, ובאוצה״פ סי׳ כב סקל״ה אות ו. **[67]** שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ד סי׳ סה אות ד. **[68]** שו״ת מהרי״ל דיסקין בקו״א אות רו. **[69]** רבנו יונה, ס׳ היראה אות רלד-רלז; שו״ת הרשב״א ח״א סי׳ אלף רנא; שו״ת הרדב״ז ח״א סי׳ קכא; שו״ת מבי״ט ח״א סי׳ רפז; עצי ארזים אבהע״ז סי׳ יא סק״ד; שו״ת מהרש״ם ח״ב סי׳ עו במפתחות; דבר הלכה סי׳ ג סק״ב, בשם החזו״א, והגאון מטשעבין; הר צבי, טור אבהע״ז סי׳ יא. וראה עוד בס׳ יחוד, עמ׳ כז; שו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פכ״ג; שו״ת וישב משה ח״א סי׳ לד. **[70]** שו״ת רעק״א סי׳ ק-קא; בית מאיר, הובא בשו״ת רעק״א שם סי׳ ק; שו״ת בית שלמה חאו״ח ח״א סי׳ מח; רד״ל, הגהות סוף קידושין; אפי זוטרי אבהע״ז סי׳ כב סק״כ. וראה באריכות באוצה״פ סי׳ כב סקל״ה אות ב. וראה במאמרו של הרב ע. ברזון, תחומין, י, תשמ״ט, עמ׳ 302 ואילך, אות א. **[71]** שו״ת בנין ציון סי׳ קלח; שו״ת ברית יעקב ח״ב סי׳ נה; בית דוד סי׳ כה; שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ד סי׳ סה אות ד. **[72]** שו״ת שבט הלוי ח״ה סי׳ רג אות ד. וראה עוד בשו״ת מנחת שלמה ח״ג סי׳ קג אות יג, בעניין נתינת נייר במקום הסגירה של הפתח, עיי״ש. **[73]** שו״ת דובב מישרים ח״א סי׳ ה; ההלכה במשפחה פט״ו סע׳ יז, בשם החזו״א. **[74]** שו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פי״ב, פי״ח ופכ״ג. **[75]** כנה״ג אבהע״ז סי׳ כב הגה״ט אות י; חכמת אדם קכו ז; קיצושו״ע קנב ה; ברכי יוסף אבהע״ז סי׳ כב אות י; שו״ת שבט הלוי ח״ה סי׳ רג אות ה. וראה בשו״ת חת״ס חאבהע״ז ח״ב סי׳ צו. **[76]** כנה״ג שם. וראה בשו״ת ישכיל עבדי

שיש בעיר עדיין תנועת אנשים[77]; ולעומתם יש מי שכתב, שפתח פתוח מועיל גם בשעות המאוחרות של הלילה, בתנאי שיש אור בבית, אבל אם שרויים באפילה, יש איסור ייחוד גמור, אפילו כשהפתח פתוח לגמרי[78].

פתח פתוח אם מועיל גם במי שעסקו עם הנשים — ראה להלן.

יש מי שכתב, שפתח פתוח מועיל גם בפרוצים כמו בכשרים[79]; ויש שכתבו, שבפרוץ לא מועיל[80], אך בפתוח ממש נהגו להקל[81].

יש מי שכתבו, שלא מועיל פתח פתוח לעניין ייחוד עם מי שלבו גס בה[82]; ויש אומרים שמועיל[83]. אך בפתוח ממש המנהג להקל[84]. בהגדרת 'גס בה'[85] יש

כמה דרגות: הנמוכה היא מי שעסקו עם הנשים, היינו שמלאכת אומנותו נעשית לנשים, והנשים צריכות לו[86]; ואחריה — מי שהיא בעלת בריתו[87], שגדלה עמו, או שהיא קרובתו[88]; ויש מי שכתב, שהוא כולל גם כשיש להם איזה הכרה על ידי עניני מסחר וכיו"ב[89].

אשה שבעלה בעיר — אין עמה איסור ייחוד[90], והוא-הדין בארוסה, שאין בה איסור ייחוד כשהארוס בעיר[91]. בטעם ההיתר של בעלה בעיר — יש אומרים, שהוא מפני שהיא מתייראת שמא יבוא עכשיו[92]; ויש אומרים, שהוא עניין רגשי, שפחד בעלה עליה כשהוא באותה העיר, אפילו אם איננו יכול לבוא עכשיו[93].

יש מי שסבור, שבעלה בעיר מועיל לשמור מן הייחוד רק בדיעבד[94], אך רוב

ח"ד סי' ג אות' ד-ה. **[77]** דבר הלכה סי' ג סקי"ד, בשם החזו"א. **[78]** שו"ת ציץ אליעזר ח"ו סי' מ פי"א סק"ו. **[79]** שער יוסף, בשו"ת סי' ג; אוצה"פ סי' כב סקל"ה אות יא. **[80]** רבנו יונה בס' היראה; רבנו ירוחם נתיב כג א. **[81]** ההלכה במשפחה, פט"ו הע' 36. **[82]** רבנו ירוחם, ח"א נתיב כג, בשם הרמ"ה; ח"מ אבהע"ז סי' כב סקי"ג; ב"ש שם סקי"ג; ערוה"ש אבהע"ז כב ו; שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ד סי' סה אות ט. **[83]** ט"ז אבהע"ז סי' כב סק"ח; החיד"א בשער יוסף, בשו"ת סי' ג, בברכי יוסף אבהע"ז סי' כב אות ו, בשיורי ברכה, סי' כב, ובשו"ת יוסף אומץ סי' צז; מסגרת השולחן על קיצושו"ע סי' קנב סק"י. וראה עוד בדבר הלכה סי' ג סקי"ט; אוצה"פ סי' כב סקל"ה אות יג; שו"ת ציץ אליעזר ח"ו סי' מ פי"ב. ביחס לשיטת שו"ת תרומת הדשן סי' רמד בנידון — ראה בח"מ, ב"ש, ט"ז, שם; שו"ת ציץ אליעזר שם סק"ד; אוצה"פ שם. **[84]** ההלכה במשפחה, פט"ו הע' 36. **[85]** רש"י סוכה כא א ד"ה כל עיקר, תירגם 'גסה' במונח 'פרייויו'. וראה בס' אוצר לעזי רש"י, עירובין מז א (544), שהכוונה ליחס חופשי בין בני אדם, ובפרט בין גבר לאשה, שאין ביניהם מחיצת נימוסים. **[86]** רש"י קידושין פב א ד"ה כל שעסקיו. וראה בגמ' קידושין שם, ובתנא דבי אליהו רבא, יח ס — דוגמאות למי שעסקו עם הנשים. **[87]** רש"י קידושין שם ד"ה שושבינתיה. **[88]** רמב"ם איסורי ביאה כב יב; טושו"ע אבהע"ז כב ח. **[89]** ערוה"ש אבהע"ז כב ו. וראה בשו"ת ציץ אליעזר ח"ו סי' מ פי"ב סק"ב-ג. **[90]** קידושין פא א; רמב"ם איסורי ביאה כב יב; טושו"ע אבהע"ז כב ח. **[91]** הפלאה, קונט' אחרון סי' קטו סקי"א; דבר הלכה סי' ז סק"ט. וראה בדברי סופרים ח"ב סי' כא. **[92]** על פי שיטת רש"י קידושין שם. **[93]** על פי שיטת הרמב"ם והשו"ע שם. וראה הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בס' ועלהו לא יבול, ח"ב עמ' קפד. וראה עוד במאמרו של הרב ע. ברזון, תחומין, י, תשמ"ט, עמ' 302 ואילך, אות' א-ב. **[94]** רש"י

הפוסקים סבורים, שבתנאי זה מותר לכתחילה[95].

יש מי שכתב, שדין בעלה בעיר הוא דווקא בביתה, אבל כשהיא הולכת למקום אחר באותה העיר, ואין המקום ידוע לבעל, יש איסור ייחוד, גם כשבעלה בעיר[96]; אך רוב הפוסקים מתירים בבעלה בעיר, אפילו בבית אחר[97].

אם הבעל נתן רשות לאשתו ללכת ולדבר עם איש אחר במקום סגור — יש הסבורים, שבכך מתבטל ההיתר של בעלה בעיר, ואסורה בייחוד[98]; אך רבים מהפוסקים מתירים גם במצב זה מדין בעלה בעיר[99].

אם ליבו גס בה, אסור להתייחד עמה גם כשבעלה בעיר[100].

יש מי שכתב, שבעלה בעיר לא מועיל במי שהוא פרוץ[101], אך רוב הפוסקים סבורים, שבעלה בעיר מועיל גם בפרוץ[102].

נחלקו הפוסקים, אם בעלה בעיר מועיל בייחוד עם גוי — יש הסבורים, שבמקרה זה לא מועיל[103]; ויש הסבורים, שאף במקרה כזה מועיל[104].

בהגדרת העיר לדין בעלה בעיר, כתבו הפוסקים שאפילו ערים גדולות כמו ניו-יורק ולונדון דינן כמו עיר אחת, כיוון שרשות אחת מנהלת את כל חלקי העיר,

קידושין פא א ד״ה בעלה; ב״ח אבהע״ז כב. וראה בדבר הלכה סי׳ ג סוף הגהה״ה א, והגהה״ה מח; שו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פ״ד; דברי סופרים ח״ב סי׳ כב. **[95]** תוס׳ קידושין פא א ד״ה בעלה; רמב״ם איסורי ביאה כב א; שו״ת הרדב״ז ח״ג סי׳ תפא; טושו״ע אבהע״ז כב ח; לבוש שם; ישׁ״ש קידושין פ״ד סי׳ כא. אך ראה בח״מ וב״ש שם, שהעתיקו מחלוקת רש״י ותוס׳ בלי להכריע, וראה בשו״ת שבט הלוי ח״ה סי׳ רג, שלהלכה קיימ״ל כרוב הראשונים שמותר לכתחילה. וראה באריכות באוצה״פ סי׳ כב סקל״א אות א, ובדברי סופרים שם. **[96]** חכמת אדם קכו ו, ובבינת אדם שם סי׳ יז; נתיבות לשבת אבהע״ז סי׳ כב סק״ד-ה. וראה מה שכתבו בשיטה זו בשו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ד סי׳ סה אות כא; שו״ת שבט הלוי ח״ה סי׳ רג אות א. וראה בדבר הלכה סי׳ ז ס״ב, ובאוצה״פ סי׳ כב סקל״א אות ב, רשימת הסוברים כשיטה זו. **[97]** חיד״א בשיורי ברכה אבהע״ז סי׳ כב ובשו״ת יוסף אומץ סי׳ צז; דבר הלכה, בשם החזו״א. וראה בשו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פ״ה, ובאוצה״פ סי׳ כב סקל״א אות ב. **[98]** חכמת אדם קכו ו, ובינת אדם, שער בית הנשים סי׳ טז (כז). וראה בשו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ד סי׳ סה אות כא, שיש להחמיר כדעתו, אלא שבשעת הדחק אין לאסור. **[99]** שיורי ברכה לחיד״א אבהע״ז סי׳ כב; שו״ת בנין ציון סי׳ קלח; שו״ת דובב מישרים ח״א סי׳ ה; דבר הלכה סי׳ ז סע״ג, בשם החזו״א. וכתב שם, שכן משמע משו״ת הרדב״ז ח״ג סי׳ תפא. וראה בשו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פ״ה סק״ז-ח, ובאוצה״פ סי׳ כב סקל״א אות ג. **[100]** קידושין פא א; רמב״ם איסורי ביאה כב יב; טושו״ע אבהע״ז כב ח; ערוה״ש אבהע״ז כב ו. וראה בכסא אליהו אבהע״ז סי׳ כב אות ב; שו״ת בית יהודה עייאש חאבהע״ז סי׳ יג; שו״ת יוסף אומץ סי׳ צז; שו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פי״ב סק״ו-ז; אוצה״פ סי׳ כב סקל״ב — בשיטות הראשונים בנידון. וראה לעיל הע׳ 85 בהגדרת ׳גס בה׳. **[101]** ס׳ תאווה לעינים, הובא בשער יוסף להחיד״א סי׳ ג; לחם סתרים, ע״ז כה ב. וראה בדברי סופרים ח״ב סי׳ כג. **[102]** ראה באוצה״פ סי׳ כב סקל״א אות ו. **[103]** תאווה לעינים, קידושין סי׳ שלב, ובלחם סתרים, ע״ז כה ב; שער יוסף, בשו״ת סי׳ ג. **[104]** נוה שלום דקכ״ג ע״ג; שו״ת נשמת כל חי ח״ב סי׳ א. וראה באוצה״פ סי׳ כב סקל״א אות ז.

ולעומת זאת שתי ערים, אף אם הן סמוכות זו לזו, כמו תל אביב ורמת גן, דינן כשתי ערים[105]; ויש מי שכתבו, שגם שתי ערים סמוכות, אם הן כעיר אחת ללא רווח ביניהן, כמו תל-אביב, רמת-גן ופתח-תקווה בימינו, דינן כעיר אחת[106].

אם הבעל נמצא בעיר, אך הוא מרוחק מאד, או שהוא שכיר בעבודתו, וידוע שלא יוכל להגיע למקום שבו נמצאת אשתו — יש הסבורים, שמתקיים איסור ייחוד, למרות שהוא בעיר[107]; יש מתירים מדין בעלה בעיר גם בתנאים אלו[108]; יש מי שכתב, שהוא תלוי במחלוקת הראשונים בהגדרת היתר בעלה בעיר, ומכל מקום בערים גדולות כמו לונדון וניו-יורק, ובעיקר בזמנינו שפריצים שכיחים מאד, יש להחמיר לכל הדעות[109]; יש מי שכתב, שגם כשידוע שהבעל לא חוזר במשך היום מעבודתו, הרי בצירוף פתח סגור ולא נעול, או שיש מפתח לבני המשפחה, יש להקל[110]; ויש מי שחילקו, שאם הוא נמצא במקום רחוק, אבל יכול בכל עת לחזור, כגון שהוא עצמאי וברשות עצמו, דינו כדין אשה שבעלה בעיר, אבל אם הוא מפליג למקום רחוק בעיר, ואינו יכול לחזור אלא לאחר זמן קבוע וידוע, אין דין האשה כדין בעלה בעיר[111].

בעלה בעיר מועיל גם כשהבעל הוא סומא[112]. וכן מועיל דין בעלה בעיר, גם אם הבעל מחוסר הכרה ונוטה למות, ועל כל פנים אם הוא נמצא באותו בית[113].

אשה שבעלה בעיר, ונמצאת עמה עוד אשה, שאין בעלה בעיר — יש מי שכתב, שיש איסור ייחוד ביחס לאשה שאין בעלה בעיר, ולא מועיל שנמצאת עמה אשה שבעלה בעיר[114]; ויש הסבורים, שמותר לכתחילה להתייחד עמן, גם אם יש ביניהן בלתי נשואות, כל שיש שם אשה אחת שבעלה בעיר[115].

איש שאשתו בעיר — נפסק להלכה שאיש שאשתו עמו, הרי זה מותר

[105] עזר מקודש, אבהע"ז סי' כב סוסע"ה; דבר הלכה סי' ז סכ"א, וההלכה במשפחה פט"ו סע' כג, בשם החזו"א. **[106]** הגרש"ז אויערבאך והגרי"י נויבירט, הובאו דבריהם בנשמת אברהם חאבהע"ז סי' כב סק"ט. **[107]** כסא אליהו אבהע"ז סי' כב אות א; חפץ חיים בספרו נצח ישראל; שו"ת עמודי אור סי' צה אות יב; אפי זוטרי אבהע"ז סי' כב סק"ח. **[108]** החיד"א בשיורי ברכה אבהע"ז סי' כב, ובשו"ת יוסף אומץ סי' צז; המקנה קידושין פא א ד"ה בעלה, ובנתיבות לשבת אבהע"ז סי' כב סק"ה; שו"ת אמרי יושר ח"ב סי' ח; דבר הלכה סי' ז סע"ד, בשם החזו"א; שו"ת דובב מישרים ח"א סי' ה. וראה עוד באוצה"פ סי' כב סקל"א אות ד.

[109] שו"ת שבט הלוי ח"ג סי' קפ אות א; שם ח"ה סי' רג אות ג. **[110]** שו"ת מנחת יצחק ח"ט סי' קמב. **[111]** שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ד סי' סה אות' ז,כא; שו"ת ציץ אליעזר ח"ו סי' מ פ"ו. **[112]** שער יוסף בשו"ת סי' ג; רד"ל, סוף קידושין; אור שמח איסורי ביאה כב יב. וראה בשו"ת ציץ אליעזר ח"ו סי' מ פי"ג סק"ו. **[113]** דבר הלכה, בשו"ת בסוף הספר סי' ד. **[114]** אור שמח איסורי ביאה כב יב. וראה בשו"ת ציץ אליעזר ח"ו סי' מ פ"י. **[115]** שו"ת נחפה בכסף ח"ב חאבהע"ז סי' יא; חכמת אדם כלל קכו בבינת אדם סי' יז; מקנה קידושין פא א ברש"י ד"ה בעלה; שו"ת ציץ אליעזר ח"ו סי' מ פ"י.

להתייחד, מפני שאשתו משמרתו[116]. יש שכתבו, שצריך דווקא שאשתו תהיה עמו, ולא די שהיא בעיר[117]; יש שכתבו, שאין הבדל בין איש לאשה, ואם אשתו בעיר, אין איסור ייחוד[118]; יש מי שכתב, שדווקא אם נמצא בביתו אין איסור ייחוד כשאשתו בעיר, ולאו דווקא עמו ממש[119]; ויש מי שכתב, שאין להשוות לגמרי בין אשתו בעיר לבין בעלה בעיר, ואין להקל לאיש אם הייחוד הוא בידיעת אשתו[120].

אם אשתו ישינה — יש מי שכתב שלא מועיל לשומרו מהייחוד[121]; ויש שמשמע מהם, שאף אם אשתו ישינה, הרי זו שמירה[122].

אם אשתו סומא — יש מי שכתב, שאין היא מצילתו מדין ייחוד[123]; ויש שהתירו גם באשתו סומא[124].

מי שהוא פרוץ — יש שכתבו, שאף אז אין איסור ייחוד עם אשה אחרת כשאשתו עמו[125]; ויש מי שכתב, שבמקרה זה לא מועילה אשתו עמו להצילו מאיסור ייחוד[126].

אם מועיל ההיתר של אשתו עמו גם במי שעסקו עם הנשים — ראה להלן.

נשים שמותר להתייחד עמהן, כגון אמו או בתו — יש הסבורים, שדינן כדין אשתו עמו, ואין איסור ייחוד עם אשה אחרת כשהן עמו[127]; יש שכתבו, שדווקא אשתו עמו מהווה שמירה, אבל נשים אחרות אינן מועילות למנוע איסור ייחוד[128]; יש שהסתפקו בדין זה[129]; ויש מי שכתב להקל לכל הפחות באיסורי ייחוד דרבנן, כגון פנויה טהורה, או שתי נשים, שאז אמו או בתו מועילות, וכן כשבתו ואמו נמצאות יחד[130].

[116] קידושין פ ב; ע״ז כה ב; רמב״ם איסורי ביאה כב ד; טושו״ע אבהע״ז כב ג. **[117]** שו״ת מהרש״ם ח״ד סי׳ קמח; עזר מקודש אבהע״ז סי׳ כב ס״ה; ארץ צבי ותאומי צביה, שם סקי״ט; בית משה שם סקט״ו; לחם יהודה, תלמוד תורה ב ד; שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ד סי׳ סה אות ו. וכן משמע מהמאירי קידושין פ ב על המשנה; טושו״ע אבהע״ז כב ג,ה. **[118]** ב״ש סי׳ כב סקכ״ב; ערוה״ש אבהע״ז כב טו; שו״ת דובב מישרים, ח״א סי׳ כה; שערים המצויינים בהלכה סי׳ קנב סק״ו. וכן משמע מכס״מ תלמוד תורה ב ד. **[119]** שו״ת אמרי יושר ח״ב סי׳ ט אות ח. וראה בשו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פ״ט. **[120]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאבהע״ז סי׳ כב סק״ד. **[121]** אפי זוטרי אבהע״ז סי׳ כב סק״ח. **[122]** מאירי קידושין פ ב; עזר מקודש סי׳ כב סוסע״ה; שו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פי״ג; שו״ת יד יצחק ח״ג סי׳ רכ. **[123]** אפי זוטרי אבהע״ז סי׳ כב סק״ח; מחצית השקל יו״ד סי׳ קצב ס״ד. **[124]** דבר הלכה סי׳ ו סק״ח; שו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פי״ג סק״ו. **[125]** ב״י וב״ח יו״ד קנג; ט״ז שם סק״ד; עצי ארזים אבהע״ז סי׳ כב סקי״ד; מקנה קידושין פ ב. וראה בדברי סופרים ח״ב סי׳ יח. **[126]** שער יוסף בשו״ת סי׳ א, בדעת התוס׳. וראה באוצה״פ סי׳ כב סקי״ז אות ה, ובשו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פי״ז באריכות. **[127]** שו״ת חיים ושלום סי׳ יט; דבר הלכה, עמ׳ קי, בשם החזו״א; ההלכה במשפחה פט״ו ס״ל, בשם בעלי הוראה; שו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פי״ד. **[128]** נתיבות לשבת אבהע״ז סי׳ כב אות ד; שו״ת יוסף אומץ סי׳ כו. **[129]** ס׳ זכור לאברהם ח״ג חאבהע״ז אות יחוד; עזר מקודש אבהע״ז סי׳ כב ס״א. וראה בשו״ת בית שלמה (סקאלא) חאו״ח סי׳ מח, שנוטה להקל, ומכל מקום סיים, שאינו אומר בזה לא איסור ולא היתר, ובשעת הדחק המקיל לא הפסיד. **[130]** שו״ת ציץ אליעזר שם. וראה עוד בנידון

מי שגר עם אשה ללא חופה וקידושין — יש מי שכתב, שמכל מקום מצילה מאיסור ייחוד, כדין אשתו עמו ובעלה בעיר[131]; ויש מי שכתב, שאין היא מצילה מפני ייחוד, ואין לה דין של אשתו עמו[132].

גוי, אף על פי שאשתו עמו, אסור לישראלית להתייחד עמו[133], ואפילו יש שם גויים רבים ונשותיהם עמהם[134].

אשה עם תינוקת — מותר להתייחד עם אשה, כשנמצאת עמה תינוקת קטנה, שיודעת טעם ביאה, ואינה מוסרת עצמה לביאה[135]. תחילת שיעור קטנה לעניין זה — יש שכתבו, שהוא משלוש שנים ולמעלה[136]; יש שכתבו, שהוא מבת חמש או שש שנים[137]; יש מי שכתב, שאינו תלוי בגיל אלא בהתפתחות השכלית של כל קטנה[138]; ויש מי שכתב, שהשיעור הוא כל שמתביישת לעמוד ערומה לפני אנשים[139]. ושיעור סוף זמן קטנה, שעד אז איננה מוסרת עצמה לביאה — יש שכתבו, שהוא מגיל תשע שנים ויום אחד[140]; ויש שכתבו, שהוא עד גיל שתים עשרה שנה[141].

בעניין תינוק — יש מי שכתב שאף הוא מועיל לשמירה, כשהוא בן תשע שנים ומעלה[142].

שמירת תינוקת מועילה דווקא ביום, אבל בלילה צריך שני ילדים[143]; ושמירת תינוקת מועילה אפילו בפרוצים[144].

אם מועילה שמירת תינוקת במי שעסקו עם הנשים — ראה להלן.

נחלקו הפוסקים אם מועילה שמירת תינוקת להתייחד עם גוי[145].

וכן נחלקו הפוסקים במקרה שהתינוקת היא בתה של האשה — יש מי שכתב, שלא מועיל[146]; ויש מי שכתב, שמועיל גם בבתה[147].

עסקו ומלאכתו עם נשים — כל שעסקו ומלאכתו עם הנשים, לא יתייחד עם

זה באוצה"פ סי' כב סקי"ז אות ח. **[131]** שו"ת ישכיל עבדי ח"ה סי' כה. **[132]** שו"ת ציץ אליעזר ח"ו סי' מ פי"ז סק"ט. **[133]** ע"ז כה ב; רמב"ם איסורי ביאה כב ד; טושו"ע אבהע"ז כב ג. **[134]** טושו"ע יו"ד קנג ד. **[135]** קידושין פא ב; רמב"ם איסורי ביאה כב ט; טושו"ע אבהע"ז כב י. **[136]** המקנה קידושין פב א ד"ה בגמ'; פורת יוסף ח"א סי' כט אות ב. **[137]** ראה בשו"ת פורת יוסף סי' כח, ובשו"ת ישכיל עבדי ח"ה חאבהע"ז סי' כב. וראה באוצה"פ סי' כב סקמ"ד אות א. **[138]** שו"ת ישכיל עבדי שם. **[139]** שו"ת בית שלמה (סקאלא) חאו"ח סי' מח. וראה באריכות בדברי סופרים ח"א סקקי"ב, וח"ב סי' כה. **[140]** ב"ח אבהע"ז כב; זכור לאברהם אות יו"ד ע' יחוד. וראה בעצי ארזים אבהע"ז סי' כב סקט"ו, שתמה על הב"ח. **[141]** עזר מקודש אבהע"ז סי' כב ס"ג; שו"ת פנים מאירות ח"ב סי' קלא. **[142]** המקנה קידושין פב א ד"ה בגמ', ובנתיבות לשבת אבהע"ז סי' כב סק"ז; תפארת ישראל על הל' נידה סי' קצב ס"ד; חכמת אדם קכו ט. וראה עוד באוצה"פ סי' כב סקמ"ג, וסקמ"ד אות ב, ובדברי סופרים ח"א סקקי"ב. **[143]** רמ"א שם ה; ב"ש שם סק"ט. **[144]** תוס' ע"ז כה ב ד"ה לא צריכא. וראה באוצה"פ סי' כב סקמ"א אות ב. **[145]** ראה באוצה"פ סי' כב סקמ"א אות ג. **[146]** שו"ת מהר"ם זיסקינד סי' כו. **[147]** שו"ת ציץ אליעזר ח"ו סי' מ פט"ז אות ה.

הנשים[148], ויש מי שכתב, שלאיש כזה אסור להתייחד עם נשים משום פרנסה בשום פנים[149].

פתח פתוח מועיל לשמור מפני הייחוד גם במי שעסקו עם הנשים[150].

יש הסבורים, שאם אשתו עמו, מועיל להתיר ייחוד אפילו במי שעסקיו עם הנשים[151]; ויש הסבורים, שגם אם אשתו עמו אסור להתייחד[152].

נחלקו הפוסקים אם מועיל ההיתר של אשה ותינוקת למי שעסקיו עם הנשים[153].

אם הם שנים או יותר, נחלקו הפוסקים אם גם אז אסורה להתייחד עמהם, או שמותר להתייחד אפילו אם עסקיהם עם הנשים[154].

אשה אחת עם שני אנשים ויותר — יש הסבורים, שאיסור ייחוד במקומו עומד, אלא אם כן אשתו של אחד מהם שם[155]; אך רוב הפוסקים סבורים, שמותר לאשה אחת להתייחד עם שני אנשים כשרים, והיינו סתם אנשים כשרים הם כל עוד לא הוחזקו כפרוצים, אבל בפרוצים אסורה להתייחד אפילו עם עשרה[156].

שיעור ייחוד — יש הסבורים, שאין איסור ייחוד בפחות משיעור שיכול לבועלה, אף אם הוא שיעור של חיבוק ונישוק, ואין בזה כלל דין של חצי שיעור[157], ולמדו השיעור מדין סתירה בסוטה[158], שהוא כדי לצלות ביצה ולגומעה. יש מי שכתב, שאם לבו גס בה, השיעור הוא כדי לצלות ביצה ולגומעה, בתוספת זמן הצריך לשכב, להתפשט, ולהתלבש בתיקון הבגדים כדרך ההולכים בשוק; ואם אינו גס בה, צריך תוספת זמן

[148] קידושין פב א; רמב"ם איסורי ביאה כב ח; טושו"ע אבהע"ז כב ז. וראה באוצה"פ סי' כב סקכ"ט אות א, מחלוקת הראשונים, אם מי שעסקו עם הנשים גרוע משאר אנשים, או עדיף מהם. **[149]** רמב"ם בפיהמ"ש שם. וראה ברמב"ם ובטושו"ע שם. וראה בראי"ש קידושין פ"ד סי' כז, בשם הר"ח. וראה לעיל הע' 58 בהגדרת גס בה. **[150]** שער יוסף, בשו"ת סי' ג; שו"ת חקרי לב חאבהע"ז סי' יט. **[151]** רמב"ם איסורי ביאה כב ח; טושו"ע אבהע"ז כב ז; לבוש שם. **[152]** תוס' קידושין פב א ד"ה לא יתיחד; מאירי קידושין פב א; יש"ש קידושין פ"ד סי' כח; סמ"ק סי' צט; הגה' הגר"א קידושין פ ב; שער יוסף בשו"ת סי' א. וראה עוד באוצה"פ סי' כב סק"ל אות א. **[153]** ראה באוצה"פ סי' כב סקמ"א אות א. **[154]** ראה באוצה"פ סי' כב סקכ"ט אות ב, וסק"ל אות ב, בשיטות הפוסקים. ובדין ייחוד עם הרבה נשים — ראה באריכות באוצה"פ סי' כב סק"כ-סקכ"ז; שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ד סי' סה. **[155]** רמב"ם איסורי ביאה כב ח. בשיטת הרמב"ם בנידון ראה רמב"ם אבל ב י, מ"מ וכס"מ בהל' איסורי ביאה, לח"מ בהל' אבל, משל"מ סוטה א ג, שו"ת הרשב"א ח"א סי' אלף קפב, שער יוסף להחיד"א שו"ת סי' ד; שו"ע אבהע"ז כב ה. **[156]** רי"ף ור"ן, קידושין פא א; שו"ת הרשב"א ח"א סי' תקפז וסי' אלף קפב; רא"ש קידושין פ"ד סי' כא; יש"ש קידושין פ"ד סי' כא; רבנו ירוחם, ח"א נתיב כג; טור וב"ח אבהע"ז כב; רמ"א אבהע"ז כב ה; פרישה שם סק"ח. וכן משמע שיטות הרמב"ן, הריטב"א והמאירי — קידושין שם. וראה באריכות בשו"ת ציץ אליעזר ח"ו סי' מ פ"ג, ובדברי סופרים ח"ב סי' יא-יב. **[157]** שו"ת אמרי אש חאבהע"ז סי' קז; שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ד סי' סה אות טז; שו"ת מנחת שלמה סי' צא אות כב; שו"ת מנחת יצחק ח"ד סי' צד; שו"ת ציץ אליעזר ח"ו סי' מ פכ"ב. **[158]** סוטה ד א;

כדי לרצותה, שהוא שיעור לא קבוע[159]; ויש מי שכתב, ששיעור טומאה הוא בערך חמש דקות[160]. אכן, אם הייחוד הוא במקום ובתנאי שיכולים לשהות שם כשיעור טומאה, אף אם מאיזה סיבה לא שהו שיעור שלם, כגון שנמלכו בדעתם, או שבדרך מקרה נכנסו לשם אנשים ועקב כך נפסק הייחוד, הרי הם עברו על איסור ייחוד מן התורה על כל רגע ורגע שהם שוהים יחד, גם לפני ששהו כשיעור טומאה, ואף לוקים על כך[161]; ויש מי שכתבו, שיש איסור ייחוד גם בשהייה מועטת, אפילו פחות משיעור ביאה[162].

ג. פרטי דינים

ביקור אשה אצל רופא-גבר

ההלכה העקרונית והחששות — בעניין הליכת אשה לבדיקות מעקב וביקורת אצל רופא נשים באופן כללי, אין אמנם איסור עקרוני, אך קיימים חששות הלכתיים אחדים, כגון פריצות וזנות ממש; איסור קריבה לעריות, כשיעשה הרופא עמהם מישושים יותר מהצורך; ואיסור ייחוד. הפוסקים נחלקו אם יש להגביל את הנשים מלבקר אצל רופא או לא, ולאו דווקא מדין ייחוד בלבד[163]. יש מי שכתב, שלא שמע שיקפידו בענייני רפואה שאשה לא תיבדק על ידי רופא-גבר[164]; ויש מי שכתב, שיש לחלק בסוג המחלה, ואין להתיר, למשל, בכאבי ראש או צליעה, בין שהחולה היא אשה והרופא איש ובין להיפך[165].

הנוהג בעולם העתיק ובין דתות אחרות — בעולם העתיק ובימי הביניים היו הנשים נבדקות בדרך כלל על ידי רופאות, ורק במקרים נדירים נקראו רופאים לטפל בנשים. גם האיסלם והנצרות התנגדו לבדיקות נשים על ידי רופאים-גברים[166].

נתונים על חריגות בימינו — יש לציין כי כל הקודים האתיים של הרופאים בעבר ובהווה אוסרים בצורה ברורה על רופא לקיים יחסי מין עם חולה[167]. אכן, ללא ספק קיימת מאז ומעולם תופעה של פגיעה מינית במטופלות על ידי מטפלים שונים. יחד עם זאת רק בשנות ה-70 של המאה

רמב"ם סוטה א ב; טושו"ע אבהע"ז קעח ד. **[159]** שו"ת אגרות משה, שם, אות כב. **[160]** שו"ת מנחת יצחק ח"ד סי' צד. **[161]** שו"ת מנחת שלמה סי' צא אות כב. **[162]** שו"ת מהרי"ל דיסקין ח"ב קו"א סי' ה אות רו; שו"ת חלקת יעקב ח"ב סי' יד; שו"ת שבט הלוי ח"ג סי' קפב. ובדבר הלכה סי' טו ס"ב משמע, שיש קצת איסור בשהייה קצרה משיעור טומאה, וראה בשו"ת מנחת שלמה, שם, שדחה דבריו אלו. וראה בס' ההלכה במשפחה פט"ו הע' 80, שלדעתו השיעור להחמיר הוא כשתי דקות; ובדבר הלכה, הוספות חדשות לסי' טו העלה, שהשיעור הוא 35 שניות. וראה בס' יחוד עמ' ל. **[163]** ראה — פלתי יו"ד סוסי' קצה; שו"ת בנין ציון סי' עה; שו"ת מנחת יצחק ח"ז סי' עג; שו"ת שבט הלוי ח"ג סי' קפו; שם, ח"ד סי' קסז; שיעורי שבט הלוי, הל' נידה, סי' קצה סוסע' יז; שו"ת וישב משה ח"א סי' לד, וח"ב סי' קכד; שו"ת באר משה ח"ד סי' קיח אות יד; שו"ת תשובות והנהגות, ח"א סי' קמ; שו"ת במראה הבזק ח"ה סי' קיא. **[164]** שערי הלכה ומנהג ח"ג סי' קל, ובאגרות קודש חי"ד מ' ד'תתנ"ד. **[165]** הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאבהע"ז סי' כב סק"א. **[166]** ראה בס' הרפואה והיהדות, עמ' 137-143. וראה עוד בספרו של פרויס, בתרגומו האנגלי של רוזנר, עמ' 12-14. **[167]** ראה Fahy T and Fisher N, *BMJ* 304:1519, 1992.

ה-20 החלו להתפרסם נתונים על פגיעות מיניות במטופלות, ואף פורסם ספר על ידי מטופלת כזו[168]. במחקר ארצי בארה"ב בראשית שנות ה-70 הודו 18% מהרופאים המיילדים, 13% מרופאי המשפחה ו-12% מרופאים פנימאים שקיימו יחסי מין עם מטופלות[169]. בסקר ארצי בארה"ב בראשית שנות ה-80 של המאה ה-20, הודו 1075 פסיכיאטרים-גברים, ו-257 פסיכיאטריות-נשים במגע מיני עם החולים שלהם[170]. בסקר אחר בין מתמחים בפסיכיאטריה נמצא כי 4.9% מתוך 548 משיבים הודו על מגע מיני עם המורים שלהם, ו-0.9% קיימו מגע מיני עם חולים[171]. בסקר אחר בארה"ב נמצא, כי 421 פסיכיאטרים סברו, שאין לראות כבלתי קביל מגע מיני בין פסיכיאטר לבין מטופלת לאחר גמר הטיפול[172]. בסקר בין 314 מתמחים בפסיכיאטריה בקנדה הודו 4.1% מהנשים ו-1.2% מהגברים על מגע מיני עם המורים/מורות שלהם. בין השנים 1981-1996 נענשו 761 רופאים בארה"ב על תקיפה מינית של מטופלים, אם כי לרובם לא נשלל רשיון העבודה[173]. באותו מחקר נמצא כי פסיכיאטרים, רופאי נשים ורופאי משפחה הם המועדים ביותר למעשים אלו. וועדת האתיקה של ההסתדרות הרפואית האמריקאית הסיקה, כי מגע מיני בין חולה לרופא הוא בלתי מוסרי[174].

תנאים בביקור אשה אצל רופא נשים

אשה שצריכה ללכת לרופא נשים, ובגלל הצניעות הנדרשת בבדיקה, עליה להיות עם הרופא לבד בחדר סגור — דנו הפוסקים בתנאים ההלכתיים הנצרכים בבדיקה כזו, כדי להימנע מאיסור ייחוד. יש לציין, שהפוסקים שדנו בשאלה זו התייחסו לגדרי ייחוד כפי שפורטו לעיל, והכריעו בכללים העקרוניים על פי דרכם. מכאן נובעים הבדלי הפסיקות המתייחסים ישירות לשאלת הייחוד בבדיקת נשים:

היתר ללא תנאים — יש הסבורים, שברופאים העוסקים בטיפול בנשים, יש גדרים ותנאים מיוחדים הנוגעים להם, ומשום כך אין כלל איסור ייחוד, ועל כן התפשט ההיתר לנשים ללכת לרופא. לשיטה זו מותר משום ייחוד, אף כשהיא הולכת לבדה בלא בעלה, ואף אם הדלת נעולה, ואפילו בלילה, ואפילו כשהרופא הוא גוי, ואפילו באשת כהן[175].

הגדרים שסמכו להקל ברופא הם: לא

Freeman L and Roy J, *Betrayal*. New York, 1976. **[168]** **[169]** ראה — Kardener SH, et al, *Am J Psychiatry* 130:1077, 1973. **[170]** ראה — Gartell N, et al, *Am J Psychiatry* 143:1126, 1986. **[171]** ראה — Gartell N and Herman J, *Am J Psychiatry* 145:690, 1988. **[172]** ראה — Herman J, et al, Am J Psychiatry 144:164, 1987. **[173]** Dehlendorf CE and Wolfe SM, *JAMA* 279:1883, 1998. **[174]** ראה — JAMA 266:2471, 1991. וראה עוד בנידון במאמרים הבאים — Shapiro ET and Morrow CK, *Hastings Cen Rep*, Oct-Nov 1987, pp. 26-27; *Am J Psychiatry* 147:129, 1990; Appelbaum PS & Jorgenson L, *Am J Psychiatry* 148:1466, 1991; Ovens HJ, et al, *CMAJ* 157:663, 1997. **[175]** שו"ת ישכיל עבדי ח"ב סי' יז. וראה בשו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ד

מרעי חזקתייהו, שאם יוודע שהתנהגו שלא כהוגן, יתרחקו מהם החולים, ויפסידו פרנסתם[176]; פחד מעונש של הערכאות[177]; טריד בעבודתייהו, היינו כיוון שהוא טרוד בעבודתו המקצועית, אין דעתו נתונה ליצרו[178]; משום כדי חייו ופרנסתו[179]; כיום יש להניח, שיש אנשים שאינם מקפידים להיכנס לחדרו של הרופא, אף בעת שבודק את החולה, וכל שהאחות, או חולה, או כל אדם אחר יכול להיכנס כל רגע לחדר, בין בתפקיד, בין בטעות, אין כאן איסור ייחוד[180].

איסור עקרוני, והיתר רק בתנאים מוגדרים — אכן, דעת רוב הפוסקים היא, שבאופן עקרוני חל איסור ייחוד ביחס לאשה המבקרת אצל רופא[181], ועוד גרוע הרופא מסתם אנשים בכך שעסקו ומלאכתו עם הנשים[182], וכן שליבו גס בהן[182], ולכן גם בבית חולים יש להקפיד על איסור ייחוד[183], ואין הבדל בפרטי דיני ייחוד בין רופא כללי לבין פסיכותרפיסט[184], ואדרבה, יש להיזהר יותר בייחוד עם פסיכיאטר מכל רופא אחר, שכן בין הפסיכיאטרים ידועים מקרים, שנכשלו עד כדי מגע מיני עם המטופלות שלהם[185].

סניפים הלכתיים למניעת ייחוד אצל רופא — לאור זאת, הצריכו הפוסקים למצוא סניפים הלכתיים, כדי להימנע מאיסור ייחוד בבדיקה רפואית של אשה:

סי׳ סה אות א. **[176]** שו״ת ישכיל עבדי ח״ב סי׳ יז; שו״ת ציץ אליעזר ח״ו פי״ב סקי״א; אוצה״פ סי׳ כב ס״ג סקי״ח אות ו; דבר הלכה פ״ג הע׳ מג. וראה בשו״ת אגרות משה חיו״ד ח״ב סי׳ פב, שכתב סברה זו גם לגבי נהג מונית, ואפילו גוי. אמנם בזכרון עקידת יצחק, עמ׳ נח, כתב שאין להתיר מסברא זו. **[177]** שו״ת ישכיל עבדי, שם; אוצה״פ סי׳ כב סקי״ח אות ה. וראה בשו״ת חות יאיר סי׳ כו. **[178]** ראה ע״ז כ ב; שו״ת הרדב״ז ח״ג סי׳ תפא; שו״ת בנין ציון סי׳ עה; שו״ת ישכיל עבדי שם; שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ד סי׳ סה אות א; נשמת אברהם חיו״ד סי׳ קצה סק״ז. וראה במאמרו של הרב ע. ברזון, תחומין, י, תשמ״ט, עמ׳ 315, והע׳ 18. אך יש מי שדחה את ענין הטרדה, שלא שייך להיתר ייחוד, אלא רק לעניין חשש חיבה במישוש הדופק — הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאבע״ז סי׳ כב סק״א. וראה בראש קידושין פ״ד סי׳ כז, בשם הר״ח, ובמרדכי קידושין סי׳ תקמ, ובמאירי קידושין פב א, שאין היתר לייחוד משום טרדה בעבודה, וכן כתב בשו״ת נשמת כל חי ח״ב סי׳ א. אך ראה בשו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פי״ט, מה שחילק בנידון. **[179]** שו״ת חות יאיר סי׳ סו. וראה בשו״ת וישב משה ח״א סי׳ לד, שבזמנינו נוהגים שנכנסים אנשים שונים לחדר הבדיקה, ופחדו של הרופא שיפסיד פרנסתו גדול יותר. אך דחו שיטה זו — שו״ת נשמת כל חי ח״ב סי׳ א; שו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פי״ט סק״ח-ט. **[180]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאבהע״ז סי׳ כב סק״א; שו״ת וישב משה ח״א סי׳ לד. וראה בס׳ ההלכה במשפחה, פט״ו סל״ג, בשם בעלי הוראה, שכתב להיפך, היינו שמקובל שבשעת הבדיקה לא נכנס שום אדם לחדר, ולכן אסר אף בדלת סגורה בלבד. **[181]** ראה — ס׳ יחוד, הלכותיו בקצרה, עמ׳ ה, בשם הגרי״א הענקין; שם עמ׳ ז, בשם הגרי״מ אהרונסון; שם עמ׳ כב ועמ׳ כח, בשם הגר״ח שיינברג, והגרי״ש אלישיב; הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאבהע״ז סי׳ כב סק״א; שו״ת שבט הלוי ח״ג סי׳ קפ, וסי׳ קפו; ח״ד סי׳ קסז; ח״י סי׳ רלז. **[182]** ראה לעיל הע׳ 148 ואילך. **[183]** הגרא״י אונטרמן, בהערות בסוף אוצה״פ כרך ט, עמ׳ 260, אות א; מדריך הלכתי לאחיות בבתי חולים, פ״א סי״ד. **[184]** מ. ספירו, חוב׳ אסיא, מז-מח, תש״נ, עמ׳ 32-39. וראה עוד בחוב׳ אסיא מט-נ, תש״נ, עמ׳ 173. **[185]** ראה לעיל הע׳ 167 ואילך.

אסור לאשה להיבדק אצל רופא כשהדלת נעולה, וכן אסור לאחות לטפל באיש חולה כשהדלת נעולה במנעול, אלא שתהא הדלת פתוחה קצת, או סגורה, אבל על כל פנים לא נעולה בכל מקרה[186], שכן היתר פתח פתוח מועיל אף לרופא, אף שעסקו עם נשים[187]. יש מי שכתב להתיר משום ייחוד בבדיקת רופא, אפילו אם הדלת נעולה, בתנאי שיש מפתח בידי מישהו אחר, אפילו אם איננו נמצא כעת במקום, שיכול לפתוח בכל עת שירצה[188].

יש שכתבו, שהבדיקה הרפואית של אשה מותרת דווקא אם יש אנשים הממתינים בחוץ לרופא, או שיש עדיין מוזמנים לרופא גם אם טרם הגיעו, או לפחות שיש משרתת של המרפאה בחוץ; אבל אם אין משרתת באותה מרפאה, והאשה היא לבדה בסוף היום, אין להתיר לה ללכת לרופא בתנאים אלו[189]; ויש שהתירו דווקא בתנאי שנמצאים שם לכל הפחות שלושה רופאים או אחיות, כשכל השלושה הם יהודים, או שנמצאים בחוץ איש ואשתו[190].

יש מי שכתבו, שטוב ונכון הוא שבעלה ילך עמה ויהיה בחדר הסמוך, ואם אי אפשר הדבר, ובפרט כשבעלה הוא איש חרד ותלמיד חכם, ולא יכול לשבת בחדר ההמתנה של רופא נשים, תלך עמה אחת מהנשים השומרות מפני איסור ייחוד[191], ואם זה בלתי אפשרי, תלך עמה אשה אחרת שבעלה בעיר, ועדיף שתהא זו אשה מעל גיל ארבעים שנה, וידעו הבעלים ששתי הנשים הולכות לרופא הנשים[192].

ביקור אצל רופא במרפאה פרטית בביתו — אם אשת הרופא עמו בבית, אין איסור ייחוד ביהודי, ואפילו הוא פרוץ[193]; אך יש מי שכתב, שלכתחילה ראוי שיתלווה אליה בעלה או קרוביה[194]; ויש מי שכתב, שאם חדר המרפאה נמצא בביתו של הרופא, מותר, אפילו כשסוגר עם מפתח[195].

ביקור במרפאה ציבורית או בבתי חולים — אם הרופאים והאחיות נכנסים לחדרים בלי נטילת רשות, אין איסור

[186] הגרא״י אונטרמן, בהערות בסוף אוצה״פ כרך ט, עמ׳ 260, אות א; שו״ת מנחת יצחק ח״ז סי׳ עג; שם ח״י סי׳ לא אות ב; מדריך הלכתי לאחיות בבתי חולים, פ״א סי״ד; שו״ת שבט הלוי ח״ד סי׳ קסז; שם, ח״ה סי׳ רג אות ו; ההלכה במשפחה, פ״י ס״א. **[187]** דבר הלכה, עמ׳ מה. **[188]** ס׳ יחוד, עמ׳ ז, בשם הגרי״מ אהרונסון; שו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פי״ב סק״י-יב. וראה לעיל הע׳ 58 ואילך, בגדרי פתח פתוח. **[189]** שו״ת אגרות משה, חאבהע״ז ח״ד סי׳ סה אות א; וראה בשו״ת שבט הלוי ח״ה סי׳ רג אות ו. **[190]** ס׳ יחוד עמ׳ כח, ועמ׳ כז הע׳ 2, בשם הגר״ח שיינברג, והגרי״ש אלישיב; שם עמ׳ ז, בשם הגרי״מ אהרונסון. **[191]** ראה בשו״ע אבהע״ז כב י. **[192]** שו״ת מנחת יצחק ח״ז סי׳ עג; שם ח״י סי׳ לא אות ב; שו״ת שבט הלוי ח״ד סי׳ קסז; ההלכה במשפחה, פ״י ס״א, ושו״ת תשובות והנהגות ח״א סי׳ תשעה; הגרי״י נויבירט, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאבהע״ז סי׳ כב סק״א. **[193]** שו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פי״ב סק״י-יב; ס׳ יחוד, עמ׳ ז, בשם הגרי״מ אהרונסון; דבר הלכה סי׳ ג סקמ״ג. **[194]** ההלכה במשפחה, פט״ו סל״ה, ושו״ת תשובות והנהגות ח״א סי׳ תשעה. **[195]** שו״ת

ייחוד[196].

אם אשתו של הרופא בעיר — יש מי שמתיר גם בדלת נעולה[197]; ויש שמשמע מהם שאוסרים, כי צריך שתהיה אשתו דווקא עמו בבית, ולא די שהיא בעיר[198].

דין בעלה בעיר, אם מועיל ברופא — יש הסבורים, שיש לסמוך על דעת המקילים, כי אין לקבוע בבירור שדין הרופא הוא כגס בה או כפרוץ[199]; ויש הסבורים, שברופא שכבר בדק אותה אשה הרבה פעמים, נחשב כמי שליבו גס בה, ולא מועיל ההיתר של בעלה בעיר[200], אלא דווקא כשבעלה או אמה וכדומה באים יחד עמה[201], או בצירוף אשה אחרת[202].

אם בעלה נתן לה רשות ללכת לרופא — יש האוסרים מדין ייחוד[203]; ויש הסבורים, שגם כאן יש לסמוך על המקילים[204].

איש הנבדק אצל רופאה — אין איסור ייחוד כל זמן שאין הדלת נעולה; ואם הדלת נעולה — מותר, כל זמן שבעלה של הרופאה בעיר[205].

זקן ומי שאין לו כוח גברא — זקן, ואפילו מופלג, ומי שאין לו כוח גברא — יש מי שכתבו, שאף הם אסורים בייחוד[206]; יש מי שכתב, שמותר להם להתייחד עם אשה, ואין שום איסור בזה, ובתנאי שאין כל חשש מציאותי, שיוכלו לגלות ערווה, ומכל מקום אף הם צריכים להתרחק מהייחוד, משום מראית עין. ועוד כתב שם לחלק בין זקן שאין לו עוד גבורת אנשים, ולכן אין כל חשש מציאותי שיוכל לגלות ערווה, שאז האיסור הוא רק משום מראית עין, לבין חולה שאינו מסוגל עתה להתקשות, אך יוכל בעתיד, שאז יש איסור ייחוד אף בתקופת מחלתו[207]; ויש מי שכתבו, שסתם זקן אסור בייחוד, אבל זקן שהוא חולה, והרופאים אומרים שמצד מחלתו לא יכול

ציץ אליעזר שם. **[196]** ס' יחוד עמ' כח, ועמ' כז הע' 2, בשם הגר"ח שיינברג, והגרי"ש אלישיב; שם עמ' ז, בשם הגרי"מ אהרונסון; דבר הלכה סי' ג סקמ"ג. וראה בס' ההלכה במשפחה, פט"ו סל"ד. **[197]** שו"ת ציץ אליעזר שם. **[198]** דבר הלכה עמ' עט. וראה עוד במאמרו של הרב ש. אבינרי, אסיא, ב, תשמ"א, עמ' 90-92, הע' 12. **[199]** שו"ת ציץ אליעזר ח"ו סי' מ פי"ב סק"ז-יב. וראה עוד בברכי יוסף אבהע"ז סי' כא סק"ז; שו"ת יוסף אומץ סי' צז; דבר הלכה פכ"ה סי' ב, בשם החזו"א. **[200]** הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאבהע"ז סי' כב סק"א. וראה עוד בדבר הלכה סי' ז סוסע' יז; שו"ת שבט הלוי ח"ה סי' רג אות ו; ההלכה במשפחה, פט"ו סל"ג, בשם בעלי הוראה. **[201]** ההלכה במשפחה, פט"ו סל"ג, בשם בעלי הוראה. **[202]** הגרי"י נויבירט, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאבהע"ז סי' כב סק"א. וראה לעיל הע' 90 ואילך, בדין בעלה בעיר. **[203]** ס' יחוד, עמ' כב, בשם הגרי"ש אלישיב, והגר"ח שיינברג; שו"ת ישכיל עבדי ח"ב סי' יז; דובב מישרים ח"א סי' ה; דבר הלכה עמ' צא. **[204]** שו"ת ציץ אליעזר שם. וראה לעיל הע' 98-99, בדין נתן לה בעלה רשות. **[205]** שו"ת ציץ אליעזר ח"ח סי' כז. **[206]** שו"ת זית רענן ח"א חאבהע"ז סי' א; שו"ת דברי מלכיאל ח"ד סוסי' קב; שו"ת מאורות נתן סי' מז; דבר הלכה, בהוספות לסי' ב, בשם החזו"א; הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאבהע"ז סי' כב סק"ב; ההלכה במשפחה פט"ו סי"ד. וראה בשו"ת ציץ אליעזר ח"ז סי' מה, אות ב, שמשמע שכן דעת הגרי"ש אלישיב. **[207]** שו"ת ציץ אליעזר ח"ו סי' מ פכ"ב סק"ח; שם ח"ז סי' מו; שם ח"ח סי' יד אות ז; שם חי"ב

להתקשות, אין איסור, וכן אין איסור ייחוד עם פנויה בסתם זקן, שעל פי דרך הטבע לא יכול להתקשות[208].

יולדת, גם בזמן שיש לה צירי לידה פעילים, יש איסור ייחוד עמה[209]. ויש מי שכתב, שיתכן שאין איסור ייחוד ביולדת שציריה תכופים[210].

חולה, בין שהאיש חולה, ובין שהאשה חולה, ואפילו שכיב מרע, אסור בייחוד[211]. ולכן אמנם מותר לאיש לבקר אשה חולה, וכן מותר לאשה לבקר איש חולה, אך יש להיזהר שלא יהיו לבדם בחדר מדין ייחוד[212].

ניחום אבלים — מותר לאיש לנחם אשה, אך יש להיזהר שלא יבואו למצב של ייחוד[213], שכן יש איסור ייחוד גם באבלים[214].

אשה בריאה שמסרבת לטבול — אסור לבעלה להתייחד עמה, כי דווקא בנידה התירה התורה ייחוד, משום שסופה להיטהר, אבל במורדת אסור להתייחד עמה אלא בעדים[215]. וכן מי שאסרו לו הרופאים להזדקק לאשתו לזמן ארוך, מוטב שתטבול האשה, כי אחרת יש חשש איסור ייחוד[216].

בעניין נסיעה במכונית — יש הסבורים, שקיים בו איסור ייחוד, ואסור לאיש ואשה לנסוע לכתחילה במכונית לבדם, אפילו בדרך ראשית, ואפילו ביום, אבל בשעת הדחק מותר[217]; יש מי שכתב, שאין איסור ייחוד בנסיעה במקומות שעוברות מכוניות לעתים תכופות, אבל יש איסור ייחוד בנסיעה במקומות שוממים, או בשעת לילה[218]; יש שכתבו, שאפשר שעכשיו שברוב הדרכים יש כל הלילה עוברים ושבים במכוניות, הרי זה רשות הרבים לעניין ייחוד[219]; ויש מי שכתבו, שאין דין ייחוד במכונית, אפילו בלילה, ואפילו במקום שאין בו אנשים רבים, ואפילו במצב שאין בו פיקוח נפש[220]. אמנם יש מי שכתב, שנתפשט המנהג שנשים

סי׳ סז אות׳ ב-ה. **[208]** שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ד סי׳ סה אות י; דבר הלכה סי׳ ב סע׳ ט. וראה בע׳ זקן הע׳ 386 ואילך. **[209]** דבר הלכה, בסוף הספר; שו״ת מנחת שלמה סי׳ צא אות כא. **[210]** תורת היולדת פי״ד הע׳ ד. וכתב שם, שכך נוטה דעת הגרי״ש אלישיב. **[211]** שו״ת הרשב״א סי׳ אלף רמג, הובא בב״ש סי׳ קמח סק״ו; מקנה קידושין פ ב ד״ה בזה; שו״ת ציץ אליעזר חי״ב סי׳ סז אות ד; דבר הלכה סי׳ טו אות ד, ובהוספות עמ׳ קסה. וראה באוצה״פ סי׳ כב סק״ח אות ג, וסקי״ח אות ד. **[212]** ערוה״ש יו״ד שלה יא; וראה בשו״ת זקן אהרן ח״ב סי׳ עו; שערים המצויינים בהלכה קנב יד, קצב יח, רז א. וראה בע׳ בקור חולים הע׳ 128 ואילך. **[213]** גשר החיים פ״כ ס״ה. **[214]** שו״ת מאורות נתן סי׳ מז. **[215]** שו״ת מהרש״ם ח״ב סי׳ קעח; שו״ת זקן אהרן ח״ב סי׳ כט. **[216]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חיו״ד סי׳ קצז סק״א. וראה באוצה״פ סי׳ כב סק״ה אות ב, בשם אמרי כהן. וראה בדבר הלכה סי׳ טו סע׳ ו-ז, ובשו״ת בסוף הספר סי׳ ז. **[217]** שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״ב סי׳ פב, ושם חאבהע״ז ח״ד סי׳ סה אות ג; תורת היולדת פי״ד ס״ב. וראה עוד במסגרת השולחן סי׳ קנב סק״ה. **[218]** הר״י גרינוולד מפאפא, הובאו דבריו בס׳ טהרת יו״ט ח״ז עמ׳ נז; ההלכה במשפחה פט״ו סל״ז; הגר״מ אליהו, הובאו דבריו בס׳ קדושים תהיו, עמ׳ 146. **[219]** שו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פט״ו סק״ז-ח; שו״ת משנה הלכות ח״ג סי׳ מח. **[220]** שו״ת מנחת שלמה סי׳ צא אות כא; הגרח״פ שיינברג, הובאו דבריו בס׳ תורת היולדת, פי״ד סוף הע׳ ד,

לוקחות עמן ביום-חול תינוק או תינוקת בדרך[221].

בנסיעה בלילה, מספיק שיהיו עם האשה שני אנשים, היינו הנהג ונוסע נוסף, כי בשעת נסיעה לא חוששים לשינה[222].

בדין נסיעה במכונית עם נהג נוכרי, יש שכתבו שאם יש עוברים ושבים — מותר[223], ונהגו נשים לנסוע עם נהג נוכרי אפילו בלילה, ואין לדונה כעוברת על דת[224], ומכל מקום כל מי שיראת ה׳ בליבו יחוס לנפשו[225]; ויש מי שכתב, שהדבר תלוי בזמנים ובמקומות, ובזמנינו יש להיזהר מנסיעה בלילה[226]; ויש מי שאסר בכלל[227].

בעניין נסיעה באמבולנס ביום חול — אם בעלה בעיר, מותר לאשה נשואה לנסוע בו, בין ביום ובין בלילה, ואפילו אם אי אפשר להסתכל דרך החלונות; ואם היא פנויה, או שהיא נשואה, אך הנסיעה היא מחוץ לעיר, אם הנסיעה היא ביום, ואפשר לראות דרך החלונות — מותר, ואם הנסיעה בלילה, או אפילו ביום, אך אי אפשר לראות דרך החלונות, יש איסור ייחוד; ואם יש אדם נוסף עם הנהג, מותר בחולה בכל מקרה, ואפילו בלילה, ואפילו מחוץ לעיר[228].

יולדת שצריכה לנסוע לבית חולים בשבת — אם הנהג הוא נוכרי, יתלווה אליה בעלה או תינוק, כדי למנוע איסור ייחוד[229]; ואם הנהג יהודי — יש שכתבו, שאין להתלוות אליה לצורך מניעת איסור ייחוד, שכן עדיף שלא יחלל עוד אחד את השבת[230], ומכל מקום טוב שתסיע אותה נהגת[231]; ויש שכתבו, שכדאי שיצטרף עוד אחד, ואפילו בשבת, כדי להצילה מאיסור ייחוד, ואין הבדל בין נהג יהודי ונהג גוי[232], אבל אם הנסיעה היא מחוץ לי״ב מיל, אין לעשות כן, אלא אם היא מפחדת[233].

בדין נסיעה במעלית — יש הסבורים, שאין איסור ייחוד, אפילו בקומות גבוהות[234]; ויש הסבורים, שיש איסור ייחוד אף על פי שאין בה שיעור

וכן משמע בדבר הלכה סי׳ טו סק״א, ושו״ת שבט הלוי ח״ה סי׳ רב אות א. **[221]** ס׳ דבר הלכה סי׳ ד סע׳ ד סקכ״ח. **[222]** שו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פט״ו סק״ח. **[223]** עזר מקודש אבהע״ז סי׳ כב; שו״ת צור יעקב סי׳ טז. **[224]** שו״ת מהרש״ם ח״ד סי׳ לג. **[225]** שו״ת שאילת שלום מהדו״ק סי׳ צה. **[226]** שערים המצויינים בהלכה קו״א סי׳ קנב סק״ג. **[227]** טהרת יו״ט ח״ז עמ׳ נז. **[228]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאבהע״ז סי׳ כב סק״א, וסק״ח. וראה דבריו בשו״ת מנחת שלמה סי׳ צא אות כא. **[229]** תורת היולדת פי״ד ס״ב. וראה בס׳ דבר הלכה סי׳ ד סע׳ ב-ד. **[230]** שו״ת עמק שאלה חאו״ח סי׳ יד; הגרא״י אונטרמן, אוצה״פ סי׳ כב סק״א אות ז, ועמ׳ 260; תורת היולדת שם. **[231]** תורת היולדת, שם. **[232]** שו״ת שם אריה חאבהע״ז סי׳ לג; שו״ת טוטו״ד מהדו״ק סי׳ קצב; הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאבהע״ז סי׳ כב סק״א; שו״ת שבט הלוי ח״ו סי׳ לח אות ד; שו״ת ציץ אליעזר חי״ב סי׳ לג. **[233]** הגרש״ז אויערבאך, שם. **[234]** טהרת יו״ט ח״ז עמ׳ סה, בשם הגר״י שטייף; שערים המצויינים בהלכה סי׳ קנב סק״ו; שו״ת משנה הלכות ח״ד סי׳ קפז; הגרש״ז אויערבאך, בראש ספר דבר הלכה; שו״ת אגרות משה חאבהע״ז ח״ד סי׳ סה אות כב; שו״ת ציץ אליעזר ח״ו סי׳ מ פכ״ב סק״ד; ההלכה במשפחה

טומאה[235].

בחדרי רנטגן והדמייה — במצב בו חדר הבדיקה ננעל בעת ביצוע הבדיקה, ולא ניתן להיכנס לחדר הבדיקה מאזור ההמתנה, יש איסור ייחוד. לפיכך, יש להקפיד שטכנאית תבצע את הצילום עבור אשה, וטכנאי יבצע את הצילום עבור איש, או שיהיה שומר המציל מאיסור יחוד בעת הבדיקה. והטוב ביותר להתקין את חדרי הצילום כך שהחולה יישאר לבד בחדר הבדיקה, והטכנאי יבצע את הבדיקה מבחוץ[236].

ד. רקע משפטי

הכנסת בישראל חוקקה חוק למניעת הטרדה מינית, התשנח/ 1998. על פי חוק זה ישנן חמש צורות של התנהגות מינית אסורה במקומות עבודה: סחיטת אדם לביצוע מעשה בעל אופי מיני; מעשה מגונה; הצעות חוזרות בעלות אופי מיני; התייחסות חוזרת למיניותו של האדם; התייחסות מבזה או משפילה למינו או לנטייתו המינית של אדם. מי שמרגישה שהוטרדה מינית במקום עבודתה, יכולה להגיש תלונה על כך למעביד, למשטרה או לבית המשפט.

חוק זה מתייחס לכל מקום עבודה, ובכללו גם לבית החולים, למירפאה ולכל מגע בין מטפל למטופל.

בית המשפט העליון בישראל נדרש לסוגיה של קיום יחסי מין בין פסיכולוגים לבין מטופלות, וקבע בשני מקרים אשמה ברורה של פסיכולוגים כאלו, תוך הדגשת האיסור החמור בצורת התנהגות כזו[237].

ילד — ראה ערך קטן

יִלּוּד

א. הגדרת המושג

בלשון המקרא וחז"ל מצינו מושגים שונים להגדרת הרך הנולד סמוך ללידתו:

וולד[1] — שם זה כולל יילוד זכר, נקבה, ואפילו טומטום ואנדרוגינוס[2]. לעתים משמש המושג וולד כשם נרדף לעובר[3], אך לעתים הוא מציין דווקא יילוד

פט"ו סל"ז, בשם בעלי הוראה; הגרי"ש אלישיב, הובאו דבריו במאמרו של הרב ע. ברזון, תחומין, י, תשמ"ט, עמ' 312, הע' 16; עשה לך רב, ח"ה סי' לו. **[235]** חפץ חיים להר"ח פאלאג'י סי' לה; טהרת יו"ט ח"ז עמ' נו-נז, בשם הרב דצעהלים והרב מפאפא; ס' יחוד, עמ' ל, בשם הר"ח שיינברג; שו"ת שבט הלוי ח"ג סי' קפב. אך ראה שם בח"ב סוסי' קלא, שכתב שלא נטה להחמיר רק אם יש שיעור ייחוד בזה, אבל אם לא יגיע לשיעור ייחוד, פשוט להקל. שו"ת מנחת יצחק ח"ד סי' צד, ושו"ת חלקת יעקב ח"ב סי' יד — התירו רק בשעת הדחק. וראה עוד בנידון באוצה"פ סי' כב סקל"ה אות ט. **[236]** ראה אסיא חוב' עה-עו, תשס"ה, עמ' 111, בשם הגרי"ש אלישיב, הגר"ש וואזנר והגר"נ קרליץ. **[237]** ע"פ 7024/93 פלח נ' מדינת ישראל, פ"ד מט(1) 2; ע"א 2606/95 שרי נ' ועדת המשמעת על פי חוק הפסיכולוגים, תשל"ז/ 1997, פ"ד מט(5) 177.

[1] אין לה ולד (בראשית יא ל); רוחצין הוולד בשבת (שבת קכט ב). **[2]** נזיר יב ב-יג א. **[3]** כגון ארבעים יום קודם יצירת הוולד (סוטה

שנולד, ובא להוציא עובר[4]. וולדנית[5] היא אשה שיולדת הרבה וולדות, והמושג בית-וולד[6] משמש כשם נרדף לרחם. המושג וולד בבעלי חיים משמש בדרך כלל לצאצאיהם, ולאו דווקא בימים הראשונים לאחר הלידה[7]. ואף בצמחים מצינו מושג של וולדות הארץ[8]. באופן מושאל משמש המושג וולד לתוצאה משנית של דבר עיקרי, כגון וולד-הטומאה[9].

יילוד[10] — כולל גם מי שכבר נולד, וגם מי שעתיד להיוולד[11]. ילוד-אשה משמש בהשאלה כשם כללי לבני אדם[12].

תינוק — בדרך כלל הוא שם כללי לילד כל זמן שהוא יונק, ואפילו מאוחר יותר[13], אך יש שמושג זה משמש ליילוד בן יומו[14].

נפל[15] — הוא יילוד שנולד מת, או שנולד חי אך הוא איננו בן-קיימא, אם מפני שיש בו מומים חמורים[16], או מפני שנולד טרם זמנו, ובעיקר יילוד שנולד לשמונה חודשי הריון[17]. שם אחר לנפל הוא שגר[18]. בעברית המודרנית משמש המושג פג להגדרת יילוד שנולד טרם זמנו[19].

הענף ברפואה העוסק באיבחון ובטיפול ביילודים בשלים ופגים נקרא ניאונטולוגיה[20].

בערך זה יידונו הפרטים הנוגעים ליילוד מיום הלידה ועד גיל שלושים יום.

ב. רקע מדעי

היילוד הבשל

הגדרה — **יילוד בשל הוא מי שנולד בין 37-42 שבועות הריון.**

ב א); וולד דומה במעי אמו לפינקס וכו׳ (נידה ל ב); לא שהשיליא וולד, אלא שאין שליא בלא וולד (נידה פ״ג מ״ד); כל ארבעים יום הקב״ה עסוק בצורתו של וולד (ויקרא רבה כג). וכן כתב בשד״ח מערכת וא״ו כלל כח. **[4]** נזיר שם. **[5]** ירושלמי ב״ק ה א. **[6]** יבמות סד ב. **[7]** כגון וולדות קדשים (תמורה יז ב); כל האסורים לגבי מזבח, וולדותיהם מותרים (תמורה ל ב); וולד של שלמים (עדויות פ״ז מ״ו). **[8]** עירובין כז ב. וראה פירש״י שם. **[9]** טהרות א ה. **[10]** כל הבן הילוד היארה תשליכהו (שמות א כב); הבן הילוד לך (שמו״ב יב יד); תנו לה את הילוד החי (מל״א ג כו). **[11]** נדרים ל ב, מחלוקת; טור יו״ד ריז. וראה בב״י שם, שהרמב״ם השמיט דין זה, שהכל הולך אחר לשון בני אדם באותו זמן ובאותו מקום. ויש להעיר, כי אמנם בימינו יילוד הוא מי שנולד כבר. **[12]** אדם ילוד אשה (איוב יד א); וכי יצדק ילוד אשה (איוב טו יד); מה לילוד אשה בינינו (שבת פח ב); כלום יש ילוד אשה שמכניס ואינו מוציא (יומא עה ב). **[13]** כגון תינוקת בת שתים עשרה שנה ויום אחד, תינוק בן שלוש עשרה ויום אחד (קידושין פא ב). **[14]** כגון תינוק בן יום אחד (נידה מג ב); תינוק בן יומו (שבת קנא ב). **[15]** איוב ג טו; תהלים נח ט, וברש״י שם; קהלת ו ג. וראה שם, תיאור של נפל שנולד מת. **[16]** רש״י סנהדרין פד ב ד״ה אפילו. **[17]** ראה להלן הע׳ 288 ואילך, בפרטי דינים. **[18]** רש״י שמות יג יב. **[19]** והוא מלשון התאנה חנטה פגיה (שיר השירים ב יב), היינו פרי הבוסר של התאנה, שחונט מתוך הציבור של מאות פרחים זעירים העטופים בציפה. אמנם בלשון חז״ל אשה פגה היא ילדה לפני הופעת סימני מין משניים (שדיים ושיער ערווה) — נידה מז א, וברש״י שם ד״ה פגה. וראה להלן ברקע המדעי. **[20]** neonatology. מורכב מהמילה היוונית neos = חדש, ומהמילה הלטינית natus = נולד.

קביעת גיל היילוד — בשלוש דרכים ניתן לקבוע את הגיל של היילוד: לפי חישוב גיל ההריון מתאריך הווסת האחרון. שיטה שלעיתים איננה אמינה, בגלל טעויות רבות; לפי מאפיינים אובייקטיביים שונים במבנה ובתיפקוד של העובר — גודל הרחם, ומדדים הנבדקים בעובר בעזרת תהודה על-שמעית[21]; לפי מאפיינים אובייקטיביים שונים במבנה ובתיפקוד של היילוד — מאפיינים במבנה החיצוני של רקמות ואיברים (מורפולוגיה), ומאפיינים בבשלות התיפקוד הנוירולוגי.

הסימנים המורפולוגיים הולכים ומתפתחים עם גיל ההריון, ולפיכך ניתן לקבוע את גיל ההריון לפי מצב התפתחותם. למשל: שדיים — מתחת ל-34 שבועות הריון אין כלל מבנה פיטמה, והרקמה הולכת ומתפתחת, כך שבגיל 39-40 שבועות הריון יש רקמת שד מורמת בגודל של 5-6 מ״מ; אוזניים — מתחת ל-34 שבועות הריון האפרכסות שטוחות וחסרות צורה, אשר הולכות ומתפתחות, כך שבשבוע 37-40 יש קיפולים תקינים ב-2/3 העליונים של האפרכסת; איברי המין בזכר — שק האשכים בשבוע ה-38 להריון מכיל הרבה קפלים, והאשכים נמצאים בשק, בעוד שלפני גיל זה יש מעט קפלים, והאשכים נמצאים בתעלה. איברי המין בנקבה — בשבוע 38 השפתיים הגדולות מכסות לחלוטין את השפתיים הקטנות; כפות הרגליים — ביילוד בשל יש חריצים בכל כף הרגל עד העקב, ובגילים צעירים יותר יש חריצים רק בחלקים הקדמיים, או שכף הרגל חלקה לגמרי, בהתאם לגיל ההריון; שיער היילוד[22] — הוא שיער עדין המכסה את גוף היילוד, ואשר נושר עם הבשלתו. עד 32 שבועות הריון מכסה שיער זה את כל גופו, בשבועות 32-37 הוא נעלם מהפנים, בשבועות 38-42 הוא נשאר רק על הכתפיים, ואחרי שבוע 42 הוא נעלם לגמרי.

המאפיינים הנוירולוגיים מתייחסים בעיקר למתח (טונוס) השרירים, שהולך ועולה עם התקדמות גיל ההריון, ומכאן גם השינויים המתקדמים של תנוחת הגפיים, ממצב של פישוט מלא ועד לדרגות שונות של כיפוף. כמו כן נבדקים ההחזרים הפרימיטיביים של היילוד, אשר עצם נוכחותם ומידת פעילותם מסייעים לקביעת גיל ההריון.

מדדים של יילוד — משקל לידה תקין של יילוד בשל נע בין 2500-3800 גר׳, והממוצע הוא 3,250 גר׳, האורך התקין הוא 45-54 ס״מ, והממוצע הוא 50 ס״מ; היקף הראש נע בין 32-37 ס״מ, והממוצע הוא 34.5 ס״מ. קיימים הבדלים קטנים בין זכר לנקבה, בין הגזעים השונים, בין מקומות שונים על פני כדור הארץ, ובין תקופות שונות.

פג׳, יילוד במשקל לידה נמוך

הגדרות — קיימת אבחנה בין פג, שהוא יילוד שנולד בטרם מלאו לו 37 (או 38) שבועות הריון, לבין יילוד שנולד במשקל לידה נמוך מהצפוי לגיל ההריון[23].

[21] ultrasound. [22] lanugo. [23] SGA = small for gestational age.

בשנות ה-50 של המאה ה-20 סברו, שפגות מוגדרת לפי משקל לידה נמוך בלבד. עם הזמן התברר, שישנה חשיבות להבחנה בין יילודים במשקל לידה נמוך שנולדו טרם זמנם, ואשר משקלם הנמוך הוא תקין לגיל ההריון, לבין יילודים שמשקלם הנמוך הוא בלתי תקין גם לפי גיל ההריון.

משקל לידה — קיימות כיום מספר הגדרות מקובלות, המתייחסות למשקל הלידה: יילוד ששוקל בין 2,500-1,500 גר׳ הוא במשקל לידה נמוך[24]; אם הוא שוקל בין 1,500-1,000 גר׳ הוא במשקל לידה נמוך מאד[25]; ואם הוא שוקל פחות מ-1,000 גר׳ הוא במשקל לידה נמוך קיצוני[26].

שכיחות יילודים במשקל לידה נמוך מתחת ל-2,500 גר׳ בארה״ב, הוא בסביבות 10% מכלל היילודים החיים, עם שינויים מסויימים לפי השנים ולפי הגזע[27]; בקנדה שיעור לידת פגים מתחת לגיל הריון 37 שבועות הוא 8.6%[28]; בישראל שכיחות היילודים במשקל לידה נמוך בשנים 1977-1988, נעה בין 6.4-7.6% מכלל היילודים החיים בין היהודים[29]. שכיחות לידות במשקל לידה מתחת ל-1,500 גר׳ בארה״ב הוא 1.15%, אך הם מהווים כ-50% מסך התמותה הסב-לידתית[30]; במדינות שונות באירופה, שכיחות לידות במשקל לידה מתחת ל-1,500 גר׳ נע בין 1.01-1.38%[31].

הישרדות — בשני העשורים האחרונים פורסמו סקרים רבים על שיעור ההישרדות של פגים ו/או יילודים במשקל לידה נמוך. קיימת מגמה ברורה וחד-משמעית של עליה בהישרדות יילודים אלו במשך השנים. הסיבה לכך היא השיפור הניכר בידע הרפואי, במכשור הטכנולוגי, ובניסיון המצטבר של הרופאים המטפלים ביילודים בעייתיים.

מרבית הסקרים בדקו את שיעורי ההישרדות של יילודים קטנים ביחס למשקלי הלידה שלהם. במחקר מקיף של מספר מדינות באירופה, נמצא כי בשנות ה-80 של המאה ה-20 היה שיעור ההישרדות של יילודים במשקלי לידה שבין 500-750 גר׳ — 12.5-43.5%; בין 750-1,000 גר׳ — 24.1-60.0%; בין 1,000-1,500 גר׳ — 56.3-100%[32]. בתת-הקבוצה של יילודים מתחת למשקל לידה של 750 גר׳ סיכויי ההישרדות שלהם בשנות ה-80 של המאה ה-20 נעים בין 33-53%[33].

הרבה מאד מאמרים נכתבו על שכיחות

[24] low birth weight = LBW. **[25]** very low birth weight = VLBW. **[26]** extremely low birth weight = ELBW. **[27]** Ventura SJ, et al, *Monthly Vital Stat Rep* 43(suppl to No. 5):57, 1994. **[28]** Joseph KS, et al, *N Engl J Med* 339:1434, 1998. **[29]** שנתון סטטיסטי לישראל, 1988, מס׳ 39, הוצאת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. **[30]** Lantos JD, et al, *N Engl J Med* 318:91, 1988. **[31]** Working Group on the Very Low Birth Weight Infant, *Lancet* 2:782, 1990. **[32]** Phleps DL, et al, *Pediatrics* 87:7, 1991; Working Group ... *Lancet* 2:782, 1990. **[33]** Ferrara TB, et al, *Am J Obstet Gynecol* 161:1114, 1989; Hack M and Fanaroff AA, *N Engl J Med* 321:1642, 1989; Sell EJ, *Clin*

ההישרדות של יילודים קטנים, אך אין התאמה ביניהם מבחינת הגדרת הקבוצות הנחקרות, ומבחינת התוצאות, דבר הגורם לבעיה מבחינה מדעית בהתייחסות לעבודות אלו[34]. ההבדלים בין מרכזים שונים הם משמעותיים ביותר ביחס לממצאים מיידיים, כגון שכיחות הדימום התוך-מוחי, ומחלת הריאות של היילודים, ומכאן גם ההבדלים בתוצאות לטווח ארוך. כמו כן יש לציין, כי המחקרים על תוצאות מצבם של יילודים קטנים מתפרסמים מספר שנים לאחר ביצועם, בעוד שהקדמה והטכנולוגיה משנים את המצב, כך שביום פרסום המחקר קיימים כבר נתונים אחרים, אשר משנים את תוצאות המחקר[35].

משקל לידה של 500 גר׳ נחשב כגבול ההישרדות בשלהי המאה ה-20, אמנם יש תיאורים נדירים של יילודים ששקלו בין 300 ל-400 גר׳ בלידה ושרדו[36]. תינוק במשקל הלידה הנמוך ביותר ששרד שקל 280 גר׳[37]. בישראל דווח על מקרה בודד של תינוקת ששקלה בלידה 300 גר׳ ושרדה[38].

יש סקרים שבדקו את שיעורי ההישרדות של יילודים ביחס לגיל ההריון. בסקרים ממדינות שונות בעולם ביחס לסיכויי ההישרדות של פגים בגיל הריון צעיר מאד עולה כי יילוד בשבוע 22 להריון סיכוייו להיוותר בחיים הם 0%; בשבוע 23 נעים סיכוייו להיוותר בחיים בין 0-16.7%; בשבוע 24 — 4-36.5%; בשבוע 25 — 13.5-66%; בשבוע 26 — 10-63%; בשבוע 27 — 35.7-52.3%; בשבוע 28 — 64.5-79.5%; בשבוע 29 — 89.9%[39].

יש הסבורים, שאין כלל הצדקה לקבוע גיל הריון או משקל הריון כקו מבדיל מוחלט ביחס להחלטות טיפוליות בפגים, שכן יש הבדלים אינדיבידואליים ביכולת ההישרדות ובתוצאות העתידיות בין יילודים במשקלי לידה או בגיל הריון זהים[40].

Wariyar U, et al, *Arch Dis Child* — בבריטניה Van Zeben-van Der — בהולנד ;64:678, 1989 Saigal — בקנדה ;A, et al, *Lancet* 1:253, 1989 באוסטרליה ;S, et al, *J Pediatr* 114:839, 1989 Sell ;Yu VY, et al, *BMJ* 293:1200, 1986 — וראה נתונים .E, *Clin Perinatol* 13:451, 1986 נוספים בנידון, עם שיפור הולך וגדל בתוחלת החיים של יילודים שנולדו בשבוע 23 להריון ואילך — Allen MC, et al, *N Engl J Med* 329:1597, 1993; Hack M, et al, *N Engl J Med* 329:1649, 1993; El-Metwally D, et al, *J Pediatr* 137:616, 2000; McElrath TF, et al, *Obstet Gynecol* 97:49, 2001; Markestad T, et al, *Pediatrics* 115:1289, 2005 **[40]** ראה — McCormick MC, *N Engl J Med* 331:802, 1994.

Perinatol 13:451, 1986 ראה — **[34]** Escobar GJ, et al, *Arch Dis Child* 66:204, 1991. McCormick MC, *N* ראה — **[35]** Pleasure **[36]** .*Engl J Med* 331:802, 1994 JR, et al, *AJDC* 138:783, 1984; Ginsberg HG, et al, *N Engl J Med* 322:1753, 1990; Amato M, *Acta Paediatr* Suppl 382:7, 1992; .Sherer DM, et al, *Birth* 19:151, 1992 Muraskas JK, et al, *N Engl J Med* **[37]** 324:1753, 1991. **[38]** ד. קהלת ואח׳, הרפואה קמ:1018, 2001. **[39]** הנתונים לקוחות ממספר מדינות: במספר מדינות באירופה — Working Group on the Very Low Birth Weight Infant, Phleps DL, — בארה״ב ;*Lancet* 2:782, 1990 et al, *Pediatrics* 87:7, 1991; Hack M and ;Fanaroff AA, *N Engl J Med* 312:1642, 1989

נזקים שאריים — בנוסף לשאלת השיעור של עצם ההישרדות של יילודים קטנים, נידונה בספרות המקצועית גם השאלה של השכיחות והחומרה של נזק שארי באותם יילודים שנותרים בחיים.

סיבות לנזקים: עצם הפגות, ו/או משקל הלידה הנמוך מהווים גורמי סיכון לנזקים במערכות שונות, בגלל חוסר הבשלות והמוכנות של היילוד לחיים חוץ-רחמיים, ובגלל המצוקה התוך-רחמית, שגרמה למשקל הלידה הנמוך. בנוסף לכך עלולים הטיפולים השונים, הדרושים להחייאה ולהמשך הטיפול, לגרום נזקים בדרגות חומרה שונות במערכות שונות. למשל, הצורך בכמויות גדולות של חמצן יכול לגרום לעיוורון, עקב רעילות החמצן לרשתית של הפג[41]; חוסר הבשלות המוחית והנזק המוחי יכולים לגרום לכפיון, לשיתוק מוחין, ולפיגור שכלי; הצורך בשימוש בצנתרים עורקיים ווריידיים למתן נוזלים והזנה, יכול לגרום לזיהומים ואוטמים באיברים שונים.

סוגי הנזקים: הסיבוכים והנזקים השאריים של יילודים במשקל לידה נמוך מאד ו/או גיל הריון מוקדם מאד כוללים שיתוק מוחין[42], פגור שכלי, הפרעות התנהגות, ליקויי למידה, מחלת כפיון[43], חרשות, עיוורון, הידרקון[44], מחלת ריאות כרונית[45], הפרעות בגדילה[46].

הנזקים ההתפתחותיים ביילודים מתחלקים לחמורים ולבינוניים/קלים. נזקים חמורים כוללים פגור שכלי קשה, שיתוק מוחין בדרגה משמעותית, אפילפסיה קשה, עיוורון; נזקים בינוניים/קלים — איחור בדיבור, הפרעות בקשב ובריכוז, פעילות-יתר, ירידה קלה בשמיעה, ליקויי למידה, הפרעות באינטגרציה תחושתית-מוטורית, הפרעות בקואורדינציה, הפרעות בתפיסה חזותית ושמיעתית, הפרעות בהסתגלות חברתית, הפרעות רגשיות.

שיעור הנזקים השאריים ביילודים במשקלי לידה מתחת ל-1,000 גר׳ נע בטווחים רחבים, לפי סקרים שונים: נזק שארי חמור — 30-4.4%; נזק שארי כלשהו — 55-8.3%[47]. נתונים כאלו, כאמור, מטילים ספק במהימנותם המדעית, שכן אי-ההתאמה בתוצאות היא גדולה מאד. שאלת המהימנות של התחזיות התיפקודיות של יילודים פגים ממשיכה להוות בעיה, שכן מחקרים ממרכזים שונים מגיעים לתוצאות שונות[48].

בחלוקה לפי גיל הלידה, נמצא כי מבין הנותרים בחיים שנולדו בשבוע 23 סבלו

[41] Retinopathy of Prematurity = ROP. **[42]** Cerebral Palsy = CP. **[43]** epilepsy. **[44]** hydrocephalus. **[45]** Broncho-Pulmonary Dysplasia = BPD. **[46]** Failure to Thrive = FTT. **[47]** Saigal S, et al, *J Pediatr* 118:751, 1991; van Zeben-van Der AA, et al, *Lancet* 1:253, 1989; Wariyar U, et al, *Arch Dis Child* 64:678, 1989; Kitchen WH, et al, *J Pediatr* 110:283, 1987; Rothberg AD, et al, *J Pediatr* 98:106, 1981. **[48]** ראה Thompson CM, et al, *Pediatrics* 91:961, 1993; Vermont-Oxford Trials

95-100% מנזק משמעותי[49], בשבועות 24-27 להריון סבלו 27% מנזק שארי חמור, ומבין הנולדים בשבועות 28-31 להריון — 9%[50].

לפי מחקרים אחדים עולה, כי יילודים במשקל לידה נמוך ביותר, כקבוצה, סובלים מהפרעות בכל תחומי התיפקוד השכלי וההתנהגותי, בשכיחות גדולה יותר בהשוואה ליילודים במשקל לידה תקין[51]. שיעור הנזקים הנוירולוגיים-התפתחותיים בתינוקות שנולדו במשקלי לידה בין 500 גר׳ ל-750 גר׳ נע בין 20-50% לפי סקרים שונים, ולפי הגדרות שונות של דרגות הנזק[52], כאשר בשלהי המאה ה-20 היו השיעורים בסביבות 20-30%[53].

ביקורות על הממצאים: במהלך השנים האחרונות פורסמו מאמרים רבים אשר בחנו את התוצאות של ההישרדות ואיכות החיים של פגים שנולדו במשקלים נמוכים מאד ו/או בגילאי הריון מוקדמים מאד. אכן, יש לציין, כי חלק גדול מהמחקרים מבוסס על מעקב קצר יחסית, שנמשך עד גיל שנה-שנתיים; אין אחידות בהתייחסות לדרגות-חומרה שונות של נזק נוירולוגי; חלק מהיילודים ״אבדו״ למעקב, ולפיכך יש הטיה לא נכונה של התוצאות; רבים מהמחקרים מבוססים על נתונים של מרכז רפואי אחד, שעל פי רוב יש לו מדיניות משלו, הצלחות מותאמות ליכולתו וכיוצ״ב. אשר על כן, יש לבחון בזהירות רבה את הממצאים המתפרסמים ביחס לתוחלת החיים ואיכות החיים של הפגים הקטנים מאד[54].

יילודים לאחר החייאה — יילודים שנולדו ״מתים״, ומיד עם היוולדם עברו החייאה — ב-39% הצליחה ההחייאה, ומהם 61% התפתחו באופן תקין לחלוטין. ברם, אם ההחייאה לא הצליחה במשך 10 דקות, אין סיכויים להישרדותם של יילודים אלו[55]. במחקר אחר דווח על החייאה בחדר לידה של 13 תינוקות מתחת למשקל לידה 750 גר׳, שמתוכם שרדו 10 יילודים, ו-6 מתוך 7 תינוקות שנבדקו מעל גיל שנה היו תקינים לחלוטין מבחינה נוירולוגית והתפתחותית[56]. כמו כן עולה ממחקרים שונים, שאם נולד תינוק במצב חמור מאד, אין הוא שורד יותר ממספר ימים, גם אם מבצעים החייאה ונותנים טיפול רפואי אגרסיבי[57].

ראה **[49]** .Project, *Pediatrics* 91:540, 1993 Ballard DW, et al, *J Pediatr* 140:713, — Wariyar U, et al, *Arch Dis* **[50]** .2002 Veen S, et al, **[51]** .*Child* 64:678, 1989 *Lancet* 338:33, 1991; Saigal S, et al, *J Pediatr* 118:751, 1991. וראה עוד בעבודות הבאות — Teplin SW, et al, *J Pediatr* 118:768, 1991; Victorian Infant Collaborative Study Group, *J Pediatr* 118:761, 1991; Hack M, et al, *N Engl J Med* 325:231, 1991; Volpe JJ, *N Engl J Med* 325:276, 1991; McCormick MC, et al, *JAMA* 267:2204, 1992; Herrgard E, et al, *Dev Med Child Neurol* 35:1083, 1993. **[52]** Hack M, et al, *N Engl J Med* 331:753, 1994; McCormick MC, *N Engl J Med* 331:802, 1994. **[53]** Lorenz JM, et al, *Arch Pediatr Adolesc Med* 152:425, 1998; Hack M, et al, *Arch Pediatr Adolesc Med* 154:725, 2000; Vohr BR, et al, *Pediatrics* 105:1216, 2000. **[54]** ראה — Tyson JE and Broyles RS, *JAMA* 276:492, 1996. **[55]** Jaun L, et al, *J Pediatr* 118:778, 1991. **[56]** Finer NN, et al, *Pediatrics* 104:e40, 1999. **[57]** Doron

פגים שסבלו מדום לב והפסקת נשימה בימים הראשונים לחייהם, ונזקקו להחייאה, סיכוייהם לעצם היוותרותם בחיים, או סיכוייהם להיוותר בחיים ללא נזק נוירולוגי משמעותי, יורדים באופן משמעותי ביותר[58].

שילוב של פגות ומשקל לידה נמוך — יש שהיילוד הוא גם פג, היינו שנולד לפני 37 שבועות הריון, וגם במשקל לידה נמוך לפי הצפוי לגילו. הספרות המקצועית חלוקה בדעתה, אם השילוב הזה גורם לנזק גדול יותר אם לאו. יש שלא מצאו הבדלים בין פגים במשקל לידה מתאים לגילם, לבין פגים במשקל לידה נמוך מהצפוי לגילם[59]; ויש שמצאו, שמשקל לידה נמוך מהצפוי לגיל ההריון גרם לנזק נוירולוגי חמור יותר, בהשוואה לפגים במשקל לידה מתאים לגילם[60].

שינויים בהישרדות ובנזק שארי — אף כי ללא ספק חלה עליה משמעותית בסיכויי ההישרדות של יילודים קטנים — יש הסבורים, כי במקביל חלה גם עליה בנזקים חמורים, אך יש שהוכיחו שאין כל עליה מקבילה בשיעור הנזקים החמורים[61]. ואמנם, במרבית הסקרים הוכח, כי אין עליה בנזקים חמורים, אך קיימים הבדלים לרעה בקבוצת הפגים בתחומי התפתחות שונים — מוטורית עדינה, שפה, הישגי למידה, הסתגלות חברתית והתנהגות, בהשוואה ליילודים בשלים ו/או יילודים במשקל לידה מתאים לגיל ההריון[62]. אכן, יש מהחוקרים שלא מצאו כל הבדל בשכיחות של נזקים בינוניים/קלים כמו תפיסה מרחבית, תיפקוד שכלי גבולי, סרבול תנועתי, בהשוואה בין פגים לבין יילודים בשלים[63]. אכן, ללא ספק יש עליה בשיעור הסובלים משיתוק מוחין בעקבות העליה בהישרדות יילודים במשקלי לידה נמוכים מאד. יש המשערים ששיעור העליה בשיתוק מוחין הוא כ-20% בארה"ב בין השנים 1960-1986[64].

כמו כן, עם השיפור הבולט במדע הרפואה וביכולת הטכנולוגית, עלה שיעור ההישרדות של יילודים קטנים מאד, ובמקביל חל גם שיפור ביכולת להפחית ו/או למנוע חלק מהסיבוכים החמורים, כגון מניעת עיוורון בגין עודף חמצן, על ידי ניטור יעיל של החמצן וטיפול בקריוטרפיה; מניעת מחלת ריאות כרונית של הפגים, על ידי שימוש בסורפקטנט; מניעת דימום תוך-מוחי בפגים, על ידי

[58] MW, et al, *Pediatrics* 103:574, 1998. **[59]** NcCarton CM and Wallace IF, In: Divon M (ed), *Abnormal Fetal Growth*, New York, 1991, Ch. 21; Robertson CM, et al, *J Pediatr* 116:19, 1990; Tenovuo A, et al, *Neuropediatrics* 19:41, 1988; Vohr BR and Pena W, *J Pediatr* 103:941, 1983. **[60]** IC, et al, *J Pediatr* 113:1066, 1988; Commey JO and Fitzhardinge PM, *J Pediatr* 94:779, 1979; Kitchen WH, et al, *Am J Dis Child* 137:555, 1983. **[61]** Gragaard JB, et al, *J Pediatr* 104:921, 1984; Saigal S, et al, *J Pediatr* 116:409, 1990; La Pine TR, et al, *Pediatrics* 96:479, 1995. **[62]** Robertson CM, et al, *J Pediatr* 116:19, 1990; Williamson WD, et al, *Pediatrics* 85:405, 1990; Tenovuo A, et al, *Neuropediatrics* 19:41, 1988. **[63]** Calame A, et al, *Helv Paediatr Acta* 38:39, 1983. וראה עוד — Robertson C, et al, *Pediatrics* 93:636, 1994. **[64]** ראה — Bhushan V, et al, *Pediatrics*

הימנעות מפעולות מסויימות המעלות את הלחץ התוך-מוחי, ועל ידי שימוש בתרופות שונות[65]. במיוחד יש לציין, כי מאז המחצית השניה של שנות ה-80 למאה ה-20, עת נכנס לשימוש הטיפול בסורפקטנט, חלה עליה בהיוותרות בחיים של יילודים קטנים מאד, אפילו בשבועות הריון 23-26[66].

במחקר מקיף ומהימן התברר שהתערבות רפואית-שיקומית פעילה, מקצועית ומוקדמת, הביאה לשיפור משמעותי בתיפקוד השכלי וההתנהגותי של פגים, ושל יילודים במשקל לידה נמוך, לעומת קבוצות ביקורת, כך שיש לצפות להמשך השיפור באיכות החיים של יילודים אלו בעתיד, ולא רק לשיפור בתוחלת החיים[67]. כמו כן ראוי להדגיש, כי לא רק המצב הרפואי העובדתי קובע את דרגת הנכות העתידית, אלא גם הסביבה שבו גדל הילד, המצב הכלכלי של ההורים, המעורבות השיקומית-מקצועית, המשאבים שהחברה מקציבה לטיפול ושיקום הילדים הללו וכיוצ״ב[68].

הבעיות של יילודים במשקלי לידה מתחת ל-750 גר׳ דומות למצב לפני מספר שנים ביחס ליילודים במשקלי לידה מתחת ל-1500 גר׳; אילו התקבלו אז הנחיות שלא לטפל בהם, לא היינו מתקדמים למצב הנוכחי, שהטיפול ביילודים כאלו הוא קל יחסית, עם תוצאות טובות לטווח ארוך[69].

נתונים לתחזית עתידית — פרט למצבים ברורים של החייאה קשה וממושכת מיד לאחר הלידה, אין כיום מדדים אמינים, שבאמצעותם ניתן לנבא מי מהיילודים הקטנים יחיה ומי ימות, ומהנותרים בחיים — מי יסבול מנזק חמור, בינוני או קל, ומי יהיה תקין לחלוטין.

יתר על כן, הנתונים על תוחלת החיים והתחזיות לאיכות החיים של יילודים קטנים מאד הם סטטיסטיים. נעשו ניסיונות רבים לקבוע סולם-ממצאים של גורמי סיכון שונים בימים הראשונים לאחר הלידה, הן קליניים-התפתחותיים והן מעבדתיים, שעל פיהם ניתן יהא לחזות את מצבו האינדיבידואלי של כל יילוד קטן. חלק מהם מאפשרים אמנם הערכה מסויימת על התחזית התיפקודית העתידית, אך עד היום לא נמצאה שיטה אמינה לחלק גדול מהיילודים[70].

גורמי סיכון לפגות — קיימים גורמי-

Stanley FJ and — וראה עוד .91:1094, 1993 Watson L, *BMJ* 304:1658, 1992 ראה **[65]** .לדוגמא Perlman MM, et al, *J Pediatr* — Ferrara TB, et— ראה **[66]** .126:75, 1995 The **[67]** .al, *J Pediatr* 124:119, 1994 Infant Health and Developmental Program, *JAMA* 263:3035, 1990 ראה לדוגמא **[68]** Brooks-Gunn J, et al, *J Pediatr* 120:350, — 1992; Parker SJ, et al, *J Pediatr* 120:780, 1992; Resnick MB, et al, *Pediatrics* 89:373, McCormick MC, *N Engl J Med* **[69]** .1992 .331:802, 1994 ראה במאמר — Brazy **[70]** JE, et al, *J Pediatr* 118:783, 1991. וראה עוד Horbar JD, et al, *Crit Care Med* 21:12, — 1993; Richardson DK and Tarnow-Mordi WO, *J Intensive Care Med* 9:20, 1994; Majnemer A and Rosenblatt B, *J Pediatr* 127:823, 1995; Palta M, et al, *Arch Pediatr Adolesc Med* 154:23, 2000; Hack M, et al, *Arch Pediatr Adolesc Med* 154:725, 2000.

סיכון אחדים ללידת פגים, וללידת יילודים במשקל לידה נמוך, אשר חלקם ניתנים למניעה, ובכך משפרים את סיכויי ההישרדות של היילודים ואת איכות חייהם, שכן הפגות מהווה כיום גורם ראשון במעלה לתחלואה, לנכות ולתמותת יילודים, חרף ההתקדמות הרבה שחלה ברפואה הסב-לידתית בשנים האחרונות. גורמי הסיכון כוללים בעיות רפואיות וגניקולוגיות באם, זיהומים גניקולוגיים, מצב תזונתי ירוד של האם, מצב משפחתי-כלכלי ירוד[71]. כמו כן יש עליה בשכיחות לידת פגים בגלל טיפולי פוריות מודרניים, הגורמים לריבוי עוברים, וכן בגלל שיטות מיילדותיות מתקדמות ואיבחונים טרום-לידתיים, הגורמים לחילוץ מוקדם של עוברים מחשש לבעיות סב-לידתיות[72].

מניעת פגות — אי לכך, צריכה המגמה להיות מניעת לידת פגים ויילודים במשקל לידה נמוך. דבר זה יכול להיעשות במידה מסויימת של הצלחה על ידי מעקב טרום-לידתי קפדני, שמירה על מצב תזונתי תקין של האם במשך ההריון, תנאי דיור תקינים, ומניעת עישון והתמכרות. ואמנם, במדינות המפעילות תכניות מעקב ומניעה טרום-לידתי מסודרות, שיפור בתנאי הדיור והתזונה וכיוצ״ב, כמו שבדיה ואנגליה, קטן אחוז הפגים הקטנים מאד בהשוואה למדינות אחרות[73]. אכן, טרם נמצאו הגורמים ללידות מוקדמות במקרים רבים, ולפיכך לא נמצאה עדיין שיטה כוללת למניעת פגות[74].

היילוד הפגום

חלוקת המומים — יש שהיילוד סובל ממומים מולדים, והוא מוגדר כיילוד פגום. היילודים הפגומים מתחלקים למספר תת-חלוקות: יש כאלו, שאין כל סיכויים לחייהם, מעבר למספר ימים או שבועות; יש כאלו, שיחיו מספר מועט של שנים; ויש שיחיו הרבה שנים למרות מומיהם. יש שיסבלו מתיפקוד שכלי ירוד בדרגות שונות, יש שיסבלו מנזקים גופניים בדרגות שונות, ויש שיסבלו משתי הבעיות כאחת.

המומים החמורים קורים כמעט בכל המערכות בגוף, כולל מערכת העצבים המרכזית, הלב וכלי הדם הגדולים, מערכת העיכול, מערכת הנשימה, מערכת השתן, מערכת השלד. יש שהמומים והמחלות נובעים מהפרעות תורשתיות של ההורים; יש שהם נובעים מבעיות במבנה הכרומוזומים; יש שהם נובעים מהפרעות במערכת חילוף החומרים, ובעיקר מחסרים בתססים[75] שונים, או מהפרעות הורמונליות; יש שהם נובעים מהפרעות במבנה חלקי הגוף[76]; יש שהם נובעים מנזקים שקרו בזמן ההריון, כגון תרופות שנטלה האם, זיהומים שסבלה מהם, או חשיפה לחומרים כימיים וסביבתיים שונים[77]; יש שהם נובעים מהפרעות בהתפתחות המבנה של המערכות הפנימיות של הגוף. למרות התקדמות רבה בהבנת המנגנונים והגורמים השונים ליצירת מומים בעוברים, הרי שבמרבית

[71] Main GM and Gabbe SG, *Am J Obstet Gynecol* 10:789, 1987. **[72]** Joseph KS, et al, *N Engl J Med* 339:1434, 1998. **[73]** Young EWD and Stevenson DK, *Am J Dis Child* 144:549, 1990. **[74]** Adams MM, *JAMA* 273:739, 1995. **[75]** enzymes. **[76]** syndromes. **[77]** teratogenes.

המומים המולדים הסיבה עדיין איננה ידועה[78].

שכיחות — בשנים האחרונות עלתה שכיחות היילודים עם מומים חמורים שנותרים בחיים. מספר מרכזים לאומיים ובינלאומיים מנהלים מחקר אפידמיולוגי לאיתור מומים מולדים וקביעת שכיחותם[79].

בישראל, שיעור היילודים עם מומים מולדים משמעותיים נע בין 15-20 לכל 1000 לידות חי[80], ושיעור זה מקובל גם בנתונים ממדינות אחרות. בישראל בשנת 1970 נפטרו 4.8 תינוקות יהודיים לכל 1,000 לידות חי בגלל מומים מולדים, ובשנת 1986 — 2.6[81].

בארה״ב, בשנת 1986, היתה התמותה של יילודים בגין מומים מולדים בשיעור של 23.5% מכלל היילודים שנפטרו באותה שנה. מתוכם — מומי לב מולדים היוו 38.3%% מכלל הנפטרים מסיבת מומים מולדים; מומים במערכת העצבים המרכזית — 14.9%; מומים במערכת הנשימה — 10.9%[82].

מומים ייחודיים

להלן תיאור של מספר מומים קשים ושכיחים, אשר ניתנים לאבחנה בשלב עוברי או בגיל היילוד. הדוגמאות הרפואיות שנבחרו מתייחסות למומים קשים אשר נידונו במקורות שונים כדילמות מוסריות, משפטיות והלכתיות:

חסר מוח[83] — חסר מולד של חלקים עיקריים של המוח ועצמות הגולגולת, הנובע מפגם התפתחותי חמור בחודש הראשון להריון. החסר הוא נרחב, אך לא מוחלט, ויש דרגות שונות של שאריות מוחיות וגרמיות. בחלק מיילודים אלו יש גם מומים חמורים באיברים אחרים[84].

השכיחות של מום חמור זה ביילודים משתנה במקומות שונים בעולם[85]. לאחרונה דווח בארה״ב על שכיחות של 0.36 לכל 1,000 לידות חי[86]. שכיחות מום זה בישראל נעה בין 0.27-0.66 לכל 1000 לידות, בין השנים 1978-1986[87], ובשנים 1999-2000 ירדה השכיחות בין היהודים בישראל ל-0.1 לכל 1000 לידות[88]. הירידה בשכיחות מום זה, ומומים חמורים אחרים בהתפתחות המוחית-שדרתית, נובעת בין

[78] Khoury MJ, *Epidemiol Rev* 11:244, 1989; Brent RL, *Clin Perinatol* 13:491, 1986. **[79]** כגון Eurocat Project; International Clearing House for Birth Defects Monitoring System. וראה — Khoury MJ, *Epidemiol Rev* 11:244, 1989. **[80]** התוכנית הארצית למניעת מומים מולדים, שירותי בריאות הציבור, משרד הבריאות. **[81]** מתוך שנתון סטטיסטי לישראל, 1988, מס׳ 39, הוצאת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. **[82]** MMWR 38:633, 1989. **[83]** anence-phalus. The Medical Task Force on Anencephaly, *N Engl J Med* 322:669, 1990. **[84]** Stevenson AC, et al, *Bull WHO* (Suppl 9) 34:1, 1966. **[85]** Wiswell TE, et al, *Am J Dis Child* 144:61, 1990. וראה עוד על הירידה בשכיחות מום זה בשנים האחרונות — Yen IH, et al, *Am J Dis Child* 146:857, 1992; Thomas LTC, et al, *Am J Dis Child* 144:61, 1990. **[86]** Merlob P, et al, *Isr J Med Sci* 25:441, 1989. **[87]** Zlotogora J, et al, *IMAJ* 4:1111, 2002.

השאר מהאפשרות לגילוי מוקדם של מומים אלו בהריון. ואמנם ככל שהניטור הטרום-לידתי לגילוי מומים בעובר יעלה, כן יפחת מספר היילודים חסרי המוח, בגלל הפלת העוברים הפגומים. כיום, לפי סקרים שונים בעולם, כ-80-90% מיילודים אלו עוברים הפלה, 7-10% נולדים מתים, ו-3-11% נולדים חיים[89]. סיבה נוספת לירידה בשכיחות מום זה נובעת מהעובדה שניתן למנוע מומים אלו באמצעות דיאטה עשירת ויטמינים, ובמיוחד חומצה פולית, בעת ההריון. ואמנם מחקרים מקיפים הצביעו על אפשרות המניעה של התפתחות מום זה על ידי מתן כמויות גדולות של חומצה פולית[90].

לפי סקרים שונים, בין 91-100% מהיילודים חסרי-המוח הנולדים חיים, מתים בתוך השבוע הראשון לאחר הלידה[91]. משך החיים הארוך ביותר של יילוד חסר-מוח, כשהאבחנה היא וודאית, הוא שני חדשים[92]. אמנם דווחו יילודים כאלו שחיו עד 14 חודשים, אך לא ברור אם אמנם האבחנה היתה מדוייקת. כמו כן יש להדגיש, שמספרים אלו מתייחסים למצב הנוכחי, שלפיו אין מעניקים ליילודים אלו טיפול תקיף, ויש להניח שניתן להאריך את חייהם בעזרת טיפול נמרץ[93].

ליילודים חסרי-המוח אין בכלל תיפקוד של קליפת המוח, והם מתפקדים רק באמצעות גזע המוח. אי לכך, לפי הבנתנו כיום, אין יילודים אלו מודעים לחווית כאב, ויש להם רק תגובות רפלקסוריות מגזע המוח לגירויים מכאיבים[94].

שסע שדרתי[95] — פגם התפתחותי מולד בחוליות עמוד השדרה, עם יציאת קרומי חוט השדרה[96], יציאת חוט השדרה עצמו[97], או יציאת שניהם[98]. פגם זה יכול לקרות בכל הרמות של עמוד השדרה, ואף בחלקים שונים של הגולגולת. ככל שהפגם גבוה יותר בעמוד השדרה, או נרחב יותר, הנזק התיפקודי קשה יותר. הפגם נגרם עקב הפרעה בהתפתחות העובר בין הימים 22-29 מתחילת ההריון, שבו צריך עמוד השדרה להיסגר.

שכיחות הפרעה זו בארה"ב היא 0.4-1.0 לכל 1,000 לידות חי[99]. בישראל, בין השנים 1978-1986, היתה השכיחות בין 0.11-0.77 לכל 1000 לידות[100], ובשנים 2000-1999 היתה השכיחות 0.14 לכל 1000 לידות בין היהודים[101].

[89] The Medical Task Force on Anencephaly, *N Engl J Med* 322:669, 1990. וראה עוד במאמרם של Zlotogora ואח' בהערה הקודמת. **[90]** Czeizel AE and Dudas I, *N Engl J Med* 327:1832, 1992. **[91]** The Medical task Force ... ibid. **[92]** Peabody JL, et al, *N Engl J Med* 321:344, 1989. **[93]** ראה — The Medical task Force on Anencephaly, *N Engl J Med* 322:669, 1990; Elwood JM and Elwood JH, *Epidemiology of Anencephalus and Spina Bifida*, Oxford University Press, 1980, pp. 69-78. **[94]** The Medical Task Force ... ibid. וראה ע' יסורים הע' 30. **[95]** spina bifida cystica. **[96]** meningocele. **[97]** myelocele. **[98]** meningomyelocele. **[99]** Edmonds LD and James LM, *MMWR* 39(ss-4):19, 1990; Noetzel MJ, *Clin Perinatol* 16:311, 1989. **[100]** Merlob P, et al, *Isr J Med Sci* 25:441, 1989. **[101]** Zlotogora J, et al, *IMAJ*

ילדים שנותרים בחיים עם מום זה צפויים לסבול ממגוון של בעיות, בדרגות חומרה שונות. אלו כוללים שיתוק ועיוותים של הגפיים התחתונות, עם צורך בטיפולים וניתוחים אורתופדיים; חוסר שליטה על הסוגרים, עם צורך בטיפולים וניתוחים אורולוגיים; הידרקון[102], עם צורך בטיפולים וניתוחים נוירוכירורגיים; מחלת הכפיון, עם צורך בטיפולים נוירולוגיים; פיגור שכלי, ליקויי למידה והפרעות התנהגות, עם צורך בטיפולים פסיכולוגיים וחינוך מיוחד. כ-30% מהסובלים מפגם זה הם מפגרים בדרגות שונות, אך אין כיום דרכים אמינות לאיבחון מוקדם של אפשרות זו. כמובן, לא כל הסיבוכים קורים בכל הילדים עם שסע שדרתי[103]. חומרת השיתוק של הרגליים קטנה יותר אם התינוק נולד בניתוח קיסרי, בהשוואה ללידה רגילה[104], ועל כן מומלץ ליילד תינוק עם מום כזה בניתוח קיסרי, באופן מתוכנן לפני תחילת לידה טבעית, ולאחר שהוברר בשלות הריאות של העובר[105].

הטיפול הראשוני הוא סגירה ניתוחית של הפגם. ניתוח זה פשוט וקל יחסית, ללא סיבוכים משמעותיים, והוא יעיל להגנה מפני זיהום קרומי המוח ורקמת המוח[106]. יש להדגיש, כי אין כל עדיפות לסגירה מוקדמת, בתוך 12-48 שעות מהלידה, על פני סגירה מאוחרת יותר, מבחינת התחלואה ו/או התמותה[107], בתנאי שמטפלים באנטיביוטיקה רחבת-טווח מניעתית[108].

בשנות ה-60 נותחו כל היילודים עם פגם זה, והתברר שהניתוח אמנם מאפשר את היוותרותם בחיים, אך חלק מחולים אלו נותרו עם נזקים חמורים וקשים, וסבל ממושך. בשנות ה-70 הוצעו אמות-מידה רפואיות לבחירת היילודים לניתוח, במטרה להבדיל בין יילודים שאיכות חייהם תהיה טובה, לעומת יילודים שאיכות חייהם הצפויה, אם ייוותרו בחיים, תהיה גרועה. לפיכך רק חלק מהיילודים עם פגם זה נותחו[109]. במשך הזמן הוכח, שכל אמות-המידה הרפואיות הללו משמעותיות רק מבחינה סטטיסטית; ברם, במקרים אינדיבידואליים היו הרבה טעויות. התברר שאמות-המידה אינן יעילות מספיק הן לגבי הבלתי-מנותחים, שחלקם נשארו בחיים למרות אי-הטיפול, ומצבם היה גרוע יותר בהיעדר הטיפול, והן לגבי המנותחים, שלמרות הצפוי על פי אמות-המידה המוצעות היו התוצאות קשות מבחינת איכות חייהם, ועל כן אין

.hydrocephalus **[102]** .4:1111, 2002 Shurtleff DB, *Curr Probl Pediatr* **[103]** 10(3):1980; Steinberg A, *J Perinatol* 11:51, .N Engl J Med 324:662, 1991 **[104]** .1991 Chervenak FA and Isaacson G, In: Hill **[105]** A and Volpe JJ (eds), *Fetal Neurology*, meningitis; **[106]** .1989, pp. 257-264 Deans GT and Boston **[107]** .encephalitis Charney **[108]** .VE, *BMJ* 296:1441, 1998 .EB, et al, *Am J Dis Child* 145:287, 1991 **[109]** "ממציא" הקריטריונים לסלקציה טיפולית זו היה אורטופד אנגלי בשם Lorber — Lorber J, *Dev Med Child Neurol* 13:279, 1971; .Lorber J, *Arch dis Child* 47:854, 1972 בעקבותיו הוצעו אמות-מידה אחרות, כגון Stein SC and Schut L, *Pediatrics* 54:553, 1974;

תוקף מספיק לכל אמות המידה בשיקולים אינדיבידואליים[110]. אי לכך, בשנות ה-80 חזרו שוב לנתח כמעט את כל היילודים עם פגם זה. כיום, לאור התפתחויות רבות בשיטות השיקום המודרני — כירורגי, תרופתי, פיסיותרפי, חינוכי-פסיכולוגי, נצפה שיפור רב באיכות החיים והתיפקוד של ילדים עם מום זה[111]. מעניינת העדות של הורים לילדים עם פגם זה, אשר קבעו כי לאור העובדה שלא ניתן לקבוע מי מהיילודים עם שסע שדרתי יתפקד במידה סבירה, אין לסמוך על אמות-מידה שרירותיות לצורך ההחלטה מי מיילודים אלו יקבל טיפול מלא ומי לא; אדרבה, מובעת אמונתם שיש לטפל בכל היילודים הללו[112].

תיסמונת דאון (מונגולואיזם)[113] — זוהי הפרעה גנטית, שתוארה לראשונה על ידי רופא בשם דאון בשנת 1866[114], ולפיכך נקראת התיסמונת על שמו.

התיסמונת קשורה בכרומוזום עודף מס. 21[115], או טרנסלוקציה של חלקי כרומוזום 21 בעמדות שונות. שכיחות התיסמונת נעה בין 0.99-1.2 לכל 1,000 לידות חי[116]. אכן, השכיחות האמיתית של תיסמונת דאון היא 2.4 לכל 1000 הריונות. הפער בין השיעורים הללו נובע מהעובדה שרבים מהעוברים המאובחנים כתיסמונת

דאון עוברים הפלה מלאכותית. הצורה של כרומוזום עודף עולה בשכיחותה עם עליית גיל האם בעת ההריון, אך הצורה של טרנסלוקציה בלתי תלויה בגיל האם, ויכולה לקרות בכל גיל.

תוחלת החיים של ילדים עם תיסמונת דאון הולכת ועולה עם השנים. בישראל, בשנת 1979 מתו כ-46% מהיילודים עם תיסמונת דאון במהלך שנת החיים הראשונה, וכ-58% מתו עד גיל 14 שנים; לעומת זאת בשנת 1996 מתו רק 8.6% בשנת החיים הראשונה, ו-10.5% — עד גיל 14 שנים[117].

יילודים עם תיסמונת דאון צפויים לסיבוכים שונים בשכיחות גדולה יותר מאשר יילודים תקינים, ומשקל הלידה הממוצע שלהם נמוך יותר. אנשים עם תיסמונת דאון מגיעים לקומה נמוכה מהממוצע, והתיפקוד השכלי נמוך מהממוצע. רובם מתפקדים ברמות פיגור שונות, אך לא בהכרח בדרגות פיגור קשות, ולא ניתן לצפות מראש בעת הלידה מה תהיה דרגת הפיגור של יילוד נתון. יתר על כן, קיימים יחסי-גומלין ברורים בין מידת ההשקעה השיקומית של הסביבה, לבין התוצאה הסופית של דרגת הפיגור השכלי. בנוסף לפיגור השכלי יש לאנשים עם תיסמונת זו תווי פנים וגוף אופייניים,

.Gross RH, et al, *Pediatrics* 72:450, 1983 **[110]** Noetzle MJ, *Clin Perinatol* 16:311, 1989; Steinberg A, *J Perinatol* 11:51, 1991. **[111]** Noetzle, ibid; Steinberg, ibid **[112]** Brief Amicus Curiae, Spina Bifida Association of America. Cited in: Steinbock B, *Hastings Cen Rep* Feb 1984, pp. 13-19.

[113] Down JLH, Down Syndrome. *Clin Lect Rep* London Hospital 3:259, 1866. **[114]** Adams MM, et al, *JAMA* 246:758, 1981. **[115]** trisomy 21. **[116]** התוכנית הארצית למניעת מומים מולדים, שירותי בריאות הציבור, משרד הבריאות. וראה — Merrick J, *IMAJ* 2:25, 2000. **[117]**

שכיחות-יתר של היצרות התריסריון, מומי לב, נטיה לזיהומים, לסרטן הדם[118], ולשטיון מוקדם[119].

תיסמונת תת-התפתחות החדר השמאלי של הלב[120] — מורכבת מחדר שמאלי שרידי או בלתי קיים, וכן מומי לב נוספים במבנה המסתמים, דפנות הלב, וקשת אבי-העורקים.

רוב היילודים עם מום זה מתים בגיל 4-23 ימים[121]; ללא טיפול מתים 95% בתוך החודש הראשון לחייהם, ואף אחד לא נותר בחיים לאחר ארבעה חודשים[122].

אפשרויות הטיפול כוללות שיטות כירורגיות שונות לתיקון המומים בשלבים[123], ורק כ-25% מהמנותחים נשארים בחיים לאחר סדרת הניתוחים[124]. מתוכם למעלה מ-60% סבלו מבעיות התפתחותיות משמעותיות[125]; והשתלת לב[126], אשר משיגה הצלחה בכ-80% מהמנותחים, עם תיפקוד תקין של הלב, ואיכות חיים והתפתחות פסיכומוטורית תקינה. אכן, אין בינתיים מידע על המצב הרפואי לטווח ארוך, ובעיקר קיימת בעיה חמורה של מחסור בלבבות מתאימים[127].

מחלות נוספות — דוגמאות נוספות של מומים חמורים ביילודים המהווים דילמה טיפולית, כוללות את תיסמונת המעי הקצר, היינו מצב לאחר כריתה נרחבת של המעיים בפג, בגין נמק, אשר מצריך הזנה תוך-ורידית ממושכת; אי ספיקת כליות סופנית, אשר מצריך טיפול בדיאליזה ו/או השתלת כליות, טיפולים שהם בעייתיים מאד בגיל היילוד[128], ועוד.

על **גילוי מוקדם** של מומים ופגמים בעובר — ראה ערך עֻבָּר.

מות יילוד

נתונים סטטיסטיים — תמותת תינוקות בעולם המפותח הולכת ויורדת[129]. לדוגמא: בשנת 1987, בנתונים מ-28 מדינות שמספר תושביהן עלה על 2.5 מיליון, היה שיעור תמותת התינוקות מתחת ל-15 לכל 1,000 לידות חי[130].

תמותת יילודים בישראל אף היא נמצאת במגמת ירידה. לדוגמא: בשנת

.leukemia **[118]** .senile dementia **[119]**
hypoplastic left heart syndrome = **[120]**
Modie DS, et al, *J Thorac* **[121]** .HLHS
Stuart **[122]** .*Cardiovasc Surg* 63:726, 1972
.AG, et al, *Lancet* 337:957, 1991
[123] דבירי א, ואח', הרפואה, קיד:621, 1988;
Sade RM, et al, *J Thorac Cardiovasc Surg*
Stuart AG, et al, **[124]** .91:937, 1986
Rogers BT, et **[125]** .*Lancet* 337:957, 1991
Bailey **[126]** .al, *J Pediatr* 126:496, 1995
.LL, et al, *N Engl J Med* 315:949, 1986
וראה עוד על ההצלחות בהשתלת לב —
.Chiavarelli M, et al, *JAMA* 270:2944, 1993
Allan LD, et al, *Lancet* 337:959, **[127]**
1991; Stuart AG, et al, *Lancet* 337:957,
1991. סיכום הטיפולים הכירורגיים, הן התיקונים בשלבים והן השתלת לב — ראה:
Bailey LL and Gundry SR, *Pediatr Clin N*
Cohen C, — ראה **[128]** .*Am* 37:137, 1990
ראה **[129]** .*Pediatr Nephrol* 1:166, 1987
Whyte RK, *BMJ* 304:343, — במאמרים
1992; Guyer B, et al, *Pediatrics* 106:1307,
2000, על המגמות באנגליה ובארה"ב ב-50 השנים האחרונות. Wegman ME, **[130]**

1970 היתה תמותת תינוקות-זכרים בגילאים 0-28 יום — 15.3 לכל 1,000 לידות, בעוד שבשנת 1986 היה שיעור זה 8.3 לכל 1,000 לידות; תמותת תינוקות-נקבות בגילאים 0-28 יום בשנת 1970 היתה 11.6 לכל 1,000 לידות, בעוד שבשנת 1986 היא עמדה על 6.6 לכל 1,000 לידות[131]. תמותת תינוקות בישראל בשנת 2000 היתה 5.4 לאלף לידות[132].

תגובות משפחה למות יילוד — מות יילוד משפיע נפשית על האם, האב, האחאים, ובני המשפחה הקרובים. חשובה ידיעת התגובות והרגשות של כל הגורמים הללו, וכן תמיכה נפשית ומעשית בהורים ובבני המשפחה[133].

תגובות משפחה ללידת מת[134] — תגובת אבל קורית גם בלידת מת, אם כי היא שונה מהתגובה ליילוד שנולד חי ומת אחר כך, שכן במקרה של לידת מת לא היתה הזדמנות ליצירת קשר בין היילוד לבין הוריו, ולפיכך יש אמנם תחושת אובדן, אך לא אובדן של משהו ממשי. יחד עם זאת, יש לאפשר תהליך אבל רגשי גם במצב זה[135], שכן נצפו תופעות שונות לטווח ארוך כתגובה ללידת מת. באם נצפתה פגיעה בדימוי העצמי, קרירות מינית, דכאון, ותגובות חרדה; באב נצפתה אין-אונות[136], והפרעות בחיי הנישואין[137]. מומלץ להתייחס ללידת מת מבחינה רפואית ורגשית, לברר את סיבת המוות, ולסייע להורים בהבנת המצב, ובתחזיות לעתיד[138].

ג. היילוד בחז״ל

בעת הלידה — אדם בא לעולם בקול, בבכיה, בחיבה, באנחה, בבלי דעת, וכשידיו קפוצות כמי שאומר כל העולם כולו שלי הוא[139].

אורכו של יילוד הוא אמה גרומה[140], היינו גדולה, מרווחת; או אמה גדומה[141], היינו קצרה, כמו גידמת. ואמנם הטווח התקין של האורך של יילוד בשל הוא 45-54 ס״מ, והממוצע הוא 50 ס״מ, ואמה היא בין 48.0-57.6 ס״מ[142]. ולפי זה בין אם האמה היא מרווחת, ובין אם היא מצומצמת, היא קרובה מאד למה שידוע לנו כיום[143].

בשלות היילוד — חז״ל נתנו מספר סימנים לבשלותו של יילוד[144].

[131] מתוך שנתון סטטיסטי לישראל, 1988, מס׳ 39, הוצאת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. **[132]** מתוך: י. קופ (עורך), הקצאת משאבים לשירותים חברתיים 2002, עמ׳ 61 ואילך. **[133]** Gilson GJ, *Postgrad Med* 60:67, 1976. באנגליה קיימת רשת של אירגוני הורים ליילודים שמתו — Stillbirth and Neonatal Death Society. **[134]** stillbirth. **[135]** Lewis E, *Lancet* 2:619, 1976. **[136]** impotence. **[137]** Leading article, *Lancet* 1:118, 1977 *Pediatrics* 84:943, 1989. על הגישות הטיפוליות השונות — ראה Bourne S and Lewis E, *BMJ* 302:1167, 1991. **[138]** לרמן-שגיא ט, מרלוב פ, הרפואה קיג:246, 1987. **[139]** קהלת רבה ה כא. **[140]** בראשית רבה יב ה, לפי גירסת הערוך, ע׳ גרם (ה). וראה שיטמ״ק זבחים סב ב; תוס׳ שם ד״ה באמה. **[141]** רש״י זבחים שם ד״ה באמה. **[142]** לפי שיטות החזו״א והגר״ח נאה. **[143]** ולכאורה מכאן ראיה לשיטות, שלא נשתנה גודל האנשים בין זמן חז״ל לזמנינו — ראה מבוא ד. **[144]** ראה להלן הע׳ 171 ואילך.

אישים במקרא ובחז״ל שנולדו מוקדם — יש מחז״ל הסבורים, שיצחק נולד לשבעה חדשים[145]; יש מי שכתב, שגד בן יעקב נולד לשבעה חדשים, כמניין ג׳ ד׳[146]; פרץ וזרח בני תמר בן יהודה נולדו לשבעה חודשים[147]; משה רבנו נולד אחרי ששה חדשים ויום אחד[148]; שמואל הנביא נולד אחרי ששה חודשים ויומיים[149]; יהודה וחזקיה בני רבי חייא, תאומים היו, אחד נגמרה צורתו לסוף תשעה, ואחד נגמרה צורתו לתחילת שבעה[150].

פגים קטנים מאד — חז״ל סברו, שאין לידת חי בתום ששה חודשי הריון[151].

בן שמונה חודשי הריון — לפי חז״ל, יש קיום ליילוד שנולד בתוך שבעה חודשי הריון, או לאחר תשעה חודשי הריון, אבל הנולד בחודש השמיני להריון איננו בן-קיימא. עניין זה, שהנולד לשמונה חודשי הריון אינו חי, היה מקובל ומפורסם גם בין חז״ל[152], וגם בין חכמי ישראל וחכמי האומות בעולם העתיק ובימי הביניים[153], ועד היום היא נפוצה בתרבויות שונות, כגון הודו וגרמניה[154].

לפי הידוע לנו כיום, אין המציאות כך, ומבחינה מדעית וסטטיסטית עולים סיכויי ההישרדות של יילוד בקו ישר עם עליית גיל ההריון, ללא ״המדרגה״ של ירידה בהישרדות באלו שנולדים לאחר שמונה חודשי הריון. דבר זה כבר היה ידוע למעלה מ-200 שנה ברפואה, למרות הדעות שרווחו בין גדולי הרופאים בעולם הקדמון ובימי הביניים[155].

אי-ההתאמה ההגיונית, אשר כבר פילון האלכסנדרוני הגדירה כדבר מוזר, הנובעת מסיכוייו הטובים יותר לחיים של הנולד לשבעה חודשים לעומת הנולד לשמונה חודשים, נידונה באופנים ובהסברים שונים:

יש הסבורים, שקיימים מדורים שונים ברחם בשלבי ההריון השונים, ואם נולד מתוך המדור שנמצא בו בחודש השביעי,

בפרטי דינים. **[145]** ר״ה יא א; בראשית רבה נג י. **[146]** משך חכמה בראשית ל י. **[147]** רש״י בראשית לח כז, ובצידה לדרך על רש״י שם. **[148]** רש״י שמות ב ג. וראה סוטה יב א. **[149]** נידה לח ב. **[150]** יבמות סה ב; נידה כז א. **[151]** כתובות לט א. וראה ביפה עינים שם. וראה באריכות ברמ״א אבהע״ז ד יד, בח״מ שם סקי״ב, ובב״ש שם סקי״ט. **[152]** שבת קלה א; יבמות פ א-ב. ואגב, כך סברו חז״ל גם לגבי בהמה — ראה שבת קלו א; חולין עב ב, במשנה; רמב״ם אבות הטומאה ב ו, ובכס״מ שם. וראה בס׳ התלמוד ומדעי התבל שער ג סוף ענף כו; שו״ת עמק הלכה ח״א סי׳ ה; נ. גוטל, חוב׳ אסיא מה-מו, טבת תשמ״ט, עמ׳ 97 ואילך, הע׳ 13. **[153]** פילון בספרו על בריאת העולם, בכתבי פילון האלכסנדרוני, מתורגמים מיוונית לעברית ע״י ד״ר יצחק מן, ספר ראשון פיסקא מא — ״וגם מן הטבע הוא וכו׳, באופן שיקרה דבר מוזר מאד, כי בני שבעה חודשים הם בני קיום, בעוד שבדרך כלל בני שמונה חודשים אינם יכולים להישאר בחיים״; שו״ת הרשב״ש סי׳ תקיג, בהקדמה ראשונה — ״וזה דבר שאין בו ספק, ואימת אותו הניסיון וכו׳, והסכמת הכל היא, שהנולד בשמיני הוא שאינו מתקיים ברוב, אבל הנולד בתשיעי ובשביעי מתקיים״. וראה עוד בשו״ת הריב״ש סוסי׳ תמו; שבילי אמונה נתיב ה; שו״ת מעיל צדקה סי׳ ה ועוד. וראה להלן הע׳ 342 ואילך. ועל דעות רופאי העולם העתיק וימי הביניים — ראה Reiss RE and Ash AD, *Obstet Gynecol* 71:270, 1988; Hanson AE, *Bull Hist Med* 61:589, 1987. **[154]** ראה — Reiss and Ash, ibid. **[155]** ראה נ. גוטל, חוב׳

או בחודש התשיעי, יכול הוא לחיות, אבל המדור שנמצא בו בחודש השמיני הוא צר, ואם הוא משתהה ונולד בשמיני, הוא מתעייף לצאת, ולכן לא יכול לחיות[156]; הסבר דומה הוא, שבחודש השביעי עובר העובר ממדור אחד ברחם למדור אחר, ואם הוא נולד בשלב זה, יש לו סיכויים להתקיים, אבל רוב העוברים, אשר נשארים ברחם במדור החדש, סובלים ממחלה קשה במשך ארבעים הימים של החודש השמיני, ולכן אם הם נולדים בשלב זה הם מתים, בעוד שרוב העוברים עוברים את השלב הזה ומבריאים ממחלתם, ולכן כשהם נולדים בחודש התשיעי הם יכולים לחיות[157]; יש שכתבו, כי הנולד לשביעי, או הנולד לתשיעי, היה צריך להיוולד בתאריכים אלו, ואז יש לו חמימות ורטיבות מתאימים לחיות, אבל אם נולד בשמיני, הסיבה היא שהשתהה מלהיוולד בחודש השביעי, ולכן איבד מחמימותו ומרטיבותו הנדרשים, או שהקדים להיוולד מהחודש התשיעי, וטרם קיבל את התנאים הדרושים לחיותו[158]; יש שכתבו הסבר אסטרולוגי, שכן הכוכב השביעי הוא לבנה, הכוכב השמיני הוא שבתאי, והכוכב התשיעי הוא צדק, ולבנה וצדק מורים על קיום, בעוד ששבתאי מורה על חולשה ומיתה[159]; יש שהסבירו את התופעה הזו בהבדל בתוחלת החיים עקב מספר זוגי ובלתי זוגי[160]; ובאופן כללי, יש הסבורים, שרופאי העולם העתיק קיבלו ללא בדיקה אמונות עממיות בלתי מבוססות[161].

בהסבר שיטת חז״ל בנידון — יש הסבורים, שנשתנו הטבעים, ובאמת בימי

אסיא מה-מו, טבת תשמ״ט, עמ׳ 97 ואילך, הע׳ 2. **[156]** אבודרהם, סדר שחרית של חול, בשם רס״ג, הובא גם באוצה״ג יבמות פ א סי׳ תז; שער השמים, מאמר שמיני, שהעובר מתנועע הרבה בחודש השביעי, וזקוק למנוחה בחודש השמיני, ואם יצא בשמיני ימות עקב חולשתו. וראה בשו״ת מהר״י מינץ סי׳ ו, וישועות יעקב אבהע״ז סי׳ קנו בארוך סק״ב, שהתאריך הנכון להיוולד הוא דווקא בחודש השביעי. **[157]** Hippocrates, Peri Oktamenou, מופיע בקובץ Joly R (ed), *Hippocrates*, Vol 11, Paris, Bude, 1970, pp. 149-181. עניין המדורים ברחם, והמעבר של העובר ממדור למדור, מתואר על ידי חז״ל בנידה לא א; תנחומא, פקודי, ג. לפי הידוע לנו כיום, אין מדורים ברחם, אם כי העובר אכן עובר מיקומים שונים ברחם בתהליך ההריון לקראת הלידה. **[158]** שו״ת הרשב״ש סי׳ תקיג בהקדמה ראשונה, בשם חכמי התולדות. ואמנם ממקורות חז״ל עולה כי הנולד בחודש השביעי הוא יילוד בר-קיימא, שכלו לו חודשיו וסימניו, כמבואר ביבמות פ ב, וכמבואר להלן הע׳ 162 ואילך. **[159]** שו״ת הרשב״ש סי׳ תקיג בהקדמה הראשונה; יפה תואר, במדבר רבה ג; מדרש תלפיות אות י, ענף יצירת הוולד. אמנם בשער השמים, מאמר שמיני כתב, שהכוכב השולט בחודש השמיני הוא מאדים, והוא כוכב רע המושל על העובר. וראה עוד בשו״ת תשב״ץ ח״ב סוסי׳ קא. וראה עוד באריכות במאמרו של נ. גוטל, חוב׳ אסיא מה-מו, טבת תשמ״ט, עמ׳ 97 ואילך. הסבר זה הוצע גם על ידי הרופא המוסלמי המפורסם אבן סינא במאה הי״א למניינם — מצוטט ב-Reiss RE and Ash AD, *Obstet Gynecol* 71:270, 1988. **[160]** גדול רופאי יוון העתיקה, גלינוס — ראה במאמר Reiss and Ash, ibid. וראה שם, עוד שיטות בין חכמי יוון בנידון. וראה שם, שאריסטו פיקפק בדעה זו, וכתב שההסתכלות מוכיחה שאמנם יש פחות סיכויים לבני שמונה לעומת שבעה ותשעה, אך בהחלט יש בני שמונה שחיים. **[161]** Reiss and Ash, ibid. וראה מאמרו של מ. הלפרין, חוב׳ אסיא, מה-מו, טבת תשמ״ט, עמ׳ 92 ואילך,

חז״ל היתה המציאות שהנולד לשמונה חודשי הריון לא היה בן-קיימא, וכיום המצב הוא אחרת[162]; יש הסבורים, שגישת חז״ל התייחסה למצב ללא אמצעי טיפול מודרניים, ורק בגלל האינקובטור ואמצעים אחרים השתפרו כיום גם סיכוייהם של בני שמונה[163]. אך הדברים תמוהים, שהרי רוב הנולדים לשמונה חודשי הריון בימינו נשארים בחיים, גם ללא טיפול מיוחד; ויש שהסבירו, שבאופן כללי סברו חז״ל, שיש שתי יצירות של עובר חי, היינו שיש וולדות שנועדו מתחילת יצירתם להיוולד לשבעה חודשים, ויש שנועדו להיווצר לתשעה חודשים, אבל הנוצר לשמונה חודשים אינו חי[164]. ועל כן, וולד שנוצר לשבעה, אם נולד בשבעה, או השתהה ונולד בשמונה, הרי הוא בן-קיימא, וכן וולד שנוצר לתשעה, ונולד בתשעה, הרי הוא בן-קיימא; לעומת זאת, וולד הנוצר לתשעה, אם נולד קודם לכן, איננו יכול להתקיים, והוא בן שמונה שדברו בו חז״ל, שאינו חי[165]. לפי תפיסה זו אין בהכרח סתירה בין עמדת חז״ל ביחס לנולדים לשמונה חודשים לבין המציאות בדורנו. שכן מה שהשתנה בזמננו הוא אחוז היילודים שאמורים היו להיווצר לחודש השביעי או לחודש התשיעי, כשבימי חז״ל רובם היו בני תשעה חודשים, ולכן הנולדים לשמונה חודשים לא יכלו להתקיים, לעומת זאת בימינו רבים יותר העוברים הנוצרים לשבעה חודשים, ולכן יש לראות ביילודים הנולדים לשמונה חודשים, כבני שבעה חודשים שהשתהו ויכולים לחיות[166]. אלא שיש להעיר, שאין לנו כל דרך מדעית להוכיח שהיום יש יותר עוברים הנוצרים לשבעה. וגם אין סימנים חיצוניים המראים על בשלות מוקדמת. להיפך, ליילודים שנולדו פגים יש איברים בלתי בשלים, בעיקר הריאות והמוח, ולא ייתכן לומר עליהם שנוצרו

שקשה להניח שכמעט כל רופאי העולם במשך 1,500 שנה התייחסו לנושא כה שכיח, ללא ביקורת ובטעות. אכן, אם לדין יש תשובה, וידוע על הרבה ״אמיתות״ מדעיות של מדעני העולם הקדמון, שהתבררו כטעות חמורה בהסתכלות ובתצפית. **[162]** התלמוד ומדעי התבל, שער ג, ענפי מדע, ענף כז, ע׳ ביומנטיא, בדעת עצמו; חזו״א יו״ד סי׳ קנה סק״ב,ד, וחזו״א אבהע״ז סי׳ קטו אות ד; שו״ת שבט הלוי ח״ג סי׳ קמא. ומה שכתב בשו״ת מנחת יצחק ח״ד סי׳ קכג אות יח, שאין לסמוך על הרופאים בזה, הוא לכאורה תמוה, וכפי שכתב בשו״ת שבט הלוי שם. וראה באריכות בע׳ השתנות הטבעים הע׳ 58 ואילך. **[163]** ראה במאמרו של הרב י. זילברשטיין, בשבילי הרפואה, ט, תשמ״ט, עמ׳ עה ואילך. וראה מה שכתב בנידון בשו״ת מנחת שלמה סוסי׳ לה. **[164]** ירושלמי יבמות ד ב; בראשית רבה יד ב; שם כ ו; במדבר רבה ד ג; תנחומא במדבר יח; מדרש הגדול בראשית ב ז; ילקוט שמעוני בראשית ב רמז כ. וראה עוד בתו״ש בראשית פ״ב אות קיב. וראה מאמרו של נ. גוטל, חוב׳ אסיא, מה-מו, טבת תשמ״ט, עמ׳ 97 ואילך, על חילופי הגירסאות במקורות השונים, ועל ביאור הסוגיא. **[165]** שיטת הגאון הרוגאצ׳ובי — ראה בס׳ התלמוד ומדעי התבל, שער ג, ענפי מדע, ענף כז, ע׳ ביומנטיא; הפלס, שנה ב, תרס״ב, עמ׳ 212; ס׳ מפענח צפונות פ״א סי׳ ד; נ. גוטל, חוב׳ אסיא, מה-מו, עמ׳ 97 ואילך. וכן כתב בשו״ת מלמד להועיל, ח״ג סי׳ נד. אך ראה במאמרו של הרב י. זילברשטיין, בשבילי הרפואה, ט, תשמ״ט, עמ׳ עה ואילך, שהקשה לפי מה שרואים כיום שפחות מבני ששה חדשים ויום אחד חיים, מה שלפי חז״ל לא יכול להיות. ויש ליישב, שיילודים אילו אמנם חיים רק באמצעות טיפול נמרץ, שלא היה בימי חז״ל. **[166]** נ. גוטל, חוב׳ אסיא, מה-מו, עמ׳ 97 ואילך, וכפי

לשבעה[167].

ומה שכתבו חז״ל, שהנולד לשמונה חודשי הריון איננו בן-קיימא, הכוונה שברוב המקרים איננו חי, אבל גם לדעת חז״ל יש מיעוט שחי[168].

לפי חז״ל, יולדת לשבעה חודשי הריון יולדת למקוטעין, היינו שיכולה היא ללדת בן קיימא מששה חודשים ושני ימים; אבל יולדת לתשעה חודשי הריון איננה יולדת למקוטעין, אלא במלאת תשעת החודשים[169]. אמנם לפי המציאות הידועה לנו כיום, בוודאי יולדת למקוטעין בכל החודשים.

תכונות לפי זמן הלידה — חז״ל קבעו תכונות ותחזיות שונות לבני האדם, בהתאם ליום בשבוע בו נולדו, או בהתאם לשעה ביממה בו נולדו[170].

על **הטיפול הראשוני ביילוד** לאחר לידתו — ראה ערך לדה.

ד. פרטי דינים

דיני היילוד הבשל

הגדרה — יילוד שכלו לו חודשיו, אפילו לא נגמרו שערו וציפורניו[171], הרי הוא וולד בן קיימא לכל דבר[172], והוא נחשב ליילוד מרגע שיצא ראשו[173], וליתר דיוק מרגע שיצאה פדחתו[174], או רוב פדחתו[175]. ופדחתו הוא מצחו[176].

ברכת ׳הטוב והמטיב׳ וברכת ׳שהחיינו׳ — ילדה אשתו תינוק זכר, מברך הטוב והמטיב, לפי שגם אשתו שותפה עמו בטובה זו, וגם היא צריכה לברך כך[177], ואפילו אם יש להם כבר כמה בנים[178]. לא נתקנה ברכה זו אלא עבור האב והאם

שמשמע משיטת הגאון הרוגאצ׳ובי. **[167]** וראה עוד בשאלה זו בשו״ת ברית אברהם חיו״ד סי׳ כ סק״ד; שו״ת בית יצחק חאבהע״ז ח״ב סי׳ קיא סקי״ד. **[168]** הרמב״ם בפיהמ״ש שבת יט ה. וכן משמע מהגמ׳, שיילוד כזה יוצא מדין נפל משימלאו לו עשרים שנה, משמע שהיו יילודים שהגיעו לגיל זה, אלא שהדבר לא היה שכיח — ראה תוס׳ יבמות פ א ד״ה והא; מאירי יבמות סוע״א ד״ה ומכל מקום. וראה רש״י יבמות פ ב ד״ה מפני, שכתב שמותר לאם להניק את בן השמונה מפני הסכנה לבן ולאם, אמנם מרש״י שבת קלה א ד״ה מפני משמע, שההיתר הוא רק משום סכנה לאם. **[169]** ר״ה יא א; יבמות מב א; נידה לח ב. וראה בנידה כז א, שביולדת לתשעה הוא מחלוקת אם יולדת למקוטעין, וראה בב״ש אבהע״ז סי׳ קנו סק״ה, ובאוצה״פ סי׳ ד סקנ״ה, בשיטות הראשונים. **[170]** שבת קנו א, והיינו בהתאם למזל היום או השעה, שבו נולד האדם, ועיי״ש שהוא תלוי במחלוקת אם יש מזל לישראל אם לאו. וראה בשו״ת מהרי״ל סי׳ רג. **[171]** ראה להלן הע׳ 279 ואילך, בהגדרת נפל. **[172]** ראה חידושי הרמב״ן, יבמות לו א; שו״ת הריב״ש סי׳ תמו. **[173]** אהלות ז ו; סנהדרין עב ב; בכורות מו א. וראה באריכות בע׳ לדה הע׳ 184 ואילך. **[174]** ראה בכורות מו א; טושו״ע חו״מ רעז ג. **[175]** טור חו״מ סי׳ רעז. **[176]** רש״י בכורות מו ב ד״ה פדחת. **[177]** ברכות נט ב; טושו״ע או״ח רכג א. וראה במג״א שם סק״ב, שישתחווה נגד מזרח ויברך, וראה בערוה״ש או״ח רכב ג, מה שהקשה בזה. וראה בשו״ת שלמת חיים סי׳ קמא; שו״ת תשובות והנהגות ח״ב סי׳ קלב; שו״ת רבבות אפרים ח״א סי׳ קנט. וראה בס׳ וזאת הברכה, עמ׳ 169, שהביא בשם הגרי״ש אלישיב שטוב שיברך הבעל, ויכוון להוציא את אשתו, והיא תכוון לצאת בברכתו. **[178]** ט״ז שם סק״א, בשם הרשב״א. וראה בביאוה״ל שם ד״ה זכר, שהסתפק במי שיש לו כמה בנים, ותאב שתיוולד לו בת,

בלבד[179]; ויש מי שכתבו, שיכול לברך ברכה זו גם על בן בנו או בן בתו, או אפילו לצדיק שאוהבו[180]. בני ספרד אינם נוהגים לברך ברכת הטוב והמטיב בלידת בן, ומכוונים לפטור את שמחת הלידה בברכת שהחיינו שמברכים בשעת המילה[181].

אין מברכים ברכת שהחיינו על לידת בן זכר, אפילו אם נולד הבן אחרי שנים רבות, והוא שמח שמחה רבה בלידתו[182]; ויש שכתבו, שטוב שאבי הבן יכווין בברכת שהחיינו שמברך בשעת המילה, גם על הולדת התינוק[183].

לכתחילה צריכים האב והאם לברך מיד כששמעו על בשורת הלידה[184], והיינו מיד לאחר שמודיעים להם על לידת הבן, וכאשר רואה האב שנסתלק צער הלידה והאשה נתיישבה בדעתה, והתינוק נבדק על ידי הרופאים ואישרו שהוא בריא[185]. ואם לא בירך מיד, יכול לברך גם אחר כך, כל זמן שהשמחה בלבו; ולאחר מכן יברך בלא שם ומלכות[186]. יש מי שכתב, שלאחר שלושה ימים שוב לא יברך בשם ומלכות[187]; ויש מי שכתב, שהאב לא יברך עוד בשם ומלכות אחרי שבא בפעם הראשונה לבית הכנסת וסיפר לאוהביו וידידיו את הבשורה על לידת בנו, והאם לא תברך בשם ומלכות אחרי ביקור קרובים וידידים[188].

אף אם לא ראה את בנו, ורק שמע על לידתו, מברך הטוב והמטיב[189].

אם נודע לו על לידת בנו על ידי חילול שבת, לא יברך בשעת השמיעה, אלא ימתין עד מוצאי שבת, ואז יברך[190].

נולדה לו בת — יש מי שכתבו, שמברך האב ברכת שהחיינו, כשרואה אותה בפעם הראשונה[191], וגם היולדת מברכת שהחיינו[192]; ויש מי שכתבו, שאין לברך על לידת בת כלל[193], אלא אם כן יש

אם נולד לו עוד בן, אם גם אז מברך הטוב והמטיב. **[179]** שו"ת הרשב"א ח"ד סי' עז; ביאוה"ל רסי' רכג. **[180]** ס' חסידים סי' תתמג; קצות השולחן סי' סד סק"ו. **[181]** כף החיים או"ח רכג ו; בן איש חי פר' ראה אות ח; ילקוט יוסף לסי' רכג ה. וראה בס' וזאת הברכה, עמ' 169, שהביא כן גם בשם הגר"מ אליהו. וראה באור לציון פי"ד סמ"ז, שטוב שיכווין בברכת הטוב והמטיב שבברכת המזון גם על חיוב הברכה ללידת הבן. **[182]** דרכי משה וב"ח, או"ח סי' רכג; א"ר או"ח סי' רכג סק"ח; מ"ב שם סקכ"א. וראה בשו"ת הרשב"א ח"א סי' רמה; שו"ת חות יאיר סי' רלז; שו"ת רבבות אפרים, ח"א סי' קנט. **[183]** בן איש חי פר' ראה אות ח; חסד לאלפים סי' רכג ס"ד; יפה ללב סי' רכג; ילקוט יוסף, ח"ג סי' רכג ס"ה. וראה עוד בנידון בשו"ת הלכות קטנות ח"א סי' רא. ואמנם לא הוזכרה ברכה זו בריי"ף וברמב"ם. **[184]** פרמ"ג או"ח סי' רכג בא"א סק"ב; כף החיים סי' רכג סק"ה. **[185]** שו"ת תשובות והנהגות ח"א סי' ר. **[186]** פרמ"ג וכף החיים שם. **[187]** במור וקציעה או"ח סי' רכד. **[188]** שו"ת תשובות והנהגות שם. **[189]** מ"ב סי' רכג סק"א. וראה בשו"ת הלכות קטנות ח"א סי' ריא. **[190]** תורת היולדת פל"ז ס"ו, ובשם הגרי"ש אלישיב. **[191]** מ"ב סי' רכג סק"ב; שו"ת אגרות משה חאו"ח ח"ה סי' מג אות ה. וראה שו"ת תשובות והנהגות ח"ד סי' נד. **[192]** שו"ת ציץ אליעזר חי"ג סי' כ, וחי"ד סי' כא-כב, וחכ"א סי' ס אות ב; תורת היולדת פל"ז ס"ג; שו"ת רבבות אפרים ח"ח סי' שלז. **[193]** ערוה"ש או"ח רכג א; הליכות שלמה פכ"ג ס"י (וראה בהע' 42 שם, שכך היתה דעת הגרש"ז אויערבאך באחרונה, וחזר בו ממה שכתב קודם, וכמבואר בהע'

לו שמחה מיוחדת, ומכל מקום זו ברכת רשות, ולכן למעשה מקילים בזה ואין נוהגים לברך[194], ובוודאי שאין מברכים ברכת הטוב והמטיב על לידת בת[195], ואפיל אם יש לו כבר כמה בנים, ומשתוקק שתיוולד לו בת[196].

אם נולדו תאומים, בן ובת, מברכים ברכת הטוב והמטיב בלבד[197].

נולד ילד עם מום חמור, שלא יוכל לחיות שנה — יש מי שכתב, שיברכו עליו[198], ויש מי שכתב, שאין מברכים עליו[199]; תינוק שנולד עם תיסמונת דאון — יש מי שכתב, שאין מברכים עליו[200], ויש מי שכתב, שיברכו עליו, והדבר תלוי אם שמחים בו[201]; תינוק שנולד עיוור או חיגר וכד', מברכים עליו[202]; נולד פג, ויש ספק אם יחיה — יש מי שכתב, שימתין עד שיעברו שלושים יום, או עד למילה, ואז יברך[203], ויש מי שכתב, שאין מברכים עליו[204].

מתה אשתו בלידתה — יש אומרים, שמכל מקום מברך הטוב והמטיב[205]; ויש אומרים, שאם מתה אשתו אינו מברך הטוב והמטיב, וכן אם מת בעלה, אין היולדת מברכת הטוב והמטיב, אלא יברכו ברכת שהחיינו[206], ויברך ברכת דיין האמת קודם לברכת שהחיינו[207].

תינוק כהן — יש הסבורים, שאשת כהן שילדה בבית חולים, מותר להשהות שם את היילוד, כל עוד יש צורך לו או לאמו להישאר בבית החולים[208]; ויש הסבורים, שצריך להשתדל להוציא יילוד כהן זכר מהר ככל האפשר מבית החולים, והיינו אחרי 24 שעות מהלידה אם התינוק בריא[209], וכמו כן יש להיזהר שלא להוציא תינוק כהן מבית החולים להראותו לקרוביו או לברית מילה, ולהחזירו אחר כך לבית החולים, אלא אם יש צורך רפואי מחשש פיקוח נפש[210]. וכל זה בבית חולים שרובם יהודים, אבל בבית חולים בחוץ לארץ, כשרוב המאושפזים הם גויים, יש

הבאה); הגרי"ש אלישיב, הובאו דבריו בס' וזאת הברכה עמ' 169; שו"ת משברי ים לאאמו"ר סי' יד אות א, שהוכיח מפי' רשב"ם עה"ת בראשית ל כא. וראה במרומי שדה ברכות נט, שהסתפק בזה. **[194]** הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בס' ועלהו לא יבול, עמ' קטז ועמ' שג ואילך (וראה מה שכתב בשו"ת מנחת שלמה ח"ב סי' ד אות לב); שו"ת תשובות והנהגות ח"ב סי' קלב. אמנם ראה בשו"ת אגרות משה שם, שאף שזו ברכת רשות, אין לאדם לפטור עצמו מברכות, עיי"ש. **[195]** ערוה"ש או"ח רכג א; שעה"צ סי' רכג סק"ג; אשל אברהם (בוטשאטש) מהדו"ת סי' רכג. **[196]** מ"ב סי' רכג סק"ב. וראה בתורת היולדת שם, בהע' ג, שנסתפק אם בירך בטעות שהחיינו על לידת זכר, או שבירך בטעות הטוב והמטיב על לידת נקבה, אם צריך לחזור ולברך הברכה המתאימה. **[197]** תורת היולדת שם.

[198] שו"ת באר משה ח"ה סי' סט. **[199]** תורת היולדת פל"ז הע' ט. **[200]** הגרי"ש אלישיב, הובאו דבריו בתורת היולדת שם. **[201]** הגרח"פ שיינברג, הובאו דבריו בתורת היולדת שם. **[202]** תורת היולדת שם. **[203]** תורת היולדת שם. **[204]** אשל אברהם (בוטשאטש) או"ח סי' רכג ס"א. **[205]** ב"י או"ח רכג; ט"ז שם סק"א. **[206]** רמ"א או"ח רכג; מ"ב שם סק"ד, בשם אחרונים. **[207]** מ"ב שם סק"ו. **[208]** שו"ת חלקת יעקב ח"א סי' כח; שו"ת שבט הלוי ח"ו סי' קעה; הרב מ. שטרנבוך, הובאו דבריו בתורת היולדת שם, הע' ג. וראה בע' הריון הע' 144 ואילך. **[209]** הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בשו"ת שבט הלוי ח"ו שם, ובנשמת אברהם חאו"ח סי' שמג סק"ב; הגרי"י נויבירט, נשמת אברהם שם; תורת היולדת שם. **[210]** תורת

להקל[211].

שבת — הוולד שנולד, עושים לו כל צרכיו בשבת, ורוחצים את הוולד בשבת ביום שנולד, אחר שחותכים את טבורו, אפילו במים חמים שהוחמו בשבת, ומולחים אותו, ומלפפים אותו, וטומנים השליא כדי שייחם הוולד, וחותכים את הטבור, מפני שסכנה היא לו אם לא יעשו לו כל אלו[212]. נחלקו הפוסקים, אם מותר לעשות כל הדברים הללו גם במלאכות האסורות מן התורה, או דווקא בדרך שהאיסור הוא מדרבנן, או על ידי נוכרי, והכריעו האחרונים להתיר גם מלאכות מן התורה[213].

מותר לקשור סרט זיהוי לתינוק בבית החולים בקשר כפול שאינו של קיימא, כדי שלא תצא תקלה של החלפת התינוק, ומכל מקום מספיק אם יקשרו את סרט הזיהוי על יד אחת[214].

חול המועד — מותר לגלח יילוד בחול המועד, בין אם נולד במועד, ובין אם נולד לפני המועד[215], וההיתר הוא אפילו בפרהסיא[216]. יש מי שכתב, שהוא דווקא אם יש לו שיער רב והוא מצטער[217].

תרומה — תינוק בן יום אחד מאכיל את אמו בתרומה, היינו בת ישראל שנישאת לכהן, ומת הכהן, ונולד לה בן לאחר מיתתו, אוכלת בשבילו בתרומה, בו ביום שנולד[218].

יילוד מאכיל בתרומה, שאינו יילוד אינו מאכיל בתרומה, היינו בת ישראל שנישאת לכהן ומת, והניחה מעוברת, יאכלו העבדים תרומה רק לאחר לידת הוולד, ואם הוא חלל, הרי הוא פוסל את העבדים מלאכול בתרומה רק משייוולד[219].

נוטה למות — יילוד שנולד עם מומים קשים, או עם תיסמונות חמורות, שעל פי הידע הרפואי סיכוייו לחיות הם רק מספר חודשים, יש מי שכתב, שאין להתערב בטיפולים מצילי חיים פולשניים ובלתי שגרתיים, כמו ניתוחים או תרופות חריגות, אלא יש לתת לו אוכל ותרופות רגילות בלבד; אין להתפלל לרפואתו ולא למותו, אלא שהקב״ה יעשה הטוב בעיניו; מותר לתת לו שם לפני הברית, אך עדיף לא לקרוא על קרובי משפחה שחפצים בהנצחת שמם[220].

אבלות וקבורה — יילוד, שידוע בוודאות שנולד לתשעה חודשים גמורים, היינו כגון שבעל ופירש, שאין כל ספק בעולם שהוא נפל[221], אפילו מת ביום

היולדת, שם. **[211]** נשמת אברהם, שם. **[212]** שבת קכט ב; רמב״ם שבת ב יד; טושו״ע או״ח של ז. וראה עוד בע׳ לדה הע׳ 323 ואילך. **[213]** ראה — מ״ב סי׳ של סקכ״ג, ובביאוה״ל שם; ערוה״ש או״ח של יב. **[214]** שולחן שלמה, ח״ב סי׳ שיז סק״ג(א). **[215]** מו״ק יד ב; רמב״ם יום טוב ז יט; טושו״ע או״ח תקלא ו. **[216]** רמ״א שם. **[217]** נמו״י מו״ק שם. **[218]** נידה מג ב; רמב״ם תרומות ו יב. **[219]** יבמות סז א; רמב״ם תרומות ח ד; טור יו״ד סי׳ שלא. וראה בהשגות הראב״ד ובכס״מ שם. **[220]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בס׳ ועלהו לא יבול ח״ב עמ׳ קלו-ז. **[221]** ס׳ האורה לרש״י סי׳ קמז, הובא בהג׳ מיימוניות אבל א ז; או״ה כלל קלט. וראה בחידושי הרמב״ן ליבמות פ א, שכתב כן בשם הירושלמי.

שנולד, מתאבלים עליו[222], וקורעים עליו[223].

תינוק שנולד כשהוא טריפה ומת, המנהג הפשוט הוא להתאבל עליו[224]; ויש מי שכתב, שמעיקר הדין אין להתאבל עליו, ואפילו אם חי יותר מי״ב חודש, אבל אם ההורים לבם דווה עליו מאד ורוצים להתאבל, אין למונעם מלהתאבל[225].

תינוק שנולד חי, אפילו חי שעה אחת ואחר כך מת, יש להחמיר לשפוך המים שבשכונתו[226].

תינוק שנולד מת, אפילו אם נולד לאחר תשעה חודשי הריון, או שיצא מחותך או מרוסס, אף על פי שכלו לו חודשיו, אין מתאבלים עליו, ואין מתעסקים עמו להספידו[227].

תינוק שמת בתוך שלושים יום, אפילו כלו לו חודשיו, אחד מהחברא-קדישא נושאו בחיקו, ויוצא בשלושה אנשים, ואין עומדים עליו בשורה, ואין אומרים עליו ברכת אבלים ותנחומי אבלים; ומבן שלושים יום ומעלה נושאים אותו על גבי גלוסקמא הניטלת באגפיים, ועומדים עליו בשורה, ונוהגים בו תנחומי אבלים, ומנין עשרה[228].

מילת תינוק שמת וקריאת שם — יילוד זכר שנולד חי ומת, בין שלא הגיע עדיין להיות בן שמונה ימים, ובין כשהגיע להיות בן שמונה ימים, מלים אותו על קברו, ואין מברכים על המילה, וקורים לו שם על קברו, שירחמוהו מן השמים, ויחיה בתחיית המתים[229], ואין עושים לו פריעה[230]. במילה זו אין צורך דווקא בסכין, אלא אפשר גם בצור או בקנה, והמנהג הוא למולו במספרים בשעת הרחיצה בבית, ולאו דווקא על קברו[231]; ואם שכחו וקברוהו לפני שמלוהו, פותחים קברו כדי למולו[232], ודווקא אם נזכרו מיד, אבל אם נזכרו אחר כמה ימים, אין פותחים את קברו[233], וכן אם קברוהו יחד עם אמו ושכחו למולו, אין פותחים את קברו, משום ניוול האם[234]. ויש מי שכתב,

[222] שבת קלו א; נידה מד ב; רמב״ם אבל א ז; טושו״ע יו״ד שעד ח. [223] ש״ך יו״ד סי׳ שמ סקמ״ג. [224] שו״ת מנחת יצחק ח״ט סי׳ קכ; שו״ת מנחת שלמה ח״ב סי׳ צו אות ה; שו״ת תשובות והנהגות ח״ג סי׳ שעה, שכן המנהג הפשוט, אף שדעתו אינה כן, ראה בהערה הבאה. [225] שו״ת תשובות והנהגות, שם. וראה שו״ת רבבות אפרים, ח״ח סי׳ שב. [226] בן איש חי שנה ב, פר׳ פנחס, אות י. [227] שמחות א ז; רי״ף ור״ן סוף מו״ק; רמב״ם אבל א ח. [228] מו״ק כד א-ב; רמב״ם אבל יב י; טושו״ע יו״ד שנג ד-ה. [229] רא״ש מו״ק פ״ג סוסי׳ פח; טושו״ע יו״ד רסג ה, וסי׳ שנג ו; ש״ך שם סי׳ רסג סק״ו. בעניין הברכה ראה בשד״ח מערכת אבילות סי׳ רב, ומערכת ברכות סי׳ א כלל יד. אמנם באור זרוע הל׳ מילה סי׳ קד, הביא מתשובות רש״י ששלל מנהג זה, כי מצוות ניתנו לחיים ולא למתים, ומת חופשי מן המצוות, וכן משמע ממה שכתב הא״ע בראשית יז יד. וראה מה שכתב בנידון היעב״ץ במגדול עוז, בריכה עליונה, נחל חמישי אות יד. וראה להלן הע׳ 386 ואילך, בדיני מילה לנפל שמת. [230] כורת הברית, סי׳ רסג, אות ברית אות יז; גשר החיים, ח״א פט״ז סי׳ ג ס״ב; וראה בשו״ת תירוש ויצהר סי׳ קנה באריכות. [231] גשר החיים, שם. [232] שו״ת כנסת יחזקאל סי׳ מד; בכור שור סנהדרין מז א; הגה׳ רעק״א יו״ד רסג ה. וראה בשו״ת נצר מטעי סי׳ כג. [233] שו״ת נובי״ת חיו״ד סי׳ קסד. וראה בחזו״א חאו״ח סי׳ קלג אות ב, וחיו״ד סי׳ רח אות ט. [234] שו״ת מאיר

שצריכים לקבור עמו גם את ערלתו[235].

יילוד זכר שנולד מת, או שיצא מהאשה לאחר שמתה, מלים אותו, וקורים לו שם על קברו[236]. ואם שכחו לתת שם קודם הקבורה, יתנו לו שם לאחר הקבורה[237].

גם תינוקת שנולדה ומתה בתוך כמה ימים, קודם שנתנו לה שם, נותנים לה שם קודם שקוברים אותה[238].

יש מי שכתב, שגם נפל שגופו שלם מלים אותו על קברו, וקוראים לו שם שלא נהוג, כגון מתושלח[239].

תינוק שנולד מהול, ומת קודם שהטיפו ממנו דם ברית, אין צריך להטיף ממנו דם, רק קוראים לו שם[240].

יילוד שמת ביום טוב ראשון, אין מלים אותו, ואפילו על ידי עכו״ם, אלא משהים אותו עד יום טוב שני, ומסירים עורלתו, וקוברים אותו[241], פרט ליום טוב שני של ראש השנה — שאסור[242]. ואם ברור שכלו לו חודשיו — יש מי שכתבו, שמותר למולו ביום טוב שני, אפילו על ידי ישראל[243]; ויש מי שכתב, שאסר למול יילוד שמת ביום-טוב שני על ידי ישראל[244].

מות עריסה — תינוק שמת במיטתו, כאשר אמו ישנה לידו, דנו הפוסקים בהרחבה אם דין האם כרוצחת בשגגה, מתוך הנחה שהיא הרגה אותו בשעת השינה, ואיזה דרכי תשובה יש להציע לה[245]. אכן, כיום ידועה התיסמונת של ׳מות עריסה׳[246], שיש לה גורמים רבים, וברוב המקרים הסיבה האמיתית למות

נתיבים סי׳ סז; שו״ת מהר״ץ חיות ח״א סי׳ כז. **[235]** שו״ת מנחת שלמה ח״ב סי׳ צו אות ב. **[236]** שו״ת נובי״ק חיו״ד סי׳ קסד; שו״ת טוטו״ד מהדו״ג ח״ב סי׳ צח; שו״ת יד יוסף סי׳ נג, בשם הגר״ש קלוגער; שו״ת השיב משה חאו״ח סי׳ יג; שו״ת באר משה ח״ב סי׳ קח. וראה בשד״ח מע׳ אבלות, כלל קמא. **[237]** פת״ש יו״ד סי׳ רסג סקי״א, ושד״ח מערכת אבילות סי׳ רב, בשם שו״ת מאיר נתיבים. **[238]** שד״ח מע׳ אבלות כלל רב; שו״ת השיב משה סי׳ יג; שו״ת שבט שמעון סי׳ שנג; שו״ת פרי השדה ח״א סי׳ מו; ספר הברית, לרמ״ב פירוטינסקי, סי׳ רסג סקמ״ח; שו״ת מנחת שלמה ח״ב סי׳ צו אות ה, וכתב שם שהוא מנהג ירושלים; שו״ת מנחת יצחק, חלק ליקוטי תשובות סי׳ קכא. **[239]** שו״ת מנחת שלמה ח״ב סי׳ צו אות ב. **[240]** כורת הברית, סי׳ רסג, אות ברית אות יז; ויצבר יוסף תשובה כו. ובגשר החיים ח״א פט״ז סי׳ ג הע׳ 9, הסתפק בדין זה. **[241]** סידור דרך חיים הל׳ מילה; מטה אפרים סי׳ תקצו סקי״ג. **[242]** מטה אפרים, שם. **[243]** שו״ת מהר״ץ חיות ח״א סי׳ כז; שו״ת מהר״ם שיק חאו״ח סי׳ רפד. **[244]** שו״ת חת״ס חאו״ח סי׳ קמה. וראה עוד בשו״ת פרי השדה ח״ב סי׳ צג; הגה׳ מהר״ץ חיות ערכין ז א; כל בו על אבלות ח״א פ״ג סי׳ ג הע׳ 24. **[245]** ראה — שו״ת מהרי״ל סי׳ מה; שו״ת משאת בנימין סי׳ כו; הגהות המנהגים לר׳ אייזיק מטירנא סי׳ צז; דרכי משה או״ח סי׳ תקסח; שו״ת צמח צדק סי׳ ה; שו״ת עבודת הגרשוני סי׳ סט; שו״ת גבעת שאול סי׳ מח וסי׳ עו; שו״ת ספר יהושע סי׳ י; שו״ת נטע שעשועים סי׳ ח; שו״ת חת״ס חחו״מ סי׳ קפד, וקובץ תשובות חת״ס סי׳ יח, וחת״ס על התורה עמ׳ ג; שו״ת זכר יהוסף ח״ג סי׳ ריב. וראה באריכות מאמרו של א.א. אורבך, מחקרים במדעי היהדות (בעריכת מ.ד. הר וי. פרנקל), ח״ב עמ׳ 533 ואילך. וראה ירושלמי מכות ב ד, שחיוב האשה בגלות משתנה אם הדבר קרה ביום או בלילה, ואם התינוק היה במיטה או בעריסה. **[246]** sudden infant death syndrome = SIDS, או cot death.

התינוק לא ידועה. על פי התיאורים השונים אצל הפוסקים סביר להניח שברוב המקרים הנידונים מדובר במות עריסה, ולא בהריגת התינוק על ידי האם.

ייבום — תינוק בן יום אחד זוקק את אשת אחיו לייבום, אם יצא ראשו ורובו לאוויר העולם קודם שמת אחיו[247]. וכן תינוק בן יום אחד פוטר את אמו מייבום וחליצה, אפילו מת בשעה שנולד[248]. אבל אם נולד מת, אינו פוטר מייבום וחליצה, ואפילו כלו לו חודשיו[249]; ויש הסבורים, שאם הדבר ספק שמא כלו לו חודשיו, אפילו נולד מת, חולצת ולא מתייבמת[250].

ירושה — תינוק בן יום אחד נוחל ומנחיל, היינו אם מתה האם תחילה, ואחר כך מת הבן, אפילו היה קטן בן יומו, הואיל וחי אחר אמו שעה אחת ומת, הרי זה נוחל את אמו, ומנחיל הנחלה ליורשיו ממשפחת אביו[251].

תינוק שכלו לו חודשיו, ובעת יציאת ראשו היה מת, הבא אחריו בכור לנחלה; ואם הוציא רוב ראשו כשהוא חי, הבא אחריו אינו בכור לנחלה[252].

הריגת יילוד — תינוק בן יום אחד, ההורגו במזיד נהרג עליו, ואם הרגו בשוגג חייב גלות[253].

גניבת יילוד — הגונב יילוד שכלו חודשיו, חייב מיתה מדין גונב נפש[254].

נידה וזבה — תינוקת, אפילו בת יום אחד, אם ראתה דם, מטמאת בנידה, ובת עשרה ימים, מטמאת בזיבה[255].

זב — תינוק ישראל, אפילו בן יום אחד, מטמא בזיבה, אם יצא ממנו זוב[256].

נגעים — תינוק בן יום אחד מטמא בנגעים[257], אבל אם נולד וכבר היתה לו בהרת, הרי זו בהרת טהורה[258].

טומאת מת — תינוק בן יום אחד שנגע, או נשא, או האהיל על המת, הרי הוא טמא מת[259].

ערכין — תינוק פחות מבן חודש, אין

[247] נידה מג ב; רמב״ם יבום א ו; טושו״ע אבהע״ז קנז א. **[248]** נידה שם; רמב״ם שם ה; טושו״ע שם קנו ד. וראה באריכות בשו״ת עזרת כהן סי׳ קד. וראה עוד להלן הע׳ 448 ואילך, בדיני נפל. **[249]** שו״ת הר״י מיגאש סי׳ קנב; טושו״ע אבהע״ז קנו ד, וב״ח שם; שו״ת מהר״י בן לב ח״ג סי׳ מד. **[250]** הגה׳ רבנו פרץ על סמ״ק מ׳ רפו; טור ורמ״א אבהע״ז שם. וראה אנציקלופדיה תלמודית, כרך כא, ע׳ יבם, עמ׳ תיז-ח. **[251]** ב״ב קמב א; נידה מד ב; רמב״ם נחלות א יג; טושו״ע חו״מ רעו ה. וראה רמ״ה ב״ב פ״ט אות כח. **[252]** בכורות מו א-ב; רמב״ם נחלות ב י; טושו״ע חו״מ רעז ו.

[253] נידה מד א; רמב״ם רוצח ב ו. **[254]** רמב״ם גניבה ט ו. וראה בתו״ש שמות פכ״א אות ש. **[255]** נידה מג ב; רמב״ם איסורי ביאה ד א; שם מטמאי משכב ומושב א ג. וראה משנה נידה לא ב, שבנות כותים נידות מעריסתן, ובשבת טז ב מבואר שהוא מגדירת י״ח דבר, אך ראה בפיהמ״ש לרמב״ם נידה שם, שהכותים בימינו הם כעובדי כוכבים לכל דבריהם. **[256]** נידה מג ב; רמב״ם מטמאי משכב ומושב א ד. **[257]** נידה מג ב; רמב״ם טומאת צרעת ט א. **[258]** נגעים ז א; רמב״ם טומאת צרעת ו ד. **[259]** נידה מג ב; רמב״ם טומאת מת א יד.

לו ערך בדיני ערכין, והאומר עליו ערך זה עלי אינו חייב כלום[260]; תינוק בן שלושים ואחד יום ועד בן חמש שנים, ערך הזכר חמישה שקלים, וערך הנקבה שלושה שקלים[261].

קריאת שם — בעניין קריאת שם ליילוד, יש הבדל בין זכר לנקבה:

בזכר — נוהגים לקרות את שמו לאחר שנכנס לבריתו של אברהם אבינו, בתפילה שאומרים לשלומו אחר ברכת ׳אשר קידש ידיד מבטן׳[262], ונוסח הקריאה המקובלת היום היא: ״אלקינו ואלקי אבותינו, קיים את הילד הזה לאביו ולאמו, ויקרא שמו בישראל, פלוני בן פלוני״[263]. עניין זה אינו אלא מנהג, שאין לו מקור בש״ס, ברמב״ם ובשולחן ערוך, אם כי יש לכך רמזים מן התורה, כגון שינוי שמו של אברהם בסמיכות לפרשת מילתו[264], וקריאת שמו של משה בשם יקותיאל בעת מילתו[265].

מכיוון שאין לנוסח זה מקור בש״ס ברמב״ם ובשולחן ערוך, יש שהקפידו לטעום מכוס היין תיכף אחרי סיום ברכת ׳אשר קידש ידיד מבטן׳, כי לדעתם תפילת ׳אלקינו ואלקי אבותינו קיים וכו׳ מהווה הפסק בין הברכה לטעימה[266].

הטעם העיקרי לקריאת השם אחרי המילה היא הצורך להימנע מקריאת השם הקבוע בהיותו ערל[267].

תינוק שנולד מהול, קוראים לו שם אחרי הטפת דם ברית[268].

בעניין קריאת שם לפג, ובפרט כשהוא חולה, שברור שברית המילה תידחה לזמן ארוך — יש הסבורים, שיקראו לו שם לפני ביצוע המילה, כי הצמידות למילה היא רק מנהג, ובמקום שאי אפשר להצמיד השם למילה, מותר לקרוא לו בשם, כדי שיוכלו להתפלל לרפואתו[269]. וכן יש מי

[260] ערכין ה א; רמב״ם ערכין א ג. **[261]** ויקרא כז ו; רמב״ם שם. **[262]** כללי המילה לר״י הגוזר, עמ׳ 94; סידור הר״ש מגרמייזא, אות קיט; מטה משה, עניני מילה אות יח; ברית אבות סי׳ ח אות א; זכר דוד מאמר א פפ״א; אוצר כל מנהגי ישורון, סי׳ מא אות ז; זוכר הברית, סי׳ א; שו״ת ציץ אליעזר, חי״ח, סי׳ נד אות א; אוצר הברית ח״א פ״ו סי׳ ב. וראה שם, טעמים למנהג זה. וראה עוד בהרחבה במאמרו של מ. הלפרין, אסיא, ד, תשמ״ג, עמ׳ 236 ואילך. **[263]** הוזכר על ידי בעל העיטור, הובאו דבריו בטור יו״ד סי׳ רסה; וכן בסדר רב עמרם גאון, סדר המילה; במחזור ויטרי, הל׳ מילה סי׳ תקו; באבודרהם, הלכות ברכות שער תשיעי, ועוד — ראה מקורות הראשונים לנוסחי קריאת השם בספר הברית סי׳ רסה, ליקוטי הלכות סקמ״ז; הרב א. לנגה, אסיא, ד, תשמ״ג, עמ׳ 243-244; הרב א.ד. בלר, אסיא, ו, תשמ״ט, עמ׳ 61 ואילך. **[264]** בראשית פרק יז. ראיה זו מביאים רבינו שלמה מגרמייזא בסידורו, בברכת המילה, עמ׳ רפז; ר׳ יעקב הגוזר בכללי המילה; יעב״ץ בס׳ מגדול עוז בריכה עליונה נחל תשיעי רפי״ד. **[265]** פרקי דר׳ אליעזר, פמ״ח. **[266]** ראה בזוכר הברית סי׳ כג אות ז, שכן נהג הגרעק״א; שו״ת אגרות משה חאו״ח ח״ד סי׳ ק, שכן נהג הגר״מ פיינשטיין; סוף מאמרו של מ. הלפרין, אסיא, ד, תשמ״ג, עמ׳ 236 ואילך, שכן נהג הגראי״ה קוק. **[267]** ראה — כללי המילה לר׳ יעקב הגוזר, עמ׳ 94; חסד לאברהם מעין שני נהר נב; זכר דוד מאמר א פפ״א; ברית אבות סי׳ ח אות א. **[268]** כללי המילה לר״י הגוזר עמ׳ 94; ספר הברית סי׳ רסה אות נב. **[269]** שו״ת אז נדברו חי״ג סי׳ עג. וראה מאמרו של הרב ח. מילר, ספר אסיא, ד, תשמ״ג, עמ׳ 244-245, שהביא מס׳ ״בלבת אש״, תולדות האדמו״ר מאוזרוב, ח״ב עמ׳ רפח, בשם המשגיח מפוניבז,

שכתב, שאם קיימת סיבה רפואית לקרוא בשם ליילוד חולה לפני הברית, כגון מסיבה פסיכולוגית הדרושה ליצירת קשר טוב יותר בין היילוד לבין אמו, אין מניעה לעשות כן[270]. לשיטה זו, יש הסבורים שעדיף שיקראו לו שם לפני מלאות שמונה ימים, שעדיין איננו בגדר ערל, ודין זה נכון בין לבן ובין לבת, ואין צריך להמתין לזמנים המקובלים ביילודים בריאים ובשלים[271]; ויש הסבורים, שיקראו לו דווקא אחרי שמונה ימים[272]. ולעומתם יש הסבורים, שבכל מקרה חייבים להמתין בקריאת השם עד הברית, שאין לקרוא שם קבוע לתינוק שהוא ערל, ואפילו אם צריך להמתין זמן רב[273]. ואם היילוד הוא בכור, נוהגים לקרות לו שם בשעת פדיון הבן, ואין ממתינים עד המילה[274].

בנקבה — לא מצינו שתיקנו חז"ל זמן לקריאת שם לנקבה, ויש בזה כמה מנהגים: ביום הלידה[275]; ביום הקריאה בתורה הקרוב ליום הלידה[276]; בשבת שלאחר הלידה[277]; לא לקרות שם קודם חמישה ימים, ומכל מקום אם יום השלישי ללידתה הוא שבת, יכול לקרות לה השם בשבת זו[278]; בשבת השניה לאחר הלידה[279]; במשך השבוע הראשון, ולאו דווקא בפעם הראשונה שיש קריאת התורה אחרי הלידה[280]; חודש ימים לאחר הלידה[281]. יש המקפידים שדווקא אבי

הגר"י לווינשטיין, ובשם הגר"מ פיינשטיין, והגרא"מ שך, והאדמו"ר מסאטמאר — לקרוא שם לתינוק חולה לפני הברית. וראה בהערות הבאות. **[270]** הרב מ. הלפרין, אסיא, ד, תשמ"ג, עמ' 236 ואילך. ובקונטרס ההנהגות בסוף ס' ביצחק יקרא עמ' י אות מב, כתב שיקראו שם לתינוק החולה לפני הברית בשעת קריאת התורה. וראה מאמרו של א. אידלמן, אסיא, ד, שם, עמ' 234-235. **[271]** ס' חמודי דניאל, הובא בסו"ס זכרון ברית לראשונים, עמ' 298; שו"ת מהר"ם מבריסק ח"ב סי' ז, בשם בעל הבני ישששכר; ברית אבות סי' ח אות א; שו"ת אז נדברו חי"ג סי' עג; הרב י. זילברשטיין, חוב' אסיא, לח, תשמ"ד, עמ' 36; מ. הלפרין, אסיא, ד, שם. **[272]** שו"ת המאור ח"א עמ' קלד; כורת הברית סי' רכה; זוכר הברית סי' כד אות כ; שו"ת הלל אומר סי' קנא. **[273]** הגרי"י קנייבסקי, הובא במאמרו של הרב מילר, אסיא, שם; שו"ת ציץ אליעזר חי"ח סי' נד; אוצר הברית ח"א פ"ו סי' ב. וראה עוד בנידון במאמרו של הרב נ. גוטל, נתיבי מרחבים, ח"ו, עמ' 211 ואילך. **[274]** פדיון נפש סי' ה אות י. **[275]** זכר דוד, מאמר א, סופפ"א, הובא גם בברית אבות סי' ח אות ג. **[276]** ס' תפארת בנים בתשובה סי' ה, בסוף הספר מהגאון בעל דרכי תשובה, ששמע כן בשם בעל בני ישששכר; שו"ת מהר"ם מבריסק ח"ב סי' ז, בשם הבני ישששכר; דרכי חיים ושלום, הל' קריאת התורה סי' ריט, וראה בשו"ת מנחת יצחק ח"ד סי' ה-ז; תשובות וביאורים ליובאוויטש, שנת תשמ"ג תשובה קנג, בשם בעל התניא, וכן כתב בס' שערי הלכה ומנהג ח"ג סי' קה; שו"ת הלל אומר סי' קנא. **[277]** שו"ת מנחת יצחק ח"ד סי' ה-ז, שכן מנהג העולם; שו"ת ציץ אליעזר חי"ח סי' נד סק"ג. וראה בשו"ת תשובות והנהגות ח"ב סי' קלב, שאם מתאסף קהל רב בימי שני וחמישי, עדיף לקרוא שם באותם ימים, ואם לאו — עדיף לקרוא בשבת הראשונה, כי הדבר תלוי ברוב עם. וראה שם בעניין המנהג לעשות סעודה או "קידוש" לכבוד הולדת בת. **[278]** טעמי המנהגים, ח"ג עניני מילה, אות תתקכט, בשם המהר"ש מבעלזא. **[279]** השואל בשו"ת מנחת יצחק, שם, שכן נוהגים בכמה קהילות, וראה בס' אוצר הברית ח"א פ"ו, סי' ב, הע' יט. **[280]** הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בס' ועלהו לא יבול, ח"ב עמ' קמא. וכתב שם, שיש המחכים דווקא לשבת בשביל לקרוא שם. **[281]** זכר דוד, מאמר א סופפ"א, בשם ס' אות ברית פי"א. וראה סיכום מנהגים אלו בספר הברית סי' רסה לקוטי הלכות נג; אוצר הברית, ח"א פ"ו, סי' ב; הרב י. זילברשטיין, אסיא, ו,

הבת יקרא את שמה ויוציא בפיו, ולכן אם איננו בעיר, אין נותנים שם לילדה עד שיחזור האב[282].

בעניין השאלה למי הזכות לקריאת השם לילדים מצינו חילוקי מנהגים בזה — יש הסבורים, שהמנהג הוא שהשם ליילוד הראשון שייך לאב, השם ליילוד השני שייך לאם, וחוזר חלילה[283], והוא מנהג הספרדים; יש הסבורים להיפך, שהשם הראשון שייך לאם, השני לאב, וחוזר חלילה[284], והוא מנהג האשכנזים; ויש הסבורים, ששמות הבנים שייכים לאב, ושמות הבנות שייכות לאם[285]. עוד יש מי שכתב, שיש לשני ההורים זכות להעניק שם לוולדם, ושניהם יהיו שמותיו[286]. ומכל מקום יש להקפיד ולהימנע ממריבה בעניין קריאת השם[287].

דיני נפל ופג

הגדרות — נפל הוא יילוד שנולד עם מומים כה חמורים, שאין לו סיכויים לחיות[288], או יילוד שנולד טרם זמנו, והוא איננו בשל, ובעיקר התייחסו חז״ל בהגדרה זו למי שנולד לשמונה חודשי הריון.

סימני פגות בתלמוד — מצינו מחלוקת תנאים[289] בקביעת הסימנים שעל פיהם נדע אם היילוד הוא בשל, או שהוא בן שמונה חודשי הריון, ואלו הם שלושת הסימנים:

כל שלא כלו לו חודשיו, היינו שלפי החישוב מיום הטבילה של האם יודעים אנו שהוא בן שמונה חודשי הריון. אלא שדבר זה קשה לדעת בוודאות, ולכן יש

תשמ״ט עמ׳ 42 ואילך. **[282]** אוצר הברית שם, הע׳ כ. **[283]** דעת זקנים מבעלי התוספות, רד״ק, חזקוני, אלשיך עה״פ בראשית לח ה, בסדר קריאת שמותיהם של בני יהודה; לקט יושר, יו״ד עמ׳ 52, בשם בעל תרומת הדשן; שו״ת התשב״ץ ח״א סי׳ רצא. וראה גם בשו״ת שדה הארץ ח״ג חיו״ד סי׳ כב. אך ראה רמב״ן עה״פ שם שחולק על פירוש הראשונים בפסוק אך לא חולק על עצם המנהג. וראה עוד בשו״ת רשב״ש סי׳ רצא. וראה בס׳ שערי הלכה ומנהג ח״ג סי׳ קה, שלא שמע הוראה מפורשת למי שייך נתינת השמות, ומביא הדעת זקנים הנ״ל, עיי״ש. **[284]** ראה דברי יחזקאל החדש, להאדמו״ר משינווא, סי׳ ח; שו״ת כתר אפרים סי׳ לט; שערים המצויינים בהלכה סי׳ קסג סקפ״ב. וכן משמע משו״ת אגרות משה חיו״ד ח״ג סי׳ קא. ואמנם מצינו במקרא מספר פעמים שהאם קראה את שמו של הילוד הראשון, כגון חוה קראה את שמו של קין (בראשית ד א), נשי יעקב נתנו את שמם של בניהם-בכוריהם, ציפורה נתנה שם לבן הראשון ומשה נתן השם לבן השני, חנה קראה את שמו של שמואל (שמו״א א כ), ועוד. וראה עוד בנחל קדומים להחיד״א שמות יח ג; אוצר הברית, ח״א פ״ו סי׳ ג, אות א. אמנם ראה בברית אבות סי׳ ח אות לה, שאין למנהג זה שום שורש ויסוד. **[285]** מנהג עדות המזרח, הובא בס׳ דברי ימי יהודי בגדאד לר׳ דוד ששון, עמ׳ 138. **[286]** שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״ג סי׳ צז. **[287]** ראה שו״ת משנה הלכות חי״ב סי׳ שסא, כי קטטה בעניין השם של היילוד הוא סכנה עבורו. **[288]** רש״י סנהדרין פד ב ד״ה אפילו. **[289]** תוספתא שבת טו (טז) ז; ירושלמי יבמות יא יב; בבלי שבת קלה ב; יבמות פ ב; במדבר רבה ד ג. וראה באריכות שיטות הראשונים בהסבר המחלוקות הללו בהגדרת נפל בביאור הגר״א או״ח סי׳ שלא ס״ג, וכן ראה במאמרו של נ. גוטל, חוב׳ אסיא, מד, ניסן תשמ״ח, עמ׳ 5 ואילך.

מהראשונים שכתבו שהוא כגון שלא בא על אשתו אלא פעם אחת ופירש, וילדה לסוף שמונה חודשים[290].

סימניו ניכרים בו, היינו שציפורניו ושערו לא נגמרו. אלא שלא נמצאה בפוסקים הגדרה מדוייקת לסימני השערות והציפורניים, פרט למושגים כלליים של 'שיער לקוי', 'אין ציפורניו שלימות כברייתן', ויש מי שכתב, שאם יש קצת ציפורניים וקצת שערות, הרי זה ספק נפל[291], וגם זה איננו מוגדר דיו. עוד מצינו במדרש סימן שלישי 'שפתיו נגמרים'[292], ואין לסימן זה מקור בהלכה. וכן היו 'נשים חכמות', שנתנו סימנים שונים שלא הוזכרו בש"ס, כגון דביקות האוזניים, סתימת עינים, סתימת פי הטבעת ועוד[293], אבל כל אותם סימנים שלא נזכרו בתלמוד אין לסמוך עליהם[294].

כל ששהה שלושים יום באדם אינו נפל. בעניין יום השלושים עצמו — יש הסבורים, שדווקא אם מת בתוך עשרים ותשעה ימים הראשונים דינו כנפל, אבל מיום שלושים ואילך אין דינו כנפל[295]; אך רוב הראשונים דחו שיטה זו, וסבורים שמת בתוך שלושים יום דינו כנפל, ורק אם מת לאחר שלושים יום יצא מגדר נפל[296].

מי שידוע שנולד לשמונה חודשי הריון, אף על פי שגמרו סימניו, אין הוא נחשב כבר-קיימא, עד שיהיה בן עשרים שנה[297]. יש שחידשו, שאפילו אם לא גמרו שערו וציפורניו, אם איבריו שלימים, הרי הוא וולד קיימא[298], ויש שחלקו על הגדרה זו[299].

סימני פגות בפוסקים — מחמת סתירות שיש במקורות התלמודיים השונים, רבו השיטות להלכה בין הפוסקים, ובעניינים שונים הסיקו הלכה למעשה בדרכים שונות לפי שלושת התנאים[300]:

אם ידוע לנו בבירור שכלו לו תשעה חודשי הריון, יצא מכלל נפל[301].

[290] רש"י שבת קלו א ד"ה לא נצרכה, ובתשובה בס' האורה סי' קמז, הובא בהגה' מיימוניות אבל א ז; תוס' שבת קלה א ד"ה בן שמונה; או"ה כלל קלט; חידושי הרמב"ן ליבמות פ א, שכתב כן בשם הירושלמי; תבו"ש יו"ד סי' טו סקט"ז. **[291]** שו"ת מנחת יצחק ח"ד סי' קכג אות כא. **[292]** מדרש תנחומא, במדבר, יח. **[293]** הוזכרו בשו"ת תשב"ץ ח"ג סי' רמב, וסי' רנז, וסי' רפו, וסי' שכז. **[294]** שו"ת התשב"ץ, שם. **[295]** בה"ג, הובא בתוס' יבמות לו ב ד"ה מת; ריא"ז יבמות פ"ד ה"א פיס' ו; ר"ת, הובא באור זרוע ח"א סי' תריג. וראה עוד בתוס' בכורות מט א ד"ה מת; מרדכי יבמות סי' כ; תוס' הרא"ש יבמות לו ב; שו"ת חת"ס חאבהע"ז ח"ב סי' סט. **[296]** תוס' יבמות לו ב ד"ה מת; תוס' בכורות מט א ד"ה מת; תוס' שבת קלה ב ד"ה כל ששהה; רמב"ן במלחמות שבת פי"ט; ראבי"ה הל' אבל סי' תתמא; אור זרוע ח"א סי' תריג; רמב"ם יבום א ה; רמב"ם אבל א ו; ש"ך יו"ד סי' שעד סוסק"ח. ואם מחשבים שעות לעניין שלושים יום ראה בשו"ת חת"ס חיו"ד סי' שמג. **[297]** יבמות פ ב. וראה להלן הע' 330. **[298]** כס"מ מילה א יד, בשיטת המ"מ; מרכבת המשנה מילה א יג. **[299]** כס"מ שם, שדחה דברי המ"מ, וכן בב"י יו"ד סי' רסו ד"ה לשון הרמב"ם. וראה במאמרו של נ. גוטל, חוב' אסיא, מד, ניסן תשמ"ח, עמ' 5 ואילך, הע' 37. **[300]** ראה מה שסיכם בנידון בשו"ת מנחת יצחק ח"ד סי' קכג אות' ב-ו. וראה באריכות במאמרו של נ. גוטל, אסיא, חוב' נא-נב, תשנ"ב, עמ' 85 ואילך. **[301]** רמב"ם יבום א ה; שם רוצח ב ו; שם אבל א ז; טושו"ע יו"ד שמ ל; שם שעג

הדבר הקובע הוא סימן השיער והציפורניים, ועליהם אנו סומכים לקבוע אם היילוד הוא בן שמונה, כששערו לקוי, ואין ציפורניו שלימות כברייתן[302]. ויש מי שכתב, שצריך דווקא שיגמרו שניהם — שערו וציפורניו, ולא די באחד מהם[303].

אם שהה שלושים יום, הרי זה וולד של קיימא[304].

יש מי שכתב[305], שמדין תורה כל אחד מקריטריונים אלו לבדו מוציא מדין נפל, היינו שסימן גמר השיער והציפורניים מוציא מדין נפל, אפילו כשידוע בוודאות שנולד לשמונה חודשי הריון, כי אומרים אנו שהוא בן שבעה חודשי הריון ונשתהה להיוולד לשמונה חודשים[306], ואם שהה שלושים יום, או אם ידוע בוודאות שכלו לו תשעה חודשי הריון, הרי זה יצא מכלל נפל, אפילו אם לא נגמרו שערו וציפורניו[307]; יש מי שסבור, שצריך שני קריטריונים להוציא יילוד מדין נפל, גם גמרו שערו וציפורניו, וגם שהה שלושים יום[308]; יש מי שכתב, שאם כלו לו חודשיו הרי זה מספיק להוציאו מדין נפל, אפילו לא שהה שלושים יום, ואם לא ידוע אם כלו לו חודשיו, אם שהה שלושים יום יצא מכלל נפל[309]; יש מי שסבור, שאם ידוע לנו שכלו חודשיו, הרי הוא בן קיימא, אם לא כלו חודשיו וגם לא גמרו שערו וציפורניו, הרי הוא נפל גמור, ואם לא ידוע אם כלו חודשיו, בין גמרו שערו וציפורניו ובין אם לאו, תלוי אם שהה שלושים יום[310]. יש מי שכתבו, שאפילו אם שהה שלושים יום, אבל רואים שהיילוד הולך ומתנוון באותה תקופה עד שמת, אם יש עוד הוכחה על היותו לאו בר קיימא, כגון שהתאום שלו מת בתוך שלושים יום, דינו כנפל[311].

לעתים הסתייעו הפוסקים בסימנים אחרים המעידים על בשלותו של היילוד, אך רק כסימן מסייע, ולא כסימן עיקרי

ד; שם שעד ח; שם שעח ו; טושו״ע אבהע״ז קנו ד. **[302]** רמב״ם מילה א יג; שו״ת רשב״א ח״א סוסי׳ תתקעו; שו״ת תשב״ץ ח״ג סי׳ רמב, וסי׳ רנז, וסי׳ רפו; שו״ת רשב״ש סי׳ תקיג, ד״ה והטעם השני. וראה עוד לשון הטור יו״ד סי׳ רסו. אך ראה בחזו״א, יו״ד סי׳ קנה אות ב, שזה שלא נגמרו סימניו, אינו עושה אותו לנפל וכו׳, וסתם וולד אין דינו כבן שמונה, אפילו אם לא נגמרו סימניו. **[303]** ס׳ כורת הברית סי׳ רסו סקל״ג. **[304]** רמב״ם מילה א יג; שם יבום א ה; שם רוצח ב ו; שם אבל א ו; סמ״ג עשין נא; שם עשין מד״ס ב; טושו״ע יו״ד שמ ל; שם שעג ד; שם שעח ו; טושו״ע אבהע״ז קנו ד. וראה בס׳ יד דוד, סוף ח״א בשו״ת סי׳ ג, בביאור השיטות השונות בענייני נפל. **[305]** מ״מ יבום א ה. וראה בכס״מ מילה א יג; ב״ש אבהע״ז סי׳ קנו סק״ג. **[306]** וראה תוס׳ שבת קלה א ד״ה בן שמנה. ובחזו״א יו״ד סי׳ קנה אות ד, ואבהע״ז סי׳ קטו אות ד, כתב שיש טועים וסוברים, שהנולד קודם תשעה הוא נפל, וזה טעות, אלא כל שנגמרו שערו וצפורניו הוא ספק בן קיימא, וליש פוסקים הוא בחזקת וודאי בן קיימא, וראה בשו״ת מנחת יצחק ח״ד סי׳ קכג אות׳ כז-כח, מה שכתב בשיטתו. וראה בביאור הגר״א או״ח סי׳ שלא ס״ג, שהרמב״ם הזכיר דין נגמרו הסימנים רק בהל׳ מילה, עיי״ש. **[307]** וראה במ״מ שם באריכות, כל השינויים מהכלל הבסיסי הזה בשיטת הרמב״ם במקומות שונים. וראה בביאור הגר״א או״ח סי׳ שלא ס״ג, ובביאור הגר״א אבהע״ז סי׳ קנו סקט״ז. **[308]** טור אבהע״ז סי׳ קנו, וראה בב״י שם, בט״ז שם סק״ב, ובלח״מ יבום א ה; רמ״א אבהע״ז קנו ד; ב״ש שם סק״ו. **[309]** רדב״ז אבל א ח. **[310]** רמב״ן יבמות פ א. **[311]** שו״ת מהר״ם מלובלין סי׳ סז; שו״ת

שיש לסמוך עליו[312].

הסימנים שקבעו חז״ל מתייחסים לשעת הלידה, אבל אם נולד לפני שנגמרו הסימנים, ואחר שיצא לאוויר העולם נגמרו הסימנים — יש הסבורים, אין בהם ראיה שכלו לו חודשיו, ואינו יוצא מגדר נפל עד שימלאו לו עשרים שנה, למרות שברור שבפרק זמן זה יופיעו הסימנים; ואם לא בדקו את הסימנים בשעת הלידה, יש ללכת אחרי רוב נשים, שיולדות וולד בן קיימא[313]; ולעומתם יש מי שסוברים, שאפילו אם נגמרו הסימנים לאחר הלידה, הרי זה מוציא מספק נפל[314].

וולד שפיהק[315] ומת, לדברי הכל התברר למפרע שהיה נפל[316], שכן מיתה מיידית כזו לאחר הלידה, הרי היא סימן מובהק לנפל[317].

יש מהפוסקים הסבורים, שגם אם חלה ומת, דינו כמו פיהק ומת, והיינו שדינו כנפל וודאי[318]; ויש הסבורים, שקיים הבדל בין פיהק ומת, לבין חלה ומת, שרק במצב הקיצוני של פיהק ומת דינו כנפל, אבל לא בסתם חלה ומת[319].

יש מי שהסתפק במשמעות קביעת הרופאים על בשלותו של יילוד על פי קביעות רפואיות מודרניות אם הוא מתאים לגדרי ההלכה[320], ובכלל יש לעיין אם תשתנה ההלכה לפי הקביעות המקובלות כיום בבשלותו של היילוד, כפי שתוארו בחלק המדעי לעיל.

נפל הוא לא חי ולא מת[321] — איננו חי,

שבט הלוי ח״ג סי׳ קמג. **[312]** ראה — שו״ת המבי״ט ח״ב סי׳ קסו; שו״ת משכנות יעקב חאבהע״ז סי׳ מג; שו״ת מלבושי יו״ט סוסי׳ כד. וראה במאמרו של נ. גוטל, חוב׳ אסיא, מד, ניסן תשמ״ח, עמ׳ 5 ואילך הע׳ 42. ולעניין בהמה, יש שהוסיפו סימנים אחרים — ראה מאירי שבת קלה ב; חידו׳ רמב״ן שבת קלה ב; שו״ת חלקת יואב חיו״ד סי׳ ד; שו״ת גליא מסכת חאבהע״ז סי׳ יג. **[313]** שו״ת רעק״א סי׳ צח; שו״ת חת״ס חאבהע״ז ח״ב סי׳ סט, וסי׳ קסא; שו״ת בית אפרים מהדו״ת ח״ב סי׳ ה-ו; יד דוד, בסוף ח״א בשו״ת סי׳ ג; ס׳ הברית סי׳ רסו אות נא; שו״ת חלקת יעקב ח״ג סי׳ קט; שו״ת בית יצחק ח״ד סי׳ קכג; שו״ת באר משה ח״א סי׳ סד סק״ג. **[314]** שו״ת בית יצחק חאבהע״ז ח״ב סי׳ קיט סק״ו; שו״ת שבט הלוי ח״ג סי׳ קמא סק״א. וראה עוד בשו״ת קנין תורה ח״ג סי׳ מב סק״ד. **[315]** רש״י שבת קלו א ד״ה שפיהק, כתב תירגום לעז ׳בדיילייר׳, שפירושו לפהק כפי המשמעות בלשון העברית המודרנית — ראה אוצר לעזי רש״י. וראה ב״י יו״ד סי׳ קפט, ד״ה ומ״ש ופירש״י כאדם וכו׳. וראה עוד בביאור המושג הזה במאמרו של נ. גוטל, חוב׳ אסיא, מד, ניסן תשמ״ח, עמ׳ 5 ואילך, הע׳ 56-59. **[316]** שבת קלו א. **[317]** ראה בשו״ת תשב״ץ ח״ג סי׳ שכז; שו״ת רעק״א סוסי׳ צח; שו״ת בית אפרים מהדו״ת ח״ב סי׳ ו. ואם הלכה זו מוסכמת היא — ראה במאמרו של נ. גוטל, חוב׳ אסיא, מד, ניסן תשמ״ח, עמ׳ 5 ואילך, הע׳ 63-64. **[318]** רבנו יונה, הובאו דבריו בריטב״א שבת קלו א; רמב״ן במלחמות שבת פי״ט; רשב״א שבת קלו א בשם מורי הרב ז״ל; מאירי יבמות לו ב; שו״ת הריב״ש סי׳ תמו, בשיטת רש״י, רבנו יונה והרא״ש. **[319]** רז״ה בעל המאור, שבת פי״ט; ס׳ ההשלמה, שבת קלו א, ובדעת הרמב״ם. וראה עוד בעניין מחלוקת ראשונים זו בשו״ת חת״ס חאבהע״ז ח״ב סי׳ סט; שו״ת בית אפרים מהדו״ת ח״ב סי׳ ה-ו; שו״ת מהרשד״ם ח״א חאבהע״ז סי׳ רח; שו״ת משכנות יעקב חאבהע״ז סי׳ מג; שו״ת דברי חיים ח״א חאבהע״ז סוסי׳ צה; שו״ת גליא מסכת חאבהע״ז סי׳ יג. **[320]** שו״ת עזרת כהן סי׳ קד. **[321]** תוספתא שבת טו ו, וראה בחזון

כי הוא עתיד למות בוודאי, ולא היה לו בעבר חזקת חי, ולכן אין מחללים עליו את השבת; ואיננו מת, שאין הוא מטמא כמת, כל עוד יש בו נשימה[322]; יש מי שכתב, שלהלכה אין לנפל שום דין חי, והרי הוא כמת, אבל לעניין מציאות הרי הוא כחי[323]; ויש מי שסבור, שדינו כמת לכל דבר, הן מבחינה הלכתית-חוקית והן מבחינה מציאותית, פרט לעובדה שהוא אינו מטמא, שזהו חידוש שחידשה התורה[324].

לפני ארבעים יום — עובר שנפל לפני שעברו עליו ארבעים יום, איננו נקרא נפל[325].

מושגים הנוגעים לנפל — נפל נקרא נפש[326], ונקרא וולד[327]; אבל איננו נקרא אדם[328], ואין עליו שם איש[329], ואיננו נקרא זכר או נקבה, כי סתם זכר או נקבה היינו בן-קיימא[330], ואיננו נקרא בן, כי בן מתייחס רק לבר-קיימא[331].

מהות בן שמונה — מה שבן שמונה נחשב כמת וכאבן בעלמא, למרות שרואים שהוא מתנהג כחי, ולמרות שיכול לחיות עד עשרים שנה, יש מי שכתב, שקיבלו חז״ל שאין לו נפש אדם שכלית, רק נפש חיונית בלבד כמו בעל חי, וכיוון שכך גם נפש החיונית אין מייחסים לו, ולפיכך הוא חשוב ממ[332].

מעמד פג מטופל — באופן עקרוני, יש הסבורים שנפל שנולד טרם זמנו, אם יכולים לעשות רפואות והכנות, שיוכל להתקיים בעולם אחרי לידתו המוקדמת, עד שימלאו לו תשעה חדשים, יהיה דינו כבן-קיימא[333], אך לא קיבלו שיטה זו להלכה[334].

יחזקאל שם; רש״י ב״ב כ א ד״ה עובד כוכבים. וראה עוד מאמרו של נ. גוטל, חוב׳ אסיא, נו, תשנ״ו, עמ׳ 49 ואילך. **[322]** הרב ז.נ. גולדברג, תחומין, ה, תשמ״ד, עמ׳ 250; הרב נ.א. רבינוביץ, תחומין, ח, תשמ״ז, עמ׳ 438-439. **[323]** האדמו״ר מציעשינוב, בשו״ת משנה הלכות ח״ג סי׳ קסח. **[324]** שו״ת משנה הלכות שם. וראה בצפנת פענח מהדו״ת דמ״ט ע״א, ודנ״ו, ובשו״ת צפנת פענח סי׳ רסא, וסי׳ רעג, ובס׳ מפענח צפונות פ״א סי׳ ד — שנפל מוגדר כמת, היינו הצורה שיש בו מתה ממנו ונתבטלה. **[325]** משל״מ טומאת מת ב א, על פי אהלות יח ז, ופסחים ט א, בעניין מדורות של עכו״ם. **[326]** סנהדרין פד ב. **[327]** קונט׳ ההשלמה לצפנת פענח מהדו״ת דף 66. והוסיף שם, דהיכא שצריך שם פרטי, אין עליו. **[328]** תוס׳ ב״ב כ א סוד״ה ועובד כוכבים. **[329]** צפנת פענח, קונ׳ ההשלמה, עמ׳ 66. **[330]** רשב״ם ב״ב קמא ב ד״ה למעוטי; השלמה לצפנת פענח מהדו״ת דף 66. **[331]** מלבי״ם בראשית כה כב; משך חכמה ויקרא יב ו. **[332]** שו״ת דבר יהושע ח״ג חיו״ד סי׳ סא סק״ג. וראה שם שמדייק למה נחשב כאבן, שאפילו כחי או כצומח אינו נחשב. וראה בס׳ אפיקי יהודה, דרוש ח אות ז. **[333]** כן כתב בשלטי גבורים, בשם המרדכי, שבת פרק ר׳ אליעזר דמילה — איזהו בן שמונה, כל שלא כלו לו חדשיו, פירוש שממתינים לבן שמונה עד זמן שיכלו לו תשעה חודשים באוויר העולם, ואז יהיה בן קיימא. וראה מה שכתבו בדבריו בשו״ת חת״ס חאבהע״ז ח״ב סי׳ סט, וסי׳ קסא; שו״ת עמק הלכה ח״א סי׳ ה, וסי׳ מה אות א; שו״ת ציץ אליעזר ח״ט סי׳ כח אות ח; שו״ת באר משה ח״א סי׳ סז; שו״ת שאילת ישורון ח״א חיו״ד סי׳ לב. וראה בשו״ת תשב״ץ ח״ג סוסי׳ רנז, בשם חכמי הטבע, שיש מבעלי חיים שלא נשלם גידולם במעי אמם, ונשלם אחר הלידה. ובצפנת פענח מילה א יד כתב, שיש מין עובר שיוכל להיגמר לאחר שנולד, וכל זמן שלא נגמר עדיין שם נפל עליו. **[334]** ראה בשו״ת חת״ס שם, שזו דעת יחידאה, והוא דבר חדש ומוקשה, ואין

אינקובטור[335] — יש מהפוסקים, שדנו במצבים מיוחדים בהגדרת נפל, לאור אפשרויות טכנולוגיות ורפואיות חדישות, ובעיקר נידונה בין הפוסקים שאלת מהותו ההלכתית של האינקובטור. מדובר במכשיר המיועד לשמר פג בסביבה מתאימה מבחינת טמפרטורה ולחות. האינקובטור הראשון פותח בשנת 1880 בפריס[336]. האחרונים דנו במהות האינקובטור מבחינת ההלכה: האם יש לראות באינקובטור המשך ההריון, ותחליף לרחם האם, או שהוא רק אמצעי-עזר רפואי כשלב חדש ונפרד, לאחר הלידה[337].

יש הסבורים, שיילוד שחי שלושים יום רק בעזרת אינקובטור, אין זה מועיל להוציאו מדין נפל[338]; אך לדעת רוב האחרונים מועיל האינקובטור להוציאו מדין נפל, ומה שקבעו חז"ל שנפל אינו בן-קיימא, הוא דווקא ללא אמצעי טיפול[339]. וכן תינוק שכלו חודשיו, וחי יותר משלושים יום, גם אם נולד עם מומים חמורים שכבר בעת לידתו היה ברור שלא יחיה זמן רב, וגם אם חיותו לשלושים יום היה על ידי טיפולים רפואיים, אבל מעצמו קרוב לוודאי שהיה מת בתוך שלושים יום, יצא מדין נפל[340].

פג ששהה באינקובטור — יש אומרים, שמונים לו הימים הנצרכים לעניינים הלכתיים (כגון לעניין פדיון הבן, גדלותו, אבלות וכיו"ב) מיום לידתו, ולא מיום צאתו מהאינקובטור[341]. והטעם: שלדעתם השהייה באינקובטור איננה נחשבת להמשך ההריון, כי אם כמכשיר עזר לרפואתו; ויש אומרים, שסופרים לו הימים הנצרכים לעניינים הלכתיים מיום שיצא מכלל נפל[342]. וטעמם: שהאינקובטור נחשב כהמשך וגמר ההריון ביילוד, שכן ללא האינקובטור לא יכול לחיות[343]. ולכאורה מבחינה רפואית-ביולוגית תלוי למה שהה היילוד

לסמוך עליה להלכה. **[335]** אינקובטור הוא מדגרה בעברית. מקור השם הוא לטיני incubare, שפירושו לשכב על או בתוך. **[336]** ראה בעיתון 'הפלס', שנה ב, תר"ס, עמ' רי (הובא בכל בו על אבלות פ"ד סי' ג), תיאור מליצי על האינקובטור בעת המצאתו. **[337]** ראה באריכות במאמרו של נ. גוטל, אור המזרח, תשרי תשמ"ח, עמ' 32 ואילך. **[338]** שו"ת לבושי מרדכי תליתאי חאו"ח סי' יד, וסי' לה סק"א; מ.א. רוזנטל, הר המור, ד, עמ' 5-153, בשם הגרצ"פ פרנק; שו"ת שבט הלוי ח"ז סי' קפח אות ב. **[339]** שו"ת דעת סופר ח"א חיו"ד סי' קיד; הרב י.צ. יאנאווסקי, הפלס, שנה ב, תרס"ב, עמ' 214; התלמוד ומדעי התבל, שער ג, ענפי מדע, ענף כז, ע' ביומנטיא; שו"ת מנחת יצחק ח"ד סי' קכג וח"ט סי' קכ; שו"ת באר משה ח"א סי' סד; שו"ת ציץ אליעזר ח"ט סי' כח; הרב ג. פלדר, הפוסק, חוב' קמז שנה יג, תמוז תשי"ב, סי' תתתשלו; שאילת ישורון חיו"ד סי' לב; שערים המצויינים בהלכה סוסי' קסד. וראה עוד בשו"ת קנין תורה ח"ג סי' מב סק"א; הרב נ.א. רבינוביץ, הדרום, חוב' לה, ניסן תשל"ב, עמ' 125-128; הרב נ. גוטל, אור המזרח, תשרי תשמ"ח, עמ' 32 ואילך. **[340]** שו"ת מנחת יצחק ח"ט סי' קכ. **[341]** ראה שו"ת דעת סופר ח"א חיו"ד סי' קיד; שו"ת באר משה ח"א סי' סד; שו"ת חלקת יעקב ח"ג סי' קט; הגרי"ש אלישיב, הובאו דבריו במאמרו של הרב י. זילברשטיין, אסיא, ו, תשמ"ט עמ' 42 ואילך, ובס' תורת היולדת פנ"ז הע' ח. **[342]** צפנת פענח מילה א יד. **[343]** ראה — שו"ת מנחת יצחק ח"ד סי' קכג סקי"ח; הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חיו"ד סוסי' שעד; שו"ת יביע אומר ח"ט חיו"ד סי' לז. וראה עוד בשו"ת קנין תורה ח"ג סי' מב סק"א; הרב נ.א. רבינוביץ, הדרום חוב' לה ניסן תשל"ב, סי' כח; הרב נ. גוטל, אור המזרח תשרי תשמ"ח,

באינקובטור, שאם שהה רק בגלל מחלתו, או משקל לידה נמוך, בוודאי יש לחשב הימים מיום לידתו, אבל אם שהה מפני שנולד פג בטרם זמנו, מקובל "לתקן" את גילו לפי שבועות ההריון עד 40 שבועות, ונכלל בזה גם מה ששוהה באינקובטור.

לאחר ניתוח קיסרי — יש מי שכתב, שיילוד שנולד בניתוח קיסרי בגיל ששה חדשים וכמה ימים, אף שאם היה נולד כדרכו היה דינו כנולד לשבעה למקוטעין, אבל כיוון שנולד בניתוח קיסרי, דינו כאילו היה צריך להיוולד לתשעה חדשים כמו רוב הנולדים, ועל כן הוא בגדר שלא כלו חודשיו[344].

החייאה — פג שנולד בגיל צעיר מאד, וזקוק לצורך החייאתו לכמויות גדולות של חמצן אשר עלול לגרום לו לעיוורון, או שזקוק לפעולות החייאה, שעלולות לגרום לו לנזק מוחי קשה, היינו שעצם הפעולות הרפואיות לצורך ההצלה עלולים לגרום לנזקים גופניים ושכליים קשים — יש מי שכתבו, שבכל זאת חייבים לעשות פעולות הצלה אלו, ואפילו אם ההורים מתנגדים לכך[345]; ויש מי שסבור, שאם ההצלה לא וודאית, ומאידך ברור שהתינוק יישאר עם נכות חמורה מאד, בכגון דא מוטב להישאר בשב ואל תעשה[346].

הגדרת גדלותו — פג שנשאר בחיים, בזמננו יש להחשיבו כגדול מגיל שלוש עשרה שנה ואילך, ולא מגיל עשרים שנה[347].

עולם הבא — נחלקו חז"ל מאימתי יילוד שמת נכנס לעולם הבא, משעה שנזרע הזרע, משעה שנימול, משעה שמתחיל לדבר, או משעה שאומר אמן[348].

ענייני אורח חיים

תפילה — היתה אשתו מעוברת, ואומר יהי רצון שתלד אשתי זכר, הרי זו תפילת שווא, כי היא צעקה לשעבר[349]. אמנם תוך ארבעים יום מועילה התפילה[350].

שבת

בן שמונה — יש הסבורים, שמותר לחלל שבת על יילוד שנולד לשמונה חודשי הריון[351]; יש הסבורים, שאין מחללים שבת על יילוד שנולד לשמונה חודשי הריון, ואסור אפילו לטלטלו, ואפילו ספק בן שבעה או בן שמונה, אין

עמ' 32 ואילך. **[344]** שו"ת שבט הלוי ח"ג סי' קמג. **[345]** שו"ת ציץ אליעזר חי"ח סי' יט, אות א; הרב י. זילברשטיין, בשבילי הרפואה, ט, תשמ"ט, עמ' עה ואילך. **[346]** שמעתי מפי הגר"מ הלברשטאם, לפי המבואר בשו"ת מנחת שלמה ח"א סי' צא אות כד. **[347]** חזו"א יו"ד סי' קנה אות ז; שו"ת מנחת יצחק ח"ד סי' קכג אות' כד-כח; שם ח"י סי' לא אות יג; שו"ת חלקת יעקב ח"ג סי' קי. **[348]** סנהדרין קי ב. וראה בע' קטן הע' 523 ואילך. **[349]** ברכות נד א; טושו"ע או"ח רל א. וברמב"ם ברכות י כב הביא רק את העקרון, בלי הדוגמא. **[350]** שו"ע שם, ובמג"א שם סק"א. אמנם ראה בבראשית רבה עב ו, ובתנחומא ויצא ח, שיש דעות בין התנאים שתפילה זו מועילה עד שישבה על המשבר, ואפילו לאחר שישבה על המשבר. **[351]** בה"ג, הל' מילה (ח"א עמ' 207 במהדו' ע. הילדסהיימר); רב האי גאון, הובאו דבריו בס' העיטור שער שלישי, הל' מילה, ח"ג. וראה רמב"ן תורת האדם, עניין הסכנה. וראה באריכות

מחללים עליו שבת[352]; יש מי שכתבו, שאיסור חילול שבת הוא דווקא על בן שמונה וודאי, כגון כשבעל ופירש, אבל בספק נפל מותר לטלטלו[353], ויש שכתבו שמותר אף חילול אחר לצורכו[354]; יש מי שכתב, שכל זה באיסור מלאכות מן התורה, אבל בשבות דרבנן, מחללים עבור פיקוח נפש של נפל[355]; ויש מי שכתב, שאף בזמן הגמרא דווקא כשהתינוק היה מוטל כאבן, היינו ששכב דומם ללא תנועה וללא בכי, אבל אם הוא בוכה מרוב צער, מותר היה לטלטלו ולהרגיעו[356].

החובל בבן שמונה, או מקיז דמו בשבת, אינו עובר על איסור מלאכה, כי הוא כמחתך בשר בעלמא[357].

יש הסבורים, שאחר חתימת התלמוד מותר לטלטל כל התינוקות, כי אין אנו בקיאים בקביעת גיל ההריון המדוייק, ויש להתייחס לכולם כדין ספק בן שמונה ספק בן תשעה; ואפילו אם ידוע בוודאות, שהוא נולד לשמונה חודשי הריון, כגון שלא בא על אשתו אלא פעם אחת ופירש, אף על פי כן מותר לטלטלו ולמולו בשבת, אם נגמרו שערו וציפורניו[358].

אכן בזמנינו נשתנה דינו של הנולד לשמונה חודשי הריון, בגלל שינוי הטבעים, שכן מעידות עכשיו עובדות רבות, שבני שמונה חיים ומתקיימים, ולכן חייבים להשתדל ברפואתו, ומחללים עליו את השבת[359]. והטעם: שלעניין חילול שבת קובעת המציאות, אם יש סיכויים להצלת חיי המטופל[360]. וכן בזמנינו, שניתן להציל חייהם של פגים, גם אם לא נגמרו שערותיהם וציפורניהם, לא ראינו ולא שמענו מי שיערער על כך, שמחללים את השבת עבור וולדות כאלה, הן באיסורי תורה והן בדרבנן, כל שיש תקווה להצילם

במאמרו של נ. גוטל, חוב' אסיא, נו, תשנ"ו, עמ' 49 ואילך. **[352]** רמב"ם שבת כה ו; טושו"ע או"ח של ז-ח (על פי שבת קלה א). וראה במ"ב שם סקכ"ח-כ"ט. וראה בס' שבט מיהודה, שער א פ"ד, בהסבר דין זה. **[353]** תוס' שבת קלה א ד"ה בן; מאירי שבת קלה א; מג"א סי' של סקט"ז; ביאוה"ל סי' של ס"ג סוד"ה או ספק. **[354]** ביאוה"ל שם. וראה עוד מאמרו של הרב נ.א. רבינוביץ, תחומין, ח, תשמ"ז, עמ' 438-439. **[355]** פרמ"ג או"ח סי' שלא במש"ז סק"א. וראה בשו"ת מנחת יצחק ח"ד סי' קכג אות כב. **[356]** הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם ח"ד חאו"ח סי' של סק"ה. **[357]** שבת קלו א; רמב"ם מילה א יד. איסור חובל הוא מפרק תולדה דדש — לדעת הרמב"ם שבת ח ז, או נטילת נשמה כשוחט — ירושלמי שבת ז ב; רש"י שבת קז א ד"ה החובל; תוס' שבת עה א ד"ה כי היכי, או איסור צובע — רש"י שבת שם. וראה בתוס' כתובות ה ב ד"ה דם מיפקד. וראה בתשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם, ברכת אברהם סי' יח. **[358]** תוס' שבת קלה א ד"ה בן; רא"ש שבת פי"ט סי' ה; טושו"ע או"ח של ז. וראה מג"א סי' תצח סק"ט, ותבו"ש יו"ד סי' טו סקט"ז, שהאידנא אין אנו בקיאים בקביעות כלו חדשיו בבהמה. ובמאירי שבת קלה א כתב, שעכשיו אין אדם בקי בסימני שערו וציפורניו, ואין לנו בן שמונה וודאי, וכולם מלים אותם בשבת, ומחללים עליהם את השבת. וראה בע' השתנות הטבעים, הע' 197, בדוגמאות הרבות שאין אנו בקיאים בזמן הזה. **[359]** חזו"א יו"ד סי' קנה אות ד, ואבהע"ז סי' קטו אות ד; שו"ת מנחת שלמה סוסי' לה; הגר"מ פיינשטיין, הובאו דבריו בהלכות שבת לר"ש איידר, קונט' ב, מלאכת דש, הע' רעה; שו"ת קנין תורה ח"ג סי' מב; לויית חן סי' של אות צו; שו"ת שבט הלוי ח"ח סי' פט ס"ז. וראה באריכות בשו"ת מנחת יצחק ח"ד סי' קכג אות' ז-כב, כו-כז. וראה בע' השתנות הטבעים הע' 58 ואילך. **[360]** ראה

על ידי הטיפולים החדישים[361]; ומחללים שבת גם על תינוקות שנולדו במשקל מועט, או עם הרבה מומים[362].

פג בגבול החיות — פג שלא כלו חודשיו, וגם לא נגמרו שערו וציפורניו, כגון שנולד לששה חודשי הריון (שבוע 22 או 23 להריון), והוא גם טריפה, וברור שלא יחיה שלושים יום — יש אומרים, שגם בימינו אין מחללים עליו השבת, כי מעולם לא היתה לו חזקת בן קיימא, ולא היו לו סיכויים להיוותר בחיים, אפילו באמצעים הרפואיים המשוכללים הקיימים בימינו, וחוזר הדין למעיקרו, כדין הנולד לשמונה חודשי הריון בזמן התלמוד, שאין מחללים עליו שבת[363], ואפילו אם מיעוט שבמיעוט נשאר בחיים, אין זה מפקיע מדין בן שמונה[364], ורק אם חי שלושים יום, מחללים עליו את השבת[365], ובכלל אין חייבים להחיותו גם בחול, אבל מן הראוי לנסות להחיותו[366]. אכן, אם יתקדם מדע הרפואה, ושיעור הנותרים בחיים יעלה עד שיצא ממיעוט גמור, יהיה מותר לחלל עליו את השבת, גם קודם לשלושים יום[367]; וכן כל מצב, שהרופאים סבורים שיש סיכויים לחייו בעזרת טיפולים חדישים, מחללים עליו את השבת[368]. ויש מי שכתב, שהיינו כשיש סיכויים של חמשה אחוזים שיחיה, חייבים להצילו ולחלל עליו את השבת[369]. על כן, מעיקר הדין, אם יש אפשרות להציל יילוד, אפילו הוא פג וטריפה, מצילים אותו, ומחללים עליו את השבת; אבל אם נולד עם מומים חמורים, שלא ניתן להצילו, אין מחללים עליו את השבת[370]. ויש מי שכתב, שאף שכך הוא עיקר הדין, מותר בבית חולים לחלל שבת על נפל שלא כלו לו חודשיו, ואפילו באיסורי תורה, כדי שלא יבואו לזלזל בטיפולו של תינוק שיש סיכויים לחייו; ואם כלו לו חודשיו, אף אם יש לו מום שימות בתוך שלושים יום, מחללים עליו השבת מעיקר הדין גם באיסורי תורה[371].

טריפה — כל יילוד שהיתה לו חזקת חיים בעת שנולד, ואחר כך חלה או נפצע

א. שטינברג, תחומין, ז, תשמ״ו, עמ׳ 226 ואילך. **[361]** שו״ת מנחת יצחק ח״ד סי׳ קכג אות׳ יח-כא; שם ח״י, סי׳ לא אות יג; שמירת שבת כהלכתה, פל״ו סי״ב; הרב נ.א. רבינוביץ, תחומין, ח, תשמ״ז, עמ׳ 438-439. **[362]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בשמירת שבת כהלכתה פל״ו הע׳ כד; תורת היולדת מהדו״ב פנ״ז ס״ב. **[363]** מ״ב סי׳ של סקכ״ט; הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בשמירת שבת כהלכתה, פל״ו הע׳ כד; תורת היולדת מהדו״ב פנ״ז הע׳ ה; הגרח״פ שיינברג, הובאו דבריו בתורת היולדת שם; א. שטינברג, תחומין, ז, תשמ״ו, עמ׳ 226 ואילך. **[364]** שו״ת אמרי יושר ח״א סי׳ קעז סק״ב. וראייתו: שהרי חז״ל ידעו, שחלק מבני שמונה נשארים בחיים, כמבואר ביבמות פ א, שיכול לחיות עד בן עשרים שנה, ואז יוצא מכלל נפל, ובכל זאת אסור היה לחלל שבת עליו. **[365]** שו״ת אמרי יושר שם; שו״ת ציץ אליעזר חי״ח סי׳ יט אות ג. וראה מאמרו של הרב י. זילברשטיין, בשבילי הרפואה, ט, תשמ״ט, עמ׳ עה ואילך. **[366]** שו״ת ציץ אליעזר, שם. **[367]** שו״ת אמרי יושר שם; שו״ת ציץ אליעזר שם. וראה בשו״ת מנחת יצחק ח״ד סי׳ קכג אות׳ יח-כא. **[368]** ראה — שו״ת שבט הלוי ח״ג סי׳ קמא וסי׳ קמג, והוסיף תנאי שיצטרפו עמו גדולי תלמידי החכמים; הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בשמירת שבת כהלכתה, פל״ו הע׳ כד. **[369]** שו״ת תשובות והנהגות, ח״ב סי׳ תשלב. **[370]** ראה — א. שטינברג, תחומין, ז, תשמ״ו, עמ׳ 226 ואילך. **[371]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם ח״ד חאו״ח סי׳ של סק״ג. וראה במאמרם של נ.

ונעשה טריפה, אפילו אם נותרו לו שעות ספורות לחיים, כגון שנתרוצץ ראשו, מחללים עליו השבת[372]. דין זה הוא דווקא ביילוד שכלו לו חודשיו, ואפילו אם הוא טריפה או פגום, אבל אם לא כלו חודשיו, הרי חיי שעה של נפל לאו כלום הוא, אפילו כשיש אינקובטור[373].

מילת פג — מי שנולד בחודש השביעי לעיבורו, מלים אותו בשבת, אפילו אם לא נגמרו שערו וציפורניו; ספק בן שבעה, ספק בן שמונה, מלים אותו בשבת[374]; נולד בחודש השמיני, אם היה שלם בשערו ובציפורניו, מלים אותו בשבת, ואם היו שערו וציפורניו לקויים, אין מלים אותו בשבת[375].

ההורג נפל בשבת — פטור[376].

קבורה ביום-טוב — תינוק שמת ביום-טוב בתוך שלושים יום ללידתו, אם נגמרו שערו וציפורניו, הרי הוא בחזקת בן קיימא, אף על פי שאין אנו יודעים אם כלו לו חודשיו, ונקבר ביום-טוב ראשון על ידי גוי, וביום-טוב שני על ידי ישראל[377], ויש חולקים וסוברים, שאין לקוברו ביום-טוב, אלא על ידי גוי בלבד[378]; יש מי שכתב, שאם נפטר יילוד לאחר שלושים יום, אם העת קר ואין בזיון, יש להשהותו לאחר יום טוב ראשון, ולקוברו ביום טוב שני[379], ואם יש לחוש שיסריח, מותר לקוברו כמו גדול[380]; ואם מדובר בתינוק שנימול, או בנקבה, שמתו ביום-טוב תוך שלושים יום ללידתם, בין אם נגמרו שערותיהם וציפורניהם, ובין אם לאו — אם אפשר הדבר, משהים אותם עד יום טוב שני, וקוברים אותם על ידי נוכרי, ואם כבר השתהו, קוברים אותם ביום טוב ראשון על ידי נוכרי, ואם מתו ביום טוב שני, קוברים אותם בו ביום על ידי גוי, אבל זה דווקא כשיש חשש לסרחון[381].

נפל וודאי — יש אומרים, שאסור לקברו ביום-טוב, ואפילו ביום-טוב שני של גלויות, ואפילו על ידי גוי[382]; ויש

בר-אילן ואח׳, אסיא עג-עד, תשס״ד, עמ׳ 94 ואילך. **[372]** באוה״ל שכט ד ד״ה אלא. **[373]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בשמירת שבת כהלכתה, פל״ו הע׳ כד. **[374]** ראה בשו״ע יו״ד רסו יא, מחלוקת המחבר והרמ״א, אם דין זה דווקא בגמרו סימניו, או לאו דווקא. **[375]** שבת קלה א; יבמות פ א-ב; רמב״ם מילה א יג-יד; טושו״ע יו״ד רסו יא. וראה באריכות בשיטות השונות בהגדרת נפל לעניין מילה בכס״מ מילה שם; ט״ז יו״ד סי׳ רסו סק״ז; מ״מ יבום א ה; ביאור הגר״א או״ח סי׳ שלא ס״ג. וראה לעיל הע׳ 288, בעניין הגדרת נפל. **[376]** מנ״ח מ׳ לב, מוסך השבת, השוחט. והטעם שדין חובל תלוי בנטילת נשמה. **[377]** טושו״ע או״ח תקכו ט; רב שו״ע או״ח תקכו יט; ערוה״ש או״ח תקכו יח. **[378]** שו״ת רדב״ז ח״א סי׳ תקיב; שו״ת רמ״ע מפאנו סי׳ טז; מג״א סי׳ תקכו סקי״ט, בשם הרש״ל; מ״ב סי׳ תקכו סקמ״ז. **[379]** סידור דרך חיים, הל׳ מילה; חכמת אדם סוסי׳ קע. **[380]** חכמת אדם, שם. **[381]** סידור דרך חיים, הל׳ מילה; חכמת אדם קע ז; שו״ת מהר״ם שיק חאו״ח סי׳ רפד. **[382]** אורחות חיים סי׳ תקכו אות כה; הגהמ״י מילה פ״א אות י; לקט יושר ח״ב עמ׳ 96; רמ״א או״ח תקכו י, ורמ״א יו״ד רסג ה; שו״ת זרע אמת סי׳ קטז; שו״ת נובי״ק חיו״ד סי׳ צ; זכור לאברהם אבל אות ט סי׳ יד; שו״ת מהר״ם שיק חאו״ח סי׳ רפד; ערוה״ש או״ח תקכו יז; רב שו״ע או״ח תקכו כ; שו״ת האלף לך שלמה חאו״ח סי׳ שמב (שאוסר בכל מקרה לקבור נפל ביום-טוב, ואפילו ביום-טוב שני, ואפילו מי שהוסרה עורלתו, ואפילו נקבה). וראה בביאוה״ל סוסי׳ תקכו.

אומרים, שנפל הרי הוא כשאר מתים, ומותר לקוברו ביום טוב שני[383]. ובספק נפל גם כן מוטב להניח קבורתו למחרת יום-טוב, כדי שיוכלו להסיר עורלתו; אבל אם כבר מלו אותו, או שהנפל נקבה, מותר לקבור ספק נפל על ידי גוי[384]; יש מי שכתב, שהמיקל לקבור נפל ביום טוב שני, ואפילו על ידי ישראל, אין מזניחים אותו[385].

יש הסבורים, שתינוק שלא נימול מאיזה סיבה, ומת ביום-טוב, אחרי שעברו עליו שלושים יום, אין קוברים אותו ביום טוב ראשון מחמת שצריכים למולו, ואין למולו ביום טוב ראשון אפילו על ידי גוי, ומשהים אותו עד יום טוב שני, ומסירים עורלתו, וקוברים אותו[386]. ומכל מקום ביום-טוב שני של ראש השנה — אסור[387]. ואם יום טוב חל בימים חמישי-ששי, יש מי שהתיר להסיר עורלתו על ידי גוי ולקוברו ביום טוב שני, כי אחרת יצטרכו להשהותו שלושה ימים[388].

עניינים יורה דעה

מילה — פג שנולד קודם זמנו, אין למולו עד שיתחזק ויבריא, ועל כל פנים המנהג שלא למולו עד עבור שלושים יום[389], ואין למולו בשבת[390].

נפל וודאי שמת — יש אומרים, שמלים אותו ומסירים עורלתו, ככל דין יילוד זכר[391]; ויש מי שסבור, שאם הוא נפל גמור, שלא כלו לו חודשיו, וגם לא היו לו כלל סימנים, אין חותכים עורלתו[392]. ומכל מקום אם הנפל מת ביום-טוב, אין מלים אותו[393].

קבורה — מקדמת דנא היה המנהג לקבור נפלים[394]. יש הסבורים, שמעיקר הדין אין חיוב קבורה של נפל[395]; ויש הסבורים, שיש חיוב מעיקר הדין לקבור

[383] מאירי ביצה ו א, שאין קוברים נפל ביו״ט, ואפילו ביו״ט שני, ואפילו על ידי נוכרים, אלא שסיים שהדבר רופף בידו, וכתב בשם חכמי בדר״ש וקצת חכמי צרפת, שיש לקוברו ביום טוב שני; מג״א סי׳ תקכו ס״ב. וראה אנציקלופדיה תלמודית, כרך כג, ע׳ יום טוב שני של גליות, עמ׳ עד, ובהערות שם. **[384]** שו״ת חת״ס חאו״ח סי׳ קמד; מ״ב סי׳ תקכו סקמ״ט. **[385]** שו״ת עמק הלכה ח״א סי׳ מג. **[386]** סידור דרך חיים, הל׳ מילה; מטה אפרים סי׳ תקצו סי״ג. **[387]** מטה אפרים, שם. **[388]** דעת תורה או״ח סי׳ תקכו ס״י; מנחת פתים, סי׳ רסג; שו״ת פרי השדה ח״ב סי׳ צג. וראה להלן הע׳ 391 ואילך, בדין מילת פג שמת. **[389]** כף החיים סי׳ שלא אות כ; זוכר הברית סי׳ י אות כה; שו״ת מנחת יצחק ח״ד סי׳ קכג אות א. **[390]** שו״ת מנחת יצחק, שם. וראה עוד בע׳ מילה הע׳ 660 ואילך. **[391]** ס׳ הברית סי׳ רסג אות מ, על פי הגה׳ מיימוניות מילה פ״א, וביאור הגר״א סי׳ רסג סק״י. וראה בב״י יו״ד סוסי׳ רסג; שו״ת נובי״ק חאו״ח סי׳ טז; שו״ת טוטו״ד מהדו״ג ח״ב סי׳ צח. וראה לעיל הע׳ 229 ואילך, בדיני מילה ביילוד בשל שמת. **[392]** רבינו גרשום, מובא בס׳ זכרון ברית לראשונים לר״י גוזר עמ׳ 29; אור זרוע הל׳ מילה סי׳ קד, בשם רש״י, שמנהג הנשים הוא למול נפל לאחר מותו, והכריע שאין למולו. **[393]** שו״ת נובי״ק חאו״ח סי׳ טז. **[394]** כמבואר במשנה אהלות טז ה, יח ז; פסחים ט א; כתובות כ ב; ירושלמי סופ״י דשבת. ובס׳ התשבי אות ח, הביא בשם מדרש, שקשה דין חיבוט הקבר מדינה של גהינום, שאף צדיקים ויונקי שדיים ונפלים נידונים בו. וראה בכל בו על אבלות סי׳ ג(9). וראה בשו״ת עולת יצחק ח״ב סי׳ רכז, שכן היה המנהג בתימן. **[395]** הגה׳ מיימוניות, הל׳ מילה א טו; אור זרוע הל׳ אבלות סי׳ תכב; שו״ע או״ח תקכו י; רמ״א

נפלים[396].

לשיטת הסוברים שנפל חייב בקבורה — יש שכתבו, שהוא דווקא אחרי חמישה או ששה חדשי הריון, כל שהוא שלם באיבריו[397], ועל כל פנים פחות משלושה חודשי הריון לכל הדעות פטורים מלקוברו[398].

יש שכתבו, שאמנם אין חיוב לקבור נפל מדין מצות קבורה, אבל חייבים לקוברו מדין ציון הקברות, כיוון שגם נפל מת מטמא באוהל, וטעם ציון הקברות הוא כדי שיתרחקו הכהנים מהטומאה, וחיוב זה הוא מן התורה. ולשיטה זו אין חיוב לקבור בו ביום, ואין חיוב לקבור בקרקע, אלא די להשליכו לבית הקברות, שהוא מצויין ועומד, ואין חשש לטומאת כהנים[399]; יש מי שכתב, שמנהג ישראל קדושים לקבור נפלים ולא להשליכם, כדי שלא ייטמאו כהנים, אבל אין זה אלא משום מנהג[400]; יש מי שכתב, שבכל אדם יש חיוב קבורה משום בזיון ומשום כפרה, ובנפל אין חיוב קבורה משום כפרה רק משום בזיון, ולכן אין חיוב לקוברם בכבוד, אבל צריך לפחות להשליכו לבור, ודי בזה כדי למנוע הבזיון[401]; יש מי שכתב, שמכיוון שקיבלו ישראל עליהם לקבור נפלים, הרי זה הופך עליהם לחוב[402]; ויש מי שכתב, שאין חיוב מן התורה לקבור נפלים, אבל יש בהם מצות קבורה מדרבנן[403].

יו״ד רסג ה; בינה לעתים מהג׳ יונתן אייבשיץ על הרמב״ם הל׳ יו״ט ב ג; שו״ת נובי״ק חאו״ח סי׳ טז, וחיו״ד סי׳ צ; הגהות יד שאול יו״ד סי׳ שסד, וסי׳ שנג; שו״ת זרע אמת חיו״ד ח״ב סי׳ קלח; שו״ת בנין ציון סי׳ קיג, וסי׳ קיט; סדרי טהרה על פט״ז מאהלות, פ״ה דף רי״ח; חזו״א חיו״ד סי׳ רח אות׳ ד,ט; שם חאו״ח סי׳ קלג אות ב; גשר החיים ח״א פט״ז סי׳ ג הע׳ 8. **[396]** מג״א סי׳ תקכו סק״כ, וראה במחצה״ש שם; שד״ח מערכת הקו״ף כלל לז, וכלל מ, וס׳ משמרת שלום אבלות אות ק סקי״ג, בדעת השו״מ; שו״ת שואל ומשיב מהדו׳ תליתאה ח״ב סי׳ טו; שו״ת אבני נזר חיו״ד סי׳ תעב; ישועות יעקב, הל׳ יו״ט סי׳ תקכו; שו״ת מהרש״ם ח״ד סי׳ קמו; שו״ת צפנת פענח סי׳ רסט (והסתפק שם רק אם יש להם תפיסה); שו״ת מנחת אלעזר ח״א סי׳ נב; שיירי טהרה, על אהלות יג ה, וראה מה שכתב על דבריו במאמרו של הרב י. גרשוני, ברקאי, ג, תשמ״ו, עמ׳ 45 ואילך. ויש מי שכתב, שלא גרע נפל מכזית מן המת שצריך קבורה — שער הזקנים, ח״ב, דק״י. אך בדין זה גופו אם כזית מהמת חייב בקבורה נחלקו הפוסקים — ראה בע׳ נתוח המת הע׳ 173 ואילך. וראה עוד בדרכי תשובה יו״ד סי׳ קטז סקמ״ג; ארץ החיים סי׳ שנז ס״א; שו״ת חבלים בנעימים ח״ה סי׳ כב; מ״ב סי׳ תקכו סקמ״ט; כל בו על אבלות, ח״א פ״ג סי׳ ג הע׳ 3; שו״ת ציץ אליעזר ח״י סי׳ כה פ״ח סק״ז. וראה באריכות שיטות הפוסקים בנידון בשו״ת חיי עולם נטע סי׳ ל. **[397]** משמרת שלום אבלות אות ק סקי״ג, בשם שו״מ. וכתב שכן עמא דבר; הגר״י אריאלי, הובאו דבריו בשו״ת תשובות והנהגות, ח״ב סי׳ תרב. **[398]** שו״ת מהרש״ם ח״ד סוסי׳ קמו. וראה בכל בו על אבלות ח״ב פ״ב סי׳ ב אות ג; שו״ת ציץ אליעזר ח״י סי׳ כה פ״ח אות ז. ובשו״ת שבט הלוי ח״י סי׳ ריא אות ג כתב, שהדעת נוטה שיש לקבור משלושה חדשים ואילך. וראה עוד בשו״ת תשובות והנהגות ח״ב סי׳ תרב. אמנם בשו״ת עולת יצחק ח״ב סי׳ רכז כתב, שיש לקוברו מגיל ארבעים יום, ואפילו לא נתקשו איבריו, וצ״ע. **[399]** שו״ת הרדב״ז מכת״י ח״ח סי׳ קצח; שו״ת בנין ציון סי׳ קיט; שו״ת עולת יצחק ח״ב סי׳ רכז. **[400]** בינה לעתים על רמב״ם, הל׳ יו״ט סופ״א. וראה בגשר החיים, ח״א פט״ז סי׳ ג ס״א. **[401]** שו״ת חת״ס חאו״ח סי׳ קמד. וראה בחזו״א חיו״ד סי׳ רח אות׳ ד,ט; שם חאו״ח סי׳ קלג אות ב. **[402]** שו״ת אבני צדק חיו״ד סי׳ קמה. **[403]** ערוה״ש או״ח תקכו סעיף יז.

יש מי שכתב, שבכל מקרה צריך לבקש מהנהלת בית החולים להביא את הנפלים לקבורה, אך אין להם דין של מת מצווה[404].

ספק נפל — יש הסבורים, שהוא חייב בקבורה[405]; ויש אומרים, שאף הוא אינו חייב בקבורה, כדין וודאי נפל[406].

לכל הדעות, אפילו לשיטת הסוברים שאין חיוב קבורה בנפל, אין לזרוק נפלים לאשפה, ומנהג ישראל לקוברם בבית הקברות, ואפילו נפל שאינו שלם באיבריו, פרט לשפיר וכד', שאין בו כלל צורת הגוף, שיש להקל ולהשליכו[407].

בקהילות ישנות היו מקומות מיוחדים לקבורת נפלים[408].

יש מי שכתב על מנהג העולם, שאין לקבור נפל אלא לאחר שתבריא אמו, מחשש סכנה לאם[409], אך היה מעשה בירושלים, והורו גדולי הדור שאין לחוש למנהג זה, וצריך לקבור הנפל מיד[410], מפני שאין יסוד למנהג זה, ואין לחוש לו כלל[411].

הקבר — חייבים לסמן את קברו של הנפל[412].

בקבורת נפל, אף על פי שגם עליהם עושים אוהל חלל טפח, אין מעמיקים כל כך את הקבר, אך על כל פנים מעמיקים שיהיו ממעל לו לכל הפחות יותר משלושה טפחים, ואין מדקדקים בצורת הקבר[413].

מותר לקבור נפל יחד עם אמו בקבר אחד, אם מתו שניהם יחד, ואז קוברים אותם יחד בארון, והנפל בצד ימין לאם; אבל אם נקברה היא תחילה או להיפך, אסור לפתוח את הקבר כדי לקוברם יחד[414].

הבונה קבר למת, לא נאסר עד שיכנס בו המת, ואפילו הטיל בו נפל, נאסר בהנאה[415]; אבל קברם של נפלים איננו נאסר בהנאה, ואפילו קבר של בנין[416].

איסור הנאה — יש מי שסבור, שיש איסור הנאה בנפל מת, אף לפי השיטות שאין בו חיוב קבורה[417]; ויש מי שסבור, שאין בנפל דין איסור הנאה ממת[418].

[404] שו"ת שבט הלוי ח"י סי' ריא אות' א-ב. **[405]** חידושים וביאורים על הל' אונן להגרא"ז מרגליות אות ה, הובאו דבריו בשד"ח מערכת הקו"ף כלל מ. **[406]** ברכ"י יו"ד רסי' שמא. וראה בשד"ח מערכת הקו"ף כלל מ. **[407]** הרב י. גרשוני, ברקאי, ג, תשמ"ו, עמ' 45 ואילך. **[408]** הרב י. זילברשטיין, אסיא, ו, תשמ"ט, עמ' 42 ואילך. וראה בשו"ת מהרש"ם ח"א סי' מג. ומסופר על הגאון ר' יחזקאל בנעט, שציווה לפני מותו לקוברו בין הנפלים, וכן עשו — ראה כל בו על אבלות ח"א פ"ג סוסי' ג; הרב י. זילברשטיין, אסיא, שם. **[409]** ס' ארץ חיים, חיו"ד סי' שנז, בשם כמה ספרים. **[410]** ארץ חיים שם, בשם תשובת כת"י להרב מהר"ש עבדאלה, דודו של בעל פרי האדמה. **[411]** שו"ת ציץ אליעזר ח"י סי' כה סק"ז. **[412]** גשר החיים ח"א פכ"ח סי' א סק"ג. **[413]** גשר החיים שם פט"ז. **[414]** דרישה יו"ד סי' שסד. **[415]** סנהדרין מז ב; רמב"ם אבל יד יח; טושו"ע יו"ד שסד א. **[416]** ר"ש אהלות טז ה; חזו"א חאו"ח סי' קלג אות ב, וחיו"ד סי' רח אות ט. **[417]** בינה לעתים על הרמב"ם, הל' יו"ט סופ"א; שו"ת נובי"ק חיו"ד סי' צ; שו"ת חת"ס חאו"ח סי' קמד. **[418]** שו"ת בנין ציון

בל תלין — יש מי שכתב, שחייבים בלאו של בל תלין בנפלים[419]; ויש הסבורים, שאין חיוב בל תלין בנפל[420].

כבוד המת — החיוב של כבוד המת לא שייך בנפל[421].

כבוד הבריות — יש אומרים, שגם בנפל שייך עניין כבוד הבריות[422]; ויש אומרים, שבנפל אין בו משום כבוד הבריות, לא של החיים ולא של המתים[423].

ניוול המת — איסור ניוול המת שייך גם בנפלים[424].

ניתוח המת — אסור לבצע ניתוח המת בנפל[425], ואסור להשהות נפל בשימור, כדי ללמוד בו חכמת הטבע כמנהג הרופאים, כדי שלא יבואו כהנים להיטמא בו[426]. ומכל מקום מותר להשתמש ברקמות של נפלים בביופסיה[427].

אשה שהפילה כמה פעמים, וקיימת אפשרות שעל ידי ניתוח הנפל יהיה אפשר למנוע הפלות חוזרות, מותר לנתח את הנפל, וכן מותר לנתח בתנאים אלו יילוד בשל שמת בתוך שלושים יום[428].

פינוי עצמות — איסור פינוי עצמות שייך גם בנפל, כי גם בנפלים שייך חרדת הדין[429].

אנינות ואבלות — נפל, שלא שהה שלושים יום לאחר לידתו, ומת, אפילו נגמרו שערו וציפורניו[430], אין מתאבלים עליו, ואפילו מת ביום השלושים, אין מתאבלים עליו[431]. ונחלקו הפוסקים אם מונים את השלושים יום מעת לעת דווקא אם לאו[432].

אין מברים על נפל, אלא אם כן ברור לנו שכלו לו חודשיו, או שנפטר לאחר

[419] מג״א סי׳ תקכו סק״כ. וראה במחצית השקל שם. **[420]** שו״ת נובי״ק חאו״ח סי׳ טז; שו״ת האלף לך שלמה, חאו״ח סי׳ שמב; שו״ת בנין ציון סי׳ קיט. **[421]** שו״ת נובי״ק חאו״ח סי׳ טז; שו״ת יד יצחק ח״ג סי׳ שנז; שו״ת דודאי השדה סי׳ צז; שו״ת מהרש״ם ח״א סי׳ מג. **[422]** אורחות חיים הל׳ יו״ט אות כה. **[423]** מאירי ביצה ו א. **[424]** שו״ת נובי״ת חיו״ד סי׳ קסד (אך ראה שו״ת נובי״ק חאו״ח סי׳ טז, וי״ל); שו״ת מהר״ש ענגיל ח״ו סי׳ כ; שו״ת שב יעקב סי׳ סד; שו״ת מהרא״ב סי׳ לא. **[425]** שו״ת חבלים בנעימים ח״ג סי׳ סד, וח״ה סי׳ כב. **[426]** שו״ת בנין ציון סי׳ קיט-קכ. **[427]** כתר אפרים, סי׳ נו, והרב כ.פ. טכורש, שבילין, שנה ששית גליון טז-יז מרחשון תשכ״ז עמ׳ לג. וראה עוד בע׳ נתוח המת הע׳ 153 ואילך. וראה עוד בשו״ת מהר״ם שיק חיו״ד סי׳ שמד; שו״ת בית אב״י, ח״ג סי׳ קלב. **[428]** שו״ת מנחת שלמה ח״ג סי׳ קג אות ו. **[429]** שו״ת נובי״ת חיו״ד סי׳ קסד; שו״ת יהודה יעלה סי׳ שנט; שו״ת דודאי השדה סי׳ צז; שו״ת טוטו״ד מהדו״ג סי׳ רכה; שו״ת מהר״ש ענגיל ח״ה סי׳ מה; חזו״א חאו״ח סי׳ קלג אות ב, וחיו״ד סי׳ רח אות ט. **[430]** ראה בתוס׳ יבמות לו ב ד״ה הא; ש״ך יו״ד סי׳ שעד סק״ח. **[431]** שבת קלו א; בכורות מט א; רמב״ם אבל א ו; טושו״ע יו״ד שעד ח. ובשיטת הרמב״ם אבל א ח, שבן שמונה שמת אפילו לאחר שלושים, שאין מתאבלים עליו — ראה בהשגות הראב״ד שם; לח״מ שם; אור שמח שם; מ״מ יבום א ה; ביאור הגר״א או״ח שלא ג. **[432]** ראה שו״ת חת״ס חיו״ד סי׳ שמג; שו״ת שואל ומשיב מהדו״ת ח״ג סי׳ יח; פת״ש יו״ד סי׳ שעד סק״ח; שו״ת עונג יו״ט סי׳ קג; שו״ת יד הלוי (במברגר) חיו״ד סי׳ רכ; שד״ח מערכת אבילות סי׳ רג; שו״ת רב פעלים ח״א חיו״ד סי׳ נ; שו״ת יביע אומר ח״ח חיו״ד סי׳ לג.

שלושים יום מלידתו[433].

אין אוננים על נפל[434].

יש הסוברים, שעל נפל אמנם אין מתאבלים, אך חייבים לקרוע עליו[435]; וחלקו עליהם, ופסקו להלכה, שאין קורעים על נפל שמת[436].

נפל שמת עקב פציעה או נפילה, או שמת לאחר מילה, אם היה זה לאחר שלושים יום, מתאבלים עליו[437].

לדעת רוב הפוסקים, מה שנפסק שאין מתאבלים על נפל, הוא דווקא כשמת ללא אמצעי טיפול, אבל אם שמוהו באינקובטור, ומת אחרי שלושים יום, חייבים להתאבל עליו[438], ואפילו יש לתינוק מומים קשים[439]; יש מי שכתבו, שאפילו מי שנולד לאחר חמישה או ששה חודשים, אם הוא חי שלושים יום לאחר שהוציאוהו מהאינקובטור ומת, מתאבלים עליו[440]; ויש מי שכתבו, שאם שהה באינקובטור אפילו יותר משלושים יום, אבל לאחר שהוציאוהו מהאינקובטור מת אחרי כמה ימים, או שיש לתינוק מומים בכלי הנשימה או בלב, דינו כאינו בן קיימא, ואין מתאבלים עליו[441].

אשה שילדה תאומים, ומת אחד מהם בתוך שלושים יום, והשני מת לאחר שלושים יום — יש מי שכתב, שהראשון הוכיח שמדובר בנפלים, ולכן אין מתאבלים גם על השני[442]; ויש מי שכתבו, שעל השני מתאבלים, אבל לא על הראשון[443].

[433] טושו״ע יו״ד שעח ו. **[434]** ברכ״י יו״ד סי׳ שמא אות א; שו״ת מהר״ם שיק חחו״מ סי׳ נה; שו״ת בנין ציון ח״א סי׳ קיג; שו״ת באר משה ח״ב סי׳ קח. וראה בשו״ת האלף לך שלמה, חיו״ד סי׳ רצו, שהסתפק אם חלה אנינות על פחות מבן שלושים יום. **[435]** רמב״ן בתורת האדם, עניין הקריעה, בשם מקצת החכמים, והובאו דבריו גם בטור יו״ד סי׳ שמ. **[436]** הרמב״ן, שם; טושו״ע יו״ד שמ ל. וראה בביאור הגר״א שם סקמ״ט; מנ״ח מ׳ רסד סק״ט; שו״ת באר משה ח״ב סי׳ קח. **[437]** אור שמח, אבל א ח. **[438]** שו״ת דעת סופר ח״א חיו״ד סי׳ קיד; שו״ת מנחת יצחק ח״ד סי׳ קכג, וח״ט סי׳ קכ; שו״ת באר משה ח״א סי׳ סד; שו״ת ציץ אליעזר ח״ט סי׳ כח אות ח; תורת היולדת פנ״ז הע׳ ח, בשם הגרי״ש אלישיב; שאילת ישורון חיו״ד סי׳ לב. וראה לעיל הע׳ 335 ואילך, בעניין הגדרת האינקובטור. **[439]** שו״ת מנחת יצחק ח״ט סי׳ קכ; הגרי״ש אלישיב, הובאו דבריו בנשמת אברהם ח״ד חיו״ד סי׳ שה סק״א. וכן כתב בשו״ת בנין אב ח״ג סי׳ נו, שתינוק שנפטר לאחר שלושים יום, אף שהיה לו מום לב, מתאבלים עליו. וראה עוד בס׳ שאילת ישורון ח״א סי׳ לב. **[440]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חיו״ד סוסי׳ שעד; שו״ת מנחת יצחק ח״ד סי׳ קכג; שם ח״י סי׳ לא אות יג. **[441]** שו״ת שבט הלוי ח״ג סי׳ קמא וסי׳ קמג, וח״ז סי׳ קפח אות ב; שו״ת יביע אומר ח״ט חיו״ד סי׳ לז; ילקוט יוסף, ח״ז סי׳ ח ס״ו; הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם ח״ד חיו״ד סי׳ שה סק״א. **[442]** לבוש יו״ד סי׳ שעד. **[443]** ט״ז יו״ד סי׳ שעד סק״ד; ש״ך שם סק״ט; מנ״ח מ׳ רסד סק״א. וראה בתוס׳ נזיר יג א ד״ה והפילה; משל״מ נזירות ט יג; שו״ע יו״ד שעד ט ובנו״כ, על הגירסא בדברי המחבר. וראה במנ״ח שם, שאף על פי שכהן לא מיטמא לנפל, אבל מיטמא הוא לאותו תאום שמת לאחר שלושים, אם הוא מהקרובים שחייב להיטמא להם. וראה עוד בנידון בשו״ת עמק הלכה ח״א סי׳ ה; שו״ת מהרי״ק סי׳ קג. ובעניין בהמה שילדה שני וולדות כאחת, אם האחד שאינו נפל מוכיח על משנהו — ראה שו״ת מהר״י אסאד חיו״ד סי׳ שמח; שו״ת כתב סופר חיו״ד סי׳ ט; חדוותא דשמעתתא סי׳ א; שו״ת מחזה אברהם ח״ב חיו״ד סי׳ ד.

יילוד בכור — היה מנהג שיילוד בכור שמת, אין מתאבלים עליו, כי הבכור הוא לה׳. אבל כתבו הפוסקים, שהוא מנהג טעות, שאין לו שחר[444].

צידוק הדין וקדיש אומרים רק על יילוד שמת לאחר שלושים יום, ומנהג ירושלים שאם יש מנין על יד הקבר, אומרים שם קדיש על תינוק שמת לאחר שלושים יום, וגם בבית האבל אומרים קדיש ולומדים משניות, וגם עושים מנין בבית האבל, הגם שקטן וודאי נקי מחטא[445].

יארצייט — לא נוהגים לעשות יום זכרון (יארצייט) לנפל שמת, גם אם מת לאחר שלושים יום והתאבלו עליו[446], [447].

ענייני אבן העזר

חליצה ויבום — אשה שילדה נפל וודאי, חייבת בחליצה, כי הפטור מחליצה הוא דווקא אם נשאר וולד בן קיימא; אם לא ידוע אם כלו לו חודשיו — יש אומרים, שאם חי שלושים יום, הרי זה וולד של קיימא, ופוטר נשי אביו מן החליצה ומן הייבום[448]; ויש אומרים, שדווקא אם נגמרו שערו וצפרניו של הוולד, וגם חי שלושים יום, יצא מחזקת נפל[449]; ואם מת בתוך שלושים יום, ואפילו ביום השלושים, בין שמת מחולי, או שנפל מהגג, או שאכלו ארי, הרי הוא ספק נפל, ואמו צריכה חליצה מדברי סופרים, אבל לא תתייבם[450]. יש מי שכתב, שדווקא אם הגיע הנפל לגיל י״ב חודש, יש לסמוך ולהחשיבו כבן קיימא, ולפטור את אמו מחליצה[451]. עוד יש מי שכתב, שבספק נפל, אם אין כל עיגון ולא שעת הדחק, אפילו אם יש הפסד ממון, אין להתיר האשה לשוק בלא חליצה[452].

[444] שו״ת הריב״ש סי׳ צה; רמ״א יו״ד שעד יא. **[445]** גשר החיים פי״ב סי׳ יא. **[446]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בס׳ ועלהו לא יבול, ח״ב עמ׳ קלו-ז. **[447]** בשנים האחרונות גוברת הדרישה מצד הורים שתינוקם מת בתוך שלושים יום, בין אם הוא היה פג או תינוק בשל, להתיר להם מנהגי אבלות. הדבר נובע מההבנה העכשווית בצורך של הורים כאלו לעבור תהליך אבל מסודר, שלפי דעת פסיכולוגים שונים יש בו כדי לשפר את יכולת ההתמודדות של ההורים בעתיד עם ההפסד של תינוקם. יש הסבורים, שבתקופות העבר כאשר תמותת תינוקות היתה נפוצה ושכיחה, היה צורך למעט במנהגי אבלות, וגם היתה נחמה פורתא בלידת ילדים נוספים. לעומת זאת בעידן המודרני כאשר מחד גיסא תמותת תינוקות איננה שכיחה ומאידך גיסא אין ריבוי ילודה, נוצר צורך דווקא להביע את רגשות האבלות בדרך ממוסדת. והנה ברמ״א יו״ד שעד ו נפסק שמי שרוצה להחמיר על עצמו להתאבל על מי שאינו צריך או ללבוש שחורים על קרובו אין מוחים בידו, וכן כתב בס׳ צרור המור, פסקי מרן הגר״מ אליהו בהלכות אבלות, פ״א סע׳ 2. ולפיכך יתכן שיש מקום שהפוסקים יאפשרו להורים הזקוקים להביע את אבלותם לנהוג מנהגי אבלות, אך בתנאי שאין הם קשורים באיסור, כגון ברכה על הקריעה, שהיא ברכה לבטלה, או מניעת תלמוד תורה וכיו״ב, וי״ל. **[448]** רמב״ם יבום א ה; שו״ע אבהע״ז קנו ד; חזו״א יו״ד סי׳ קנה אות ג. וראה מה שכתב על דבריו בשו״ת מנחת יצחק ח״ד סי׳ קכג אות כח. **[449]** טור אבהע״ז סי׳ קנד; רמ״א שם. **[450]** רמב״ם שם; טושו״ע שם. וראה באריכות בשיטות הפוסקים בהגדרת נפל לעניין יבום וחליצה במ״מ ובאור שמח, יבום א ה; ב״ש אבהע״ז סי׳ קנו סק״ג; פת״ש אבהע״ז סי׳ קנו סק״ו; ביאור הגר״א או״ח סי׳ שלא ס״ג; שו״ת מהר״י אסאד חאבהע״ז סי׳ קמד-קמו. **[451]** שו״ת מנחת יצחק ח״ד סי׳ קכג אות כג, וח״י סי׳ לא אות יג. וראה לעיל הע׳ 15 ואילך, והע׳ 288 בהגדרת נפל. **[452]** שו״ת קול מבשר

פג ששהה באינקובטור, והשלים בו את הזמן החסר, הרי הוא פוטר מהחליצה[453].

ענייני חושן משפט

ירושה — תינוק שנולד נפל, אף על פי שיצא ראש הנפל כשהוא חי, הבא אחריו בכור לנחלה[454]; ואם נולד הנפל כולו, יש מי שכתב שהבא אחריו אינו בכור לנחלה[455]; ויש אומרים, שאף אם נולד כולו, הבא אחריו בכור לנחלה[456].

יש מי שכתב, שבדיני נחלות גם אם לא כלו חודשיו, הרי הוא נוחל ומנחיל, היינו אם מתה האם תחילה, ואחר כך מת הנפל, הואיל וחי אחר אמו שעה אחת ומת, הרי זה נוחל את אמו, ומנחיל הנחלה ליורשיו ממשפחת אביו[457], וחלקו עליו[458].

רציחה — ההורג את הנפל, כגון הנולד לשמונה חודשי הריון, אינו נהרג עליו[459], ונחלקו הפוסקים אם ההורגו פטור ומותר, או פטור ואסור[460], ואף על פי שנגמרו שערו וציפורניו, אם לא שהה שלושים יום, לדברי הכל אינו נהרג עליו[461]. יש מי שכתב, שאף אם הוא ספק בן שמונה ספק בן תשעה, אינו נהרג עליו[462]; ויש מי שכתב, שדווקא בן שמונה וודאי אינו נהרג עליו, אבל בן שמונה ספק, אין אנו פוטרים את הרוצח[463]. ואם חי שלושים יום — יש מי שכתב, שנהרג עליו, אם הרג בזדון, או גולה, אם הרג בשוגג[464]; ויש הסבורים, שאפילו הרגו לאחר שלושים יום — פטור[465].

עניינים עתידיים

טומאת מת — נפל, כגון שנולד לשמונה חודשי הריון, כל זמן שלא מת, אינו מקבל טומאה[466]. והטעם: יש מי שכתב, לפי שהוא כאבן, לא חי ולא מת[467]; ויש מי שכתבו, לפי שאינו נקרא אדם[468]; אבל כשהנפל מת, אף על פי שעדיין לא נתקשרו איבריו בגידים, הרי הוא מטמא במגע, במשא ובאוהל, ככל אדם מת שמטמא אחרים[469]. ומכל מקום,

ח״א סי׳ ד. וראה עוד בדיני יילוד שמת לעניין יבום וחליצה — שו״ת רעק״א סי׳ צח; שם מהדו״ת סי׳ מב; שו״ת חת״ס חאבהע״ז ח״ב סי׳ סט-ע; שו״ת נפש חיה חאבהע״ז סי׳ נד-נה. **[453]** שו״ת באר משה ח״ז, קונט׳ עלעקטריק, סי׳ עח. וראה לעיל 326 ואילך, בהגדרת האינקובטור. **[454]** בכורות מו א; רמב״ם נחלות ב י; טושו״ע חו״מ רעז ו. **[455]** מהר״י כץ מקראקא, הובא בסמ״ע שם סקי״ג; שו״ת שארית יוסף, הובא בש״ך שם סק״א. **[456]** הסמ״ע והש״ך שם. וראה בט״ז שם. וראה באריכות במהרי״ט אלגאזי בכורות פ״ח נד ע״ב. **[457]** רמב״ם נחלות א יג. **[458]** ראב״ד שם. וכן משמע בשו״ע חו״מ רעו ה. וראה במ״מ שנשאר בצ״ע בשיטת הרמב״ם, וראה באריכות בקצות החושן, ובאור שמח שם. וראה עוד באנציקלופדיה תלמודית, כרך כה, ע׳ ירושה, עמ׳ קפד. **[459]** מכילתא שמות כא יב; סנהדרין פד ב; רמב״ם רוצח ב ו. **[460]** בתו״ש שמות פכ״א אות רלו, הביא מחלוקת המרכבת המשנה והצידה לדרך בשאלה זו. **[461]** מ״מ יבום א ה. **[462]** מנ״ח מ׳ לד, בדעת המ״מ. **[463]** שו״ת נובי״ת חחו״מ סי׳ נט ד״ה וראיתי, בדעת המ״מ. וראה עוד באור שמח יבום א ה. **[464]** רמב״ם שם. **[465]** רש״י ומאירי סנהדרין נט א. **[466]** ב״ב כ א; רמב״ם טומאת מת א יד. **[467]** רש״י שם ד״ה עובד כוכבים. **[468]** תוס׳ שם ד״ה עכו״ם. וראה בשו״ת תשב״ץ ח״א סי׳ רמב; שו״ת דבר יהושע ח״ג חיו״ד סי׳ סא סק״ג. **[469]** רמב״ם טומאת מת ב א; שו״ת תשב״ץ שם. וראה שם, שמסביר את הספרי פ׳ חוקת — הנוגע במת לכל נפש אדם, להביא בן שמונה, שהכוונה בן שמונה מת.

אם הוא פחות מארבעים יום, אינו מטמא[470].

בשאלה אם דמו של נפל, שנולד לשמונה חודשים, מטמא אם לאו — נחלקו תנאים[471].

טומאת כהנים — נפל, כל זמן שהוא חי, אין לו דין גוסס לעניין טומאת כהנים, ולכן אין הכהנים צריכים להתרחק ממנו, וכן עמא דבר, שהכהנים מתרחקים מגוסס, ואינם מתרחקים מהנולד לשמונה חודשי הריון[472].

כהן אסור להיטמא לנפל, אף אם הוא מהקרובים שמותר לו להיטמא להם[473], ואפילו לספק נפל אינו מיטמא[474]. ויש מי שכתב, שהיינו דווקא בוודאי נפל או בספק נפל, אבל סתם תינוק שנולד ומת בתוך שלושים יום, כיוון שרוב היילודים הם בני קיימא[475], יש ללכת אחרי הרוב, ורשאי להיטמא לו[476].

טומאת אהל — נפל, אף על פי שעדיין לא נתקשרו איבריו בגידים, מטמא במגע, במשא, ובאוהל כאדם גדול שמת, ואסור לכהן להיכנס לבית שיש בו נפל[477], והיינו דווקא נפל מת, אבל מותר לכהן להיכנס לבית שיש בו נפל חי[478]. ואם הוא פחות מארבעים יום אינו נקרא נפל, ואינו מטמא[479]. אמנם אין אנו בקיאים בגדרי ריקום איברים, ולכן אין לסמוך על זה להקל לכהן[480].

נזיר שנטמא מנפל, ואפילו לא נתקשרו איבריו בגידים, הרי הוא מגלח עליו[481].

מת מצווה — המוצא נפל מת בדרך, אם יש מצווה לקוברו[482], דינו כמת מצווה; ואם אין מצווה לקוברו, אין לו דין מת מצווה, ואסור לכהן להיטמא עבורו[483].

הכשר טומאה — דמו, רוקו, ומי רגליו של נפל אינם מכשירים לקבל טומאה כמשקה אדם[484].

וכן מה שמבואר בחולין צ ב, ובנזיר נ א, שנפל מטמא באוהל, גם כן הכוונה לנפל מת. **[470]** משל"מ טומאת מת ב א. **[471]** ספרי במדבר יט יא; ירושלמי נזיר ז ב. וראה בשו"ת צפנת פענח סי' רסא. **[472]** שו"ת דברי מלכיאל ח"ד סי' ח. **[473]** תורת כהנים אמור, פרשתא א פיס' ו; רי"ף ורא"ש, הל' טומאה; תוס' פסחים ט א ד"ה בשפחתו; רמב"ם אבל ב ח; רמב"ן תורת האדם הוצאת שעוועל עמ' קלב-ג; טושו"ע יו"ד שעג ד. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך כ, ע' טמאת כהנים, עמ' שא הע' 713. וראה בשו"ת זקן אהרן סי' קח, בטעם הדין שאין נטמא לנפלים. **[474]** ירושלמי יבמות יא ז; טור יו"ד סי' שעג; ש"ך יו"ד סי' שעג סק"ז. וראה בתורת האדם לרמב"ן, הוצאת שעוועל, עמ' ריא; מנ"ח מ' רסד; שו"ת שאגת אריה החדשות סי' ז. **[475]** יבמות לז א. **[476]** מנ"ח מ' רסד סק"א; שו"ת שאגת אריה החדשות סי' ז. אך ראה ברש"י ב"ק יא ב ד"ה אין פודין, ובתוס' שם ד"ה בכור, וי"ל. וראה בדין זה בשד"ח מערכת אבילות כללים קז, קי. וראה בשו"ת שאגת אריה החדשות סי' ח-ט, בדין ישראל אם נטמא לספק נפלים. **[477]** רמב"ם טומאת מת ב א. וראה פסחים ט א, ובתוס' שם ד"ה בשפחתו. וראה עוד בשו"ת יד הלוי (במברגר) חיו"ד סי' ריח; שו"ת צפנת פענח סי' רסא. **[478]** שו"ת דברי מלכיאל ח"ד סי' צז. **[479]** משל"מ טומאת מת ב א; שו"ת נובי"ק חיו"ד סי' צז. **[480]** שו"ת נובי"ק שם. **[481]** נזיר נ א; רמב"ם נזירות ז ב. **[482]** ראה לעיל הע' 394 ואילך. **[483]** מנ"ח מ' רסג סקי"ג. **[484]** מכשירין ו ז; רמב"ם טומאת אוכלין י ז.

איבר מן החי של נפל — אין חייבים עליו משום איבר מן החי אלא משום נבלה, אף על פי שאין לנפל החי דין נבלה לעניין טומאה[485].

גונב בן שמונה, או גונב מי שאינו בן קיימא, פטור מדיני גונב אדם[486].

תחיית המתים — כשיגיע זמן תחיית המתים, יקומו גם הנפלים לתחיה, ויהיו כגדולים וצדיקים, שהרי הם נקיים וטהורים מכל חטא[487].

דיני נפל לעניין **טומאת לידה** של אמו — ראה בערך הפלה.

עגלה ערופה — יש מי שנסתפק, אם נמצא חלל תינוק שהוא ספק נפל, אם חייבים להביא עליו עגלה ערופה[488].

בן נוח שהרג נפל, פטור עליו, אף על פי שהוא חייב על העוברים[489].

בן נוח אינו חייב על **איבר מן החי של בן שמונה**[490].

יילוד פגום

כללי — מבואר במדרש: וזו היא השאלה, ששאל הקיסר את רבי יהושע בן קרחה וכו׳, והיכן הוא המשפט של אלקים, אם כן למה חרשים, אילמים, סומים וחיגרים יוצאים ממעי אמן? ואמר לו רבי יהושע בן קרחה אל הקיסר, משום שכבר גלויים לפני הקב״ה מעשיו של אדם, קודם שעלה במחשבה להיבראות, אם טובים הם ואם רעים הם וכו׳, ואין להרהר אחר אלקינו כלום[491].

הגדרות — תינוק שכלו חודשיו, אלא שנולד עם מומים חמורים, שכבר בעת לידתו היה ברור שלא יחיה זמן רב, ובעזרת טיפולים רפואיים חי יותר משלושים יום — יש מי שכתב, שיצא מדין נפל, וחייבים להתאבל עליו[492]; ויש מי שכתב, שאין מתאבלים עליו, אפילו אם חי כמעט שנה[493].

המתה — באופן כללי אסור להמית יילוד פגום כמו יילוד בריא, ואפילו אם הפגם הוא חמור ביותר, ואפילו ימות תוך זמן קצר, ואסור אף לגרום למותו על ידי הרעבתו[494], ואף אם סובל מפגם שיצטער ממנו כל ימיו, בכל זאת חייבים לרפאותו ככל האפשר, ואסור לקרב מותו[495].

חובת ההורים לטיפול — באופן כללי חייבים ההורים אפילו לחזר על הפתחים,

[485] מנ״ח מ׳ תנב. [486] מכילתא שמות כא טז. [487] שו״ת אגרות משה חיו״ד ח״ד סי׳ קלח, על פי סנהדרין קי ב, וכתובות קיא א, וברש״י שם. וראה מאמרו של הרב י. זילברשטיין, אסיא, ו, תשמ״ט עמ׳ 42 ואילך. [488] מנ״ח מ׳ תקל. [489] מנ״ח מ׳ לד. אך ראה במנ״ח מ׳ רצה, שהסתפק בשאלה זו. וראה בתוס׳ סנהדרין פד ב ד״ה הוה. [490] מנ״ח מ׳ לב, מוסך השבת, השוחט. [491] תנא דבי אליהו זוטא כג ג. וראה עוד בילקוט שמעוני שמות רמז שצח; תורת היולדת פל״ז הע׳ ט. [492] שו״ת מנחת יצחק ח״ט סי׳ קכ. [493] שו״ת באר משה ח״ח סי׳ קכא. [494] ס׳ חסידים, הוצאת זיטומיר, סי׳ קפו; תשובה מאהבה סי׳ נב, הובאו דבריו בפת״ש יו״ד סי׳ קצד סק״ה. [495] שו״ת משנה הלכות ח״ט סי׳ ריז.

כדי לדאוג לרפואת היילוד, אפילו אם הוא חסר דעת ובעל ייסורים[496].

אם ההורים מתנגדים להצלת חייו על ידי ניתוח, יש לטפל ביילוד נגד רצונם, ואפשר לדרוש מהם לאחר מכן החזר ההוצאות. אכן, כל זה דווקא לצורך הצלת חייו של היילוד, אבל לצורך שיפור תיפקודו בלבד, כגון ניתוח שיגרום שיוכל להישאר בבית ולא יצא למוסד, אין כופים את ההורים על כך, אלא אם כן הם אמידים, שיכול בית הדין לכופם מדין צדקה[497].

נטישת יילוד, ותהא הסיבה אשר תהא, היא בניגוד גמור לעיקרי דתנו ולמסורת היהודית[498], ומעולם לא נשמע בעם ישראל שהורה יטוש את ילדיו, ועם כל הצער והכאב, לקחו וגידלו אותם[499].

יש מי שכתב, שאם הטיפול בתינוק הפגום הוא על חשבון הילדים הבריאים שבבית, אפשר שמותר למסור אותו לאימוץ למשפחה שומרת תורה ומצוות[500]. ועוד יש מי שכתב, שאם התינוק הפגום יסבול מהזנחה וחוסר אהבה במשפחה הטבעית, או שהבאתו הביתה עלולה לגרום למשבר בתוך המשפחה, יש להמליץ על אימוץ במשפחה טובה ומסורה[501].

תינוק שנולד חסר מוח[502], אף שאין אמו טמאה לידה עליו[503], אסור להורגו לאחר לידתו, ובפרט כשכלו חודשיו, ואפילו לצורך השתלת איברים[504]; ויש מי שכתב, שמותר לחלל עליו השבת, אפילו באיסורי תורה, אך אין צריכים לבצע החייאה במקרה של דום לב או הפסקת נשימה, ואולי יש אף איסור להאריך את מותו[505].

תינוק שנולד עם שסע בעמוד השדרה[506], מצווה לנתחו בימים הראשונים, לכסות את הפגם, כדי למנוע זיהום ומוות, וחייבים להמשיך ולטפל בו בעתיד, בניתוחים חוזרים כפי הצורך[507].

[496] שו״ת מנחת יצחק ח״ו סי׳ קנ. **[497]** הרב י. זילברשטיין, בשיעוריו לרופאים. **[498]** הגר״א שפירא, במכתב שפורסם בעלון חדשות ית״ד מס׳ 25, אייר תשנ״א. **[499]** הגר״מ אליהו, במכתב שפורסם שם. וכן דעת הגרש״ז אויערבאך והגרי״י נויבירט, הובאו דבריהם בנשמת אברהם ח״ה חיו״ד סי׳ פא סק״ג. **[500]** הגרש״ז אויערבאך שם. **[501]** הרב ש. אבינר, חוב׳ אסיא נז-נח, תשנ״ז, עמ׳ 14 ואילך. **[502]** Anencephalus. **[503]** ראה בע׳ הפלה הע׳ 282 ואילך. **[504]** ראה בע׳ השתלת אברים הע׳ 310 ואילך. **[505]** הגרש״ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם ח״ד חאו״ח סי׳ של סק״ה. אמנם ראה לעיל 80 ואילך, שרובם המכריע של יילודים אלו מתים בתוך השבוע הראשון לחייהם, ואם כן הגדרתם גרועה אף מבן שמונה בימי הגמרא, וצ״ע מהיכן ההיתר לחלל עליהם שבת באיסורי תורה. **[506]** spina bifida cystica. **[507]** שו״ת ציץ אליעזר חי״ג סי׳ פז, אות׳ א,ג. ומה שכתב בשו״ת מנחת שלמה סי׳ צא אות כד, שהואיל והוא צפוי לשיתוקים ולחיים רעים ומרים, וגם עצם ההצלה אינו אלא ספק, אין חייבים לנתחו ולעשות פעולות בקום ועשה, ומוטב להישאר בשב ואל תעשה — אמר לי הגרש״ז אויערבאך שליט״א, שאין תיאור המקרה שהובא לפניו, מתאים לתיאור המקרים של שסע שדרתי, ולפי דעתו אמנם בדרך כלל יש לנתח את התינוקות האלו, ויש לדון על כל מקרה

תינוק שנולד עם תיסמונת דאון[508], חייבים לטפל בו כבכל ילד אחר, כולל תיקונים כירורגיים של המומים השונים[509].

תינוק שנולד עם מום לב כחלוני קשה, ויש צורך לנתחו בשלבים שונים, וההורים מתנגדים לניתוח, כי סבורים שאיכות חייו לא תהיה טובה, אם מדובר ביילוד שיש סיכויים לחייו, אפילו הוא טריפה, וכל שכן אם יש סיכויים שיחיה יותר משנה, אין שומעים להורים, ועל בית הדין לדאוג לטובתו של היילוד, ולמנות לו אפוטרופוס שיסכים לניתוח[510].

תינוק שנולד עם **איברי מין מטושטשים** ומינו איננו ברור — ראה ערך אנדרוגינוס.

דיני פריה ורביה, באיזה יילוד מתקיים — ראה ערך פוריות ועקרות.

דיני ברית מילה ביילוד — ראה ערך מילה.

הלכות הקשורות **בהנקת היילוד** — ראה ערך הנקה.

דיני פדיון בכור — ראה ערך פדיון הבן.

טיפולים ניסויים ביילוד — ראה ע״ע נוטה למות; נסויים רפואיים בבני אדם.

ה. רקע אתי

הארכת חיים מול איכות חיים — הקידמה הרבה בטכנולוגיה ובמדע הרפואה הביאה להצלחות רבות בהצלת יילודים קטנים מבחינת גילם ומשקלם, והצלת יילודים פגומים ביותר, שעד לפני כמה שנים היה מצבם בחזקת מוות וודאי. ההתפתחויות בתחום התרופתי, בהזנה תוך-ורידית ממושכת, באמצעי החייאה משוכללים, באמצעי איבחון, ובטכניקות כירורגיות חדישות, הביאו לעליה משמעותית בהיוותרות בחיים של יילודים רבים. אך דא עקא, לא תמיד מביאה הקידמה הזו לשיפור מקביל באיכות החיים, ואמנם חלק ניכר מהיילודים הבעייתיים, שבעבר הקרוב נפטרו בגלל מומיהם, נשארים כיום בחיים עם נכויות שכליות וגופניות קשות וחמורות, ומהווים נטל פיסי, רגשי וכלכלי עצום על עצמם, על משפחתם ועל החברה כולה.

הדילמות האתיות/רפואיות — השאלה כיום במקרים רבים איננה האם אפשר להציל את היילוד, אלא האם ראוי ונכון להצילו. האם בגלל עצם היכולת הטכנולוגית, קיימת חובה מוסרית בכל מקרה להציל את היילוד, או שבתנאים מסויימים מותר להימנע מפעולות החייאה[511].

קיימים מצבים רפואיים, שאבחנתם

[508] Down syndrome. **[509]** שו״ת ציץ אליעזר חי״ג סי׳ פז אות ב; הרב י. זילברשטיין, בשיעוריו לרופאים. **[510]** מ. הלפרין, חוב׳ אסיא, מט-נ, תמוז תש״ן, עמ׳ 82 ואילך. וראה בשו״ת מלמד להועיל ח״ב סי׳ קד. **[511]** ראה — א. שטינברג, הרפואה, קיא:387,

ברורה מיד לאחר הלידה, כגון תיסמונת דאון, ויש מצבים רפואיים, שגם התחזית העתידית ברורה, כגון יילוד חסר מוח. אכן, בהרבה מקרים קיימים ספיקות ביחס למצבו של היילוד. יש שהספיקות הן רפואיות: האבחנה, החלופות הטיפוליות הנכונות ביותר, והתחזית לטווח מיידי ולטווח ארוך; יש שהספיקות הן מוסריות: התועלת הצפויה מן הטיפולים, לעומת הנזק והמעמסה שתיגרם ליילוד עצמו, למשפחתו ולחברה כולה. ספיקות אלו שכיחות יותר במומים מולדים במערכת העצבים המרכזית[512]; יש שהידע הוא סטטיסטי, אבל לא ניתן לחזות את מצבו האינדיבידואלי של יילוד נתון, ויש שאפילו ידע סטטיסטי איננו ידוע, או אינו מוסכם[513].

הבעיה המרכזית בהחלטות המוסריות הנוגעות ליילודים קטנים מאד ו/או פגומים היא, איפוא, אי-הוודאות בשלבים המוקדמים והקריטיים, אם היילוד יחיה או ימות, ואם יחיה, האם יהיה תקין, או האם יסבול מנזק קשה, או מנזק קל. מצד אחד, טיפול תקיף ויקר ביחיד, עם סיכויי הישרדות נמוכים ו/או סיכונים לעתיד קשה, פוגע בעקרון של מניעת נזק לזולת, ובעקרון של חלוקה צודקת של משאבים מוגבלים; מאידך, הימנעות מטיפול ביחיד, שייתכן שיחיה באופן סביר, פוגעת בעקרון ההטבה לזולת, ובעקרון של חובת הרופא כלפי החולה שלו[514].

השיקולים המוסריים שנידונו בספרות המקצועית הם: האם קיים הבדל מוסרי עקרוני בין זכות היילוד לחיים לבין זכות המבוגר לחיים? האם קיים הבדל מוסרי עקרוני בין פג לבין יילוד בשל? האם קיים הבדל מוסרי עקרוני בין יילוד בריא ושלם, לבין יילוד חולה ופגום? בדיונים האתיים על זכויות היילוד לחיים ולטיפול מירבי עולה שאלת הגדרת "האישיות", במובן של אובייקט בעל זכויות, כולל הזכות לעצם החיים. הוויכוח הוא הגדרתי-פילוסופי, ללא מוצא וללא הכרעה[515]. האם ערך החיים הוא מוחלט, או האם איכות החיים היא הגורם המכריע? כיצד נקבעת איכות החיים ביחס ליצור שלא יכול להביע דעתו כלל[516]? האם שיקולים כלכליים ועלות גבוהה בטיפול ביילוד פגום מהווים שיקול מוסרי מכריע[517]? בעיה אתית כללית נוגעת לשאלת "המדרון החלקלק"[518], היינו החשש שוויתור בנקודה אחת יביא להידרדרות מוסרית ללא אפשרות לקביעת גבולות ברורים וחדים[519]; במקרה של חילוקי דעות ביחס להתערבות הרפואית הראויה, מי צריך להיות מקבל ההחלטות הסופי[520]? ברור, שמבחינת ההלכה, הגורם המכריע הוא איש ההלכה המובהק, אשר יקבע את

[512] ראה Coulter DL, *N Engl J Med* 1986. **[513]** Young EWD and Stevenson DK, *Am J Dis Child* 144:549, 1990; *Encyclopedia of Bioethics*, pp. 316:840, 1987. **[514]** Young and Stevenson, ibid, pp. 717-751. **[515]** ראה — *Encyclopedia of Bioethics*, pp. 717-751. **[516]** על שאלות עקרוניות אלו לפי השקפת התורה וההלכה — ראה לעיל בפרטי הדינים. **[517]** על המרכיבים הכלכליים בשיקולים הנוגעים לטיפול בפגים וביילודים פגומים — ראה ע' משאבים מגבלים. **[518]** slippery slope. ראה על כל אלו בע' נוטה למות(א) הע' 517 ואילך. **[520]** ראה — *Encyclopedia of Bioethics*, pp. 717-751;

ההנהגה הראויה על פי עקרונות ההלכה, ובהתאם לנסיבות המיוחדות של כל מקרה לגופו.

בשלושת העשורים האחרונים, התעוררו דיונים לוהטים וסוערים ביחס לגישה הנכונה ליילוד הפגום מבחינות רבות: רפואית, מוסרית, דתית, משפטית, חברתית וכלכלית, והוקדשו לכך מאות מאמרים, ועשרות קבצים וספרים.

מקבלי ההחלטות — באופן כללי מקובל תהליך קבלת החלטות המבוסס על ידע מירבי של הנתונים הרפואיים: אבחנה, חלופות טיפוליות, תחזית לטווח מיידי ולטווח ארוך; ידע של הגישות והערכים הדתיים, המוסריים, והמשפטיים הנוגעות למקרה; עמדת ההורים והרופאים; קביעת מקבל ההחלטות הסופי.

מספר גורמים יכולים להיות שותפים בתהליך קבלת ההחלטות ביחס ליילוד פגום, כאשר החולה עצמו, היינו היילוד, מעצם מהותו וטיבו איננו יכול להיות שותף בקבלת ההחלטות. הגורמים האפשריים הם: ההורים, הרופא המטפל, הצוות הרפואי, וועדה אתית, בית משפט, כהן דת[521].

וועדה אתית — אחד הגורמים המומלצים כיום בארה״ב לפתרון הבעיות המוסריות הקשורות בטיפול ביילוד פגום הוא וועדה אתית לנושא זה. משרד הבריאות הפדרלי של ארה״ב המליץ בשנת 1985 להקים וועדות אתיות ליילודים למען המטרות הבאות: לחנך וליידע את ההורים ואת הצוות הרפואי על אפשרויות הטיפול, השיקום והתמיכה ביילודים בעייתיים; להמליץ על הנחיות ומדיניות של המוסד הרפואי; לייעץ במקרים קונקרטיים; לבקר מקרים בעייתיים מהעבר[522].

שיקוליהם של מספר גורמים צריכים להילקח בחשבון:

היילוד עצמו — ערך החיים שלו, גם אם הוא פגום, מול איכות החיים, הסבל, והכאב שעלולים להיות מנת חלקו[523].

המשפחה — זכות ההורים להחליט מה ייעשה עם ילדיהם, כשהשיקולים הם טובת היילוד, מול שיקולים הנובעים מאיכות חייהם של ההורים עצמם, בעיותיהם הרגשיות, הכלכליות, החברתיות וכד׳.

החברה — העלות הגבוהה בכסף,

[521] על א. שטינברג, הרפואה, קיא:387, 1986. היתרונות והחסרונות של מקבלי החלטות אלו ראה — *Encyclopedia of Bioethics*, pp. 717-751; Eidelman AI, *J Legal Med* 16:247, 1995; Steinberg A, *Clin Perinatol* 25(3):779, 1998; א. שטינברג, הרפואה, שם. וראה בהערה הקודמת. **[522]** Federal Register 50:14893, 15.4.1985. על מטרות וועדה כזו, תיפקודיה, דרכי פעולתה, והצלחותיה — ראה Fleischman A and Murray TH, *Hastings Cen Rep* 13:5, 1983; Annas GJ, *Am J Public Health* 74:843, 1984; American Academy of Pediatrics, *Pediatrics* 74:306, 1984; Leikin S, *Am J Dis Child* 141:954, 1987; Fleming GV, *Am J Dis Child* 144:778, 1990; אכן, יש החולקים על היעילות של וועדה אתית ועל התועלת שלה — ראה Donovan EF, *Pediatrics* 75:368, 1985. **[523]** ראה על שיקולים אלו בע׳ נוטה למות (א),

באמצעים ובכוח אדם, ושאלת החלוקה הצודקת של משאבים מוגבלים[524].

ההורים — מבחינה חברתית וחוקית מוענקת להורים הזכות הראשונה לקבלת החלטות ביחס ליילוד שלהם. ההנחה היא, שההורים הם הגורם הטוב והקרוב ביותר לשיקול הדעת מה היא טובתו של היילוד. שכן מבחינה מוסרית השיקול הקובע בטיפול ביילוד צריך להיות טובתו של היילוד עצמו[525]. כמו כן יש הטוענים לזכותם של ההורים לקבל החלטות עבור היילודים בגין העובדה שהם ישאו בנטל העיקרי של תוצאות ההחלטה.

ברם אין ההורים פטורים מביקורת החברה על החלטותיהם, שכן לא תמיד קל להגדיר את טובת היילוד, ולהפריד בין הצרכים האמיתיים שלו, לבין אלו של הוריו, או של החברה[526].

בארה״ב, מעמדם של ההורים כמקבלי החלטות ביחס ליילודים פגומים או פגים קטנים מאד עבר גלגולים אחדים: ממעמד קובע ומחליט, דרך היעדר מעמד, ועד לשלב ביניים של צורך ביידוע והתחשבות בדעתם, אך לא תמיד בצורה מוחלטת וגורפת[527].

מחקרים חדישים מוכיחים, שעדיף לספר להורים מוקדם ככל האפשר את האמת על מצבו של היילוד, גם אם היא אמת מרה וקשה, אלא שיש לעשות זאת בעיתוי מתאים, בתנאים נאותים ובדרך ראויה, כך שהבשורה הקשה תתקבל במינימום סבל אפשרי להורים, ובמירב כושר השיפוט שלהם ביחס לפעולות שיש לנקוט. כמו כן חשוב מאד לדאוג לסיוע ולתמיכה נפשיים, לעידוד וחיזוק, ולדאגה לאמצעים נפשיים וכלכליים לטיפול ביילוד הפגום[528].

תגובות ההורים ליילוד פגום הן שונות ומגוונות. רובם ככולם מרגישים תחושת אובדן, הלם, ומעמסה נפשית וכלכלית; לעתים התגובות הן של הכחשה, רגשי אשם, רגשי כעס ותסכול; יש שמגיעים להחלטה על נטישת היילוד, כדי לא ליצור עמו קשר נפשי, ויש המגיבים להיפך — בהתמסרות-יתר על חשבון רווחתם, ורווחת בני המשפחה האחרים; יש המגיעים לגירושין בגלל יחס מנוגד ביניהם ליילוד הפגום, אך רבים דווקא מתחזקים ומתאחדים בתנאים אלו; אכן, חלק גדול מההורים מגיעים עם הזמן לרמת הסתגלות נאותה עם המצב[529]. ואמנם מחקרים שונים מדווחים על יחס

הע׳ 345 ואילך. **[524]** וראה עוד בע׳ משאבים מגבלים. **[525]** best interest. ראה — American Academy of Pediatrics, *Pediatrics* 72:565, 1983; *Encyclopedia of Bioethics*, pp. 717-751; א. שטינברג, הרפואה, קיא:387, 1986; א. שטינברג, פסקי דין רפואה ומשפט, א, 1989, עמ׳ 110 ואילך. מקומם של ההורים בהחלטות על טיפול או סירוב לטיפול ביילודים פגומים נידון בהרחבה בספרות האתית והמשפטית, ומספר גישות הוצעו במקומות שונים — ראה לדוגמא Mason JK and Meyers DW, *J Med Ethics* 12:67, 1986; Whitelaw A and Yu VYH, *Semin Neonatol* 1:297, 1996; Peabody JL and Martin GI, *Clin Perinatol* 23(3):473, 1996; Paris JJ, et al, *Clin Perinatol* 23(3):573, 1996; Pinkerton JV, et al, *Am J Obstet Gynecol* 177:283, 1997. **[527]** ראה Harrison H, *Pediatrics* 92:643, 1993 — American Academy of Pediatrics, **[528]** *Pediatrics* 73:559, 1984. **[529]** ראה —

שונה של הורים למאמצי החייאה של יילודים קטנים ופגומים. במחקר שנערך בארה״ב בראשית המאה ה-21 התברר כי ההורים נוטים יותר לטיפולים אגרסיביים ביילודים קטנים מאד, על גבול החיות, מאשר הצוותות הרפואיים[530]. כמו כן עולה ממחקר בקנדה, כי חלק גדול מהורים לפגים קטנים מאד מסתגלים למצב הקשה של טיפול מורכב בהם, הן מבחינת חיי הנישואין והן מבחינת התעסוקה, בחלק גדול מהם היה לתינוקות אלו משקל חיובי דווקא במערכת הנישואין שלהם, ורובם סבורים שיש להעניק טיפול רפואי מירבי ליילודים קטנים על גבול החיות[531].

הטיפול והדאגה ליילוד פגום, יש שהיא נותנת משמעות מיוחדת לחיי ההורים והחברה כולה. גם כשיילוד כזה נפטר, התמודדות ההורים עם האבל הזה טובה יותר, אם הם היו מעורבים באופן פעיל וחיובי בטיפול בו[532].

הרופאים — גישת הרופאים השונים העוסקים בטיפול ביילודים פגומים, נחקרה בתקופות שונות ובמדינות שונות, וכפי שניתן לצפות, אין היא אחידה[533].

הגישה להחייאת פגים קטנים מאד, וצורת המשך הטיפול בהם שנויה בוויכוח, ויחידות שונות לטיפול נמרץ בפגים מתנהגות בצורות שונות. קיימות שלוש גישות עיקריות לטיפול בפגים קטנים מאד, בעיקר אלו שעל גבול החיות: טיפול מירבי בכל תינוק, כולל החייאה מלאה מיד לאחר הלידה, ללא הבדלים אינדיבידואליים; התחשבות בנתונים סטטיסטיים, שעל פיהם מחליטים אם לתת טיפול כלשהו ליילוד, היינו אם הסיכויים הסטטיסטיים להישרדות הם נמוכים ביותר, או אפילו אם הסיכויים הסטטיסטיים להישרדות עם נזק גופני ושכלי חמור מאד הם גבוהים מאד — לא יוענק טיפול כלשהו ליילוד; התייחסות אינדיבידואלית, תוך קבלת החלטות מיידיות בהתאם למצב האינדיבידואלי של היילוד, ותוך הערכות חוזרות של מצבו במהלך הטיפול[534].

יש הדורשים דיון עם ההורים, וקבלת עמדתם בנידון; ויש הסבורים, שלהורים עלולות להיות הטיות מתוך אינטרסים של עצמם, ולאו דווקא טובת היילוד[535].

בסקר של רופאים ניאונטולוגים ואחיות

Fost N, *Pediatrics* 67:321, 1981; Duff RS, Streiner **[530]** .*Pediatrics* 67:315, 1981 .DL, et al, *Pediatrics* 108:152, 2001 Saigal S, et al, *J Pediatr* 137:701, **[531]** Goodall J, *Arch Dis Child* **[532]** .2000 Shaw — למשל: בארה״ב **[533]** .59:88, 1984 A, et al, *Pediatrics* 60:588, 1977; Todres ID, — באוסטרליה ;et al, *Pediatrics* 81:643, 1988 ;Singer P, et al, *Med J Austr* 2:274, 1983 Steinberg A, *J Perinatol* 11:51, — בישראל 1991; בבריטניה ובשבדיה —Rhoden NK, *Hastings Cen Rep* 16:34, 1986; Young EWD and Stevenson DK, *Am J Dis Child* 144:549, Kinlaw K, *Clin* — ראה **[534]** .1990 Landwirth J, *Ann ;Perinatol* 23(3):417, 1996 *Emerg Med* 22:502, 1993; Day C and Primhak RA, *BMJ* 307:362, 1993. וראה עוד על תהליכי קבלת החלטות ביחס להחייאה וטיפול ביילודים פגומים מאד, ועל צורת הדיון בין הרופאים לבין ההורים — Jellinek MS, et al, *Pediatrics* 89:119, 1992 Peabody **[535]** JL and Martin GI, *Clin Perinatol* 23(3):473,

בטיפול נמרץ לפגים מ-11 מדינות באירופה נמצא כי מרביתם בכל המדינות, למעט הולנד, סבורים שיש לבצע החייאה מלאה וטיפול נמרץ ביילודים על גבול החיים; רופאים מחלק מהמדינות הללו סבורים שיש להמשיך בטיפול נמרץ גם אם במהלך הימים הבאים מתברר כי לתינוק סיבוכים חמורים, בעוד שרופאים מחלק אחר של מדינות אלו סבורים שבשלב זה יש להגביל את הטיפול[536].

בסקר בין רופאים בבלגיה בתחילת המאה ה-21 התברר כי מבין התינוקות שמתו מתחת לגיל שנה 16% מהם הומתו על ידי הזרקת חומר רעיל במטרה להרוג אותם[537].

עד לפני מספר שנים היה נוהג נפוץ בהרבה יחידות לטיפול נמרץ ביילודים לבצע סלקציה שקטה, ללא דיון, על פי החלטת הרופאים-המטפלים בלבד, איזה יילוד יקבל את מלוא הטיפול, ולאיזה יילוד תינתן האפשרות למות ללא התערבות טיפולית. בשנת 1973 פורסם מאמר רפואי בארה״ב[538], אשר הציג בפומבי ובנחרצות את הנוהג הזה, ואת הדילמה המוסרית החמורה שהוא מעורר. לפי תוצאות הסקר שלהם 14% מהתינוקות ביחידות לטיפול נמרץ ביילודים בארה״ב מתו בעקבות החלטה להימנע מטיפול מציל-חיים או להפסיקו. מאז קיבל הנושא תנופה רבה.

החברה — על החברה מוטלת מחוייבות מוסרית לדאוג לקיומם ולרווחתם של החלשים והנכים, וכיוון שכך יש לחברה מחוייבות לדאוג ליילודים הפגומים, שהם חסרי ישע ותלויים בחסדם של אחרים. כך חלה על החברה החובה והאחריות לדאוג למשאבים הראויים לטיפול בהם, ולא להטיל את כל כובד הנטל הנפשי, הפיסי והכלכלי על ההורים בלבד. דבר זה מחייב עזרה פסיכולוגית משפחתית, עזרה פיסית בטיפול ביילוד ובילד הנכה, עזרה חינוכית ושיקומית-רפואית, עזרה כלכלית להורים, עזרה מוסדית (אומנה, אימוץ, מוסד), כשההורים אינם יכולים או אינם רוצים לטפל ביילוד הפגום[539].

בתי משפט — מספר מקרים הגיעו לבתי משפט בעולם, שבהם סירבו ההורים להסכים לניתוחים מצילי-חיים ביילודים פגומים:

המקרה בארה״ב, שההורים סירבו להסכים לתיקון ניתוחי של היצרות הוושט ביילוד עם תיסמונת דאון, והתינוק נפטר[540], ומקרה דומה בבריטניה[541]. בשתי המדינות פסקו בתי המשפט, שיש לנתח את היילוד.

המקרה בארה״ב של סירוב ההורים להסכים לתיקון ניתוחי של הפגם השדרתי

De-Leeuw R, et al, *J Pediatr* 1996. **[536]**
Provoost V, et al, 137:608, 2000. **[537]**
Duff RS and Campbell AGM, *N Engl J Med* 289:890, 1973. *Lancet* 365:1315, 2005. **[538]**
[539] א. שטינברג, הרפואה, קיא:387, 1986; א. שטינברג, פסקי דין רפואה ומשפט, א, 1989, עמ׳ 110 ואילך. **[540]** מקרה זה נודע בכינוי Baby Doe — ראה Bloomingdale, Indiana-מ Pless JE, *N Engl J Med* 309:664, 1983. **[541]** ראה — Re B, *Weekly*

בתינוקת עם שסע גבי[542].

בעקבות ריבוי מקרים כאלו התפתחו בארה״ב, החל משנת 1983, הנחיות נוקשות לטיפול ביילודים פגומים[543]. הנחיות אלו עברו ביקורות ציבוריות, מקצועיות, משפטיות ותחוקתיות שונות, עד לצורה הסופית של הנחיות אלו שפורסמה בשנת 1985[544]. לפי הנחיות אלו, יש לטפל בכל יילוד, בכל האמצעים הרפואיים להצלת חייו, למעט שלושה מצבים, שבהם אין לתת טיפול מלא ליילוד, והם: היילוד חסר הכרה באופן כרוני ובלתי-הפיך; הטיפול צפוי רק להאריך את תהליך המוות, ולא יהא יעיל בהקלה או בתיקון המצבים המסכנים את חייו, או שיהיו חסרי כל תועלת להישרדות היילוד; כאשר טיפולים אלו יהיו חסרי כל תועלת להישרדות היילוד, ועצם הטיפול בנסיבות אלו יהיה בלתי אנושי. בכל המקרים יש לספק מזון, נוזלים ותרופות ליילוד[545].

שיכוך כאבים — גם יילודים, ואפילו קטנים וחולים מאד, סובלים מכאבים, ולכן יש חובה מוסרית להקל על הכאבים, ולהשתמש במשככי כאבים בזמן ניתוחים, פעולות מכאיבות, ובתנאים אחרים שנדמה שהיילוד סובל[546].

נטישה — יש למנוע נטישת יילודים פגומים בבתי החולים, שכן הדבר גורם לנזק נוסף ליילודים אלו, עד כדי עליה תלולה בשיעור התמותה שלהם. בסקר בנערך בישראל נמצא כי נפטרו 95% מיילודים עם תיסמונת דאון, שננטשו על ידי הוריהם ונשארו בבית החולים, לעומת 22% תמותה באותם יילודים שנלקחו על ידי הוריהם לבית[547]. לעיתים גורמת הנטישה לנזק נפשי מאוחר בהורים הנוטשים, בגלל רגשות אשם ובושה.

הריגת יילודים — שאלת ההריגה הפעילה של יילודים פגומים, ואפילו בריאים[548], היתה קיימת מאז ומעולם,

meningo- **[542]** .*Law Rep* 1:1421, 1981 Baby Jane מקרה זה נודע בכינוי myelocele. ראה Doe v. Stony Brook Hospital, Weber New York Court of Appeals, N Y Law J, Nov 1983; Steinbock B, *Hastings Cen Rep*, Feb 1984, p. 13. סיכום המקרים המשפטיים בארה״ב ביחס להורים המסרבים טיפול מציל חיים ביילודים שלהם — ראה Mason JK, *J Med Ethics* 12:67, 1986. **[543]** הנחיות אלו ידועות בשם Baby Doe Regulations. Federal Register 50:14878, 1985 **[544]**. ראה על השתלשלות ההנחיות במאמר — Lantos J, *N Engl J Med* 317:444, 1987. **[545]** הרבה מאד נכתב על ה-Baby Doe Regulations מהיבטים מוסריים ומשפטיים, ועל גישות הרופאים המטפלים ביילודים בארה״ב. ראה לדוגמא — Newman SA, *Am J Law Med* 15:1, 1989; Kopelman LM, et al, *N Engl J Med* 318:677, 1988; Lantos J, *N Engl J Med* 317:444, 1987; Murry TH, *Hastings Cen Rep*, June 1985, pp. 5-9; Gostin L, *Am J Law Med* Vol 11, No 1, 1985. **[546]** American Academy of Pediatrics, *Pediatrics* 105:454, 2000; Anand KJS, *Arch Pediatr Adolesc Med* 155:173, 2001. על העובדה, שגם יילודים סובלים מכאבים, על ההשפעה השלילית שיש לכאבים על ההחלמה של היילודים, ועל הגישות הרפואיות לשיכוך כאבים ביילודים — ראה Anand KJS and Hickey PR, *N Engl J Med* 317:1321, 1987; Butler NC, *Bioethics* 3:181, 1989; Rogers MC, *N Engl J Med* 326:55, 1992. וראה עוד בע׳ יסורים הע׳ 30 והע׳ 270, ובנספח לע׳ מילה. **[547]** בן-נריה ז ואח׳, הרפואה, קיא:67, 1986. **[548]** Infanticide.

ואמנם קיימות עדויות על הריגת יילודים מאז תחילת ההיסטוריה האנושית[549].

בבבל, על פי חוקי חמורבי, רשאי האב להשליך את וולדו הפגום לבאר או לחיות טרף.

במצרים העתיקה הותרה המתת תינוקות חריגים, ובלבד שהאם לא תדע על כך.

ביוון העתיקה היה מקובל להרוג יילודים פגומים על ידי זריקתם מצוק גבוה, ובספרטה היתה זו אף חובה משפטית. אריסטו[550] סבר, שאין להרשות ליילודים פגומים לחיות, ואפלטון[551] סבר, שיש להשמיד לא רק את היילודים הפגומים, אלא גם יילודים בריאים שנולדו להורים ירודים מבחינה חברתית, או הורים שעברו את גיל הפוריות.

ברומי העתיקה התייחסו בחיוב רב להריגת יילודים פגומים, ולא ראו בעיה מוסרית גם בהריגת יילודים בריאים, כשהמטרה היא להקטין את גודל המשפחה.

הילידים האוסטרליים נהגו אף להעניש אשה שילדה יותר ממספר ילדים מקובל בחברה.

בתרבות הערבית העתיקה היתה כמעט חובה להרוג יילודים פגומים.

בסין של ימינו מקובל להרוג יילודים-נקבות, בגלל מדיניות ילד אחד למשפחה.

באירופה, עד ראשית המאה ה-19, כשליש מהיילודים הומתו על ידי הוריהם, או ניטשו ומתו[552].

בחברה המערבית המודרנית יש לא מעט מקרים של המתת יילודים, אפילו בריאים. אכן, הסיבות ברובן אינן ערכיות, אלא נובעות מבעיות נפשיות ו/או חברתיות של ההורים[553]. בין הפילוסופים והאתיקאיים כיום שוררת מחלוקת, אם קיימת הצדקה מוסרית להרוג בפועל יילודים פגומים. שאלה זו היא כללית, ונוגעת לכל נוטה למות[554]. מבחינה משפטית התפרסמו מספר מקרים של הורים שהרגו יילודים פגומים, הובאו לערכאות, וזוכו[555]. היהדות רואה בכל

[549] Faerman M, et al, *Nature* 385:212, 1997. מקורות היסטוריים לשאלת הריגת יילודים — ראה *Encyclopedia of the Social Sciences*, Vol. 8, 1932, pp. 27-28; McKeown T, *The Modern Rise of Population*. Edward Arnold, 1976; Westermarck EA, *The Origin and Development of Moral Ideas*, Vol. 1, Ch. 17, London, 1906-1908; *Encyclopedia of Bioethics*, pp. 717-751; *Hastings Cen Rep* Politics, 7,16 **[550]** .18:14, 1988 .Republic, Book 5, 460 **[551]** .1334b-1336a

[552] Emery H, *Arch Dis Child* 60:505, 1985. **[553]** Overpeck MD, et al, *N Engl J Med* 339:1211, 1998; Wissow LS, *N Engl J Med* 339:1239, 1998. **[554]** ראה ערך נוטה למות. **[555]** בצד המשפטי התפרסם באנגליה המקרה של הרופא Leonard Arthur, שמנע טיפול ומזון מיילוד עם תיסמונת דאון, ואשר הובא למשפט באשמת גרימת מוות, אך זוכה — ראה Brahams D, *Lancet* 2:1101, 1981. מקרה נוסף הוא של פג Dr. C. Messenger, אביו של פג שנולד בשבוע 25 להריון במשקל לידה 780 גר׳,

הריגה של יילוד, גם אם הוא פגום ביותר, רצח ממש. גם הנצרות רואה בהריגת יילוד מעשה רצח שעונשו מוות.

על קביעת רגע המוות ביילוד — ראה ערך רגע המות.

נוטה למות — בשאלת ההימנעות מטיפול לעומת הפסקת טיפול, ובשאלת בחירת הטיפולים — ראה ערך נוטה למות.

ו. רקע משפטי

נטישת יילוד בבית חולים בגלל שהוא סובל מתיסמונת כגון דאון, היא עבירה פלילית, לפי סעיף 365א לחוק העונשין תשל״ז, והעונש המקסימלי הוא שנתיים מאסר. בפועל הואשמה עד כה רק אשה אחת בעבירה זו[556].

מעמד ההורים — מבחינה משפטית, ההורים הם בעלי הזכות להחזיק בילדם, הן על פי חוקי הטבע, והן על פי דין[557]. אכן, רשאי בית המשפט לשלול זכות זו כאשר יש פגיעה בטובת הקטין[558]. בית המשפט ישקול ויפעיל את סמכותו, בין השאר, כאשר ההורים אינם ממלאים את חובתם לטובתו של הקטין, כשהוא נצרך לטיפול רפואי כדי להתרפא ולהבריא[559].

תינוק שנולד עם מום לב כחלוני קשה, ויש צורך לנתחו בשלבים שונים, אם ההורים מתנגדים לניתוח, כי סבורים הם שאיכות חייו לא תהיה טובה, אין שומעים להם, ובית המשפט ימנה אפוטרופוס במקומם להסכים על הניתוח[560].

אשר עבר החייאה, והאב ניתק אותו ממכונת ההנשמה והביא למותו המיידי. הוא נשפט באשמת רצח וזוכה — ראה Messenger C, *J Perinatol* 16:65, 1996; Paris JJ, et al, *Clin Perinatol* 23(3):573, 1996. **[556]** ת.פ. 397/88, מחוזי ב״ש. **[557]** חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות תשכ״ב-1962, סע׳ 14, 15. **[558]** לפי סעיף 68 לחוק הכשרות הנ״ל. **[559]** סעיף 68(ב) לחוק הכשרות. לניתוח סעיף זה ותנאיו ראה: ר״ע 184 ,151/87 ,698/86 היועץ המשפטי נ׳ פלוני ואח׳, פ״ד מ״ב(2) 673, 661; תמ״א (י-ם) 26/82, היעה״מ ואח׳ נ׳ ציוידאלי ואח׳ פ״מ(1) תשמ״ג, 225; בג״צ 252/75, פלונית נ׳ שר הסעד ואח׳ פ״ד ל(1) 51; ע״א 577/83, היועה״מ נ׳ פלונית פ״ד ל״ח(1) 461. וראה מאמרו של י. דייויס, פסקי דין רפואה ומשפט, א, 1989, עמ׳ 95 ואילך. **[560]** מ.א. 2192/88 מחוזי ת״א, היועץ המשפטי לממשלה נ׳ א׳ ומ׳. פורסם גם בקובץ פסקי דין — רפואה ומשפט, א, 1989, עמ׳ 90 ואילך.

TABLE OF CONTENTS

Pregnancy . . . . . הריון
Organ Transplantatiom . . . . . השתלת אברים
Change of Nature . . . . . השתנות הטבעים
Confession . . . . . ודוי
Gonorrhea . . . . . זב
Aged . . . . . זקן
Semen . . . . . זרע
Lame . . . . . חגר
Sick . . . . . חולה
Dream . . . . . חלום
Enbalming . . . . . חניטה
Partition . . . . . חציצה בטבילה
Deaf . . . . . חרש
Amibiguous Genitalia . . . . . טומטום
Spleen . . . . . טחול
Trefa . . . . . טרפה
Hand . . . . . יד
Yom Kippur . . . . . יום הכפורים
Seclusion . . . . . יחוד
New-born . . . . . ילוד

ENCYCLOPEDIA

OF

JEWISH MEDICAL ETHICS

COMPILED AND EDITED

by

Prof. AVRAHAM STEINBERG

VOLUME III

הריון – ילוד

PREGNANCY — NEW-BORN

Published by
The Dr. Falk Schlesinger Institute for Medical-Halachic Research
at Shaare Zedek Medical Center

JERUSALEM 2006